

Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü
Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı
Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bilim Dalı

Doktora Tezi

**TARAMA SÖZLÜĞÜ VE TÜRKÇE SÖZLÜK'E GÖRE ANLAM
DEĞİŞMELERİ**

Resul ÖZAVŞAR

Danışman

Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK

Diyarbakır 2013

TAAHHÜTNAME

EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Tarama Sözlüğü ve Türkçe Sözlük’e Göre Anlam Değişmeleri” adlı tezimin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Dicle Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin 5 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

01.10.2013

Resul ÖZAVŞAR

YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI

“Tarama Sözlüğü ve Türkçe Sözlük’e Göre Anlam Değişmeleri” adlı doktora tezi,
Dicle Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi’ne uygun olarak
hazırlanmıştır. 30.09-2013

Tezi Hazırlayan

Resul ÖZAVŞAR

Danışman

Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK

KABUL VE ONAY

Resul ÖZAVŞAR tarafından hazırlanan “Tarama Sözlüğü ve Türkçe Sözlük’e Göre ~~Art Zamanlı~~ Anlam Değişmeleri” adlı çalışma, **26.09**/2013 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bilim Dalında **DOKTORA TEZİ** olarak oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

[İ m z a]

Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK (Başkan)

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Üye)

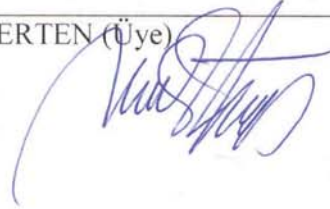
Prof. Dr. Ahad ÜSTÜNER (Üye)

Doç. Dr. Halil ÇEÇEN (Üye)

Yrd. Doç. Münir ERTEN (Üye)

Enstitü Müdürü

..../..../20..

ÖZET

Bu çalışmada Tarama Sözlüğü ve Türkçe Sözlük'teki ortak söz varlığında meydana gelen anlam değişimleri incelenmiştir.

Çalışmanın teori kısmının ele alındığı Giriş bölümünde dil, dilin temel işlevi iletişim; dilin düşünce, kültür ve toplumla olan ilişkisi; kavram ve kavram alanı, anlam ve anlam alanı, kavramlaştırma, anlam belirleyicileri, duygu değeri, temel anlam, yan anlam, anlam değişimlerinde etkili olan ilişkiler; bağlam, benzetme, aktarma (deyim aktarması, ad aktarması), çok anlamlılık, eş seslilik, eş anlamlılık; anlam değişimlerinin tanımı, tasnifi ve sebepleri üzerinde durulmuştur. Anlam değişimlerinin sebepleri *dil içi sebepler* ve *dil dışı sebepler* olmak üzere iki grupta toplanır. Bunlar *eş anlamlılık, bağlam; düşüncenin değişmesine bağlı olan süreçler, kelimenin kullanım sahasının değişmesi, toplumun iletişim ve üretim yönteminin değişmesi, nesnelere işlevlerinin değişmesi, yeni öğrenilen nesne ya da durumların adlandırılmasıdır*. Ayrıca bu bölümde *anlam değişmesi* kavramı ve şimdiye kadar yapılan tasnifler ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Tezin inceleme bölümünde Tarama Sözlüğü ve Türkçe Sözlük'e göre anlam değişmesine uğrayan kelimeler tek tek ele alınmıştır. Kelimeler Giriş bölümünde açıklanan esaslar dikkate alınarak tasnif edilmiştir. Tespit edilen anlam değişmesi türleri; *başka anlama geçiş, anlam daralması, anlam genişlemesi, anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesidir*. Mecazlaşma, terimleşme, argo, tabu, eksiltme ve komşuluk ilişkisine bağlı olarak kazanılan anlamlarla kelimelerin anlam alanları genişlemektedir. Çalışmanın sonunda verilen dizinle anlam değişmesi tespit edilen kelimeler toplu halde sunulmuştur. Dizinde kelimenin anlam değişmesinin hangi türüne uğradığı da belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sözlük, anlam bilimi, anlam, anlam değişmesi.

ABSTRACT

In this study, meaning changes occurring in common vocabulary of Scanning Dictionary and Turkish Dictionary were examined.

In Introduction, in which the theory part of the study was handled, it was examined that the language, the basic function of language communication, its relationship between thought, culture and society; concept and conceptual field, conceptualization, semantic markers, emotion value, central meaning, connotation, effective relationships in meaning changes, context, simile, transshipment (metaphor, metonymy), polysemy, homonymy, synonymy, definition, classification, causes of meaning changes. Causes of meaning changes are divided into two groups including language-internal reasons and language-external reasons. These are synonymy, context; processes that due to changes in thought, change of user area of the word, change of communication and manufacturing method of society, changes in the functions of the objects, naming newly learned objects or situations. In this section, concept of the meaning change and classifications so far has been discussed in detail also. In analysis section of the thesis, words occurred meaning change according to Scanning Dictionary and Turkish Dictionary has been approached individually. Words have been classified taking into account the principles described in the Introduction. Detected types of meaning change are semantic transfer, semantic restriction, semantic extension, melioration, pejoration. Meaning fields of words are expanding with meanings depending on the metaphorication, termication, argot, taboo, ellipsis, synecdoche. Words defined in meaning change have been introduced en masse in the index at the end of study. In the index, it has been indicated what type of meaning change in words.

Keywords: Dictionary, semantic, meaning, changes of meaning.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	III
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1
1. Dil ve Dilin Özellikleriyle İlgili Tanımlamalar	1
1.1. Dilin Temel Fonksiyonu: İletişim	7
1.2. Dil-Düşünce İlişkisi.....	10
1.3. Dil-Toplum İlişkisi	13
1.4. Dil-Kültür İlişkisi	17
2. Anlam Biliminde Kavram ve Kavram Alanı.....	21
3. Anlam ve Anlam Alanı.....	25
3.1. Anlam Belirleyicileri veya Ayırıcıları.....	30
3.2. Anlam ve Duygu Değeri.....	33
3.3. Temel Anlam	34
3.4. Yan Anlam	36
3.4.1. Yan Anlamların Gelişmesinde Etkili Olan İlişkiler/Yöntemler	38
3.4.1.1. Benzetme (Teşbih).....	42
3.4.1.2. Aktarmalar	44
3.4.1.2.1. Deyim Aktarması (İstiare)	45
3.4.1.2.2. Ad Aktarması (Mecaz-ı Mürsel).....	49
3.4.1.3. Bağlam	51
3.5. Çok Anlamlılık	53
3.6. Eş Seslilik	55
3.7. Eş Anlamlılık.....	57
3.8. Zıt Anlamlılık	59
4. Anlam Değişmelerinin Sebepleri	60
5. Anlam Değişmelerinin Tanımı ve Tasnifi	65
TARAMA SÖZLÜĞÜ VE TÜRKÇE SÖZLÜK'E GÖRE ANLAM	
DEĞİŞMELERİ	72
1. Tarama Sözlüğüne Göre Anlam Değişmesine Uğramış Sözcükler.....	72
1.1. Anlam Sayısı ve Kapsamı Açısından Anlam Değişmeleri	72
1.1.1. Başka Anlama Geçiş.....	72
1.1.1.1. Başka Anlama Geçiş Meydana Gelmiş Sözcükler Tablosu.....	109

1.1.2. Anlam Daralması	113
1.1.2.1. Anlam Daralması Meydana Gelmiş Sözcükler Tablosu	241
1.1.3. Anlam Genişlemesi.....	245
1.1.3.1. Mecazlaşmış Sözcükler	478
1.1.3.2. Komşuluk İlişkisi Olan Sözcükler	482
1.1.3.3. Eksiltme Olan Sözcükler.....	483
1.1.3.4. Tabu Olan Sözcükler.....	484
1.1.3.5. Argo Olan Sözcükler.....	487
1.1.3.6. Terimleşme/Meslek Dili Olan Sözcükler.....	488
1.1.3.7. Teknolojik Gelişmelere Bağlı Olarak Yeni Anlam Kazanan Sözcükler	490
1.2. Duygu Değeri Açısından Anlam Değişmeleri	491
1.2.1. Anlam Kötüleşmesi.....	492
1.2.1.1. Anlam Kötüleşmesine Uğramış Sözcükler	525
1.2.1. Anlam İyileşmesi	527
1.2.2.1. Anlam İyileşmesine Uğramış Sözcükler.....	535
2. İncelenen Sözcüklerin Tarama Sözlüğü ve Türkçe Sözlük'teki Anlam Sayıları Tablosu	535
SONUÇ.....	544
KAYNAKLAR	549
İNCELENEN KELİMELER DİZİNİ	561

ÖN SÖZ

Geçmişteki insan ve toplumlar hakkındaki bilgi kaynakları onların kültürlerini, dillerini yansıtan eserlerdir. Bu eserlerin bilimsel açıdan incelenmesi günümüz Türk toplumunun gelişmesi açısından önem arz etmektedir.

Anlam bilimi ile ilgili araştırmalar, Türk dilinin anlam gücünü, sözcük hazinesini, kültürü ve Türk toplumundaki değişimi ortaya koyması bakımından önemlidir. Ulusal bağlamda bu yararları sağlayan söz konusu çalışmaların, uluslararası dil bilimi açısından da faydalı olacağı kanaatindeyim. Millet sayılabilecek bir topluluğun kültürünü; geçmişini, gelecekle ilgili perspektifini tespit edebilmek, o toplumda konuşulmuş ve konuşulmakta olan dilin anlam örgüsünün ortaya konmasıyla mümkündür. Çünkü her milletin sosyolojik, psikolojik, etnolojik yapısı, coğrafyası, tarihi ve bunların şekillendirdiği düşünce sistemi kavramlaştırma/anlamlama üzerinde büyük bir öneme sahiptir. Türk toplumunun geçmişten günümüze dil sayesinde getirdiği kültürün izlerini takip edebileceğimiz yegâne kaynakları, o devirde verilen yazılı eserlerdir. Söz konusu eserlerden taranarak oluşturulmuş olan Tarama Sözlüğü ile Türkçe Sözlük'ün karşılaştırılması bir nevi dil ve kültür karşılaştırmasıdır.

İnsanı diğer canlılardan ayırt eden en belirgin özelliği nesnelere ve eylemlere isimlendirme yetisine sahip olmasıdır. Bu yeti, mucize olarak adlandırılabilir kadar mükemmel bir yapıda olan dildir. Dil, her ne kadar insanın doğuştan getirdiği bir yetenek olsa da onun tecrübeye dayalı bir tarafının da olduğu unutulmamalıdır. Dilin, kendisini kullanan herkes için birtakım ortak özellikleri vardır; ancak dil, kullanılıştaki farklılıktan kaynaklanan bir çeşitliliğe de sahiptir. Bu çeşitlilik kişi dilinden başlar ve kişilerin oluşturduğu en üst kurum olan millet tarafından benimsenince söz varlığında kendine yer bulur. İşte bu yapı çeşitli nedenlerle sürekli değişim içindedir ve değişim bir yönüyle dilin anlam boyutunda da meydana gelmektedir.

Tezimizin malzemesi Türkçenin iki farklı devrine ait sözlüklerdeki ortak söz varlığından meydana gelmektedir. Bu nedenle çalışmamızda karşılaştırmalı bir yöntem izledik.

Bu çalışmaya konuyla ilgili yerli ve yabancı kaynakları tarayarak başladık. Sonra Tarama Sözlüğü'ndeki sözcüklerin anlamlarıyla Türkçe Sözlük'teki anlamlarını

karşılaştırarak anlam değişmesine uğramış olan sözcükleri tespit ettik ve bunları Tarama Sözlüğü'nden ve Türkçe Sözlük'ten tanımlayarak zenginleştirdik. Mümkün olan en doğru anlamı yakalamak için bu tanımların özellikle sözlüklerden alınmış örnekler olmasına dikkat ettik. Ayrıca bu tanımların kullanılması, sözcüklerin anlamlarında meydana gelen değişimlerin bağlamla tam olarak açıklığa kavuşturulmasını sağladı. Bunun dışında bazı sözcüklerin etimolojisiyle ilgili bazı görüşlere de yer verdik. Tarama sonucunda elde edilen malzemenin, anlam bilimi üzerine yapılmış çalışmaların ışığında tasnif edilmesi gerekmiştir. Anlam değişmeleriyle ilgili tasnifleri ve tespit edebildiğimiz sözcüklerin durumunu dikkate alarak sözcükleri bir sınıflandırmaya tabi tuttuk. Böylece çalışmamızın sonuçları daha derli toplu ve anlaşılır bir hal aldı. Sözcüklerin anlamlarını sıralamada yöntem olarak eskiden yeniye doğru bir sıralamayı tercih ettik. Buna göre önce Tarama Sözlüğü'nden sonra Türkçe Sözlük'ten tanım ve tanımlara yer verdik.

Özellikle anlam genişlemesi tespit ettiğimiz sözcüklerin çoğunlukta olduğu göze çarpıyor. Bunları daha düzenli olarak sunmak için aralarında bir sınıflandırmaya gitmeyi denedik. Ancak bir sözcüğün birden çok başlığa dâhil olması gerçeğiyle karşı karşıya kaldık. Bu nedenle bu tasnifleri daha az yer tutan tablolar halinde vermeyi tercih ettik.

Çalışmamızın Giriş bölümü konunun teorik kısmını oluşturmaktadır. Bu bölümde dil, dilin temel fonksiyonu iletişim, dil-düşünce, dil-toplum, dil-kültür ilişkisi; anlam, anlam değişimleri, anlam değişimlerinde etkili olan ilişkiler ve anlam değişimlerinin sebeplerini ayrıntılı bir şekilde inceledik.

Tarama Sözlüğü ve Türkçe Sözlük sözcükler bakımından karşılaştırıldıklarında sözcüklerin fonetik ve morfolojik olarak bazı değişimler yaşadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte söz varlığında büyük oranda bir ortaklığın olduğu görülmektedir. Çalışmamız esnasında Türkçe Sözlük'te ağızlara ait anlamların da işlendiği dikkatimizi çekti. Biz söz konusu anlamları, bir sözcükte anlam değişmesi meydana gelip gelmediğini belirlemede esas almasak da onları birer destekleyici unsur olarak kullandık.

Yaptığımız bu çalışmayla Türkçenin yazılı kaynaklarından takip edebildiğimiz dönemlerinden bugüne kadar söz varlığında meydana gelen anlam değişimlerinin

ortaya çıkartılmasına bir katkı sağlamayı amaçlıyoruz. Mutlak anlamda bu gerçekleşme de 227 eser taranarak ortaya konan Tarama Sözlüğü ve Türkçe Sözlük arasında bir karşılaştırmamızın bu hedefi bir nebze gerçekleştirmesini umuyoruz.

Bilhassa zengin tarihî kaynaklara sahip Türk dilinin anlam bilim açısından yeni sayılabilecek konusu, anlam değişmeleri hakkında yapılan bu çalışmada mutlak surette hatalarımız olacaktır. Bunların, böyle zengin ve renkli bir yapıya sahip Türk dili üzerine çalışan, ona gönül vermiş ve bu yolda ilerleyen bir araştırmacının içtenliğine bağışlanması ümidiyle... Umarım bu alışma Türk dil bilimine bir katkı sağlar ve böylece bundan sonra yapılacak çalışmalara bir nebze olsun ışık tutar!

Doktora alışması gibi zorlu bir süreçte bilgi ve birikimiyle yol gösteren, karşılaştığım problemleri çözmemde içtenlikle yardımcı olan, maddi manevi desteğini esirgemeyen hocam Prof. Dr. Sadettin Özçelik'e teşekkürü bir borç bilirim. Çalışma süresince doğrudan veya dolaylı olarak şahsıma emeği geçmiş olan herkese minnettarım.

Resul ÖZAVŞAR

KISALTMALAR

anat.: anatomi	geom.: geometri
ask.: askerî	gök b.: gök bilimi
Anl. Dar.: Anlam daralması	hay. b.: hayvan bilimi
Anl. Gen.: Anlam genişlemesi	jeol.: jeoloji
Anl. İyi.: Anlam iyileşmesi	kim.: kimya
Anl. Köt.: Anlam kötüleşmesi	komş.: komşuluk ilişkisi
ATS: Arapça-Türkçe Sözlük	kült.: kültürel ilişki
Baş. Anl. Geç.: Başka Anlama Geçiş	man.: mantık
benz.: benzetme ilişkisi	mat.: Matematik
BFTS: Büyük Farsça-Türkçe Sözlük	mdn.: madencilik
bit. b.: bitki bilimi	meteor.: meteoroloji
biy.: biyoloji	mim.: mimarlık
bl.: bilişim	müz.: müzik
coğ.: coğrafya	Peh.: Pehlevice
db.: dil bilgisi	ruh b.: ruh bilimi
den.: denizcilik	sin.: sinema
din b.: din bilgisi	sp.: spor
DLT: Divanu Lügati't-Türk	tar.: tarih
DS: Derleme Sözlüğü	TaS: Tarama Sözlüğü
EAT: Eski Anadolu Türkçesi	tek.: teknik
ed.: edebiyat	tekno.: teknoloji
eğt.: eğitim	tıp: tıp bilimi
ekon.: ekonomi	tic.: ticaret
esk.: eskimiş	tiy.: tiyatro
ET: Eski Türkçe	top. b.: toplum bilimi
fel.: felsefe	TS: Türkçe Sözlük
fiz.: fizik	
fizy.: fizyoloji	

GİRİŞ

1. Dil ve Dilin Özellikleri İlgili Tanımlamalar

Dil üzerine yapılan çalışmaların çok boyutlu olarak ele alındığı ve birbirinden çok farklı olduğu anlaşılmaktadır. Bu; dilin, karmaşık bir yapıya sahip olan insan ve insan düşüncesi kaynaklı olan konularla ilgili olmasından ileri gelir. Dil; düşünce, iletişim, toplum, kültür gibi değişkenlerle yakından ilgilidir. Bu durum, dili, aynı zamanda dil bilimi dışında disiplinlerin de ilgi alanı yapmıştır. Dili tarihî, sosyal, kültürel, edebî ve felsefi açıdan ele alıp tanımlayanlar ortak bir noktada buluşmaktadır: Dil, genel niteliği bakımından dili konuşanların, aralarındaki anlaşmayı sağlamak üzere küçük ses birliklerine dayanarak oluşturdukları sözcük ve şekiller dünyası veya seslerden örülmüş sistemli bir işaretler birliğidir (Korkmaz vd. 2009: 2).

Dilin karmaşık yapısını kavramanın zorluğunu göstermesi bakımından Aksan'ın verdiği uçak örneği önemlidir:

“Yüzlerce yolcuyu bir hava alanından alıp birkaç saat içinde bir başka kıtanın bir kentine götüren bir uçak düşünelim. Uçağın bu işi gerçekleştirebilmesi, yapısının özellikleri, içindeki binlerce araç-gerecin birbiriyle bağlantılı olarak görev görmesi, değişik denetleme düzenleri ve hepsinden önce de uçaktaki ve yerdeki görevlilerin ortaklaşa çalışmalarıyla sağlanmaktadır. Motorundan tekerleklerine, basınç düzenleyicisinden frenlerine kadar uçağın araç-gereçlerinin tümünün başka başka yapıları ve görevleri bulunduğu halde birbirleriyle bağlantılı çalışan, ancak hepsi de insan beyninin ürünü olan bu parçacıklar belli bir işlevi bir bütün olarak yerine getirmektedir.” (Aksan 2009: 14)

Dilin sınırları birbirinden ayrı olarak ele alınabilecek farklı boyutlara sahiptir. Dil incelemelerinin çeşitlilik göstermesi dilin bu özelliğinden kaynaklanır hatta bu bir problemdir. Bu problemin karmaşıklılığını artıran başka bir etmen de ‘dil’ teriminin benzetmeye, istiareye dayalı dil bilimi dışı kullanımlarıdır (resim, yontu, sinema vb. ; arı, karınca, yunus vb. hayvanların dili). Bu kullanımlar terimin kapsamını

genişletmekle kalmaz iyice bulanıklaştırır. Sakıncalı olan bu durumu gidermek için dil bilimi dışı kullanımları bir kenara bırakmak gerekir ve bu yöntem açısından bir zorunluluktur (Vardar 2001: 11).

Dildeki değişmeler tasnif edildiğinde semantik değişmeler bu tasnifte ana bir grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle anlam değişmelerine geçmeden önce dilin tanımının yapılması, en azından yapılmaya çalışılması önem arz etmektedir. Nitekim tarihi süreçte anlam değişmeleri üzerine inceleme yapan araştırmacılar eserlerinin giriş kısmında dili çeşitli yönlerden ele alarak incelemeye çalışmışlardır.

İnsanın bütün duyuları işaretler ve uyarımlar üzerine kurulmuştur. Bu işaret ve uyarımlardan dil de işitme duyusuna sıkı sıkıya bağlı bir işaretler sistemidir (ok 1947: 5). Dil, Türkçe Sözlük'te şu şekilde tanımlanmıştır:

“a. **1.** İnsanların düşündüklerini ve duyduklarını bildirmek için sözcüklerle veya işaretlerle yaptıkları anlaşma, lisan, zeban: “Dilinden Anadolu lu olduğu ancak belli oluyordu.” -S. F. Abasıyanık. **2.** Bir ağa, bir gruba, bir yazara özgü söz dağarcığı ve söz dizimi: “Halk dilinin günebakan ismini verdiği bu iek, güneşe açıktır.” -H. S. Tanrıöver. **3.** Belli mesleklere özgü dil: Hukuk dili. **4.** Düşünce ve duyguları bildirmeye yarayan herhangi bir anlatım aracı: Müzik dili. Yazı dili. “Hiçbir zaman onların arasına katılabilecek bir dil bulamadım.” -R. Mağden. **5.** tar. Sorguya çekilmek için yakalanan tutsak.” (TS: 664)

Türkçe Sözlük'te verilen bu anlamlara göre dilin beş tanımı vardır. Ancak dil bilimsel manada dili ele aldığımızda beşinci anlamın tezimiz açısından konu dışında tutulması gereklidir.

Dil, araştırmacılar tarafından “*insanların duygu ve düşüncelerini bildirmek üzere sözcüklerle veya gereçlerle yaptıkları anlaşma...*” (Hatiboğlu 1982: 39), “*düşünceleri anlatmaya yarayan bir imler dizgesi, düşüncenin - daha geniş anlamıyla ibenliğimizin - aynası, ulusal varlığın da temeli*” (Gencan 1979: 1), “*1. insanlar arasında anlaşmayı sağlayan ve sese, seslerin birlikteliğine, bu birlikteliklerin anlamlı olmasına ve anlamlı ses birliklerinin dizimine dayalı doğal araç. 2. Ferdinand de Saussure'n yapısal dilbilim kuramında, dilin, bireysel kullanımdan zgr olan, soyutlamadaki biçimi.*” (Hengirmen 1999: 117), “*insanlar arasında karşılıklı haberleşme aracı olarak kullanılan; duygu, düşünce ve isteklerin ses, şekil ve anlam bakımından her toplumun kendi değer yargılarına göre biçimlenmiş ortak kurallarının*

yardımı ile başkalarına aktarılmasını sağlayan, seslerden örümlü çok yönlü ve gelişmiş bir sistem” (Korkmaz 2010: 67), olarak tanımlanmaktadır.

Aksan iki farklı eserde iki farklı tanım yapmaktadır: “Dil, sözlü ve yazılı olarak iletişimde kullandığımız, doğduğumuzda hazır bularak edinmeye başladığımız, doğrudan doğruya insana özgü, çok güçlü, büyümlü düzendir; düşünme ve düşünömleni aktarma dizgesidir.” (Aksan 2009: 13). “Dil, bir anda düşünemeyeceğimiz kadar çok yönlü, değişik açılardan bakınca başka başka nitelikleri beliren, kimi sırlarını bugün de çözemediğimiz büyümlü bir varlıktır. O gerek insan, gerek toplum, gerekse insan ve toplumdan ayrı düşünömlenemeyecek olan bilim, sanat, teknik gibi bütün alanlarla ilgili bulunan, aynı zamanda onları oluşturan bir kurumdur.” (Aksan 2003 I: 11)

Kahraman, dili geniş anlamıyla “bir anlatma ve anlaşma aracı olarak düşünömlüdüğü zaman; insanın kendisini anlatmasını ve insanlar arasındaki anlaşmayı sağlayan her şey onun kapsamına girebilir” dil bilgisinin ilgi alanındaki dili ise “bir toplumdaki insanların bilgi, gözlem, istek, duygu ve düşömlencelerini anlatmalarını, birbirleriyle anlaşmalarını sağlayan ve sözcüklerden oluşun bir sistemdir” şeklinde tanımlar (Kahraman 1996: 1).

Karaağaç, insan dilini şu şekilde tanımlamaktadır:

“Dil, insana, ait olduğu gerçek dünyadan ayrı ve onun kanunlarına bağlı olmayan yapay bir dünya kurma ve tabiata tarihi katma imkânı veren, toplumsal uzlaşılara dayalı bir saymacalar sistemi ve ses-anlam ilişkisi bütünüyle nedensiz olan, seslerden örömlü ortak öğretilmeler toplamıdır.” (Karaağaç 2013: 274)

Chomsky dilin tanımında onun üç özelliğini ön plana çıkarır:

“Dil, ‘insanın konuşmasında hemen hemen her zaman başka birisine birşey aktarmak, bir duruma ilişkin olarak o başkasının davranışını, düşömlncesini ya da genel tutumunu değiştirmek gibi belirli bir niyet söz konusu olduğu için’ ‘amaçlı’dır. İnsan dili, ‘bir sözce, iç düzeni ve yapısı olan bağdaşık bir edim olduğu için’ ‘sözdizimsel’dir. Bilgi iletildiği için de ‘önermesel’dir.” (Chomsky 2001:109-110).

“Dil, ses, sözcük ve cümlelerden kurulu bir anlaşmalar sistemidir. Günlük hayatta önemli bir yer tutun bu anlaşmalar sisteminde her sözcük bir şifre gibi belli bir varlığı veya kavramı karşılar ya da üstlenir” (Özçelik, Erten 2005: 25). “Dil ve toplum,

başlangıç noktası bizce bilinmeyen bir evrimin sonucudur... Dil bir göstergeler dizgesidir.” (Vendryes 2001: 15).

Martinet, dili şu şekilde tanımlar:

“Bir dil, insan deneyiminin, topluluktan topluluğa değişen biçimlerde, anlamsal bir içerikle sessel bir anlatım kapsayan birimlere, başka bir deyişle anlambirimlere ayrıştırılmasını sağlayan bir bildirişim aracıdır; bu sessel anlatım da, her dilde belli sayıda bulunan, öz nitelikleriyle karşılıklı bağıntıları da bir dilden öbürüne değişen ayrırcı ve ardışık birimler, başka bir deyişle sesbirimler biçiminde eklenir.” (Martinet 1998: 28).

Anadili kuşaktan kuşağa aktarılan, milletin kültürüyle sıkı sıkıya ilişkili bir iletişim dizgesi; toplumsal bir kurumdur. Bir yönü insanoğlunun konuşma yeteneğine bir yönü ise bağlı bulunduğu milletin anlaşma sonucu ortaya koyduğu belirtilerden sözcüklerden oluşan dizgeye dayanır (Aksan 2003 I: 51).

Lyons, dilin imkânlarının sonsuzluğuna dikkat çekmiştir: Dilin çift eklemlilik özelliği şu anlama gelmektedir: Alt düzeydeki sesler, bir araya gelerek üst düzeydeki sözcükleri oluşturur. Anlatım düzleminin bu çift yapısı sayesinde binlerce sözcük simgelenebilir (Lyons 1983: 57).

Karaağaç, dilin üç temel özelliğine dikkat çeker:

“**1. Saymacalık özelliği:** Saymacalar ve kabuller yapmak, semboller kullanmak, kısacası bir varlığı bir başka nesneyle anlatmak, yalnızca insana ait bir yetenektir...”

2. Ortaklaşalık özelliği:... Varlık ve söz arasındaki bu saymaca ilişki veya dil göstergesini oluşturan gösteren-gösterilen ilişkisini sağlayan toplumsal uzlaş, zaman ve mekan boyutlarında ne kadar yaygın, varlık o kadar biliniyor olur ve adı olan söz de, o kadar anlamlı, o kadar doğru söz olur...”

3. Nedensizlik özelliği:... Varlığın algılanmış, çeşitli ölçekler içinde birleştirilip ayrılarak kavramlaştırılmış durumu olan anlam ile söz arasındaki ilişki, rastgele ve nedensiz bir ilişki olup, sözün sesleri ile anlamı ayrılamaz...” (Karaağaç 2013: 274-275)

Saussure, dili tanımlamanın zorluğuna dikkat çekmektedir. Dille dil yetisinin ayrılması gerektiğini savunan araştırmacı dilin niteliklerini şu şekilde özetler:

“1. ... Dilyetisinin birey dışında kalan toplumsal bölümüdür dil ve birey onu tek başına ne yaratabilir, ne de değiştirebilir...”

2. ... Sözdən ayrı olan dil ondan bağımsız biçimde incelenebilecek bir konudur...”

3. ... Bir göstergeler dizgesidir o. Bu dizgede önemli olan anlamla işitimi imgesinin birleşimidir ve göstergenin bu iki yanı aynı oranda anlıksaldır.

4. ... Dil de söz gibi somut niteliklidir..." (Saussure 1998: 44-45)

Karakaya ise dili insan gelişiminin en temel faktörü olarak sunmaktadır: İnsanın en temel niteliklerinden biri olan dil, çok karmaşıktır. Bu nitelik insanın diğer kabiliyetlerini geliştirmesinde en temel faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. *"İnsanın insan olma zenginliğinde dil, hem bir sonuç ve hem de bir oluşum sürecinde bir vasıta olarak etkili olduğu görünür."* (Karakaya 2007: 7).

Aksan (2009: 13), farazi bir durumla dilin yok olduğunu varsayarak onun önemini ortaya koyar. Dil diye bir şey olmasa:

1. Diğerleriyle birlikte toplum oluşturulamaz; 2. Düşünce, duygu ve istekler iletilmez; 3. İletişim güdükleşecek, bağış çağrış, jest ve mimikten ibaret olacak; 4. Bizden öncekilerin ve dünyadaki diğer toplumların neler yaptıklarını bilemeyecek ve geleceğe aktarmayacak, dolayısıyla tarih diye bir şey olmayacak, hukuk ve söz sanatları bulunmayacak.

Toplum olarak hepimiz Türkçe konuşsak da dili kullanım tarzı bakımından farklıyız. Aynı ailede yetişen iki kardeş arasında bile sözcükleri söyleyiş, seçiş, tekrarlayış bakımından farklılıklar vardır. Bu farklar dilin kendi niteliğinden kaynaklanır ve bunun nedeni dilin insanın ruhsal yapısıyla yakından ilgili olmasıdır (Aksan 2003 I: 52).

İnsanı insan yapan özelliklerin başında gelen dil duygu, düşünce ve isteklerin dışı aksettirilmesine aracı olarak yaşamı sürdürmeyi sağlar. İnsanın sözle yaptığı sanatın hammaddesi de ürünü de dildir. Tekâmülünü tamamlamış iletişim araçlarının en başındadır. Sosyolojik açıdan bakıldığında toplum olmanın en temel ögesidir. Toplumun her yönü dile yansır; toplumun yaşayış tarzı, gelenekleri, dünya görüşü, yaşam felsefesi, inançları, bilim, teknik ve sanata katkıları gibi toplumla ilgili her şey dilden takip edilebilir (Aksan 2003 I: 11-13).

Ahanov, konunun kapsamı ve zorluğundan olsa gerek, doğrudan öz bir tanım yapmaktansa onun fonksiyonlarını ve ilişkili olduğu kavramlarla bağlantısını anlatır. Ona göre dil; iletişim aracı, toplumla yakından ilişkili (sosyal varlık), düşüncenin gün yüzüne çıkmasını sağlayan bir araç, anlatım görevi olan, edebiyatın birinci unsuru,

kültürün aynası, işlev bakımından üretim araçlarıyla benzerlik gösteren bir yapıdır (Ahanov 2008: 43-47).

Bizim tanımını yapmaya çalıştığımız ‘dil’ insanınkidir. Çünkü insan dışındaki varlıklar için kullanılan ‘dil’ tanımları çoğunlukla eğretilmeli kullanımlardır. “‘Hayvanların dili’ öykünce (fabl) yazarlarınca uydurulmuştur; ‘karıncaların dili’ bir gözlem verisi olmaktan çok bir varsayımı belirtir; ‘çiçeklerin dili’, daha niceleri gibi bir düzgüdür. Gündelik kullanımda ‘dil’, sözcüğün tam anlamıyla insanların sesli göstergelerle anlaşma yetisini belirtir.” (Martinet 1998: 14).

İnsan zekâsı, zirvesine dile dayanarak çıkmıştır; felsefe varlığını sözcüklere borçludur. Sözcükler, inançlarımızı da edebiyatla ilgili düşüncelerimizi de yoğuran insan biçimciliğinin kaynağıdır. Çocukların kafasını dolduran masalsı varlıkların hepsi, varlıklarını sözcüklere borçludur. “*Çocukluğumuzdan itibaren sözcüklerin tutsağıyız. Kitapların kolayca önümüzde açtığı yepyeni ufuklarla düşüncelerimizi bezer, en olmadık duygularla ürperir, en olağanüstü serüvenlere atılırız... Her yönüyle edebiyat, dil olanaklarının özel bir gelişiminden başka bir şey değil.*” (Vendryes 2001: 31).

G. Leech (1978: 47-68), dilin beş fonksiyonunu şu şekilde özetler: 1. Bilgi taşıma (informational), 2. Konuşmacı veya yazarın duygu ve davranışlarını açıklama (expressive), 3. Başkalarının davranış veya tutumunu yönlendirme veya etkileme (directive), 4. Sanatsal bir etki yaratma (aesthetic), 5. Sosyal yapıyı besleme (phatic).

Yapılmaya çalışılan yukarıdaki tanımlarda, en azından dilin üzerinde ittifak edilen genel özellikleri şu şekilde özetlenebilir:

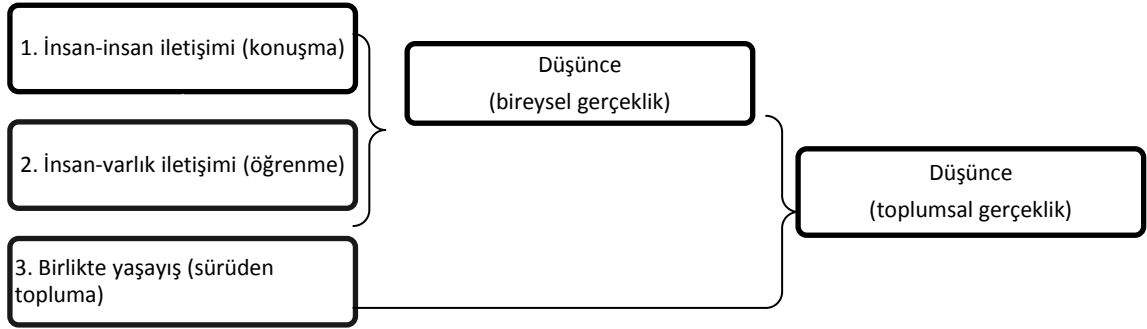
1. İnsanın duygu ve düşünce dünyasının dışı açılmasını ve insanlar arasında anlaşmayı sağlayan bir araç (bildirim ve bildirişim özelliği),
2. Toplumsal uzlaşmaya dayalı imlerden, özellikle ses imlerinden oluşan, insana özgü gelişmiş bir sistem,
3. Her toplumda kendi değer yargılarına göre biçimlenen ve değişen sosyal bir kurum,
4. Bir anda düşünemeyeceğimiz kadar çok yönlü, değişik açılardan bakınca başka başka nitelikleri beliren, kimi sınırlarını bugün de çözemediğimiz büyüklü bir varlık,

5. İnsana, ait olduğu gerçek dünyadan ayrı ve onun kanunlarına bağlı olmayan yapay bir dünya kurma ve tabiata tarihi katma imkânı veren saymacalar sistemi,

6. Başlangıç noktası bizce pek bilinmeyen canlı bir varlık.

7. Sözcüklerin anlamlarıyla olan ilişki nedensizlik üzerine kurulan bir sistem.

Dilin fonksiyonları onun tanımlanmasında çıkış noktalarından biri olmuştur. Bir ileriki adım ise fonksiyondan yola çıkarak ilgili olan unsurlarla olan bağlantısı ele alınmıştır. Yani dil, düşünce-toplum-kültür ilişkisi... Bu noktada Karaağaç'ın (2013: 281), dilin işlevleriyle ilgili verdiği tablo konunun anlaşılması bakımından önemlidir:

1.1. Dilin Temel Fonksiyonu: İletişim

Araştırmacılar tarafından yapılan dil tanımlarında öne çıkan özellik dilin iletişim fonksiyonudur. Bu fonksiyonun ayrıntılı olarak incelenmesi dil kavramını anlama noktasında yararlı olacaktır. Ayrıca sosyal bir kurum olarak dilin toplumla ilişkisi konusuna değinmek yerinde olur. Bu yüzden öncelikli olarak dilin iletişim fonksiyonunu ele alalım:

Toplum yaşamının bir ürünü olan dili diğer kurumlardan ayıran en önemli özelliklerden biri *araç* olmasıdır. Bu aracın işler durumda kalmasını sağlayan iletişim, diğer bir söyleyişle anlaşma zorunluluğudur. Martinet, bu özelliğe dikkat çekerek aracın da nihai işlevinin iletişim olduğunu belirtir. Dilin bu işlevinin dışında başka işlevlerinin

de olduğunu unutmamak gerekir. Dilin, düşüncenin dayanağı olma işlevi gibi... İnsan dili çoğu kez etrafını dikkate almadan içindekileri dışa vurmak için kullanır (Martinet 1998: 16-17).

İnsan veya hayvanların birlikte yaşayabilmelerinin ön koşulu iletişim ve haberleşmedir. Bu nedenle günümüzde iletişim bir araştırma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Sadece insanın iletişimi değil aynı zamanda hayvanların iletişimi üzerine çalışmalar da bulunmaktadır. Arılar, böcekler, karıncalar, yunuslar gibi hayvanların titreşimli seslerden faydalanarak iletişim kurduğu veya haberleştiği tespit edilmiştir. Ancak hayvanların iletişimi, insanın konuşma yeteneğine dayanan iletişimine göre çok basit kalmaktadır (Aksan 2003 I: 42-43). Bir arada yaşayan hayvan topluluklarının da dili olabilir. Ancak bu dilleri insanın dilinden ayırmak gerekir. Zira arıların diliyle insanın dili karşılaştırıldığında ikisi arasında büyük bir ayrılık vardır. Arı dilinin özelliği anlam ve mesajın değişmezliği, aktarılacak istenenin tek yönlü olmasıdır. Hayvan topluluklarında görülen dillerin ortak özelliğidir bu. Ancak insan dilinin değişmez tek özelliği değişimdir. Uygur dillerin gitgide artan bir karmaşıklıkla söz konusudur. Bu dillerin imkânları sürekli artar. (Vendryes 2001: 17-19). Hayvan iletişimi konusunda yapılan son çalışmalar, insan dilinin, canlılar içinde dikkat çekecek ölçüde bir benzeri olmayan, eşsiz bir görüntü olarak belirlediğini çok daha açık bir biçimde ortaya koymaktan başka bir şey yapmıyor (Chomsky 2001: 108).

Hayvan ile insan arasındaki fark şudur: Araştırmalar sonucu gelişmiş olarak kabul edilen hayvan dillerinde bile en çok 20-30 ses demeti (kök söz) bulunurken, iptidai insan dillerindeki kök sözlerin veya ses demetlerinin sayısının 500-600 civarında olabilmektedir (Karaağaç 2012: 46). Aksan, bu hususu Langecker'in verdiği örnekle daha güçlü bir şekilde dile getirmektedir: *“Yazara göre bir arı, balözünün bulunduğu yeri bildirmek isterse, arılar arasında sayısız kez iletilen bir temel haber’i tekrarlar, öteki hayvanlar da aynı çağrı yolundan ayrılmazlar. Hâlbuki insan dilinde sonsuz sayıda yeni sözler, tümceler kurmak ve bunu anlamak olanağı var.”* (Langacker 1971: 14 (Aksan 2003 I: 43)). Hatta Chomsky, hayvan ve insan iletişiminin karşılaştırılmasını anlamsız bulur (Chomsky 2001: 111). Dil benzeri başka dizgelerin yapılarını incelemek için kimi girişimler olmuştur. Fakat şimdiye kadar, bu alanlarda dille kabaca bile karşılaştırılabilecek hiçbir şey bulunamamıştır (Chomsky 2001: 116).

İnsanın günlük hayatındaki basit işaret ve mimikler, iletişim dizgesinin birer parçasıdır. Peki dilin temel işlevi olan iletişimin tanımı nedir: “*Bildirişme bir bilgi'nin, bir niyetin ilkel ya da ergin bir işaret dizgesinden yararlanılarak bir zihinden başka bir zihne ya da bir merkezden bir başka merkeze ulaştırılmasıdır. İnsan bildirişmesi, en gelişmiş bildirişme düzeni olan dil (konuşulan dil) üzerine kurulmuş olup aynı zamanda insanın ne ölçüde ileri bir zihin gücü bulunduğu gösterir.*” (Aksan 2003 I: 44).

Erol, iletişimin tanımını maddeler halinde şöyle özetlemiştir:

- Günümüzde iletişim her şeyin dâhil edildiği bir kavram olmuştur.
- İletişim bilgi, fikir, duygu ve düşüncelerin işaretler yoluyla aktarılmasıdır.
- İletişim bilgi üretme, iletme, algılama sürecidir.
- İletişim toplumun temelini oluşturan bir sistem; örgütlü ve sistemli yapının düzenli işleyişini sağlayan bir araç; bireysel davranışları etkileyen bir teknik; sosyal süreç açısından zorunlu bir bilim ve sosyal uyum için bir sanattır.
- İletişim kaynak ile hedef arasındaki ileti alış-verişidir.
- İletişim bir anlam iletme çabasıdır
- Anlam veya mesaj iletme kişi ve/veya gruplar arasında olabilir.
- İletişim insanların duygu, düşünce, inanç, tutum ve davranışlarının sözlü ve/veya yazılı olarak iletilmesidir.
- 1948 yılında Laswell iletişimi tarif etmek için ‘Kim, kime, hangi kanaldan, neyi söylüyor, sonuçta hangi etkiler oluşuyor?’ sorusunu sormaktaydı. Bu soru cümlesi iletişimin gerçekleşmesi için gerekli olan bütün öğeleri barındırmaktadır. İletişimin kaynağı, alıcısı, gönderilen, mesaj, mesajın nasıl gönderildiği ve cevaptan oluşan bu öğeler bugün iletişim için aynen geçerlidir.” (Erol II 2011: 572-573).

Saussure’a göre iletişim öncelikli olarak ruhsal ve toplumsal bir olgudur; bireyleri değil, bütün toplumu ilgilendirir, “*bireyüstü bir dizge, bir soyutlama*” olarak nitelenmelidir (Rifat 2013: 26). Dilin anlamının kavranabilmesi için onun sosyal hayattaki rolünün ne olduğu ve sosyal hayatın bir parçası olarak hangi özelliklere sahip olduğunun anlaşılması gerekir. Dille ilgili yapılan tanımların çoğunda ortak olan özellik, dilin toplumu meydana getiren insanlar arasında kullanılan iletişim vasıtası olarak tanımlanmasıdır. Örneğin Ahanov (2008: 43), dilin tabiatını tanımlayan öncelikli özelliğin iletişim aracı olarak kullanılması olduğunu ifade eder. Günlük yaşamın bütün safhalarında insanın, toplumun diğer fertleriyle olan ilişkilerini sağlayan dildir. Yani dil, su ve ekmek gibi sosyal hayatta bir gerekliliktir.

İletişimde bir verici, bir de alıcı vardır. İletişimin gerçekleşmesi iki tarafta da bulunan ortak bir dizgeye bağlıdır. Aynı dili konuşan iki insan ortak bir dizgeye bağlı olarak anlaştığı gibi aynı gereçleri kullanan iki merkez, birbiriyle anlaşabilir (Aksan 2003 I: 44). Dille iletişim sağlanıyorsa kanal olarak ses dalgaları kullanılır (Akalin 1983: 13). Sinyallere bir bilgi düğümlenmiş durumdadır. Bir bilginin bir sinyale düğümlenmesi bütün cemiyetçe kabul edilmiştir, yani ortaktır. Bu düğümlenmeleri öğrenen yani bütün iletişim sistemlerinin işaretlerini bilen herkes iletişime katılabilir (Akalin 1983: 16).

Dil, iletişim aracı olmasının yanı sıra toplumsal, ruhsal, duygusal, kültürel içeriği de bulunan karmaşık bir dizgedir. Oluşturduğu dilsel topluluğun bütün özelliklerini taşır (Koç 1992: 79).

1.2. Dil-Düşünce İlişkisi

Eski çağlardan beri dille ilgilenmek, insan doğasının incelenmesinde temel bir etmen olmuştur ve gelecekte de olmaya devam edecektir. (Chomsky 2001: 107-108). Dil ve düşünce arasındaki ilişki eski zamanlardan beri tartışıla gelen bir konudur. Dille düşüncenin aynı olduğunu öne süren araştırmacılar olduğu gibi bunların farklı şeyler olduğunu söyleyen araştırmacılar da vardır (Aksan 2003 I: 53-55). Bu iki düşünceden hangisinin doğru olduğu kesinlikle ortaya konamasa da bir gerçek vardır. O gerçek, dil ve düşünce arasındaki sıkı ilişki ve bunların varlığının birbirlerine bağlı olmasıdır.

Dilin düşünceyle ilişkisi ele alındığında insanla ilgili her şeyin büyük ölçüde dilde yer aldığı ya da dile yansıdığı görülür. Düşünce, akıl, bilgi, icat insani anlamda dille olanak kazanır. Düşünce, dille bütünleşerek görevini yapabilir. Dil sadece düşüncenin aktarılmasında vasıta değildir, aynı zamanda onun gelişmesini de sağlar (Vardar 2001: 12-13, Aksan 2009: 11). Wilhem von Humboldt “*dilin bitmiş bir iş, bir yapıt değil, yaratıcı bir zihin etkinliği*” olduğunu ortaya koyar. Bu da dilin sürekli bir değişim içinde olduğunu gösterir (Aksan 2009: 15). Dil basit bir yardımcı değil, düşüncenin vazgeçilmez bir ortağıdır: “*Dil, bilgi, akıl ve düşünme sözleri, ayrı ayrı*

bilgilerin adları olmayıp, aynı insan faaliyetinin ancak birlikte var olabilen görüntüleridir; bu yüzden, bunlar arasında bir öncelik-sonralık ilişkisi düşünmek mümkün değildir. Birlikte var veya birlikte yokturlar.” (Karaağaç 2012: 50-51)

Joseph Vendryes, *Dil ve Düşünce* adlı eserinin giriş bölümünde dil ve düşüncenin karşılıklı olarak değerlendirilmesinin önemini şöyle dile getirir: Dil ve düşünce arasındaki ilişkiler farklı açılardan incelenebilir. Bazı araştırmacılar bu ilişkiyi düşüncenin önceliği ilkesinden hareket ederek incelemişler, düşünceyle dili birbirinden ayırmışlar ve sözcüklere başvurulmadan düşünülebileceğini kabul etmişlerdir. Sadece psikolojiyi ilgilendiren yönü dikkate alarak bu ilişkiyi incelemek sağlıklı bir bakış açısı değildir ve bu sorunu bölmektir. Dilbilimciler ise, türlü dillerin düşünceyi nasıl ifade ettiğini incelemekle yetinerek çoğunlukla bu psikolojik yönü dikkate almazlar. Oysa düşünceyle dil arasında kurulan ilişkileri ele alacak birleşik bir inceleme alanı düşünülebilir. Bu bağlamda düşünce dilden ayrılamaz; dilin çağdan çağa, uygarlıktan uygarlığa gösterdiği büyük değişiklikler bir o kadar düşünce değişikliğiyle bağıntılı olarak incelenir. Dil ve düşünce bir arada alınca ve geçmişe doğru gidilince sıkı ve sürekli ilişkiler kurdukları, hatta ortak bir kökleri bulunduğu görülür (Vendryes 2001: 11).

Elma, gül, aslan gibi somut kavramlar hem fiziki olarak vardır hem de dilde vardır; ancak gerçek, acıma, beğeni gibi soyut kavramlar varlıklarını dile borçludurlar. Somut kavramlar zihinde belli bir tasarım oluştururlar, soyut kavramlar ise zihinde belli bir tasarım oluşturmazlar; buna rağmen dil aracılığıyla başkalarına aktarılabilirler (Aksan 2009: 14). Sözlü dil, insanlığa hemen hemen sonsuz bir ilerlemenin yollarını açar; insanlık tarihinin başlangıcında bilgiyle el ele vermiş ve her zaman düşünce hayatının gelişmesine yakından bağlı kalmıştır. İnsanın nesnelere kavraması sadece onları adlandırmasıyla mümkün olmuştur. Dil, nesnelere düşünce düzlemine aktarılmasını sağlayarak onları karmaşıklık bütünü olmaktan kurtarır. Bu, bize düşüncenin dile dayanarak, hatta dille kaynaşarak görevini yerine getirdiğini gösteriyor. (Vendryes 2001: 21). Gelişen bir çocuğun taklitle başlayan sözcükleri öğrenme dönemi ve daha sonraki süreçte yavaş yavaş kafasında kavramlar yer ettikçe bilinçli olarak dili öğrendiği göz önünde bulundurulursa, kişinin iç dünyası ile dış dünyasını birbirine bağlayan dilin ortaya çıkışı daha iyi anlaşılır (Korkmaz 2009: 3). İnsanın dış dünyası ile

iç dünyası arasındaki sürekli ve dengeli bağlantının kurulmasını sağlayan, kademeli olarak öğrenme yolu ile elde edilen dildir (Korkmaz vd. 2009: 4)

Belki de dilin insana sağladığı en büyük yarar soyut düşünceler tasarlamak ve onları ifade etmektir (Vendryes 2001: 29). Düşünce dünyası soyut somut akla gelebilecek her şeyi kapsar. Düşünce dünyasını besleyen, ona sonsuz bir gelişim olanağı sağlayan dildir. Sözcük, düşüncenin kapsadığı her şeye ortaktır. Düşüncenin yerine geçtiğinde onun çekiciliğini, bütün büyüsunü kendinde toplar. Sözcükler günlük hayatta iyi ya da kötü yönde önemli bir role sahiptir. Acıyı dindirmek ya da acıtmak için bir sözcük yeterlidir. İnsanı büyüleyen de çileden çıkartan da nesnelere değil sözcüklerdir; sürükleyici bir etkiye sahip olan düşünceler, sözcüklerde saklıdır. (Vendryes 2001: 31-33).

Düşünce ve dil düzlemleri birbirine çok yakın olsalar da özdeş sayılamazlar. Bununla birlikte düşüncenin, tüm boyutlarına ulaşılabilmesi için dil gereklidir; kendisine belli bir biçim verecek anlatım kalıbı bulunmayan yerde düşünce de gelişemez (Vardar 2001: 13).

Saussure'un; dil, düşünce ve duygu arasındaki ilişkiyle ilgili incelemeleri dikkat çekmiştir ve o, söz konusu bağı örneklerle somutlaştırmıştır. Saussure, dili bir yaprak kâğıda benzetmekte ve düşünce bu kâğıdın ön yüzünü, ses ise arka yüzünü teşkil etmektedir. Nasıl ki kâğıdın bir yüzünü, arkasını kesmeden kesip çıkarmak mümkün değilse, aynı şekilde düşünce ile sesi de birbirinden ayırmak mümkün değildir (Aksan 1965: 169).

Temelinde toplumsal uzlaşma ve saymaca yatan dil-düşünce dünyası gerçek hayatın kurallarına bağlı değildir. Yapay olan bu dünyada insan istediğini yapabilir, istediği her şeyi bir araya getirebilir. İnsana has olan yalan ve yanlış burada başlar (Karaağaç 2012: 52).

Dil-düşünce-sosyallik bağlamında bir değerlendirme yapıldığında “*düşünce eylemi, toplumsal uzlaşımlardan doğan dil kullanımlarının kılavuzluğunda, yine toplumsal bir mirası temsil eden sözlük birimleri arasında yapılan bireysel gezintidir.*” Düşünme eylemi bireysel bir eylem olmasına rağmen düşünmenin kullandığı malzeme sosyaldir. “*Düşünme çevreden edinilen sosyal malzeme ile dünyayı, kendine göre ve yeniden kurmaktır.*” (Karaağaç 2012: 50).

Düşünceyle dil arasındaki zihinsel ilişki dilin ne kadar önemli bir rol üstlendiğini de ortaya koymaktadır. Dil insanoğlunun uzun bir süreçte kazandığı bilgi ve tecrübenin saklanması ve gelecek nesillere aktarılmasını da sağlamaktadır. Dil, dünyada ne varsa; nesnelere ve durumlar, bunların belirtileri ve birbirleriyle ilişkisi yönündeki düşünceleri iletebilme imkânına sahiptir (Ahanov 2008: 53). Dilin insanlığa sunduğu hareketli, renkli, özene bezene işlenmiş halinin ardında bütün canlılığıyla hayatın varlığını sezeriz. *“Sözcükler dış dünyayı kuran öğelerle bu öğeler arasındaki bağıntıları belirtirler. Dil dizgemiz son derece dayanışık ve düzenli bir bütündür; dünyayı tanımak için gerekli her şeyi buluruz onda.”* (Vendryes 2001: 30-31).

Dil-düşünce bağlamında yapılan bu tespitler dille düşüncenin beraber ele alınmasının gerekli olduğunu ortaya koymaktadır. Düşünce dil aracılığıyla gerçek dünyada kendini bulur. Toplumu oluşturan bireylerin düşünce aktarımı dil sayesinde gerçekleşir. Konuya *anlam değişimleri* açısından baktığımızda dil ve düşünce arasındaki bu yakın ilişkinin anlam değişimi üzerinde de etkili olması gerektiği düşünülebilir.

1.3. Dil-Toplum İlişkisi

Toplum, birlikte yaşamın kural ve sorumluluklarıyla biçimlenen toplumsal gerçekliktir. En basit anlamıyla insanların müşterek yaşamını ifade eder (Doğan 2008: 76). Birlikte yaşama zorunluluğu beşeri ilişkileri doğurur. Bu ilişkiyi sağlayacak vasıta ise dildir. Eğer toplumda beşeri ilişkiler olmasaydı dil olmazdı. Yani sosyal bir varlık olan insanın, toplumun diğer fertleriyle ilişki kurma zorunluluğu, dili doğurmuştur. Yaratılışı gereği öğrenme yeteneğine sahip olan insan iç dünyasını dışa yansıtmada dil yeteneğini geliştirir. Dil ve toplum, varlıklarını birbirine borçlu doğal bir popülasyonun birer unsurudur. Dilin varlık sebebi toplum; toplumun varlık sebeplerinden biri dil olarak karşımıza çıkar. Yani dilsiz toplum düşünülemeyeceği gibi toplumun olmadığı yerde de dilin varlığının düşünülmesi mümkün değildir.

Dil ve toplum ilişkisi iki yönlüdür. Birinci olarak dilin olmadığı yerde insanlar ortaklaşa iş yapma, üretimi düzenleme ve geliştirme imkânı bulamazlar; Toplum hayatının devamı için iletişim aracı olarak dil zorunludur. İkinci olarak, dil sadece toplumun bulunduğu yerde yaşar. Toplumun devamlılığı ve insanların beraber iş yapması için dil ne kadar gerekliyse, dilin yaşaması için toplum da o kadar gereklidir (Ahanov 2008: 43).

20. yüzyılın başlarında bazı dil bilimciler dili, toplumun katmanlarının oluşturduğu bir yapı olarak görmüşler; yaşam biçiminin, iktisadi şartların dil üzerindeki etkilerine dikkat çekmiş ve toplumsal değişmelerin anlam değişimleri üzerinde ne kadar etkili olduğunu ortaya koymuşlardır (Aksan 2003 I: 64).

Sosyal çevrede sağlıklı yaşamak için insanın iletişim kurması zorunludur. Toplumdaki bireyler birbirleriyle renk, mekanik sesler, beden hareketleri gibi vasıtalarla da bir yere kadar iletişim kurabilirler; ancak saymacaya dayalı, tekrar tekrar üretilen dil sisteminin zenginliği olmasaydı uygarlıktan ve sosyal yaşamdan söz edilemezdi.

“Dil, her bireyin kendi doğrularını başkalarının doğrularıyla karşılaştırarak, bireysel doğrudan sosyal doğruya tırmanışı, dolayısıyla bir arada yaşayışı mümkün kılar. Kısacası, hayvan sürüleri ile insan toplulukları arasındaki fark, ortaklıklarının az veya çok oluşundan kaynaklanır. Bir arada yaşayışı mümkün kılan, dilin bu özelliğidir.” (Karaağaç 2012: 49)

Dilin düşünceyle ilgili tarafını ele alırken onun iç dünya ile dış dünya arasında bağlantıyı sağlayan bir araç olduğunu dile getirmiştik. Bu husus doğrudan konuşmayla ilgilidir. Konuşma ise tek olarak değil topluluk halinde gerçekleşmektedir. Bir dilde geçerli olan kanunlar “*dilin kendi yapısının, işleyişindeki özelliklerin ve o dili konuşan toplumun kendi dil dünyasının ve dil anlayışının*” (Korkmaz vd. 2009: 7) sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden dil, sosyal bir kurum olarak tanımlanır (Aksan 2003 I: 64).

Toplumdaki gelişme ve değişmelerin dile hemen yansımaları, dilin toplumla olan sıkı ilişkisini ortaya koyan önemli kanıtların başında gelir. (Aksan 2009: 15-16). Konunun ele alınmasının önemi tam da bu noktada düğümleniyor, yani toplumdaki değişim, dil üzerinden takip edilebilir.

İnsanın, varlığı algılayarak gerçekleştirdiği sanat, bilim, felsefe, mantık vs. bütün başarılarının temelinde kendi sosyal yönü yani toplum olarak yaşayabilme yeteneği vardır. İnsan bu yeteneğini dil sayesinde ortaya koymaktadır. “*İşte dil, bireylerin daha*

önceki algı ve bilgilerinin, yeni algı ve bilgilerini bulandırmasıyla ortaya çıkan bireysel gerçek sorununu, bireylerin algı bilgilerini bireyler arasındaki biricik bağ durumunda olan söz dediğimiz ortak ses iğretilemeleri içinde yoğurup bireysel gerçeklikten sosyal gerçekliğe ulaşarak çözer ve böylece de bir arada yaşayışı mümkün kılar.” (Karaağaç 2012: 55-56). Bir an için insanların toplum halinde yaşamadıklarını düşünelim; hiç kuşkusuz, insanlar dile gereksinme duymayacaklardı. Öte yandan bir an için de dilin olmadığını düşünelim; o zaman insanların bir arada yaşamaları, anlaşabilmeleri, bir toplumu oluşturmaları söz konusu edilemezdi. Kısacası insanı insan yapan dil, toplumun temel taşlarındandır; ulusu ulus yapan öğelerin en başında gelir; kültürün belkemiği sayılabilir (Aksan 2003 I: 64).

Bir dildeki sözcük, deyim ve atasözleri ilgili oldukları kavram alanlarına göre gruplandırılrsa şöyle bir sonuç verecektir. Sayı bakımından diğerlerine göre kabarık olan grubun, o toplumun tarih boyunca ilgilendiği alanlarla alakalı olduğu görülür. Köktürk yazıtlarında savaşla ilgili kavramların sıkça geçmesi Türklerin savaşçı bir millet olduğunu; tarım ve hayvancılıkla ilgili kavramların geçmesi ise onların tarım ve hayvancılıkla uğraştıklarını gösteriyor. Yiyecek, içecek ve mutfakla ilgili sözcükler o toplumun beslenme düzeni hakkında bilgi verir. Ayrıca Balkan ülkelerinde bazı Türkçe yemek adlarının bulunması Türklerin bu bölgelerdeki etkisini gösterir (Aksan 2003 I: 65-66).

Dil, insanın gereksinimlerinden kaynaklanan geliştirilmiş bir kurumdur. Dil, toplumun ayrılmaz bir parçasıdır. *“Toplum mu dili kurmuştur, dilin varlığı mı toplumun doğmasına yol açmıştır?”* sorusu çok basittir ve konunun önemini azaltır. Dil ve toplumun başlangıç noktası belirlenemese de birbirlerini etkileyerek doğdukları kaçınılmaz bir gerçektir (Vendryes 2001: 14-15). *“Dille düşüncenin ortak kökenini oluşturan simgesel işlev salt dirim-bilimsel (biyolojik) bir evrimin ürünü değildir. Toplumsal etkenlerle, ortak yaşama ve çatışma koşullarıyla, insanoğlunun geliştirdiği araçlarla ve uygulamıyla da yakından ilgilidir.”* (Vardar 2001: 15). Vardar’ın bahsettiği bu husus, dilin ve düşüncenin toplumsal yönünü ortaya koyar. Dahası dildeki sesler, toplumun bütün bireylerince bilinen, iletişim değerlerini toplumsal uzlaşıldan alan sosyal seslerdir. *“İletişim, ancak, dil seslerinin bu sosyal oluşları sayesinde gerçekleşebilmektedir.”* (Karaağaç 2012: 46).

Dil, genellikle çeşitli sosyal ilişkilerle derinden ilişkilidir (Palmer 2001: 50). Bireyi sosyalleştiren, ulus bilincinin temel ögesi dildir. *“Gerçekten de dil, her şeyden önce anlaşma sağlayan bir düzen, bir araçtır. Anlatım işlevi bildirişim işlevini zorunlu kılar. XX. yüzyıl dilbiliminin birçok akımı özellikle dilin bu yönünü vurgulamış, onu toplumsal bir etkinlik düzlemi olarak ele almıştır.”* (Vardar 2001: 15). Dildeki anlamlı birimler ve göstergeler temel özelliklerinin birçoğunu toplumsallıklarından alırlar. İşlevlerini toplum içinde yerine getiren bu birimler toplum yaşamına güç veren tüm güçlerin etkisi altındadır, kültüre ait iç ve dış verilerin karışıp kaynaştığı bir tür uygulam alanıdır (Vardar 2001: 16).

Dilin toplumla olan bağı öylesine güçlüdür ki Martinet, dildeki değişimin toplumun iletişimsel ihtiyacındaki değişime bağlı olmasını bir ilke olarak kabul eder: *“Kalkış noktamızda, bir dilin evriminin onu kullanan topluluğun bildirişimsel gereksinimlerindeki evrime bağlı olduğunu ilke olarak koyabiliriz ortaya. Elbette bu gereksinimlerin evrimi söz konusu topluluğun düşünsel, toplumsal ve toplumbilimsel (iktisadi) evrimiyle doğrudan ilişkilidir.”* (Martinet 1998: 196). Ortaya konan bu değişim ilkesinin en belirgin gözlenebilen alanı sözlüktür: *“Yeni tüketim mallarının ortaya çıkışı yeni yeni adlar oluşmasına yol açar; işbölümündeki ilerlemeler sonucunda yeni görevlerin ve yeni uygulamaların karşılığı olan yeni terimler yaratılır. Buna koşut olarak, kullanılmaz duruma gelen nesnelere uygulamaları belirten terimler unutulur* (Martinet 1998: 197-198).

Dilin toplumla olan yakın ilişkisi özellikle dil çalışmalarında toplumsal yönleri dikkate almayı gerektirmektedir. Bu ilişkide en dikkat çekici nokta toplumsal değişimlerin dil değişimleri üzerindeki etkisi olmuştur. Çünkü toplumsal değişimler dildeki farklı kullanım biçimlerini beraberinde getirir. Yeni durumlar veya objeler yeni sözcüklerle ifade edilebildiği gibi yeni objeler eski sözcükler veya deyimlerle de ifade edilebilir.

1.4. Dil-Kültür İlişkisi

Dilin sosyal bir kurum olarak düşünülmesi hatta tanımlarda bu özelliğinden bahsedilmesi dolayısıyla dille millet arasındaki sıkı ilişki, bize ister istemez dil-kültür etkileşimini hatırlatmaktadır. Sosyal yapının dolayısıyla kültürün bütün öğelerini dilde bulmaktayız. Yani dil “*kültürün sadık bir aynası*” (Korkmaz vd. 2009: 21) gibidir. Dil ve kültür arasında nasıl bir ilişki olduğunu anlamak için öncelikli olarak kültür sözcüğünün tanımına bakalım. Fransızca kökenli olan sözcük Türkçe Sözlük’te şu şekilde tanımlanmıştır:

“a. 1. Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, ekin: *Harf inkılâbı, Türk kültür inkılabının temelidir.* -E. İ. Benice. 2. Bir topluma veya halk topluluğuna özgü düşünce ve sanat eserlerinin bütünü: *Doğrusu, teknik ve kültür her gün biraz daha ilerlemektedir.* □ -S. Birsal. 3. Muhakeme, zevk ve eleştirme yeteneklerinin öğrenim ve yaşantılar yoluyla geliştirilmiş olan biçimi: *Bir memlekette kitap kültürü ne kadar zenginse günlük konuşma da o kadar zengin olur.* -M. Kaplan. 4. Bireyin kazandığı bilgi: *Tarih kültürü kuvvetli bir kişi.* 5. Tarım. 6. biy. Uygun biyolojik şartlarda bir mikrop türünü üretme: □ *Mikrop cinsinden canlı bir varlığın muayyen bir ortam içinde çoğalmasına da kültür denilir.* □ -M. Kaplan.” (TS: 1558)

Türkçe Sözlük’te yapılan ilk dört tanım insan ve insanlık tarihiyle ilgilidir ve bu tanımlarda dikkati çeken unsur birikim, tecrübe vurgusudur. Unutulmaması gereken nokta birikim ve tecrübenin bir süreç sonrasında elde edildiğidir. Sonuç olarak kültür bir süreç sonrasında ortaya çıkar. Bu da ancak birikimi sağlayacak bir aktarımla, yani dille mümkün olur. Kültürün üç kullanım alanı vardır:

- “Bir birey, grup ya da toplumun entelektüel, ruhsal ve estetik gelişimini ifade etmek.
- Bir dizi entelektüel ve sanatsal faaliyeti ve bunların ürünlerini (film, resim, tiyatro) saptamak. Bu kullanımda kültür, az çok ‘güzel sanatlar’ ile eş anlamlıdır; bu nedenle ‘Kültür Bakanlığı’ndan söz edebiliyoruz.
- Bir insanın, grubun ya da toplumun yaşam biçiminin tümünü, faaliyetlerini, inançlarını ve göreneklerini belirtmek.” (Smith 2005: 14)

Biz tezimizde kültürü, kendinden önce gelen kullanımları da içine alan Smith’in üçüncü seçenekte belirttiği anlamıyla kullanacağız. Çalışmamızın malezemesi iki farklı

devre ait sözlüklerlerdir. Bu durum bize, kültürün tarihsel boyutunu dikkate almamızın dil-kültür ilişkisi bakımından ne kadar uygun bir bakış açısı olduğunu gösteriyor.

Dillerin düzeni, toplumun yaşama düzeniyle paralellik gösterir. Bu yüzden dil, insanların hayat karşısındaki davranış tarzlarına göre biçimlenmiş olarak karşımıza çıkar ve bu durum, dili kültürün ayrılmaz bir parçası durumuna getirir (Korkmaz vd. 2009: 22). Dilin her türlü kullanılışa elverişli olması onun zenginliğini gösterir. *“Onunla şef emir verir, hatip inandırır, şair gönülleri sarar.”* Dil, öyle zengindir ki en soyut düşünceleri bile anlatmak için gerekli imkânlarla sahiptir ve asırlardır her neslin katkı sağladığı bir gelişimin ürünüdür (Vendryes 2001: 17). Dil her an bir evrim geçirmektedir; yani dil hem geçmişin ürünü hem de çağdaş bir kurumdur. *“Dizgeyi tarihinden, bugünkü durumu eski durumundan ayırt etmek ilk bakışta insana kolay görünür. Gerçekteyse, bunları birleştiren bağ öylesine sıkı bir bağdır ki, bu iki yönü birbirinden ayırmakta güçlük çekeriz.”* (Saussure 1998: 37).

Aksan, dille kültür arasındaki yakın ilişkiyi vurgulayarak şu görüşü savunur:

“Bir ulusun yaşayış biçimi, inançları, gelenekleri, dünya görüşü, çeşitli nitelikleri ve hatta tarih boyunca bu toplumda meydana gelen çeşitli olaylar üzerinde hiçbir bilgimiz olmasa, yalnızca dilbilim incelemeleriyle, bu dilin söz varlığının, söz hazinesinin derinliğine inerek bütün bu konularda çok değerli bilgiler ve güvenilir ipuçları edinebiliriz. Aynı biçimde, bir an için tek başına dili ele alarak, belli bir dilin belli bir dönemdeki bir metnini, yalnızca yabancı öğeler, yabancı etkiler açısından inceleyerek dili konuşan toplumun o süre içinde hangi kültür hareketlerine sahne olduğunu, hangi dış etkiler altında kaldığını saptayabiliriz.” (Aksan 2003 I: 65).

Dilin iki ana işlevi vardır: İnsan-insan ve insan-varlık iletişimini gerçekleştirmek. Dilin saymaca bir yapıda olması, insana varlıkla aynı zamanı ve mekânı paylaşmama gibi bir seçeneği sunmuştur. Bu özellik insanın tarihsel bir varlık haline gelmesini sağlamıştır. Gelenek ve tarih; süreklilik, algı ve bilgi birikimi demektir (Karaağaç 2012: 49). Kültür insana has bir unsurdur. Gelişmiş toplumların dışında en ilkel toplumların bile kendilerine has bir kültürü olduğu inkâr edilemez. Ancak toplumlar arasında kültürler farklılık arz etmektedir. Söz konusu bu farklılık toplumların ve dünyadaki milletlerin mozayik halinde farklı görünmelerine neden olmaktadır (Korkmaz vd. 2009: 12).

Millet milleti yapan sosyal akrabalık bağı kuran ve toplum bilincini oluşturan çeşitli ortak değer ve öğelerin hepsine birden kültür adını veriyoruz. Dil, kültürün temel taşıdır. Din, gelenek ve görenekler, ahlak, hukuk, eğitim, dil, tarih, edebiyat, sanat, ekonomi, tarım vb. hep kültür çerçevesinin içine giren öğelerdir. Bu sebeple kültür için *“bir insan topluluğunun yüzyıllarca devam eden ortak yaşayışından doğan maddî değerlerinin, birikimlerinin ve davranış biçimlerinin bütünüdür”* denilebilir (Korkmaz vd. 2009: 11-13). Bir başka tanımlamayla *“aynı zamanda her yönüyle bir ulusun kültürünün aynasıdır; insanın ve uygarlığın en önemli belirtisi ve aracı”* (Aksan 2003 I: 13) denilebilir.

Uygarlığın güçlü taşıyıcısı, yeni atılımların ve buluşların ifade aracı olarak dilin önemini yeterince kavrayamayan ve dilini değerlendirmeyen bir toplum, uygarlıkta ve toplumlararası uygarlık yarışında geri plana düşmeyi peşinen kabullenmiş görülür. Çünkü yeni nesiller hayata kendilerinden öncekilerin uygarlık seviyesinden başlarlar. Bu bakımdan dil kuşaklar arası ilişkilerin devamlılığını sağlayan sürecin aracıdır (Karakaya 2007: 7).

Kültürün bir özelliği de ayrı sayılabilecek kültürlerin birleşerek medeniyetler oluşturmasıdır. Dünya şartlarının ortaya koyduğu bazı zaruretler, milletleri siyasî, diplomatik, ticarî ve kültürel alanlarda karşılıklı ilişkiler kurmaya yöneltmiştir. Çeşitli yönlerden birbirleri ile yakın ilişki içinde olan milletler, kendi kültürlerinin bazı değerlerini birleştirip kaynaştırmak ve bunları ortak katkılar ile geliştirmek suretiyle ortak medeniyetler de meydana getirebilmişlerdir (Korkmaz vd. 2009: 18). Bahsedilen bu durumdan etkilenen unsurlardan biri de dildir. Ayrıca ortak medeniyet içerisinde bulunan diller başta sözcük alışverişi olmak üzere birbirini birçok yönden etkiler.

İnsan, içinde bulunduğu toplumun bilgi, inanç, sanat, ahlak, hukuk, gelenek, göreneğini öğrenerek bir birikim, bir kültür elde eder. Bu birikim ve kültürü elde etmenin yolu sosyalleşmedir. Sosyalleşmenin olmazsa olmazı ise iletişim, dolayısıyla dildir (Erol II 2011: 572).

Kültürler, her toplumun çevre şartları ve tarihi ile paralellik gösterir ve birbirlerinden farklı gelişim kaydeder; bu farklılıklar dillere de yansımaktadır. *“Dillerin anlam muhtevası ile kültürlerin muhtevası arasında tam bir mutabakat veya özdeşlik*

vardır. Dil, kültür muhtevasının sembollerle ifadesidir de diyebiliriz. Dilin sözcük hazinesinin aksettirdiği çerçeve, bütün sevabı ve bütün günahı ile kültür çerçevesinin eksiksiz kendisidir.” (İzbul 1980: 39). Eskimo dilinde, kar çeşitlerini tanımlayan sözcükler; Arapçada ise, develerin cins ve yaşlarını tanımlayan sözcüklerin varlığı bunu göstermektedir (İzbul 1980: 39).

Toplumunu oluşturan grupların dilleri arasında bazı farklılıklar mevcuttur. Bu durum her grubun kaygılarıyla yakından ilgilidir. Göçebelerin, toprağa bağlı olanların, avcılıkla geçinen insan topluluklarının kaygıları başka başkadır. İklim, toprağın türü, çevre koşulları; dilin gereksinim ve biçimlerini etkiler. Doğayla iç içe olanların nesnelere niteliklerine önem vermesi olağandır; bazı dillerde fiillere niteliğe ilişkin öğeler ekleyen karmaşık bir sözcük hazinesi bulunması da çevrenin etkisiyledir. Bazı dillerde ise renk isimleri oldukça çoktur (Vendryes 2001: 24). Toplumların ilgi alanlarının dilden takip edilebileceğini Vendryes şu şekilde dile getirmektedir: “*Mesela Latince de birçok mecazi deyimlerin menşei, bu dilin önceleri bir köylü dili olduğunu gösterir. Sevinç kavramı ‘laetus’ gübre (laetamen) sözcüğüyle ilgilidir; refah (‘felix’) bereket (fecundus, fenus) sözcüğüne bağlıdır...*” (Vendryes 2001: 109). Ziraatla ilgili somut sözcükler anlam genişlemesiyle genel deyimlere dönüşebilir: “*‘arracher’ (koparmak)nin kaynağı Latince kökünü sökmek manasına gelen bir sözcüktür; ‘garner’ (kazanmak) Cermenceden alınmıştır, asıl manası ‘otlamak, gıdasını aramak’tır.*” (Vendryes 2001: 110). Vendryes, bu örneklerle kültürün söz varlığı üzerinde etkisini ve daralma, genişleme; soyuttan somuta, somuttan soyuta geçiş yoluyla anlam değişikliklerinin nasıl meydana geldiğini anlatır.

Kültür belli bir uygarlığın ürünü olan ortak bilgilerin bütünüdür. Bireylerin iletişim kurmaları bu ortak bilgi yani kültür sayesinde. Dünya üzerindeki toplumlar tek bir biçime yöneldikçe birbirlerini anlama yüzdeleri artar. Ancak her zaman diğer toplumdakilerin bilmediğini ortaklaşa bilen topluluklar var olacak ve bu da iletişimi etkileyecektir. “*Düşünce ayrılıklarına dil ayrılıkları yol açmaz; dil ayrılıklarına düşünce ayrılıkları yol açar.*” (Vendryes 2001: 42).

İnsanların hepsi bir şekilde ölümü tadar; ancak, toplum bu değişime rağmen varlığını sürdürmektedir. Bunu sağlayan ise toplumun kültürel nitelikleridir ve bu nitelikler büyük ölçüde dilin sağladığı birikim ile gelecek kuşaklara aktarılır. Toplum ve

insanın bu durumu orman-ağaç ilişkisine benzemektedir. Türk toplumunda şimdiye kadar milyonlarca insan ölmesine rağmen bu durum, Türk toplumunun varlığını ortadan kaldırmamıştır (Doğan 2008: 77). Dil ve kültür tıpkı bir çığ gibi, yüzyıllar boyunca birikerek içinde bulunduğu topluma geçmişi getirir. Yani kültür toplumun hafızası; dil de kültürün olmazsa olmaz bir parçasıdır. Ziya Gökalp'a göre Dil, duygu ve düşüncenin kabı gibidir. Bir milleti oluşturan insanların bütün duygu ve düşünce hazinesi, dil kabına veya kalıbına dökülür ve bu dil kalıbı ile yerden yere, nesilden nesle aktarılır. Ayrıca, dil ve kültür arasında şu ortak nokta dikkat çekicidir: Dil ve kültür yüzyıllar boyunca millet tarafından yoğrulurken akan bir nehir gibi, içinden geçtiği her topraktan bir parça alır. Her medeni milletin konuşma ve yazı dili, karşılaştığı medeniyetlerden alınma sözcük ve deyimlerden izler taşır. Bu bakımdan her milletin dili, o milletin çağlar boyunca yaşadığı tarihin adeta özetidir. Dile bu gözle bakılırsa mana kazanır (Kaplan 2006: 151-152).

Dilde olan her şey kültür kavramının altında değerlendirilebilir. Dil kültürün temeli olduğu için dil ile ifade edilen sözlü, yazılı her şey kültür kavramına girer. *“Sabahtan akşama kadar evde, sokakta, çarşıda, iş yerinde konuşan halk, farkında olmadan dil tarlasını eker, biçer. Dilin duygu ve düşünce ile dolmasının sebebi, günlük hayata çok yakın olmasıdır.”* (Kaplan 2006: 151).

Buraya kadar yapılan yorumlar anlam değişmelerinin kültürel değişmelerle yakından ilgili olduğunu gösterir; hatta kültürel değişim, anlam değişmelerinin temel etmenlerinden sayılır. Çalışmamızda bu nedenle dille kültür ilişkisine de yer verdik.

2. Anlam Biliminde Kavram ve Kavram Alanı

Kavram terimi, Türkçe Sözlük'te şu şekilde tanımlanmaktadır:

“1. Bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı, mefhum, fehva, konsept, nosyon: “Erkeklik, yiğitlik kavramının ters yüz edilmesi irdelenmedi.” -A. Ağaoğlu. 2. fel. Nesnelere veya olayların ortak özelliklerini kapsayan ve bir ortak ad altında toplayan genel tasarım, konsept, mefhum, nosyon.” (TS 1111).

Dil araştırmacılarının kavramla ilgili tanımları da benzer şekildedir:

“İnsanın çevresindeki nesnelere, olay ve durumlara ait, kişisel gözlem ve deneyimlere dayanan tasarımların zihinde yer eden ve bir soyutlama’yla (abstraction) dile dönüşen yönü, göstergelerin gösterilen yanı; bir sözlükte madde başı olarak yer alan sözcükler” (Aksan 2009: 41), “1. nesnelere, biçimlerin, olgu, durum ve devinimlerin dilde anlatım bulması. 2. nesnelere ortak niteliklerine dayanan, dile özgü bir genelleme, soyutlama” (Koç 1992: 162), “bir nesnenin, bir duygunun ya da düşüncenin anlaktaki soyut ve genel tasarımı” (Bilgin 2006: 25), “dünyadaki nesnelere, durumların, hareketlerin ve tasavvurların dildeki ifadesi”(Korkmaz 2010: 143).

Felsefe ve psikoloji de kavramla ilgilenmiş, bu disiplinler kendi pencerelerinden kavramın tanımlarını yapmışlardır (Aksan 2009: 41). Ancak bu çalışmada önemli olan dil bilimi açısından bu tanımın ne olduğu ve neyi kapsadığıdır.

Zihnimiz sayesinde bizde birtakım hayaller meydana gelir. Hayallerin hafızamızda bir düzene konulmasıyla da kavramlar vücut bulur (Üçok 1947: 6). Öğrenme, kişiden kişiye değişse de insanın doğuştan getirdiği bir melekedir. Bu yeteneği sayesinde insan nesnel gerçeklikleri ve gaybî bilgileri öğrenir, dünyayı tanır. Kendini geliştirirken içinde yaşadığı toplumun dilini de öğrenir. Aksan’ın dediği gibi dilini edinirken aynı zamanda örneğin *süt* sözcüğüyle birlikte, onun içilen beyaz bir sıvı olduğunu, *ekmeğin* bir yiyecek, *kuşun* uçan bir hayvan olduğunu öğrenir. Zamanla çocuğun zihninde birtakım ses bileşimlerine, sözcüklere bağlı biçimde, deneyimlerin de ürünü olarak kavramlar oluşur. İnsan bu şekilde somut kavramların yanı sıra soyut kavramları da öğrenir (Aksan 2009: 40).

Duyu organları vasıtasıyla varlıklarının farkına varılabilen kavramlar zihinde resim gibi çizgilerle belirirler. Ancak bu şekilde belirmeyen sevinç, dostluk, insanlık gibi kavramlarda mevcuttur. Bu yüzden kavramlar iki öbekte incelenir: 1. Somut kavramlar; 2. Soyut kavramlar (Bilgin 2006: 25-26).

Koç, kavramların toplumsal yönlerini şu şekilde ifade eder: “Özellikle tarihe, topluluklara, siyasete vb. ilişkin kavramlarla erdemleri, nitelikleri, mitleri, hataları aktaran kavramlar toplumsal ürünlerdir.” (Koç 1992: 162). Kavramın bu yönü toplumu oluşturan fertler arasında uzlaşıya dayalı olduğunu da gösterir:

“Sözlük birimleri, tümevarım sonucu ulaşılmış, sosyal ve nedensiz genellemelerden ibarettir. Varlık ve eylem adlarından oluşan sözlük birimleri, varlık ve eylemlerin özelliklerine inmeksizin, onları kavramlar halinde bildirirler. Aynı ayrı varlık ve bilgilerin belirli ve benzer ölçekler içinde birleştirilmesi, genelleme ve kavramlaştırma olarak bilinir. Bu bakımdan da sözlük birimleri, uzlaşıya dayalı nedensiz göstergeler ve sosyal olan genellemelerdir ve kuşaklar arasında aktarılan bir sosyal mirası temsil ederler.” (Karaağaç 2012: 697).

Kavramlar, insanın niteliklerine göre ufak ayrımlar göstermekle birlikte aynı dil birliği içindekiler için aynı şeyi ifade eder. Bir köylüyle şehirli için ev ve ekmek kavramları zihinde tamamıyla aynı şeyi ifade etmez; ama sonuç itibarıyla aynı tasarımı uyandırır (Aksan 2009: 41-42).

Yapılan tanımlarda ağırlıklı olarak kavramın iki yönüne dikkat çekilmektedir:

- 1) Kavram, dünyadaki nesnelere, biçimlerin, olgu, durum ve devinimlerin dil ile ifade edilmiştir.
- 2) Kavram, dünyadaki nesnelere ortak niteliklerine dayanan, dile özgü bir genelleme, bir soyutlamadır.

Weissgerber ve Trier’e göre kavramlar zihinde birbirinden bağımsız, kopuk bir şekilde bulunmazlar. Onlar *“pazl oyunundaki parçalar gibi hiçbir boşluk bırakmadan ve üst üste binmeden tüm gerçek alanı kaplar”* (Guiraud 1999: 89). *“Dil alanı ve dilin sözcük varlığını ilgilendirmesi bakımından sözcük alanı terimiyle de anlatılan bu kuram kimi çevrelerde benimsenmiş, Almanyada Weissgerber, Fransada Matore ve Guiraud gibi araştırmacılarca ele alınmıştır”* (Aksan 2009: 42)

Kavramların birbiriyle olan yakın ilişkisi dolayısıyla bir kavramın sınırlarında beliren bir değişiklik komşu kavramların ve bunun sonucunda da bu kavramları belirten sözcüklerin değişmesine yol açar.

Korkmaz kavram alanı ile ilgili olarak anlam alanına göndermede bulunur: *“Zihinde aynı veya birbirine yakın kavramlar oluşturan sözcüklerin meydana getirdikleri ortak alan: ülkü, hedef, gaye, maksat, ideal; kırılmak, incinmek, gücenmek, darılmak, küsmek; kesmek, koparmak, biçmek, üzme, yolmak vb.”* (Korkmaz 2010: 18).

Kavramların kendilerine has alanları vardır. Yeryüzündeki badem ağacı, fıstık ağacı, zeytin ağacı, incir ağacı, dut ağacı gibi bütün ağaçlar ağaç kavramının içinde yer

alır. Daha genel biçimde dünya sözcüğü dünyada bulunan bütün kavramları, evren sözcüğü de evrende bulunan bütün kavramları içine alır. Diğer bir deyişle kavram alanı “birbirine yakın, birbirini çeşitli açılardan bütünleyen, aralarında ortak bir bağ bulunan kavramların oluşturduğu bütünlük” olarak tanımlanabilir. Sevmek, hoşlanmak, beğenmek, hayran olmak, takdir etmek, imrenmek, âşık olmak gibi eylemler aynı kavram alanına aittir (Hengirmen 1999: 246).

İnsan, dünyadaki nesnelere sınıflandırma ve genel kavramlara ulaşma yeteneğine sahiptir. Bu yetenek menekşenin, gülün, sardunyanın ortak niteliklerine dayanarak yaptığımız bir sınıflamayla “çiçek” kavramına; köpek, inek, at, tilki, tavşan gibi yaratıkların ortak niteliklerine dayanarak yaptığımız bir sınıflamayla “hayvan” genel kavramına ulaştırır bizi (Aksan 2009: 40). Ayrıca “Türkçede, önceleri şeftali, kayısı, zerdali, hatta armut gibi meyvelerin ortak adı olan erük (erik) sözcüğünde XI. yüzyıldan sonra beliren anlam daralması” (Aksan 2009: 43) bize sözcüğün sonradan kavram alanının değiştiğini gösteriyor.

İnsanoğlu dünyayı anadilinin penceresinden tanır; kavram ve kavram alanları ise insanın konuştuğu dile hasır (Aksan 2009: 43). Her dilin anlam yapısı farklıdır; bu da kavramlaştırma işleminin her dilde farklı olmasına neden olmaktadır. Diller nesnelere ve eylemlere kendilerine has bir şekilde algılar ve kavramlaştırır. Türkçede *kuş* kavramı, Almandada *vogel*, Rusçada *ptitsa*, Macarcada *madar* şeklindedir (Aksan 2009: 31). Türkçenin sözcük türetmede öne çıkan özelliklerinden biri kavramlaştırma esnasında doğadan ilham alarak, soyut bile olsa, bir şeyi canlandırmasıdır. Türkçedeki renk adlarının çeşitliliği, tonların renkliliği bunu gösterir. Aynı şekilde bitki adlarının da insandan, doğadaki hayvanlardan ve diğer varlıklardan esinlendiği dikkat çeker. Türkçede soyut kavramları anlatırken somut kavramlardan yararlanıldığı, çeşitli aktarmalara başvurulduğu gözlenir. Bu özellik de Türkçenin kavramlaştırma konusundaki renkliliğinin göstergesidir. (Aksan 2009: 97-98). Ayrıca Türkçede ikilemelerin çokluğu da kavramlaştırma açısından önemlidir. “İki ayrı gösterge, tek bir gösterge olarak, belli bir gösterilene sahip olur; zihinde kimi kez tek tek çözümleme yerine yeni bir kavramın oluşmasını sağlar.” (Aksan 2009: 102-103).

“Bir nesneyi, bir eylemi, bir olayı zihnimizde bir ses bileşimine, bir göstergeye bağlama, bir kavramı bir göstergeyle dile getirmeye anlamlama ya da kavramlaştırma denir.” (Aksan 2009: 97). “İnsan zihninin ters yönde gelişen iki işleyişinden biri olan özelleştirme, tündengelimken; kavramlaştırma, tümevarımdır.” (Karaağaç 2012: 697). Ortak bir dile sahip olan her toplum, nesne, durum, olay ve devinimlerin anlatımı sırasında bir takım ses bileşimlerinden yararlanır; bu ses bileşimleriyle onları kavramlaştırır. Dildeki süreç üç şekilde gelişir: 1. Kendi kök ve ekleriyle türetmelere gidilir 2. Benzerliği olan kavramlar arasındaki aktarmalar yoluyla 3. Birden çok göstergenin bir araya gelmesiyle (Aksan 2009: 30).

Dünyada *ağaç* diye bir varlık, *yürümek* diye bir eylem yoktur. *Ağaç*, birbirine benzeyen pek çok varlığın genelleştirilmiş ortak adı; *yürümek* de, pek çok varlığın yaptığı benzer eylemlerin genel adıdır. Bu bilgiler çocuk tarafından taklit yoluyla öğrenilir; bu bilgiyi öğrenmek, kişiyi o dil topluluğunun üyesi kılar. Ana dili, ilk dil veya edinilmiş dil olgusu bu noktada başlar. Bu noktadan sonra *ağaç* ve *yürümek*le ilgili edinilen bilgiler bunlarla ilişkilendirilir (Karaağaç 2012: 698).

Kavramlaştırmanın temelinde nedensizlik veya rastgelelik yatar. Birleşik söz, deyim ve atasözü gibi yapılarda bulunan unsurların bir araya geliş nedeni genellikle kaybolmuştur. Bu nedensiz oluş dillerin sadece sözlüksel yapılarında mevcuttur. “*Kavramın değeri, niteliği aynı dili konuşan kimselerce aşağı yukarı aynıdır: ekmek, su, susuzluk, tembellik, delikanlı, dörtnala, tutumlu vb.*” (Karaağaç 2012: 698-699).

Kavramlaştırma yollarından özellikle nesnelere arası aktarmalar, anlam değişimlerinde önemli rol oynamaktadır. Dildeki kavramlaştırma olgusunun nasıl işlediği, anlam değişimlerinin anlaşılmasında birer ipucu niteliği taşımaktadır.

3. Anlam ve Anlam Alanı

Dil bilimiyle ilgili yayınlanan bazı eserlerin sahipleri, anlamın ses bilimi ve dilbilgisi gibi kesin ve nesnel bir biçimde incelenemeyeceğini düşündükleri için anlam bilimine pek yer ayırmazlar. Ancak anlam; felsefe, mantık, psikoloji, insanbilim, toplum

bilimi gibi alanları da ilgilendirmektedir. Böyle olmasına rağmen anlam bilimiyle diğer disiplinlerin ilgi alanları farklıdır (Lyons 1983: 358-359). Anlam, dil teorilerinde en belirsiz ve en tartışmalı terimlerden biridir. Anlam bilimciler “anlamın anlamları” bilmeceğini çözmek için oldukça fazla zaman harcıyor görünüyorlar (Leech 1978: 1). Ancak anlamdaki bu belirsizlik dikkatleri sözcük anlamında yoğunlaştırarak azaltılabilir (Ulmann 1962: 54). Sözcük, düşünce ve sesteki meydana gelmektedir. Öyleyse, sözcüğün, anlam bilgisiyle ve ses bilgisiyle ilgili iki yönü vardır. Semantik yönüyle sözcük, dildeki başka öğelerle birlikte bir anlama ve anlatma, bir kavram birimidir. Bu yüzden sözcük, anlam bilgisinin de ana unsurlarından biridir (Bilgin 2006: 25).

Anlam üzerine yapılan çalışmalarla ilgili şu noktalara dikkat çekmek gerekir: 1. Dil biliminden başka diğer bilimsel terimlere indirgeyerek anlamı tanımlamaya çalışmak yanlıştır. 2. Anlamı kendi doğruları içinde, dil dışı bir şey olarak değil dil bilimsel olgu olarak çalışmak en iyisi olabilir. 3. İlk iki maddedeki nokta ‘dil bilgisi’ ve ‘gerçek dünyanın bilgisi’ arasındaki ayrıma dayanır (Leech 1978: 9).

Palmer, anlamı semantiğin konusu olarak verir ancak onun inceleme ilkesini şu şekilde ortaya koyar: semantiğin konusu *anlam* denilen kavranması güç varlığı araştırmak değil; sözcük ve cümlelerin nasıl olup da bir şeyler ifade edebildiklerini anlamaya çalışmaktır (Palmer 2001: 43).

İnsan zihnindeki anlamlar üzerinde toplumsal bir uzlaşma olsa da onlar, o kişi dışındaki herkese kapalı, sadece ona açık ve ulaşılabilir konumdadırlar; dolayısıyla, tamamen subjektif olan görüşlerle karşı karşıya kalmaktayız. Zira ben başkasının zihninde bulunup sadece ona açık ve ulaşılabilir olan şeyleri hiçbir zaman bilemem (Palmer 2001: 41). Bu yüzden *anlamı* tanımlamak oldukça zor bir problemdir ve konunun çözümünü ancak akademik ve bilimsel disiplin içinde aramak gerekir (Palmer 2001: 13-15). Anlamın kesinlikle doğru tanımının yapıldığını söyleyebilmek için konuşmacının bilimsel açıdan her bilgiyi tam ve doğru olarak bildiğini var saymak gerek (Bloomfield 1961: 139-140). Anlamın dildeki bütün şekillerine göre kesin tanımını yapsak bile diğer sorunla karşı karşıya kalırız. Bu sorun kişinin kendi durumu, yani anlamı etkileyen kendi deneyimlerinden kaynaklanır (Bloomfield 1961: 141).

Anlamın farklı boyutları olduğundan üzerinde ittifak edilen bir *anlam* tanımı olmasa da öncelikli olarak *sözcüğün anlamı* üzerinde durulmalıdır. “Tek tek

göstergeleri hiçbir zaman anlamdan bütünüyle soyutlayarak” ele almamalıyız. Çünkü ister tek anlamlı ister çok anlamlı göstergeler olsun, bunlar telaffuz edildiklerinde zihnimize göndergesel anlamı belirir. Sonuç olarak toplumsal uzlaşya dayalı bağımsız *sözcük anlamından* bahsedilebilir (Aksan 2009: 45-46). Dilsel bir birimin sıklığı doğrudan doğruya toplumun gereksinimlerinin baskısıyla artabilir. Bu özellikle sözlüksel denilen birimler için geçerlidir (Martinet 1998: 212).

Anlam, dilin kullanımıyla gerçekleştiği gibi beş duyu ile algılanan olgu ve olaylarla da gerçekleşir. Beden dili, trafik işaretleri, bulutlu bir hava gibi göstergelerin de anlamları vardır (Karaağaç 2012: 529). Karaağaç’ın dikkat çektiği anlamın bu yönü bizim malzememizin içeriği bakımından ilgi alanımıza girmemektedir. Zira bizim çalışmamız iki ayrı devir sözlüklerini, dolayısıyla sözcüklerin sözlüksel anlamlarını karşılaştıran bir çalışmadır. Karaağaç bu konuyu şöyle açıklar:

“Beş duyu organıyla gerçekler dünyası olan doğadan, dil yoluyla da saymacalardan oluşan yapay bir dünya olan dil ve düşünce dünyasından alınan bilgilerin kişinin önceki bilgileri ışığında yorumlanmış biçimine anlam denir. Bu haliyle anlam, dış dünyadaki bir varlığın veya dildeki bir birimin aktardığı ya da uyandırdığı kavram ve içeriktir.” (Karaağaç 2012: 529).

İnsan, yazarken veya konuşurken söylemek istediği anlamları farklı şekillerde ifade etme olanağına sahiptir. Sözcüklerin temel anlamını kullanarak mesajı dile getirebileceği gibi sanatlar vasıtasıyla, gerçek anlamının dışında kalan anlamları kullanarak da dile getirebilir.

Birbirimizi anlamak için iletişim kurmak gerektir. Bu iletişimi de insanlar arasındaki ortak bilgi sağlar. Aynı dili konuşan bireylerin sahip olduğu ortak bilgiyle kişisel bilgiyi birbirinden ayırmak bu noktada kaçınılmazdır. Birini anlamak demek konuşanla dinleyen arasında benzer düşüncelerin doğması demektir. Bu durumun gerçekleşmesi için iletişimi gerçekleştiren iki tarafın da aynı şeyleri bilmesi gerekir. Yani birbirini anlamak için ön bir bilgiye ihtiyaç vardır (Vendryes 2001: 40).

Kişisel bilgiyle toplumsal bilginin ayrı şeyler olduğunu Vendryes, şu şekilde kanıtlamaya çalışır:

“*Babam hastadır*’ cümlesini ele alalım. Bunu söyleyen kişi, babasını da onun hastalığını da bilen bir kimsedir. Söz gelişi, babasının elli yaşında, beyaz saçlı, mavi gözlü, bronşitli olduğunu bilir. Ama bu cümleyi anlayabilmek için dinleyenin de aynı şeyleri bilmesi

gerekmez. Cümle, 'baba'nın dış görünüşünü ve hastalığın türünü canlandırmaz onun zihninde; her birimizin 'babam hastadır' sözcüklerine bağladığı genel bilgileri uyandırır yalnız." (Vendryes 2001: 40-41).

Çalışmamızın temel unsurlarından biri anlamdır. *Anlamın ne olduğu hususunun ortaya konulması bu açıdan önemlidir. Aksan, sözcüğe dayalı bir anlamın tanımını şu şekilde yapar: "Dilde birer 'gösterge' niteliğiyle yer alan, insanın dünya bilgisine dayalı birtakım belirleyicileri bulunan sözcüklerin belli bir bağlam ve belli bir konu içinde ilettikleri kavram."* (Aksan 2009: 48).

Bloomfield (1961: 139), Language adlı kitabında *anlam için "konuşmacının dile getirdiği ve dinleyicide ortaya çıkan karşılık durumunun dil şekli"* demektedir; Stern ise *anlamı "her söyleyiş konuşmacının amaçları ve zihninin anlık durumunun ifadesidir."* şeklinde tanımlar (Stern 1931: 162).

Palmer, anlam terimini tanımlamak yerine örnekle konuyu izaha çalışır ve Lewis Carrol'dan bir pasaj nakleder:

"Marc Hare, 'O halde, neyi kastediyorsanız onu söylemelisiniz,' diyerek sözüne devam etti. Alice, aceleyle, 'Öyle yapıyorum' cevabını verdi; 'en azından –en azından söylediğim şeyi kastediyorum- biliyorsunuzdur, bu aynı şeydir'. Hatter, 'Biraz aynı şey olmuyor galiba' dedi." (Palmer 2001: 14)

Bu pasajda *söylemek* ve *kastetmek* fiilleri karşılaştırılmakta, *anlamın* söylenenden ziyade kastedilenle ilgili olduğu ortaya konmaktadır. Palmer, anlamın zihinsel yönünden çok "kişiler arası" ve "sosyal" yönüne dikkat çekmektedir: "*Bizim anlam dediğimiz şeyin büyük bir bölümü, asla 'düşünsel' veya 'zihindeki tasavvurla ilgili olmayıp, bizi başkalarıyla ilişki içine sokan türden 'kişiler arası' veya 'sosyal' niteliklidir.*" (Palmer 2001: 49)

Geoffrey Leech, anlamı yedi kategoriye ayırarak tanımlamaya çalışır: 1. Kavramsal anlam, 2. Çağrışımsal anlam, 3. Sosyal ve duygusal anlam, 4. Yansıyan ve eş dizimsel anlam, 5. İlişkisel anlam, 6. Tematik anlam, 7. Kasıtsal ve yorumlayıcı anlam (Leech 1978: 10-24)

Bu anlam çeşitlerinin birbiriyle olan ilişkisini şöyle bir tabloda gösterir (Leech 1978: 26):

	1. Kavramsal anlam	Mantıksal, bilişsel, düz anlamsal içerik.
Çağrışımsal anlam	2. Çağrışımsal anlam	Dilin demek istediğinin gerçeğe ilişkili olanı.
	3. Sosyal anlam	Dil kullanımının sosyal durumlarla ilişkili olanı.
	4. Duygusal anlam	Konuşucu veya yazarın his ve davranışlarıyla ilişkili olanı.
	5. Yansıyan anlam	Çağrışım aracıyla aynı ifadenin diğer bir anlamla ilişkili olanı.
	6. Eş dizimli anlam	Çağrışım aracıyla çevresinde çıkmaya meyilli anlama sahip sözcüklerle ilişkili olanı.
	7. Tematik anlam	Amaç ve önem bakımından düzenlenmiş mesaj yöntemiyle ilişkili olanı.

Dilbilimciler arasında anlam kavramını kabul etmeyen Guiraud'a (1999: 34) göre sözcüğün anlamı, onun dil içinde kullanılışıdır. Bu yüzden sözcüğün anlamı yoktur kullanılışı vardır. Guiraud (1999: 46), sözcüklerde dört türlü çağrışım olduğunu ifade eder ve çağrışımları şu tabloda verir:

anlambilim	deyişbilim
temel anlam	anlatımsal değer
bağlamsal anlam	toplumsal bağlamlı değer

Koç da sözcük anlamı ve bağlamsal anlama dikkat çekmektedir: Bugün için *anlam* bakış açısına göre farklı biçimlerde tanımlanan, farklı anlayışları yansıtan bir

terim olma özelliğini korumaktadır. Ancak sözcük anlamı ve sözcüğün dizim içinde diğer öğelerle ilişkisinden doğan bağlamsal anlamının varlığı yaygınlık kazanmıştır (Koç 1992: 28). Vardar da *anlamı* “*dildeki bir birimin aktardığı ya da uyandırdığı kavram, tasarımı, düşünce, içerik*” şeklinde tanımlayarak anlamı dil içi bağıntılar ve bağlamın belirlediğini vurgular (Vardar 2002: 18).

Korkmaz ise anlamı örnekler vererek şöyle tanımlamaya çalışır:

“Sözcüğün tek başına veya söz içindeki öteki öğeler ile bağlantılı olarak zihinde yarattığı kavramlardan her biri: kestirmek 1. ağaç kestirmek, kumaş kestirmek, 2. bir şeyi tahmin edebilmek: işin sonunda nereye varacağını kestiremiyorum; 3. birazcık uyumak: Bir saat kadar kestirirsem kendimi toplayabilirim vb.” (Korkmaz 2010: 18).

Sözcüklerin anlamları aynı dili konuşan topluluğun uzlaşmaları sonucu oluşur. Hiç kimsenin bu uzlaşım sonucu oluşan anlamları istediği gibi değiştirme özgürlüğü yoktur (Kılıç 2009: 33-34). Gerek yerli gerekse yabancı araştırmacılar anlam üzerine çeşitli çalışmalar yapmış ve onun farklı yönlerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Ne olursa olsun dillerin kendilerine ait bir sözlüğünün olması sözcüklerin anlamları üzerinde bir uzlaşımın olduğunu göstermektedir ve bu inkâr edilemez bir gerçektir. İşte yaptığımız çalışma bu noktada Türkçenin iki farklı döneminde sözcüklerin üzerinde uzlaşılan anlamlarının farkını ortaya çıkarmaya yöneliktir.

3.1. Anlam Belirleyicileri veya Ayırıcıları

Chomsky kuramını geliştiren Katz ve Fodor her sözcüğün birtakım anlam belirleyicileri olduğunu varsayarlar (Aksan 2009: 48). Karaağaç bunu *anlamı değiştiren özellik* olarak nitelemektedir (Karaağaç 2012: 571). Yani anlam belirleyicileri veya ayırıcıları anlam değişimleriyle yakından ilgilidir.

Aksan Türkçe bazı sözcükler üzerinde anlam belirleyicilerini bir tablo üzerinde şu şekilde gösterir:

Belirleyiciler	kadın	erkek	çocuk	inek	öküz	buzacağı	tavuk	horoz	civciv
CANLI	+	+	+	+	+	+	+	+	+
İNSAN	+	+	+	-	-	-	-	-	-
DİŞİ	+	-	- +	+	-	- +	+	-	- +
YETİŞKİN	+	+	-	+	+	-	+	+	-

Tabloda verilen *kadın*, *erkek*, *çocuk*, *inek* gibi göstergelerin anlamsal yönden örtüşükleri ve ayrıştıkları noktalar vardır. Örneğin *kadın* ve *erkek* sözcüklerini ele alalım. Bu iki sözcük *canlı*, *insan* ve *yetişkin* anlamsal noktalarında örtüşmekte, *dişi* anlamsal noktasında ise ayrışmaktadır. Tablodaki diğer sözcükler de bu şekilde yorumlanabilir.

Anlam belirleyicileri sözcüğün diğer sözcüklerle doğru bağdaştırılmasını sağlar ve böylece mantıklı cümleler meydana gelir. “Kadın kuzuyu besledi” cümlesi yerine “Kadın iskemleyi besledi” cümlesi kurulsa bu kabul edilebilir, mantıklı bir cümle olmaz. Çünkü *iskemle* ismiyle *besle-* fiilinin anlam belirleyicileri bağdaşmaz (Aksan 2009: 49). Bu kuram bağlamında bizim de incelediğimiz bazı sözcüklerin iki sözlük bakımından anlam belirleyicilerinin değiştiği görülmektedir. Diğer bir deyişle anlam değişimleri sözcüklerin anlam belirleyici veya ayırıcılarında meydana gelmektedir.

Şimdi konuyla ilgili olarak tespit edebildiğimiz kadarıyla bu sözcükleri bir tablo üzerinde görelim:

Sözcük	TaS'taki Anlam Ayırt Edici	TS'deki Anlam Ayırt Edici
<i>abuk</i>	ses	söz, kişi, davranış
<i>adamcıl</i>	saldırgan	munis, sıcak kanlı
<i>adımlamak</i>	amaçlı	amaçlı, amaçsız
<i>ağıl</i>	gökle ilgili	gök ve sinema ile ilgili
<i>ağırlıklı</i>	soyut	soyut, somut
<i>ağzı bozuk</i>	hayvan	insan
<i>aksak</i>	insan	insan, süreç, müzik için
<i>akşamlamak</i>	sabaha kadar	sabaha kadar, akşama kadar
<i>alan</i>	coğrafya ile ilgili	fizik, sinema, spor ile ilgili
<i>alçak</i>	tevazu	soysuzluk
<i>algın</i>	psikolojik	psikolojik, biyolojik

<i>alıcı</i>	hayvan	insan, nesne, metafiziksel varlık
<i>alımlı</i>	ekonomiyle ilgili	fiziki görüntüyle ilgili
<i>alışık</i>	ekonomiyle ilgili	eğitimle ilgili
<i>amaç</i>	somut	soyut, somut
<i>aparmak</i>	götürmek	götürmek, çalmak
<i>apışık</i>	biyolojik	biyolojik, psikolojik
<i>argın</i>	bedensel	bedensel ve yetenekle ilgili
<i>arpalık</i>	maaş	rüşvet
<i>astar</i>	bezden	bez, boya, halat, ağaçtan
<i>atışmak</i>	savaş aleti(yle)	söz(le)
<i>avunmak</i>	insan	insan ve hayvan
<i>aya</i>	el, terazinin bir bölümü	el, ayak, bitkinin bir bölümü
<i>aylakçı</i>	devamlı	geçici
<i>baca</i>	ışık	duman ve ışık
<i>bağ</i>	somut	somut ve soyut
<i>balçık</i>	somut	somut, soyut
<i>bardak</i>	genellikle topraktan	genellikle camdan
<i>basınç</i>	sosyolojik	fizikle ilgili
<i>baskı</i>	marangozlukla ilgili	basım yayım, psikoloji, spor
<i>batak</i>	somut	soyut, somut
<i>burgaç</i>	genel	coğrafya ile ilgili
<i>bükün</i>	genel	dil bilgisi ile ilgili
<i>cankurtaran</i>	nesne	insan
<i>cüce</i>	hayvan yavrusu	gelişmemiş insan, bitki
<i>çita</i>	savaş aleti	ahşapla ilgili
<i>çoklu</i>	insan	cansızlar
<i>çopur</i>	hayvan	insan
<i>danaburnu</i>	tıpla ilgili	hayvan ve bitki
<i>devetabanı</i>	cansız nesnelere	bitki
<i>diş göstermek</i>	pozitif duygu dolayısıyla	negatif duygu dolayısıyla
<i>dolmuş</i>	içki	insan
<i>dönek</i>	hayvan	insan
<i>ece</i>	erkek, dişi	dişi
<i>efildemek</i>	insan	rüzgar
<i>ertelemek</i>	sabaha kadar	değişken bir zamana kadar
<i>findık</i>	nesne	bitki, nesne
<i>gebertmek</i>	nesne (şişirmek)	insan (öldürmek)
<i>gider</i>	yolculuk	ekonomik
<i>işbaşı</i>	insan	zaman
<i>kabakulak</i>	nesne	hastalık
<i>kayırma</i>	legal	illegal
<i>keşişlik</i>	mekan (kilise)	durum (keşiş olma)
<i>kılık</i>	psikolojik durum	fiziksel durum
<i>kiracı</i>	hizmet veren, karşılık alan	hizmet alan, karşılık veren
<i>meşe</i>	bitki, bütün	bitki, parça
<i>nacak</i>	cenk ve ziraat aleti	ziraat aleti
<i>önermek</i>	mücadele	tavsiye
<i>papuç</i>	insan	insan, cansız

<i>sağımlik</i>	ekonomik	hayvan
<i>savcı</i>	dinî	hukuki
<i>sevici</i>	karşıt cins (dişi, erkek)	aynı cins (dişi)
<i>sırıtkan</i>	hayvan	insan
<i>sümsük</i>	insan	hayvan ve insan
<i>sütlü</i>	insan, sıfat	hayvan, sıfat, yiyecek, isim
<i>süzek</i>	sıvılar için	sıvı ve ışık için
<i>şakı-</i>	şimşek, şarkı	kuş, şarkı, gevezelik yapmak (mec.)
<i>şakrak</i>	hayvan, isim	insan, sıfat, zarf
<i>şaşır-</i>	ettirgen kullanım	etken kullanım
<i>tabanca</i>	bedensel	nesnesel
<i>terlik</i>	vücut	ayak
<i>tosun</i>	erkek, dişi	erkek
<i>tozluk</i>	asılan nesne	giyilen nesne
<i>tutkun</i>	bedenen	zihnen
<i>uslu</i>	zekaya yönelik	huya yönelik
<i>uyuşuk</i>	sıvı	insan
<i>üstün</i>	nicelik yönünden	nitelik yönünden
<i>üzülmek</i>	fiziksel	psikolojik
<i>yavaşlık</i>	huy	hareket
<i>zevzek</i>	bitki	insan

3.2. Anlam ve Duygu Değeri

Bütün dillerde, kullanıldığı zaman insan zihninde duygulandırıcı ögeler taşıyan sözcükler vardır. Bu sözcükler kimi anlam bilimcilerce tasarım ve imgeyle bir arada düşünülse de kimi araştırmacılar bu konuyu ayrı ele almıştır. Aksan da *connotation* terimini *duygu değeri* olarak adlandırmayı uygun görmüştür (Aksan 2009: 56).

Aksan, “Türk Anlam Bilimine Giriş – Anlam Değişimleri” adlı makalesinde Erdmann’ın duygu değeriyle ilgili görüşlerine yer verir: Erdmann, sözcüklerin kavramları gösteren özelliklerinin yanında birtakım farklı değerlerinin olduğunu ifade eder. Erdmann’a göre sözcük anlamında *kavramsal muhteva* (*begrifflicher inhalt*), *ikincil hayal*, *tasavvur* (*nebensinn*) ve *duygu değeri veya ruhsal unsurlar* bulunmaktadır (Aksan 1965: 170).

Kronasser'e göre duygular insanların durumlarına göre ölçülemeyecek derecede farklılık gösterir. Dille anlatılan veya anlatılmayan duygular anlamın tanımlama alanına girmektedir. Duygu değeri ve ruhsal durumlar *iskemle*, *dolmakalem* gibi sözcüklerde aşağı yukarı hiç görülmez; buna karşın *anne*, *acûze* gibi sözcüklerde anlamın ayrılmaz parçası olarak tek tek veya birleşik bir halde, kuvvetle kendilerini belli ederler (Aksan 1965: 170). İnsanların yaşam şartları, özel durumları yaşamakta oldukları duyguların kuvvet derecesi üzerinde etkilidir. Çölde yaşayan bir kimse, bir hasta ya da bir ameliyatlıya su sözcüğü söylenildiğinde uyandırdığı duygularla kendisi için suyun değeri olmayan kişilerde uyandırdığı duygu derinliği bir değildir (Aksan 1965: 171).

Anlamı, insanın düşüncesini ve duygusunu anlatan sözcüklerden ayırmamak gerekir. Çünkü "sözcük, düşünce ve duygunun temsilcisi"dir ve dilin temel taşıdır. Sözcükler toplumun yaşayış tarzını, kültürünü, tarihini ve çeşitli özelliklerini yansıtır. Bu yüzde anlam tanımlanırken hareket noktası sözcük olabilir (Aksan 1965: 171).

Öyle anlaşılıyor ki sözcükler insanın duygularıyla iç içe geçmiş; insana ait olan duygu değerleri bir araç olarak sözcüklere yansımıştır. Bu yüzden sözcüklerin de birer duygu değerinin olduğu söylenebilir. Konunun anlam değişimleriyle olan ilgisine gelince *anlam iyileşmesi* ve *anlam kötüleşmesi* başlıkları altında inceleyeceğimiz sözcüklerde meydana gelen değişim aslında sözcüğün duygu değerinde meydana gelen bir değişimdir. O yüzden biz söz konusu iki başlığı başka *anlama geçiş*, *anlam daralması* ve *anlam genişlemesi* başlıklarından ayırarak incelemeyi uygun gördük.

3.3. Temel Anlam

Her dil dünyadaki her şeyi kendine has bir şekilde kavramlaştırır (anlamlama yapar). İlgili alanlarına göre insan, kendisine en yakın ve elzem olanlara adlandırma sırasında öncelik vermiştir. Bu noktada dil incelemesi yapan birçok araştırmacı göstergelerin anlam türlerini ortaya koymuştur. Bunlardan biri de sözcüğün temel anlamıdır. Sözcükler bağlamına göre farklı anlamlarda kullanılırlar da bir temel anlama sahiptirler. Bu anlam; sözcükler, kullanımdan bağımsız olarak ele alındıklarında zihinde

beliren anlamlardır. Bir gösterge bağlamına göre başka başka kavramları ifade etse de temelde, bir sözlükte yer alabilecek bir temel anlama sahiptir (Aksan 2009: 46). Gösterge ile yansıttığı kavram arasında, bağlamın dışında; fakat saymaca (symbolic) ve toplumsal uzlaşmaya dayalı bir ilişki vardır ve bu dil birimleri, düz anlamlı göstergelerdir. Dillerin sözlük birimleri, böyle, nedensiz göstergelerdir... Dil birimlerini, saymaca ve nedensiz göstergeler olarak kullanmak, onları gerçek ve düz anlamlarda kullanmak demektir (Karaağaç 2012: 542-543).

Sözcükler belli bir bağlam ve konu içinde olmaksızın tek başına söylendiğinde ya da yazılı olarak önümüze geldiğinde zihnimizde beliren tasarıma, temel anlam ögesi (denotation) adını veriyoruz (Aksan 2009: 50). Ayrıca temel anlamın “*bir sözcüğün karşıladığı ilk kavram, ana kavram*” (Korkmaz 2010: 26), “*1. Bir gösterenin gösterilenini oluşturan kavramın kaplamı, gösterenin belirttiği nesnelere sınıfı 2. Yananlama karşıt olarak, bir birimin mantıksal, bilişsel, nesnel anlamı.*” (Vardar 2002: 85) şeklinde tanımlandığı da görülmektedir.

Bir temel anlama sahip sözcükler benzetme, aktarma gibi yollarla çok anlamlı hale gelebilir, yan anlamlar kazanabilir; hatta gün gelir temel anlam unutulur yan anlam kullanılmaya devam eder ve bu durumlarda temel anlamı belirlemek güçleşebilir. Bu güç durumu aşmak için dillerin toplum yaşamıyla yakından ilgili olduklarını ve toplumda meydana gelen değişimlerin göndergeyle gösterge arasındaki ilişkiyi etkileyebileceğini göz önünde bulundurmalıyız. Örneğin “*bugünkü ortak dilde konmak eylemi genellikle kuşların ve uçan nesnelere bir yere inmesini anlatırken VIII. yüzyılda, Köktürk yazıtlarında ‘yerleşmek, yurt tutmak’ anlamına geliyordu. XV. Yüzyıla ait Dede Korkut Kitabında durmak eylemi ‘kalkmak, ayağa kalkmak’ anlamında kullanılıyordu.*” Bu sözcüklerin temel anlamını belirlemek için kullanıldıkları zaman diliminde eşzamanlı olarak değerlendirilmesi gerekir (Aksan 2009: 51). Bu nedenle Aksan’ın deyişiyle “*biz temel anlamı bir gösterenin belli bir dönemde insan zihninde canlandırdığı kavram*” (2009: 51) olarak değerlendireceğiz.

Araştırmacıların temel anlamla ilgili olarak en çok dikkat çektikleri önemli noktalar; Temel anlam, bağlamdan bağımsız olarak ele alınan, akla gelen ilk anlam; toplumsal uzlaşmaya dayalı sözlüklük anlamdır.

3.4. Yan Anlam

Sözcükte yan anlamın oluşması dildeki gereksinimden kaynaklanır. Bu gereksinim insanın karşılaştığı yeni durum ve kavramları adlandırma gereksinimidir. Bu yeni kavramları adlandırmanın yollarından biri de dilde var olan bir sözcüğe yeni bir anlam yüklemek şeklinde ortaya çıkar (Ahanov 2008: 96-97). Bu da çok anlamlılığı dolayısıyla yan anlam olgusunu gündeme getirmektedir (Bilgin 2006: 31). “*Bu terimle dile getirilen belli bir ses bileşiminin, sözcüğün, temel anlamının yanı sıra edindiği bir başka anlam, yansıttığı yeni bir kavramdır.*” (Aksan 2003 III: 182).

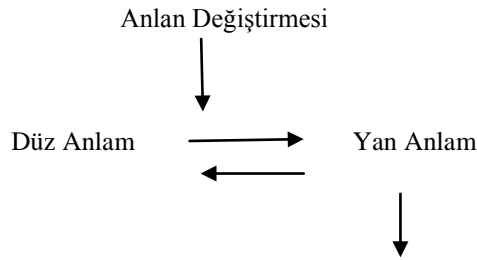
Araştırmacılar yan anlamı “*sözcüğün temel anlamının yanı sıra, kazandığı ikinci derecedeki anlam*” (Koç 1992: 300), “*kullanım sırasında katılan ve bildirişenlerin tümünce algılanmayan, ikincil kavramlara, imgelere, öznel izlenimlere, vb. ilişkin olan duygusal, coşkusal ikincil anlam; çağrışımsal değer*” (Vardar 2002: 215-216), “*belirli ilişkilerden yola çıkarak bir sözcüğe yüklenen yeni anlam*” (Bilgin 2006: 31), “*bir varlığı, kendi adıyla değil, neden-sonuç, parça-bütün, benzerlik-aykırılık vb. ilişkilerde bulunduğu komşu bilginin adıyla anma*” (Karaağaç 2012: 748), “*göstergelerin, düz anlam dışında ifade ettikleri ikincil, duygusal ya da kültürel anlamlar*” (Karaağaç 2012: 749) olarak tanımlamaktadır.

İnsanın uzuvları ve doğadaki nesnelere arasında karşılıklı aktarmalar göstergeleri çok anlamlı duruma getirir. Somut bir anlama sahip olan *çaylak* göstergesi ‘toy, deneyimsiz, acemi’ gibi bir soyut yan anlam kazanabilir; bazı eylemlerin sözlükte çok anlamlı olarak işlendiği görebiliriz (Örnek olarak Türkçe Sözlük’te *almak* fiili 40 kadar, *gelmek* fiili 30’den fazla, *çekmek* fiili 30’den fazla, *vermek* 20 kadar değişik anlam ve kullanımla yer alır) (Aksan 2009: 59). İşte “*her dilde, her göstergenin başlangıçta bir kavramın simgesi olduğu düşünülürse öteki kavramların sonradan eklendiği, sözcüklerin kullanıla kullanıla çok anlamlı duruma geldiği kabul edilir.*” (Aksan 2009: 60). Aksan, burada yan anlamların kullanım sonucunda meydana geldiğine dikkat çekmektedir. Aynı zamanda bir sözcüğün çok anlamlılığını sağlayan da kazanılan yeni yan anlamlardır.

Bir dilin sözcüklerindeki anlam alanı akran ve aynı coğrafya insanlarında bile kişinin sosyal durumuna göre farklılık taşır, “farklı çağrışım alanlarına” sahiptir. İnsanların varlıkla ilişkisi, bilgilenme kanalları farklı olduğundan dilin kullanımı kişiden kişiye farklı çağrışımlar uyandırabilir. Bütün bunlara rağmen bireysel çağrışım alanı dışında kalan anlam yapıları temel anlam ve sosyal çağrışımlara dayalı öğretilmeli anlam, akran ve aynı coğrafyanın dil üyeleri için ortaktır, yani sosyaldır (Karaağaç 2012: 749).

Aksan, yan anlamların gelişme yollarının her dilde genellikle dört şekilde geliştiğini ifade eder: 1. Somuta yeni somut anlamlar eklenmesi, 2. Somuta yeni soyut anlamlar eklenmesi, 3. Soyuta yeni soyut anlamlar eklenmesi, 4. Soyuta yeni somut anlamlar eklenmesi (Aksan 2009: 60).

Karaağaç ise temel anlam-yan anlam ilişkisini ve yan anlamların oluşum nedenlerini şu başlıklar altında gösterir:

1. Benzerlik ilişkisiyle yan anlamlar (İstiare)
2. Komşuluk ilişkisiyle yan anlamlar (mecazımürsel)
3. Kültürel ilişkisiyle yan anlamlar
 - a) Anlam genişlemesinden doğan yan anlam
 - b) Anlam daralmasından doğan yan anlam
 - c) Anlam iyileşmesinden doğan yan anlam
 - ç) Anlam kötüleşmesinden doğan yan anlam
 - d) Tabudan doğan yan anlam
 - e) Eksiltmeden doğan yan anlam
 - f) Abartmadan doğan yan anlam
 - g) Meslek dilinden doğan yan anlam
 - ğ) Argodan doğan yan anlam
 - h) Özel addan doğan yan anlam
 - ı) Dilbilgiselleşmeden doğan yan anlam
 - i) Telmihten doğan yan anlam

(Karaağaç 2012: 603)

3.4.1. Yan Anlamların Gelişmesinde Etkili Olan İlişkiler/Yöntemler

Akademik çalışmalarda konunun okuyucu tarafından iyi anlaşılabilmesi için yapılan tasnifin açık ve anlaşılır olması gerekir. Bu bağlamda tasnifi oluştururken, anlaşılabilirliği sağlayacak sebep-sonuç ilişkisini iyi kurmak gerekir. Bu ilişkide sebep, süreci ve yöntemi; sonuç ise ortaya çıkanı göstermektedir. Ancak anlam değişimleriyle ilgili yapılan çalışmalarda bu ilişki net değildir ve birbirine karışmıştır.¹

Edebî sanatlar, dilin bünyesinde tabii bir şekilde bulunurlar ve birçok insan konuşurken bunun farkında olmadan edebî sanatları kullanır. Bu kullanımın zirvesi dili ustaca kullanan şair ve yazarlardır. Bir anlamın ifade edilmesi sırasında bir kişi bu edebî sanatlardan birini kullanmış olabilir; ancak sanatların günlük dilde kullanılması sözcükte mutlak anlamda bir anlam değişmesi meydana geldiğini göstermez (Aksan 2009: 61). Örneğin “Sobayı yaktım.” cümlesini ele alalım. Bu cümlede sobayla kastedilen sobanın kendisi değil içindeki yanıcı malzemedir. Burada mürsel mecaz meydana gelmiştir ama *soba* sözcüğünü her şeyden bağımsız düşündüğümüzde yanıcı malzeme anlamı yoktur. Yani her sanatın olduğu yerde anlam değişmesi yoktur. Bu sanatların kullanılması toplum tarafından kabul edilerek yaygınlaşması zamanla sözcüklerde anlam değişmesi meydana getirmektedir. Bu sürecin sonunda sözcüğün kazandığı yeni anlam o dili paylaşan toplumun ortak malzemesi olmuştur ve toplumdaki herkesçe anlaşılır.

İşte söz konusu bölümde anlatımı güçlendirmek ve canlı kılmak için başvurulan edebî sanatlardan bahsettik ve edebî sanatların anlam değişmelerinde bir yöntem olarak nasıl kullanıldıklarını ortaya koymaya çalıştık. Bununla birlikte ilişkiler arasında kültürel ilişkileri göz önünde tutmak gerekir. Taradığımız sözcükleri bu ilişkiler açısından değerlendirdiğimizde karşımıza şu şekilde bir tablo çıkıyor:

¹ Bu konuyla ilgili olarak 6. *Anlam Değişmelerinin Tanımı ve Tasnifi* başlığına bakınız.

<i>aba</i>	komş.
<i>abuk</i>	komş.
<i>acı</i>	benz.
<i>açık</i>	kült.
<i>açıklık</i>	kült.
<i>açkı</i>	benz.
<i>adaklı</i>	komş.
<i>adamak</i>	benz.
<i>adamlık</i>	komş.
<i>adımlamak</i>	komş.
<i>ağa</i>	benz.; kült.
<i>ağaç</i>	komş.
<i>ağıl</i>	kült.
<i>ağır</i>	benz.; kült.
<i>ağırlık</i>	benz.; kült.
<i>ağırlıklı</i>	komş.
<i>ağızlık</i>	benz.; komş.
<i>aksak</i>	benz.; kült.
<i>aksamak</i>	benz.
<i>akşamlamak</i>	komş.
<i>aktarmak</i>	kült.
<i>ala</i>	kült.
<i>alan</i>	benz.; kült.
<i>alçak</i>	benz.; kült.
<i>algın</i>	komş.
<i>ahıcı</i>	kült.
<i>alım</i>	benz.
<i>alışmak</i>	komş.
<i>amaç</i>	benz.
<i>ana</i>	kült.
<i>analık</i>	komş.
<i>anmak</i>	komş.
<i>aparmak</i>	kült.
<i>apışık</i>	komş.
<i>ara</i>	kült.
<i>aralamak</i>	komş.
<i>aramak</i>	benz.; komş.
<i>argın</i>	komş.
<i>arka</i>	benz.; komş.
<i>arka vermek</i>	benz.
<i>arpalık</i>	benz.; kült.
<i>astar</i>	benz.
<i>aşevi</i>	benz.
<i>avunmak</i>	kült.
<i>aya</i>	kült.; komş.
<i>ayak</i>	benz.
<i>basmak</i>	
<i>ayaklanmak</i>	benz.; komş.
<i>ayakta</i>	benz.
<i>kalmak</i>	
<i>aydın</i>	kült.
<i>azgın</i>	komş.
<i>baba</i>	benz.; kült.
<i>bacı</i>	komş.
<i>bağ</i>	benz.; kült.
<i>bağlanmak</i>	benz.

<i>bağlı</i>	benz.
<i>bakıcı</i>	komş.
<i>balçık</i>	benz.; kült.
<i>basamak</i>	benz.; kült.
<i>baskı</i>	kült.
<i>baskın</i>	kült.
<i>başlamak</i>	komş.
<i>başlık</i>	kült.
<i>batak</i>	kült.; benz.
<i>batmak</i>	benz.; komş.
<i>bayılmak</i>	benz.; kült.; komş.
<i>baymak</i>	komş.
<i>beklemek</i>	komş.
<i>bel</i>	kült.; komş.
<i>bel</i>	benz.
<i>bağlamak</i>	
<i>belek</i>	komş.
<i>bey</i>	kült.
<i>beylik</i>	benz.; kült.
<i>biçmek</i>	benz.; kült.
<i>bilezik</i>	kült.
<i>binit</i>	komş.
<i>boşanmak</i>	benz.
<i>boşluk</i>	benz.
<i>boyun</i>	kült.
<i>bölge</i>	kült.
<i>bölme</i>	kült.
<i>bölük</i>	kült.
<i>buluntu</i>	benz.
<i>bumbar</i>	kült.
<i>burkmak</i>	benz.
<i>burma</i>	kült.
<i>burulmak</i>	benz.
<i>buyurmak</i>	komş.
<i>bükmek</i>	benz.; komş.
<i>bürümek</i>	benz.
<i>bütün</i>	kült.
<i>büzme</i>	benz.
<i>can alıcı</i>	kült.
<i>can</i>	benz.
<i>kurtaran</i>	
<i>cırlayık</i>	kült.
<i>curcuna</i>	komş.
<i>cüce</i>	benz.
<i>cücük</i>	benz.
<i>çakıl</i>	benz.
<i>çakışmak</i>	kült.
<i>çakıştırmak</i>	kült.; komş.
<i>çalım</i>	kült.; komş.
<i>çalışmak</i>	benz.
<i>çalmak</i>	benz.; kült.
<i>çamur</i>	benz.; kült.
<i>çaparız</i>	kült.
<i>çapkın</i>	kült.
<i>çarpmak</i>	benz.; kült.;

	komş.
<i>çatal</i>	benz.
<i>çatlatmak</i>	benz.; kült.
<i>çatma</i>	kült.
<i>çatmak</i>	benz.; kült.
<i>çeki</i>	benz.
<i>çekiç</i>	kült.
<i>çekilmek</i>	benz.; komş.
<i>çekim</i>	kült.
<i>çekirdek</i>	benz.; kült.
<i>çekiş</i>	kült.
<i>çekişmek</i>	benz.
<i>çekmek</i>	kült.
<i>çene</i>	benz.; kült.; komş.
<i>çevirme</i>	kült.
<i>çevirmek</i>	benz.; kült.
<i>çevre</i>	benz.; kült.
<i>çıkışmak</i>	benz.
<i>çırpmak</i>	benz.; kült.
<i>çıyan</i>	benz.; kült.
<i>çiğ</i>	benz.
<i>çiğnemek</i>	benz.
<i>çil</i>	kült.
<i>çilemek</i>	komş.
<i>çokluk</i>	kült.
<i>çomar</i>	kült.
<i>çorak</i>	benz.
<i>çörek</i>	kült.
<i>çözmek</i>	kült.
<i>dağıtmak</i>	benz.; kült.
<i>dal</i>	kült.
<i>dalaşmak</i>	benz.
<i>dalga</i>	kült.
<i>dalgıç</i>	kült.
<i>dam</i>	kült.
<i>damar</i>	benz.; kült.
<i>damga</i>	benz.; kült.
<i>daralmak</i>	benz.
<i>dayak</i>	komş.
<i>dayı</i>	benz.; kült.
<i>değişik</i>	kült.
<i>demirlemek</i>	kült.
<i>denemek</i>	komş.
<i>deste</i>	kült.
<i>deşmek</i>	benz.
<i>deyiş</i>	kült.
<i>dikilmek</i>	kült.
<i>dikme</i>	benz.; kült.
<i>dil</i>	benz.; kült.
<i>dilcik</i>	kült.
<i>dilek</i>	komş.
<i>dilemek</i>	benz.
<i>dinmek</i>	benz.
<i>dip</i>	kült.

<i>dirilmek</i>	benz.
<i>dizlik</i>	komş.
<i>dokumak</i>	benz.
<i>dokunmak</i>	benz.; kült.
<i>dolama</i>	kült.
<i>dolandırmak</i>	benz.
<i>dolanmak</i>	benz.
<i>dolaşım</i>	kült.
<i>dolaşmak</i>	benz.; kült.
<i>domuz</i>	benz.; kült.
<i>donatmak</i>	benz.; kült.
<i>doruk</i>	benz.
<i>dökmek</i>	benz.
<i>dökülmek</i>	benz.; kült.
<i>döküntü</i>	benz.; kült.
<i>dönmek</i>	benz.; kült.
<i>döşek</i>	benz.
<i>döşenmek</i>	benz.; kült.
<i>dövmek</i>	benz.
<i>duman</i>	kült.
<i>duru</i>	benz.
<i>durulmak</i>	benz.
<i>düdük</i>	kült.
<i>düşme</i>	kült.
<i>dün</i>	komş.
<i>düş</i>	benz.; komş.
<i>düşük</i>	benz.; kült.
<i>düşürmek</i>	benz.
<i>düz</i>	benz.
<i>düzeltilmek</i>	benz.; komş.
<i>düzen</i>	benz.; kült.
<i>düzgün</i>	kült.
<i>düzmek</i>	kült.
<i>eğlenmek</i>	komş.
<i>eğri</i>	benz.; kült.
<i>ek-</i>	benz.; kült.
<i>ekmek</i>	komş.
<i>el almak</i>	komş.
<i>el koymak</i>	benz.
<i>el vermek</i>	benz.
<i>ele gelmek</i>	komş.
<i>elleşmek</i>	benz.
<i>emeklemek</i>	benz.
<i>enik</i>	kült.
<i>erkek</i>	benz.; kült.
<i>esirgemek</i>	komş.
<i>esnek</i>	benz.
<i>esnemek</i>	benz.
<i>eşek</i>	kült.
<i>eşik</i>	benz.; kült.
<i>eşmek</i>	benz.
<i>eşsiz</i>	benz.
<i>etek</i>	komş.; kült.
<i>evren</i>	benz.; kült.
<i>ezgi</i>	benz.; kült.

<i>ezgin</i>	benz.
<i>fındık</i>	kült.
<i>fıstık</i>	kült.
<i>gavur</i>	benz.; kült.
<i>geçirmek</i>	benz.; kült.
<i>geçirtirmek</i>	kült.
<i>gedik</i>	kült.
<i>gerçek</i>	kült.
<i>gevşek</i>	benz.; kült.
<i>geyik</i>	kült.
<i>gez</i>	benz.
<i>gıcık</i>	kült.
<i>gider</i>	kült.
<i>girişmek</i>	komş.
<i>giymek</i>	benz.; kült.
<i>gocunmak</i>	komş.
<i>göç</i>	kült.
<i>göçmek</i>	kült.
<i>göçürmek</i>	benz.
<i>gölet</i>	benz.
<i>gömlek</i>	benz.
<i>gönüllü</i>	benz.
<i>görünüş</i>	kült.
<i>götürmek</i>	kült.; komş.
<i>gövde</i>	kült.
<i>göz bağı</i>	benz.
<i>gözenek</i>	kült.
<i>gözetici</i>	kült.
<i>güç</i>	benz.; kült.
<i>güdük</i>	benz.
<i>gülle</i>	kült.
<i>gün</i>	kült.
<i>haklamak</i>	kült.
<i>ham</i>	benz.; kült.
<i>ırgalamak</i>	komş.
<i>ısmarlamak</i>	komş.
<i>ışık</i>	benz.; kült.
<i>ibik</i>	kült.
<i>ikilemek</i>	komş.
<i>ikiz</i>	kült.
<i>ileri</i>	benz.; kült.
<i>iletmek</i>	kült.
<i>ilgi</i>	kült.
<i>ilinti</i>	benz.
<i>inanmak</i>	komş.
<i>ince</i>	benz.
<i>indirmek</i>	kült.
<i>irkilmek</i>	kült.
<i>iskemle</i>	komş.
<i>istemek</i>	komş.
<i>işletmek</i>	benz.; kült.
<i>izlemek</i>	komş.
<i>kaba</i>	benz.; kült.
<i>kabarcık</i>	kült.
<i>kabarmak</i>	benz.; kült.

<i>kaçak</i>	kült.
<i>kaçamak</i>	kült.
<i>kaçık</i>	benz.; kült.
<i>kaçmak</i>	kült.; komş.
<i>kak</i>	benz.
<i>kamçı</i>	kült.
<i>kanlı</i>	kült.
<i>kapaklanma</i>	kült.
<i>k</i>	
<i>kapama</i>	kült.
<i>kaplamak</i>	benz.
<i>kapmak</i>	komş.
<i>kara düzen</i>	benz.; kült.
<i>kararmak</i>	benz.
<i>kaş</i>	kült.
<i>katar</i>	benz.
<i>katılmak</i>	benz.; komş.
<i>kavuk</i>	kült.
<i>kavuşmak</i>	benz.
<i>kayıt</i>	benz.
<i>kayıtlı</i>	benz.
<i>kaymak</i>	benz.; kült.
<i>kaypak</i>	benz.; kült.
<i>kaytarmak</i>	benz.; kült.; komş.
<i>kazık</i>	benz.; kült.
<i>kazımak</i>	benz.; kült.
<i>kazmak</i>	komş.
<i>kelebek</i>	kült.
<i>kelek</i>	kült.
<i>keleş</i>	kült.
<i>kemik</i>	kült.
<i>kepez</i>	benz.
<i>kerte</i>	benz.
<i>kesilmek</i>	benz.; kült.
<i>kesinti</i>	kült.
<i>kesişmek</i>	kült.
<i>keskin</i>	benz.; kült.
<i>kesme</i>	kült.
<i>kesmek</i>	benz.; kült.
<i>kesmik</i>	benz.
<i>kılavuz</i>	benz.; kült.
<i>kırgın</i>	kült.
<i>krık</i>	benz.; kült.
<i>krılmak</i>	benz.; kült.
<i>krışmak</i>	kült.
<i>krılmak</i>	benz.; kült.
<i>kısıık</i>	kült.
<i>kısımak</i>	benz.; kült.
<i>kısırtma</i>	kült.
<i>kıvılcım</i>	benz.; kült.
<i>kıvrak</i>	benz.
<i>kıyak</i>	kült.
<i>kızdırmak</i>	benz.
<i>kızgınlık</i>	benz.; kült.; komş.

<i>kızıl</i>	kült.
<i>kızmak</i>	benz.; kült.
<i>kişilik</i>	kült.
<i>koçak</i>	komş.
<i>koklatmak</i>	benz.
<i>kolçak</i>	kült.; komş.
<i>kondurmak</i>	benz.; kült.
<i>konmak</i>	benz.
<i>konuk</i>	kült.
<i>konuşmak</i>	komş.
<i>korkuluk</i>	benz.; kült.
<i>korucu</i>	komş.
<i>koşmak</i>	komş.
<i>kotarmak</i>	benz.
<i>koyulmak</i>	benz.
<i>koz</i>	benz.; kült.
<i>köken</i>	kült.
<i>körelmek</i>	benz.; kült.
<i>körlük</i>	benz.; kült.
<i>kulak</i>	benz.; kült.
<i>kum</i>	kült.
<i>kurmak</i>	benz.; kült.
<i>kurulmak</i>	benz.; komş.
<i>kuşak</i>	kült.
<i>kuyruk</i>	benz.; kült.
<i>kuzulamak</i>	benz.
<i>külâh</i>	benz.
<i>künde</i>	benz.; kült.
<i>mancınık</i>	benz.
<i>menlik</i>	benz.
<i>merhem</i>	benz.
<i>nesne</i>	kült.
<i>obruk</i>	kült.
<i>ocak</i>	kült.
<i>ocaklı</i>	kült.
<i>odun</i>	benz.; kült.
<i>ok</i>	kült.
<i>okunmak</i>	benz.
<i>okutmak</i>	kült.
<i>omurga</i>	benz.; kült.
<i>oran</i>	kült.
<i>oranlamak</i>	komş.
<i>orta</i>	kült.
<i>ortalamak</i>	kült.
<i>ortanca</i>	benz.
<i>oruç</i>	benz.; kült.
<i>otlamak</i>	benz.; kült.
<i>otlanmak</i>	kült.
<i>oturak</i>	kült.; komş.
<i>oturaklı</i>	benz.
<i>oturmak</i>	benz.
<i>oynamak</i>	benz.
<i>oyuncu</i>	benz.; kült.
<i>ödül</i>	komş.
<i>öğrenmek</i>	komş.

<i>öğretmek</i>	komş.
<i>ölçü</i>	benz.; kült.
<i>ölmek</i>	benz.
<i>ölümcül</i>	komş.
<i>ömür</i>	benz.
<i>ön</i>	komş.
<i>ötelemek</i>	komş.
<i>ötmek</i>	benz.; kült.
<i>pabuç</i>	kült.
<i>pamuk</i>	kült.; komş.
<i>paralanmak</i>	benz.
<i>partal</i>	kült.
<i>pekiştirmek</i>	benz.
<i>peklık</i>	kült.
<i>petek</i>	kült.
<i>piliç</i>	kült.
<i>pişirmek</i>	benz.
<i>püskürmek</i>	benz.
<i>raks</i>	kült.
<i>resim</i>	benz.
<i>sağılmak</i>	benz.
<i>sağlamak</i>	kült.
<i>sağlıksız</i>	benz.
<i>sakal</i>	kült.
<i>sakar</i>	komş.
<i>saklamak</i>	komş.
<i>saksı</i>	kült.
<i>saldırmak</i>	benz.; kült.
<i>salgın</i>	benz.; kült.
<i>salma</i>	kült.
<i>salt</i>	kült.
<i>sapıtmak</i>	benz.
<i>sapma</i>	kült.
<i>sargı</i>	kült.
<i>sarılmak</i>	benz.
<i>sarma</i>	kült.
<i>sası</i>	komş.
<i>satı</i>	benz.
<i>satmak</i>	benz.; kült.
<i>savaş</i>	kült.
<i>sayışmak</i>	benz.
<i>saymak</i>	benz.
<i>sefer</i>	kült.
<i>seğirdim</i>	kült.
<i>seki</i>	kült.
<i>sepetlik</i>	benz.
<i>sergen</i>	benz.
<i>serpmek</i>	benz.
<i>sıkıntı</i>	benz.
<i>sıkma</i>	kült.
<i>sınır</i>	benz.; kült.
<i>sıpa</i>	kült.
<i>sıyırmak</i>	benz.; kült.
<i>sızı</i>	benz.
<i>sındırmek</i>	benz.

<i>sinek</i>	kült.
<i>sinirlemek</i>	komş.
<i>sivri</i>	benz.; kült.
<i>soğuk</i>	benz.; kült.
<i>soluğan</i>	kült.
<i>soygun</i>	benz.
<i>soyunmak</i>	benz.; komş.
<i>sömürmek</i>	benz.
<i>sönük</i>	benz.
<i>söz almak</i>	komş.
<i>su yolu</i>	kült.
<i>sulak</i>	komş.
<i>sulanmak</i>	benz.; kült.
<i>sulu</i>	benz.
<i>suluk</i>	kült.
<i>sunmak</i>	komş.
<i>susak</i>	benz.
<i>sümsük</i>	benz.
<i>sürgü</i>	benz.
<i>sürtünmek</i>	benz.
<i>sürülmek</i>	benz.
<i>sütlü</i>	kült.
<i>süzek</i>	kült.
<i>şakımak</i>	benz.
<i>şakrak</i>	benz.
<i>şaşırmak</i>	benz.
<i>şen</i>	komş.
<i>şenlik</i>	kült.
<i>şimşek</i>	benz.
<i>şişkinlik</i>	kült.
<i>şöhret</i>	kült.
<i>şölen</i>	benz.; kült.
<i>tabaka</i>	kült.
<i>tabanca</i>	benz.
<i>tabla</i>	kült.
<i>tabur</i>	kült.
<i>talaz</i>	benz.
<i>taramak</i>	benz.; kült.
<i>tartmak</i>	komş.; benz.
<i>tasa</i>	kült.
<i>taslak</i>	benz.
<i>taslamak</i>	benz.
<i>tava</i>	kült.; komş.
<i>tavlamak</i>	benz.; kült.
<i>taze</i>	benz.; kült.
<i>tekin</i>	kült.
<i>temel</i>	benz.
<i>tepecik</i>	kült.
<i>tepinmek</i>	benz.
<i>tepmek</i>	benz.
<i>tertıp</i>	benz.; kült.
<i>tınmak</i>	benz.
<i>tınmak</i>	komş.
<i>tırmanmak</i>	benz.
<i>turnak</i>	kült.

<i>tırtıl</i>	kült.
<i>titrelemek</i>	benz.
<i>tohum</i>	benz.; kült.
<i>tokuşmak</i>	benz.
<i>tomruk</i>	benz.
<i>top</i>	kült.
<i>toplamak</i>	kült.
<i>topuk</i>	kült.; komş.
<i>tor</i>	benz.
<i>tozutmak</i>	benz.; kült.
<i>turfanda</i>	benz.
<i>turşu</i>	benz.
<i>tutsak</i>	benz.; kült.
<i>tutuk</i>	benz.; kült.
<i>tutulmak</i>	benz.; kült.
<i>tutunmak</i>	kült.
<i>tutuşmak</i>	benz.
<i>tükenmek</i>	benz.
<i>tünemek</i>	benz.
<i>türemek</i>	kült.
<i>tütmek</i>	benz.
<i>uçurum</i>	benz.
<i>ufak</i>	benz.
<i>uğraş</i>	benz.
<i>uşak</i>	benz.
<i>uyandırmak</i>	benz.
<i>uyanık</i>	benz.
<i>uyarıcı</i>	benz.
<i>uymak</i>	benz.; komş.
<i>uyumak</i>	benz.; kült.
<i>uyur</i>	kült.
<i>uyuşuk</i>	benz.
<i>uyutmak</i>	benz.
<i>uzanmak</i>	kült.
<i>uzatmak</i>	komş.; benz.
<i>ülger</i>	benz.
<i>veresiye</i>	benz.
<i>vergi</i>	benz.
<i>vurgun</i>	benz.

<i>vuruş</i>	kült.
<i>yağış</i>	kült.
<i>yağmur</i>	benz.
<i>yaka</i>	kült.; komş.
<i>yakın</i>	benz.; komş.
<i>yakışmak</i>	komş.
<i>yakıştırmak</i>	benz.
<i>yakmak</i>	benz.; kült.
<i>yalama</i>	kült.
<i>yalçın</i>	komş.
<i>yamamak</i>	benz.
<i>yanaşmak</i>	benz.
<i>yangın</i>	benz.; kült.
<i>yankı</i>	benz.
<i>yapı</i>	kült.
<i>yapıcı</i>	benz.
<i>yapışmak</i>	benz.; kült.
<i>yapıştırmak</i>	benz.
<i>yapmak</i>	komş.; benz.; kült.
<i>yaramaz</i>	benz.
<i>yararmak</i>	benz.
<i>yarı</i>	benz.
<i>yarmak</i>	benz.
<i>yasakçı</i>	benz.
<i>yasama</i>	komş.
<i>yastık</i>	benz.
<i>yatak</i>	kült.
<i>yataklı</i>	kült.
<i>yatık</i>	benz.
<i>yatmak</i>	benz.; kült.
<i>yavru</i>	benz.; kült.
<i>yavuz</i>	komş.
<i>yaya</i>	benz.
<i>yaygara</i>	benz.
<i>yaymak</i>	benz.
<i>yazıcı</i>	kült.
<i>yazık</i>	komş.
<i>yazılmak</i>	benz.

<i>yedek</i>	kült.
<i>yedmek</i>	benz.; komş.
<i>yekinmek</i>	benz.
<i>yelek</i>	benz.
<i>yelpaze</i>	benz.
<i>yenmek</i>	benz.
<i>yerli</i>	benz.
<i>yetişmek</i>	benz.
<i>yığınak</i>	kült.
<i>yıklamak</i>	benz.
<i>yıkmak</i>	benz.
<i>yılan</i>	benz.; kült.
<i>yıldırım</i>	benz.
<i>yıldız</i>	benz.; kült.
<i>yılgin</i>	komş.
<i>yıpratmak</i>	benz.
<i>yırtmak</i>	benz.
<i>yiv</i>	benz.
<i>yoğrulmak</i>	benz.
<i>yoksul</i>	benz.
<i>yoldaş</i>	benz.
<i>yolsuz</i>	benz.; kült.
<i>yolunmak</i>	benz.
<i>yönelmek</i>	benz.
<i>yumru</i>	kült.
<i>yumulmak</i>	benz.
<i>yumurcak</i>	benz.; kült.
<i>yumurta</i>	kült.
<i>yumuşak</i>	benz.; kült.
<i>yutmak</i>	benz.
<i>yuvalanmak</i>	benz.; kült.
<i>yükli</i>	kült.
<i>üzülü</i>	benz.
<i>zevzek</i>	komş.
<i>zincir</i>	benz.

3.4.1.1. Benzetme (Teşbih)

İnsan günlük konuşmalarında çoğu kez benzetme sanatından faydalanır. Yapılan her benzetme göstergelerin anlam alanlarında bir değişime sebep olmaz. Ancak toplum tarafından kabul edilenler sözlüksel bir değer kazanır. Her insan dil faaliyeti sırasında

aynı şekilde, kendine has benzetmelere başvurabilir. Ancak yapılan bu benzetmelerden bazıları her dilde kalıplaşarak yerleşir (Aksan 2009: 61).

Anlatımı güçlendiren söz sanatlarından olan benzetmeye her milletin yazı dili ve özellikle şiir dilinde çokça yer verilir (Aksan 2009: 61). Yazı dilinden başka konuşma dilinde de bu sanattan faydalanılır. Saraç, “*Aslında benzetme dilin tabii fonksiyonudur*” diyerek bazı benzetmelerin dilde yerleşerek sıradanlaştığını ifade etmektedir. Bu yüzden her benzetmenin sanat değerinin olduğunu söyleyemeyiz (Saraç 2010: 129).

Edebiyat teorisyenleri benzetme sanatının dilde kalıplaşarak sıradanlaşmış yapıda olan örneklerine değil, orijinal ve yeni benzetmeleri dikkate almaktadır (Saraç 2010: 129-130). İşte kalıplaşarak dilin sözlüklerinde işlenen söz konusu bu anlamlar yani sıradanlaşmış anlamlar çalışmamızın konusunu oluşturur.

Araştırmacılar genellikle benzetmeyi “*lafızların, bir şeyin üst dereceyi bulan bir vasıfta diğer bir şeyle ortaklığına delâlet etmesi*” (Bilgegil 1989: 134), “*bir nesnenin niteliğini, bir eylemin özelliğini daha iyi anlatabilmek, canlandırabilmek için bir başka nesneden, bir başka eylemden yararlanarak, onu anımsatma*” (Aksan 2009: 61) şeklinde tanımlarlar.

Yan anlamların gelişmesinde benzetmenin önemi şundan kaynaklanır: Teşbihi anlamadan istiareyi kavramak mümkün değildir. Çünkü istiare teşbihe dayanır (Saraç 2010: 129). Başka bir ifadeyle benzetmeler aktarmaların ilk aşamasıdır. Örneğin ilk aşamada *insan için fitil gibi sarhoş* benzetmesi kullanılır, ikinci aşamada yalnızca *fitil* kullanılması ibarenin deyim aktarmasına dönüştüğünü gösterir. *Keçi gibi inatçı* > *keçi* örneğinde de aynı durum söz konusudur (Aksan 2009: 61).

Teşbih, aralarında bir veya birden fazla nitelikte benzerlik bulunan iki objeden birini diğerine benzetmektir. Teşbihin tarafları olarak adlandırılan bu iki unsurdan biri müşebbeh (benzeyen), diğeri müşebbehün bih (kendisine benzetilen) dir. Bu iki unsurun ortak oldukları niteliklere, özelliklere vech-i şebah (benzeyiş yönü) denir. Bazı durumlarda benzetme teşbih edatı kullanılarak yapılır. “*Teşbihten umulan başlıca yarar anlatımı somut hale getirmek ve iletilmek istenilen düşünce ve duyguyu dinleyiciye etkili şekilde sunmaktır.*” (Saraç 2010: 129)

Bilgegil (1989: 135-136), teşbihin unsurlarından benzeyen ve kendisine benzetilenin şu hallerde karşımıza çıktıklarını (görünüşlerini) ifade eder:

1. İki de duyu ile olanlar

- a) Görme duyusuna bağı olanlar
- b) İşitme duyusuna bağı olanlar
- c) Dokunma duyusuna bağı olanlar
- ç) Tat alma duyusuna bağı olanlar
- d) Koklama duyusuna bağı olanlar

2. İki de aklı olur

3. Biri akıl, diğeri duyu ile ilgili olur

4. Duyu ve hayale dayalı olanlar

5. Hayalî olanlar

6. Bir tarafı vehmî olanlar (mitoloji veya batıl inançtan kaynaklanır)

Benzetmenin *1. suretin surete benzemesini sağlaması, 2. mananın manaya benzemesini sağlaması, 3. suretin manaya benzetilmesini sağlaması, 4. mananın surete benzetilmesini sağlaması* olmak üzere dört fonksiyonu vardır (Bilgegil 1989: 137):

Sonuç olarak sözcükler benzetme yoluyla yeni anlamlar kazanırlar. Benzetmenin yöntem olarak kullanıldığı anlam değışmelerinde, bir dil birliğinin belirli bir yer ve zamandaki temel anlamıyla yan anlamlarının yer değıştirmesi söz konusudur. Ayrıca benzetmenin istiarelerin ilk aşaması olması da anlam değışmelerinde önemli bir yere sahip olduğunu gösteriyor.

3.4.1.2. Aktarmalar

Çok anlamlılığa sebep olan ve dil bilimcilerinin birçoğunun dilin temel niteliklerinden saydığı aktarma sanatına dilde çokça başvurulur. *“Benzetmelerde olduğu gibi, anlatılmak istenen kavram, onunla bir yönden ilişkisi, benzerliği, yakınlığı olan başka bir kavramla anlatılmaya çalışılır; böylece bir gösterge yeni bir anlam kazanır.”* (Aksan 2009: 62).

Eski çağlardan beri retorik çalışmalarında etkileyici anlatımı sağlayan söz sanatları arasında ele alınan aktarmalar anlam değışmelerine yol açmaları nedeniyle dilciler, düşünürler ve yazın uzmanları tarafından önemle üzerinde durulmuştur. Reisig, Breal gibi araştırmacılar başta olmak üzere anlambilimciler bu konuyu dikkatle ele

almışlardır (Aksan 2009: 62). Yani anlam değişmeleri söz konusu olduğunda aktarmalar bundan dolayı önemlidir.

Biz de Aksan tarafından anlam olayı olarak nitelenen bu sanatları anlam değişmelerinde bir yöntem olarak kullanılması bakımından önemli buluyor ve bunların işlenmesi gerektiğini düşünuyoruz (yani yan anlamların gelişmesindeki sürecin göz önüne alınması gerektiğini...). Bu sanatlarla ilgili olarak sadece yabancı kaynaklardan faydalanmak, konuyu sadece onların ele alış biçimlerini dikkate alarak değerlendirmek, bize ait verileri işlediğimiz için eksik bir bakış açısı olacaktır. Bu yüzden konuyla ilgili araştırmalarımızın ortaya koymuş olduğu kaynakların kullanılması yerinde olacaktır. Ortaya konan kaynaklar birlikte değerlendirildiğinde aktarmaları şu şekilde sınıflandırabiliriz.

3.4.1.2.1. Deyim Aktarması (İstiare)

Aslında dilin doğal bünyesinde bulunan istiarelerin birçoğu başlangıçta elbette ibda mertebesindeydi. Ancak zamanla çok beğenilip yaygınlaşınca, toplumun her ferdi tarafından anlaşılmaya başlandı ve sıradanlaştı. Belagatte orijinallik esas olduğu için ibda mertebesinde olan istiare daha önemlidir. Hatta edibin kullandığı doğal istiareler sanat olarak kabul edilmez. Onun, sözcüklere çeşitli zaman ve ortamlarda bu sanatları kullanarak yeni anlamlar yüklemesi gerekir; dehası bu noktada ortaya çıkar. Ancak edibin dilinde başlayan bu değişim zamanla toplumun zihninde yer etmelidir. Belagat toplumun zihninde yer ederek yaygınlık kazanan bu değişimlerle ilgilenmez. Ama sözcüklerin yeni anlamlar kazanma sürecini anlamak adına; yaygınlaşan, dilin doğal parçası halini alan istiareleri incelemek konumuz bakımından önemlidir.

İstiare, Türkçe Sözlük'te "*esk. 1. Ödünç, borç veya eğreti alma, ödünçleme. 2. ed. Bir şeyi anlatmak için ona benzetilen başka bir şeyin adını eğreti olarak kullanma, eğretileme*" (TS: 1214) olmak üzere iki anlamda geçmektedir.

Bilgegil ise istiareyi “*arada bir engel karîne (karîne-i mani’a) bulunmak şartıyla, bir sözü, benzerlik ilgisiyle kendi manası dışında kullanma*” (Bilgegil 1989: 154) olarak tanımlar.

Bir sözcüğe aralarındaki benzerlik alakası dolayısıyla temel anlamının dışında yeni bir anlam vermektir. İstiaarenin temeli teşbihtir. Teşbihin iki temel unsuru olan benzeyen ve kendisine benzetilenden sadece birisinin - doğrudan veya dolaylı – söylenilerek kaldırılan kısmının kastedilmesi ile istiare meydana gelir. Diğer bir ifadeyle istiare, kısaltılmış teşbihtir (Saraç 2010: 118).

Aktarmalar ilk kez kullanıldığında bir sanattır; ancak dili kullanan toplum tarafından kabul edilerek kalıplaştığında birer yan anlam oluşturur (Aksan III 2003: 183). Aktarmalar kalıplaşınca şöyle bir görünüm arz eder: Bütün dillerde hayvan, bitki, organ, eşya adları ile bunların bir bölümünü, görünüşlerini ve bunlarla ilgili hadiseleri ifade eden birçok istiare vardır. Bu göstergeler evrime uğrayan toplum hayatı içinde gelişme, zenginleşme, değişikliğe uğrama, buldukları hali yeni şartlar içinde de muhafaza edebilme gibi bir canlılık gösterir. “*Arslan şeciye, kaz sersemi, tilki kurnazı, angut ahmağı, çakal dalavereciye, Nemrut kötüyü inatçıyı, Hatem cömerdi bu yolla ifade eder.*” (Bilgegil 1989: 156)

Bilgegil, istiareyi *dilin tabii bünyesine bağlı istiareler ve ibda damgası taşıyan istiareler* olmak üzere iki kaynağa bağlar. Topluluğun günlük konuşmasında yer alan ifade unsurlarını birinci grupta inceler ve *tilki* sözünün ‘kurnaz’ manasına gelmesini örnek verir. İbda mahsulü olanları ise büyük sanatkârların buluşları olarak nitelendirir (Bilgegil 1989: 155).

Bilgegil’in istiare hakkında verdiği örnek ve açıklama bu sanatın anlaşılması açısından önemlidir:

“Üçüncü bölümün başında bir arslan, bayrağı tutmuş ilerliyordu cümlesinde arslan sözcüğü, istiare yoluyla kullanılmıştır. Bayrak tutma, üçüncü bölümün başında bulunma arslan sözünün gerçek manasını düşünmemize engeldir. Şu halde sözcük ait olduğu hayvan hakkında kullanılmamıştır. Arslanın en mühim vasfı şecaatidir. Buna göre arslan lafzının manası, şeci bir adama iade edilmiştir.” (Bilgegil 1989: 154)

İstiareler “*sözcüklerin temel anlamının sınırlarını aşma çabası olup kişinin iç âleminin derinliğini, sezgisinin sınırlarını, hayal gücünün genişliğini yansıtır.*” (Saraç 2010: 118) ve adı konulmamış ruh hallerine dış âlemden benzerlik ilgisiyle bir ad

verilebilmesi imkânını sağladığı için önemlidir. Çünkü duyularımız ve algıladığımız âlemle iç dünyamız arasındaki geçiş, dilini ancak istiarede bulur. “*İstiare, ifadeye ait bir süs olmaktan önce, dilin tabî bir mahsulüdür.*” (Bilgegil 1989: 155).

İstiaresinin temel amaçlarından anlatılmak istenen duygu ve düşüncenin daha etkili ve belirgin tarzda dile getirilmesi yani somutlaştırılmasıdır. Başarı ihtimali az veya çok zor olan bir iş için uğraşmayı *iğneyle kuyu kazmaya* benzetmek gibi (Saraç 2010: 118-119). Organ adlarının işlev açısından benzerlik bulunan nesnelere verilmesi istiare örneklerinin başında gelir.

Saraç (2010: 119-120) ise istiareyi müfret ve mürekkep olmak üzere iki gruba ayırır: Müfret istiare (1. Açık istiare, 2. Kapalı istiare); tek bir sözcükte meydana gelen istiareler. Mürekkep istiare: Birden fazla sözcükle ifade edilen durumda meydana gelen istiare. Benzetilen unsurlar birer cümledir. Mürekkep istiareler yaygınlık kazanması durumunda mesel adını alırlar. “Ayağını yorganına göre uzat.”, “Çarşıya pirince giderken evdeki bulgurdan oldu.” cümlelerinde olduğu gibi. Ancak mürekkep istiarede cümleler söz konusu olduğu için sözcüklerde meydana gelen anlam değişmelerini pek içermemektedir. Bu nedenle biz daha çok açık ve kapalı istiarelerden oluşan müfret istiare üzerinde duracağız.

En yaygın aktarma türü, deyim aktarması ya da öğretilemedir (Aksan 2009: 62). İstiare, deyimlerin oluşmasında çok önemli bir role sahiptir. Bilgegil, istiare özelliği taşıyan deyimlerin küçük bir listesini yapmıştır. Bu listede ortalama iki yüz kırk deyim vardır (Bilgegil 1989: 156-157).

Aksan, deyim aktarmasının benzetmeyle ilgili olan yönünü şu şekilde ortaya koyar:

“Bir genç kızın fidan gibi ince, narin yapılı ve çekici olduğunu belirtmek üzere, onun için *fidan* gibi ya da *ceylan* gibi benzetmeleri yapılır. Ancak benzetme ilgeci kaldırılarak bu genç kız *fidan* ya da *ceylan* göstergeleriyle anlatılırsa burada artık birer deyim aktarması söz konusudur. Halk türküsünde geçen

‘İpek bürük bürünmüş

Niksar’ın fidanları’

dizeleri bunun en güzel örneğidir.” (Aksan 2009: 63).

Dile yerleşerek yeni anlam kazanan göstergelere gelince: “*Ağaçların yaprakların bir bölümü olan yaprak’ın Türkçede kâğıt tabakası, kitap ve defterdeki kâğıt tabakasını anlattığı gibi, birçok dilde yine yaprak’ı simgeleyen sözcükler de aynı biçimde, bu anlamı taşır.*” (Aksan 2009: 63)

Birçok dilde yaygın olarak kullanılan deyim aktarmalarını Aksan (2009: 64-68), şu şekilde gruplandırır:

a) İnsandan Doğaya Aktarma: Doğadaki nesnelere organ ve vücut bölümlerinin adlarını alması deyim aktarmalarının sonucudur. Baş sözcüğü temel anlamının yanında ‘arazide en yüksek nokta, bir şeyin toparlakça ucu, başlangıç, tane, bir şeyin yakını ya da çevresi, bir topluluğu yöneten gibi yan anlamları da taşır. Çok geniş kullanım alanına sahip olan, bu yüzden kendisinde çokanlamlılığı da barındıran organ ve vücut bölümleri arasından *ağız* göstergesine bakacak olursak onun ne ölçüde değişik aktarmalara sahne olduğunu görürüz.

“Bardağın, kavanozun, sürahinin, güğümün, en üstte kalan, açık yanlarını gösteren ağız, bıçağın, testerenin ve benzeri, kesici araç gerecin kesen taraflarını anlatmak üzere de kullanılmakta, ayrıca fırın ağzı, nehrin ağzı, yol ağzı, mağara ağzı gibi kullanımlarda karşımıza çıkmaktadır.” (Aksan 2009: 114).

b) Doğadan İnsana Aktarma: Doğadaki nesnelere adlarının ve bunlarla ilgili sıfatların insan için kullanılmasıyla oluşur. Eşek, maymun, öküz vb. hayvanların adları; armut, hıyar, kereste, odun vb. nesnelere adları; sert, yumuşak, tatlı gibi sıfatların yan anlamda kullanılması birçok dilde mevcuttur.

c) Doğadaki Nesnelere Arasında Aktarmalar: Hayvandan bitkiye, hayvandan hayvana aktarmalar görülür. Kuşburnu, katırtırnağı, tavşankulağı; karatavuk, kırlangıçbalığı gibi...

ç) Somutlaştırma: Soyut kavram, durum, davranış ve duyguların somut göstergelerle dile getirilmesidir. *Kafa* göstergesinin ‘dünya görüşü, zihniyet’ anlamında kullanılması; *iğnelemek*, *taşlama* gibi sözcüklerin yan anlamları veya *ömür törpüsü*, *demir leblebi* örneklerinde olduğu gibi somutlaştırmanın en geniş ölçüde görüldüğü dil öğeleri deyimlerdir (Aksan 2009: 119).

Isınmak, *tartmak*, *kırmak*, *incitmek* gibi çok anlamlı bazı fiillerin temel anlamlarının yanında aktarmalar yoluyla yan anlamları oluşmuştur. “*Örneğin bir*

nesnenin sıcaklığının artmasını anlatan ısınmak, bir kimsenin, bulunduğu ortamı, birlikte bulunduğu kimseleri yadırgamamaya ve sevmeye başlamasını da anlatır.” (Aksan 2009: 119-120).

ç) Duyular Arasında Aktarma: Farklı duyu alanlarına ait kavramların bir araya getirilmesiyle anlatımda canlılık sağlanır. Dokunma duyusuyla ilgili *sıcak* sıfatının *sıcak* bir ses, *sıcak* bir bakış, *sıcak* renkler örneklerinde adları duyma ve görme duyusuyla ilgili olarak nitelemesi gibi (Aksan 2009: 120).

3.4.1.2.2. Ad Aktarması (Mecaz-ı Mürsel)

Anlatımı güçlü kılan yöntemlerden biri de ad aktarmalarıdır. “*Her dilde görülen bu anlam olayı, anlatılmak istenen kavram kullanılmadan, onunla ilgisi, ilişkisi bulunan bir başka kavramla dile getirilmesi yoluyla gerçekleşir.*” (Aksan 2009: 69); yönetimi ele almak için *baş*a geçmek; çok konuşan biri için *çenesi düşük* deyimini kullanmak gibi.

Aksan, ad aktarmasının bütün yerine parçanın anılması ve parça yerine bütünün anılması olmak üzere iki yolla gerçekleştiğini ifade eder. Ayrıca birinci grup için tiyatro yerine ‘sahne’, sinema yerine ‘perde’; ikinci grup için ‘Reşat Nuri’yi okudum’ örneklerini verir (Aksan 2009: 69-70).

Mecaz-ı mürselin gerçekleşmesi üç şarta bağlıdır: 1) Sözcüğün gerçek anlamı dışındaki bir anlamı kastedilmeli; 2) gerçek anlam ile mecazi anlam arasında –benzerlik dışında- bir ilgi bulunmalı; 3) gerçek anlamın anlaşılmasına bir engel bulunmalıdır. Mecaz-ı mürselde gerçek anlamdan mecazi anlama geçişi sağlayan alakalar şu şekilde sınıflandırılabilir:

- a) Bütün-parça ilişkisi
- b) Mahal ilgisi
- c) Sebep-sonuç ilişkisi
- d) Genel anlam-özel anlam ilişkisi
- e) Mazhariyet ilişkisi

f) Alet olma ilgisi

g) Öncelik-sonralık ilişkisi (Saraç 2010: 110-111)

Bilgegil, “*Bir sözün, arada gerçek manasını düşünmeye bir engel bulunmak şartıyla, benzerlik dışında tam bir ilgi yüzünden, kendi manası dışında kullanılmasına mürsel mecaz derler.*” şeklinde tanımlar. Mürsel mecazı meydana getiren ilgilerin sayısının çeşitli dillerde farklılık gösterdiğini ifade eden Bilgegil, Türkçedeki ilgilerin en mühimlerinin on iki tanesini sayar:

1. Parça-bütün ilgisi a) Bütünü söyleyip parçayı kastetmek b) Parçayı söyleyip bütünü kastetmek.
2. Sebebiyet ilgisi a) Sebebi söyleyip müsebbibi kastetmek b) Müsebbibi söyleyip sebebi kastetmek.
3. Durum-yer ilgisi a) Durumu söyleyip yeri kastetmek b) Yeri söyleyip durumu kastetmek.
4. Genel-özel ilgisi a) Geneli söyleyip özeli kastetmek b) Özeli söyleyip geneli kastetmek.
5. Masdariyet ilgisi (gerçek anlamın, mecaz anlamın ortaya çıktığı yer olması)
6. Mazhariyet ilgisi (gerçek anlamın, mecaz anlamın ortaya çıktığı yer olması)
7. Lazimiyet-melzumiyet ilgisi a) Gerekli olanı söyleyip gerekli kılınanı kastetmek b) Gerekli kılınanı söyleyip gerekli olanı kastetmek.
8. Kevniyet ilgisi (bir şeyi eski adıyla ifade etmek)
- 9 Evveliyet ilgisi (bir şeyi gelecekteki adıyla ifade etmek)
10. Âliyet ilgisi (gerçek anlam mecaz anlama alet olur)
11. Hazf ilgisi (eksik söyleyiş ilgisi vardır)
12. İsnad ilgisi (fiili yapan kişiden başkasıyla anmaktır) (Bilgegil 1989: 168-174)

Araştırmacıların mecaz-ı mürselle ilgili tasniflerinde bu kadar çok ilgi kurulmasının bir sebebi vardır. Örnekler incelendiğinde ilginin her iki unsurda da mevcut olmasıdır. Bu yüzden bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

3.4.1.3. Bağlam

Saussure'ün gösterge kuramının yaygınlık kazanmasıyla “*sözcüklerin dil içindeki yeri dolayısıyla bağlam kavramı önem kazanmış*” bunun sonucunda da *bağlamsal anlam* terimi doğmuştur (Aksan 2009: 75). Dış dünya ancak çevresiyle algılanabildiği gibi sözler ve cümleler de anlamlarını ancak ve ancak bağlamdan alırlar. Sözün bağlamını değiştirmek anlamını değiştirmek anlamına gelir (Karaağaç 2012: 591).

Bazı dil bilimcilere göre dilin anlamlı birimi sözcük, bazılarına göre ise tümcedir. Bu konuda görüş birliği sağlanamasa da “*sözcüğün ya da onun iletisi durumundaki kavramın tek başına*” ele alınmaması gerektiği düşünülür. Kavram, ilişkili olduğu kavramlarla birlikte değerlendirilmelidir (Bilgin 2006: 27). “*Bana sözcüğün bağlamını verin, size anlamını söyleyeyim.*” (Lyons 1983: 367).

Aksan'ın bağlamla ilgili tanımı şöyledir: “*Bir göstergenin, birlikte bulunduğu öteki göstergelerle oluşturduğu ve anlamını aydınlatan bu bütüne bağlam (context) adını veriyoruz.*” (Aksan 2009: 75).

Korkmaz ise bağlamı şöyle tanımlar:

“Bir cümlede, bir konuşmada veya bir metin içinde yer alan herhangi bir sözcüğün anlamının daha iyi belirlenebilmesi ve başka anlamlarından ayırt edilebilmesi için, kendisini çevreleyen ve karşılıklı ilişkide bulunduğu öteki öge veya ögelerle oluşturduğu bütün.” (Korkmaz 2010: 33)

Birbiriyle ilişkili birimlerin tamamına bağlam denir. Dil kullanımı esnasında, iletişime geçen tarafların da içinde bulunduğu bütün şartlar ve çevre, bağlamı meydana getirir. Dil unsurları bir üst düzlemde gerçekleşir ve değer kazanırlar: Ses birimleri > biçim birimleri düzlemi > söz dizimi düzlemi > cümleler düzlemi > metin bağlam düzlemi... (Karaağaç 2012: 591-592).

Sözcükler her şeyden bağımsız olarak bir anlama sahip olsalar da çok anlamlı sözcüklerin anlam bulanıklığı bağlamla ortadan kalkmaktadır (Bilgin 2006: 27). Anlamın belirlenmesinde dil içi ve dil dışı etkenleri ön plana çıkaran İngiliz dil bilimcisi Firth, ilk olarak “*bir sözcüğün anlamı birlikte olduğu sözcüklerle belirlenir*” prensibinden hareketle *birliktelik anlamı* (collacational meaning) adını önerir. İkinci

olarak “anlamın belirlenmesinde dil dışı etkenleri, konuşanların özellikleri, içinde bulunulan durum” dikkate alınmalı prensibinden hareketle *durum bağlamı (context of situation)* adını önerir (Aksan 2009: 75-76).

Karaağaç bağlamı “dil içi bağlam ve “dil dışı bağlam” olmak üzere iki başlıkta alır. İlk olarak dil içi bağlamı “*metnin yapısı, metni oluşturan alt metinler ve özellikleri, yüzey yapıda yer alan ve aralarında dil bilgisel bir bağdaşıklık bulduğu bağlam*”; ikinci olarak dil dışı bağlamı, “*cümlelerin bağdaşıklık durumuna, konuşucu ve dinleyicinin dil dışı toplumsal, kültürel, ruhsal nitelikli deneyim ve bilgilerine ilişkin verilerin tümü ve aralarında mantıksal tutarlılığın bulunduğu bağlam*” şeklinde tanımlar (Karaağaç 2012: 591)

Bağlamın fonksiyonları şu şekilde özetlenebilir:

- a) Bağlam, mesajdaki belirsizliği veya çok anlamlılığı yok eder.
- b) Bağlam, ‘bu, şu, burada, şurada, şimdi, sonra’ gibi belirleyici dediğimiz sözcüklerin belli çeşitlerinin referanslarını gösterir.
- c) Bağlam, konuşmacı veya yazıcının ellipsis (eksiltme) sayesinde gönderdiği bilgiyi sağlar. (Leech 1978: 77)

Saussure’dan sonra anlamla ilintili olarak geniş bir şekilde üzerinde durulan *bağlam* sözcük anlamı üzerindeki etkisi yönüyle de önemlidir. Karaağaç, “*dillerin sözlükleri, sözcüklerin değişik metin ve bağlamlardaki kullanımlarını yansıtır ve sözlerin anlamları bu kullanımlardan çıkarılarak tanımlanır*” (2012: 592) diyerek bağlamın anlamın belirlenmesindeki rolüne dikkat çeker. Biz de bu düşünceyle çalışmamızda alıntı yaptığımız Tarama Sözlüğü ve Türkçe Sözlük’ten tanıklarla anlamı desteklemeye çalıştık. Verdiğimiz tanıklar tek başına bağlamın, anlam belirleme üzerindeki önemini göstermek için yeterlidir.

3.5. Çok Anlamlılık

Birçok dilin sözlüğünde yer alan sözcüklerin birden fazla anlamının olduğu ve bunların numaralandırıldığı bilinen bir gerçektir. Araştırmacılar bunu çok anlamlılık olarak adlandırır. Öncelikli olarak araştırmacıların terimle ilgili tanımlarını görelim:

Çok anlamlılık (polisemy) araştırmacılar tarafından “... Aynı sözcüğün farklı farklı anlamlara sahip olması” (Palmer 2001: 82), “değişik etkenlerle bir göstergenin yansıttığı temel anlamın yanı sıra yeni yeni kavramları da anlatır durumda olması” (Aksan 2009: 70), “bir sözcüğün, anlam gelişmesi yoluyla, asıl anlamı ile olan ilişkisini kaybetmeden yeni anlamlar kazanması” (Korkmaz 2010: 61-62), “bir gösterenin birçok gösterilen belirtme özelliği” (Vardar 2002: 62), “bir dil biriminin birden çok anlam ve işlev için kullanılması durumu” (Karaağaç 2012: 601) olarak tanımlanır. Yapılan benzer tanımlar çok anlamlılığın tanımı üzerinde bir ittifakın olduğunu gösteriyor.

Koç, diğer araştırmacılardan farklı olarak verdiği tanımda “sözcüğün asıl kavramını koruyarak yeni kavramlar içerme özelliği” diye bir şart ileri sürmektedir “Bir sözcüğün, asıl kavramını koruyarak, yeni kavramlar içerme özelliği. Görülüyor ki, bir başka deyişle, gösteren tek, gösterilen çoksa, çokanlamlılık söz konusudur.” (Koç 1992: 71). Ancak göstergenin sonraki süreçte asıl kavramı kullanımdan düşebilir; yeni kazandığı kavramlar varlığını devam ettirebilir; bu durumda sözcük çok anlamlı olarak kullanılmaya devam edecektir. Demek ki gösterge asıl kavramını korumak zorunda değildir.

Bir sözcüğün çok anlamlılık özelliği, insanoğlunun kavramları kimi zaman daha etkili, daha somut, daha kolay biçimde dile getirebilme kaygısından kaynaklanmaktadır (Aksan 2009: 58).

Çok anlamlılık sözlüklerden takip edilebilir. Bununla ilgili olarak *işletme* sözcüğünü ele alalım: *Kamus-ı Türkî (1900-1901)'de bir anlam, Türkçe Sözlük (1974)'te iki anlam* (Bilgin 2006: 30), *Türkçe Sözlük (2012)'te dört anlamın olduğunu* görürüz.

İşletme sözcüğünde olduğu gibi geline nokta gösteriyor ki sözcükler, zamanla “çekirdek anlam”ına bağlı olarak *çevresel anlamlar* kazanabilir. Burada bir sözcük

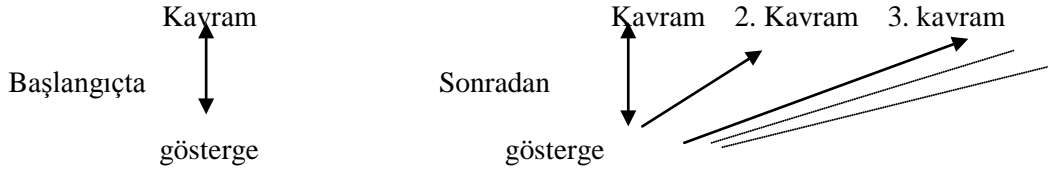
üretimi söz konusudur. Bu üretim biçimsel olarak değil, dilde var olan bir sözcüğe yeni bir anlam vererek oluşmaktadır. Bu tür üretimi de sağlayan bağlamdır (Bilgin 2006: 30).

Toplumdaki gelişmeler dilin söz varlığını da zenginleştirmektedir. İnsanı çevreleyen dünyadaki nesne, hareket ve bunların özellikleri bir anda öğrenilmiş değildir. Bu öğrenim, sosyal gelişme sürecinde yavaş yavaş olmuştur. Nesne ve durumların dilde adlandırılması her zaman yeni bir söz türetmekle olmaz. Bu durumlarda, daha çok dilin söz varlığında bulunan söze, yeni nesne veya durumun yüklenmesi yoluna başvurulur. Sosyal gelişimle dildeki anlam gelişiminde paralellik kuran Ahonov, çok anlamlılığı dilin zenginliğini göstermesi açısından önemli ölçülerden biri sayar (Ahanov 2008: 96-97).

Aynı sözcüğün farklı farklı anlamlara sahip olması durumu çok anlamlılığı gösterir. Bu özelliğe sahip bir sözcüğü tespit etmek oldukça zordur. Bunun iki nedeni vardır: Birincisi bir anlamın sınırlarını belirleyerek diğerlerinden ayırmak kolay değildir. Burada önemli olan nokta mümkün olan tüm anlam farklılıklarını değil, mümkün olduğu ölçüde anlam benzerliğini aramaktır. İkinci olarak, anlam farklılıklarını belirlemede genel geçer ilişkilerin olup olmadığıdır. Bu ilişkilerden en belirginini vücudumuzdan doğaya aktarma yoluyla ortaya çıkan mecaz (metaphor) ilişkisidir. Masanın ayağı, sandalyenin bacağı, saatin yüzü gibi aktarmalardaki organ adlarının anlamlarının sözsel ve mecaz anlamını ayırt edebiliriz. Üçüncü problem sözcüğün çokanlamlılık örneği mi yoksa eşadlılık örneği mi olduğudur. Sözlükler bu konudaki kararlarını etimoloji sayesinde çözerler. Aynı formdaki sözcüklerin kökenleri farklı ise bunlar eşadlı olarak değerlendirilir ve ayrı başlıklar açılır. Kökenleri birse farklı anlamlara sahip olsalar da aynı başlık altında değerlendirilirler (Palmer 2001: 82-85).

Eş seslilik, çok anlamlılığa göre birçok dilde daha nadirdir. Bu iki anlam olayını ayırt etmenin yolu kolaydır: Eğer bir gösterge, temel anlamının yanı sıra, kendisiyle mutlaka ilişkisi bulunan yeni yeni anlamları da ihtiva ediyorsa çok anlamlıdır; aksine aynı gösterge, bir rastlantı ya da kimi zaman bir yabancı dilden alınan öğelerle eşlik nedeniyle birbiriyle anlamca ilgisi bulunmayan kavramları anlatıyorsa eş seslilik söz konusudur (Aksan 2009: 72).

Çok anlamlılığın oluşum süreci şu şekilde bir yapı arz eder:

Bu şemaya göre başlangıçta tek bir kavramın simgeleyen gösterge, çeşitli vesilelerle dilde, yeni kavramları da anlatır duruma gelir; yani gelinen süreç sonunda gösterge birden daha çok anlama sahiptir (Aksan 2009: 70).

Genelde dillerin teknik terimleriyle ilgili göstergeler tek anlamlı olarak kullanılır. Bunların kullanım sıklığı arttığında birden çok anlam kazandıkları görülür. Fransızca kökenli *enflasyon* sözcüğünün ‘1. Para şişkinliği, 2. Pahalılık, 3. Gereğinden fazla artma’ anlamlarını kendinde barındırması gibi (Aksan 2009: 71).

Aksan, sözcüklerdeki çok anlamlılık özelliğini, bir dilin eskiliğini belirlemede kıstaslardan biri olarak kabul eder ve Türkçeyi de bu yönden değerlendirir: Eğer bir dilin en eski ürünlerinde çok anlamlı sözcükler görülüyorsa o dilin tarihi daha eskilere götürülebilir. Çünkü o sözcükler çok anlamlı duruma gelinceye kadar uzun süre kullanılmış, belli anlam gelişmelerini arkada bırakmış olmaları gerekir. Bu bakımdan Eski Türkçe dönemini değerlendirirsek, o dönem metinlerinde görülen çok anlamlı sözcükler Türkçenin bu metinlerden çok daha eskilere götürülebileceğini gösteriyor (Aksan 2009: 124).

3.6. Eş Sesslilik

Yapılan tanımlar dikkate alındığında *anlam* konusunun anlaşılması açısından *eş sesslilik* konusunun da işlenmesi gerekir. Bu nedenle bu konunun burada işlenmesini uygun gördük. Şimdi de araştırmacıların tanımlarına göz atalım:

Eş sesslilik araştırmacılar tarafından “*Bir dil içinde, birbirinden bütün bütün ayrı iki ya da daha çok kavramın ses ya da yazım açısından aynı nitelikteki göstergelerle dile getirilmesi*” (Aksan 2009: 72), “*ayrı anlam veya görevdeki sözcük ve eklerin ses ve yazılış bakımından aynı olmaları durumu*” (Korkmaz 2010: 88), “*aynı ses yapısına sahip olmasına karşın sözcüklerin farklı anlama gelmesi*” (Hengirmen 1999: 158), “*gösterileni ayrı, göstereni özdeş olan sözcüklerin özelliği*” (Vardar 2002: 93), “*sesçe*

aynı, anlamca farklı olan dil birimlerinin ilişkisi, bir eş seslilik durumu” (Karaağaç 2012: 637) şeklinde tanımlanmaktadır.

Öncelikli olarak bu konunun dilden dile farklılık gösterdiğini ve bunun bir problem olarak karşımıza çıktığını ifade etmek gerekir: Aksan, bazı dillerde *eş yazımlı* ve *eş sesli* olmak üzere *eş sesliliğin* iki türünden söz etmektedir. Fransızcada ‘kan’ anlamında *sang*, ‘100’ anlamında *cent*, olumsuzluk ilgeci olan *sans* yazımları farklı olmasına rağmen aynı seslerle söylenir. Türkçe için bu ayırmadan bahsedemeyiz. Çünkü *“Türkçede sesçil bir yazım kullanılmakta ve yazımdaki eski biçimler genellikle yazıya yansıtılmamaktadır.”* (Aksan 2009: 73). Terimin tanımı araştırmacılar tarafından şu şekilde yapılmaktadır:

Eş seslilik ve çok anlamlılık bazen öyle bir hal alır ki birbirinden ayırmak zorlaşır ve imkânsızlaşır. İki durumun birbirine girdiği bu hallerde dil dışı konulara başvurmak gerekir: *“sosyal ve tarihsel alanlara, kültür alışverişlerine gidilir”* (Karaağaç 2012: 638).

Eş sesliliğin oluşmasının iki nedeni vardır: Farklı anlamlara sahip sözcüklerin zamanla geçirdikleri ses ya da şekil değişikliği sonucu birbirine yaklaşması ve yabancı dilden alınan bir sözcüğün yerli dildeki sesteş olan sözcükle birlikte varlığını sürdürmesi (Aksan 2009: 73).

Ahanov eş sesliliğin nedenlerini şöyledir: 1. Dilin gelişmesiyle, çok anlamlı sözlerin anlamları arasındaki bağın kopması, bunun sonucunda eş sesli sözlerin oluşması, 2. ses olayları sonucunda söyleyiş bakımından aynılaştırma, 3. köklere eş sesli eklerin getirilmesi, 4. alıntı sözlerle yerli sözlerin aynılaştırılması (Ahanov 2008: 112-117).

Karaağaç ise eş sesliliğin kaynağını üçe ayırır: 1. Çok anlamlılığın açtığı eş seslilik, 2. Ses değişmelerinin yol açtığı eş seslilik, 3. Alıntı şekillerin yol açtığı eş seslilik. (Karaağaç 2012: 639).

Bazı dilciler çok anlamlılık ile eş sesliliği “anlam bulanıklığı” çerçevesinde değerlendirirler. Aksan’a göre bu yaklaşım doğru değildir. Her iki anlam olayında sözcükler, bağlamında değerlendirildiklerinde rahatça ayırt edilebilirler. Bu yüzden burada anlam bulanıklığından söz edilemez (Aksan 2009: 74). Gerçekten de bağlam dikkate alındığında anlam belirginleşir, bulanıklık ortadan kalkar. Öyleyse anlam bulanıklığından bahsetmek gereksizdir.

3.7. Eş Anlamlılık

Araştırmacılar eş anlamlılığı, “*anlamları aynı veya birbirine yakın olan sözcükler.*” (Korkmaz 2010: 85), “*iki ya da daha fazla sözcüğün aynı anlama, aynı içeriğe sahip olması.*” (Hengirmen 1999: 158), “*ayrı gösterenlerin aynı gösterileni belirtme özelliği.*” (Vardar 2002: 94) şeklinde tanımlamaktadır.

Eş anlamlılığı dil bilimi açısından değerlendirdiğimizde aslında anlamca birbirine tamı tamına denk düşen çok az sözcük vardır. Eş anlamlı sözlerin ortaya çıkmasını sağlayan, genellikle iki sözcükteki kavram inceliklerinin çeşitli sosyal ve dil kesimlerinde zamanla gölgelenmeye uğrayarak anlamca birbirlerine yaklaşmalarıdır (Korkmaz 2010: 85). Vendryes de eş anlamlı sözcüklerin birbiri üzerindeki etkisini önemser: Çoğunlukla bir sözcüğün tarihine yön veren ya manaca ya biçimce kendisine benzeyen başka sözcükler vardır; bu sözcükler zihnimizde bir arada bulunur (Vendryes 2001: 107).

Eş anlamlı olan iki sözcüğün uzun zaman hiçbir değişikliğe uğramadan birlikte yaşaması nadiren görülür. İki sözcüğün rekabeti sonucunda bazen sözcüklerden biri ortadan kalkar. Örneğin İngilizcede ‘*düşman*’ manasına gelen eski Cermenceden gelen ‘*foe*’, Fransızcadan alınmış olan ‘*enemy*’ karşısında tutunamadı, silinip gitti (Vendryes 2001: 107).

Kullanım sıklığı fazla olan sözcük, kullanım sıklığı az olan kendisine benzeyen sözcüğün anlamını değiştirebilir. “‘*Emerite*’ profesör fahri bir profesördür; ama orta kültürlü birçok kimse ‘*emerite*’i ‘*merite*’ (liyakat) ile karıştırdığından ‘*emerite*’ profesörü ‘*büyük, değerli*’ hoca olarak anlamaktadır. Şimdilik yanlış bir kullanma bu, zamanla pekâlâ yerleşebilir.” (Vendryes 2001: 108).

Maalesef sözlükler eş anlamlı sözcükler arasındaki ilişkiler hakkında yeterli bilgi vermese de birbirine yakın anlamlı veya anlamları birbiriyle örtüşen pek çok sözcük vardır. Tam olarak eş anlamlı olan sözcüklerin, buldukları her türlü yer ve çevrede birbiriyle karşılıklı olarak yer değiştirebilecekleri, yani birbirinin yerine kullanılabilecekleri söylenmektedir. Fakat bu özelliği tam olarak taşıyan eş anlamlı

hiçbir sözcük çifti veya grubunun bulunmadığı neredeyse kesin bir durumdur. Ancak bazı sözcüklerin, sadece belli yer ve durumlarda birbirlerinin yerine geçebilir olduklarını biliyoruz (Palmer 2001: 79-80).

Aksan, dil biliminde benimsenen “*aynı dile iki ayrı gösterge, bütünüyle aynı anlama gelemmez*” yargısına rağmen birbirine yakın anlamlı sözcükler için kullanılan eş anlamlı teriminin yaygınlaştığını ifade eder (Aksan 2009: 78). Vardar da “*eş anlamlılık çoğu kez salt nitelikli olmaktan uzaktır, bu nedenle özdeşlikten çok, anlamca yakınlık belirtir*” diyerek bu hususu dile getirmektedir (Vardar 2002: 94). Ahanov da bu hususu dile getirerek şunları ifade eder: “*Eş anlamlı sözlerin birbiriyle olan anlam yakınlığını açıklamaktan ziyade, anlam farklılıklarını açıklamak daha zordur.*” (Ahanov 2008: 123).

Eş anlamlı sözler aynı sözcük türünden olmak zorundadır. “*Bir eş anlamlı dizinin oluşması için, diziye giren sözlerin ya ad ya sıfat veya fiil olması gerekir.*” Ad olan eş anlamlılar, sıfat olan eş anlamlılar, fiil olan eş anlamlılar, zarf olan eş anlamlılar (Ahanov 2008: 122-123).

Eş anlamlı sözcüklerin yaygınlığı o dilin çokça işlendiğini, dolayısıyla zenginliğini gösterir (Ahanov 2008: 129). “*Örneğin Türkçede darılmak, küsmek, gücenmek, incinmek, alınmak gibi, aynı kavram alanından, aralarında ince kullanım ayrımları olan göstergelerin bulunması bunun tanıklarındandır.*” (Aksan 2009: 78). sözcük dağarcığı bakımından eş anlamlı sözcüklere vakıf olan bir kişi de dili iyi kullanabilir. Eş anlamlı sözler arasındaki nüansı bilen kişi ifade edeceği düşünceye göre sözcük seçer ve en doğru olanı kullanabilir. “*Onun hem anlaşılır, hem de süslü olarak yazdığı veya söylediği söz tam hedefine ulaşır.*” (Ahanov 2008: 129)

Eş anlamlı sözcüklerin anlatımda tek düzeliği kırma gibi görevleri de vardır. “*Cümlede veya yazıda bir sözü tekrar tekrar kullanmak, biçimde tek düzeliğe*” neden olduğunda eş anlamlı sözcükler devreye girer (Ahanov 2008: 128).

Aksan, nadir görülen bir eş anlamlı tipinden bahsetmektedir. Önceden ayrı anlamlarda olan iki sözcüğün uzun bir süre sonrasında “tam eş anlamlı” haline gelen sinonimlerdir. Aksan bu tip sözcüklerin, bir dilin eskiliğinin saptanmasında bir ölçüt olabileceğini ileri sürer. Çünkü söz konusu durumun oluşması için çok uzun bir sürenin

geçmesi gerektiğini ifade etmektedir. İkinci olarak bir dile aynı anlama gelen yabancı bir göstergenin alınması da eş anlamlılığı doğuran bir sebeptir (Aksan 2009: 78-79).

Ahanov, bir dildeki eş anlamlıların oluşma yollarını beşe ayırmıştır: 1) Sözü anlam yönünden gelişmesi, yan anlamlar edinmesi, 2) nesne veya durumların ilk anda fark edilmeyen özel vasıf ve görünüşlerini, ayrı ayrı adlandırmak için veya anlam ayrıntılarını ifade etmek için yeni sözler türetilmesi, 3) yazı dilinin ağızlardan söz alması, 4) örtmecelerin (euphemizm) kullanılması, 5) bir dilin sözvarlığına alıntı sözlerin eklenmesi eş anlamlılığa sebep olabilir (Ahanov 2008: 127-129).

Eş anlamlılığın gelişme yollarıyla ilgili olarak yapılan bu tasnif anlam değişimleriyle eş anlamlılığın yakın ilgisini ortaya koyar.

3.8. Zıt Anlamlılık

Zıt anlamlılık, *“birbirine karşıt, ters anlam taşıyan sözcüklerin oluşturduğu”* (Aksan 2009: 81), *“iki sözcüğün birbirine aykırı, birbirine karşıt anlam vermesi durumu”* (Korkmaz 2010: 143), *“anlam bakımından birbirinin karşıtı olan sözcüklerin özelliği”* (Vardar 2002: 130), *“anlamca taşıdıkları özellikleri birbirinde bulunmayan, birbirinin karşıtı olan”* (Hengirmen 1999: 244), *“anlamda karşıtlık, anlamla birlikte ulaşılan bir bilgi”* (Karaağaç 2012: 697) şeklinde tanımlanır.

Varlık adı olan genel adlar varsa vardır, yoksa yoktur. Bu yüzden varlık adlarının karşıt anlamı yoktur. Karşıt anlamlılık daha ziyade sıfat, zarf gibi niteleme bildiren sözler ve eylemlerde olur (Karaağaç 2012: 697). *“Nasıl her sözün eş anlamlısı yoksa karşıt anlamlısı da olmayabilir... Karşıt anlamlılık daha çok vasıf bildiren sözlerle görüldüğü için, eş anlamlılara ve çok anlamlılara göre dillerdeki yayılımı daha dardır.”* (Ahanov 2008: 129)

Zıt anlamlıların anlatımı güçlendirmek için kullanılması da dikkat çekicidir. Karşıt durumları karşılaştırırken ve bir düşüncüyü duru bir şekilde açıklarken zıt anlamlılar özel bir işlev görürler. Bu sebepten özellikle atasözlerinde, şiirde ve edebi yazılarda sıkça kullanılırlar (Ahanov 2008: 131-133).

Palmer, zıt anlamlılığın, eş anlamlılığın tersi gibi düşünülüğünü, ancak iki gurubun statülerinin düşünülüğü gibi olmadığını ileri sürer. Ona göre dillerin tam eş anlamlı sözcüklere ihtiyaçları yoktur; eş anlamlılar bölümünde açıkladığımız gibi, gerçek manada eş anlamlıların bulunup bulunmadığı da şüphelidir; ancak zıt anlamlılık, dilin normal ve oldukça doğal bir özelliğidir. Bu yüzden oldukça tam ve net bir şekilde tanımlanabilir (Palmer 2001: 97).

Vardar'ın karşıt anlamlılarla ilgili olarak verdiği tanımdan şöyle bir tasnif çıkarılabilir:

1. İkili karşıt anlamlılık olguları (örn. *ölü/diri*).
2. Çeşitli ara evreler içeren karşıt anlamlılık olguları (örn. *sıcak/ılık/serin/soğuk*).
3. Bütünleyici karşıt anlamlılık (örn. *evli/bekâr*).
4. Karşılıklılık (evrişiklik) içeren karşıt anlamlılık (örn. *satmak/almak*).
5. Yalnızca karşıtlık anlatan karşıtanlamlılık (örn. *büyük/küçük*) (Vardar 2002: 131).

4. Anlam Değişmelerinin Sebepleri

Her sözcük konuşmacıda zihinsel ve fiziksel bir enerji harcanmasına neden olur. Bunu bilmek dillerin nasıl ve neden değiştiğini anlamak için önemlidir. İnsan, ihtiyacını karşılamak için bu enerji tüketimine seve seve katlanır. Dil iletişim ihtiyacını sağlamak için bir araçtır; dilin bu amaca uygun olarak kullanılması işleyişini sürdürmesi için gereklidir. Bu yüzden anlam değişimleri neyin şekillendirdiğini bulmak gereklidir (Martinet 1998: 203). Anlam değişimleriyle ilgili bir çalışma yapmak bizi ister istemez bu değişimin nedenlerini ortaya koymaya yönlendirir. Anlam değişimleri üzerine çalışma yapan araştırmacılar da değişimin sebepleri üzerinde oldukça ayrıntılı incelemeler yapmış, bunları genel ilke ve kurallara bağlamaya çalışmışlardır. Konunun iyice anlaşılması ve ortaya konması açısından sebepler üzerinde duran bir giriş yapmak gerekir.

Martinet, dildeki evrimin iletişimsel gereksinimlerden doğmasını bir ilke olarak benimsemektedir:

“Kalkış noktamızda, bir dilin evriminin onu kullanan topluluğun bildirişimsel gereksinimlerindeki evrime bağlı olduğunu ilke olarak koyabiliriz ortaya. Elbette bu gereksinimlerin evrimi söz konusu topluluğun düşünsel, toplumsal ve tutumbilimsel (iktisadi) evrimiyle doğrudan ilişkilidir.” (Martinet 1998: 197).

Martinet’in dikkat çektiği bu ilkeye bağlı olarak anlam değişimleri, dili kullanan topluluğun hayat seyrine bağlıdır. Dili kullananların varlıkla ilişkisinin güçlenmesi, bilgisinin artması sözcüklerin anlam alanlarının bölünmesine; varlıkla ilişkinin zayıflaması ve bilginin azalması anlam alanlarının birleşmesine, anlam alanlarının komşu alanları da içine almasına neden olmaktadır (Karaağaç 2012: 540).

Meillet, dilin sosyal yönünü dikkate alarak anlam değişimlerinde en önemli nedenin toplumsal nedenler olduğunu vurgular. Ona göre toplumda bireylerin meslek ve sınıflara katılmasından kaynaklanan ayrılıklar birçok anlam değişmesini açıklar. Tarihsel görüş olarak en önemli görüş Meillet’in görüşüdür (Arıklı vd. 1969: 21). Ona göre nesnelerin değişmesi anlam değişimine yol açan başlıca nedenlerdendir (tarihsel nedenler)... Örneğin atom sözcüğünün anlamının baştanbaşa nasıl değiştiğine bir bakalım: “Sözcüğün ‘bölünmezlik’ belirten kökensel anlamı atomun bölünmesinden bu yana gerçeğin karşılığı olmaktan çıkmıştır; gene de bölünmüş birim ‘bölünemez’ diye adlandırılmaktadır.” (Vardar 2001: 122-124).

Üçok, anlam değişimlerinde temel sebebin kültür değişimi olduğunu ifade eder ve bunu bir misalle kanıtlar: Eskiden ‘koyun, sığır, deve gibi hayvanlardan oluşan servet’e *mal* denirken günümüzde aynı sözcük ‘her türlü taşınabilen servet’ için kullanılmaktadır. Bir zamanlar hayvancılıkla geçinen dedelerimiz için ‘servet’ bu hayvanlardı; ancak zamanla başka kültür çevreleriyle karşılaşınca ‘servet’ olarak nitelenebilecek başka metaları öğrendiler. Böylece dilimizin söz varlığında mevcut olan *mal* sözcüğü anlam bakımından diğer metaları da içermeye başladı (Üçok 1947: 73-74).

Anlam değişiminin nedenleri arasında olan *ruhsal nedenler* Nyrop tarafından belirlenmiştir. İnsanın duygusal yoğunluğunun arttığı bir anda dilin kullanımı, kalıcı olan değişimlere neden olabilir.

Guiraud, anlam değişimlerinin nedenleri *adlandırma* ve *anlamın evrimi* olmak üzere iki ana gruba ayırarak tasnif eder:

Adlandırma başlığı altında şu türlere yer verir:

1. Mantıksal adlandırma: Çağrışım yoluyla ilişki kurulan iki şey arasında birinin diğerine ad olması. Bitki, hayvan ve araçların birbirlerine ad alıp vermesi; özellikle insanın organlarıyla doğa arasındaki ad alış verişi gibi;
2. Anlatımsal adlandırma: Konuşan kişinin nesneye yüklediği duygusal, isteksel, sanatsal ve törel değerlerin yaygınlık kazanması;
3. Bilinçaltındaki coşkusal güç: Coşku, kızgınlık, aşk vb. anında beklenmedik sözcükler, özgün benzetmelerden kaynaklananlar;
4. Tabular ve örtmeceler: Kötü çağrışımlardan kaçınma isteği ve bunun sonucunda başka sözcüklere başvurma;
5. Konuşmada tutumluluk: Konuşma esnasında iletişim için gerekli olmayan şeyi atma sonucu biçim olarak eksilti ve güdükleme olur.
6. İletişimde açık seçiklik; eş sesli çatışmaları: Ses ve anlam evriminin rastlantıları, aynı bağlamda anlamları birbirine karışan biçimler oluşturabilir. Eş sesli çatışması ve çarpışması durumunda dil, sözcüklerden bazılarını yenilemeye yönelir. (Guiraud 1999: 68-76)

Anlamın Evrimi başlığı altında şu türlere yer verir:

1. Göndergenin evrimi: Tekniklerin, kurumların, törelerin değişimi gösterenle onun kavramsal içeriği arasındaki bağıntının değişmesine neden olur. Bu olgudan meydana gelen “anlam oynamaları” üç türdür:
 - a) *Göndergenin niteliğindeki değişim-* Fransızca *fusil* (tüfek) çakmak taşlı bir silahı, *papier* (kağıt) bir papirüs yaprağını belirtmez artık.
 - b) *Göndergeye ilişkin bilgimizdeki değişim-* Elektrik anlayışımız artık Franklin’inki değil.
 - c) *Göndergeye karşı öznel tutumumuzdaki değişim-* Sözcüklerin kavramsal içerikleri değişir.
2. Kökensel nedenliliğin bulanıklaşması: Deyişsel değerlerin anlama dönüşmesi sözcüklerin anlamlarını zayıflatarak onları etkiler.
3. Toplumsal katmanlaşma: Birtakım sözcükler belli bir çevrede farklı anlam ifade edebilir. Sınırlı bir topluğa ait anlam ya bütün toplumca benimsenip anlam genelleşir ya da genel anlam özelleşerek sınırlı topluluğa ait olur.
4. Bulaşma: İki sözcük bir arada bulunduğu birbirini etkileyebilir.

5. Yanlış kökenleme: Fazla bilgili olamayan birinin sözcüğe başka anlam yakıştırması (Guiraud 1999: 76-81).

Guiraud, önceki araştırmacıların yaptığı tasniflerin çokluğu ve karmaşıklığının genel bir sınıflandırmayı gerekli kıldığını belirtir. Kendisi bu genel sınıflandırmalardan en tutarlı olanının Meillet'nin, Nyrop tarafından düzeltilerek verilen sınıflandırma olduğunu belirtir. Bu genel sınıflandırma 1. Tarihsel nedenler, 2. Dilsel nedenler, 3. Toplumsal nedenler, 4. Ruhsal nedenler olmak üzere dört gruptan oluşmaktadır. Guiraud'a göre bu sınıflandırmaya, kaynağını konuşan kişilerin görüş açılarından alan dış nedenlerle, dil dizgesi içinde dilbilimsel biçimlerle bu biçimlerin kurduğu ilişkilerden doğan iç nedenler arasındaki ayrımı da eklemek iyi olur (Guiraud 1999: 82-83).

Karaağaç ise anlam değişmelerinin nedenlerini şu şekilde ele alır:

1. Yer (coğrafya): Coğrafyaya bağlı olarak insanların birbirinden uzaklaşmaları dillerin de farklılaşmasına neden olur; birbirine yaklaşmaları dillerin ortaklaşmasına neden olur. Günümüzde teknolojinin gelişmesine bağlı olarak insanlar birbirine yaklaşmakta, böylece dilde de ortaklaşma güçlenmekte ve bu durum dildeki değişimi engellemektedir.

2. Zaman (tarih): Ulaşılan yeni bilgiler, dil kullanıcılarını, dillerini değiştirmeye zorlamaktadır.

3. Eksik öğrenme (çocuklara verilen ana dili eğitimi): Kuşaklar arasında yaşanan dil değişimleri en hızlı değişmedir. Değişim yeni kuşak arasında hızlı bir şekilde kural halini alır, hatta önceki nesli bile etkileyebilir (Karaağaç 2012: 541-542).

Anlam değişmelerinde ikinci bir dilin etkisi de yadsınamaz. İki dil kullananlar yeni gördükleri bir nesne için sözcüklerin anlamsal alanında kullanılagelen terimlerden birisini seçerek ona ad koyabilirler. Bunun sonucu olarak iki dilli kişiler değişime ayrı bir yön vermişlerdir (Boeschhoten 1998: 3).

Porzig'e göre anlam değişmelerinin sebeplerinden biri de bir nesneye verilen yeni ismin, eski ismi tamamen kullanım dışı bıraktıracak kadar benimsenip sevilmesidir. Bu durumun temelinde iki sebep vardır: Sözcüğün amiyane söz

(Kraftwort) olarak kullanılabilme özelliği ve insanlarda sevdikleri tasavvurları canlandırabilme yeteneği.

“Amiyane bir ifade, günlük konuşma dilinin alt tabakasından, dobra dobra, abartmalı, acayip, canlı-somut, fakat işte bu yüzden, bir nesneyi sadece isimlendirmekle kalmayan, aynı zamanda konuşucunun duygularını da boşaltmasına imkân veren bir ifadedir.” (Porzig 2011: 33)

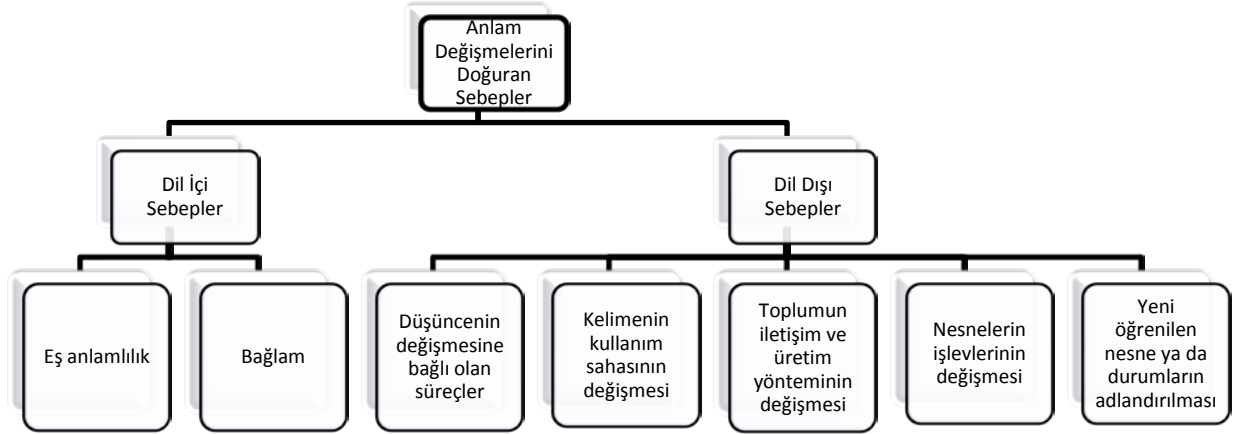
Ullmann anlam değişmelerinin sebepleriyle ilgili olarak iki başlık açar: Birinci başlıkta anlam değişmelerini *kolaylaştıran* faktörler olarak 1. Dilin bir nesilden diğer bir nesle aktarımı sırasında kesintiye uğraması, 2. Anlamdaki belirsizlik, 3. Oldukça önemli faktörlerden birisi de kullanım sıklığının azalmasıdır, 4. Çok anlamlılığın varlığı, 5. Yerine göre anlamın değişmesi, bağlam, 6. sözcük yapısı, dilin fonetik ve gramatikal sistemi (Ullmann 1962: 193-196) konularını sayar.

Ullmann ikinci başlıkta anlam değişmelerini doğuran sebepleri; 1. Dil bilimsel sebepler, 2. Tarihsel sebepler (a. Nesnel, b. Kurumlar, c. Fikirler, d. Bilimsel kavramlar), 3. Sosyal nedenler, 4. Psikolojik nedenler (a. Duygusal faktörler, b. Tabu [i. Korku tabusu, ii. Kibarlık tabusu, iii. Terbiye tabusu]), 5. Yabancı dil etkisi, 6. Adlandırma ihtiyacı (Ullmann 1962: 197-210) şeklinde sayar.

Stern, anlam değişmelerinin nedenleriyle anlam değişmelerinin tasnifini ilişkisel olarak tasnif eder. Ona göre Dış Nedenler: I. Değişim (substitution); Dil Bilimsel nedenler: I. Sözle İlgili İlişkinin Kayması (a. Analoji, b. Kısaltma), II. Gönderen İlişkinin Kayması (a. Atama, b. Transfer), III. Bakış Açısı İlişkinin Kayması (a. Permütasyon, b. Yeterlilik) maddelerinden oluşmaktadır (Stern1931: 175).

Ahonov'un (2008: 104-106) anlam değişmelerini doğuran sebeplerle ilgili tasnifini şu şekilde şemalaştırabiliriz. Yaptığımız bu şema sözü edilen tasnifleri de

özetlemektedir:

5. Anlam Değişmelerinin Tanımı ve Tasnifi

İnsanın etkileşim içinde olduğu her şey gibi dil de değişir, “belli bir toplumsal bağlam ve süre içinde evrim geçirir, durmaksızın yenilenir. Değişmezlik, bugün artık hiçbir toplumun kullanmadığı dillerin özelliğidir” (Vardar 2001: 117). Dil, hayatla edebiyat arasındaki ilişkiye paralel olarak çağın yaşayışını, anlayışını, dünya görüşünü ve zevkini izler, dolayısıyla toplumdaki değişim dilde de değişime neden olmaktadır. Bu değişim öyle bir hal alır ki önceki kuşaklar değişimi yadırgayabilir (Levend 1967: 679). Toplumların gelişimi, yeni çevrelerin türemesi ve kurulması gibi sebeplerden “vaktiyle kendi öz muhitinde ancak bir anlamda kullandığı sözcüğü, sonraları semantik yolla, alabildiğine, genişletmiş, sözcüğe sınırsız bir azatlık kazandırmıştır.” (Caferoğlu 1968: 2).

“Dilsel birimler hem gösteren, hem de gösterilen düzleminde değişime uğrar, kimi öğeler kullanılmaz olurken yeni yeni birimler belirir, öğelerin yerine getirdikleri işlevler değişir, yatay ve düşey bağıntılar başka başka biçimlere bürünür.” (Vardar 2001: 117-118). Çeşitli sebeplere bağlı olarak dilde meydana gelen değişiklikleri Koç, şu başlıklar altında toplar:

“• Yeni sözcüklerle sözcük dağarcığı zenginleşir.

- Kimi sözcükler ölür, yerlerini başka sözcüklere bırakır.
- Kimi sözcükler anlam değiştirir.
- Kimi sözcükler, az çok biçim değiştirir.
- Ekler değişir ya da eklere değişik görevler yüklenir.
- Dilin ses yapısında önemli değişimler olur.
- Sözdizimde de az çok değişiklik başgösterir” (Koç 1992: 79)

Genel olarak dilde meydana gelen değişikliklerden bizim çalışma alanımızı sözcüklerde meydana gelen anlam değişimleri oluşturmaktadır. Tarihî süreçte sözcüklerin yer aldıkları ortamların değiştiği görülür. Bu da bize sözcüklerin anlam alanlarının sabit değil, değişken olduğunu gösterir. Hareket halindeki bu alanlar zaman zaman bölünmeler, komşu sözcüklerin alanlarıyla etkileşimler yaşarlar (Karaağaç 2012: 540). Dil bilimsel unsurların hiçbiri tamamıyla değişmez değildir. Her sözcük, her gramatikal birim, her deyim, her ses ve vurgu, dilin tarihi boyunca görünmeyen ve istem dışı sürüklenmeyle şekillendirilen bir değişim düzenindedir. Bu sürüklenmeye yakalanan dil bilimsel unsurlardan değişime en az dirençli olan muhtemelen anlamdır (Ullmann 1962: 193). Sözcükler yerleştikleri bir dil çevresinde, muayyen bir anlam taşıdığı halde, diğer bir çevrede, tamamıyla başka bir semantik değerde kullanılmış olabilir. *“Bunun elbette kendine göre, muayyen sebepleri olmamış değildir. Ve bu daha fazla dil bünyesi ile toplum hayat seviyesine bağlı, araştırılmaya değer bir konudur.”* (Caferoğlu 1968: 2).

“Kendilerini iletişim amacıyla kullanan toplumların değişen gereksinimlerini karşılamak için, zamanla gelişen ve ‘evrime’ uğrayan diller homeostatik (ya da ‘kendi kendini düzenleyen’) dizgeler olarak düşünülebilir.” (Lyons 1983: 87). Dil, karmaşık yapıda olduğundan değişimler de karmaşık yapı arz ederler. Dil bir işlevi yerine getiren araç olduğundan iletişim sırasında değişim etkenlerinin baskısı altına girer. Bireysel kullanımlar bile iletişim esnasında biçimlenir ve topluma sunulur. Bunun yaygınlık kazanıp kural halini alması toplumsal onaya bağlıdır (Vardar 2001: 118).

Anlam değişmelerine ilk çağlardan beri ilgi duyulmuş ve üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Aristoteles’le beraber başlayan değişmeceler kuramı, İskenderiye ve Roma döneminde büyük bir gelişme göstermiştir. Latin dilciler *eğretileme*, *kapsamlayış*, *düzdeğişmece* başta olmak üzere on dört çeşit değişmece türü sayarlar. Bu tür değişmeceler, Stern ve Ullmann gibi çağdaş bilim adamları tarafından dikkate alınsa da

bilgi kuramı açısından bir değer taşımadığından yeni sınıflandırmaları gerekli kılar (Guiraud 1999: 53-54).

Saussure, dildeki değişimi somut bir şekilde anlatmak için onu hiç kesintiye uğramadan akan bir ırmağa benzetmiştir. Irmağın yavaşlaması veya sel gibi akması ikincil bir öneme sahiptir. Asıl önemli olan dildeki değişimdir (Saussure 1998: 201). Dilin değiştiği olgusu ispata gerek olmayan bir husustur. Çünkü 19. yüzyılda Kopenhag'da yaşayan bir kişinin dilini Orta Çağın Kopenhaglısı anlayamaz; tersinden Orta Çağın Kopenhaglısının dilini de 19. yüzyılda Kopenhag'da yaşayan biri anlayamaz. Bu açıkça dilin değiştiğini ortaya koymaktadır (Porzig 2011: 197). Değişimle ilgili olan bu durum o kadar açıktır ki bunu kavramak için bir saniye düşünmek yeterlidir (Martinet 1998: 38). Guiraud değişimin kesinliğini sebepleriyle şöyle vurgular:

“Anlam değişir: Çünkü mantıksal ya da anlatımsal amaçlarla bir kavrama bilinçli olarak bir ad verilir; nesnelere adlandırılır:

Anlam değişir: Çünkü çağrışımlardan biri ikincildir (bağlamsal anlam, anlatımsal anlam, toplumsal değer) ve yavaş yavaş temel anlama doğru kayarak onun yerini alır; anlam evrim geçirir.” (Guiraud 1999: 67).

Anlam değişimleri gelişmeli anlam bilimi konusudur. Çünkü kavramların gelişim süreci belli bir zamanın geçmesine bağlıdır. Değişime kimi zaman sözcüklerin taşıdıkları duygu değeri neden olurken kimi zamanda toplumdaki değişimler veya kullanılan araç gereçlerdeki gelişmeler neden olabilir (Aksan 2009: 88-89). Aksan'ın değişimin sebepleriyle ilgili olarak dikkat çektiği söz konusu iki unsur, çalışmamızın giriş bölümünde de geniş bir şekilde ele aldığımız dilin duygu-düşünce ve toplum-kültürle olan ilişkisini ortaya koymaktadır.

Dilin sürekli olarak değişmesi hususunda herhangi bir şüphe yoktur, ama dili konuşan insan bunu pek fark etmez. Bu durum bizi nesnelere değişmezliği yanılgısına düşürür (Vendryes 2001: 34). “Yazılı biçimin değişmezliği”, “yazınsal dilin tutuculuğu”, bireylerin on yıl gibi uzun bir zaman önce söylediğini unutmaması kişinin kullandığı dilin değişmediğine inanmasına neden olur. Oysa aynı birey, kendi tarihî metinlerini okuduğunda dilin değiştiğine kuşkusuz tanıklık eder (Martinet 1998: 196). Ancak bütün toplumun konuşma tarzının değişmesi gariptir. Daha garip olan ise

toplumun bunu fark etmeyişidir. Bu da değişimin yavaş yavaş ortaya çıktığını ve yüzyıllar içinde meydana geldiğini göstermektedir (Porzig 2011: 206). Bloomfield, anlamın değiştğini ortaya koyan üç temel işaret üzerinde durur. İlk olarak eski metinlerdeki bir sözcüğün bağlamı ve deyimsel kombinasyonu onun bir zamanlar farklı bir anlam taşıdığını gösterir. İkincisi, akraba diller veya modern lehçelerin karşılaştırılması bize aynı kökene sahip bazı şekillerin farklı anlamda olduklarını gösterir. Üçüncü olarak morfolojik analizler sırasında az da olsa semantik değişimin işaretlerini veya izlerini görürüz (Bloomfield 1961: 425).

İlk konuşan insanların nasıl konuşmaya başladıkları tam anlamıyla bilinmemektedir. Ancak dildeki gelişmelerin izlenmesi dünyadaki nesne ve eylemler için bir ses bileşeninin kullanıldığını ve bu ses bileşenlerinin zamanla yeni anlam ve türevler kazandığını gösteriyor (Aksan 2009: 41). Geçmişteki insanların nasıl konuştuğunu ancak yazılı belgelerden takip edebiliriz. Teknolojik gelişmeler sayesinde sesler kayıt altına alındığında gelecekteki dil araştırmacıları zengin bir veriye sahip olacaktır; bu yüzden onlar daha şanslılar. Her şeye rağmen eldeki malzemeyle dildeki değişimin ayrı ayrı hangi noktalarda olduğunu ele alınması bir gerekliliktir (Porzig 2011: 198).

Türk diline ait sözcük hazinesinin taşımakta olduğu gerçek anlamla toplum hayatı içerisinde edindiği yeni anlamlar arasında zaman zaman oldukça büyük farklar görülebilir. Kullanım sırasında ortaya çıkan yeni anlamlar bazen arkaizm haline getirildiği gibi semantik gelişmelerle yeni kalıplara girme ihtimali de vardır. Söz konusu sözcükler gündelik dilde, ağızlarda, şivelerde ve edebi dilde, bazen aslındaki anlama zıt bir manada bazen beklenmedik kötü ve kaypak bir anlamda kullanılmışlardır. Sözcükler, mensup oldukları dilin gramer kurallarına uymak mecburiyetindedirler; ancak bu zorunluluk sözcüğün semantik tabiatına ve özgürlüğüne dokunamaz (Caferoğlu 1968: 1).

Anlam değişmelerinde dikkati çeken, anlamı değişen sözcüklerin eski anlamlarını bir süre lehçe ve ağızlarda sürdürdüğüdür. Ayrıca yabancı kökenli sözcüklerde de anlam değişmesi görülebilir; bu değişme bir dilden başka bir dile geçerken ya da geçtiği dilde belli bir süreçten sonra yaşanabilir (Aksan 2009: 92-93).

Bir sözcükte anlam değişimi olduğunu hangi durumda söyleyebiliriz. sözcük önceden karşıladığı anlamın dışında yeni bir anlamı ifade etmek için kullanılıyorsa sözcükte anlam değişimi vardır diyebiliriz. Aslında anlam değişimi bir “alışkanlık değişimi” olarak da algılanabilir (Stern 1931: 163).

Doğan Aksan *anlam değişimleri* terimiyle ilgili şu açıklamaları yapar: Anlambilimin eskiden beri üzerinde durduğu konuların başında anlam değişimleri gelir. Anlam değişimleri teriminin kapsamını bir göstergenin başlangıçta dile getirdiği kavramda bir daralma, bir genişleme belirmesi ya da aynı sözcüğün bir zaman sonra başka bir kavramı anlatır duruma gelmesi olarak belirleyebiliriz. Bütün dillerde görülen bu değişimler kimi araştırmacılar tarafından gösterge değişmesi olarak nitelenir (Aksan 2009: 88).

Korkmaz terimin tanımını ve tasnifini şu şekilde yapar:

“Bir sözcüğün gösterdiği anlamdan az veya çok uzaklaşarak yeni bir anlam kazanması olayı. Olay, geniş kapsamlı olarak anlam genişlemesi, anlam daralması, anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi gibi değişme olaylarını da içine alabilirse de, asıl bir anlamdan başka bir anlama geçiş, yani bir kavramdan başka bir kavrama geçişle ilgili anlam değişmelerini içine almaktadır.” (Korkmaz 2010: 19-20)

Karaağaç (2012: 540), *anlam değişmesini* şu şekilde tanımlar: “*Dil birimlerinin, dillerin toplumsal uzlaşımlara dayalı saymaca ve öğretilmeli, iki ve çok katmanlı göstergelerindeki değer değişimine, anlam değişmesi denir.*”

“*Anlam değişimi*’ sözü, dil birimlerinin içerik boyutunda ortaya çıkan, çeşitli nedenleri ve alttürleri olan evrim olgularını belirtir.” (Vardar 2001: 121). Kuşaklar arasındaki çatışmayı büyüklerin dilinde ağır basan, küçüklerin dilinde ise kaybolan eski anlamlar açısından açıklayabilmek için dilin bu kesintili özelliğini göz önünde bulundurmak gerekir. “*Örneğin, eski anlamı ‘doymuş’ olan Fransızca saoul, ‘sarhoş’ anlamını böyle almıştır; önce alaylı bir deyiş olarak belirmiş, sonra yeni kuşağın dil bilincinde ‘sarhoş’ kavramına bağlanmıştır.*” (Vardar 2001: 122).

Stern, anlam değişmelerini yedi gruba ayırarak tasnif eder:

1. Değişim (substitution): Dilbilim dışı nedenlere dayalı anlam değişimi, anlamsal gönderimdeki bir değişim. Bir nesneyle ilgili bilginin değişimi ya da bizim

bununla ilgili davranışımızın değişimi. Örneğin rüzgâr gücü ile yürütülen bir gemiden buhar ile yürütülen gemiye doğru bir gönderimde, “ship” sözcüğü anlamını değiştirmiştir.

2. Analoji: Şekilsel sistemde geliştiği için semantik değişim üzerinde önemli bir rol oynar. Örneğin “fruition” sözcüğü asli olarak “zevk, haz” anlamlarına gelir ne var ki “fruit” sözcüğü ile olan ses benzerliği anlamının “meyve verme, tamamlama, bitirme” şeklinde değişmesine neden olmuştur.

3. Kısaltma: Birleşik ifadenin kısaltılması sonucunda kalan sözcüğün yeni bir anlam kazanması. The blue devils “üzüntülü, kederli” tamlamasının the blues şeklinde kısaltılması ile bir renk terimi yeni bir anlam kazanmıştır ya da en azından anlamı bir yönü güçlendirilmiştir.

4. Nominasyon (atama): Daha önce kendisi için kullanılmayan bir terim ile bir göndergenin amaçlı bir şekilde adlandırılması. Murray Gell-Mann’ın alt-atomik bir zerreciği ifade eden bir element için kullanmış olduğu “quark” sözcüğü bu sınıfa dahildir. Bu sınıfa dahil olan örneklerin birçoğu amaçlı mecaz, örtmece ve diğer konuşma türlerini içerir.

5. Transfer: Bir sözcüğün eski gönderimine benzer yeni bir gönderim için kullanılması. Synesthesia gibi anlık metaforlar (keskin tat, kaba ses, tatlı bakış gibi örnekler) bu gruba dahildir.

6. Permütasyon (kökten değişim): Odak kayması sonucu oluşan bir anlam değişmesi. Sözelimi “want” sözcüğü “arzulanan bir şeyin olmaması” anlamından “istek, arzu” anlamına kaymıştır. Soyuttan somuta veya somuttan soyuta kaymalar ile bazı düzdeğişmece (metonomi) türleri buraya dâhildir.

7. Yeterlilik: Sözcüğünün anlamının merkezinde bulunduğu varsayılan bir gönderim değişimidir. Bu sınıf, genelleme, sınırlama, iyileştirme ve yergi gibi kavramları içerir (Stern 1931: 166-169).

Aksan, anlam değişmelerini *anlam değişmesi(başka anlama geçiş), anlam daralması, anlam genişlemesi, genelleşme, anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi* olmak üzere altı türe ayırır (Aksan 2009: 90).

Tarama Sözlüğü ve Türkçe Sözlük karşılaştırıldığında bazı sözcüklerde birden fazla anlam değişmesinin meydana geldiği görülmektedir. Bu durum şu şekilde izah edilebilir: Bir sözcük TaS’ta karşıladığı kavram, nesne ya da eylemin bir bölümünü

Türkçe Sözlük'te devam ettirmektedir, yani anlam daralması yaşamaktadır; ancak daralmanın yanında, sözcüğün yeni yan anlamlar kazanarak genişlediği, yani anlam genişlemesi yaşadığı tespit edilmiştir. Diğer taraftan bazı sözcüklerin önce başka anlama geçiş yaşadığı, daha sonra bu anlama ek olarak yeni anlamlar kazandığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda bir sözcüğün iki hatta üç başlık altında ayrı ayrı işlenmesi söz konusu olmuştur. Konuyla ilgili tasnifimizi, bu hususları dikkate alarak oluşturduk.

Çalışmamızda bir şeklin gramatikal fonksiyonundan çok sözlüksel anlamındaki yenilikler anlamın değişimi veya anlam değişmesi olarak kabul ediyoruz. Bu yüzden çalışmamızda Tarama Sözlüğü ve Türkçe Sözlük'e göre anlam değişmelerine uğramış sözcükler bizi şöyle bir tasnife götürdü:

Başka anlama geçiş, anlam daralması, anlam genişlemesi; anlam sayısı ve kapsamı açısından ele alınmıştır.

Anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi; duygu değeri açısından ele alınmıştır.

TARAMA SÖZLÜĞÜ VE TÜRKÇE SÖZLÜK'E GÖRE ANLAM DEĞİŞMELERİ

1. Tarama Sözlüğüne Göre Anlam Değişmesine Uğramış Sözcükler

1.1. Anlam Sayısı ve Kapsamı Açısından Anlam Değişmeleri

1.1.1. Başka Anlama Geçiş

Öncelikli olarak şunu belirtelim ki konunun adlandırılmasından kaynaklanan bir karışıklık vardır. Bazı araştırmacılar bu anlam değişim türünü; anlam daralması, anlam genişlemesi, anlam iyileşmesi ve anlam kötüleşmesini içine alan anlam değişimleri adıyla kullanmışlardır. Bu kullanımları bir arada görececek olursak şu tablo ortaya çıkacaktır:

Araştırmacı	Genel olarak <i>anlam değişimleri</i> için	<i>Başka anlama geçiş</i> için
Doğan Aksan	Anlam değişimleri	Başka anlama geçiş
Hülya Arslan Erol	Anlam değişmesi	Başka anlama geçiş
Vecihe Hatipoğlu	Anlam değişmesi	Anlam kayması
Nurettin Koç	Anlam değişmesi	Anlam kayması
Günay Karaağaç	Anlam değişmesi	Anlam kayması
Zeynep Korkmaz	Anlam değişmesi	Anlam değişmesi
Mehmet Hengirmen	Anlam değişmesi	Anlam kayması
Berke Vardar	Anlam değişimi	Anlam kayması

Bu karışıklığın giderilmesi için biz tasnifimizde genel anlam değişmelerinin bir alt kolu olan *anlam değişmesini*, Aksan'ın tanımından ilhamla *başka anlama geçiş* (2009: 90) adıyla kullanacağız. Erol'ün de bu adı kullandığını burada zikretmek yerinde olacaktır (2008: 82).

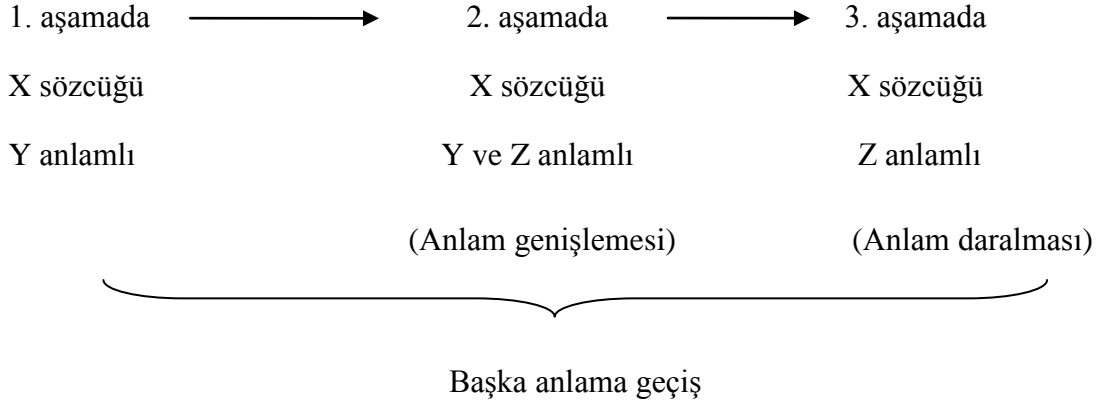
Araştırmacılar *başka anlama geçişi* şu şekilde tanımlar:

“Bir sözcüğün gösterdiği anlamdan az veya çok uzaklaşarak yeni bir anlam kazanması olayı. Olay, geniş kapsamlı olarak anlam genişlemesi, anlam daralması, anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi gibi değişme olaylarını da içine alabilirse de, asıl bir anlamdan başka bir anlama geçiş, yani bir kavramdan başka bir kavrama geçişle ilgili anlam değişmelerini içine almaktadır.” (Korkmaz 2010: 19-20). “Sözcüğün önceki anlamını yitirerek başka bir anlama geçmesi.” (Hengirmen 1999: 31). Aksan, “bir göstergenin kimi zaman başlangıçtaki anlamından bütün bütün uzaklaşarak farklı bir anlamı yansıtır duruma gelmesi” olarak tanımladığı bu grubu “başka anlama geçiş” olarak nitelendirir. Bu tanımlamadan sonra çeşitli dünya dillerinden örnekler verir. Bunlardan bir tanesi de Türkçeye Arapçadan giren *garip* sözcüğüdür. Aksan, sözcüğün başlangıçta ‘gurbette olan, yabancı’ anlamında olduğunu, zamanla ‘fakir’ anlamına gelen sözcüklerin uyandırdığı acıma ve kimsesizlik duygusunun etkisiyle sözcüğün ‘yoksul, fakir’ manasını kazandığını ifade etmiştir (Aksan 2009: 89). Kullanılan araç gereçlerdeki gelişmelerin etkisiyle oluşan *başka anlama geçiş* için verilen *konservatuvar* sözcüğü çok yerinde bir örnektir. “Kimsesiz çocukların eğitildiği bakımevleri” manasına gelen sözcük, “çocuklar için müzik derslerinin konmasıyla giderek müzik ve sanat okullarına dönüşmüştür” (Aksan 2009: 89).

Anlam kayması diye adlandırdığı bu değişimi Vardar (2007: 21), şu şekilde tanımlar: “Düzdeğişmece, eğretileme, kapsamlayış vb. yoluyla gerçekleşen anlam değişimi. Örneğin *soba* sözcüğü anlam kayması yoluyla ‘sobanın içinde yanan kömür, odun vb.’ni belirtir.” Vardar’ın verdiği örnekte başka anlama geçiş yoktur. Burada sadece mecaz-ı mürsel sanatı vardır. Kullanılan yöntemle ki yöntem sürece delalet eder, sürecin sonunda meydana gelen sonucu ayırt etmek gerekir. Burada bu sanatın olması, sanatın bir yöntem olarak kullanılması *soba* sözcüğünün ‘odun, kömür’ anlamını kazandığını göstermez. Günlük dilde bu tür kullanımlar oldukça çoktur; ama bu kullanımların hepsinde sözlüklerden takip edilen bir kalıplaşma yoktur. Böyle bir anlam değişmesinden bahsetmek için *soba* sözcüğünün sözlüklerde ‘odun, kömür’ anlamıyla kayıtlı olması gereklidir.

Bu tanımlara göre sözcüğün kazandığı yeni anlam, sözcüğün asıl manasıyla ilgili olsa da eğer yeni bir anlam ifade ediyorsa anlam değişmesi gerçekleşmiştir.

Başka anlama geçişle diğer anlam değişmesi türleri arasında bir sıralama yapacak olursak *başka anlama geçişi* diğerlerine göre ileri safhada bir değişme olarak nitelendirebiliriz. Diğer bir deyişle *anlam daralması* ve *anlam genişlemesi* *başka anlama geçişin* bir ön safhası gibidir. Bu durumu şu şekilde şemalaştırabiliriz:

Şimdi de TaS ve TS karşılaştırıldığında başka anlama geçiş yaşayan örnekleri görelim:

adamcıl:² Korkmaz, isimden isim türeten +cII / +cUI ekinin fonksiyonlarıyla ilgili olarak genel olarak şu tanımlamayı yapar: “Eklendiği ada ‘bir şeye düşkünlük, alışkanlık, bağımlılık, benzerlik’ işlevleri katan ad ve sıfatlar türetir.” Ancak özelde ise şu işlevine dikkat çeker: “Bir şeye yakınlık, sevecenlik veya düşkünlük gösteren sıfatlar türetir: adamcıl, anacıl, avcıl, babacıl, barışçıl, bencil, boğazcıl, erkekçil, evcil, kadıncıl vb.” (2003: 44).

TaS ve TS’deki anlamlar karşılaştırıldığında sözcüğün zıt anlama geçiş yaşadığı anlaşılıyor (saldırgan > sokulgan).

“**adamcıl:** Adama saldıran (hayvan).

(Bir kuzu hakkında) ol kadar büyüdü... gide gide **adamcıl** olup bu kadar çoban öldürdü...

Es-saele: Deve **adamcıl** olmak manasındadır.” (TaS: 15)

“İnsandan ürkmeyen, insana alışmış olan, insana sokulan, sıcakkanlı, munis: ‘Hem de ne adamcıldır, ne candır, bilseniz.’ -Y. K. Karaosmanoğlu.” (TS: 26)

adamlık:³ Sözcük öncelikli olarak yakın anlama geçiş yaşamıştır. Daha sonra anlam genişlemesi yaşamıştır.

“**adamlık:** Olgunluk, erginlik.

² Bk. sözcükteki anlam iyileşmesi.

³ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“Çün ömür otuz bire vara, tamam **adamlık** kararına turmuş ola.” (TaS:16)

“a. 1. İnsanlık: “Sen de biraz adamlığın yolunu tutmalısın.” -R. N. Güntekin. 2. Yabanlık.” (TS: 26).

adımlamak:⁴ Fiil, öncelikli olarak başka anlama geçiş yaşamış daha sonra bir anlam kazanarak anlam alanını genişletmiştir:

adımlamak: Yürümek.

“... Ya Adem, **adımla**gil. Pes **adımla**dı, şoluk saat Hint yerine erdi.” (TaS: 19)

“(i) 1. Adımla ölçmek. 2. Bir yerde ileri geri gezinmek: ‘Otele geldiğimiz zaman, kumandanı ölüler gibi sarı ve soluk, bel kayışı takılmış, hançeri belinde, tören esvabı ile salonu adımlarken bulduk.’ -F. R. Atay.” (TS: 29)

ağaçlanmak: TaS’ta verilen örnekte ‘dayak yemek’ anlamında kullanılan sözcük günümüzde ‘bir yerin ağaçlı duruma gelmesi’ni anlatır duruma gelmiştir. sözcük başka anlama geçiş yaşamıştır.

ağaçlanmak: Sopa ile dövülmek, dayak yemek.

Süfuf kim attan düşen yahut **ağaçlan**mış kişiye faide eyler...” (TaS: 28)

“Ağaçlı duruma gelmek.” (TS: 38)

ağzı bozuk: At için kullanılan sıfat doğadan insana aktarma yoluyla insan için kullanılan bir sıfat anlamını kazanmıştır. Ayrıca ağızlarda “*Boşboğaz, geveze, sır tutmaz.*” (DS: 116) gibi anlamlarda da kullanılmaktadır. İbare başka anlama geçiş yaşamıştır:

“**ağzı bozuk:** Ne çeşit gem vurulsa zaptedilemiyen (at).

Bed-ligam (Fa.): Ol atur ki ne gune gem takılsa asla zaptolunmamağla... Atçılar beyninde ol ata **ağzı bozuk** tabir olunur.” (TaS: 60)

“Küfürbaz: ‘Haşarı oğlan bu ağzı bozuk kadına şöyle karşılık veriyordu.’ -O. C. Kaygılı.” (TS: 52)

akılsız: TaS ve TS’de verilen tanımlar kıyaslandığında sözcüğün yakın anlama geçiş yaşadığı anlaşılmaktadır:

“**akılsız:** Baygın, bihuş.

Halifeyi ditremek tuttu, aklı şaştı yere düştü, **akılsız** yattı, üç güne değin başın kaldıramadı.” (TaS: 71)

“Aklı, gerçeği görüp ona göre davranmayan, anlayışı kıt: ‘Sen hükümeti yönetenleri hep bilgisiz, **akılsız** mı sanırsın?’ -N. Cumalı.” (TS: 66)

⁴ Bk. fiildeki anlam genişlemesi.

alıcı:⁵ Sözcüğün öncelikli olarak başka anlama geçtiği daha sonra anlamını genişlettiği anlaşılmaktadır:

alıcı, (alıcı kuş): Avını kaçırmıyan, avcı.

“**Alıcı** şahine benzer Al-i Osman beyleri

Dest-i kudret salsa bir iklime alur ol yeri” (TaS: 101)

“sf. 1. Kendisine bir şey gönderilen (kimse). 2. a. Satın almak isteyen kimse, müşteri:

‘Sonra, mal satışı her şeyden önce bir organizasyon, bir alıcı ve pazar yerleri bulma işidir.’

-N. Hikmet. 3. a. fiz. Almaç. 4. a. sin. ve TV Kamera. 5. a. hlk. Azrail.” (TS: 92)

alımlı: Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında başka anlama geçiş yaşadığı anlaşılıyor:

alımlı: alacaklı

“Ol borçlu kişi **alımlı** katında eminlerden olsa...” (TaS: 103)

“sf. Alımı olan, çekici, cazibeli, albenili, cazip, cazibedar: “Hepsi, bu gelinler gibi nazlı, süslü ve alımlı hanımlar.” -A. Ş. Hisar. (TS: 93)

alışık: Sözcük TaS ve TS’deki anlamları açısından karşılaştırıldığında başka anlama geçiş yaşamıştır:

alışık: Alacak

“Ed-dimar: Ve dahi garim il üzerinde **alışığı** olan kimseye derler.” (TaS: 105)

“sf. Herhangi bir duruma alışmış olan: “Onun böyle durmasına alışık değilim.” -A. Ağaoğlu. (TS: 95)

alkış: Sözcüğün TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları incelendiğinde yakın bir anlama geçiş yaşadığı anlaşılıyor.

alkış: Medih, sitayiş, dua.

“Atadan böyle midir bana alkış

Ki hasret oduna yanam yaz u kış” (TaS: 106)

“a. Bir şeyin beğenildiğini, onaylandığını anlatmak için el çırpma, alkışlama, kargış karşıtı.” (TS: 97)

amaç:⁶

“a. 1. Ulaşmak istenilen sonuç, maksat: “Evet ama öteki kızı bu iş için kaçırdılarsa amaçlarına ulaştılar.” -A. Ümit. 2. Gaye: “Her milletten, her tabakadan, huyları, dinleri, dilleri farklı fakat amaçları aynı olan insanların bulunduğu bir yerdi burası.” -İ. O. Anar. 3.

⁵ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

Hedef: “Amaç, şüphe götürmeyecek ilk kesin bilgiye varmaktır.” -İ. O. Anar. 4. Bir kimseye veya bir kurula verilen özel amaçlı görev, misyon.” (TS: 110)

amaç

Hedef, nişangâh.

“Kaşların ya’dur gözün oklar atar

Gönlüm ol oklar için oldu **amaç**” (TaS: 117)

apalak: Sözcüğün günümüzdeki anlamını TaS’taki anlamıyla karşılaştırdığımızda başka anlama geçiş yaşadığı anlaşılmaktadır:

apalak: Tüyleri tam çıkmamış palaz.

“Sihper (Fa.): Ol kuş yavrusuna denir ki henüz kanatları bir hoşça zuhur eylemeyüp tiken tiken ola. Sarı tüy ve kızıl kanat ve **apalak** tabir olunur.” (TaS: 176)

“sf. Tombul, gürbüz, iri (bebek veya küçük çocuk). (TS: 136)

apışık:⁷ *Apış-* fiilinden türeyen sözcükte hem başka anlama geçiş yaşanmış hem de anlam genişlemiştir:

“**apşak, (abşak, apışak, apışık):** Ayakları birbirine yakın ve bacakları açık olan.

El-fecc (Ar.): Apışı ayrık kişiye denir ki **apışak** tabir olunur.” (TaS: 179)

“sf. hlk. **1. Yorgun, güçsüz. 2. Şaşkın. 3. Kuyruğunu apış arasına alarak yılgın yılgın giden (hayvan).**” (TS: 137)

atışmak:⁸ Fiil öncelikli olarak başka anlama geçiş yaşamış, daha sonra anlam alanını genişletmiştir:

“**atışmak:** Birbirine atmak.

“Ağ yelekli öteğen oklar **atışaydık.**” (TaS: 275)

“(-le) **1. Tartışmak:** “*Yoksa gene babasıyla atışıp işi mi bırakmıştı.*” -O. Kemal. **2. (nsz)** Kendisine dargın olan bir kimseye barışıkmiş gibi söz söylemek: *Nafile atışma, ben seninle barışmam.* **3.** Çocuk oyunlarında ebeyi veya takımında olanları belirlemek için karşılıklı olarak adım atmak.” (TS: 185)

ayaz: Geçmişteki örneklere bakıldığında daha çok havanın duruluğunu, bulutsuzluğunu ifade eden bu sözcük günümüzde bu anlamından ziyade bu tip havalarda meydana gelen ‘çok soğuk’ anlamını ifade etmektedir. Bu yüzden sözcük yakın anlama geçiş yaşamıştır. Eren de sözcük için şu anlamları verir: “*ayaz: 1. açık havada çıkan kuru*

⁷ Bk. sözcükteki anlam değişmesi.

⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

soğuk; 2. (gece için) soğuk.” (Eren 1999: 26). Eren'nin de sözcüğün anlamında dikkat çektiği nokta soğuktur.

ayaz: Açık, bulutsuz (hava).

Mâhe [Fa.]: **Ayaz** yâni ay aydını ve matkap.

El-ışha'ü [Ar.]: Göğün yüzü açılıp **ayaz** olmak.” (TaS: 312)

“**1. Duru, sakın havada çıkan kuru soğuk:** ‘Sürüp gider en sert ayazlarda bile / Bir tatlı sıcak kış vakti’ -B. Necatigil. **2. Çok soğuk hava.**” (TS: 201)

aylakçı: Modern toplumlarda sendikalaşma, sigorta hakkı ve sosyal haklardaki gelişmeler iş kollarında daimi ve geçici meslekleri doğurmuştur. Buna bağlı olarak sözcüğün de başka anlama geçtiği görülür.

aylakçı: Hizmetçi, işçi.

“Serâdâr [Fa.]: Ol kimesnedir ki darü’ş-şifada bîmarân hizmetini göre ve haliyâ han ve kârvansaray **aylakçılarına** derler.” (TaS: 329)

“a. Temelli işi olmayan işçi.” (TS: 206)

ayıp etmek: TaS'daki örneğe baktığımızda birleşik fiilin geçişli olarak kullanıldığını görüyoruz, ancak günümüzde geçişsiz olarak kullanılmaktadır. Bu da birleşik fiilde anlam açısından bir nüans doğurmakta böylece fiilin zıt anlama geçtiğini göstermektedir.

ayb etmek, (ayb kılmak, ayb eylemek): Ayıplamak, tayib etmek.

“Yarlıganmak iltimas ettiğimiz **‘ayb eyleme.’**” (TaS: 312)

“yakışıksız bir biçimde davranmak: ‘Getirilmenin sebebini bana sordun mu ayıp edersin!’ - K. Tahir.” (TS: 204)

bacâ:⁹ Eren (1999: 31), sözcük için “*bacâ ‘dumanı ocaktan çekip havaya vermeye yarayan yol’... ağızlarda ‘pencere, tavan penceresi’ ve ‘hava deliği’ olarak da kullanılır.*” açıklamasını yapar. Eren'nin bu açıklaması sözcüğün geçmişteki anlamının yerleştiğini, az kullanılır hale geldiğini göstermektedir. Sözcüğün işlevindeki değişikliğe bağlı olarak başka anlama geçtiği görülür:

bacâ: Işık deliği, pencere.

“Eğer devlette durursan, kapıdan kovarsan **bacadan** düşer.” (TaS: 361)

“Revzen [Fa.]: Eve aydınlık girsin deyu açtıkları deliktir. Türki dilde ona **bacâ** derler.” (TaS: 361)

⁹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“a. **1. Dumanı ocaktan çekip havaya vermeye yarayan yol**: ‘Bacaların ağzından çok dumanlar savruldu.’ -L. Tekin. **2.** Su yolu, lağım, maden ocağı vb. yer altı yapılarının hava deliği. **3.** hlk. Çatı penceresi.” (TS: 221)

bardak: TaS ve TS’deki anlamları incelendiğinde sözcüğün yakın anlama geçiş yaşadığı görülür:

bardak, (bartak): Testi.

“Mâlik eydür: Râbia katına vardım gördüm bir sınık **bardaktan** su içer ve abdest alır.” (TaS: 400)

“El-berrade [Ar.]: Bardak soğutmak için asacak yer ve su içine astıkları bardak.” (TaS: 400)

“a. **1. Su vb. şeyleri içmek için kullanılan, genellikle camdan yapılan kap**: ‘Elim titredi, bardağı dudağımda güç tuttum.’ -F. R. Atay. **2.** sf. Bu kabın alacağı miktarda olan: ‘Mustafa elinde iki bardak çayla içeri giriyor.’ -A. Ümit. **3.** Boduç, çamçak. **4.** hlk. Toprak testi.” (TS: 254)

basılmak: TaS’daki örneklerle bakıldığında sözcüğün mecazi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Ancak bahsi geçen anlamlar günümüzde kullanılmamaktadır. Üstelik teknolojik gelişmeler sonucunda icat edilen nesnelere ve fiillere ad koyma ihtiyacı sebebiyle sözcük yeni bir anlam kazanmıştır. Böylece başka anlama geçiş yaşanmıştır:

basılmak: 1. Alt olmak, mağlup olmak, yenilmek, yere serilmek, çiğnenmek, tahkir edilmek.

“Erenlerde, bahadırlarda basıp **basılmak** ayıp değildir.” (TaS: 407)

2. Bastırılmak, yatıştırılmak.

“Tâ ki fitne **basıldı**.” (TaS: 407)

“(I) (nsz) Basma işine konu olmak veya basma işi yapılmak: ‘Basımevinde dizilip basılan dergi için sadece elli lira alır.’ -S. Birsal.” (TS: 258)

“(II) (nsz) Uygunsuz durumda yakalanmak.” (TS: 258)

basınç: Nişanyan (2010: 58), sözcüğün kullanımdan düşmüş olmasına rağmen Dil Devrimi sonucu yazı diline ithal edildiğini tespit etmiştir. Ancak TaS’da sözcüğün mecazi anlamda kullanıldığı da tespit edilmiştir. sözcük başka anlama geçiş yaşamıştır:

basınç: Zulüm, istipdat, taziyik.

“Hemişe işi zulm ola vü **basınç**

Ki zulmünden kemense olmaya dinç” (TaS: 408)

“a. fiz. Bir yüzey üzerine etkide bulunan gücün yüz ölçümü birimine düşen miktarı, taziyik: Gazların içinde kapalı oldukları kabın her yönüne doğru basınçları vardır.” (TS: 258-259)

başa gelmek: TaS'daki örneklere bakıldığında sözcüğün günümüzde bu anlamlarda kullanılmadığı yeni bir anlamda kullanıldığı görülmektedir:

başa gelmek: 1. Hitam bulmak, sona ermek.

“Dükendi ömr ü müddet **başa geldi**

İçim yandı yüreğim taşa geldi” (TaS: 417)

2. Başa çıkmak, gücü yetmek.

“Yine başına gelen şedâid-i hevlânâk ile baş, **başa gelmez.**” (TaS: 417)

“kötü bir durumla karşı karşıya kalmak.” (TS: 267)

baştan çıkmak: TaS ve TS karşılaştırıldığında deyimın başka anlama geçtiği görülür.

baştan çıkmak, (baştan candan çıkmak): Canını, başını kaybetmek, canı, başı elinden gitmek.

“Şahın sırrım kim ki halka çaka

Kanına gire vü **başından çıka**” (TaS: 453)

“ahlakı bozulmak, doğru yoldan ayrılıp uygunsuz işlere yönelmek: ‘Edebiyatı zenginleştiren genellikle bu tür, baştan çıkmış yazarlardı.’ -S. İleri.” (TS: 268-269)

baş etmek: TaS ve TS'deki örneklere bakıldığında deyimın anlamının değiştiği görülmektedir.

baş etmek, (baş eylemek): Reis yapmak, komutan tayin etmek.

“Leşkere sen oğlunu **baş eylegil**

Kâfiri kır bağrını baş eylegil” (TaS: 429)

Cihanda onmadı gördüm ki Zati bağrımın başı

Ben âhir onmadıklar zümresine anı **baş ettim.**” (TaS: 429)

“**1) gücü yetmek:** ‘Ben onlarla baş etmeye çalışıyordum ki Hasan’ın kapısı birden açıldı.’ - E. Bener. **2) başarı kazanmak.**” (TS: 264)

bel bağlamak: Örnekler incelendiğinde deyimın anlamının yakın anlama geçtiği tespit edilmiştir.

bel bağlamak, (bil bağlamak): Ehemmiyet vermek, azmetmek, hazırlanmak.

“Sen işbu işe **bağla** bu gece **bel**

Getir balta vü hacet olmaya bel” (TaS: 486)

“**Bel bağlamazsa** hizmetine yâr gibi hasm

Lâzım değil ki sen çekesin ins ü cana tığ (TaS: 486)

“birisinin kendisine yardımcı olacağına inanmak, güvenmek: ‘Ne var ki böyle araçlara biz pek bel bağlayamayız.’ -T. Halman.” (TS: 297)

burgaç: Sözcüğün TaS’da tespit edilen anlamının günümüzde değiştiği ve coğrafya biliminde bir terim olarak kullanıldığı görülmektedir. sözcük günümüzde başka anlama geçmiştir:

burgaç, (burgaş, burkaç, burkaş): 1. Büklüm, kıvrım.

“Pîç [Fa.]: büklüm ve **burgaş** ve kıvrım manasınadır.” (TaS: 706)

2. Kıvrılmış, kıvrık, dolaşık.

“El-akadü [Ar.]: ... ve boynuzu eğri ve **burkaş** olmak.” (TaS: 707)

“burgaç is. coğ. Beklenen hızından farklı bir biçimde ve beklenmeyen yönlerden gelen şiddetli hava akımı, türbülans.” (TS: 414)

bükün: TaS’daki örneğe baktığımızda sözcüğün genel bir anlamda kullanıldığı görülmektedir. sözcük zamanla anlam daralmasına uğramış olmalıdır. Daha sonraki süreçte günümüzde sadece dil bilimi terimi olarak kullanılmaktadır. Bu da sözcüğün başka anlama geçtiğini göstermektedir.

bükün: Bükülme izi, büküm yeri.

“Beşere [Ar.]: Derinin taş yüzü ve **bükün** ve büküntüler ve yivler ve derinin buruşuk yerleri.” (TaS: 740)

“a. db. Dil bilgisi görevleri ve yapı bakımından, sözcük köklerinin başında, içinde veya sonunda türlü değişikliklerin olması, insiraf.” (TS: 423)

cankurtaran:¹⁰ Teknolojik gelişmeler sonucunda sözcük, ‘denizde kullanılan bir araç’ manasındayken ‘karada kullanılan bir araç’ manasını kazandı ve görülmektedir. Bu yüzden sözcük öncelikli olarak başka anlama geçiş yaşamıştır.

can kurtaran: Büyük yelken.

“Büyük yelken, ki **can kurtaran** derler...” (TaS: 753)

“a. 1. Hasta veya yaralı taşımaya uygun hazırlanmış özel araç, ambulans. 2. Havuz veya plajda yüzmeye bilmeyenleri uyaran ve tehlike anında onları kurtaran kimse: ‘İmdat! İmdat!.. Cankurtaran yok mu?’ -E. M. Karakurt.” (TS: 442)

cüce:¹¹ Farsça-Türkçe sözlükte sözcük ‘cüce: (Peh.) civciv; kuş yavrusu’ olarak verilmektedir (BFTS: 218). TaS’da ‘civciv’ anlamında tespit edilen sözcük günümüzde doğadan insana aktarma yoluyla başka anlama geçmiştir.

cüje: Civciv, yavru

“Beyzanın çün sureti bulur zeval

Cüj’olup candan ana irer kemal” (TaS: 780)

¹⁰ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹¹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“sf. **1. Boyu, normalden çok daha kısa olan (kimse):** ‘Bunlardan başka köyün iki meczubu, bir cücesi vardır.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **2. mec. Gelişmemiş (bitki):** Cüce ağaçlar.” (TS: 473)

çalış: Clauson (1972: 421), sözcüğün çok anlamlı olarak tarihî ve modern Türk şivelerinde yaşadığını söyler. Hakaniye Türkçesi, Çağatay ve Osmanlı Türkçelerinde özellikle ‘savaş, mücadele’ anlamında pek çok metinde kayıtlıdır. TaS ve TS karşılaştırıldığında sözcüğün başka anlama geçtiği görülür.

çalış: Çarpışma, cenk, muharebe.

“Savaş günü olsa kuşanam belim

Yüz erce dürtüşmeğe vardır elim

Çalıştan kaçar isem er olmayam

Ölem kimseden ben alu kalmayam” (TaS: 811)

“a. Çalma işi: ‘Her muganninin okuyuşu, her çalanın çalışı yine şahsidir ve ayrıdır.’ -Y. K. Beyatlı.” (TS: 487)

çeribaşı: Sözcük belirtisiz bir isim tamlamasıdır. Clauson (1972: 428-429), çeri sözcüğü için Moğolca’dan alınma bir sözcük olduğunu ‘savaş düzeninde tertip edilmiş askeri birlik’ anlamında olduğunu söyler. Çeribaşı sözcüğü TaS’da ‘komutan’ anlamında tespit edilmiştir. Nitekim TS’de bu anlam tarihî bir terim olarak verilmektedir. Ancak ikinci sırada verilen anlam sözcüğün başka anlama geçtiğini göstermektedir.

“**çeri başı:** Komutan, başbuğ, serdar, serasker

“Serheng [Fa.]: Gayriler üzerine musallat olup hâkim olan, yaya başı ve **çeri başı** gibi” (TaS: 864)

“Sipehsâlâr [Fa.]: **Çeri başı**” (TaS: 864)

“a. (çeri)başı) tar. **1. Alay beyi. 2. Çingene topluluklarının başı:** ‘Çok iyi giyinmiş ve süslenmiş bir çeribaşının yanında, yalın ayak, pis gömleklili bir baldırı çıplak gidiyor ve çeribaşı ile senli benli görüşüyordu.’ -Y. K. Beyatlı.” (TS: 523)

çita: Nişanyan (2010: 110), sözcüğün kökenini Moğolca cida ‘süngü, kargı, mızrak’ olarak vermektedir. Eren ise sözcüğün kökenini bilmediğini ifade etmektedir (1999: 91). Mızrak ve düzgün biçilmiş ensiz tahta arasındaki benzerlik göz önünde bulundurulduğunda Nişanyan’ın tespitinin doğru olduğu anlaşılacaktır. Sözcükle ilgili olarak ağızlarda bu düşünceyi doğrulayacak tespitlerde vardır: “**cida (I)1. mızrak... 3. İnce uzun tahta. 4. Tınaz savurmakta kullanılan çatal şeklinde tahta.**” (DS-895). “**cida**

(I) kargı, mızrak.” (DS-960). “**çita** bir taraflı çapa, bir taraflı tırmık olarak tarlada kullanılan bir araç.” (DS-1192). Teknolojinin gelişmesiyle savaşlarda kullanılan araç gereçler de değişmiştir. Günümüzde savaşlarda artık mızrak kullanımdan düşmüştür. Bu gelişme sebebiyle sözcük başka anlama geçmiştir. Sözcüğün, kırsal kesimde kullanımı devam edem bazı çiftçilikle ilgili yöresel aletler için kullanılmakta olduğu da görülmüştür.

cıda: Süngü, kargı, mızrak, harbe

“Biliş ademi nişe hod incide

Niçün darta kılıç ü dürte **cıda**” (TaS: 763)

“Kargu, **cıda** oynatanlar vardı geldi.” (TaS: 763)

“a. (çı'ta) Düzgün biçilmiş uzun ve ensiz tahta.” (TS: 539)

çoklu: İsimden isim yapma eki +II ekiyle türeyen bu sözcük TaS'da 'zengin' anlamında tespit edilmiştir ve bu anlam artık kullanılmamaktadır. sözcük günümüzde ise daha çok matematik işlemleri ve bilgisayarda yapılan işlemler için kullanılmaktadır. Sözcüğün böyle bir değişim yaşamasının sebebi teknolojinin gelişmesiyle matematik ve bilgisayar alanlarında meydana gelen yenilikler ve bunları isimlendirme ihtiyacıdır. sözcük başka anlama geçiş yaşamıştır.

çoklu: Çok şeyi olan, zengin

“Azı kaçan beğeneler **çoklular**

Müzde kanda ireler yazuklular” (TaS: 936)

“sf. İçinde birden çok işlev barındıran.” (TS: 560)

çopur: Clauson (1972), sözcüğü bazı genişlemiş anlamlarıyla 'keçi kılı' olarak vermektedir. sözcük TaS'da tespit edilene göre 'geyik' anlamında kullanılmaktadır. Clauson'un tespit ettiği 'kıl'la ilgili olarak ağızlarda (DS: 1269), “**çopurli** Vücutunda çok miktarda kıl bulunan insan.” anlamında bir tanımlama vardır. Bu anlamla TS'de tespit edilen anlam arasında vücut bağlamında komşuluk ilişkisine bağlı olarak bir ilişki söz konusudur. İki anlam da çirkinlik kavramı çerçevesinde düşünüldüğünden böyle bir anlam değişmesi gerçekleşmiştir. Ancak standart Türkiye Türkçesinde sadece 'yara izi' anlamı kullanılmaktadır. Bu veriler ışığında TaS ve TS'de verilen anlamlar karşılaştırıldığında sözcüğün başka anlama geçtiği görülecektir.

çopur: Sığının yani dağ öküzünün bir çeşidi

“Engütün [Fa.]: Zend ü pazend lügatinde bakar-ül-vahş isimdir ki tağ öküzüdür. Enva-1 müteaddidesi vardır, sığın ve geyik ve **çopur** gibi.” (TaS: 942)

“sf. Yüzü çiçek hastalığından kalma küçük yara izleri taşıyan, aşırı çiçek bozuğu olan (kimse): ‘Etrafıma bakıyor, bu kadar insan içinde çöpür yüzü, yanık dudağı...’ -R. N. Güntekin.” (TS: 562)

danaburnu: Tamlama, geçmişten günümüze başka anlama geçiş yaşamıştır.

“**dana burnu, (Tana burnu):** Parmak uçlarında çıkan dolama

Hivider [Fa.]: Kurlagan illetidir ki **tana burnu** dahi derler...” (TaS: 990)

“a. (dana’burnu) hay. b. **1. Toprak içinde yaşayıp bitkilere, köklerini keserek zarar veren bir böcek, kök kurdu** (Gryllotalpa vulgaris): ‘Ektiği fideler kurumuş, kurumayanları da danaburnu kesmişti.’ -A. Nesin. **2. bit. b. Aslanağzı.**” (TS: 592)

değirmek:¹² Clauson (1972: 484), sözcüğü *teğ-* fiilinin dönüşlü şekli olarak verir ve geniş anlam alanının olduğunu ifade eder: “(1) nadiren elde etmek kazanmak; (2) harici nesnelere algılama; (3) en genel anlamıyla (bir şey yapmak için) girişim, teşebbüs.”

TaS’da verilen tanıkların hepsi ‘kavuşmak’ anlamındadır. TS’de ise sözcük bir anlamda verilmektedir. Bu anlamlar karşılaştırıldığında sözcüğün başka anlama geçtiği görülecektir:

değirmek, (tiğirmek): Kavuşmak, nail olmak, vasıl olmak

“Senin oğlun diridir sanma ölü

Şimdi oğlun sultandürür bellü

Değirmiştir oğlun ulu devlete

Batılmıştır ol ağırlık ni’mete” (TaS: 1040-1041)

“(e) Bir konuyu ele alarak ondan kısaca söz etmek, dokunmak, temas etmek: ‘Gündüz yüzme havuzunda açmadığı bir konuya değirmek gereksinmesi duyuyordu.’ -N. Cumalı.”

(TS: 609)

depreşmek: Sözcük *depre-* fiilinin işteş şeklidir. Clauson (1972: 445), sözcüğün ‘birlikte hareket etmek’ anlamını vurgulamaktadır. Erol (2008: 506) da sözcüğün anlam alanının birbirine yakın anlamlar kazanarak genişlediğini ifade etmektedir. Bu genişleme genel olarak hareket etmekle ilgilidir. TaS’da verilen tanıkların da bu anlamı taşıdığı görülmektedir. Sözcüğün günümüzde başka anlama geçtiği tespit edilmiştir:

depreşmek: Hareket etmek, teprenmek.

“**Depreşe** leşker asâkir yürüye

Dağ u sahrayı adavet bürüye” (TaS: 1097)

“İştiha dedikleri kuvvet kim ol **depreşicek** karnım acdı derler.” (TaS: 1097)

“(nsz) Nüks etmek.” (TS: 633)

¹² Bk. fiildeki anlam genişlemesi.

devetabanı: Sözcük, TaS ve TS’de verilen anlamları hayvandan nesnelere aktarma yoluyla kazanmıştır. Geçmişte de günümüzde de dikkate alınan benzerlik unsuru devenin büyüklüğüdür. Örneklerin tanımlarına baktığımızda iki örnek için ‘büyük’ bir örnek için ‘geniş’ sıfatları kullanılmıştır. Sonuç olarak sözcük başka anlama geçmiştir:

deve tabanı, (deve dabanı): 1. Büyük şarap kadehi.

“Kırk dört gümüş ayak, altı gümüş tepsi, dört gümüş ibrik, bir altun saç bağı, bir altun üsküf, üç **deve tabanı** gümüş ayak.” (TaS: 1123)

“Mekûk [Fa.]: **Deve tabanı** kadeh.” (TaS: 1123)

2. Büyük lokma¹³

“Taama salâ olup herkes murat üzere el sunup, kuş kanadı inüp **deve tabanı** kalkup...” (TaS: 1124)

“a. (deve’tabanı) bit. b. Birleşikgillerden, geniş yapraklı bir süs bitkisi (Phlodontron).” (TS: 646)

dışlamak: Sözcük *dış* ismine gelen isimden fiil yapan *-IA-* ekiyle türetilmiştir. DLT’de *taşla-* olarak geçen sözcüğün bir anlamı da ‘gurbete gitmek; dışarılıklı olmak’ şeklinde geçmektedir (DLT IV: 583). Sözcüğün TaS’da tespit edilen anlamı da göz önüne alındığında sözcüğün günümüzde mecazlaşarak başka anlama geçtiği görülmektedir:

dışlamak, (tıslamak): Kuşanılmış şeyi çıkarmak.

Hakir, Paşaya yakın vardığımda tirkeş ve kılıcı **dışlayup** seke seke huzuruna varıp zemin bus eyledim.” (TaS: 1138)

“(–i, –den) Bir kimse veya bir toplum, bir kimse, bir durum, bir düşünce vb.ni yok saymak, ilgilenmemek: “Durumu düzelmmişti, yavaş yavaş kendisini dışlayan topluluğun bireyleri kapılarını açıyordu.” –M. Uyguner.” (TS: 654)

direnmek: Clauson (1972: 552), sözcüğün asıl anlamını ‘kendini bir şeye dayamak’ olarak vermektedir ve sözcükteki anlam genişlemesine dikkat çeker. Clauson’un da dikkat çektiği gibi TaS’da sözcük ‘dayanmak, istinat etmek’ olarak tespit edilmiş ve tanığı verilmiştir. TS’de verilen anlam incelendiğinde sözcüğün mecazlaşma yoluyla yakın anlama geçiş yaşadığı görülür:

Dirgenmek: dayanmak, istinat etmek

“İntisab [Ar.]: Bir kimseye dayanmak, **dirgenmek.**” (TaS: 1167).

“(nsz) Herhangi bir düşüncede, bir istekte veya bir durumda ayak diremek, inat etmek, ısrar etmek, taannüt etmek: ‘Tek tük direnen çıktıysa da çürük yumurta gibi kıza zamanda eziliverdi.’ –K. Korcan.” (TS: 675)

¹³ Anlamın tanığı incelendiğinde sözcüğün yanlış anlamlandırıldığı anlaşılıyor. Bu tanık da birinci anlamındır.

diş göstermek: ‘Gücünü, saldırabilme yeterliliğini belli etmek’ anlamı üzerinde araştırmacılar ittifak etmiştir (Aksoy 1988: 725; Püsküllüoğlu 2004: 287; Parlatır 2008: 304). İttifak edilen, TS’de de verilen bu anlamla TaS’da verilen ‘gülmek’ anlamı karşılaştırıldığında deyim’in başka anlama geçtiği ve anlam kötüleşmesine uğradığı görülüyor:

diş göstermek: Sırtmak

“Bugün başıma geldi bir müşkil iş

Benim halime gülme, **gösterme diş**” (TaS: 1184)

“Güçlü olduğunu, saldırıya geçebileceğini durumuyla belli etmek, tehdit etmek.” (TS: 679)

dolmuş: *Dol-* fiilinden türeyen sözcüğün temel anlamı TaS’ta tespit edilememiştir. TaS ve TS’deki kalıplaşmış anlamları karşılaştırıldığında sözcüğün başka anlama geçiş yaşadığı anlaşılıyor:

“dolmuş: İçki ile dolu kadeh

Kenar-ı ayş u safaya geçilse **dolmuş** ile...” (TaS: 1205)

“sf. **1.** Boş yeri kalmamış, meşbu. **2.** a. Yolcu taşımaya yarayan kayık, motor, otomobil, minibüs vb. küçük taşıt. ‘En iyisi ben buradan bir dolmuşa binip eve gideyim.’ -Ç. Altan.”

(TS: 701)

dönek:¹⁴ *Dön-* fiilinden türetilen ismin TaS ve TS’de verilen anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında başka anlama geçtiği görülür:

dönek: Uçarken taklak atan güvercin.

“El-mer’aş [Ar.]: Bir cins göğercine denir ki havada uçarken taklabazlık eder, kuşçular **dönek** tâbir ederler.” (TaS: 1239)

“sf. İnanç ve düşüncesini değiştiren, sözüne güvenilmeyen, caygın, kaypak (kimse), kahpe: ‘Esasen bende kabahat ki sizin gibi dönek insanlarla yola çıkmışım.’ -O. C. Kaygılı.” (TS: 712)

ece: “*Türkiye Türkçesinde 13. Yüzyıldan 1930’lara dek ‘ulu kişi, yaşlı adam, ağabey’ anlamında kullanılmış iken 1935’ten sonra Çağatayca örneklere istinaden anlam değişikliğine uğratılmıştır.*” (Nişanyan 2010: 151). TaS ve TS’de verilen anlam ve tanıklar sözcüğün başka anlama geçiş yaşadığını göstermektedir:

ece: Reis, ulu, ileri gelen.

“Bir sualim var sana ey dervişler **ecesi**

Meşayih ne buyurur yol haberi niceşi” (TaS: 1384)

¹⁴ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

“a. **1. Güzel kadın:** ‘Dün Sirkeci istasyonunu görmeliydiniz, ecemiz geldi.’ -F. R. Atay.
2. Kraliçe.” (TS: 752)

el koymak:¹⁵ TaS verilen anlam ve tanıklara bakıldığında vazgeçiş anlamının ön plana çıktığı ancak TS’de verilen anlamlar incelendiğinde bir müdahale anlamının olduğu görülüyor. Bu verilere göre sözcük zıt anlama geçiş yaşamıştır. Bu geçişten sonra anlam genişlemesi yaşadığı kazandığı yeni anlamlarda görülmektedir:

el komak: El çekmek, vaz geçmek.

“**Komazsam** acep mi mey-i nâbdan el

Anı gördüm ancak riyasız musahip” (TaS: 1442)

“**1) bir yolsuzluğu ortaya çıkarmak, incelemek, vaziyet etmek;** **2)** üstüne konmak: ‘Herkesin olan bir olanağa el koyup onu kendi çıkarına kullananı neden seveyim?’ -A. Ağaoğlu. **3)** zorla almak: ‘Bizi işimizde gücümüzde serbest bırakmak şöyle dursun, çocuklarımızın nafakasına el koymaya kalkıştılar.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **4)** işi üzerine almak, sorumluluğu üstlenmek: ‘Annem hemen işe el koydu.’ -A. Kutlu. **5)** yetkili organ bir malı veya bir kuruluşu kendi yönetimine almak.” (TS: 774)

ertelemek: *Erte* isminden türetilen fiilin örnekleri karşılaştırıldığında başka anlama geçiş yaşadığı görülüyor:

“**ertelemek, (irtelemek):** Sabahlamak, geceyi arkada bırakmak.

“Kocacuklar gece meyhanede **irtelmiş** sarhoş gibi düşe dura giderler.” (TaS: 1518)

“(i) Sonraya bırakmak, tehir etmek, tecil etmek, talik etmek: “Biraz da Mine’nin etkisiyle bu soruyu yanıtlamayı erteledim.” -A. Ümit.” (TS: 813)

evre: Clauson (1972: 13), sözcüğün yapısını şu şekilde vermektedir: *evir-* + *A* zarf-fiil eki. Sözcüğün TaS ve TS’deki tanık ve anlamları karşılaştırıldığında başka anlama geçtiği görülüyor:

evre: Çevre, etraf, muhit.

“Bâd-bür [Fa.]: Bir nevi oyuncaktır... bir müdevver tahta paresinin bir ucunu sivriltüp mahrutî şekil iderler veya ol sivrilen ucuna mahmuz gibi bir demir kakarlar ve **evresine** ip sarıp hemvâre zemin üzere atarlar ve ol ipi suhuletle kendi tarafına çekerler, ol tahta paresi...” (TaS: 1574)

“a. Bir olayda birbiri ardınca görülen, bir işte birbiri ardınca beliren, gelişen değişik durumların her biri, aşama, safha, merhale.” (TS: 838)

¹⁵ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

findık:¹⁶ Arapça kökenli olan sözcüğün TaS ve TS'deki anlamları karşılaştırıldığında başka anlama geçiş yaşadığı görülüyor:

findık, (finduk): Atılan kurşun tanesi.

“Tüfeklerden ki **findıklar** çıkardı

Dahi dokunmadın par par yakardı” (TaS: 1604)

“a. bit. b. **1.** Kayıngillerden, kuzey yarım kürenin ılık yerlerinde ve yurdumuzun genellikle Doğu Karadeniz bölgesinde yetişen, boyu 6-7 metre, yaygın tepeli bir ağaççık (Corylus avellana). **2.** Bu ağaççığın sert bir kabuk içinde bulunan yağlı, nişastalı ürünü. 3. argo Hileli zar.” (TS:)

gebertmek: Sözcük *geber-* fiilinin ettirgen şeklidir. Nişanyan (2010: 205), *geber-* fiili için şu açıklamaları yapar: “[Kıp] İdr XIV *keber- şişmek, hamile olmak; [Çağ] Pav XV keber- şişmek; [TTü] Arg XVI geber- hayvan ölmek...*”

Fiilin TaS ve TS'de tespit edilen anlamları karşılaştırıldığında başka anlama geçiş yaşandığı anlaşılmaktadır.

kebertmek: Şişirmek, kabartmak

“Nice kadılar olur ki haram ile karnını **kebertmiştir** ve fesad ile kalbini karartmıştır.” (TaS: 2394)

“(i) tkz. Öldürmek: ‘Kapıda teyzemin oğlu bekliyor, geberdir seni!’ -S. F. Abasıyanık.” (TS: 911)

geçişmek: *Geç-* fiilinin işteş şekli olan sözcüğün başka anlama geçiş yaşadığı tespit edilmiştir:

geçişmek: Yarışmak.

“El-mübayeze [Ar.]: Bir kimse ile aklık **geçişmek** beyazlıkta tefavvuk iddia eylemektir.” (TaS: 1617)

“(nsz, -le) Birbirinin içine geçip karışmak, tedahül etmek.” (TS: 916)

geçistirmek:¹⁷ *Geçiş-* fiilinin ettirgen hali olan sözcüğün TaS ve TS'deki anlamları incelendiğinde başka anlama geçtiği görülüyor:

geçistirmek: (Birbirine) geçirmek.

“Barmaklarını biri birine **geçistirdi** hilalladı.” (TaS: 1617)

“(i) **1.** Gereken önemi vermemek, üstünde durmadan başından savmak: ‘Babama yazdığım mektupta eskülabi bir cümle ile geçistirmişsin. Demek iş yok.’ -S. Eyuboğlu. **2.** Az bir

¹⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹⁷ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

zararla atlatmak, kurtulmak: ‘Nihat bu kazayı da geçiştirince tekrar gözlerini apartmanın kapısına dikti.’ -P. Safa.” (TS: 917)

geğrek:¹⁸ Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında başka anlama geçiş yaşadığı görülüyor. Sözcüğün geçmişte anlamlarından biri de ‘kaburga kemiği’dir. Komşuluk ilişkisine bağlı olarak günümüzde anlam ‘kaburganın altındaki boşluk’ anlamında kullanılmıştır:

geğrek, (geyrek, geryek): 1. Yumuşak kemik, kırkırdak.

“Çerendu [Fa.]: Kemirdek, gudruf manasına ve **geyrek** yani yumuşak sünük.” (TaS: 1623)

2. Ege kemiği.

“El-cevanih [Ar.]: Göğüs tahtasının altında olan iki taraflı küçük kaburga kemiklerine denir ki **geğrek** tabir olunur.” (TaS: 1624)

“a. anat. Kaburganın alt yanında bulunan boşluklardan her biri: “Kendi aralarında, bir hiç yüzünden, kıkır da kıkır gülerler. Gülmekten de geğrekleri ağrır.” -S. Birsal.” (TS: 919)

gider:¹⁹ *Git-* fiiline gelen sıfat-fiil ekinin kalıplaşmasıyla oluşan sözcük günümüzde başka anlama geçiş yaşamıştır:

gider: Gidiş, sefer.

“Şah eydür digil ne gerek bileyim

Çü **gider** yarakınızı kılayım” (TaS: 1697)

“a. **1. Bir iş için harcanan paranın bütünü, masraf:** ‘Böylece temizleyici giderlerinden tasarruf ettiklerini sanırım.’ -H. Taner. **2.** Binalarda ortak kullanımla ilgili atık suların merkezî kanalizasyona iletilmesini sağlayan boru hattı. **3.** ekon. Gelecekte sağlanacak değerler karşılığı yapılan harcamalar: ‘Giderleri karşılayabilecek gelir sağlanamamakta ve maaşlar ödenememektedir.’ -N. F. Kısakürek.” (TS: 944)

gidi:²⁰ TS’de ikinci sırada verilen anlam halk söyleyişi yani ağızlara ait bir anlamdır. Bu anlamı tasnif dışı bırakırsak diğer anlamları karşılaştırdığımızda sözcüğün başka anlama geçiş yaşadığı anlaşılır.

gidi: Deyyus, kaltaban.

“Hattâ Bahtek kulları birkaç yumruk tabanca urup, bre **gidi** ışık ne ararsın bunda Hoca Bahtek gibi vezirin yerinde, derlerdi.” (TaS: 1701)

“ünl. **1. Azarlama sözü: Seni gidi seni! 2.** sf. hlk. Ahlaksız, pezevenk.” (TS: 945)

girinti: Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında günümüzde başka anlama geçtiği anlaşılıyor:

¹⁸ Bk. sözcükteki anlam daralması.

¹⁹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

²⁰ Bk. sözcükteki anlam iyileşmesi.

girindi: Ne idiği belirsiz.

“Efna [Ar.]: Kankı kabileden idiği bilinmeyen **girindi** ve adı sanı şöhret bulmamış erazıl-nas.” (TaS: 1705)

“a. Düz bir yüzeyde bulunan içeri girmiş bölüm.” (TS: 946)

gögüs germek: Deyimin TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında başka anlama geçiş yaşadığı anlaşılıyor:

gögüs germek, (gögüz germek göğüs gerişmek): Öğünmek, böbürlenmek, tefâhür etmek.

“**Germe göğüs**, cihana aldanma

Hüsne, mâle ya ömre var mı sebat” (TaS: 1728)

“bir güçlüğü karşı koymak, dayanmak: ‘Hayatın lezzetleri içinde yüzen bizler, elbette geçici birçok zahmetlere katlanmaya ve birçok zorluklara göğüs germeye mecburduk.’ -A. Ş. Hisar.” (TS: 956)

gurbet: Arapçadan alınma sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında yakın anlama geçiş yaşadığı görülüyor:

kurbet: Yurt tutmayan, gezici, Çingene

“Karacıdır kimisi kimi **kurbet**

Hele yok başlarında hiç devlet” (TaS: 2734)

“Veli surette gey çirkin er idi

Kara **kurbet** erine benzer idi” (TaS: 2734)

“a. Doğup yaşanılmış olan yerden uzak yer, gurbetlik: ‘Ben gurbette değilim / Gurbet benim içimde’ -K. Kamu.” (TS: 992)

hayta:²¹ TS’de verilen ilk anlam kullanımdan düştüğüne göre değerlendirme ikinci anlamla yapılmalıdır. İkinci anlamla TaS’daki anlam karşılaştırıldığında sözcüğün başka anlama geçtiği görülüyor:

“**hayta:** Zorba, âsi, şaki.

Rumili **hayta**larından bir iki yâd ettim (TaS: 1907)

“a. (ha’yta) **1.** tar. Osmanlıların ilk dönemlerinde eyalet askerlerinin uç boylarında görevli sınıflarından biri. **2.** sf. mec. Başiboş, bir baltaya sap olamamış, apaş, serseri: ‘Ötedeki masada birtakım hayta gençler cıvık cıvık gülüşüyor.’ -Y. K. Karaosmanoğlu.” (TS: 1073)

helvalık: Ar. *helva* + *ilk* ekinden oluşan sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığı zaman başka anlama geçtiği anlaşılıyor:

helvalık: Bahşiş.

Aşk dellalı beni vuslete kılsa lâyıık

²¹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

Can-ı şirinimi verirdim ana **helvalık** (TaS: 1910)

“a. Helva yapımı için kullanılan malzeme.” (TS: 1081)

hödük: TaS’da kullanılan birleşik fiilde sözcüğün anlamı ‘korku’ olarak geçmektedir.

TS’ye baktığımızda sözcüğün yakın anlama geçtiği görülmektedir:

“**hödük vermek:** Korku vermek, ürkütmek.

Hudük [Fa.]: Gazap ve tıyregî ve öyke. Türkiide bir kimesne yoldaşını üşendirse bana

hödük verme dir.” (TaS: 1928)

“sf. **1.** Görgüsüz, kaba, anlayışı kıt (kimse). **2.** hlk. Korkak, ürkek.” (TS: 1113)

ibik:²² Clauson (1972: 9), ibik / übük / üpgük şekillerini verir. Sözcüğün anlamını ise ‘kuş çeşidi’ olarak veren Clauson, sözcükteki anlam genişlemesine dikkat çeker. TaS’da tespit edilen anlam da ‘çavuş kuşu, hüthüt kuşu’dur. sözcük kendi anlamını kaybetmiş ancak kanatlı hayvanlara has bir uzuv anlamını kazanmıştır. sözcük başka anlama geçiş yaşamıştır.

Bunun dışında sözcük yeni anlamlar kazanarak anlam alanını da genişletmiştir:

“**ibik, (ibiklü, ibük, ibibik, alaca ibik):** Çavuş kuşu, hüthüt kuşu.

“Hüdhüd [Ar.]: Alaca **ibik** kuşu ki çirkin kokulu bir kuştur.” (TaS: 1995)

“a. **1.** Horoz, hindi vb.nin tepesinde bulunan kırmızı deri uzantısı: “Çocuğun yüzü ibik gibi kızardı.” -H. Taner. **2.** anat. Bazı kemiklerde bulunan ve kasların tutunmasına yarayan, çizgi durumunda pürtüklü çıkıntı. **3.** Emzik. **4.** hlk. Köşe, kenar, uç.” (TS: 1138)

ifildemek: Sözcük, ses yansıması olan *fırıl+da-* fiili gibi, görüntü yansıması bir kök olan *efil*den türemiştir. Sözcüğün tanıkları karşılaştırıldığında başka anlama geçtiği görülüyor:

efildemek: Titremek.

“Esinden bu oğlancık **efildeyüp** figan eder.” (TaS: 1387)

“(nsz) Rüzgâr yavaş bir biçimde ve serin olarak esmek.” (TS: 757-758)

ilgi:²³ Nişanyan (2010: 261), ‘il- +gU bitişmek, ilişmek’ olarak verir. Sözcüğün TaS ve TS’deki örnekleri karşılaştırıldığında başka anlama geçiş yaşandığı anlaşılıyor:

“**ilgi, (ilgü):** Engel, mania.

“Er yiğit kayda ürker ürkülerden

Yahşi at belinlemez **ilgülerden**” (TaS: 2057)

“Olup her gaar ejderha yatağı

²² Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

²³ Bk. sözcükteki anlam daralması.

Her **ilgisiydi** bir arslan turağı” (TaS: 2057)

“a. **1. İki şey arasında bulunan herhangi bir bağlılık, ilişki, alaka, taalluk, aidiyet.** **2.** kim. Kimyasal şartlar eş veya birbirine çok yakın olduğunda öğelerin birbirleriyle birleşmede gösterdiği seçicilik. **3.** ruh b. Dikkati öncelikle belirli bir şey üzerinde toplama eğilimi. **4.** ruh b. Belirli bir olay veya etkinliğe yakınlık duyma, ondan hoşlanma ve ona öncelik tanıma: “Sesimi duyan Ayça da geliyor yanıma, kardeşinin tersine ilgiyle sokuluyor bana.” -A. Ümit.” (TS: 1174)

irkmek: Fiilin TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında sözcüğün doğadan insana aktarma yoluyla başka anlama geçtiği görülüyor. Birinci anlam ağızlarda kullanılan anlamdır; üçüncüsü ise eskimiş olarak verilmiştir.

“**irkmek:** Biriktirmek, yığmak.

“Kazanır eyü ad koyuben gider

Geri komağa mal **irkip** nider” (TaS: 2094)

“(nsz) hlk. **1.** Birikmek. **2.** Tiksinmek. **3.** esk. Biriktirmek, toplamak.” (TS: 1205)

işbaşı: Kalıplaşan tamlamanın anlamları karşılaştırıldığında başka anlama geçiş olduğu görülüyor:

“**İşbaşı:** Âmir, şef.

“Serkar [Fa.]: Müdür, nazır, **işbaşı.**” (TaS: 2111)

“a. (i’şbaşı) İş yerlerinde işe başlama.” (TS: 1223)

kabakulak: Sıfat tamlaması şeklinde olan ibarenin TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında başka anlama geçiş yaşadığı anlaşılıyor. İbare TaS’da testi için kullanılmaktadır. Ancak TS’de insan için kullanıldığı görülüyor.

“**kaba kulak desti:** Büyük testi

“Karâbe [Fa.]: **Kaba kulak** dedikleri büyük destidir ve kilindir ve büyük şişedir ki içinde şarap saklarlar safi olsun deyü.” (TaS: 2145)

“a. (kaba’kulak) tıp Tükürük bezlerinin, özellikle kulak altı bezlerinin iltihaplanmasıyla beliren bulaşıcı, salgın ve ateşli bir hastalık, kabaşış, yazma (I): “Her ikisi de şimdiye değin kabakulak geçirmemiş olduklarından, uzak durmaları gerekiyordu kardeşimden.” -E. Şafak.” (TS: 1248)

kalkışmak: *Kalk-* fiilinin işteş şekli olan sözcüğün TaS’da verilen temel anlamını kaybettiği başka anlama geçtiği görülüyor:

“**kalkışmak, (kalgışmak):** Sıçramak

“Ayı gibi **kalkışurlar.**” (TaS: 2190)

“(e) **1. Yetenek, imkân ve gücü aşan bir işe girişmek:** “Maziye bilmek, sevmek ve hatırlamak başka, onu tekrar diriltmeye kalkışmak yine başkadır.” -M. Kaplan. **2. Girişmek, başlamak, yeltenmek:** “Bunu haber alınca zavallı intihara kalkışmış.” -A. Gündüz.” (TS: 1282)

kapaklanmak:²⁴ TaS ve TS karşılaştırıldığında fiilin başka anlama geçiş yaşadığı ayrıca anlamının da genişlediği görülüyor:

“**kapaklanmak:** Kapağı kapatılmak

“Olardan çün arınmadı gümanlar

Kapaklana cehennem kala anlar” (TaS: 2244)

“(nsz) **1. Ayağı takılıp yüzüstü düşmek:** ‘Sofraya ağı aşağı kapaklanmıştı.’ -Y. Kemal. **2. den. Yelkenli tekne güçlü rüzgâr veya ansızın gelen sağanak etkisiyle devrilmek.**” (TS: 1303)

karaltı:²⁵ Sözcük temel anlamları karşılaştırıldığında başka anlama geçiş yaşadığı anlaşılır.

“**karaltı, (karaldu): 1. Yığın, kütle.**

“Kim ki bir kavme karışıp anın **karaldusın** arturursa anlardan olur.” (TaS: 2266)

2. Kalıp, ceset

“Yetişir: kâf, besâ, le’m [Ar.]: **karaltı**, kâlbüd [Fa.] Mey: süci, mim...” (TaS: 2266)

“a. **1. Uzaklık ve karanlık sebebiyle kim veya ne olduğu seçilemeyen, belli belirsiz, koyu renkli biçim, silüet:** ‘Az sonra, dört atlının karaltısını seçtiler.’ -N. Araz. **2. Hafif karanlık. 3. Leke.**” (TS: 1319)

karakol: Nişanyan (2010: 300), sözcüğün Moğolcadan alınma olduğunu belirtir. TS’de ikinci sırada verilen anlam tarihi bir terim olarak nitelendirilmektedir. Bu terim TaS’da da tespit edilmiş ve tanımlanmıştır. sözcük komşuluk ilişkisine bağlı olarak başka anlama geçiş yaşamıştır:

“**karavul:** Gözcü, nöbetçi, karakol.

“Nice yüz kişi gönderin **karavul**

Ki çıka uca vara bekleye yol” (TaS: 2283)

“a. **1. Güvenliği sağlamakla görevli kimselerin bulunduğu yapı:** ‘O işleri bu saatte karakolda bulunan küçük memurlar bilmez.’ -R. H. Karay. **2. tar. Güvenliği sağlamak amacıyla dolaşan polis, jandarma veya asker topluluğu, kol, kulluk, devriye.**” (TS: 1317)

²⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

²⁵ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi ve daralması.

kaydırmak: Clauson (1972: 675), *kaytur-* sözcüğünü *kay-* fiilinin ettirgen şekli olarak tanımlar ve *kaydır-* şeklinin Osmanlıcada genişlemiş anlamlarla yaşadığını belirtir. TaS ve TS’da verilen anlam ve tanıklar incelendiğinde sözcüğün başka anlama geçiş yaşadığı anlaşılıyor:

kaydırmak: Göndermek, saptırmak

“Tenine er tonun giydirmiş idi

Ol uğruca yola **kaydırmış** idi” (TaS: 2370)

“(i, -e) Kaymasını sağlamak, kaymasına yol açmak: ‘Sokağa çıkıp tahta kızağıyla onu kaydırmak istedim.’ -R. Mağden.” (TS: 1363)

kayıtlı:²⁶ Sözcüğün yapısı Ar. kayd + II şeklindedir. TaS’da verilen anlamın günümüzde değiştiği görülmektedir. Sözcükte başka anlama geçiş yaşanmıştır:

“**kayıtlı:** iş güç sahibi.

Kayıtlıya sohbet haram demişler.” (TaS: 2384)

sf. **1.** Kaydı yapılmış, kayda geçirilmiş olan: ‘İkili, on bir Arap atının kayıtlı olduğu bir koşuya konmuştu.’ -N. Cumalı. **2.** mec. Şarta bağlı.” (TS: 1365)

kayırma: Sözcük, *kayır-* fiili + *mA* isim-fiil ekinden meydana gelmiş ve kalıplaşarak ‘iltimas’ anlamını almıştır.

Clauson (1972: 599), *kadgur-* fiilini *kadgu* isminin geçişsiz fiil şekli olarak vermekte ‘üzüntülü ve kederli olmak’ anlamlarında olduğunu belirtmektedir. Clauson’un verdiği temel anlam TaS’da verilen tanıkla örtüşmektedir. Ancak TS’ye baktığımızda sözcüğün başka anlama geçtiği görülmektedir:

kayırma: Endişe, üzüntü

“Füsus [Fa.]: **Kayırma**” (TaS: 2391)

“a. Kayırma işi, iltimas.” (TS: 1364)

kesimci: TS ve TaS karşılaştırıldığında sözcüğün başka anlama geçtiği görülüyor:

kesimci: Bir işi belli bir para karşılığında yapmayı üzerine alan.

Fellâh [Ar.]: Öküzle yer süren çiftçi ve **kesimci** ve kiracı ve su sıyırıcı ve sucu eri.” (TaS: 2448)

“a. Kesenekçi.” (TS: 1398)

keşişlik: Sözcüğün TaS ve TS’deki tanım ve tanıkları karşılaştırıldığında başka anlama geçiş yaşandığı görülür:

keşişlik (keşişlik evi): Kilise

²⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

Deyr-i menat [Fa.]: Bir **keşşilik**ti ki üç yüz altmış Peygamberin suretleri anda yazılmıştır.”
(TaS: 2456)

“a. Keşş olma durumu.” (TS: 1402)

kılık: Clauson (1972: 620), *kıl- fiilinden isim* şeklinde işlemiş, “tavır, davranış, karakter’ anlamlarında olduğunu ve sözcüğün anlamındaki genişlemeye dikkat çekmiştir. Sözcüğün eski kullanımıyla günümüzdeki kullanımını karşılaştırdığımızda soyuttan somuta yakın anlama geçiş yaşadığını görürüz:

kılık: Hal ü şan, hareket tarzı, gidiş.

Ne köp yahşi hamiyet kıldınız siz

Yaman gönlüm **kılığın** bildiniz siz ” (TaS: 2483)

“a. **1. Bir kimsenin giyinişi, dış görünüşü, üst baş:** ‘Delikanlı kopuklar, kılıklarından, giyinişlerinden belli oluyorlar.’ -M. Ş. Esendal. **2. hlk.** Bir kimsenin resmi, fotoğraf.” (TS: 1409)

kiracı: Sözcük, Arapça “*kira; rant; ücret*” (ATS: 759) anlamına gelen kira sözcüğünden türemiştir. TaS ve TS karşılaştırıldığında sözcüğün yakın anlama geçiş yaşadığı görülmektedir.

kirici: Gündelikçi, işçi

Mezdûr [Fa.]: **Kirici** ve ücret alıp iş işleyici.” (TaS: 2576)

“a. Bir şeyi, bir yeri kira ile tutan kimse, müstecir: Biz bu evde kiracıyız.” (TS: 1445)

koçak:²⁷ Sözcüğün yapısı, *koç* ismi + *Ak* isimden isim yapan ek şeklindedir. Zülfikar (1991: 54), +Ak ekinin işlevleriyle ilgili olara şu tespit yapar: “-ak, sözcüğe ‘darlık, küçüklük’ katar.” Buradan da anlaşılıyor ki koçak, koçun küçüğü, koç olmaya yakın anlamındadır.

Sözcük, hayvandan insana aktarma yoluyla başka anlama geçmiş ve anlam alanını da genişletmiştir:

koçak: Koç

Kişi budur kaşının ki bizi oha diker

Ger bulur ise safa kurban içündür **koçak**” (TaS: 2593)

“sf. **1. Yürekli (erkek).** **2. Eli açık, cömert.**” (TS: 1455)

konaklamak: Fiil *konak* isminden türemiştir. Fiil günümüzde geçişsiz olarak kullanılmaktadır. Ancak geçmişteki tanıklarına baktığımızda sözcüğün nesne aldığı ve

²⁷ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

geçişli olarak kullanıldığı görülmektedir. TaS ve TS karşılaştırıldığında sözcüğün yakın anlama geçiş yaşadığı tespit ediliyor:

konaklamak: Misafir etmek, ağırlamak

Çünkü alır Yusuf'u Kuds'e varır

İşit imdi ne keramet gösterir

Konakladı şöyle kim gerek anı

Her kim gördü acebe kaldı canı” (TaS: 2629)

“(nsz) Yolculuk sırasında bir yerde durup geçici bir süre kalmak: ‘Elimdeki karadut kütüğü nereye düşerse sen de orada konakla!’ -N. Araz.” (TS: 1470)

konuşmak:²⁸ Nişanyan (2010: 341), sözcüğü *kon-* fiilinin işteş hali olarak verir ve ‘bir arada oturmak, komşu olmak, dost ve yakın olmak; mükaleme etmek, konuşmak’ olarak anlamlandırır. Öncelikli olarak fiilin anlamının uzak anlama geçiş yaşadığı tespit edilmiştir. Bundan sonra ise sözcüğün çeşitli vesilelerle anlam alanını genişlettiği TS’de verilen on dört anlamdan anlaşılmaktadır:

konuşmak: Birbirinin karfni, yakını, arkadaşı olmak

“Ol **konuşmuş** benlere ey dil nazar kıl daima

Bu kırandan fitneler vardır hazer kıl daima” (TaS: 2649)

“(nsz) **1.** Bir dilin sözcükleriyle düşüncesini sözlü olarak anlatmak: Çocuk daha konuşamıyor. **2.** (-i, -den) Belli bir konudan söz etmek: ‘Mehmet yedi yaşındayken anasıyla konuştuklarından fazla bir şey konuşmazdı.’ -H. E. Adıvar. **3.** (nsz, -le) Bir konuda karşılıklı söz etmek, sohbet etmek: ‘İşten sonra Nuruosmaniye’deki İkbâl kahvesinde arkadaşlarla şiir ve edebiyat konuşuyoruz.’ -F. R. Atay. **4.** Söylev vermek, konuşma yapmak. **5.** Konuşma dili olarak kullanmak: Türkçeyi çok iyi konuşuyor. **6.** Düşüncesini herhangi bir araç kullanarak anlatmak: Dilsizler el işaretleriyle konuşur. **7.** (-le) İlişki kurmak veya ilişkiyi sürdürmek: Üst kattakilerle konuşuyoruz. **8.** Flört etmek. **9.** Dargın bulunmamak. **10.** Oyuncak, hayvan vb. konuşmaya benzeyen birtakım sesler çıkarmak. **11.** Gizli bir şeyi açığa vurmak, ele vermek. **12.** mec. Becermek, uzman gibi yapabilmek: ‘Fokstrotta uzun boylu konuşmam.’ -M. Yesari. **13.** mec. Geçerli olmak, etkin olmak: Yasaların yerine yumruklar konuştu. **14.** tkz. Şık ve zarif görünmek: Bluzun konuşuyor.” (TS: 1477)

korkuluk:²⁹ İsmi öncelikli olarak başka anlama geçiş yaşadığı TaS ve TS’deki anlam ve tanıklardan anlaşılmaktadır. Ayrıca gelişmelere bağlı olarak anlam alanını da genişlettiği görülüyor:

²⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

²⁹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

korkuluk: Korkulu

“Tûl-ı emelden el çekegör irmedin ecel

Menzil uzakdürür yol igen katı **korkuluk**” (TaS: 2666)

“a. **1.** Tarla, bağ ve bahçelerde kuşların zarar vermesini önlemek için konulan, insana benzer kukla: ‘Kargalar, korkuluktan korkmayan kuşlardır. Giderler de, alay eder gibi korkuluğun tepesine konarlar.’ -N. Hikmet. **2.** Düşme tehlikesi olan yerlere çekilen duvar veya parmaklık: ‘Eskiden köprünün güney kıyısında demir parmaklıklı bir korkuluk vardı.’ -N. Cumalı. **3.** mec. Bostan korkuluğu. **4.** den. Küpeşte.” (TS: 1483)

mama: İtalyancadan alıntı sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları ve tanıkları karşılaştırıldığında sözcüğün yakın anlama geçiş yaşadığı görülüyor:

mamı, (mama): Ebe

“El-kaabiletü [Ar.]: **Mama** ve avırda dedikleri avrat.

Kaabile [Ar.]: Avrat doğurdan **mamı** avrat.” (TaS: 2794)

“(II) a. İt. mamma Çaça, abla.” (TS: 1617)

meşe: Farsçadan alınma sözcüğün yakın anlama geçiş yaşadığı görülüyor. sözcük geçmişte genel anlamda ağaçların oluşturduğu topluluk anlamıyla karşımıza çıkmakta, günümüzde ise o topluluğun bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sözcük parça-bütün ilişkisinin anlam değişmelerinde oynadığı rolü göstermesi açısından önemlidir.

meşe: Orman

“Göllerde kuğuları yüzüşür

Meşesinde sığırları böğrüşür” (TaS: 2806)

“a. **1.** bit. b. Kayıngillerden, üç yüz kadar türü arasında, yaz kış yapraklarını dökmeyenleri de bulunan, kerestesi dayanıklı bir orman ağacı (Quercus). **2.** sf. Bu ağaçtan yapılan.” (TS: 1663)

nacak: Tarama ve karşılaştırmalar sonucunda sözcüğün başka anlama geçiş yaşadığı anlaşılıyor. Çünkü TaS’da verilen iki anlam da artık günümüzde yaşamamaktadır. Bununla birlikte ‘kazma’ anlamı aynı saha içinde yer alan ‘küçük balta’ anlamına geçmiştir.

nacak: 1. Hançer.

“Sikkin: bıçak, hançer [Ar.]: **nacak**, oklar: siham ü kavs: yay” (TaS: 2824)

2. Kazma

“Kenende [Fa.]: bir **nacaktır** ki anınla taş koparırlar ve kazarlar.” (TaS: 2824)

“a. Sapı kısa, küçük odun baltası: ‘Silahsız kaldık, köylüler bize dipçik, üvendire, nacak yetiştirdi.’ -A. Gündüz.” (TS: 1743)

okşamak:³⁰ Sözcükte öncelikli olarak anlam daralması yaşanmıştır. TaS’da tespit edilen ‘benzemek’ anlamı günümüzde kullanımdan düşmüştür. Ayrıca TS’de beşinci sırada verilen bu anlam eskimiş³¹ olarak nitelendirilmektedir.

Bir diğer değişme zıt anlama geçiştir. TS’de üçüncü sırada verilen ‘hafifçe dövmek’ anlamı sözcüğün mecazlaşma yoluyla zıt anlama geçtiğini göstermektedir.

okşamak (oğşamak): 1. Okşamak, taltif etmek.

“Ulular işidir garip **ohşamak**

Yüce padişah gönlü olur aşak” (TaS: 2939)

“2. Benzemek.

Kimin ki ola mahbubu latif ü hûb ü nârince

Acepler misin **ohşarsa** yüzünün rengi nârence ” (TaS: 2940)

“(i) **1.** Sevgi, şefkat belirtisi olarak elini bir şeyin üzerinde yavaş yavaş gezdirmek veya ona hafifçe vurmak: ‘Oğlan kızın yanına geldi, saçlarını okşuyor.’ -H. Taner. **2.** Hafifçe dokunmak: ‘Esen rüzgâr siliyor alnımdan kaderimi / Okşuyor saçlarımı, yüzümü, ellerimi’ - E. B. Koryürek. **3.** (nsz) mec. Hafifçe dövmek. **4.** mec. Bir kimseyi hoşnut etmek: ‘Mektuplarında onun onurunu okşayacak, endişelerini hafifletecek cümleleri artırdı.’ -Ç. Altan. **5.** Benzemek, andırmak, hatırlatmak: Bu iki sarı birbirini okşuyor.” (TS: 1792)

ortaç: Sözcüğün geçmiş ve günümüzdeki tanım ve tanıkları karşılaştırıldığında başka anlama geçiş yaşadığı anlaşılıyor:

ortaç: Mirasçı, veliaht.

“Oğulda **ortacım** yok, kartaşta kaderim yok.” (TaS: 3015)

“a. db. Sıfat-fiil.” (TS: 1814)

oy vermek: Nişanyan (2010: 464), oy sözcüğünün 1935’ten sonra ‘mütaala, rey’ anlamında kullanıldığından bahseder ve 14. yüzyılda ‘oy/üy ses, ünlem, sesli tepki’ anlamlarında kullanıldığını söyler. TaS’da verilen birleşik fiilin günümüzde aynı anlamda kullanılmadığı başka anlama geçiş yaşadığı görülüyor:

oy vermek: 1. Cevap vermek, ses vermek, emre itaat etmek.

“Hazreti Ali, bir gün bendesini erfa-ı savt ile çağırdı, cevap işitmedikte yokladı, gördü hocre kapısında durmuş; eyitti, ne için **oy vermedin.**” (TaS: 3043)

2. Bahsetmek, dem vurmak.

“Bî-misas olur o dem laklaka-zen

Oy verir âmeden-i laklakadan” (TaS: 3043)

³⁰ Bk. sözcükteki anlam daralması.

³¹ İnternette bu niteleme yapılmıştır, kitapta yoktur.

“Herhangi bir konuya ait tercihini belirtmek, rey vermek; Yıllardır, kime oy verdiğini bile bilmiyorsunuz.’ -A. Ağaoğlu.” (TS: 1826-1827)

öğrenmek:³² Clauson (1972: 114), sözcüğün *ögre-* fiilinin dönüşlü şekli olduğunu söyler ve sözcüğün anlam genişlemesine dikkat çeker. Biz de TaS ve TS’yi bu açıdan karşılaştırdığımızda fiilin anlam genişlemesi yaşadığı görülüyor. Ancak sözcük genişlemeden önce yakın anlama geçiş yaşamıştır. Zira ‘alışmak’ anlamıyla ‘yetenek, beceri kazanmak’ anlamlarının karşılaştırılması bize bunu gösteriyor.

öğrenmek: Alışmak, ülfet etmek, ünsiyet peyda etmek.

“... İstanbul’a **öğrenen** adam bunda karar etse olur.” (TaS: 3060)

“(–i) **1.** Bilgi edinmek: ‘Gerçi yeni nesil, eskiyi öğrenmekte bir fayda görmüyor ama ben gene de yazayım.’ -B. Felek. **2.** Bellemek. **3.** (nsz) Yetenek, beceri kazanmak: ‘Her şeye dikkatli baktığı için öğrenmişti.’ -R. H. Karay. **4.** Haber almak.” (TS: 1840)

öğürmek: Yansıma bir fiil olan sözcüğün tanımları karşılaştırıldığında sözcüğün başka anlama geçiş yaşadığı görülüyor. Çünkü TaS’da verilen tanık incelendiğinde sözcüğün yırtıcı bir hayvan için kullanıldığı dikkat çekiyor. Bu nedenle ‘kükremek’ anlamı daha uygun düşer.

öğürmek: Böğürmek, bağürmek, yüksek sesle haykırmak.

“Arslan diledi kim kendinin korkmaklığı halin Dimne’den gizleye; nagh ol halde Şenzebe bir gez heybet ile katı **öğür**dü şöyle kim anın avazı arslanı yerinden ilettili.” (TaS: 3067)

“(nsz) **1.** Kusarken veya kusacak gibi olurken ‘öğürtü’ sesi çıkarmak: ‘Elini göğsüne bastırarak üst üste öğürdü.’ -P. Safa. **2.** hlk. Böğürmek.” (TS: 1841)

önermek: Fiilin TaS ve TS’deki verilen anlamları kıyaslandığında başka anlama geçiş yaşadığı görülüyor:

önermek: Geçmek, ileri geçmek.

“Musa döndü gitti, ol Mecusi yolda Musa’ya **önerdi**.” (TaS: 3102)

“(–i) **1.** Tavsiye etmek. **2.** Bir sorunu çözmek üzere bir şey öne sürmek, teklif etmek: ‘Şimdilik, bu amaçla özel bir komisyonun hazırlığı niteliğinde bir kurul oluşturulmasını öneriyorum.’ -N. Hikmet.” (TS: 1853)

ötürmek:³³ Fiilde hem başka anlama geçiş hem de anlam kötüleşmesi yaşanmıştır.

ötürmek: **1.** Geçirmek.

“Katı ah eyledi göğsün **ötürdü**

³² Bk. fiildeki anlam genişlemesi.

³³ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

Yatarken dik durugeldi oturdu” (TaS: 3138)

2. Terk etmek, bertaraf etmek, unutmak.

“Allah’tan gayriyi cümle **ötürüp** hatta kendi nefsinı ötüresin.” (TaS: 3139)

“(nsz) hlk. İshal olmak.” (TS: 1863)

sağımlik: Sözcüğün TaS ve TS’de anlam ve tanıkları incelendiğinde başka anlama geçiş yaşadığı göze çarpıyor:

sağımlik: Salyâne şeklinde vergi.

“El-haleb [Ar.]: Cibayet-i mirî ve salyana makulesi vesilesiyle bir kimseye havale ve ita olunan vergiye itlak olunur ki ıstılahımızda **sağımlik** tabir olunur.” (TaS: 3230)

“sf. Sağımlik için beslenen (hayvan).” (TS: 2004)

sağımamak:³⁴ *Sağ* + *la-* yapısında olan fiil günümüzde anlam alanını genişletmiştir. Sözcüğün TaS ve matematik alanındaki anlamı karşılaştırdığımızda yakın anlama geçiş yaşadığını görürüz.

sağımamak: Sağımamlaştırmak, sağımama bağımamak.

“İşini **sağım**ayup şikeste eşel

Aldı ol kutlu evliyadan el” (TaS: 3240)

“(I) (-i) 1. Bir işin olması için gerekli durumu, şartları hazırlamak, temin etmek: ‘Süngerciler altı aylık kumanyalarını sağımamak için boğazlarına dek borçlandılar’ - Halikarnas Balıkçısı. 2. Elde etmek, sahip olmak: ‘O sevimli yavru hâliyle sağımadığı sempatinin büyük bir kısmını yitirmişti.’ -Y. N. Nayır. 3. *mat.* Bir işlemin doğruluğunu ortaya koymak.” (TS: 2006)

saldırmak:³⁵ *Sal-* fiilinin ettirgen şekli olan sözcük, öncelikli olarak başka anlama geçiş yaşamıştır. Daha sonra ise sözcüğün anlam genişlemesi yaşadığı anlaşılıyor:

saldırmak: Bıraktırmak, terkettirmek.

“Aşktır iki cihanı **saldıran**

Aşktır hüsn yoluna yeldüren” (TaS: 3264)

“(-e) 1. Bir kimseye veya bir şeye karşı saldırı yöneltmek, zarar verici bir davranışta bulunmak, hücum etmek: ‘Bugün şu dakikada onlar hâlâ düşmana saldırıyorlardı.’ -H. C. Yalçın. 2. Bir şey veya kimse üzerine saldırı yapılmasına sebep olmak. 3. (-den) Gemi, kalkmak için yelken açıp başını gideceği yola çevirmek. 4. *meç.* Yıkıcı ve sert eleştiriler yapmak. 5. *kim.* Etkisiyle eritmek: Asitler madenlere saldırır.” (TS: 2018)

sataşımak:³⁶ Clauson (1972: 800), sözcüğü *satga-* fiilinin işteş şekli olarak verir. Fiilin TaS anlam ve tanıklarına baktığımızda ‘istem dışı bir bilinçle rastlamak’ anlamında

³⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

³⁵ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

kullanıldığı anlaşılıyor. Ancak TS’de anlamlara baktığımızda ‘isteyerek ve bilinçli olarak birini rahatsız etmek’ anlamı ön plana çıkıyor. sözcük başka anlama geçiş yaşamıştır.

sataşmak: 1. Hoşlanılmayan bir şeyle karşılaşmak, istenmeyen bir hale uğramak, duçar olmak.

“Ol avratlar kim anı kavlaştılar

Sonra gör anlar neye **sataştılar**” (TaS: 3325)

2. Rastlamak, tesadüf etmek.

“... Şuncılayın kim, bir kişi nâgâh bir ava **sataştı** anı tutmaktan yığılınur.” (TaS: 3326)

“(-e) **1.** Bir kimseyi rahatsız edecek davranışta bulunmak, musallat olmak. **2.** Sarkıntılık etmek: ‘Ne münasebet, gider de komşunun hizmetçi kızına sataşırısın!’ -M. Ş. Esendal.” (TS: 2041)

sav:³⁷ Sözcüğün temel anlamı ‘konuşma’dır. *Söz* ile *sav* arasındaki fark şudur: söz, tek sözcük veya kısa ifade; sav, konuşma, anlatı, hikaye anlamlarına gelmektedir. Yani aradaki fark niceliksel bir farktır (Clauson 1972: 782-783). Clauson’un verdiği bu bilgiler ve TaS ile TS’de tespit edilen anlamlar göz önüne alındığında sözcük hem anlam daralması yaşamıştır hem de başka anlama geçiş...

sav: 1. Hikâye, kıssa.

“Bular dahi balıklar avladılar

Balığın çünkü **savın** savladılar” (TaS: 3323)

2. Söz, lakırdı.

“Çü aşkı galip oldu arttı sevda

Ne sözde oldular ayruk ne **savda**” (TaS: 3323)

3. Haber.

“Nesne kim ol uçmağın pertavidir

Bu kadar söz kanda anın **savıdır**” (TaS: 3323)

“a. huk. **1.** İleri sürülerek savunulan düşünce, iddia, dava: ‘Eleştiricilerimiz nasıl olur da böyle bir savda bulunabilirler?’ -N. Cumalı. **2.** man. Tanıtlanması gereken önerme, tez. **3.** esk. Haber, söz. **4.** esk. Atasözü.” (TS: 2043)

savcı: *Sav* kökünden türeyen isim başka anlama geçiş yaşamıştır:

savacı: Peygamber

“Nübüvvet-penah [Fa.]: Resul, Peygamber, **savacı**” (TaS: 3332)

³⁶ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

³⁷ Anlam daralması, başka anlama geçiş

“a. huk. Devlet adına ve yararına davalar açan, kamu haklarını ve hukuku yerine getirmek üzere yargıç katında sanıkları kovuşturan görevli, müddeiumumi.” (TS: 2044)

sevici:³⁸ *Sev-* fiilinden türeyen ismin TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında yakın anlama geçtiği anlaşılıyor:

sevici: Âşık, seven.

“... uşşak [Ar.]: **seviciler**...” (TaS: 3396)

“a. Kendi cinsinden kimselerle cinsel ilişkide bulunan kadın, ablacı, lezbiyen.” (TS: 2081)

sırtkan: *Sırt-* fiilinden türeyen sözcüğün TaS’taki tanığı incelendiğinde ‘kükremiş’ anlamında bir sıfat olarak kullanıldığı görülüyor. Türkiye Türkçesinde ise sözcük gülme sonucu ortaya çıkan bir mimik olarak kullanılmaktadır. sözcük başka anlama geçiş yaşamıştır:

sırtkan yırtıcı: Kükremiş yırtıcı hayvan, kağan arslan.

“Şerze [Fa.]: **Sırtkan** yırtıcı yırtıcı canavar ki kakmış ola.” (TaS: 3461)

“sf. Sürekli sırtan, sırtma huyu olan: ‘Çantamı kapıyor ve sırtkan suratı hâlâ bana dönük olarak uzaklaşıp gidiyor.’ -Y. K. Karaosmanoğlu.” (TS: 2101)

siğil: Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında başka anlama geçtiği anlaşılıyor:

siğil: Meme (basur memesi).

“... Bevasır **siğilini** düşüre. Siğili zeyt yağıyla cerp edeler ve ...” (TaS: 3469)

“(I) a. Deride, özellikle ellerde oluşan zararsız, pürtüklü küçük ur.” (TS: 2109)

soygun:³⁹ *Soy-* fiilinden türeyen isim komşuluk ilişkisine bağlı olarak yakın anlama geçiş yaşamıştır. TaS’taki tanığa göre anlam ‘soyguna uğramış’ kişi iken Türkiye Türkçesinde vakıanın adı olmuştur. Ek olarak sözcük yeni bir anlam daha kazanmış ve anlamını da genişletmiştir.

Sözcük anlamlarından birini kaybederek anlam alanını daraltmıştır.

soygun, (soykun): 1. Soyulmuş, soyguna uğramış.

“Nâgâh bir gün gördüki sınıklar geldi ve **soykunlar** erişti.” (TaS: 3525)

2. Birisinin üzerinden soyulan (elbise).

“Mesela, bir kimesne bir kafir katleyerse **soygunu** anın olsun diye...” (TaS: 3525)

³⁸ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

³⁹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“a. **1. Genellikle çete durumunda bir araya gelmiş haydutlar tarafından yapılan silahlı hırsızlık.** **2.** Hiçbir emek harcamadan ve yolsuz olarak elde edilen büyük kazanç, vurgun.”
(TS: 2146)

sümsük: Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında yakın anlama geçiş yaşadığı anlaşılıyor. İnsan için kullanılan bu sıfatların hayvandan insana aktarma yoluyla kazanıldığını tahmin ediyorum.

sümdük, (sümsük): Aç gözlü, pisboğaz, tufeyli.

“Lentber [Fa.]: Tenbel ki iş sevmez heman vâfir yir yatur. Nerde taâm sezerse anda hazır bulunur... Türkide ekdi ve **sümdük** derler.” (TaS: 3619)

“(I) sf. Uyusuk davranan, miskin, aptal, mıymıntı, sünepe, pısırik (kimse): ‘O olmasa daha günlerce sallanıp dururdu sümsük herifin kravatları.’ -E. Şafak.” (TS: 2180)

“(II)a. hay. b. **1.** Sümsükgillerden, sivri gagalı, kısa bacaklı deniz kuşu (Sulabassana).” (TS: 2180)

şen:⁴⁰ TaS’ta tespit edilen tanıkta sözcük açıkça ‘harap’ sözcüğünün zıddı olarak kullanılmaktadır. Sözcüğün günümüzdeki ilk anlamıyla bir karşılaştırma yapıldığında yakın anlama geçiş yaşandığı anlaşılıyor.

şen, (şin): Mamur.

“Desgere [Fa.]: Dağ başında kala ve köy, **şin** olsun, harap olsun.” (TaS: 3654)

“sf. **1. Yaşamaktan mutlu olduğunu davranışlarıyla belli eden, sevinçli, neşeli:** ‘Hayatta daima şen insanlarla beraber olun, gamlı insanların gamı size de bulaşır.’ -R. Enis. **2.** Neşe veren, neşelendiren, eğlenceli: ‘Şen kakkahalar yükseliyorken evinizden / Bendim geçen ey sevgili sandalla denizden’ -Y. K. Beyatlı. **3.** Neşe belirtisi olan.” (TS: 2215)

tabanca:⁴¹ Nişanyan (2010: 596), sözcüğün yapısını ‘taban +çA’ anlamını ise ‘ayak tabanı, el ayası’ olarak vermektedir ve sözcüğün etimolojisi ile ilgili şu açıklamayı yapar: “Tokat sesi benzetmesinden ötürü adlandırılmıştır.”

TaS ve TS’deki anlam ve tanıklar karşılaştırıldığında Nişanyan’ın yorumlarını destekleyici kanıtlar görülür. Böylelikle sözcük başka anlama geçiş yaşamıştır.

tabanca, (tapanca): Tokat, şamar.

“Lers [Fa.]: Sille, yani **tapanca**” (TaS: 3691)

“a. **1. Kısa, hafif, cepte veya belde taşınan ateşli silah:** ‘Biraz eğildikleri zaman cübbelerinin arkasında tabanca kabzalarının kabartısı görülür.’ -F. R. Atay. **2.** Boyacılıkta kullanılan, basınçlı hava yardımıyla boya püskürtmeye yarayan araç.” (TS: 2237)

⁴⁰ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴¹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

tapulamak: *Tapu* isminden türetilen fiil Türkiye Türkçesinde başka anlama geçiş yaşamıştır.

tapulamak: Ağırlamak, ululamak.

“... Beğler içeri girdiler, hizmet ettiler, yani şahı **tapuladılar.**” (TaS: 3760)

“(i) Taşınmazlar ve bunlarla ilgili ipotek, şufa, irtifak gibi bazı hakları tapu kütüğüne geçirmek.” (TS: 2267)

tartılmak: TaS ve TS karşılaştırıldığında *tart-* fiilinin edilgen şekli olan sözcüğün başka anlama geçtiği görülmektedir. TaS’da verilen örneklerin sözcüğün kökü olan *tart-* fiilinin asıl anlamını taşıdığı görülmektedir.

dartılmak, (tartılmak): Çekilmek, sıyrılmak

“... Yaramaz savaşlar ve fitne kopa, gönüldeki işler yenilene ve muhalif kılıçlar kınından **dartıla.**” (TaS: 1014)

“(nsz) **1. Tartma işi yapılmak veya tartma işine konu olmak. 2. Kendini tartmak.**” (TS: 2272)

terlik: Sözcüğün yapısı *ter* + *lik* şeklindedir. Sözcüğün TaS ile TS’deki anlam ve tanıkları incelendiğinde başka anlama geçiş yaşadığı anlaşılıyor. Burada dikkat çekilmesi gereken sözcük iki sözlükte de giyicek için kullanılmaktadır. İki giyeceğin ortak noktası ise fonksiyonel olarak benzer olmalarıdır, yani ikisi de serinlik için giyilmektedir.

“derlik, (terlik): Üstten giyilen ince elbise

Rayt [Ar.]: yalınkat olan avratlar üzerine giydiği **derlikler.**” (TaS: 1110)

“a. **1. Genellikle ev içinde giyilen, deri, naylon vb. şeylerden yapılan, arkası açık, hafif ve türlü biçimlerde ayak giysisi:** ‘Bu sıcak mevsimde tozlu ve yün terliklerini sürüyerek gidiyor.’ -R. H. Karay. **2. hlk. Beyaz patiskadan dikilen veya yünden örülen takke, başlık:** ‘Kenarları dört parmak yağ bağlamış fesinden, eski terlikten hiç farkı kalmamış.’ -Y. K. Karaosmanoğlu.” (TS: 2331)

tozluk: Sözcüğün TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları değerlendirildiğinde başka anlama geçiş yaşadığı anlaşılıyor.

tozluk: Çadır kapısına asılan perde.

“Seraperde [Fa.]: Otağ-ı padişahidir ve çadırlarda **tozluk** tabir olunan perdeye de denir.” (TaS: 3842)

“a. Pantolonun paçasını tozdan korumak için ayakkabının üzerine geçirilip düğmelenen veya dizden aşağı uzanarak ayağın üstünü örten dar paçalık, getr.” (TS: 2377)

tutkun: *Tut-* fiilinden türeyen sözcüğün TaS ile TS'deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında başka anlama geçiş yaşadığı görülüyor. Sözcük, geçmişte bedensel olarak esirlik için; günümüzde ise duygusal tutsaklık için kullanılmaktadır.

dutgun, (duthun, dutkun, tutgun): Esir, tutsak, mahbus.

“Buyurdu getirin şu **tutgun**ları...” (TaS: 1279)

“Henüz üş dürüşür benim için ol

Ki **dutgun** iken vardı vü duttu yol” (TaS: 1279)

“Buyurdu getirin şu **tutgun**ları

Ki tutula uğrayacağız çeri

Buların gibi gey eren görmedim

Yara yara kılıç uran görmedim” (TaS: 1279)

“sf. **1. Gönül vermiş, meftun, meclup:** ‘Kapıda bekleyen tutkunlarından bir tanesinin arabasına atladığı gibi ortadan kayboluyordu.’ -E. E. Talu. **2.** Bir şeye alışmış, bağlanmış, düşkün: ‘Ben yine eskisi gibi tutkunum tiyatroya.’ -N. Cumalı.” (TS: 2390)

tütün: Sözcüğü değerlendirmeye aldığımızda komşuluk ilişkisine bağlı olarak başka anlama geçtiği anlaşılıyor.

dütün: duman

“Keten meşhurdur eğer göyündürüp **dütün**üne otursalar zükama fayda ede” (TaS: 1357)

“a. 1. bit. b. Patlıcangillerden, birleşiminde nikotin bulunan, otsu bir bitki (Nicotiana tabacum). 2. bit. b. Bu bitkinin kurutulup kıyılarak sigara biçiminde veya pipoyla içilen yaprağı: □Elinin tersiyle yeleğine düşen tütün küllerini silkti. -M. Ş. Esendal. 3. hlk.

Duman: □Tütün kokuyorsun diye beni iter.□ -H. E. Adıvar.” (TS: 2403)

tüymek: TaS'da verilen tanım ve tanıklar sözcüğün ‘havaya yükselmek, uçmak’ anlamını açıkça ortaya koymaktadır. Günümüzde sözcük sadece argoda kullanılan bir anlama sahip olduğundan fiilde başka anlama geçiş yaşanmıştır:

dügmek (II), (tügmek): Yükselmek, fırlayıp yukarı çıkmak, yukarı doğru fırlamak.

“Döşekten kopuben havaya **düğer**

Yukarı çıkıncak boşanır meğer” (TaS: 1304)

“Yapıştı perinin çak omuzuna

“Bulut gibi **düğdü** hava yüzüne” (TaS: 1304)

“(nsz) argo Kaçmak: ‘Bir bahane icadıyla şuradan beş on gün için tüyemez miyiz?’ -E. E. Talu.” (TS: 2404)

uslu: Sözcüğün TaS ve TS'deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında yakın anlama geçiş yaşadığı anlaşılıyor. sözcük anlamlarından birini kaybederek anlam alanını daraltmıştır; yeni anlamlar kazanarak da anlam alanını genişletmiştir.

uslu: akıllı

'Kim cihandanın ola bahtı bülent

K'**uslulardan** işide peyveste pent'" (TaS: 3985)

'Huşyar [Fa.]: Ayık, **uslu**.'" (TaS: 3985)

"sf. **1. Toplumunu, çevresini rahatsız etmeyen, edepli, müeddep, yaramaz karşıtı:** 'Uslu ve çekingen huyum ne kendimi ne de nafakamı herhangi bir sert hareketle savunmaya asla müsait değildi.' -Y. K. Karaosmanoğlu. **2. zf. Uysal bir biçimde. 3. esk. Akıllı, zeki:** 'Gören bizi sanır deli / Usludan yeğdir delimiz' -Anonim şiir." (TS: 2421)

uyuşuk:⁴² Sözcüğün TaS ve TS'deki anlamları karşılaştırıldığında öncelikli olarak başka anlama geçtiği daha sonra mecazlaşma yoluyla anlam alanını genişlettiği anlaşılıyor:

uyuşuk: Pıhtılaşmış.

"El-harat [Ar.]: Koyun, yahut nâka pek sütlü olmağla memesine nazar isabet eylediğinden yahut nemnak yerde yattığından südü pare pare **uyuşuk** olarak çıkmak." (TaS: 4047)

"sf. **1. Duymaz ve hareket edemez duruma gelmiş, uyuşmuş:** 'Terli, sıcak, uyuşuk vücudu, yatağın çukuruna yapışmış, kımıldayamıyor bile.' -P. Safa. **2. mec. Gevşek, tembel, sünepe, uyuntu.**" (TS: 2432)

üstün: Sözcük Eski Türkçe döneminden beri kullanılmaktadır. Sözcüğün TaS'ta tespit edilen anlamları incelendiğinde anlamın daha ziyade niceliği ifade ettiği; TS'de verilen anlamlar incelendiğinde ise daha ziyade niteliği ifade ettiği anlaşılıyor. sözcük başka anlama geçiş yaşamıştır.

üstün: Üst, üstteki.

"Dudaklarım şişti şöyle kim **üstün** dudağım eneğimi örttü." (TaS: 4095)

"(I) sf. **1. Benzerlerine göre daha yüksek bir düzeyde olan, onları geride bırakan:** 'Bu nazire gazeller muhakkak ki onlardan çok üstündü.' -A. H. Çelebi. **2. Birine veya bir şeye göre nitelik bakımından daha yüksek, daha elverişli olan, faik.**" (TS: 2455)

"(II) a. db. esk. Arap harfli metinlerde bir ünsüzün a, e seslerinden biriyle okunacağını gösteren işaret, fetha." (TS: 2455)

üzülmek:⁴³ Üz- fiilinin edilgen şekli olan sözcüğün TaS'ta tespit edilen dördüncü anlamı daha çok biyolojik bir rahatsızlığı ifade etmektedir. Ancak TS'de tespit edilen

⁴² Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

ikinci anlam ise daha çok psikolojik rahatsızlığı ifade ediyor. Bu da bize sözcüğün yakın anlama geçtiğini gösteriyor.

üzülmek: 1. Kopmak, koparılmak, kırılmak, kopup dağılmak, bozulmak, kesilmek, sökülme, uzaklaşmak.

“Hayrım şerrim yazılısar, ömrüm ipi **üzül**üser

Suret bendi bozulusar ah nideyim ömrüm seni” (TaS: 4137)

2. Yüzülmek.

“Nesimi'nin işbu yolda

Ser-pa derisi **üzüldü**” (TaS: 4140)

3. Alâkayı kesmek.

“Fitâl [Fa.]: Her nesneden **üzülmek** ve kesilmek.” (TaS: 4140)

4. İyileşmeğe yüz tuttuğu halde yeniden hastalanmak.

“Nüks [Ar.]: Sayru adem sayruluktan kalkıp hoş olduktan sonra gine **üzülmek**.” (TaS: 4141)

“(nsz) 1. Üzme işine konu olmak: ‘Karısının düştüğü bu hâle **üzülmek** şöyle dursun ona çok defa dadı kalfa muamelesi etmekten çekinmezdi.’ -R. N. Güntekin. 2. **Üzüntü duymak, kaygılanmak**: ‘Bu apartmandan başka yere gideceksiniz diye **üzülüyorum**.’ -P. Safa.” (TS: 2460)

yakıştırmak:⁴⁴ *Yakış-* fiilinin ettirgen şekli olan sözcük öncelikli olarak başka anlama geçiş yaşamıştır. Daha sonra anlam alanını genişletmiştir.

yakıştırmak: Yaklaştırmak.

“Ne çeri ile bularınla savaşıyın ve ne uzluğıla buları kendözüme **yakıştı**ryım.” (TaS: 4220)

“(i, -e) 1. Yakışacak bir duruma getirmek, uygun duruma koymak, yaştırmak: ‘Yakışıklı, orta boylu, giydiğini kendisine yakıştırrır, kendini saydırabilir bir adam.’ -M. Ş. Esendal. 2. Uygun ve yerinde görmek: ‘Ancak kızı o oğlana bir türlü yakıştıramadı.’ -T. Buğra. 3. Uydurmak. 4. mec. Bir durum veya niteliği bir kimse için düşünmek, yormak.” (TS: 2508)

yanaşma: Kalıplaşmış isim olan sözcük, Türkiye Türkçesinde başka anlama geçmiş olarak karşımıza çıkıyor:

yanaşma: Tufeyli.

“Dayfen [Ar.]: Dayfın ardına düşüp beraberce ziyafete gelen tufeyliye denir ki Fariside kaselis ve Türkiide dalkavuk ve **yanaşma** ve uyuntu tabir olunur.” (TaS: 4270)

“a. 1. Yanaşmak işi: ‘Ufak çocukların sigara yakmak için yanaşmalarına içerlemişimdir.’ - S. F. Abasıyanık. 2. Genellikle bir çiftçi yanında çalışan işçi, tutma: ‘Arabayı yaşlı bir çiftlik yanaşması sürüyor.’ -N. F. Kısakürek.” (TS: 2519)

⁴³ Bk. sözcükteki anlam daralması.

⁴⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

yavaşlık: Sözcüğün türediği *yavaş* köküyle ilgili olarak Clauson (1972: 880), *yava-* fiilinden türemiş isim olduğunu ve ‘kibar, yumuşak, sakin’ anlamlarına geldiğini söyler. Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında ise başka anlama geçiş yaşandığı anlaşılıyor.

yavaşlık: Hilim, sükûn, vekar.

“İşim küstahlık derecesinden sakinlik ve **yavaşlık** haddine erdi.” (TaS: 4401)

yavaş olmak

Yumuşak huylu ve tahammüllü olmak.” (TaS: 4402)

“a. Yavaş olma durumu.” (TS: 2552)

yazılmak:⁴⁵ *Yaz-* fiilinin edilgen şekli olan sözcüğün öncelikli olarak başka anlama geçtiği anlaşılmaktadır.

yazılmak: Yayılmak, dağılmak, dağıtılmak.

“Gönüldü odasına yüz naz ile

Anı görenin kaygusu **yazıla**” (TaS: 4455)

“(nsz) **1. Yazma işi yapılmak:** ‘Kusursuz şiirler öyle kolay kolay yazılmıyor.’ -A. Kabaklı.

2. Kendini bir yere yazdırmak, kaydolmak: ‘İlk limanda gemici yazıldım.’ -Halikarnas

Balıkçısı. **3.** (-e) mec. Birine tutulmak, sevmek.” (TS: 2561)

zevzek:⁴⁶ TaS’taki anlamla TS’deki anlamları karşılaştırdığımızda açıkça görülmektedir ki sözcük yakın anlama geçiş yaşamıştır. Daha sonra bir anlam daha kazanarak anlam alanını genişletmiştir.

zevzek: Esrar.

“Beng [Fa.]: ... Amma ıstılah-ı avamda esrara derler ki maslık ve **zevzek** dahi derler.”

(TaS: 4806)

“sf. **1. Geveze.** **2.** Saçma sapan şeylerle uğraşan: ‘Kadın ağrıyan başını unutarak zevzek dedi.’ -O. Kemal.” (TS: 2653)

⁴⁵ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

1.1.1.1. Başka Anlama Geçiş Meydana Gelmiş Sözcükler Tablosu

BAŞKA ANLAMA GEÇİŞ		
KELİME	TARAMA SÖZLÜĞÜ'NDE	TÜRKÇE SÖZLÜK'TE
adamcıl	Adama saldıran (hayvan)	İnsandan ürkmeyen, insana alışmış olan, insana sokulan, sıcakkanlı, munis
adamlık	Olgunluk, erginlik	İnsanlık
adımlamak	Yürümek	Bir yerde ileri geri gezinmek
ağaçlanmak	Sopa ile dövülmek, dayak yemek	Ağaçlı duruma gelmek
ağzı bozuk	Ne çeşit gem vurulsa zapt edilemeyen (at)	Küfürbaz
akılsız	Baygın, bîhuş	Aklı, gerçeği görüp ona göre davranmayan, anlayışı kıt
alıcı	Avını kaçırmayan, avcı	Kendisine bir şey gönderilen (kimse)
alımlı	Alacaklı	Alımı olan, çekici, cazibeli, albenili, cazip, cazibedar
alışık	Alacak	Herhangi bir duruma alışmış olan
apışık	Ayakları birbirine yakın ve bacakları açık olan	Yorgun, güçsüz
atışmak	Birbirine atmak	Tartışmak
ayaz	Açık, bulutsuz (hava)	Duru, sakın havada çıkan kuru soğuk
ayıp etmek	Ayıplamak, tayip etmek	Yakışsız bir biçimde davranmak
aylakçı	Hizmetçi, işçi	Temelli işi olmayan işçi
baça	Işık deliği, pencere	Dumanı ocaktan çekip havaya vermeye yarayan yol
bardak	Testi	Su vb. şeyleri içmek için kullanılan, genellikle camdan yapılan kap
basılmak	Alt olmak, mağlup olmak, yenilmek, yere serilmek, çiğnenmek, tahkir edilmek	Basma işine konu olmak veya basma işi yapılmak
basınç	Zulüm, istibdat, tazyik	Bir yüzey üzerine etkide bulunan gücün yüz ölçümü birimine düşen miktarı, tazyik
baş etmek	Reis yapmak, komutan tayin etmek	Gücü yetmek; başarı kazanmak
başa gelmek	Hitam bulmak, sona ermek; Başa çıkmak, gücü yetmek	Kötü bir durumla karşı karşıya kalmak
baştan çıkmak	Canını, başını kaybetmek, canı, başı elinden gitmek	Ahlaki bozulmak, doğru yoldan ayrılıp uygunsuz işlere yönelmek
bel bağlamak	Ehemmiyet vermek, azmetmek, hazırlanmak	Birisinin kendisine yardımcı olacağına inanmak, güvenmek
burgaç	Büklüm, kıvrım	Beklenen hızından farklı bir biçimde ve beklenmeyen yönlerden gelen şiddetli hava akımı, türbülans
bükün	Bükülme izi, büküm yeri	Dil bilgisi görevleri ve yapı bakımından, sözcük köklerinin başında, içinde veya sonunda türlü değişikliklerin olması, insiraf
cankurtaran	Büyük yelken	Hasta veya yaralı taşımaya uygun hazırlanmış

		özel araç, ambulans
cüce	Civciv, yavru	Boyu, normalden çok daha kısa olan (kimse)
çalış	Çarpışma, cenk, muharebe	Çalma işi
çeribaşı	Komutan, başbuğ, serdar, serasker	Çingene topluluklarının başı
çita	Süngü, kargı, mızrak, harbe	Düzgün biçilmiş uzun ve ensiz tahta
çoklu	Çok şeyi olan, zengin	İçinde birden çok işlev barındıran
çopur	Sığınım yani dağ öküzünün bir çeşidi	Yüzü çiçek hastalığından kalma küçük yara izleri taşıyan, aşırı çiçek bozuğu olan
danaburnu	Parmak uçlarında çıkan dolama	Toprak içinde yaşayıp bitkilere, köklerini keserek zarar veren bir böcek, kök kurdu
değınmek	Kavuşmak, nail olmak, vasıl olmak	Bir konuyu ele alarak ondan kısaca söz etmek, dokunmak, temas etmek
depreşmek	Hareket etmek, deprenmek	Nüksetmek
devetabanı	Büyük şarap kadehi	Birleşikgillerden, geniş yapraklı bir süs bitkisi
dışlamak	Kuşanılmış şeyi çıkarmak	Bir kimse veya bir toplum, bir kimse, bir durum, bir düşünce vb.ni yok saymak, ilgilenmemek
direnmek	Dayanmak, istinat etmek	Herhangi bir düşüncede, bir istekte veya bir durumda ayak diremek, inat etmek, ısrar etmek, taannüt etmek
diş göstermek	Sırıtmak	Güçlü olduğunu, saldırıya geçebileceğini durumuyla belli etmek, tehdit etmek
dolmuş	İçki ile dolu kadeh	Yolcu taşımaya yarayan kayık, motor, otomobil, minibüs vb. küçük taşıt
dönek	Uçarken taklak atan güvercin	İnanç ve düşüncesini değiştiren, sözüne güvenilmeyen, caygın, kaypak (kimse), kahpe
ece	Reis, ulu, ileri gelen	Güzel kadın
el koymak	El çekmek, vazgeçmek	bir yolsuzluğu ortaya çıkarmak, incelemek, vaziyet etmek
ertelemek	Sabahlamak, geceyi arkada bırakmak	Sonraya bırakmak, tehir etmek, tecil etmek, talik etmek
evre	Çevre, etraf, muhit	Bir olayda birbiri ardınca görülen, bir işte birbiri ardınca beliren, gelişen değişik durumların her biri, aşama, safha, merhale
fındık	Atılan kurşun tanesi	Bu ağaççığım sert bir kabuk içinde bulunan yağlı, nişastalı ürünü
gebertmek	Şişirmek, kabartmak	Öldürmek
geçişmek	Yarışmak	Birbirinin içine geçip karışmak, tedahül etmek
geçıştirmek	(Birbirine) geçirmek	Gereken önemi vermemek, üstünde durmadan başından savmak
geğrek	Eğre kemiği	Kaburganın alt yanında bulunan boşluklardan her biri
gider	Gidiş, sefer	Bir iş için harcanan paranın bütünü, masraf
gidi	Deyyus, kaltaban	Azarlama sözü: Seni gidi seni
girinti	Ne idüğü belirsiz	Düz bir yüzeyde bulunan içeri girmiş bölüm
gögüs germek	Öğünmek, böbürlenmek, tefahür etmek	bir güçlüğe karşı koymak, dayanmak
gurbet	Yurt tutmayan, gezici, Çingene	Doğup yaşanılmış olan yerden uzak yer, gurbetlik

hayta	Zorba, asi, şaki	Başıboş, bir baltaya sap olamamış, apaş, serseri
helvalık	Bahşiş	Helva yapımı için kullanılan malzeme
hödük	Korku	Görgüsüz, kaba, anlayışı kıt (kimse)
ibik	Çavuş kuşu, hüthüt kuşu	Horoz, hindi vb.nin tepesinde bulunan kırmızı deri uzantısı
ifildemek	Titremek	Rüzgâr yavaş bir biçimde ve serin olarak esmek
ilgi	Engel, mânia	İki şey arasında bulunan herhangi bir bağlılık, ilişki, alaka, taalluk, aidiyet
irkmek	Biriktirmek, yığmak	Tiksinmek
işbaşı	Âmir, şef	İş yerlerinde işe başlama
kabakulak	Büyük testi	Tükürük bezlerinin, özellikle kulak altı bezlerinin iltihaplanmasıyla beliren bulaşıcı, salgın ve ateşli bir hastalık, kaba şiş, yazma
kalkışmak	Sıçramak	Yetenek, imkân ve gücü aşan bir işe girişmek
kapaklanmak	Kapağı kapatılmak	Ayağı takılıp yüzüstü düşmek
karakol	Gözcü, nöbetçi, karakol	Güvenliği sağlamakla görevli kimselerin bulunduğu yapı
karaltı	Yığın, kütle	Uzaklık ve karanlık sebebiyle kim veya ne olduğu seçilemeyen, belli belirsiz, koyu renkli biçim, siluet
kayırma	Endişe, üzüntü	Kayırmak işi, iltimas
kayıtlı	iş güç sahibi	Kaydı yapılmış, kayda geçirilmiş olan
kesimci	Bir işi belli bir para karşılığında yapmayı üzerine alan	Kesenekçi
keşişlik	Kilise	Keşiş olma durumu
kılık	Hal ü şan, hareket tarzı, gidiş	Bir kimsenin giyinişi, dış görünüşü, üst baş
kiracı	Gündelikçi, işçi	Bir şeyi, bir yeri kira ile tutan kimse, müstecir
koçak	Koç	Yürekli (erkek)
konaklamak	Misafir etmek, ağırlamak	Yolculuk sırasında bir yerde durup geçici bir süre kalmak
konuşmak	Birbirinin karini, yakını, arkadaşı olmak	Bir dilin sözcükleriyle düşüncesini sözlü olarak anlatmak
korkuluk	Korkulu	Tarla, bağ ve bahçelerde kuşların zarar vermesini önlemek için konulan, insana benzer kukla
mama	Ebe	Çaça, abla
meşe	Orman	Kayingillerden, üç yüz kadar türü arasında, yaz kış yapraklarını dökmeyenleri de bulunan, kerestesi dayanıklı bir orman ağacı
nacak	Hançer; Kazma	Sapı kısa, küçük odun baltası
okşamak	Okşamak, taltif etmek	Hafifçe dövmek
ortaç	Mirasçı, veliaht	Sıfat-fiil
oy vermek	Cevap vermek, ses vermek, emre itaat etmek	Herhangi bir konuya ait tercihini belirtmek, rey vermek
öğrenmek	Alışmak, ülfet etmek, ünsiyet peyda etmek	Yetenek, beceri kazanmak
öğürmek	Böğürmek, bağırarak, yüksek sesle haykırmak	Kusarken veya kusacak gibi olurken 'öğürtü' sesi çıkarmak
önermek	Geçmek, ileri geçmek	Tavsiye etmek

ötürmek	Geçirmek	İshal olmak
sağmlık	Salyâne şeklinde vergi	Sağılmak için beslenen (hayvan)
sağlamak	Sağlamlaştırmak, sağlama bağlamak	Bir işin olması için gerekli durumu, şartları hazırlamak, temin etmek
saldırmak	Bıraktırmak, terk ettirmek	Bir kimseye veya bir şeye karşı saldırı yöneltmek, zarar verici bir davranışta bulunmak, hücum etmek
sataşmak	Hoşlanılmayan bir şeyle karşılaşmak, istenmeyen bir hale uğramak, duçar olmak	Bir kimseyi rahatsız edecek davranışta bulunmak, musallat olmak
sav	Hikâye, kıssa	İleri sürülerek savunulan düşünce, iddia, dava
savcı	Peygamber	Devlet adına ve yararına davalar açan, kamu haklarını ve hukuku yerine getirmek üzere yargıç katında sanıkları kovuşturan görevli, müddeiumumî
sevici	Âşık, seven	Kendi cinsinden kimselerle cinsel ilişkide bulunan kadın, ablacı, lezbiyen
sırıtkan	Kükremiş yırtıcı hayvan, kağan aslan	Sürekli sırttan, sırtıma huyu olan
siğil	Meme (basur memesi)	Deride, özellikle ellerde oluşan zararsız, pürtüklü küçük ur
soygun	Soyulmuş, soyguna uğramış	Genellikle çete durumunda bir araya gelmiş haydutlar tarafından yapılan silahlı hırsızlık.
sümsük	Aç gözlü, pisboğaz, tufeyli	Uyuşuk davranan, miskin, aptal, mıymıntı, sünepe, pısırik (kimse)
şen	Mamur	Yaşamaktan mutlu olduğunu davranışlarıyla belli eden, sevinçli, neşeli
tabanca	Tokat, şamar	Kısa, hafif, cepte veya belde taşınan ateşli silah
tapulamak	Ağırlamak, ululamak	Taşınmazlar ve bunlarla ilgili ipotek, şufa, irtifak gibi bazı hakları tapu kütüğüne geçirmek
tartılmak	Çekilmek, sıyrılmak	Tartma işi yapılmak veya tartma işine konu olmak
terlik	Üstten giyilen ince elbise	Genellikle ev içinde giyilen, deri, naylon vb. şeylerden yapılan, arkası açık, hafif ve türlü biçimlerde ayak giysisi
tozluk	Çadır kapısına asılan perde	Pantolonun paçasını tozdan korumak için ayakkabının üzerine geçirilip düğmelenen veya dizden aşağı uzanarak ayağın üstünü örten dar paçalık, getr
tutkun	Esir, tutsak, mahpus	Gönül vermiş, meftun, meclup
tüymek	Yükselmek, fırlayıp yukarı çıkmak, yukarı doğru fırlamak	Kaçmak
uslu	Akıllı	Toplumu, çevresini rahatsız etmeyen, edepli, müdedep, yaramaz karşıtı
uyuşuk	Pıhtılaşmış	Duymaz ve hareket edemez duruma gelmiş, uyuşmuş
üstün	Üst, üstteki	Benzerlerine göre daha yüksek bir düzeyde olan, onları geride bırakan
üzülmek	İyileşmeğe yüz tuttuğu halde yeniden hastalanmak	Üzüntü duymak, kaygılanmak

yakıştırmak	Yaklaştırmak	Yakışacak bir duruma getirmek, uygun duruma koymak, yaraştırmak
yanışma	Tufeyli	Genellikle bir çiftçi yanında çalışan işçi, tutma
yavaşlık	Hilim, sükûn, vakar	Yavaş olma durumu
yazılmak	Yayılmak, dağılmak, dağıtılmak	Yazma işi yapılmak
zevzek	Esrar	Geveze

1.1.2. Anlam Daralması

Anlam daralması tasnifimizde önemli bir yere sahiptir. Terim Türkçe Sözlük'te şu şekilde tanımlanmıştır: “*a. db. Geniş kavramları olan bir sözcüğün, bu kavramlar içinden tek bir anlam bildirmesi durumu, genel bir anlamdan özel bir anlama geçiş.*” (TS: 128). Bu terimi araştırmacılar ise şöyle tanımlamaktadırlar: “*Sözcüğün kavram ve anlam kapsamı bakımından bir daralmaya uğrayarak, eskiden anlattığı şeyin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi; bir sözcüğün genel bir anlamdan özel bir anlama geçişi*” (Korkmaz 1992: 9), “*bir göstergenin önceden anlattığı nesne ya da devinimin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi*” (Aksan 2009: 90), “*çokanlamlı bir sözcüğün tekanlamlı; geniş anlamlı bir sözcüğün daha sınırlı bir anlamı kapsar duruma gelmesi*” (Bilgin 2006: 47).

Araştırmacıların tanımları aşağı yukarı birbirine yakın görünmektedir. İlk olarak burada dikkat çekilmesi gereken nokta sözcükte kavram ve anlam kapsamı bakımından bir küçülme ve azalma meydana gelmesidir. Bu durumu biraz daha netleştirmek için Aksan'ın verdiği örnekler üzerinde duralım: Almandaki *schneider* önceden *tefeci; odun, saç vs. kesen* anlamlarında kullanılırken zamanla sadece *terzi* anlamında kullanılmaktadır (Aksan 2009: 90). Burada sözcük önceden daha *genel* olarak kesme işini yapanlar için kullanılırken sonraları daha özel olarak *terziler* için kullanılmıştır. Bu örnek kavram ve anlam kapsamı açısından bir daralmayı göstermektedir. TaS'ta *havuç* için “*ete katılan sebze*” anlamı verilmektedir; ancak TS'de “*maydanozgillerden, koni biçimindeki etli kökü için sebze olarak yetiştirilen, iki yıllık otsu bir kültür bitkisi, yeregeçen (Daucus carota)*” anlamı verilmektedir. *Havuç* geçmişte daha genel anlamda birden çok sebzenin adıyla günümüzde sadece bir sebze için kullanılmaktadır. Bu da bize sözcüğün kapsamında bir daralmayı göstermektedir.

İkinci olarak Aksan'ın da dikkat çektiği gibi “*eskiden çokanlamlı olan bir göstergenin kimi anlamlarını ya da bunlardan birini yitirmesi*” (Aksan 2003 III: 213) anlam daralmasının bir çeşididir.

Vardar değişimin temel ilkesini “*sözlüksel öğeler dar bir çevreden geniş bir çevreye aktarılırken anlamca genişler, geniş bir çevreden dar bir çevreye geçerken ise anlam daralmasına uğrarlar. Bir başka deyişle, bu düzlemde, anlam değişimleri iki ana öbekte toplanabilir: Genelleşme ve özelleşme.*” olarak vermektedir (Vardar 2001: 123). Vardar'ın bu ifadeleri *genelleşmenin anlam genişlemesine, özelleşmenin ise anlam daralmasına* denk geldiğini gösteriyor. Araştırmacıların yaptığı tanımlar ve incelediğimiz örnekler de bunu gösteriyor.

Türkçe Sözlük'te sözcükler işlenirken bazen anlamlar birtakım nitelemelerle verilmektedir. Bu nitelemelerden biri de eskimiş nitelemesidir. Bu sıfat önüne geldiği anlamın kullanımdan düştüğünü göstermektedir. İncelediğimiz sözcükler arasında bu nitelemeyle verilen anlamları kısaca şu tabloda görelim:

<i>aşevi</i> tekkelerde yemek pişirilen yer
<i>bay</i> parası, malı çok olan, zengin (kimse)
<i>bey</i> zengin, ileri gelen kimse, bay
<i>bukağı</i> ağır cezalıların ayaklarına takılıp ucuna pranga bağlanan demir halka
<i>çapmak</i> koşturmak
<i>çekirdek</i> kuyumculukta kullanılan ve 5 cgr'a eşit olan ağırlık ölçüsü
<i>çelebi</i> Hristiyan tüccar
<i>düzgün</i> fondöten
<i>el almak</i> tarikatlarda bir mürit, müşidinden, başkalarına yol gösterme iznini almak
<i>el vermek</i> tarikatlarda müşit, bir müride, başkalarına yol gösterme izni vermek
<i>gedik</i> eksik dişli
<i>kapama</i> üst baş, giyecek takımı
<i>kargı</i> silah olarak kullanılan, ucu sivri ve demirli uzun mızrak
<i>katı</i> çok, aşırı derecede
<i>kavgâ</i> savaş
<i>kazık</i> insanı üzerine oturarak öldürdükleri, yere dik çakılmış sivri uçlu odun veya şiş

<i>kesme</i> lokum
<i>konak</i> araba veya hayvanla bir günde alınan yol; yolculukta geceyi geçirmek için inilen, konaklanan yer
<i>köken</i> tulumbacı hortumlarının uç kısmındaki sarı maden sap
<i>külâh</i> erkeklerin giydiği genellikle keçeden, ucu sivri veya yüksek başlık
<i>künde</i> suçluların ayağına bağlanan demir halka, köstek
<i>ot</i> zehir
<i>salgın</i> gereğinde herkesten para veya mal olarak toplanan geçici vergi
<i>sav</i> haber, söz; atasözü
<i>tımar</i> yara bakımı
<i>tomruk</i> tutukevi
<i>yarak</i> silah
<i>yavuz</i> kötü, fena
<i>yordam</i> çalım; çeviklik, çabukluk; yöntem
<i>zincir</i> hükümlülerin eline, ayağına vurulan demir bağ

Anlam daralmasının söz konusu türlerini bahsettiğimiz şekilde belirlediğimizde TS'de anlam daralmasına uğramış sözcükler şunlardır:

aba:⁴⁷ Sözcük anlamlarından biri olan ‘nine, anneanne’ anlamını kaybetmiş ve anlam daralmasına uğramıştır:

“**aba: 1.** Ana.

... vefat eden kahveci Mehmet bin Hızır’ın sağiyre Hatice’ye **abası** Zeynep bint Hacı Mustafa vasiy olup...

2. Nine, anneanne.

Hasan ile Hüseyin’in ataları Aliye’l-Murtaza ve **anaları** Fatimate’z-Zehra, dedeleri Muhammedü’l-Mustafa ve abaları Hadicete’l-Kübra’dır.” (TaS:1)

“hık. **1.** Abla. **2.** Anne.” (TS:1)

adsız: Sözcük, TaS’ta tespit edilen anlamlarından bir ve üçüncü anlamlarını kaybetmiş ve sözcüğün anlam alanın daralmıştır.

“**adsız, (adsuz): 1. Şerefsiz, kötü tanınmış.**

Ad kişi (adlı kişi) adından korktukca **adsız** Tanrıdan korkmaz.” (TaS: 21)

2. Şöhretten düşmüş, unutulmuş olan.

Ad ile bitirir imiş er işi

Yok hesabına imiş **adsız** kişi” (TaS: 21)

3. Nâmert.

Namerd (Fa.): Maruf **adsız** ve erliksiz manasına.” (TaS: 22)

“sf. **1.** Adı olmayan, isimsiz. **2.** Tanınmayan, bilinmeyen, isimsiz: “Babası silik, adsız bir berberken çocuk bütün akranlarını çekerek dükkânını canlandırdı.” -N. Cumalı. **3.** a. tar. Türklerde, ailesinden ayrıldığı için artık onun adını taşımak, onun adıyla anılmak hakkını yitirmiş olan, bir yararlık gösterdiğinde ancak ad kazanabilen delikanlı, isimsiz.” (TS: 32)

ağa:⁴⁸ Sözcükte hem anlam genişlemesi hem anlam daralması meydana gelmiştir. sözcük anlamlarından birini kaybederek anlam daralması yaşamıştır:

“**ağa: 1.** Ağabey, büyük oğul, büyük erkek kardeş.

Aka (Fa.): Harezmi lisanında mahdum-ı büzürg manasındır. Nitekim Türkiye **ağa** dirler.” (TaS: 25)

2. Baba, ata.

Han Uruz’un **ağası**, Bayındır Hanın güyegisi.”⁴⁹ (TaS: 24)

“Oğlu Uruz’a bu iş hoş gelmedi. Babasına çağırıp söyler, görelüm hanum ne söyler: Ünüm anla, sözüm dinle **ağam** Kazan.” (TaS: 25)

3. Efendi, büyük, âmir.

Zira kulluğu aç olsa **ağasını** şikayet ile bednam ider.” (TaS: 25)

⁴⁷ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁹ Tarama Sözlüğü’nde bu tanık *ağabey, büyük oğul, büyük erkek kardeş* manasına gelen 1. maddede verilmiş.

“a. **1.** Geniş toprakları olan, sözü geçen, varlıklı kimse: “Sonra köy ağası hazretleri bizim de kıçımıza atacak tekme.” -N. Hikmet. **2.** Halk arasında sayılan ve sözü geçen erkeklere verilen unvan. **3.** Büyük kardeş, ağabey: “Köye varınca ağamdan parasını muhakkak alır, sana veririm.” -E. İ. Benice. **4.** Okuryazar olmayan yaşlı kimselerin adlarıyla birlikte kullanılan san. **5.** sf. mec. Cömert, eli açık. **6.** hlk. Koca. **7.** tar. Osmanlı Devleti’nde bazı kuruluşların başında bulunanlara verilen resmî san: Yeniçeri ağası. Çarşı ağası.” (TS: 36)

ağaç: Sözcük TaS’ta verilen anlamlarından bazılarını kaybetmiştir ve anlam daralmıştır.

“**ağaç (I), (ağac):** Sopa, değnek.⁵⁰

Ev issi hazır elinde bir **ağaç** dutup dururdu, revan **ağaç** ile bir döğerdi...” (TaS: 25)

Dayak manasında kullanılan örneklerden biri:

“Genince hikayetlerini diye

Eger dimeye her gün **ağaç** yiye” (TaS: 25)

“**ağaç (II) : 1.** Bir kilometre kadar olan bir uzunluk (ölçüsü).

Üç **ağaç** yol, yani üç ferseng...” (TaS: 26)

“**2.** 68 santim uzunluğunda ağaçtan yapılmış arşın.

Mezburun zimmetinde yirmi üç **ağaç** aba bahası hakkım vardır.” (TaS: 26)

“a. **1.** bit. b. Meyve verebilen, gövdesi odun veya kereste olmaya elverişli bulunan ve uzun yıllar yaşayabilen bitki. **2.** sf. Bu gibi bitkilerin gövdesinden ve dallarından yapılan: Ağaç tekne. **3.** direk” (TS: 37)

ağırlanmak: Günümüzde sözcük birinci manasını aynen korurken ikinci manasını yitirmiştir, böylece anlam daralmıştır:

“**ağırlanmak: 1.** Tazim, tevkir olunmak, hürmet ve itibar görmek.

Ey oğlum hikmeti ve ilmi ağırlağıl kim **ağırlanasın.**” (TaS: 39)

“**2.** Ağırlaşmak, üzerine ağırlık çökmek.

Fernas (Fa.): Imızganmış yani uyhusu gelmiş, **ağırlanmış** kimesne.” (TaS: 39)

“(nsz) Ağırlama işine konu olmak: “Misafirler aslında bu odada ağırlanır ama biz şimdi rıhtıma çıkacağız.” -A. Kulin.” (TS: 42)

ağırlıklı:⁵¹ Sözcük TaS’ta tespit edilen mecazi anlamını kaybetmiş ve anlam daralması yaşamıştır. Bununla birlikte yeni anlamlar kazanarak da anlam alanını genişletmiştir:

“ağırlıklı: Muhterem, muteber, değerli, şayanı hürmet.

Maazallah kim bu adem ola, değıldir, illa bir **ağırlıklı** ferıştedür.” (TaS: 42)

“sf. **1.** Ağırlığı olan. **2.** Değerlendirmelerde üzerinde fazlaca durulan. **3.** Çoğunluğu oluşturan.” (TS: 43)

⁵⁰ Tarama Sözlüğü’nde *sopa ile dayak* manası ayrılmamış.

⁵¹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

ağnamak: Fiilin TaS'ta tespit edilen ikinci anlamı Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır:

“**ağnamak: 1.** Debelenmek, yatıp yuvarlanmak.

İblis aleyhillane Melekülmevten bu cevabı işidicek kendüyi kerrat ile yere urup **ağnaya.**”

(TaS: 53)

“**2.** Bolluk içinde rahat yaşamak.

Seni mağrur eylesin ya Muhammed **ağnaduğı** yani nimeti içinde batıp turdukları şunların ki kafir oldular.” (TaS: 54)

“(nsz) Hayvan, yere yatıp yuvarlanmak.” (TS: 50)

aktarmak:⁵² Fiil Türkiye Türkçesinde yeni anlamlar kazanarak anlam genişlemesi yaşamıştır. Ancak TaS'ta tespit edilen iki anlamdan birini kaybederek anlam daralması yaşamıştır:

“**aktarmak, (akdarmak, ahtarmak, ağdarmak): 1.** Yere sermek, devirmek, alt etmek, yenmek.

Beli, baş kesti, kan döktü, adam ahtardı.” (TaS: 77)

“Ali Radiyallahü anh bir gün kafirle cenk ederken bu kafiri atından **aktardı.**” (TaS: 77)

“**2.** Altını üstüne getirmek.

Kim anınla toprağ u taş **ahvara**

Gizli genci işbu halka göstere” (TaS: 78)

“(i, -e) **1.** Bir şeyi bir yerden, bir kaptan başka bir yere veya kaba geçirmek. **2.** (-i) Bir şeyin yolunu, yönünü değiştirmek. **3.** Bir lehçeyi başka bir lehçeye uyarlamak. **4.** Toprağı altı üstüne gelecek bir biçimde iyice bellemek. **5.** İletmek, bildirmek: “Derdini size aktarıp arınmış, sizi zehirleyip bırakmıştır.” -H. Taner. **6.** Bir kitabı başından sonuna kadar okumak. **7.** Birinin başka biriyle telefonla konuşmasını sağlamak. **8.** (-i) Çatı kiremitlerinin kırık ve bozuk olanlarının yerlerine sağlamlarını koymak. **9.** (-i) ed. Alıntılama: “Onun yerine Salâh Birsell'in bir şiirini aktaracağız.” -S. Birsell. **10.** ed. Kaynak kişiden derlenen herhangi bir parçayı kitlelere duyurmak ve yaymak. **11.** ed. Tür değişikliği yapmak: Romanı dizi filme aktarmak. **12.** bl. Bir tekniğe göre biçimlendirmek, uyarlamak. **13.** tek. Üretilmiş olan bir enerjiyi, başka organlara iletmek.” (TS: 77)

alplık: Sözcüğün TaS'ta verilen anlamlarından birini kaybettiği ve anlam alanının daraldığı anlaşılıyor.

“**alplık: 1.** Serkeşlik.

... Tanrı Taala seni depelesin, Tanrıya yavlak **alplık** kıldın ve Tanrının iki muti' kulu üzerine ulu yalan söyledin.” (TaS: 112)

⁵² Bk. fiildeki anlam genişlemesi.

“2. Kahramanlık.

Çiregî (Fa.): **Alphk.**” (TaS: 112)

“a. Alp olma durumu.” (TS: 104)

alım:⁵³ Sözcüğün temel anlamı TaS’ta tespit edilememiştir. Tespit edilen anlam da kullanımdan düşerek anlam daralmıştır. Ayrıca sözcük Türkiye Türkçesinde yeni iki anlam daha kazanarak anlam alanını genişletmiştir.

“**alım, (alum):** Alacak, hak.

Alım birle borç ödenmez.” (TaS: 102)

“a. 1. Alma işi. 2. Kurum, çalım, gurur. 3. mec. Çekicilik: “O ne eda, o ne alım, o ne çalım.” -H. R. Gürpınar.” (TS: 93)

alışmak:⁵⁴ Fiilin TaS’ta iki anlamı tespit edilmiştir. Tespit edilen iki anlamdan biri kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır. Bununla birlikte fiil yeni anlamlar kazanarak anlam alanını genişletmiştir:

“**alışmak (I):** Karşılıklı alıp vermek, hep birden almak.

Verişmeğe alışmağa geldik dediler.” (TaS: 104)

“**alışmak (II):** Alevlenip tutuşmak.

Eğer bu zerk ü rıyanın ateşi deftere ve kitaba alışup yakıp yandırmazsa.” (TaS: 106)

“(-e) 1. Bir işi tekrarlayarak kolaylıkla yapabilmek: “Muhtaç değiliz ama ben çalışmaya alıştım.” -E. İ. Benice. 2. Yadırgamaz duruma gelmek: “Dar ve alıştığımız çerçeve içinden çıkmak bizi şaşırtacağı için onu istemeyiz.” -A. H. Çelebi. 3. Uyar duruma gelmek, intibak etmek: “Bu mesleğe alışmış gibi görünüyor.” -N. Araz. 4. Sürekli ister olmak, bağımlılık kazanmak: Tütüne alışmak. İlaça alıştı. 5. Bağlanmak, ısınmak: “Birdenbire ona alıştığını hissediyor ve bu işe ayrıca şaşıyordu.” -A. H. Tanpınar. 6. Evcilleşmek, ehlileşmek. 7. (nsz) Tutuşmak, yanmaya başlamak.” (TS: 96)

anırmak: TaS’ta verilen beş örnekten dördü eşek için ‘anırmak’ anlamında biri ise aslan için ‘kükremek’ anlamında kullanılmıştır. Fiilin genel anlamda bütün hayvanlar için haykırmak anlamını taşıdığı, ancak daha sonraları sadece eşekleri için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

ağırmak: Anırmak, haykırmak.

“Figan u zari kıldı, çok çığırdı

Eşek gibi kulak dikti ağırdı” (TaS: 42)

“Şir-i jıyan (Fa.): Ağıran aslan.” (TaS: 42)

⁵³ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁵⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“(nsz) Eşek bağırmaq.” (TS: 126)

anmak:⁵⁵ Fiil, Türkiye Türkçesinde TaS'ta tespit edilen ilk anlamını kaybetmiş ve sözcüğün anlam alanı daralmıştır:

“**añmak: 1. Anlamak.**

Mancınık atılsa el urur çana

Yani bunlar taş atıldığına **ana**

Çünkü taş atılsa kaçardı firenk.” (TaS: 165)

“**2. Hatırlamak.**

Kaçan imam Kur'an okursa kıyamet günü bitiler okunduğuna **anmak** gerek.” (TaS: 165)

“**3. Söz açmak, bahsetmek**

Her gah kim ol yiğidin halinden **ansam** bana kakırdı...” (TaS: 166)

“(i) **1.** Birini veya bir şeyi akla getirerek sözünü etmek veya onu düşünmek, zikretmek, hatırlamak: “Onun bu fedakârlığını her yerde, her zaman minnetle anacağım.” -P. Safa. **2.** (-i, -le) Bir armağanla birinin gönlünü almak. **3.** Adlandırmak: Onu, başka Tahirlerden ayırt etmek için “Temiz Tahir” diye anarlardı.” (TS: 131)

aralamak:⁵⁶ *Ara* isminden türeyen fiil, TaS'ta tespit edilen iki anlamını kaybetmiş ve anlam alanını daralmıştır:

“**aralamak: 1.** Ayırd etmek, ayırmak.

Bizi anılla kılıç **aralar.**” (TaS: 183)

“**2. Terketmek, bırakmak, atlamak.**

Kabusnameyi Türkiye tercüme ettim. Şöyle ki bir lafzı **aralayıp** geçmedim.” (TaS: 183)

“**3. Arasında görünmek, bulunmak, dolaşmak.**

Çünkü **araladı** meydanı kalem vafında

Arz-ı hal eyler isem ben de bu arada olur” (TaS: 184)

“(i) **1.** İki şey arasında açıklık oluşturmak, az açmak: “Kapısını hafifçe araladı.” -F. R. Atay. **2.** Aralıklı duruma getirmek, seyrekleştirmek: Şu sandalyeleri biraz aralayınız. **3.** hlk. Bitkilerin fazla dal ve çubuklarını kesmek, seyrekleştirmek.” (TS: 142-143)

argın:⁵⁷ Sözcük TaS'ta hem isim hem de sıfat olarak tespit edilmiştir. TaS'ta tespit edilen isim anlamı Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş ve sözcüğün anlam alanı daralmıştır:

“**argın, (argun): 1. Yorgunluk.**

Bu dün, benim kendi döşeğim üzere yatasın, ta kim dinlenesin ve ol azaplar **argunu** senden gide.” (TaS: 192)

⁵⁵ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁵⁶ Bk. fiildeki anlam genişlemesi.

⁵⁷ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“2. Yorgun.

Dağlı taşlı yoldan gelüptürürsün, armışsın, çeriniz dahi **argundur**.” (TaS: 192)

“sf. 1. Bitkin: “Şimdi kadının argın, uçuk benzi, yorgun, düşük kıvılcıdanışı daha ziyade görünüyordu.” -A. H. Müftüoğlu. 2. Zayıf. 3. Beceriksiz.” (TS: 143)

arılık: Sözcük, TaS’ta belirlenen anlamlarından bazılarını kaybederek anlam daralmasına uğramıştır:

“**arılık, (aruluk): 1. Temizlik.**

Namazı kulluk için, abdesti **arılık** için...” (TaS: 204)

“2. Doğruluk, afiflik, züht, takva.

... Avrat eyitdi: Ey zalim dur kim Tanrının fazlını göresin kim benim **arılığım** ve yazuksuzluğum zahir idi...” (TaS: 204)

“3. Kadının hayızsız günleri.

Eğer her **arılıkt**a avratlar bir dirhem karanfil içseler yüklü ola.” (TaS: 204)

“4. Kudsiyyet, münezzehlik, ismet.

Ve **arılık** yani peygamberlik verdik.” (TaS: 205)

“(I) a. 1. Temizlik. 2. Günahsızlık: “Aynı anda, gözlerini ovuşturduğunu, sonra bir çocuk arılığıyla gülümsediğini gördü.” -T. Yücel.” (TS: 149)

aşevi:⁵⁸ İsim tamlaması, Türkiye Türkçesinde anlamlarından birini kaybetmiş ve anlam daralması yaşamıştır:

“aş evi, (aş ocağı, aş damı): Matbah.

“Matbah (Ar.): **Aş evi.**” (TaS: 264)

“a. (a’şevi) 1. Lokanta: “Şimdi her sokakta bir tavukçu aşevi var. Tavuğun çorbasını, söğüşünü, suyuna pilavını satıyor.” -N. Hikmet. 2. Yoksullara parasız yemek yedirilen veya dağıtılan yer, aşhane. 3. Düğün, nişan vb. toplantılarda, verilecek yemekleri hazırlamak için geçici olarak mutfak gibi kullanılan yer. 4. esk. Tekkelerde yemek pişirilen yer.” (TS: 173)

aya:⁵⁹Sözcük TaS’ta tespit edilen anlamlarından birini kaybetmiş ve sözcüğün anlam alanı daralmıştır:

“**aya: 1. Avuç.**

Aya: kef (Ar.)” (TaS: 289)

“2. Terazi kefesi.

Eger la-ilahe ill’Allah demek terazunun bir **ayasına** urulsa ve yedi gök ve yedi yer içindeki ile bir **ayasına** konsa la-ilahe ill’Allah ağır gele.” (TaS: 289)

⁵⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁵⁹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“a. **1.** Elin parmak dipleriyle bilek arasındaki iç bölümü, avuç içi. **2.** Ayak tabanı. **3.** bit. b. Yaprakların düz ve parlak bölümü.” (TS: 194)

ayak basmak:⁶⁰ TaS’da deyim’in anlamı ‘azmetmek, ikdam etmek, ısrar etmek, ayak diremek’ olarak tespit edilmiştir. Ancak verilen şu örnek bu anlamda değildir: “*Ferhat Paşanın başı deyü ayak bastılar.*” (TaS: 301). Bu örneklerin dışında kalanlar, doğru olarak tespit edilmiştir. Doğru olarak tespit edilen bu anlam günümüzde kullanılmamaktadır. Bu veriler doğrultusunda deyim anlamlarından birini kaybederek anlam daralmasına uğramıştır:

“**ayak basmak:** Azmetmek, ikdam etmek, ısrar etmek, ayak diremek.

“İddea [Ar.]: Haklı olsun olmasın bir hükümde **ayak basmak.**” (TaS: 301)

“İsrar [Ar.]: Azm-i kavi, bir şeyden ve bir işten dönmek üzere iltizam-ı sebat ki lisanımızda ana **ayak basmak**, ayak diremek denir.” (TaS: 301)

“**1)** bir yere varmak, ulaşmak: ‘Bu bahçeye ayak bastığım andan beri toprağın iyiliğini kendimde hissediyordum.’ -K. Bilbaşar. **2)** girmek, gelmek, uğramak: ‘Köy evinin içine ayak basar basmaz, elbette bir saman ve hafif tezek kokusu duyulur.’ -S. F. Abasıyanık. **3)** mesleğe girmek; **4)** bir yere bağlanmak.” (TS: 195)

ayaklanmak:⁶¹ TaS’da tespit edilen ilk örnekteki birinci anlamın günümüzde kullanılmadığı ve böylece fiilin anlam daralması yaşadığı tespit edilmiştir:

ayaklanmak: 1. Ayak ile çiğnenmek.

“Haleti pâmâl-i gamdır ummanız anda hüner
Nesne hasıl eylemez zira **ayaklanmış** türap” (TaS: 306)

2. Ayağa kalkmak.

“**Ayaklanmak** murad ettikçe biz ayakladı devran
Leked-kûb-ı cefa olduk umarken sâğar-ı işret” (TaS: 306)

“**1.** Çocuk yürümeye başlamak. **2.** Hasta iyileşip yürüyebilir duruma gelmek. **3.** Ayağa kalkıp gitmeye davranmak: ‘Oysa bir türlü yerleşemediğim gibi sanki her an yeniden ayaklanacakmış gibi yaşıyorum.’ -E. Şafak. **4.** mec. Toplu biçimde zor ve şiddet kullanarak devlet güçlerine karşı gelmek, başkaldırmak, isyan etmek. **5.** mec. Uyanmak, uyanıp kalkmak: ‘Sazlı köyü ayaklandığı zaman gökyüzü daha esmerdi ve ayaz insanın yüzünü ısıırıyordu.’ -T. Buğra.” (TS: 198)

aylak: Nişanyan (2010: 47), sözcüğün ‘ayla- dönmek, dolaşmak, gezinmek’ fiilinden türediğini belirtir. TaS’da da bu sözcükle aynı kökten türemiş “*aylandırmak: dolaştırmak, çevrede gezdirmek; aylanmak: dönmek, devretmek*” gibi örnekler vardır

⁶⁰ Bk. deyimdeki anlam genişlemesi, mecazlaşma.

⁶¹ Bk. anlam genişlemesi, mecazlaşma.

(TaS: 329-330). TaS ve TS’de tespit edilen anlamlar karşılaştırıldığında sözcüğün ‘bedava, parasız, ücretsiz’ anlamını kaybettiği ve anlam daralmasına uğradığı anlaşılır.

“**aylak**: 1. Boş, işsiz, işe yaramaz, kalp.

“Di bir iş zikrin et onarıcı Hak

İgende turmak olmaz kişi **aylak**” (TaS: 328)

“Bir gün Hasan Basri, Acemî evine geldi, önüne iki arpa kursası getirdi, nâgâh bir sâil geldi anı dahi ana verdi, Hasan şöyle **aylak** kaldı. Pes öyle didi kim: Yâ Habib.... kim gördüğü var kim konuk önüne gelen etmeği dükelerini sâile vereler.” (TaS: 328)

2. Bedava, parasız, ücretsiz.

Su satılmaz hemişe **aylak** gelir

Getiriveren hamallığın alır

Yürümek aybolur kişiye bîkâr

Oturma aylak **aylak**⁶² işle ey yâr” (TaS: 328)!!

“sf. İşsiz, boş gezen, avare (kimse).” (TS: 206)

azdırmak:⁶³ Az- fiilinin ettirgen hali olan sözcüğün TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları incelendiğinde anlamlarından birini kaybettiği ve anlamın daraldığı anlaşılıyor:

azdırmak: Değiştirmek.

“Allah sana veribiye bir gün ecel serhengini

Gele gözüne görüne **azdır**a benzin rengini” (TaS: 342)

“(i) 1. Azmasına sebep olmak: Merhem yarayı azdırdı. 2. Azgın duruma getirmek: Taş atarak köpeği azdırdı. 3. Şımartmak: Yüz verip çocukları azdırdı. 4. Kötü davranış veya alışkanlıklara sürüklemek, yoldan çıkarmak: ‘Yaramazlığı bir yana, çocukları da azdırdığı için temiz bir dayak yemiş olmalı.’ -A. Kutlu.” (TS: 215)

bakım: *Bak-* fiilinden türeyen isim ‘görünüş’ anlamını kaybederek anlam daralmasına uğramıştır:

bakım: 1. Bakış,

“Kiminin var başında hüsn tacı

Değer bir **bakımı** âlem haracı” (TaS: 384)

2. Görünüş.

“Kafder (Ar.): Manzarı ve **bakımı** çirkin olan er.” (TaS: 384)

“a. 1. Bakma işi. 2. Bir şeyin iyi gelişmesi, iyi bir durumda kalması için verilen emek: Bahçe bakım ister. 3. Birinin beslenme, giyinme vb. gereksinimlerini üstlenme ve sağlama işi.” (TS: 237)

⁶² TaS’da ‘bedava, parasız, ücretsiz’ anlamına örnek olarak verilen beyit ‘boş, işsiz, işe yaramaz’ anlamında işlenen maddeye örnek olarak verilmesi gerekirdi.

⁶³ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi ve kötüleşmesi.

baldır: Nişanyan (2010: 53), 14. yüzyıl *baltır* ‘bacağın dizden aşağı olan bölümünün kası’ anlamını tespit etmiştir. TaS’da sadece bitki için kullanılan anlam tespit edilebilmiştir. Bu da bize o dönem için sözcüğün insandan doğaya aktarma yoluyla anlamın genişlediğini gösteriyor. Ancak sözcüğün bitki için kullanılan anlamı günümüzde kullanımdan düşmüştür:

baldır, (baldur): Bitki gövdesi, saak.

“Bâd-averd [Fa.]: Bir dikenli ottur ki harif faslında yel önünce yuvalandığı için bâd-averd derler. Bittüğü mahalde iki arşun miktarı **balduru** olur.” (TaS: 389)

“Nâyije [Fa.]: Ot **baldır**ı.” (TaS: 389)

“a. **1.** Bacağın dizden ayak bileğine kadar olan bölümü, incik: ‘Dizlerinde, baldırlarında sızı kalmadı.’ -Ö. Seyfettin. **2.** Bu bölümün yumuşak ve şişkin olan arka tarafı.” (TS: 242)

baskın:⁶⁴ TaS ve TS karşılaştırıldığında sözcüğün ‘güreşte herkese yıkılan’ anlamının günümüzde kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Bu da sözcüğün anlam daralmasına uğradığını göstermektedir:

baskın: (Güreşte) herkese yıkılan.

“Es-sur’a (Ar.): Şol âdeme denir ki herkes kendisini basıp yıkar ola ki **baskın** âdem tâbir olunur.” (TaS: 409)

basgun, (bashun): Baskın.

“Yeğ oldur kim şebihun eyleyevüz

Bu gece katı **basgun** eyeyevüz” (TaS: 406)

“a. **1.** Suç işlediği veya suçluların bulunduğu sanılan bir yere ansızın girme. **2.** Kısa süreli, beklenmedik saldırı: ‘Bu dört kişi güç bela baskından kurtulup bana sığınmış.’ -R. H. Karay. **3.** Su basması, sel. **4.** Ansızın çıkagelme. **5.** sf. Sertlik, zorluk bakımından üstün: ‘Belli bir şey ki bu genç ikisinden de baskın, çekemiyorlar.’ -H. Taner. **6.** sf. Benzerleri arasında güç ve önem bakımından başta gelen, hâkim, dominant.” (TS: 261)

baş komak (koymak): Deyimin TaS’da verilen anlamlarından birinin kullanımdan düştüğü ve anlam alanının daraldığı anlaşılmaktadır.

baş komak, (baş koymak): **1.** Can feda etmeğe razı olmak.

“Mülk-i aşka gitmeğe tığından özge râh yok

Baş komak asan mıdır bu yolda kim hem-rah yok” (TaS: 444)

2. Saygı ile baş eğmek.

“Traktan tapu kıldı vü kodu **baş**

Getirdi şeker, beksimet, bişmiş aş” (TaS: 444)

“Baş komak (koymak) bir şey uğruna ölümü göze almak.” (TS: 209)

⁶⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

başarmak: Fiilin TaS’da verilen ilk anlamı günümüzde kullanımdan düşmüştür ve böylece anlam daralmıştır:

başarmak: 1. İdare etmek.

“Herkim ki bin kişi **başara** bilür tümen beği olmağa yarar.” (TaS: 419)

2. Elde etmek, istediğini bulmak.

Dâye sabah kalktıktâ Rıdvan Şah’ı yerinde bulmadı, sezdiği yerleri aradı **başarım**adı feryat eyledi.” (TaS: 420)

“(i) Bir işi istenilen biçimde bitirmek, muvaffak olmak: ‘Birçok şeyi unutabilmeyi istediğim çok zamanlarım oldu ama bunu bir türlü başaramadım.’ -A. Ağaoğlu.” (TS: 271)

başlamak:⁶⁵ TaS tespit edilen anlamın günümüzde kullanımdan düştüğü böylece anlamın daraldığı anlaşılıyor.

başlamak: Başa geçmek, öne düşmek.

“Çıkara ümmetini ol tamudan

Başlaya öndin yürüye kamudan” (TaS: 446)

“(e) **1.** Bir işe girişmek, harekete geçmek: ‘Şairliğe on sekiz yaşında gazel ve rubailerle başlamıştı.’ -H. Taner. **2.** (nsz) Çalışır, işler, yürür duruma girmek: ‘Bundan başka evlenme hayatı da oldukça başarılı başladı.’ -H. E. Adıvar. **3.** Olmak, oluşmak, ortaya çıkmak, doğmak: ‘Şiirimiz milletimizin Anadolu’daki teşekkülü ile başlar.’ -Y. K. Beyatlı. **4.** Görünmek: ‘Kasabanın kenar mahallelerinden sonra bir mezarlık başlardı.’ -S. F. Abasıyanık. **5.** Etkisini göstermek: ‘Kış başlarken yapraklar döküldü.’ -C. Uçuk.” (TS: 276)

bay: TaS ve TS karşılaştırıldığında sözcüğün bazı anlamlarını kaybederek anlam alanının daraldığı tespit edilmiştir. Ayrıca anlam daralmasını kanıt olması açısından TS’de anlamlarından biri eski olarak verilmiştir.

bay: 1. Zengin, müstağni.

“Şehr içinde **bay** ü yoksul kalmadı

Ki Yusuf üzre dirilüben gelmedi” (TaS: 458)

2. Ulu, kibar, asil.

“Delim oğlanlar aldı, ay suratlı

Gözü nergis, yüzü gül, **bay** suratlı” (TaS: 461)

3. Temiz.

‘Safi [Ar.]: Duru su ve gıllı gışı yok, kalbi **bay** olan Tahir kimse.’ (TaS: 461)

“(I) sf. esk. Parası, malı çok olan, zengin (kimse).” (TS: 285)

“(II) a. **1.** Erkeklerin ad veya soyadlarının önüne getirilen saygı sözü: Bay Doğan. **2.** Erkek: Bir bay sizi arıyor.” (TS: 285)

⁶⁵ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

bayılmak:⁶⁶ Tanıklar ve anlamlar karşılaştırıldığında fiilin TaS’da tespit edilen anlamının günümüzde kullanımdan düştüğü ve anlamın daraldığı tespit edilmiştir.

bayılmak: Telaşa düşmek, endişe etmek, üzülme.

“Esirler dahi elimizdedir, kimse kurtarım; ne **bayıldın**?” (TaS: 466)

“Şahzade hemyanı bağbanm önünde kodu, bin dinardır, sana bahşıştir. Senden dilek budur ki koyasın bağa girem, bir kuşeden kızın yüzün görem. Bağban: ... bu sevdadan geç, senin dahi benim dahi başımızda hatardır didi. Şahz: ... Ümidim sensin, eğer bu iş bitmezse helak olurum diyip zari kıldı. Bağbanın avratı esirgedi eyitti: Ey er bu sehl iştir **bayılma** bu işi ben başarayım, maksut bir nazar ise ne kayıttır didi.” (TaS: 467)

“(nsz) **1.** Baygın duruma girmek, uyur gibi olmak, kendinden geçmek, kendini kaybetmek: ‘Anasının bayıldığını gören çocuk avaz avaz ağlamaya başlamıştı.’ -A. Kulin. **2.** (-e) mec. Çok hoşlanmak, çok sevmek: ‘Tüm güzel ve yüce şeylere bayılırım. Doğuştan duygusalımdır ben.’ -N. Hikmet. **3.** (-den) Sıcak, açlık, susuzluk, yorgunluk vb. etkenlerle dayanma gücünü yitirmek: ‘Uzakta görülen manzaralar insana sıcaktan bunalmış ve bayılmış hissini verir.’ -A. Ş. Hisar. **4.** (-i) argo Vermek, ödemek: ‘Palas pandiras evden fırlayıp bir de üstüne o kadar taksit parası bayıldığına bin pişmandı.’ -E. Şafak.” (TS: 286)

baymak:⁶⁷ Örnekler incelendiğinde fiilin TaS’da tespit edilen anlamın düştüğü ve anlamın daraldığı gözlenmektedir:

baymak: Kanmak, inanmak.

“Sizin ol mürüvvetinize, hilminize **bayıp** bizi sizin hizmetinize viribidiler.” (TaS: 469)

“(nsz) hlk. **1.** Yiyecek baygınlık vermek, mideyi bulandırmak, midede ezinti yapmak. **2.** Aldatmak, kandırmak, etki altında bırakmak. **3.** Can sıkıntısı vermek, sıkmak, bunaltmak.” (TS: 287)

beklemek:⁶⁸ Clauson, fiilin *bek*’den türediğini ve orijinalinde bağla-, pekiştir-, sağlamlaştır- anlamına geldiğini ancak zamanla *um-*, *sırrı sakla-*, *koru-*, *gözet-* anlamlarına kazandığını ifade etmektedir (Clauson 1972: 326-327). Ancak fiilin TaS’da tespit edilen ilk anlam kullanımdan düşmüştür:

beklemek: 1. Saklamak, gizlemek, kapalı tutmak.

“Sırrı ifşa eylemek yavlak katı ayıptır ve âlimlerden râz **beklemek** içinde delim haberler gelmiştir.” (TaS: 484)

2. Muhafaza etmek, korumak, esirgemek.

“Bu sınıklı gönlümü sen eklegil

Sana sığındım beni sen **beklegil**” (TaS: 484)

⁶⁶ Bk. fiildeki anlam genişlemesi.

⁶⁷ Bk. fiildeki anlam genişlemesi.

⁶⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“Hak Taâlâ ümmet-i Muhammed’i **bekleye** ol azâbdan.” (TaS: 484)

“(nsz) **1.** Bir iş oluncaya, biri gelinceye değin bir yerde kalmak, durmak: ‘Ben de seni bekliyordum zaten.’ -A. Ümit. **2.** (-i) Süre tanımak, acele etmemek: ‘Bu ikramın sebebini anlamak için telaşsız bekledi.’ -N. Hikmet. **3.** (-i) Bir şeyi, bir kimseyi gözetmek, korumak, muhafaza etmek: Eşyayı beklemek. Tutukluları beklemek. **4.** Ummak: ‘Nikâhtan bu kadar keramet bekleme!’ -P. Safa. **5.** Karşılaşma ihtimali bulunmak: ‘Oysa bizi bekleyen yaşam bu değildi.’ -R. Mağden. **6.** Aramak, istemek: ‘Bu tecrübeli deniz kurdunun muhakkak bir beklediği var.’ -F. F. Tülbentçi. **7.** Oyalanmak.” (TS: 296)

belek: ⁶⁹ Clauson (1972: 338), sözcüğün orijinal anlamını ‘sarılmış şey’ olarak vermiştir. Erol (2008: 113), sözcüğün EAT’de ‘hediye’ anlamını tespit ederek sözcüğün anlamında anlam daralması (özelleşme) olduğunu söylemiştir. TaS ve TS incelendiğinde sözcüğün EAT’de hediye anlamının olduğu ancak günümüzde bu anlamın kullanılmadığı anlaşılmıştır. Sözcüğün hediye anlamı, Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır.

belek (I): Hediye, armağan.

“İncü danelerini Ömer’in ileyinde kodu, eyitti: Yâ Emire’l-mü’minîn, Kayser’in size **belek**leridir, armağanlarıdır.” (TaS: 486)

“a. hlk. **1.** Kundak, çocuk bezi: ‘Çocuk olsam beleklerle belensem.’ -Âşık Veysel. **2.** Beşiğe konulan yatak.” (TS: 299)

beniz: Sözcüğün ‘yüz, çehre’ anlamı aynen devam etmektedir. Ancak genel anlamda renk manasına gelen sözcük günümüzde sadece ‘yüz rengi’ olarak kullanılmaktadır ve anlam alanı daralmıştır.

beniz: 1. Renk.

“Yüzün benzi kalmadı her demleyin
Gülef big’ idi oldu çiğdemleyin
Senin aşkın ile oynar denizler
Senin havfında zer olur benizler” (TaS: 508)

“Gökte güneşin **benzi** soldu.” (TaS: 508)

2. Çehre, yüz.

“Ruhsar [Fa.]: Yüz ve **beniz** ve çehre.” (TaS: 509)

“a. **1.** Yüz: ‘Benzi limon gibi sararmaya, gözleri ateş gibi parlamaya başladı.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **2.** Yüz rengi.” (TS: 308)

⁶⁹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

berklik: Sözcüğün anlam ve tanıkları incelendiğinde ‘güvenme, itimat’ anlamını yitirerek anlam daralmasına uğradı tespit edilmiştir.

berklik, (perklik): 1. Sağlamlık, metanet, şiddet, sertlik.

“Hamâse [Ar.]: Katı **berklik** ve bahadırılık ve kahtlık ve katımlık.” (TaS: 522)

2. Güvenme, itimat.

“... Meğer ol işiten kişiye ve anın aklına ve temyizine bu söylenen kişinin gey inamlığı ve **berkliği** ola.” (TaS: 523)

“**berk yüzlü:** Yüzü yumuşak olmıyan.” (TaS: 523)

“a. **1.** Sağlamlık. **2.** Sertlik, katılık.” (TS: 313)

bey:⁷⁰ Clauson, sözcüğün bütün dönemlerde yaygın olduğunu, Çince *po* ‘yüz kişinin başı’ndan alıntı olduğunu söyleyerek fonetik ve sosyal yapıdaki değişikliğe paralel olarak anlamın değişikliğe uğradığını tespit etmiştir (Clauson 1972: 322-323). Anlam genişlemesinin yanı sıra sözcüğün anlam alanının da daraldığı anlaşılmaktadır.

beğ (I), (bek (I), biğ): 1. Zevce, koca.

“Zeliha görür bürka altından anı

Eydür işbu kimdürür sorun bunu

Karavaşlar eydürler budur **beğün**

Dilsiz olgıl başına dirgil öğün

.....

Söyler eydür bu değil benim beğüm

Uyur iken düşte üç kez gördüğüm” (TaS: 479)

2. Küçük devlet başkanı.

“Han [Fa.]: Ulu **biğ** ve kârbansaray” (TaS: 479)

“Key [Fa.]: Büyük **biğ**.” (TaS: 479)

“El-emîr [Ar.]: Buyruk sahibi ki Türkçe **biğ** denir.” (TaS: 479)

3. Âmir, nüfuzlu, ileri gelen, sözü geçen, zengin adam.

“**Biğ** baba hatun ana esen kalun didi.” (TaS: 479)

“Evliya kutbu vü arifler **beği**

Kim cihana gelmedi anın bigi (TaS: 479)

beğ (II): Kuş avlamak için kullanılan başka kuş.

“Hurûhe [Fa.]: Ve ol kuştur ki duzağa bağlarlar gayri kuşlar anı görüp gelsün deyi, ana **beğ** dahi derler.” (TaS: 480)

“(I) a. **1.** Erkek adlarından sonra kullanılan saygı sözü: ‘Eniştem Neyyir Bey’i kimin vurduğunu ben biliyorum.’ -R. N. Güntekin. **2.** Erkek özel adları yerine kullanılan bir söz: Bir bey sizi aradı. **3.** Eş, koca: ‘İki yol var önünde: ya beyinin dilini öğrenirsin, ya beyin

⁷⁰ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

senin dilini.’ -T. Dursun K. **4.** İskambil kâğıtlarında birli, as: ‘Gerçekten de doktora bir bey ile iki yedili gelmişti.’ -T. Buğra. **5.** Erkek sıfatlarının hemen arkasına eklenir: Doktor bey. Damat bey. **6.** Aşığın çukur yüzünün arkasındaki yumru bölge. **7.** tar. Küçük bir toplumun veya küçük bir devletin başkanı: Karaman beyi. Menteşe beyi. **8.** ask. Komutan: Alay beyi. Uç beyi. **9.** esk. Zengin, ileri gelen kimse, bay (I).” (TS: 320)

biliş: Clauson (1972: 344-345), ‘tanıdık, arkadaş’ anlamında olduğunu çağdaş şivelerde ise ‘bilgi’ vb. anlamlarda yaşadığını belirtmektedir. Sözcüğün TS’deki işlenişi de bu açıklamaları doğrulamaktadır. TS’de ‘bilgi’ anlamı temel anlam olarak verilmiş ‘bildik, tanıdık’ anlamının ise halk arasında kullanıldığı belirtilmiştir. Bu da sözcüğün ‘bildik, tanıdık’ anlamının kullanım sıklığının azaldığını ve ağızlarda kullanıldığını göstermektedir. Bu veriler dikkate alındığında sözcüğün anlam alanının daraldığı anlaşılmaktadır.

biliş: **1.** Bildik, tanıdık, dost, aşına.

“Reva mıdır **biliş**i yad kılmak

Unutulmuş suçumu yad kılmak” (TaS: 562)

“Konuk eyitti: Fülân şehirde bir **biliş** evine konuk oldum.” (TaS: 562)

2. Marifet.

“Kimde ki ola biliş kapunda yazılır kul

Bilişi bulunmayan bigâne gelimez ol” (TaS: 565)

“Aydarım ki marifet **biliş** demek olur, ve bilü ilim demek olur.” (TaS: 565)

“a. ruh b. **1.** Canlının, bir nesne veya olayın varlığına ilişkin bilgili ve bilinçli duruma gelmesi, vukuf: ‘Dereceler sonsuz fakat bizim biliş ve bildiriş vasıtalarımız sınırlı, kıyas basamaklarımız sayılı.’ -N. F. Kısakürek. **2.** hlk. Bildik, tanıdık.” (TS: 343)

boşlamak: Sözcüğün TaS’da verilen ikinci anlamına bakıldığında *boşal-* fiilinin ettirgenlik fonksiyonunda tespit edildiği anlaşılmaktadır. Bu anlam Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüştür. Bu da sözcüğün anlam alanının daraldığını göstermektedir.

boşlamak: **1.** Serbes bırakmak, kendi haline terk etmek.

“Ateş dâden [Fa.]: **Boşlamak** ve terk ve feragat eylemek ve bir kimseyi darıltıp hararetlendirmek ve bir şahsı bir sebeple muztarip ve bizar etmekten kinayedir.” (TaS: 641)

2. Boşaltmak.

“İhtilâ [Ar.]: Hâli kılmak ve **boşlamak.**” (TaS: 641)

“(i) **1.** Bırakmak. **2.** İlgi göstermemek, ihmal etmek: ‘Sanayileşme furyası, tüketim yarışı içinde gözünü ihtiras bürüyen insan doğayı boşladı.’ -H. Taner.” (TS: 385)

boşluk:⁷¹ Temelde somut bir anlama sahip olan sözcük TaS’da tespit edilen anlamını kaybetmiş ve anlam alanı daralmıştır:

boşluk: Boşanmış olma.

“Melek’in Resûl’den üç talâk **boşluğ**una hükmolundu.” (TaS: 642)

“a. **1.** Oyuk, çukur, kapanmamış yer. **2.** Boş olan yer: ‘Utanmadan bıraktığı sakalında güve yeniği gibi boşluklar vardı.’ -İ. O. Anar. **3.** Kesinti, kopukluk. **4.** Boş geçen süre: Bu boşluktan sıkılıyorum. **5.** Eksiklik, yoksunluk duygusu: ‘Bağlama telleri, tef zilleri ses verdikçe duvarlarda moda dergilerinin boşlukta kalan orta sayfalan süs fenerleri gibi bir o yana, bir bu yana döndü.’ -L. Tekin. **6.** mec. Boş olma durumu: ‘O günden bugüne olanları hatırladıkça insan ister istemez bu türlü çabaların hiçliğini, boşluğunu düşünmek zorunda kalıyor.’ -R. H. Karay.” (TS: 385)

boyun:⁷² Eren (1999: 59), sözcük için üç mana vererek Eski Türkçeden başlayarak yaygın bir kullanımının olduğunu belirtir: “1. ‘gövdenin başla omuz arasında kalan bölgesi’; 2. ‘şişe, güğüm gibi araçların dar olan üst bölümü’; 3. ‘dağ sırtlarında geçmeye elverişli alçak yer’”. Clauson da “boğaz, bazen özellikle boğazın arka kısmı” şeklinde sözcüğün temel anlamını verir (Clauson 1972: 386). Yapılan bu açıklamalar ve sözlüklerde verilen anlamlar doğrultusunda sözcüğün insandan doğaya aktarma yoluyla anlam alanını genişlettiği tespit edilmiştir. Ancak TaS’da tespit edilen iki anlam kullanımdan düşmüş ve anlam alanı daralmıştır.

boyun: **1.** Kefil.

“**Boyun** ismi: kefil [Ar.] ü hem zamindir.” (TaS: 652)

2. Deve boynu denilen gerdanlık.

“Altmış gergü 30, dokuz pare **boyun** 9...” (TaS: 652)

“a. **1.** anat. Gövdenin başla omuz arasında kalan bölgesi: ‘Ellerini bu defa, boynuna sıkıştırdığı beyaz peçeteye sildi.’ -A. İlhan. **2.** Testi, şişe, güğüm gibi kaplarda dar olan üst kısım. **3.** coğ. Dağ sırtlarında geçmeye elverişli alçak yer.” (TS: 308)

budak: Sözcüğün TaS’daki ikinci sırada verilen anlamının tanıkları incelendiğinde soyut bir anlamda daha genel olarak kullanıldığı anlaşılır. Sözcüğün birinci anlamı günümüzde olduğu gibi korunmuştur; ancak ikinci anlam kullanımdan düşmüştür. Bu sebeple sözcüğün günümüzde anlam alanının daraldığı anlaşılmaktadır.

budak, (butak): **1.** Dal.

“Ol ağacın **budağ**ı on bir idi

⁷¹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁷² Bk. sözcükteki anlam daralması.

Bir kesilmiş kamasundan yeğ idi” (TaS: 676)

2. Şube, teferruat.

“Üste civanmertliğin **budakları** bunlardır.” (TaS: 678)

“a. bit. b. 1. Ağacın dal olacak sürgünü. 2. Dalın gövde içindeki başlangıç yeri olan ve tahtalarda görülen yuvarlak koyuca renkte sert bölüm.” (TS: 402)

bukağı: TaS’da sözcüğün iki anlamı tespit edilmiştir. TS’de de bu anlamların aynısı tespit edilmiştir. Ancak TS’de tespit edilen suçluya takılan demir halka anlamı eskimiş olarak verilmiştir. Bu da sözcüğün anlamının kullanımdan düştüğünü ve anlam alanının daraldığını göstermektedir.

TS’de kullanımdan düşmüş bir anlamın sözcüğün temel anlamı olarak işlenmesi bir çelişki doğurmaktadır. Bu yüzden sözcüğün ikinci anlamı birinci sırada verilmelidir.

bukağu, (bukağı): Hayvanın ayağına vurulan köstek.

“Dâhis **bukağulu** dururdu, anı bunun gibi savaşa getirmezlerdi.” (TaS: 686)

“Bir güzel kız bendli yatur boynunda demir halhal, ayağında **bukağu** var...” (TaS: 686)

“Kelepçe elde, ayakta **bukağı**.” (TaS: 686)

“a. esk. 1. Ağır cezalıların ayaklarına takılıp ucuna pranga bağlanan demir halka: ‘Bukağılı Baba’nın başı ucunda düşman zindanında taşıdığı bukağılar vardı.’ -Y. K. Beyatlı. 2. Kaçmaması için hayvanların ayağına takılan zincir, demir köstek.” (TS: 406)

bulaşmak: TaS’daki birinci anlam günümüzde kullanımdan düşmüştür. sözcük bu bağlamda anlam daralmasına uğramıştır:

bulaşmak: Bulaşmak

“Çemremek: İsbân [Ar.] **bulaşmak**: telattuh...” (TaS: 538)

bulaşmak: bulaşmak: 1. Karışmak, fenalaşmak

“Çü tali’ döne iş **bulaşır** imiş

Yürür iken ayak dolaşır imiş” (TaS: 690)

2. musallat olmak

“Hurd [Fa.]: Taam manasına ve hurden lafzından sıyga-i mazidir ve ism-i masdardır ve sataştı, yani **bulaştı** manalarına dahi gelür.” (TaS: 691)

3. Çatmak, sataşmak, duçar olmak

“Tekin gelmedi bunlar bu araya

Bulaşmıştır bular bir maceraya” (TaS: 691)

4. Meşgul olmaya başlamak

“Satın alıp satmağa çün **bulaşur**

Asısın ol hoca ile üleşir” (TaS: 691)

5. Alude olmak, bulanmak

“Kimde kim işbu nazar var şaşmadı

Bu fena rengine ol **bulaş**madı” (TaS: 691)

“(nsz) **1.** Bir nesne, üzerine sürülen bir şey yüzünden kirlenmek: Tabak bulaştı. **2.** (-e) İstenilmeyen bir madde bir şeye sürülmek: ‘Yüzüne gözüne yer yer kepek bulaşmıştı.’ -S. F. Abasıyanık. **3.** (-e) Hastalık geçmek, sirayet etmek: Çocuğa suçüçeği bulaşmış. **4.** (-e) Çatmak, sataşmak, tedirgin etmek: ‘Atiye’nin ters ters yüzüne bakmasına aldırmandan yerde bir dirseğinin üstüne uzanmış keyifle yatan Seyit’e bulaştı.’ -L. Tekin. **5.** (-e) İstmeden veya rastlantı sonucu bir işe karışmak: ‘Seninle hiç alakası olmayan bu işe bulaşmak istemiyorsun.’ -A. Ümit.” (TS: 408)

bükmek:⁷³ Clauson (1972: 324), sözcük için Kaşgari’den yola çıkarak iki anlam veriyor: “1. ‘eğ-, bük-’ vb. (geçişsiz); 2. ‘rahatsız hisset-, (birşeyden Abl.) tiksini-’”. Genellikle ilk anlamda bütün modern şivelerde yaşadığını da belirtmektedir. TaS’a bakıldığında sözcüğün ‘rahatsız ol-, tiksini-’ anlamının olmadığı, yeni iki anlam kazanarak anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır. O zamandan günümüze baktığımızda ise sözcüğün kazandığı bu iki yeni anlamın varlığını sürdüremediği anlaşılmaktadır. sözcük bu açıdan anlam daralmasına uğramıştır.

bükmek: 1. Hareket etmek.

Kimisi boş yer içer, oynar **büker**

Kimi dün, gün durmadan zahmet çeker” (TaS: 739)

2. Oynamak, raksetmek.

“Saçı saçtılar şazılık ettiler

Muti oldular ana yüz tuttular

Delim dürlü çalgı ile **büktüler**” (TaS: 740)

“(i) **1.** Sertçe çevirmek, kıvrırmak: ‘Bu kez onu sürmeden olduğu yerde büküp altına aldı.’ - S. Birsal. **2.** (nsz) Birkaç tel ipliği burarak sarmak: İpek bükme. **3.** Eğmek: Olur der gibi başını büktü. Çelik halatı büktü. **4.** Katlamak: ‘Büktüğüm yeri kaybetmişim, nereye kadar geldiğimi bilmiyorum.’ -S. M. Alus. **5.** Döndürmek.” (TS: 422)

camız:⁷⁴ Arapça kökenli bu sözcük TaS ve Türkiye Türkçesi ağızlarında camış şeklinde geçer. TaS’da verilen örneklere bakıldığında sözcüğün genel anlamda ‘huysuz, hırçın’ anlamında bütün hayvanlar için kullanılan bir sıfat olduğu anlaşılıyor. Bu anlamıyla sözcük Türkiye Türkçesi ağızlarında da varlığını devam ettirmektedir. “Çamış Huysuz hayvan, katır.” (DS-1065). TS’ye baktığımızda ise sözcüğün anlamı daralarak sadece bir hayvana ad olduğu anlaşılır.

camış, (çamuş): Haşarı, sert başlı (hayvan)

⁷³ Bk. fiildeki anlam genişlemesi

⁷⁴ Benzer bir anlam değişmesi için bk. *tosun* sözcüğü.

“Kâhgir [Fa.]: **Çamış** katır ve çamış tavar.” (TaS: 820)

“Bed-ram [Fa.]: Daim ve hemişe ve müdam manasınadır. Umumen vahşi ve gayr-i munis hayvana ve hususan serkeş ve **çamuş** katıra denir.” (TaS: 820)

“is. Ar. Câmûs hay. b. Manda.” (TS: 436)

cimri: Sıfatın TaS’da verilen tanıkları incelendiği zaman daha genel anlamda kullanıldığı anlaşılıyor. TS’ye bakıldığında ise sözcüğün daha özel manada sadece ‘parasını harcamaya kıyamayan’ anlamında kullanıldığı anlaşılıyor. Sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam alanı daralmıştır.

cimri: 1. Soysuz, hasis, âdi, değersiz, sefil, ayak takımı, baldırı çıplak.

“Tûni [Fa.]: **Cimri** ve külhanı ve uzak yerden gelmiş kimseye derler.” (TaS: 774)

“Furûmâye [Fa.]: Alçak asıllı ve bîasil ve **cimri**.” (TaS: 775)

2. Züğürt, fakir

“Hatenber [Fa.]: Cimri ve müflis olup gani geçinen kimesneye derler... Ve bazıları **cimri** ki hiç nesnesi olmaya amma halk mâldâr diyeler...” (TaS: 775)

“sf. Elindeki parayı harcamaya kıyamayan, bitli, eli sıkı, ekti, hasis, kısmık, kibritçi, mihşıçtı, nekes, pinti, sıkı, varyemez.” (TS: 467)

çadır: Clauson (1972: 403), sözcüğün Sanskritçe *chattra* ‘krala ait şemsiye’den türediğini anlamının ‘çadır’ olduğunu söyler. Clauson, sözcüğün İran şiveleri vesilesiyle gelmiş olabileceğini tahmin eder. Ögel de Türklerin bu sözcüğü muhtemelen Türkistan’da iken komşuları Taciklerden, Fars kültürü yolu ile aldıklarını ifade etmektedir (Ögel 1991 VII: 304). Sözcükte meydana gelen anlam daralmasını Eren, şu sözlerle ifade eder: “*Eski çağlardan başlayarak kullanıldığını biliyoruz... Eski Türkçe kaynaklarda da çadır ‘kadınların başlarına örttükleri bez’ olarak geçer.*” (Eren 1999: 75). TaS’da hem ‘çadır’ hem de ‘başörtüsü’ anlamında kullanıldığını gösteren örnekler tespit edilmiştir. Günümüzde ise sözcük ‘başörtüsü’ anlamını kaybetmiştir. Böylece sözcük anlamlarından birini kaybetmiş ve anlam alanı daralmıştır.

çadır: Kadınların başlarına örttükleri büyük beyaz bez, çarşaf

“Şahzade eyitt: Görmeğe kaniim. Avrat eyitti: Katlan. Bağa geldikte başına **çadır** örteyim, kızlar arasında bir yerde otur, kız şaraba meşgul iken sen fariğ temaşa eyle.” (TaS: 781)

“Urviyye gece **çadırını** başına büründü. A’rabinin halali katına geldi helallik diledi veda etti, sabah bir tarafa yöneldi.” (TaS: 782)

2. çadır

“Dilerim kim kıyamet günü tiz gele ta ben **çadırım** tamu kapısında dikeyin.” (TaS: 782)

“a. 1. Keçe, deri, kıl dokuma, sık dokunmuş kalın bez veya plastik maddelerden yapılarak direklerle tutturulan, taşınabilir barınak, çerge, oba, otağ: ‘Kılıcını çekip tek başına atını,

düşman başkumandanının çadırına saldırarak ölüm arayan Türk kumandanları görülmüştür.’ -Atatürk. **2.** Gölgecik olarak kullanılan tente veya şemsiye.” (TS: 478)

çakıl: Nişanyan (2010: 102), sözcüğü *çak-* fiilinden türemiş yansıma bir isim olarak verir. Ayrıca sözcüğü 15 ve 17. yüzyıllarda ‘küçük taş parçası, çakıl taşı’ anlamlarında tespit eder. Alışveriş esnasında ihtiyaç duyulan çift kefeli terazinin parçalarından biri olan ağırlıklar çakıl taşıyla benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik nedeniyle sözcük ‘dirhem, ağırlık’ manasında kullanılmış olmalıdır. TaS ve TS karşılaştırıldığında sözcüğün geçmişte var olan ‘dirhem, ağırlık’ anlamının Türkiye Türkçesinde kullanımdan düştüğü anlaşılır. Bu sebeple sözcük anlam daralmasına uğrayan sözcüklerden biridir.

çakul: Dirhem, ağırlık

“Kimse almaz berg-i kaha hak-i payın var iken

Goncayı **çakul** edüp zer çekse bin kantar gül” (TaS: 804)

çağıl: Çakıl, küçük taş parçaları

“Razraz [Ar.]: **Çağıl** uşaçuğu.” (TaS: 787)

“a. min. Çakıl taşı: ‘Killi, kireçli toprak küçük çakıl parçalarıyla örtülüydü.’ -N. Cumalı.” (TS: 482)

çakıştırmak:⁷⁵ *Çak-* fiilinin işteşinin ettirgen şekli olan sözcük TaS’da ‘mukayese etmek’ anlamında tespit edilmiştir. Tespit edilen bu anlam temel anlamın yanı sıra kullanılan bir anlam olmalıdır. TS’ye baktığımızda sözcüğün bu yan anlamının kullanımda olmadığını görürüz. sözcük yan anlamını kaybederek anlam daralmasına uğramıştır.

çakışdırmak: İki şey arasındaki farkı anlamak için karşılaştırmak, mukayese etmek.

“El-muâvere [Ar.]: ... ve ölçekleri takdir ve tahmin eylemek manasınadır... ve muâyere iki ölçeği **çakışdırup** ayarlamak manasınadır.” (TaS: 802)

“(i) **1.** Çakışma işini yaptırmak. **2.** (nsz) tkz. İçki içip keyfetmek: ‘Güzel meze ile arada bir de çakıştıyorlar.’ -M. Ş. Esendal. **3.** müz. Porte üzerindeki notalara söz ögesinin bölümlerini yerleştirmek.” (TS: 483)

çapkın:⁷⁶ *Çap-* fiilinden türeyen sözcük TaS’da iki anlamda tespit edilmiştir. Birinci olarak atların sıfatı ‘hızlı koşan’ anlamında; ikinci olarak *çapkun et-* birleşik fiilinde

⁷⁵ Bk. fiildeki anlam genişlemesi.

⁷⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi, anlam kötüleşmesi.

‘akın’ anlamında kullanılmıştır. Sözcüğün anlamları günümüzde kullanılmamaktadır. sözcük anlamlarından ikisini kaybetmiş ve anlam alanı daralmıştır:

“**çapgın at, (çapkın at):** Hızlı koşan at

“Ol kadar yürür ki ardından **çapgın** at yetişmez.” (TaS: 824)

çapkun etmek: Akın etmek.

“Nice bin ceng-cûyan ile Azerbaycan üzerine **çapkun** etmeğe ferman buyrulmuş idi.” (TaS: 826)

“sf. **1.** Geçici aşklar ve ilişkiler peşinde koşan (kimse), hovarda: ‘Sen onun karşısına çapkın bir adam gibi çıktın.’ -P. Safa. **2.** Cinsellik hatırlatan: ‘Bunlar, herhangi bir caz havasına uyar gibi omuz, gerdan kırar, kalça sallar ve mantolarını çapkın bir eda ile şöylece omuzlarının üstüne atıverirler.’ -H. E. Adıvar. **3.** Haylaz: ‘İyidir, hoştur... ille velakin birazcık delişmendir, birazcık çapkındır.’ -O. C. Kaygılı. **4.** ünl. Okşayıcı bir seslenme sözü: ‘Kostüm yeni, potinler yeni, gömlek yeni... güveyi mi giriyorsun çapkın!’ -P. Safa.” (TS: 495)

çapmak: Clauson (1972: 394), hem geçişli hem de geçişsiz çok anlamlı, ses taklidi bir sözcük olarak verir. Ayrıca sözcüğün bazı fonetik değişikliklerle ve çok farklı anlamlarla bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtir. TaS’da da sözcük dört farklı anlamda tespit edilmiştir. Erol (2008: 238-239), sözcüğün Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar anlamı oldukça genişleyen bir sözcük olarak tespit eder ve örnekler verir. Günümüze geldiğimizde ise daha önce anlam alanı genişleyen sözcüğün anlamlarının çoğunu kaybettiği ve anlam alanının daraldığı anlaşılır. TS’de iki anlam tespit edilmiştir ve birinci anlam zaten eskimiş olarak verilmiştir. Bu niteleme de sözcüğün anlam daralmasına uğradığını gösteren destekleyici bir kanıttır.

“**çapmak: 1.** Yağma, çapul etmek, saldırmak, atılmak, vurmak, hücum etmek.

“Kalan alaca ordusunu **çapın** demiş.” (TaS: 826)

“**Çapayım** yıkayım tahtın anın

Çerime taladayım rahtın anın” (TaS: 826)

2. Koşmak, süratle hareket etmek.

“Tahten [Fa.]: Seğırtmek ve **çapmak**” (TaS: 827)

3. Sürmek, koşturmak.

“Hak Taâlânın bendeleri çünkü canlarını feda eylediler, himmet atını Süreyya’ya **çaptılar.**” (TaS: 828)

4. Çarpmak, vurup kesmek

“Kimin yıkubenin kimin yapasın

Nice âsilerin boynun **çapasın**” (TaS: 828)

“O pirin himmet atıyla çapar ol

Kamu düşmanların boynun **çapar** ol” (TaS: 828)

“(i) esk. 1. Koşturmak: Atımı çaparak gitti. **2.** (nsz) Akın etmek, koşmak: ‘Yağı basar, uğru çapar, tek başıma barınmam, ölürüm.’ -M. Ş. Esendal.” (TS: 495)

çarpmak:⁷⁷ TaS’da sözcüğün sadece ‘sıvamak’ anlamı tespit edilmiştir. Sözcüğün tespit edilen bu anlamı günümüzde artık kullanılmamaktadır. sözcük bu anlamı kaybederek anlam daralmasında uğramıştır.

çarpmak: Sıvamak, sürmek, buluşturmak

“Kuzular boğazlasınlar ve anın kanın evleri kapısına **çarpsınlar** kim ben Tanrı sizin düşmanınız üstüne azab viribirven.” (TaS: 833)

“(e) **1.** Hızla değmek, vurmak: ‘Eşiği aşım, içeri girdim, ortada duran uzun bir masaya çarptım.’ -A. Kutlu. **2.** (-i) Etkisiyle birdenbire hasta etmek: Güneş çarpmak. Kömür çarpmak. **3.** (-i) Varlığına inanılan bir gücün öfkesine uğramak: ‘Yeşildirek’te yatan evliya hepimizi çarpar.’ -K. Tahir. **4.** (-i) El çabukluğu ile çalmak, dolandırarak elde etmek: ‘Köprüden denizi seyredenlerin cüzdanını hep çarparlar.’ -B. Felek. **5.** (-i) Kurnazlıkla, zorla ele geçirmek: ‘İhtiyarın üç aylıkları aldığı günler çıkagelir, allem edip kalem edip zavallının yarı maaşını çarpar kaçar.’ -H. Taner. **6.** (nsz) Kalp, hızlı hızlı vurmak. **7.** (-i, -le) mat. Biri çarpılan, öbürü çarpan denilen iki sayı verildiğinde çarpanı çarpılandaki birim kadar çoğaltarak çarpım adı verilen bir üçüncü sayıyı elde etmek, darp etmek. **8.** (-i) mec. Çekiciliğiyle etkilemek, şaşırtmak: ‘Güzel halk türkülerinde beni çarpan şey bunların hepsinin arkasında bir vaka, bir macera, nihayet bir insan bulunmasıdır.’ -B. R. Eyuboğlu.” (TS: 500)

çatal:⁷⁸ Sözcük *çat-* fiilinden türetilmiştir. Sözcüğün kökü olan fiilin asıl anlamını Clauson (1972: 402) ‘bir araya getirmek, katmak’ olarak verir. TaS’da sözcüğün iki anlamı tespit edilmiştir. Ancak bu anlamlar bugün kullanımdan düşmüştür ve sözcük anlam daralmasına uğramıştır.

“çatal: Üç değneği bir demir halkaya bağlamakla vücuda getirilen bir av âleti

“Taberhun[Fa.]: Dört mânası vardır...2 -Bir nevi âlet-i şikârdır, üç değneği bir demir halka ile bendedip kuş sürüsüne atarlar; ol ağaçtan olmağla ismiyle müsemma oldu, âmme bunu tahrif edip tabalgu ağacı ve **çatal** dahi derler.” (TaS: 834)

çatal at: Binilen at ve yedeği.

“Çatal at ile ileri gönderip.” (TaS: 834)

“Çatal atla sürüp bir gün Şam’a dahil olup.” (TaS: 834)

“a. **1.** İki veya daha çok kola ayrılan değnek. **2.** Yol, ağaç gibi kollara ayrılan şeylerin ayrılma yeri. **3.** Dallı olan şeylerin her kolu. **4.** Yemek yerken kullanılan iki, üç veya dört

⁷⁷ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁷⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

uzun dişli çoğunlukla metal araç: ‘Çatalı elinden düştü, ağzı açık kaldı.’ -P. Safa. **5.** Dirgen. **6.** Bir tür olta iğnesi. **7.** sf. Ucu kollara ayrılmış: Çatal yol. **8.** sf. İki taraflı: ‘Evlerinin önü çatal pınarlar / İçerler suyunu beni anarlar’ -Halk türküsü. **9.** sf. İki anlamlı, iki türlü anlaşılabilir: Çatal söz.” (TS: 501)

çekim:⁷⁹ *Çek-* fiilinden türemiş olan isim toplumdaki yeni gelişmelere bağlı olarak anlam alanını genişletmiştir. Ancak TaS’da tespit edilen ‘tartı’ anlamı günümüzde standart Türkçede kullanılmamaktadır. sözcük anlamlarından birini kaybederek anlam daralmasına uğramıştır.

çekim: Tartı

“Mi’yar [Ar.]: Çekici ve nesnenin **çekimi**.” (TaS: 848)

“a. **1.** Çekme işi. **2.** db. Fiillerin çeşitli zaman, kişi ve kiplere, adların da ad durumlarına göre uğradığı biçimleri, tasrif. **3.** fiz. Herhangi bir cismin, başka bir cismi kendine doğru çekme gücü, cazibe, traksiyon: Yer çekimi. Mıknatıs çekimi. **4.** sin. ve TV Alıcının sürekli olarak çalıştırılmasıyla elde edilen film parçası, plan.” (TS: 511)

çekinmek: *Çek-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcüğün TaS’da ‘arzulamak, içi çekmek’ anlamı tespit edilmiştir. Ancak Erol (2008: 244), taramalarında fiilin ‘imtina etmek, kaçınmak’ anlamlarını da tespit etmiştir. Kültürel ve Beyreli (1999: 2095), sözcüğün bu anlamını dizinlerinde işlemişlerdir:

“İdinürler gıda otdan yimişden / Çekinür kaçarlar her bir işden”

Bu veriler göz önünde tutulduğunda sözcük bu anlamıyla günümüzde varlığını devam ettirmekte ve ‘arzulamak, içi çekmek’ anlamını kaybetmiştir. Bu yüzden anlam daralmasına uğramıştır.

çekinmek: Arzulamak, içi çekmek

“El-haninü [Ar.]: Ve dahi deve köşeğin isteyip **çekindikte** bozlaması.” (TaS: 848)

“Eş-şevku [Ar.]: Gönül bir nesneyi **çekinip** arzulamak.” (TaS: 848)

“(-den) **1.** Saygı, korku, utanma vb. duygularla bir şeyi yapmak istememek, kaçınmak: ‘Karşı karşıya oturup yalnız kaldığımız zaman göz göze gelmekten çekindiğini de hissettim.’ -P. Safa. **2.** (nsz) Bir şey sürünmek: Sürmeler çekinmiş bir kadın.” (TS: 512)

çekirdek:⁸⁰ Nişanyan (2010: 106), sözcüğün yansıma olduğunu ve *çakır* ‘vurma sesi’nden türediğini ifade eder. TaS’da sözcüğün ağırlık birimi anlamı tespit edilmiştir. Ancak meyveyle ilgili olan asıl anlamları tespit edilememiştir. Sözcüğün ağırlık birimi

⁷⁹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁸⁰ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

anlamı günümüzde kullanılmamaktadır. Nitekim TS’de altıncı maddede bu anlam eskimiş olarak verilmiştir. sözcük bu yönden anlam daralmasına uğramıştır.

çekirdek: Eskiden kuyumculukta kullanılan ve beş santiğrama karşılık olan ağırlık ölçüsü.

“ . . .Horasanı eyitti: Zer, yüz bir zerdir, otuz üç dirhem beş **çekirdektir**, diyüp surreyi halife önünde kodu. Halife buyurdu: Saydılar, çektiler Horasanı didiği çıktı.” (TaS: 849)

“a. **1.** Etili meyvelerin içinde bir veya birden çok bulunan, çoğu sert bir kabukla kaplı tohum: Kayısı çekirdeği. Zeytin çekirdeği. Karpuz çekirdeği. **2.** Yenmek için satılan ayçiçeği tohumu. **3.** Ağaçlarda soyulmayan bölüm. **4.** Biy. Bir hücrenin merkezini oluşturan cisimcik: İnsan kanındaki alyuvarlar, çekirdeği olmayan hücrelerdir. **5.** Fiz. Atom çekirdeği. **6.** Esk. Kuyumculukta kullanılan ve 5 cgr’a eşit olan ağırlık ölçüsü. **7.** Sf. Mec.

Bir şeyin temelini oluşturan: Çekirdek kadro.” (TS: 512)

çelebi: Sözcüğün yapısı TS’de ‘T. çalap + Ar. î’ olarak verilmiştir (TS: 411). Sözcüğün ‘sahip efendi’ anlamının artık günümüzde kullanılmaması, TS’de ikinci sırada verilen ‘Hristiyan tüccar’ anlamının eskimiş olarak nitelenmesi sadece ‘görgülü, terbiyeli, nazik’ anlamının kullanılması anlam alanının daraldığını göstermektedir. Bektaşî ve Mevlevî pirlerine verilen unvan anlamı hale varlığını sürdürmektedir.

çelebi: **1.** Sahip, efendi.

“Lokman Hekim, çelebisinin kamu kullarından yatlırağı ve horrağıydı. Pes çelebisi bir gün anı ve ayruk kulların bostana veribidi kim yemiş getüreler; pes geldiler, yemiş getirmediiler yolda yediler, ve Lokman yedi deyü çelebilerine haber verdiler. Pes Lokman eyitti **çelebisine..**” (TaS: 853)

2. Kibar, terbiyeli, nazik

“Ed-daken [Ar.]: Hoş-huy ve mülâyım-meşrep **çelebi** adama denir.” (TaS: 853)

“a. **1.** Bektaşî ve Mevlevî pirlerinin en büyüklerine verilen unvan. **2.** esk. Hristiyan tüccar: Çelebi, tütün mü alacaksınız? **3.** sf. Görgülü, terbiyeli, olgun (kimse): ‘Yeleşti gümüş köstekli, fesi kalıpsız, orta yaşlı bir adamdı. Son derece Osmanlı ve çelebi.’ -A. İlhan.” (TS: 516)

çepel: Eren (1999: 85), sözcüğün ağızlarda ‘çöpel’ şekline dikkat çekmiş, ‘çöp kökünden –(e)l ekiyle yapılmış bir türev’ olduğunu söylemiştir. sözcük ağızlar baz alındığında anlam alanını genişletmiştir. Ancak standart Türkçe göz önüne alındığında sözcüğün artık ‘bataklık’ anlamı kullanılmamaktadır. sözcük anlamlarından birini kaybetmiş ve anlam alanı daralmıştır.

çepel, (cipil): 1. Kirli, pis, murdar.

“Yavuz etti İblis iyi görmedi

Çepel tohm hasıl aru vermedi” (TaS: 856)

“Niyyet ettim abdest almağa, **çepelliği** gidermek için.” (TaS: 856)

2. Pislik.

“... Nitekim oğlan iken sen anlara muhtaç idin. Anlar senden üşenmeyüp **çepelin** nice arıttılarsa sen dahi onların ol hallerin kerih görmegil.” (TaS: 858)

3. Bataklık

“Âb-hiz [Fa.]: Ol merç ve **çipil** yere denir ki her neresinden kazılsa su neb’eyleye.” (TaS: 858)

“a. 1. Kir, bulaşık, çamur, pislik. 2. Ürüne karışmış yabancı madde: Üzümün çepelini ayıkladı. 3. Çalı çırpı. 4. sf. hlk. Bozuk, kapalı (hava): ‘Şu saatte kar yağıyordu, daha fenası hava çepeldir, sokaklar çamurludur.’ -R. H. Karay.” (TS: 522-523)

çetin: TaS’da iki anlamda tespit edilmiştir. Sözcüğün ‘hayırsız’ anlamı artık günümüzde kullanılmamaktadır. sözcük anlamlarından birini kaybederek anlam daralmasına uğramıştır. ‘zor, güç’ anlamında yapılan tespitlerin hepsi ‘ceviz’in sıfatı durumundadır. Nişanyan (2010: 108), sözcüğü ‘çat- / çet- +In vurmak, çarpmak’ olarak verir ve sözcükteki incelmeyi ön sesteki ‘ç’ye bağlar.

çetin: Hayırsız

“En-neked [Ar.]: Hayrı ve atası kalil olmak ki **çetin** ve meş’um olmaktır demişler.” (TaS: 871)

çetin koz: Kırılması, ayıklanması güç ceviz.

“Girduy [Fa.]: **Çetin** koz (TaS: 871)

“sf. Amaçlanan duruma getirilmesi, elde edilmesi, çözümlenmesi, işlenmesi güç veya engeli çok olan, güç (II), zor, müşkül: ‘Mühendislerin ayakları doğayı yokluyordu, onunla daha çetin bir savaşa hazırlanıyorlardı.’ -A. Ağaoğlu.” (TS: 525)

çırpı: *Çırp-* fiilinden türetilen sözcük TaS’da tek anlamda tespit edilmiştir. Ancak sözcük için verilen tanığa baktığımızda aslında iki anlamının olduğu anlaşılıyor. Buna göre birinci anlamın ‘iz yapmak amacıyla kullanılan ip’ anlamında işlenmesi gerekir. Hatta ‘huy, gidiş, tavır, kılık’ anlamının da bu ilk anlamdan mülhem mecaz olarak kullanıldığı anlaşılır. TaS’da tespit edilen iki anlam göz önüne alındığında ‘huy’ anlamının artık günümüzde kullanılmadığı; ancak ‘ip’ anlamının kullanıldığı anlaşılır. sözcük anlamlarından birini kaybetmiş ve anlam daralmasına uğramıştır:

çırpı: Huy, gidiş, tavır, kılık

“El-mıtmar [Ar.]: Benna ve mimarların bina takdir ettikleri ipe denir ki **çırpı** ipi tabir olunur... Araplar fılan halkan ve hulkan pederine mümasildir deyecek yerde ‘hüve ala mıtmaru ebihi’ derler ki pederinin **çırpı**sındadır demektir.” (TaS: 907)

“a. **1.** Dal, budak kırpıntısı: “Bir çırpıya benzeyen kolunu sol tarafta bir yere uzattı.” -Y. K. Karaosmanoğlu. **2.** Boyalı ve gergin bir sicimi yay gibi çekip bırakmak yoluyla çizgi çizme: *Çırpı vurmak*. **3.** Çok zayıf.” (TS: 538)

çiğ:⁸¹ Clauson (1972: 413), sözcüğün anlamını ‘nemli, çiğ’ olarak anlamlandırmış ve orta döneme kadar sözcüğün ortaya çıkmadığını belirtmiştir. Ancak Nişanyan (2010: 110), sözcüğü DLT’de geçen ‘yig: pişmemiş (özellikle et)’ şekliyle birleştirir ve y > ç değişiminin izaha muhtaç olduğunu söyler. Bu değişim DLT’de geçen örnek incelendiğinde izah edilebilir. “*çim: Bir şeyin çiğ veya yaş olmasında abartma istenildiği zaman kullanılır. Çim yig et = çim çiğ et, çim öl ton = cip ıslak elbise.*” (DLT I: 338). ‘ç-y > ç-ç = çim yig > çim çiğ’ sözcük pekiştirmeyle birlikte değerlendirildiğinde ilerleyici benzeşme sonucu bu değişimin gerçekleştiği anlaşılıyor. Sözcüğün “*Çiy olan her şeye de yig denir.*” (DLT III: 144) şeklinde geçmesi Clauson’un sözcüğe verdiği asıl anlamın doğru olduğunu da kanıtlamaktadır.

Tas’da işlenen ‘talimsiz, idmansız’ anlamı artık günümüzde kullanılmamaktadır. sözcük bu mecazi anlamını kaybettiğinden anlam daralmasına uğramıştır.

çiğ: Talimsiz, idmansız.

“El-iktizabü [Ar.]: Yaranmadık ham ve **çiğ** davara binmek.” (TaS: 911)

“sf. **1.** Pişmemiş veya az pişmiş. **2.** Gözü rahatsız eden, göze batan (renk, ışık): ‘Koca Mustafapaşa’daki Berber Selim’in aynası karşısında çiğ renkleri buna benzeyen çok süslü bir resim asılıydı.’ -R. H. Karay. **3.** mec. Yersiz ve yakışsız: ‘Bu, benim gibi yaşını başını almış bir adam tarafından pek çiğ bir hareket olurdu.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **4.** mec. Yaşının gerektirdiği görgüye ve olgunluğa erişmiş olmayan (kimse): ‘Fakat Cemal Paşa, çiğ bir politikacı değildi.’ -F. R. Atay.” (TS: 545)

çokluk:⁸² Sözcük, isimden isim yapan ek +*llk*’ın *çok* köküne gelmesiyle türemiştir. TaS ve TS karşılaştırıldığında sözcüğün hem bazı anlamlarını kaybettiği hem de yeni anlamlar kazandığı anlaşılıyor. *Çoklu* maddesinde de görülen özellikle ‘zenginlik’ manası günümüzde artık kullanılmamaktadır. sözcük bu yönüyle anlam daralmasına uğramıştır.

çokluk, (çokluğ): 1. Servet, zenginlik.

“Peygamberler gerçi kim dünyada dünya **çokluğ**un gördüler, amma gerü Allah yoluna verirlerdi.” (TaS: 936)

2. Çok zaman, uzun zaman.

⁸¹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁸² Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“Oğul, er ol baş yar, amma **çokluk** turma yine gitmek ardınca ol.” (TaS: 936)

3. Çok, pek çok, birçok.

“Oğul kız **çokluk** esir eyledi.” (TaS: 936)

4. Kesret

“Irak düştü bu **çoklukta** kalanlar

Yakından buldu ol birlik bulanlar” (TaS: 936)

“a. **1.** Sayı veya ölçü yönünden çok olma durumu, çoğul, kesret, ekseriyet, teklik karşıtı: ‘Güzel seslere fazla kapılma, onun çokluğu gönül öldürür.’ -N. F. Kısakürek. **2.** Çoğunluk: ‘O akşam kibarların geleceğini, smokin hatta frakların çoklukta olacağını söyledi.’ -H. E. Adıvar. **3.** db. Sözcüklerin belirli eklerle birden çok varlığı veya kişiyi bildirme biçimi, çoğul, cem. **4.** zf. Sık sık, çokça, çok kez: ‘Ben çokluk ata binmediğim için birkaç ay içinde at toplandı, semirdi ve güzelleşti.’ -F. R. Atay.” (TS: 560)

çomar:⁸³ Eren (1999: 98), sözcüğün kökenini bilmediğini ifade eder. sözcük TaS’da sadece ‘boynuzsuz koyun’ anlamında tespit edilmiştir. Nişanyan (2010: 113), bu anlama ek olarak Evliya Çelebi Seyhatname’sinde ‘çoban köpeği’ anlamını da tespit ettiğini ifade eder. Bu tespitler sözcüğün genel anlamda hayvanlar için kullanıldığını göstermektedir. Artık günümüzde bu sözcük hayvanlar arasında sadece köpek için kullanılmaktadır. sözcük bu açıdan özelleşme yoluyla anlam daralmasına uğramıştır. Ağızlarda (DS: 1265), ‘kuyruğu kısa veya sonradan kesilmiş at, eşek veya katır’ anlamında var olması geçmişte genel olarak hayvanlar için kullanıldığını kanıtlamaktadır.

çomar: Boynuzsuz koyun

“El-kahd [Ar.]: . . . Buynuzsuz olan koyuna denir ki **çomar** ta’bir olunur.” (TaS: 941)

“a. **1.** İri köpek, çoban köpeği. **2.** hkr. Terbiyesiz, kaba, saldırgan kimse: ‘Sen böyle konuşuyorsun çünkü etrafındaki çomarlara güveniyorsun.’ -R. C. Ulunay.” (TS: 562)

çorak:⁸⁴ Eren (1999: 98), sözcüğün kökenini Orta Farsça *şôrag* olarak vermektedir. Sözcüğün temel anlamı TaS’ta tespit edilmiştir. Ancak TS’de bu anlam tespit edilememiştir. Bu da sözcüğün anlam daralması yaşadığını göstermektedir.

şorak: Tuzlu, çorak.

“Şûr [Fa.]: Sekiz manası var. **1.** Tuzlak ki taâmın ve gayrı nesnenin ta’mı tuzlu olmaktadır.

Türkçe **şorak** ve **çorak** derler.” (TaS: 3680)

“sf. **1.** Verimli olmayan” (Toprak): ‘Biz geçtiğimiz zamanlar, Sina Çölü, Peygamber Musa’nın geçtiği zaman kadar ıssız, boş, kuru ve çoraktı.’ -F. R. Atay. **2.** sf. Acı (su). **3.** sf.

⁸³ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁸⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

mec. Verimsiz, kısır, bakımsız, yoksul: ‘Hayatımın en acı, en yaşlı ve çorak zamanları başlamış oldu.’ -T. Buğra. **4.** Toprak damlara çekilen, su geçirmeyen killi toprak. **5.** Bazı toprakların yüzünde beyaz bir katman durumunda toplanan ve eskiden barut yapmakta kullanılan potaslı, sutlu tuz.” (TS: 562)

çökek: Sözcük, fiilden kalıcı sıfat yapan -(A)k ekiyle türetilmiştir. Sözcüğün kök anlamına uygun olarak geçmişte geniş anlamda kullanıldığı TaS’da verilen örneklerden anlaşılmaktadır. Sözcüğün, hem TaS’da hem de TS’de yer ve nesnelere için kullanıldığı anlaşıyor. Geçmişte gerçekleşen anlam genişliği günümüzde yerini anlam daralmasına bırakmıştır.

çökek: 1. Çöküntü, çirk, tortu.

“Dürd [Fa.]: Çirk ve **çökek**” (TaS: 944)

“El-kışde [Ar.]: Yağın tortu ve **çökeği**.” (TaS: 944)

2. Çökülerek oturulan yer.

“El-müsarü [Ar.]: Ve yerinden ve **çökeğinden** kaldırılmış deve.” (TaS: 944)

3. Tuz ve süt katılmış yoğurt, bir çeşit çökelek.

“Limışk [Fa.]: Süt ve tuz katılmış yoğurttur ki **çökek** tâbir olunur.” (TaS: 945)

4. Batak, bataklık

“Şilk [Fa.]: Özlü kara balçık ve **çökek** yer ki ayak basıcak ayruk çıkamaz.” (TaS: 945)

“a. **1.** Çukur yer: ‘İplere dizdikleri küçük balıkları, borunun altındaki minicik çökeğe atmışlardı.’ -S. F. Abasıyanık. **2.** Bataklık, sazlık.” (TS: 563)

çökelek: Sözcüğün *çök-* fiiliyle ilgili olduğu açıktır. Nitekim Tietze (2002: 533) de sözcüğü ‘çökelek < çök- + -elek’ şeklinde vermiştir.

TaS’da verilen örneklere bakıldığında sözcüğün genel anlamda ‘tortu ve çöküntü’ anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. TS’de de birinci anlam olarak ‘peynir çeşidi’; ikinci anlam olarak ise ‘tortu’ anlamı verilmiştir. İkinci olarak verilen anlamın kullanımını oldukça seyrekler. Buna göre sözcük özelleşme yoluyla sadece ‘peynir çeşidi’ için kullanılmaktadır. Bu açıdan sözcük büyük oranda anlam daralmasına uğramıştır.

çökelek: Tortu, çöküntü

“Sa’ıt [Ar.]: Hamr **çökeleği**.” (TaS: 945)

“Hasere (Ar.): Desti dibinde kalan bulanık ve **çökelek**” (TaS: 945)

“a. **1.** Yağı alınmış süt veya yoğurdun kaynatılmasıyla elde edilen bir çeşit peynir, kesik, ekşimik, torak. **2.** Tortu.” (TS: 563)

dalamak: Fiil, TaS’da tespit edilen anlam ve tanıklara göre hem insan hem de hayvan için kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde ise zehirli hayvan ve bitki için

kullanılmaktadır. Sözcük, Türkiye Türkçesinde anlam alanı daralmış bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

talamak (I): Yağma etmek.

“Yetişüp yıktı Alacahisar’ı

İrübün **taladı** hep ol diyarı” (TaS: 3704)

dalamak: ısırarak, yaralamak, sokmak.

“... Ve kuduz it **taladuğuna**...” (TaS: 981)

“(i) **1.** Köpek, kurt vb. hayvanlar dişlemek, ısırarak: ‘Köpek mi daladı seni?’ -H. R.

Gürpınar. **2.** Zehirli böcek, ısırarak otu, sert kumaş dokunarak teni acıtmak veya kaşındırmak.” (TS: 583)

dam:⁸⁵ Sözcükte ilk göze çarpan özelleşme yoluyla anlam daralmasıdır. Bu değişmeyi parça-bütün açısından değerlendirmek gerekir:

Sözcük geçmişte; bütün olarak ev anlamında.

Sözcük günümüzde; evin parçası çatı ve bütün olarak ev anlamında.

“**dam, (tam):** Ev, üstü örtülü yer, dam.

Bir kimesne ol köyün taşra kenarında **tam** yapmak için kerpiçlik balçık eyler.” (TaS: 983-984)

“(I) a. **1.** Yapıları dış etkilerden korumak amacıyla üzerlerine yapılan çoğu kiremit kaplı bölüm: ‘Pencerenin önüne geçmiş, dalgın ve hiddetli nazarlarıyla karşiki damları seyrediyordu.’ -E. E. Talu. **2.** Üzeri toprak kaplı ev, küçük ev, köy evi: ‘Hekim kendisine üç ay, tam üç ay damdan dışarı çıkmaya izin vermemişti.’ -N. Nâzım. **3.** argo Tutukevi. **4.** hlk. Ahır: ‘At damında çocuğa çok iyi bir yer yapmıştı.’ -H. E. Adıvar.” (TS: 588)

danışman: Nişanyan (2010: 119), sözcüğün Far. dânişmand (bilen, bilgili) sözcüğünden esinlenerek danış- +mAn şeklinde Yeni Türkçe olduğunu ifade eder ve 1935’i referans olarak kullanır. Tietze (2002: 559) ise sözcüğü danışmend > danışman (okumuş kimse, alim) olarak tanımlar fakat *danış-* fiilinin etkisini de ekler. Ayrıca örnek olarak 14. yüzyılı referans gösterir. TaS’da verilen tanıkların ise 13, 14, 15, 16. yüzyıllar olduğu anlaşılmaktadır. Bu da sözcüğün yeni bir sözcük olmadığını göstermektedir.

Sözcüğün anlam alanıyla ilgili ise şunlar söylenebilir. TaS’da verilen örnekler ve anlama baktığımızda sözcüğün daha çok din alimleri için kullanıldığı gözlenmektedir. Ancak günümüzde ise daha çok bir meslek dalında uzmanlık bilgisine sahip insanlar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. O devirde insanların hayatlarını dine göre ayarlama

⁸⁵ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

önceliği göz önüne alındığında âlimler için böyle bir kullanımın olması doğaldır. Değişen sosyal şartlara bağlı olarak insanların önceliklerinin de değişmesi günümüzde artık bu anlamın kullanımdan düşmesine sebep olmuştur. Bu bilgiler dikkate alındığında sözcük anlam daralmasına uğramıştır.

danışman, (tanışman): Danışılan kimse, fakih, âlim

“Oğlan gider **danışmana** salâdır dosta düşmana

Sonra gelmeğün pişmana sana assı kılmaz ola” (TaS: 1000)

“a. Bilgi ve düşüncesi alınmak için kendisine danışılan görevli kimse, müşavir.” (TS: 593)

davar: Clauson (1972: 442-443), sözcüğün anlamlarını ‘çiftlik hayvanı, canlı ve cansız mal’ olarak vermektedir. Ayrıca Ar. mâl sözcüğündeki anlam belirsizliğine paralel olarak orta dönem metinlerinde de anlamın belirsiz olduğunu ifade eder. Erol (2008: 496) Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar sözcüğün ‘mal’ genel anlamının ‘çiftlik hayvanı; binek hayvanı’ anlamının da eklenerek anlam alanının genişlediğini tespit etmektedir. Tietze (2002: 567) de Eski Osmanlıcada sözcüğün ‘mal, mülk’ genel anlamına dikkat çeker. TaS’a bakıldığında sözcüğün bu geniş anlamda kullanıldığı anlaşılacaktır. Sözcüğün anlam alanının daraldığı ise TS’de verilen anlam ve örneklerden anlaşılmaktadır. Burada öne çıkan anlam ‘koyun, keçi gibi çiftlik hayvanları ve onların sürüleri’ anlamı ön plana çıkmaktadır. Sözcüğün DS’de “davar İnek, öküz, katır, eşeğe verilen ad.” (DS: 1378) verilen anlamları önceki dönemlerde anlam alanının içine sadece koyun ve keçinin değil aynı zamanda diğer bazı hayvanların da girdiğini göstermektedir. Bu da sözcükteki anlam daralmasını ispatlayan verilerden biridir.

davar, (tavar): 1. Binek hayvanı.

“Kaçan Tanrı Taâlâ atı yer yüzüne veribidi ve iki ayağı yere dölendi, pes kişnedi pes ana eydüldü Kutlu **davarsın...**” (TaS: 1025)

“**2. Dört ayaklı çiftlik hayvanı.**

... Bir kimsenin atı ya öküzü ya kısrakı ekine girse **tavar** başına cürüm alıp...” (TaS: 1026)

“**3. Mal.**

Ol bilir hem eşkere gizlileri

Ol verir kamuya rızkı **tavarı**” (TaS: 1027)

“a. **1.** Koyun ve keçiye verilen ortak ad: “Evin önünde birkaç **davar** geviş getiriyordu.” - Halikarnas Balıkcısı. **2.** Koyun veya keçi sürüsü: *Çoban davarı yaymaya götürdü.*” (TS: 598)

dayak:⁸⁶ *Daya-* fiilinden türetilmiş bir isimdir. Clauson (1972: 568), sözcüğün modern dillerde ‘özellikle yürüyüş sopası’ anlamında kullanıldığını söylemiştir. Ancak sözcük Türkiye Türkçesinde bu anlamda kullanılmamakta, sadece ağızlarda bu anlamda kullanılmaktadır (DS: 1384). Erol (2008: 497-498), sözcüğün başlangıçta somut bir anlama sahip olduğunu ancak EAT’de ‘güvence’ gibi bir soyut anlam kazanarak anlam alanını genişlettiğini ifade etmiştir. TaS’da verilen tanıklara baktığımızda bu soyut anlamın varlığını görürüz. Ancak günümüz için TS’ye baktığımızda sözcüğün bu soyut anlamının kullanılmadığını dikkat çekmektedir. sözcük bu açıdan anlam daralması yaşamıştır.

dayak, (tayak): Mesnet, dayanılacak şey

“Yaraşur yiğide örü durmak

Koca durmaz bulmayınca **tayak**” (TaS: 1029)

“Pîr ü haref aklumuz aşk ile oldu yiğit

Çün kocala ademî ana gerektir **tayak**” (TaS: 1029)

“Hayatım direği canım **tayağı**

Ümidim başı maksudum ayağı” (TaS: 1029)

“(I) a. Bir insanı veya bir hayvanı dövme işi, sopa, patak, kötek.” (TS: 600)

“(II) a. **1.** Bir şeyin yıkılmaması için dayanan ağaç, destek, payanda. **2.** Evlerin kapısının açılmaması için kapının arkasına konulan kol, destek, sürgü: ‘Evimin dayağı, direğisin kara oğlum.’ -E. Işmsu.” (TS: 600)

dazlak: Tietze (2002: 570), sözcüğün yapısını şu şekilde vermektedir: “... < *dazla-* + fiilden etken fiil sıfatı manasında sıfat yapan *-k* eki.”. Ancak *dazla-* fiilinin kökü de *daz* sıfatı olmalıdır. Zira TaS’da “**taz:** kel, saçsız” (TaS: 1031); Ergin’in Dede Korkut indeksinde “**daz** çıplak” (Ergin 1997: 78) olarak geçmektedir.

TaS’da *dazlak* sözcüğüyle ilgili verilen tanıkların ‘kel, saçsız’; ‘üzerinde ot bitmemiş yer’ anlamlarını taşıdığı anlaşılıyor. Ancak verilen bir tanıkta sözcüğün sadece ‘otsuz’ yerler için kullanılmadığı daha genel anlamda çıplak nesnelere için kullanıldığı anlaşılıyor: “**El-emlesü [Ar.]: Üzeri düz ve tazlak ve tayıncak nesne**” (TaS: 1032). Bu tanıklar doğrultusunda sözcük genel anlamda kullanılırken günümüzde sadece insan için kullanılmaktadır. Bu da bize sözcüğün anlamlarından birini kaybettiğini ve anlam alanının daraldığını ispatlamaktadır.

dazlak: 1. Saçsız, kel.

“...Ve başının önü **dazlak** ola.” (TaS: 1032)

⁸⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“Haşeng [Fa.]: Dağ başlı, yâni **dazlak** başlı.” (TaS: 1032)

“**2. Üzerinde ot bitmemiş (yer)**

“El-emlesü [Ar.]: Üzeri düz ve tazlak ve tayıncak nesne” (TaS: 1032)

“sf. Başında saçı olmayan (kimse, baş), daz: “Adam kel kafalıydı ve gecenin karanlığında bile dazlak kafası uzaktan seçiliyordu.” -O. Aysu.” (TS: 603)

değişik:⁸⁷ Sözcük *deg-* fiilinin işteş şekline gelen sıfat yapan *-k* ekiyle türetilmiştir. Sözcüğün TaS’da verilen ‘karşılıklı kız verme’ anlamında işteşlik fonksiyonu açıkça anlaşılmaktadır. Bu kullanım artık günümüzde yaşamamaktadır. sözcük söz konusu anlamını kaybederek anlam daralmasına uğramıştır.

değişik: Her biri kendi akrabalarından bir kızını ötekiyle evlendirmek suretiyle iki erkek arasında karşılıklı olarak kararlaştırılan evlenme

“El-müşagara [Ar.]: Bir güne nikâh eylemektir. Evvel bir adam ahir bir adama, sen bana bir hatun tezviç eyle, ben dahi mukabilinde sana bir hatun tezviç edeyim deyü şart ile tarafeyn birer hatun tezevvüç eylemekten ibarettir. Hâlâ A’rap ve aşâir-i Ektrat ve Terakime beyinlerinde bu resme nikâh vaki’ olur, beyinlerinde **değişik** tâbir ederler. (TaS: 1044)

“sf. **1.** Değiştirilmiş, muaddel: Yasanın değişik onuncu maddesi gereğince... **2.** Alışılmışın dışında bir özelliği bulunan: ‘O güne kadar görülmemiş türden, değişik bir dergiydi.’ -A. Kutlu. **3.** Farklı: ‘Program müdürümüzün sesi acaba aradığım değişik ses olamaz mıydı?’ -A. Ağaoğlu. **4.** a. hlk. Yedek iç çamaşırı, giyecek: Hiç değişimim kalmadı. **5.** a. hlk. Çok hastalık geçirerek gelişmemiş çocuk.” (TS: 610)

diken: Araştırmacılar sözcüğün yapısını *tik-* + *-gAn* şeklinde vermektedirler (Clauson 1972: 483; Nişanyan 2010: 134).

TaS’da tespit edilen anlamlardan sözcüğün genel olarak bitki veya hayvanlarda var olan dış yüzeye dönük sivri uçlu şeyler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak birinci maddede tespit edilen ‘kılçık’ anlamı günümüzde kullanılmamakta olup sözcük, anlamlarından birini kaybederek anlam daralmasına uğramıştır.

Ayrıca TS’de 2. maddede verilen ancak TaS’da - ‘diken seçesi’ tamlamasında olduğu gibi- dikenli fazla olan bitkiler için kullanılan anlam tespit yapılmamıştır.

diken: 1. Kılçık.

“Pes gördü hânçe üstünde bir biryan olmuş balık kim arkasından pulu ve içinden **dikeni** arınmış.” (TaS: 1143)

2. Arı ve buna benzer sokucu hayvanların iğnesi

“Ben şol karıncayım ki ayak altında kaluram, arı değilim ki **dikenimden** inleyeler.” (TaS: 1143)

⁸⁷ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

diken serçesi: Çalı kuşu, çalı bülbülü, bokluca bülbül, çinkit kuşu.

“Safragun [Fa.]: Yunanide serçe cüssesinde bir kuştur, bu diyarda elhanına nazaran bokluca bülbül derler ve bazı yerde diken serçesi ve çinkit kuşu derler.” (TaS: 1143)

“a. **1.** Bazı bitkilerin dal, yaprak, meyve kabuğu vb. bölümlerinde ve bazı hayvanların derisinde bulunan sert, ucu sivri ve batıcı çıkıntılardan her biri: Gül dikenini. Kirpinin dikenleri. **2.** Bu çıkıntıları çok olan bitki.” (TS: 658)

dil:⁸⁸ Eren (1999: 112), sözcüğün yapısıyla ilgili -kendinin de benimsediği anlaşılan-Brockelmann ve Ligeti’yi referans göstererek şu açıklamaları yapar: “*ti- ‘demek’ kökiünden geldiği anlaşılıyor: ti- + -l eki.*”

Sözcüğün mecazlaşarak ‘sorguya çekilmek için yakalanan tutsak’ anlamına araştırmacılar dikkat çekmektedir (Clauson (1972: 489; Eren 1999: 112). TaS’da bu anlamda tespit edilen tanıklar mevcuttur (TaS: 1146). Sözcüğün bu anlamı günümüzde kullanımdan düşmüştür. Bu yüzden sözcük anlam daralmasına uğramıştır.

dil (I): Anahtar

“Pes bu kişi inci satana eyitli: Atam uyur ve sandık miftahı başı altındadır bana ol uyanınca mühlet vergil kim sandık **dilini** alam ve sana incü babasın verem...” (TaS: 1145)

“Kamu karıların **dili** hakiyçün

Behişt kilidinin **dili** hakiyçün” (TaS: 1145)

dil (II): Sözleşme

“Mezbure Âyişe ile benim **dilüm** vardı, bana gel dedi, ben de geceyle vardım.” (TaS: 1145)

dil (III): Körfez, koy

“... Sonra arz-ı ufk; üstüne uğrar ve burada bir **dil** çıkıp uzanır ki Bahr-i Kulzüm ve Bahr-i Musa ve Bahr-i Mendin (Mendep) ve Bahr-i Aden tesmiye ederler.” (TaS: 1146)

dil (IV): Düşman ahvalini söyletmek için alınan esir

“Çarhacı giden adamlarımızdan altı nefer yiğitlerimiz at boynuna düşüp seğirterek gelip muştuluk, kâfirden kırk adet esir dil aldık deyüp dilleri meydana getirdiklerinde diller eder: Eğer bizi söyletip azat ederseniz.” (TaS: 1146)

“(I) a. **1.** Ağız boşluğunda, tatmaya, yutkunmaya, sesleri boğumlamaya yarayan etli, uzun, hareketli organ, tat alma organı: ‘Ağzımı dolduran kocaman dil, sözcüklere yer bırakmıyor ki...’ -Y. Z. Ortaç. **2.** İnsanların düşündüklerini ve duyduklarını bildirmek için sözcüklerle veya işaretlerle yaptıkları anlaşma, lisan, zeban: “Dilinden Anadolu olduğu ancak belli oluyordu.” -S. F. Abasıyanık. **3.** Bir çağa, bir gruba, bir yazara özgü söz dağarcığı ve söz dizimi: “Halk dilinin günebakan ismini verdiği bu çiçek, güneşe âşkıdır.” -H. S. Tanrıöver. **4.** Belli durumlara, mesleklere, konulara özgü dil: Hukuk dili. Gözlerin dili. **5.** Birçok aletin uzun, yassı ve çoğu hareketli bölümleri: Terazi dili. **6.** Büyükbaş hayvanların haşlanıp

⁸⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

pişirildikten sonra yenebilen dili: ‘Birkaç dilim ekmek, ince bir iki dilim peynir veya dil, bazen de haşlanmış bir sebze yemeği.’ -S. F. Abasıyanık. **7.** Ayakkabı bağlarının ayağı rahatsız etmemesini sağlayan ve bağ altına rastlayan saya parçası. **8.** mec. Düşünce ve duyguları bildirmeye yarayan herhangi bir anlatım aracı: Müzik dili. Yazı dili. “Hiçbir zaman onların arasına katılabilecek bir dil bulamadım.” -R. Mağden. **9.** coğ. Kıstak. **10.** den. Makaraların ve bastıkların içine yerleştirilmiş olan, üzerinden geçirilen halatı istenilen yöne çevirmeye yarayan, çevresi oluklu, küçük döner tekerlek: İki dilli makara. **11.** müz. Bazı üflemeli çalgılarda titreşerek ses çıkaran ince metal yaprak. **12.** hlk. Anahtar.” (TS: 662)

dinç: Clauson (1972: 516), sözcüğün kökünü *tin-* fiili olarak verir ve ‘dinlenme, istirahat; dinlenmiş, rahat’ olarak anlamlandırmaktadır. TaS’da verilen üç tanık da incelendiğinde sözcüğün ‘dinlenme ve istirahat’tan daha ziyade ‘sıkıntı ve beladan uzak, rahat’ anlamında kullanıldığı anlaşılacaktır. Tietze’nin de 14. Yüzyıldan verdiği örnek ikinci anlamı tanımlamaktadır: “*Melik tahtı üstinde ger hoş uyur / Nite dinç oluban uyuya fakir?*” (Tietze 2002: 622).

Bu veriler doğrultusunda TS ve TaS’da verilen anlamlar karşılaştırıldığında sözcüğün anlam daralmasına uğradığı tespit edilir:

dinç, (dinç): Emin, mutmain, selâmet; fariğ, sâkin, âsude, müsterih

“Nice nakş görmüş idi Nevbahar

Adam sureti ol ikisinde var

Kalanı kamu katı korkunç idi

Veli korkularından ol **dinç** idi” .” (TaS: 1160)

dinç olmak: Emin, mutmain olmak.

“Dilin duttuğunca kişi **dinç** olur

Ve ger ni kamu halka gülünç olur” .” (TaS: 1160)

“sf. **1.** Gücü ve sağlık durumu yerinde, canlı, zinde, tendürüst, tüvana: ‘Kısa kesilmiş çember sakallı, iri ağızlı, yetmişlik, dinç bir ihtiyar.’ -M. Ş. Esendal. **2.** zf. Canlı, zinde bir biçimde: ‘Sabah olunca, bütün gece uyumamasına karşın kendini dinç hissediyordu.’ -İ. O. Anar.” (TS: 670)

dinçlik: *Dinç* sözcüğünde meydana gelen anlam daralması bu sözcükte de meydana gelmiştir:

dinçlik, (dinçlik): Rahat, huzur, asayiş

“Ferahat atlandırır indiren

Kılınç eyleven liyk vüz döndüren

Bunalsalık olsa pes ana değin

Güder **dinçli**ğını gözetmez beğın” (TaS: 1160)

“a. Dinç olma durumu, zindelik, mecal.” (TS: 670)

dirilmek:⁸⁹ Clauson (1972: 547-548), sözcüğü *tir-* fiilinin edilgen şekli olarak nitelendirir ve ‘dirilmek, hayat bulmak’ bazen de ‘canlı olmak, yaşamak’ anlamlarında olduğunu belirtir. Erol da sözcüğün EAT’de anlam alanını genişlettiğini tespit etmiştir (2008: 513). TaS’a bakıldığında Erol’un tespit ettiği genişleme verilen anlam ve tanıklardan anlaşılıyor. sözcük geçmişte var olan anlamlarından bazılarını kaybetmiş ve anlam alanı daralmıştır.

dirilmek (II): 1. Yaşamak, ömür sürmek.

“Ol ki bin yıl **dirilür** zari kılır

Kendi ömrüne vü öldüğün bilür” (TaS: 1171)

“Müslümanların melikleri, fakirleri gibi **dirilür.**” (TaS: 1171)

2. Geçinmek, imtizaç etmek.

“Müslümanlık çerisi güçlendi, kuvvetlendi, cemi’i silâhlandı, atlandı; imden gerü bunlarıyla müdarâ birle **dirilmek** gerektir.” (TaS: 1173)

3. Taslamak, -davasında bulunmak.

“Gâh hikmette **dirilür** üstâd

Bilmez andan illâ ol bir kuru ad” (TaS: 1174)

“Her dost **dirileni** dost sanıp sakın aldanma.” (TaS: 1174)

“Anların küfrüne sebep âlim **dirilüp** ilmiyle amel etmeyenlerin...” (TaS: 1174)

“(nsz) **1.** Güçlenip canlanmak: Bir bardak suyu içince dirildi. **2.** Bitki solmuş, pörsümüş durumdayken yeniden canlılık kazanmak, diri duruma gelmek. **3.** Hasta yeniden sağlığını kazanmak, iyileşmek. **4.** Öldüğü sanılan şey canlılık kazanmak: ‘Masal bu, ölüyken dirilmiş, kabirden dışarı atlamış insanların masalı.’ -P. Safa. **5.** mec. Yeniden etkin olmak, geçerli duruma gelmek: ‘Aruz ölçüsü bir gün yeniden dirilecek mi bilmiyorum.’ -N. Ataç.” (TS: 676)

dirilik: Sözcük *tirig* + *ilk* yapısındadır ve ‘hayat, yaşam’ anlamındadır (Clauson 1972: 546). TaS’da verilen anlamlar ve tanıklar incelendiğinde sözcüğün anlam genişlemesi yaşadığı anlaşılır. Ancak günümüzde sözcüğün bu genişliği kaybederek daralma yaşadığı anlaşılıyor. Nitekim TS’de üçüncü anlam tarihsel bir anlam olarak verilmiştir:

dirilik, (dirilik): 1. Yaşayış, hayat, sağlık, geçim.

“Sizi sınıruz, kankınızdır ölümle **dirilik** arasında eyü amel eyleyen.” (TaS: 1175)

2. Tahsisat, ödenek

“... Ve timara talip olanlara timardan ve **dirlikten** himmet ve inayet edem.” (TaS: 1178)

⁸⁹ Bk sözcükteki anlam genişlemesi.

“... Eğer il eridir, eğer muhafızdır, ferman olunan sipahilerdir: bu hususta yoldaşlık edenlerden **dirliği** olmayanlara **dirlik** ile riayet olunup timarı olanlara terakki verilmek mukarrerdir.” (TaS: 1178)

“a. **1.** Yaşayış, hayat, sağlık, varlık, geçim. **2.** Huzur, erinç: ‘Madem birsin, birlik olsun / Dilde, dinde, milliyette / Murat et de dirlik olsun / Baştan başa cemiyette’ -O. S. Orhon. **3.** tar. Osmanlı Devleti’nde bir hizmete karşılık olmak üzere bir kimseye devletçe verilen aylık veya bir yere bağlı gelir: ‘Zaten onun için, hazinelerin, varlıkların, dirliklerin ne değeri vardır.’ -S. Ayverdi.” (TS: 677)

diş bilemek: ‘Öç almak ya da kötülük yapmak için fırsat kollamak’ anlamı üzerinde araştırmacılar ittifak etmiştir (Aksoy 1988: 725; Püsküllüoğlu 2004: 286; Parlatır 2008: 304).

TaS’da verilen tanıklara bakıldığında deyimın anlamının eksik tespit edildiği anlaşılır. TaS’da sadece iştahlanmak anlamı tespit edilmiştir. Ancak deyimın günümüzde varlığını devam ettirdiği ‘öç almak için fırsat kollamak’ anlamının da tanıklardan bazılarında var olduğu anlaşılacaktır: “*Buldu fırsat geldi bir dem yanına / Her cihetten diş bilerdi canına*” (TaS: 1182).

Bu verilere göre deyimın anlam alanında bir daralma tespit ediliyor:

diş bilemek: Tama’ beslemek, iştahalanmak, iştaha göstermek.

“Yüzümez iken suyu diler idi

Yâri ağzına **dişin biler** idi” (TaS: 1182)

“Kötülük yapmak için fırsat beklemek, hıncını gösterir bir durum almak: ‘İşlerinden uzaklaştırılanlara gelince onlar Bahadır’a fena halde diş bilemekte idiler.’” (TS: 679).

dişemek: Tietze (2002: 629), sözcüğün yapısını “*tiş* + isimden fiil yapan -a/-e- genişlemesi” olarak verir. Clauson (1972: 561), ‘genellikle süt dişlerini kaybetmek’ anlamında.

TaS’da verilen tanıktan sözcüğün insandan doğaya aktarma yoluyla EAT’de anlam genişlemesi yaşadığı anlaşılıyor. Ancak günümüzde sözcük o dönemde kazandığı anlamı yitirerek sadece temel anlamında kullanılmaktadır. Bu açıdan sözcük anlam daralmasına uğramıştır:

dişemek: Değirmen taşına diş açmak

Minkar [Ar.]: Değirmen **dişeyecek** çekiç ki Fariside âjine [Fa.]: ve şikene dahi derler.” (TaS: 1183)

“Tebrek-i âsiyâ [Fa.]: Değirmen dişegişi ve tokmak ve dişegi dişemek.” (TaS: 1183)

“(nsz) hlk. Diş çıkarmak.” (TS: 680)

dokumak:⁹⁰ Clauson (1972: 467), sözcüğün asıl anlamını ‘bir şey itmek, vurmak’ olarak verir ve ‘düşman vurmak, fabrika kurmak’ gibi mecazi anlamlar kazandığını belirtir. Erol (2008: 696) da sözcüğün EAT dönemine kadar mecazlaşma yoluyla anlam alanını genişlettiğini ifade etmektedir. TaS’da ikinci sırada verilen ‘çakmak, kakmak’ anlamı Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüştür. sözcük anlamlarından birini kaybetmiş ve sözcüğün anlam alanı daralmıştır:

dokumak, (tokumak): 1. Vurmak, birbirine geçirmek.

“Mâlik Reyyan ol kamuya kakıdı

Kimini sürdü kimini **tokudu**” (TaS: 1196)

“Da’vet kıldı halkı dine okudu

Kil(i)se yıktı, haç uşattı **tokudu**” (TaS: 1196)

2. Çakmak, kakmak

“Yanından dört demür kazuk çıkardı

Şehenşahın kızın çarmuha gerdi

Dokudu dört kazuk dört yana muhkem

Zehi cevr ü cefadur, zehi sitem” (TaS: 1197)

“(i) **1.** Tezgâhta ipliği, çözgü ve atkı durumunda kullanarak kumaş yapmak: ‘Orada kilim dokuyan kadınların arasında yaşam savaşı veriyordu.’ -A. Kulin. **2.** mec. En ince noktalarına kadar özen göstererek, emek vererek ortaya çıkarmak. **3.** hlk. Ağacın yemişlerini sılıkla vurarak indirmek.” (TS: 695)

dolamaç: Sözcüğün TaS’da verilen tanıkları incelendiğinde hem yol için hem de dere için sıfat olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Günümüzde özelleşme yoluyla sadece *yol* için kullanılması sözcüğün anlam alanının daraldığını gösteriyor.

dolamaç: Dolambaçlı, iğri büğrü, karışık

“**Dolamaç** yollarını Kaadir kor ise dün ile yortam.” (TaS: 1201)

“El-ahvaü [Ar.]: Dere büküklerine ve dere **dolamaç**larına derler.” (TaS: 1201)

“a. Dolambaçlı yol: “Köyün dolamaçlarına vurmuş, yokuşu ağır ağır çıkıyorlardı.” -M. Kutlu.” (TS:697)

domalmak: TS ve TaS’da verilen anlam ve örnekler karşılaştırıldığında dikkat çeken bir nokta var. Bu fiilin geçmişte daha genel anlamda kullanıldığı anlaşılıyor. Nitekim TaS’da verilen tanıklarda fiilin ‘kabarmak, tümsek haline gelmek’ anlamı ense, göğüs, damar gibi organlar için kullanılmaktadır. Ancak günümüzde bu fiil sadece insan için kullanılmaktadır. Böylece sözcük anlam daralmasına uğramıştır.

“**domalmak, (tomalmak):** Yusyumru kabarmak, tümsek hale gelmek

⁹⁰ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

Huriler vardır ki göğüsleri ağırşak gibi **domalmıştır** ki tamam cüvanında.” (TaS: 1210)

“El-ımkırar [Ar.]: Gövdenin damarları oklağı gibi **domalup** kalkmak.” (TaS: 1210)

“(nsz) hlk. Dizler bükük, baş ileride, çömelmiş bir durum almak.” (TS: 702)

domaltmak: *Domal-* fiilinde meydana gelen anlam daralması sözcüğün ettirgen şeklinde de mevcuttur. Daha genel anlamda kullanılan fiil Türkiye Türkçesinde özelde sadece insan için kullanılmaktadır:

domaltmak, (tomaltmak): Yumrulaştırmak

“Kurbağa bigi **domaldup** gözünü

Boğazun germe yüceldüp sözünü” (TaS: 1210)

“(i) Domalmasını sağlamak.” (TS: 702)

donanma: *Donan-* fiilinden kalıplaşmış isim. sözcük TaS’ta verilen anlam ve tanıklara göre geçmişte daha genel anlamda kullanılmaktadır. Günümüzde ise özelleşme yoluyla denizcilik terimi olarak kullanılmaktadır.

“donanma, (Tonanma): Donanmış, techiz edilmiş

Sabah oldu derya yüzünden bir **tonanma** gemi çıktı.” (TaS: 1214)

“a. 1. Donanmak işi. 2. Belli bir amaçla kullanılan gemilerin bütünü. 3. den. Bir devletin deniz kuvvetleri, armada: ‘Donanmanın topları ormanın üzerine nefes aldırmaksızın ateş döküyor.’ -A. İlhan.” (TS: 704)

dölek: Clauson (1972: 498), sözcüğü ‘sakin, ağırbaşlı, uysal’ anlamında vermektedir.

TaS ve TS’de verilen tanık ve anlamlar karşılaştırıldığında sözcük anlam daralmasına uğramıştır:

dölek, (tölek): 1. Sabit, berkarar, baki.

“Dünyanın ömrü ve ululuğu **dölek** değildir, eğer maldan nesne ele girirse hem ol daki baki ve **dölek** olmaz.” (TaS: 1231)

2. Mutemet, dürüst.

“Pes bir yıldan sonra Yusuf’a Mısır’ın Beğliğin verdi ve eyitti: ... Bugünkü gün sen benim katımda **dölek** ve inamsın.” (TaS: 1231)

3. Sükûn ve asayiş içinde.

“İşbu yıl hem çok ola beğler helak

İl eminlik ola hem yurtlar **dölek**” (TaS: 1231)

4. Temkinli.

“Ey oğul eğerci ki yiğitsin amma kocalar bigi uslu ve **dölek** ol.” (TaS: 1231)

5. Sakin ve itaatli.

“Râm [Fa.]: **Dölek** ve yavaş.”

“Râm [Fa.]: Edepli ve **dölek** davar, yâni ferman-berdar, Arapça zelûl mânasına.” (TaS: 1232)

6. Elverişli, uygun

“Ed-divar [Ar.]: Bir nesnenin kolay tarafını ve **töleğ**ini etrafından araştırmak mânasına.” (TaS: 1232)

7. Usta, kurnaz.

“Zamanede **tölek** olmuş turnalar

Dizilmiş katarı çığınan gider” (TaS: 1232)

“sf. hlk. 1. Ağırbaşlı, uslu, ağır davranışlı: ‘Oysaki Fatih’in dölek bir kişi olduğu belli, uzun uzun hazırlamış İstanbul’un alınmasını, düşünmüş, hesaplamış da öyle girişmiş o işe.’ -N.

Ataç. 2. Düz, engebesiz (toprak parçası): Dölek yer.” (TS: 711-712)

döşek:⁹¹ Clauson (1972: 563), sözcüğün kökenini *töşe-* fiili olarak verir, anlamını ise ‘yatak, döşek’ olarak vermektedir. sözcük TaS’da tespit edilen anlamını kaybederek anlam daralmasına uğramıştır.

döşek: Tohum ve fidan ekilen yer

“Nagirgâh [Fa.]: Pusu yeridir ve tohumdan manasınadır ki iptida şeker olacak ağacı anda dikip tamam yaprak açmağa ve aşağı kök salmağa başladıkta oradan çıkarup mevzı-ı maksuda dikerler. Türkide **döşek** tâbir ederler.” (TaS: 1242)

töşek: Yatak, döşek.

“Tuşek [Fa.]: Ber-habe ve nihali manasınadır ki üzerinde yatıp uyuyacak firaştır, Türkide döşek derler ve lugat-i merkumeyi dahi Türkidir derler.” (TaS: 3844)

“a. 1. Yatak: ‘Yerinde olsaydım rahat bir döşek bulur, uyurdum.’ -İ. O. Anar. 2. Gemi gövdesinde, su basıncı, çarpma, karaya oturma vb. durumlarda darbeleri karşılayabilecek, yük ve makinelerin ağırlığına dayanabilecek dirençteki yapı gereci. 3. hlk. Dövmek üzere harman yerine serilen ekin sapları.” (TS: 717)

döşenmek:⁹² *Döşe-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlam alanını genişlettiği anlaşılıyor. TaS’da verilen ‘düşkünlük göstermek, kendini vermek’ anlamının Türkiye Türkçesinde kullanılmadığı, böylece fiilin anlam daralması da yaşadığı gözleniyor:

döşenmek (I): 1. Döşemek, yere yaymak, sermek.

“Kalı [Fa.]: Halı ki **döşenür**ler.” (TaS: 1243)

“Nehâlîce [Fa.]: Yaz günlerinde **döşendik**leri nesne. Türkide dahi müsta’meldir.” (TaS: 1243)

2. Serilmek, yayılmak

⁹¹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁹² Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“Geşt ber-geşt [Fa.]: Bir nevi kızılarak ottur, iplik gibi biri birine karış muruş dolaşır, yere **döşenüp** uzanur gider.” (TaS: 1244)

döşenmek (II): Düşkünlük göstermek, kendini vermek.

“Cümle alem halkı ziynet ve şöhrete **döşendi.**” (TaS: 1244)

“(nsz) **1.** Döşeme işi yapılmak: ‘Yılına kalmadı, hepsi düzeldi, döşenip donandı.’ -R. H. Karay. **2.** (-e) tkz. Birine kızarak kötü ve küçük düşürücü sözler söylemek. **3.** tkz. Uzun uzadıya ve yererek yazmak: Başyazar bu olay üzerine gene döşenmiş.” (TS: 718)

duvak: Erenin sözcüğün yapısıyla ilgili açıklamaları şöyledir:

“‘gelinlerin başlarını (ve yüzlerini) kaplayan örtü’. Anadolu ağızlarında çömlek, küp, tandır gibi topraktan yapılmış kapağına da duvak adı verilir... Orta Türkçe tuğ ‘örtü, kapak’ kökünden geldiği anlaşılıyor: tuğ + -(a)k küçültme eki. Türkçede tuğak biçimi duğak > duvak olarak gelişmiştir.” (Eren 1998: 124).

Eren’in açıklamaları, TaS ve TS’deki tanım ve tanımlar incelendiğinde sözcüğün anlam daralması yaşadığı anlaşılıyor. Daha önceleri genel anlamda birçok nesne için ‘kapak’ anlamında kullanılan sözcük standart Türkçede sadece gelinler için kullanılmaktadır. Nitekim TS’de verilen ikinci ve üçüncü anlamlar halk diline özgüdür.

tuvak: Duvak, peçe.

“Hidr [Ar.]: Kız tuvağı ve örtü.” (TaS: 3864)

“a. **1.** Gelinin başını, bazen de yüzünü örten dantel veya tül den örtü. **2.** hlk. Küp, tandır, baca vb.nin taş veya topraktan yapılmış kapağı. **3.** hlk. Yeni doğan bazı bebeklerin doğduğu zaman başlarını çevreleyen zar.” (TS: 727)

düğme: Clauson (1972: 482), sözcüğün kökenini *tüğ-* anlamını ise ‘düğümle bağlamak’ olarak vermektedir. TaS’ta verilen anlamlardan biri Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş ve sözcük anlam daralması yaşamıştır:

düğme: Kapılarda ve sandıklarda bulunan demir halka.

“Zûrfın [Fa.]: Zerfın manasıdır ki kapılarda ve sandıklarda kilit geçirecek demir halkadır, **düğme** tâbir ederler.” (TaS: 1303)

tüğme: Düğme.

“Dest-i lutf ile gümüştin tüğme taktın yakama.” (TaS: 3864)

“a. **1.** Giyecek, yorgan vb.nin bazı yerlerine ilikleyici veya süs olarak dikilen kemik, metal, sedef gibi sert maddelerden yapılmış küçük tutturma aracı: ‘Sımsıkı bağlanmış bir örme kese çıkarıyor, birer birer düğmelerini çözüyor.’ -R. N. Güntekin. **2.** Çevrilmek veya üzerine basılmak yoluyla bir elektrik akımını açan, kapayan, herhangi bir makineyi işleyen veya durduran parça: Radyonun düğmesi. **3.** hay. b. Üst deri altındaki kıkırdak ve yağdan oluşmuş düğme biçimindeki çıkıntı: Kalkan balığının düğmeleri.” (TS: 732)

düğmelenmek: Erol (2008: 541), sözcüğün EAT’de temel anlamının yanı sıra ‘tomurcuklanmak’ anlamını da kazanarak anlam genişlemesi yaşadığını tespit etmiştir. Ancak günümüzde sözcük, kazandığı bu anlamı kaybetmiş ve anlam alanı yeniden daralmıştır. ‘tomurcuklanmak’ anlamı sade ağızlarda varlığını devam ettirmektedir (DS: 1622).

düğmelenmek: Domurcuklanmak, domurmak.

“Güneş doğduğu vakit çiçek verirdi, **düğmelen**ürdü.” (TaS: 1305)

“(nsz) Düğmeleme işine konu olmak veya düğmeleme işi yapılmak, iliklenmek.” (TS: 732)

dün:⁹³ ET döneminden beri kullanılan sözcük anlam daralması yaşamıştır. TaS’da verilen anlam sadece ‘gece’; ve sadece bu anlam tanıklanmıştır. Ancak Erol (2008: 543-544), sözcüğün EAT’den itibaren hem ‘gece’ hem de ‘dünkü gün’ anlamını tespit etmiş ve örneklemiştir. Bu verileri göz önünde tuttuğumuzda, sözcük anlamlarından birini kaybetmiş ve anlam alanı daralmıştır.

dün: Gece

“Eyde sırat böyle ince hem yüce

Karanlık **dün** gibi sanasın gece” (TaS: 1312)

“Zülfü şol ayrılık **dünü** bigi kara idi.” (TaS: 1313)

“a. **1.** Bugünden bir önceki gün: ‘Dün gece uyuyamadım da biraz başım ağrıyor.’ -P. Safa.

2. Geçmiş: Bugünü anlamak için dünü bilmek gerek. **3.** zf. Bugünden bir önceki günde:

Dün söyledi. **4.** zf. Kısa bir süre önce.” (TS: 735)

düz:⁹⁴ Clauson (1972: 571), ‘hemzemin, düz, engebesiz’ gibi temel anlamlarında olduğunu ‘eş, denk’ gibi yeni anlamlar kazandığını belirtmiştir. Erol (2008: 552-553), sözcükle ilgili olarak bu görüşü destekleyici tespitte bulunmuştur. Ancak günümüzde, sözcüğün geçmişte kazandığı anlamlardan bazılarını kaybederek daralma yaşadığı gözleniyor:

düz: 1. Düzgün.

“Ve gövdesinin ıssısı **düz** ola.” (TaS: 1362)

2. Müsavi, birbiri gibi.

Pes Âdem Aleyhisselâm zürriyeti içinde sağ ve sayru ve görklü ve çirkin ak ve kara gördü

eyitti: Yâ Rabbî bunları neçün **düz** yaratmadın.” (TaS: 1362)

3. Gerçeğe uygun, doğru.

“Dedi şaha sağıncın **düz** değildir

⁹³ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁹⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

Beni şeyda kılan bu yüz değildir” (TaS: 1362)

4. Ova, düzlük, yazı

“Dağdan inip **düze** kondular.” (TaS: 1363)

“(I) sf. **1.** Yatay durumda olan, eğik ve dik olmayan: Düz tahta. **2.** Kıvrımlı olmayan, doğru, stabil: Düz çizgi. **3.** Yüzeyinde girinti çıkıntı olmayan, müstevi. **4.** Kısa ökçeli, ökçesiz (ayakkabı). **5.** Yayvan, altı derin olmayan: Düz kayık. Düz tabak. **6.** Kıvrırcık veya dalgalı olmayan (saç). **7.** Yalın, sade, süssüz: Düz bir anlatım. **8.** Çizgisiz, desensiz ve tek renkli: Düz bir kumaş. **9.** a. Engebesiz olan yer, düzlük, ova: ‘Kardaş gitmem Diyarbakır düzüne / Kızlar peri olsa bakmam yüzüne’ -Halk türküsü.” (TS: 744)

düzeltemek:⁹⁵ TaS ve TS’de verilen anlam ve tanımlar karşılaştırıldığında sözcüğün ‘yapmak, imal etmek’ anlamının artık kullanılmadığını göstermektedir.

düzeltemek: Yapmak, imâl etmek.

“Şahtan istedi bir gün genc ü mâl

Kim bir âyine **düzelde** bîmisâl” (TaS: 1363)

“(I) **1.** Düzgün duruma getirmek: ‘Kirli eşyalarımı paketlere sardım, bavulumu düzelttim.’

-R. N. Güntekin. **2.** Bozukluğunu gidermek, onarmak. **3.** Yanlıştan kurtarmak, tashih etmek: ‘Öğleden sonra nüfus kâğıdını getir, kaydını düzeltelim.’ -B. Felek.” (TS: 745-746)

düzen:⁹⁶ Sözcük geçmişe nazaran birçok vesilelerle yeni anlamlar kazanarak anlam alanını genişletmiştir. Bununla birlikte iki anlamını kaybederek anlam alanını da daraltmıştır:

düzen: **1.** Akort.

“Bulmaya haşre değin barbat-ı Nahid **düzen.**” (TaS: 1363)

2. Tertip, nizam, intizam.

“Ya kimse ki dağıtmak için kendi **düzenin**

Bir dahi düzen düzmeğe vara düze benven” (TaS: 1363)

3. Tedbir.

“Vezire şah eydür ki ey beynisüz

Ne **düzen** ola kim diyem anı düz” (TaS: 1364)

4. Ev bark.

“Bârgâh [Fa.]: **Düzen** demek olur, ve çadır ve kapu önü ve mertebe ve divan...” (TaS: 1364)

5. Tıynet, varadılış.

“Nihad-ı merdüm [Fa.]: Ademin **düzeni** demektir.” (TaS: 1364)

6. Takım

⁹⁵ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁹⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi, anlam kötüleşmesi.

“Padişah hurrem oldu, bennaya bir bedre kızıl altun ve hilat-ı hâs ve bir katır **düzeniyle** in’am eyledi.” (TaS: 1364)

“a. **1.** Belli yöntem, ilke veya yasalara göre kurulmuş olan durum, uyum, nizam, sistem: ‘Bilhassa toprak ve silah meselelerinin bir düzene konmasını, hem de tezelden istediler.’ -F. Otyam. **2.** Soyut ve somut nesnelerin bir sıraya, bir hedefe, bir amaca göre sıralanması, konsept. **3.** Yerleştirme, tertip: ‘Evin en bozuk düzeninde bile hastalığa mahsus birtakım aletler vardır.’ -R. N. Güntekin. **4.** Bir devletin belli başlı ilkeleri bakımından yönetimde tuttuğu yol, yönetim biçimi, rejim. **5.** mec. Bir kimseye, bir kuruluşa karşı toplu olarak alınan gizli karar, dolap, komplo. **6.** mec. Topluca ve gizlice yürütülen herhangi bir plan, dolap, komplo. **7.** mec. Dolap, hile: ‘Hile, düzen dağarcığından elbette yeni bir şey bulup çıkaracak.’ -E. E. Talu. **8.** müz. Müzik aletlerinde ses ayarı, akort. **9.** top. b. Toplumsal bir yapı içinde öğelerin bütüne, bütünün öğelere ve öğelerin birbirlerine göre ilişkileri: ‘Orta hâlli ailelerin kurduğu bu düzende herkesin bacası tüten, kapısı çalınan bir evi var.’ -N. Meriç. **10.** hlk. Alet edevat takımı. **11.** hlk. Bez dokuma tezgâhı.” (TS: 746)

düzgün:⁹⁷ Kökü *düz-* fiili olan sözcüğün TS’de altıncı sırada eskimiş olarak verilen ‘fondöten’ anlamı TaS’da da tespit edilmiş ve tanıklanmıştır. Hatta bu anlamın yanı sıra ‘süs ve zinet’ anlamı da verilmiştir. Sözcüğün bu anlamları artık günümüzde kullanımdan düşmüştür ve sözcük anlam daralmasına uğramıştır.

Ancak sözcüğün matematik alanında terimleşerek yeni bir anlam kazanması onun aynı zamanda anlam genişlemesi de yaşadığını bize gösteriyor:

düzgün (I): 1. Kadınların yüzlerine sürdükleri boya, allık.

“El-humre [Ar.]: **Düzgün** dedikleri şeydir ki yüzün levnini güzel eder, ana enlik ve kırmızı nesneye dahi kızılca derler.” (TaS: 1369)

2. Süs, zinet

“Çeşmâ-rûy [Fa.]: **Düzgünlü** suret, yâni çirkin surettir ki düzmekle güzel görünüyor, anımla âdem aldarlâr.” (TaS: 1369)

“**Düzgünlüdür:** müzeyyen [Ar.] zahmetlidir...” (TaS: 1369)

düzgün (II): Tertip, tertibat, intizamlı hal.

“Ashap çevresinde durmuşlardı, gelirken Kureyş’in ol **düzgün**ün gördüler.” (TaS: 1369)

“Kaçan Belkıs yalavaçları ol meydana yakın geldiler ve Süleyman’ın **düzgün**ün gördüler.” (TaS: 1369)

“sf. **1.** Doğru ve pürüzsüz, muntazam: Düzgün tahta. Düzgün yol. **2.** Düzenli, kusursuz, insicamlı, rabitalı, muntazam. **3.** İyi: ‘Belli ki hâlleri vakitleri çok düzgün değil.’ -M. Ş. Esendal. **4.** zf. Kurala uygun olarak, kusursuz bir biçimde: Düzgün konuşuyor. **5.** mat.

⁹⁷ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

Kenar veya ayrıtları ile açıları birbirine eşit olan (biçim): Düzgün çok yüzlü. **6. a. esk. Fondöten.**” (TS: 747-748)

düzmek:⁹⁸ Fiilin anlamının daha EAT’de genişlemeye başladığını Erol (1972: 553), tespit etmiştir. Günümüzde sözcük, kazandığı anlamlardan bazılarını kaybetmiş ve anlam alanı daralmıştır:

düzmek: 1. Dizmek, ipliğe geçirmek.

“Bir bezirganın çok dağılmış kıymeti taşları ve incileri var idi. Bazara çıktı biregüye yüz akça dest - müzd verdi kim gele anı ipliğe **düze**...” (TaS: 1371)

2. Yapmak, meydana getirmek, tertip, tanzim etmek.

“Sanem **düzmekle** geçerdi zamanı

Verirdi İbrahim’e sata anı” (TaS: 1372)

3. Hazırlamak.

“Üç nesne dükeli âdeme sevgilidir: Âhret azığın **düzmek**, dakı dünyada hoş dirlik dirilmek...” (TaS: 1374)

4. Telif etmek, nazmetmek.

“Nazm **düzdüm** bu sözü dünü günü

Gör ki ne şirin hikâyettir bunu” (TaS: 1374)

5. Düzeltmek, tashih etmek.

“Eğer sehv olmuşsa harf ü nikat

Temiz ehli **düze** bulucak galat” (TaS: 1375)

6. Düzen vermek, akort etmek.

“Götürür urur elini kupuza

Diler kim çala kupuzunu **düze**

Düzetti vü urdu kupuzuna el

Heman dem eyitti bu resme gazel” (TaS: 1376)

7. Süslemek, donatmak

“Çeşmâ-rûy [Fa.]: Düzgünlü suret, yâni çirkin surettir ki **düzmekle** güzel görünür, anıla âdem aldarlar.” (TaS: 1376)

“(-i) **1.** Bir gereksinimi karşılamak amacıyla birçok şeyi birbirini tamamlayacak biçimde bir araya getirmek: ‘Oğlum Sıtkı için son zamanlarda epeyce temiz ev eşyası düzdü diyorlar.’ -

M. Ş. Esendal. **2.** Düzene sokmak, düzene koymak, sıralamak, elverişli, uygun bir duruma getirmek: ‘Kâğıt düzmesini, istediği zarı atmasını ona kim öğretti?’ -T. Dursun K. **3.** (-e)

Yaratmak, oluşturmak, meydana getirmek: ‘Yeşil caminin avlusundaki sette oturmuş, Nilüfer ovasına şiir düzerken...’ -S. F. Abasıyanık. **4.** (nsz) Uydurmak: Bir sürü yalan düzmüş. **5.** kaba Cinsel ilişkide bulunmak.” (TS: 749)

⁹⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi ve anlam kötüleşmesi.

eğer: Farsçadan alınma sözcüğün TaS ve TS'deki tanım ve tanıkları karşılaştırıldığında anlam alanının daraldığı anlaşılıyor:

eğer: Yahut, gerek, ister, veya.

“**Eğer** beğdir ya dânişmend ü ışık

Kılur her biri halince tanışık” (TaS: 1388)

“bağ. (e’đer) Şart anlamını güçlendirmek için şartlı cümlelerin başına getirilen sözcük,

şayet: ‘O zaman inandığım gibi / Sahiden bir öbür dünya varsa eğer’ -C. S. Tarancı.” (TS: 760)

eğirtmek: Erol (2008: 258), *eğer-* fiilinin ettirgen şekli olan sözcüğün ‘iğritmek, takip edilmek, eğirtmek, muhasara etmek’ gibi yeni anlamlar kazanarak anlam alanının EAT’de genişlediğini ifade etmektedir. Ancak TaS’da sadece muhasara etmek anlamının tanıklandığını görmekteyiz. Sözcüğün EAT’de kazandığı anlamlarla günümüzdeki anlamı karşılaştırıldığında anlam alanında daralma olduğu anlaşılıyor:

eğirtmek: Muhasara etmek, etrafını kuşatmak, sarmak.

“Eğer kal’a olsa **eğirdür** idik

İl ü oba olsa seğirdür idik” (TaS: 1396)

“(i, -e) Eğirme işi yaptırmak.” (TS: 761)

eğmek: Clauson (1972: 99), sözcüğün temel anlamını ‘bir şeyi eğmek’ olarak vermektedir. Erol (2008: 256-257), sözcüğün TaS’da verilen ‘meylettirmek’ anlamının yanı sıra ‘saptırmak, dalalete düşürmek’ gibi anlamını da tespit etmiştir. sözcük söz konusu bu anlamları kaybetmiş ve anlam alanı daralmıştır:

eğmek: Meylettirmek, iknâ etmek.

“... Ol yiğidi hüsünde gayet ve hûplukta bî-nihayet gördüm, hiç bir yerinde kusur yok, amma gönlüm sultanı diler kim ana varmayam... Atam bana hezar dürlü dil ile söyledi beni **eğemedi**, taş gibi gönlüm yumuşamadı.” (TaS: 1400)

“(i) **1.** Düz olan bir şeyi eğik duruma getirmek: ‘Ağır ağır başını eğip yere baktı ve boynunu büktü.’ -Y. Z. Ortaç. **2.** Sert bir cismi bükme.” (TS: 763)

eğri:⁹⁹ *Eğer-* fiilinden türetilen ismin temel anlamının ‘eğri, bükülmüş’ olduğu, daha ET döneminde soyut anlam kazandığı tespit edilmiştir (Erol 2008: 259). Ancak TaS’ta sadece ‘çevgân, ucu baston gibi eğri ağaç’ anlamı işlenmiş ve tanıklanmıştır. Oysa sözcüğün aşağıdaki kullanımları incelendiğinde ‘kötü, yanlış’ anlamının da olduğu görülecektir.

⁹⁹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

Sözcüğün söz konusu ‘çevgân, ucu baston gibi eğri ağaç’ anlamı Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. sözcük anlamlarından birini kaybetmiş ve anlam daralması yaşamıştır.

eğri: 1. Çevgân, ucu baston gibi eğri ağaç.

“Savlecan [Ar.]: Budağı aşağıya eğecek **eğri** ve kike.” (TaS: 1402)

2. kötü, yanlış

eğri çekmek: Yanlış yola kılavuzlamak, götürmek.

“Ol **eğri** çekerse ko doğruya sap

Ol od yandırırca su üstüne sep” (TaS: 1403)

eğri okumak: Yanlış, bozuk okumak. Bize yavlak doğru sözler elverür

“Yazuğa **eğri** okıyanlar girür.” (TaS: 1404)

eğri olmak: Sapmış olmak, muhalif hareket etmek.

“**Eğri** olsa aynı raha kim ki devrinde senin

Kimseler setredemezler aybını illâ ki sin” (TaS: 1404)

“sf. **1.** Doğru veya düz olmayan, bir noktasında yön değiştiren, çarpık, münhani, doğru karşıtı: Eğri bir yol. **2.** Yay gibi kavislenmiş, eğmeçli, mukavves: Eğri kılıç. **3.** Yatay veya düşey olmayan, bütünüyle bir yana eğilmiş bulunan, eğik, mail: Eğri bir masa. **4.** zf. Yanlış bir biçimde: ‘Gazetecilik bu oğlum, eğri, doğru yazılıp çıkmalı.’ -M. Ş. Esenal. **5.** a. Bir olayın şiddetindeki azalış ve çoğalışları gösteren çizgi: Sıcaklık eğrisi. Hava nemi eğrisi. **6.** a. mat. Doğru veya düz olmayan çizgi, yüzey.” (TS: 763)

eğrilik: Temel anlamı somut olan sözcük EAT döneminde soyut bir mana kazanmıştır. Temel anlam tespit edilemese de TaS’da verilen tanıklara bakıldığında soyut anlamın ön planda olduğu anlaşılıyor. Sözcük, günümüzde soyut anlamını kaybederek anlam daralmasına uğramıştır:

eğrilik: Fenalık, kötülük, hiyanet.

“Hiyanet [Ar.]: **eğrilik** oldu, di hor olmak: hakarettir.” (TaS: 1404)

“a. Eğri olma durumu: ‘Ne denli yalapaşap yapıldığı sonradan anlaşılacak bir ameliyatla, zaten çirkince olan burun iflah olmaz bir eğrilğe kavuşmuş, öyle de kalmıştı.’ -E. Şafak.” (TS: 764)¹⁰⁰

eğrilmek: Clauson (1972: 114), sözcüğü *eğir-* fiilinin edilgen şekli olarak verir; anlamını ise ‘kuşatılmak; eğrilmek, döndürülmek’ olarak vermektedir. Sözcüğün temel anlamını göz önüne aldığımızda TaS’da verilen anlamı günümüzde varlığını devam ettirmemektedir. Bu da sözcüğün anlam daralması yaşadığını gösteriyor.

eğrilmek: Birilmek, toplanmak.

¹⁰⁰ Tanık internet sözlüğünden alınmıştır.

“Gafcî [Fa.]: Çukur yer ki anda su **eğrilür** âbgir mânasına.” (TaS: 1404)

“(nsz) Eğri duruma gelmek: ‘Bardağı bırakırken masa eğrilir gibi oldu.’ -Y. Atılğan.” (TS: 764)

el almak:¹⁰¹ Deyimin anlam ve tanıkları karşılaştırıldığı zaman TaS’da verilen üç anlamın da Türkiye Türkçesinde kullanılmadığı anlaşılıyor. Bununla birlikte yeni iki tane anlam kazanmıştır. Burada hem anlam daralması hem de anlam genişleme söz konusudur:

el almak: 1. Bir mürit, mürşidinden, başkalarına yol göstermek iznini almak.

“Şeyh Abdülkadir hizmetinden **el almışlardır.**” (TaS: 1419)

2. Mürşidin elini tutup ona teslim olmak.

“Ol mürşid-i tarik-ı hidayetden **el alup** biat ettiler.” (TaS: 1419)

3. Elden tutmak, yardım etmek.

“Seg gibi kurban etine diş biler

El alanın ayağın almak diler” (TaS: 1419)

“**1.** esk. tarikatlarda bir mürit, mürşidinden, başkalarına yol gösterme iznini almak; 2. bir sanatı yapmak için ustanın iznini almak; **3.** kâğıt oyunlarında karşı tarafın oynadığı kâğıdın daha önemlisini oynayarak üstünlük sağlamak.” (TS: 773)

ele gelmek: Deyimin tanıkları ve anlamları karşılaştırıldığında TaS’da tespit edilen anlamlarının artık kullanılmadığı anlaşılıyor. Deyim, anlamlarından bazılarını kaybetmiş ve anlam daralması yaşamıştır:

“**ele gelmek: 1.** Elde edilmek, husul bulmak.

“Padişahlık erenlersüz olmaz ve er malsuz kaim olmaz ve mal imaretsiz **ele gelmez** ve imaret adilsüz...” (TaS: 1425)

2. Yakalanmak, derdest olunmak.

“Ve **ele gelen** haramzadelerin kemal-i derece hakkından gelesiz ve muhtac-ı arz olanlardan ismi ve resmi ile yazıp bildiresiz, ba’d-es-sübut hakkından gelevüz.” (TaS: 1425)

“**1.** tutulabilmek; **2.** bebek kucağa alınacak kadar büyümüş olmak.” (TS: 776)

el vermek:¹⁰² TS’de ikinci sırada verilen anlamın eskidiği böylelikle anlam daralması yaşadığı anlaşılıyor. Aynı zamanda deyim, yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

el vermek: 1. Yardım etmek, fırsat vermek, husul bulmak.

“Benim sana işim çoktur, lâkin neyleyim rüzgâr **el vermedi.**” (TaS: 1451)

2. Teslim olmak.

¹⁰¹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹⁰² Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“Bana dediler: Sen seferde iken kardaşın cariyeye el uzatmak diledi, cariyeye **el vermedi** ol dahi cariyenin kemîninde oldu.” (TaS: 1452)

“**1)** yardım etmek; **2)** esk. tarikatlarda mürşit, bir müride, başkalarına yol gösterme izni vermek; **3)** halk hekimliği ile uğraşan kimse bilgilerini bir başkasına öğretmek; **4)** kâğıt oyunlarında elde olan veya olmayan sebeplerle oyun üstünlüğünü karşı tarafa bırakmak.” (TS: 775)

erişmek: *Er-* fiilinin işteş şekli olan sözcüğün TaS’da örneklenen ve tespit edilen anlamları varlığını günümüzde devam ettirememiştir. sözcük iki anlamını da kaybederek anlam daralmasına uğramıştır:

erişmek: 1. Uğraşmak, sataşmak, münakaşa etmek.

“Ayrık saadet ehliyle **erişme** ve senden yeğ ile çekişme.” (TaS: 1500)

2. Şakalaşmak.

“El-tesandele [Ar.]: Nisvanla horata ve şaka eyleyip **erişmek** manasınadır.” (TaS: 1500)

“(e) **1.** Varılması zamana, emeğe bağlı olan veya uzakta bulunan bir amaca varmak, ulaşmak: ‘Genç yaşında üne erişmiş, yönettiği oyunlar afişlerden inmemiş.’ -N. Cumalı. **2.** Bir yere ulaşmak, varmak: ‘Boyu bir elli beş olduğu için eli ancak on beşinci düğmeye erişebilmektedir.’ -H. Taner. **3.** (nsz) Bitkiler veya bunların ürünleri olgunlaşmak: Yemişler bu yıl çabuk erişti. **4.** (nsz) Zaman gelip çatmak: Vakit erişti. Bahar erişti.” (TS: 809)

esenlik: TaS’da tespit edilen ‘dua, selam’ anlamı günümüzde varlığını devam ettiremediğinden sözcük anlam daralmasına uğramıştır:

esenlik: 1. Dua, selâm.

“Selâm ve **esenlik** ve salavat ve tahiyyat anın üzerine...” (TaS: 1534)

2. Selâmet, sağlık, rahat, huzur.

“**Esenlik** görmedim ahdinde hergiz

Gehi giryan geçindim gâh âciz” (TaS: 1535)

3. Sağlık dileği.

“Bedürüd [Fa.]: Selâm ve **esenlik** veda mânasına... Acem esenledi diyecek verde bedürüd kerd der.” (TaS: 1535)

“a. Esen olma durumu, sağlık, afiyet, sıhhat, selamet, hastalık karşıtı: ‘Kendini böyle sağa sola dağıttıkça tadına varılmaz bir mutluluk, esenlik duyuyordu’ -Halikarnas Balıkcısı.” (TS: 815)

esirgemek:¹⁰³ Clauson (1972: 252), sözcüğü türemiş bir fiil (?) olarak alır ve temel anlamını ‘üzülmek’ olarak verir. Anlam genişlemesiyle de ‘1. birine acımak; 2. bir şeyi

¹⁰³ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

paylaşmaktan üzölmek, çok görmek, kıskanmak’ anlamlarını kazanmıştır. Birine ‘acımak’ anlamı artık günümüzde kullanımdan düşmüştür:

esirgemek: 1. Korumak, himaye etmek, sıyanet etmek.

“Akıl ve mezhep içinde ol kişiyi **esirgemek** reva olmaz kim andan kişi emin olmaya.” (TaS: 1536)

2. Acımak, merhamet etmek.

“Bir öksüz oğlancuk gördüm, yalınca, **esirgedim** toncuğaz eyledim, karıncuğun doyurdum, başcuğazın yudun.” (TaS: 1538)

“(i, -den) 1. Korumak, himaye etmek, vikaye etmek: ‘Senin genç, temiz ve fedakâr ruhunu bu felaketten esirgemek isterim.’ -H. C. Yalçın. 2. Bir şeyi yapmaktan veya vermekten kaçınmak: ‘Hemşiremden esirgediğiniz şeyi ben kabul edecek kadar alçalmadım.’ -A. Gündüz.” (TS: 816)

geçerlik: TaS’da ikinci sırada verilen anlam artık günümüzde kullanılmamakta ve böylece sözcük anlam daralması yaşamıştır:

geçerlik, (geçerlik): 1. Rağbette olma, revaç.

“Revâyiş [Fa.]: **Geçerlik** ve kıymetli.” (TaS: 1615)

2. Mürur tezkeresi, geçme müsaadesi verildiğini bildiren tezkere.

“Cevaz [Ar.]: oldu **geçerlik** ululuğa di: Celâl.” (TaS: 1616)

“a. 1. Yürürlükte olma, değerini sürdürme durumu, revaç, valör: Bu para geçerlikten kaldırıldı. 2. Sürümü olma durumu: Bu malın geçerliği kalmadı.” (TS: 914)

geçinmek: Clauson (1972: 698), sözcüğü *keç-* fiilinin dönüşlü şekli olarak alır. TaS’da ikinci sırada verilen ‘ölmek’ anlamının standart Türkçede kullanım sıklığı düşmüştür. Zira TS’de de halk ağzında kullanıldığı belirtilmektedir. sözcük bu anlamını kaybederek anlam daralması yaşamıştır:

geçinmek: 1. Yaşamak, ömür sürmek.

“El-hayât [Ar.]: Eyü **geçinmek** ki cünûb-i ülfetle vakit geçirmek, ömür sürmek.” (TaS: 1617)

2. Ölmek.

“El-kaza [Ar.]: Mevt mânasına, ölüm ve **geçinmek**.” (TaS: 1617)

3. Kendini... gibi saymak, ...gibi görmek.

“Baba dostu **geçinen** bed-mezhep

Derdi sana babalanmaktır hep” (TaS: 1617)

“(nsz) 1. Yaşamak için gerekeni sağlamak: ‘Avla geçinen bir kabile, bu gıdaları tesadüfe borçlu olduğuna inanabilir.’ -C. Meriç. 2. (-le) Uzlaşmak, anlaşmak: Aman çocuklar, birbirinizle iyi geçinin. 3. mec. taslamak: ‘Şiir güç ya, şair olmak, şair geçinmek o kadar değerli.’ -N. Ataç. 4. (-den) mec. Kendi gereksinimlerini başkalarından sağlamak: ‘Sen altmış

para verip bir paket tütün almaz, herkesin tabakasından geçinirsin.’ -M. Ş. Esenal. 5. hlk. Ölmek.” (TS: 915)

geçkin: *Geç-* fiilinden türetilmiş olan sıfatın günümüzde kullanılan anlamları sadece olgunlukla ilgilidir. Geçmişteki anlamları ise fiziki anlamda bir şeye geçmek ve kendinden geçmek; ihtiyarlık ile ilgilidir. Sözcüğün geçmişteki ve şimdiki anlamları karşılaştırıldığında ‘bir şeye geçmek ve kendinden geçmek’ anlamlarını kaybettiği ve böylece anlam daralması yaşadığı anlaşılıyor:

geçkin, (geçgin, geçgün): 1. Kendinden geçmiş, aşırı sarhoş, aşırı derecede.

“Harab [Ar.]: **Geçkin** sarhoş, yâni mest mânasına.” (TaS: 1618)

2. Pek geçen, çok işleyen, müessir.

“Elinde **geçgün** süğü ve altında yüğrük at.” (TaS: 1618)

“geçkin koca: Çok ihtiyar adam.” (TaS: 1618)

“sf. **1.** İhtiyarlamaya yüz tutmuş, yaşlanmış: ‘Cemile geçkin, kısa boylu, tombul, konuşkan bir kızdır.’ -N. Cumalı. **2.** Geçmiş: ‘Sanki otuzunu geçkin kadın o değil!’ -M. Yesari. **3.** Gereğinden çok olgun veya solmaya başlamış (bitki): Geçkin bir karpuz.” (TS: 917)

gedik:¹⁰⁴ TS’de son sırada verilen anlamın eskimiş olarak vasıflandırılması anlamın daraldığını göstermektedir:

gedik, (gedük): 1. Eksik, noksan, ihtiyaç.

“Padişahlık hükmünün farizalarından birisi oldur kim işinin eksiklerin bitirmeğe ve **gediklerin** düzmeğe ivmeklik ve dürüşmek göstere.” (TaS: 1622)

2. Çatlak, yarık.

“Ve dahi **gedik** bardaktan ve sınık çanaktan içmeyeler.” (TaS: 1622)

“a. **1.** Bir düzey üstündeki yıkık, çatlak veya aralık, rahne: ‘Kalenin gedikleri / Şekerdir yedikleri’ -Halk türküsü. **2.** Dağ geçidi. **3.** mec. Boşluk, eksiklik: ‘... kanunların gediğinden alabildiğine yararlanıp küpünü doldurmuş bir açıkgozdü.’ -H. Taner. **4.** mec. Güçlük, güç durum: Gedikten kurtulmak. **5.** ask. Yarma saldırısında düşman mevzilerinde açılan yer. **6.** tar. Bir işi yapmak, bir şeyden yararlanmak yolunda verilen hak, imtiyaz. **7.** esk. Eksik dişli.” (TS: 919)

geğrek:¹⁰⁵ Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında anlamlarından birini kaybederek anlam daralması yaşadığı tespit edilmiştir:

geğrek, (geyrek, geryek): 1. Yumuşak kemik, kırkırdak.

“Çerendu [Fa.]: Kemirdek, gudruf manasına ve **geyrek** yani yumuşak sünük.” (TaS: 1623)

2. Eğe kemiği.

¹⁰⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹⁰⁵ Bk. sözcükteki anlam daralması.

“El-cevanih [Ar.]: Göğüs tahtasının altında olan iki taraflı küçük kaburga kemiklerine denir ki **geğrek** tabir olunur.” (TaS: 1624)

“a. anat. Kaburganın alt yanında bulunan boşluklardan her biri: ‘Kendi aralarında, bir hiç yüzünden, kıkır da kıkır gülerler. Gülmekten de geğrekleri ağrır.’ -S. Birsal.” (TS: 919)

gerinmek: *Ger-* fiilinin dönüşlü hali olan sözcüğün gerçek anlamı TaS’da tespit edilememiş mecazi bir anlam tespit edilmiştir. Günümüzde bu mecazi anlam kullanımdan düşmüştür. Bu nedenle sözcük anlam daralmasına uğramıştır:

gerinmek: Özlemek, hasret duymak.

“El-isbitrar [Ar.]: **Gerinmek** ki bir fi’le çekinüp arzu eylemek.” (TaS: 1667)

“(nsz) Kolları açarak gövdeyi gergin bir duruma sokmak: ‘Geç uyanmıştı, geç ve güç. Yatakta uzun uzun gerindi, esnedi.’ -A. İlhan.” (TS: 936)

geyik:¹⁰⁶ “*Eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Orta Türkçede keyik ‘yaban hayvanı; aslında yabani olan her şey, eti yenen hayvanlardan ceylan, sığın, dağ keçisi gibi hayvanlar’ olarak geçer. Eski Kıpçakçada da keyik ‘yabanî hayvan’ olarak kullanılır.*” (Eren 1999: 155). Eren’in açıklamaları ve TaS’da verilen tanıklar sözcüğün geçmişte genel anlamda ‘av hayvanları’ için kullanıldığını göstermektedir. Günümüze gelince Türkiye Türkçesinde sözcüğün özelleşme yoluyla sadece bir av hayvanı için kullanıldığı anlaşılıyor. Sözcüğün böylece anlam alanı daralmıştır:

geyik: Yırtıcı olmayan dört ayaklı hayvan.

“Hak Taala yüz rahmetinden birini dünyaya indirdi, Adem oğlanları, periler, kamu kuşlar, **geyikler** ne kim yaratılmış canlı var ise ol rahmet ile biri birin severler.” (TaS: 1678)

“a. 1. hay. b. Geyikgillerden, erkeklerinin başında uzun ve çatalı boynuzları olan memeli hayvan (*Cervus elaphus*). 2. *argo* Karısının veya bir kadın yakınının ihanetine uğramış erkek.” (TS: 939)

gez:¹⁰⁷ Sözcükte anlam genişlemesinin yanı sıra anlam daralması da yaşanmıştır. TaS’da ikinci sırada verilen ‘çatal’ anlamı günümüzde kullanımdan düşmüştür:

gez (II): 1. Okun giriş geçecek gediği.

“Kirişe komuş oh **gezin** gezleyip

Çekip aşağıdan hava gözleyip” (TaS: 1688)

2. Çatal.

“Gâz [Fa.]: Sındı ve çatal mânasına, Türkiide **gez** derler.” (TaS: 1689)

¹⁰⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹⁰⁷ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“(I) a. **1.** Okun, kirişe geçen ucundaki kertik. **2.** Tüfek, tabanca vb. ateşli silahlarda namlunun gerisinde bulunan ve nişan alırken arpacıkla birlikte göz ile hedef arasında aynı doğru üzerine getirilen kertik.” (TS: 939)

gezegen: TaS ve TS’deki anlamlar karşılaştırıldığında sözcüğün geçmişte genel anlamda kullanıldığı ancak günümüzde özelleşme yoluyla sadece ‘gök cismi’ anlamında kullanıldığı anlaşılıyor. Sözcüğün ‘gök cismi’ anlamında kullanılışı 1936’dan sonra başlamıştır (Nişanyan 2010: 209).

gezeğen: Daima gezen.

“Veca-ı mefasıl mecmu-ı bedende **gezeğen** olur.” (TaS: 1689)

“a. gök b. Güneş çevresinde dolanan, ondan aldıkları ışığı yansıtan gök cisimlerinin ortak adı, seyyare, planet. ‘Gezegenlerin hareketleri nasıl kati bir nizam içinde cereyan ederse rakkaselerinki de öyledir.’ -M. Kaplan.” (TS: 940)

giyim: *Giy-* fiilinden türeyen isim geçmişte kullanılan ‘zırh, savaş elbisesi’ anlamını kaybetmiş ve anlam alanı daralmıştır:

geyim, (giyim): 1. Elbise, urba.

“**Geyimini** kesti, omzuna dört parmak denlü zahm urdu.”¹⁰⁸ (TaS: 1679)

“**Geyimler** geyeler yaldızlı düpdüz

Ki belirsiz ola göklerde yaldız” (TaS: 1679)

2. (Giyecek şeyler hakkında) tane.

“Bir **geyim** mor ferace ve iki geyim kaftan-ı mukaddem...” (TaS: 1679)

3. Zırh, savaş elbisesi.

“Beni-İsarail zamanında bir kimesne vardı, gaza ederdı, **geyim** geyinip silah kuşanırdı.” (TaS: 1679)

“a. **1.** Giyme işi. **2.** Giyme biçimi: ‘Sonunda giyiminden garsonların başı olduğu anlaşılın biri yaklaştı.’ -Ç. Altan. **3.** Giysi.” (TS: 949)

göç:¹⁰⁹ Sözcük, TaS’da verilen ‘kervan, kabile; merhale, konak’ anlamlarını kaybederek anlam daralması yaşamıştır.

göç: 1. Kervan, kabile.

“Çarşamba suyunun üzerinde gördü dânişmentler **göç**lerin çekip giderler.” (TaS: 1717)

2. Merhale, konak.

“Bu Amuriye ile Engüri aralığı yedi **göç** yerdir, şimdiki halde ol Amuriye’nin adı Emir Tağı’dır.” (TaS: 1717)

3. Sefer.

¹⁰⁸ TaS’da bu tanık *zırh* anlamında olmasına rağmen *elbise* anlamı için verilmiştir.

¹⁰⁹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“**Göç** zamanı geldi, develerini getirdiler, yüklerini bağladılar.” (TaS: 1717)

“a. **1.** Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret: ‘Obalarının hâlâ arkası kesilmeyen göçleri devam etmekte idi.’ -S. Ayverdi. **2.** Evden eve taşınma, nakil: ‘Her sene, zamanı gelince İstanbul’un mahallelerinde Boğaz’ın köylerine göçler başlardı.’ -A. Ş. Hisar. **3.** Taşınma sırasında götürülen ev eşyaları. **4.** hay. b. Kuşların, geyiklerin, yarasaların, bazı balık ve böceklerin mevsim, iklim, besin miktarı vb.ne göre çevre değiştirmeleri: ‘Yüzyıl başında doğanlardan günümüze kalanlar birer birer göçüyor.’ -E. Atasü.” (TS: 954)

gönder: Nişanyan (2010: 213), sözcüğü Yunancadan alıntı olarak vermektedir. Günümüzde savaş yöntemlerinin değişmesiyle birlikte sözcüğün ‘kargı, mızrak’ anlamı kullanımdan düşmüştür. sözcük bu yönüyle anlam daralmasına uğramıştır:

gönder: **1.** Kargı, mızrak.

“Altmış tutam ala gönderin koltuk kıstı, Aruz’a **gönder** urdu.” (TaS: 1748)

2. Sırık.

“El- hayzüran [Ar.]: Gemicilerin **gönder** ta’bir ettikleri sırığa denir ki anınla kayığı kenardan ve sığ yerlerden defederler.” (TaS: 1750)

“a. **1.** Bayrak direği. **2.** Üvendire. **3.** hlk. Kayık ve yelkenli gemilere yön vermeye yarayan, ucunda metal olan ağaç sopa.” (TS: 962)

gönüllü:¹¹⁰ Sözcüğün TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında bazı anlamlarını yitirerek anlamının daraldığı anlaşılıyor:

gönüllü: **1.** Cesur.

“Ohu **gönüllü**ye: ceri [Ar.]: vü cesur.” (TaS: 1770)

2. Gönüle, cana yakın, muteber, hatırlı, şerefli.

“Dilberler içre nite ki canan **gönüllü**dür

Güller içinde gonca-i handan **gönüllü**dür” (TaS: 1770)

3. Kibirli.

“Ağır deprenir etmede serfûrû

Gönüllü gibi sâkıyâ pek sebu” (TaS: 1770)

4. Bön, sersem.

“Kâliv [Fa.]: Ahmek ve bön ve yaramsık ve serkeş ve **gönüllü** ve ...” (TaS: 1770)

“sf. **1.** Bir işi yapmayı hiçbir yükümlülüğü yokken isteyerek üstlenen: ‘Yabancı dil bildiği için de Kore’ye gönüllü olarak göndermeye kalkmışlardı.’ -Ç. Altan. **2.** Çok istekli: ‘Henüz nizamiye ve gönüllü taburların neferleri dağılmamıştı.’ -Ö. Seyfettin. **3.** a. Seven kimse veya sevgili.” (TS: 966)

¹¹⁰ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

görünüŖ:¹¹¹ Sözcük *görün-* fiilinden türemiŖtir. TaS’da tespit edilen sarayla ilgili anlamı artık kullanımdan düŖmüŖtür. sözcük bu yönüyle anlam daralması yaŖamıŖtır.

görünüŖ: Sarayın merasim salonu.

“Cümle a’yan-ı Kırım Bahçesaray’ın han **görünüŖü**ne cem olup bay ü geda ve pîr ü cüvan geniş edip Tatar Hanı sıyaneten ettiler kim...” (TaS: 1783)

“a. **1.** Görünme iŖi. **2.** Gözün ilk bakıŖta veya zihnin dolaysız olarak algıladığı Ŗey. **3.** Gerçeğe uymayan dıŖ görüntü, zevahir: GörünüŖe aldanmamalı. **4.** Bulunulan bir yerden görülebilen alan, görünüm, manzara: ‘Van gölünün görünüşü eŖsizdi.’ -N. Cumalı. **5.** db. Fiillerin belirttiği oluŖların süresi, geliŖmesi ve bitmesiyle ilgili bütün biçimleri kapsayan dil bilgisi kategorisi: Atıldı atılacak, düŖtü düŖecek; gelmiŖ olmak, gidecek olmak.” (TS: 972)

götürmek: Clauson (1972: 706), sözcüğün asıl anlamını ‘kaldırmak, yükseltmek’ olarak verir. Bu temel anlam TaS’da da tespit edilmiŖ ve tanıklanmıŖtır. Ancak günümüzde bu anlamın kullanımdan düŖtüđü anlaŖılıyor. sözcük böylece anlam daralması yaŖamıŖtır:

götürmek: 1. Ortadan kaldırmak, bertaraf etmek.

“Ey Çalabım geyikleri esirgeğu ve bulara azap kılmagıl yay ıssısın, kıŖ sovuğuun bulardan **götürgil.**” (TaS: 1788)

2. Ayırmak, uzaklaŖtırmak, kaldırmak.

“Ger gönül senden **götüremdahi** kime bağlayam
Gönlümü ayruk kiŖi mihriyle nite dağlayam” (TaS: 1790)

3. Tahammül etmek, yüklenmek, taŖımak.

“Her kim melikler dergâhına mülâzım ola ve buların katı rençlerin **götürmeğe** ve acı Ŗerbetlerin içmeğe katlana.” (TaS: 1790)

4. Yukarı kaldırmak.

“Secdeden **götürdü** baŖın ağlayu
Anı gören hayran oldu tanlayu” (TaS: 1791)

5. Toplamak.

“...Her kim diken eker ise üzüm **götürmeye.**” (TaS: 1793)

“(i) **1.** TaŖımak, ulaŖtırmak veya koymak: ‘Yemeği götürmek için o an en uygun kiŖiydim.’ -A. Kutlu. **2.** (-i, -e) Bir kimseyi bir yere kadar yanında yürütmek. **3.** Yerinden ayırıp uzağa atmak veya yok etmek: Bir mermi bacağını götürdü. Duvarı su götürdü. **4.** (nsz) Öldürmek: Hastalık çok insan götürdü. **5.** (-e) Dayanmak, katlanmak, tahammül etmek. **6.** (-i, -e) Birinin yanında yürüyüp ona bir yere kadar arkadaŖlık etmek: Beni evime kadar götürdü. **7.** (-e) Bir sonuca vardırarak: ‘Bitirmeden Ŗunu da söyleyeyim, ahlaka, gerçek ahlaka götüren

¹¹¹ Bk. sözcükteki anlam geniŖlemesi.

başlıca yollardan biri de aşktır.’ -N. Ataç. **8.** Kaybolmasına, yok olmasına yol açmak: Eksiler artıları götürdü. **9.** Herhangi bir yiyeceği tek başına ve hızlı bir biçimde yemek. **10.** argo Tümüyle sahip olmak. **11.** argo Haksız kazanç sağlamak, mal veya para sahibi olmak.” (TS: 975)

götürü: Sözcüğün *götür-* fiiline gelen –*Ü* zarf-fiil ekinin kalıplaşmasıyla oluştuğu anlaşılıyor. sözcük genel anlamda kullanılırken günümüzde sadece ticari bir terim olarak kullanılmaktadır. Sözcüğün anlam alanı daralmıştır.

götürü: Bütün, tamam, toptan, hep, büsbütün.

“**Götürü** âleme hüccet ve burhan göstermek için...” (TaS: 1793)

“sf. tic. **1.** Fiyatı veya ücreti toptan belirlenen (iş vb.). **2.** zf. Fiyatını toptan belirleyerek: ‘Büyük işleri götürü vererek onları geceleri de çalıştırır.’ -İ. H. Baltacıoğlu.” (TS: 975)

güç:¹¹² Öncelikli olarak sözcüğün anlamında daralma dikkat çekmektedir. TaS’da ilk sırada tespit edilen ‘zulüm’ anlamı artık günümüzde kullanılmamaktadır. sözcük söz konusu anlamı kaybetmiş ve anlam alanı daralmıştır.

güç, (güc): 1. Zulüm, gadr, haksızlık, zor, çevir, eziyet, sitem.

“Şunun gibi bir padişah oldudu

Kim avazesinden cihan toldudu

Ne zehre kim âdem ede **güç** basınç

Raiye inayet bulup oldu dinç” (TaS: 1843)

2. Cidal, şiddet.

“Belürünce tedbir ile işe uç

Müdaraya yeğ andan ki savaş ü **güç**” (TaS: 1844)

“(I) a. **1.** Fizik, düşünce ve ahlak yönünden bir etki yapabilme veya bir etkiye direnebilme yeteneği, kuvvet: Zihin gücü. Yaşama gücü. **2.** Bir olaya yol açan her türlü hareket, kuvvet, takat. **3.** Sınırsız, mutlak nitelik: Tanrı’nın gücü. **4.** Büyük etkinliği ve önemi olan nitelik: Paranın gücü. **5.** Bir cihazın, bir mekanizmanın iş yapabilme niteliği: Motorun gücü. **6.** Siyasi, ekonomik, askerî vb. bakımlardan etki ve önemi büyük olan devlet, devletler topluluğu: Güçler dengesi. **7.** Bir ulus, bir ordu vb.nin ekonomik, endüstriyel ve askerî potansiyeli: İnsan gücü. **8.** Bir toprağın verimlilik yeteneği. **9.** mec. Yeterliliğini ve güvenilirliğini kanıtlamış kimse. **10.** coğ. Bir akarsuyun aşındırma ve taşıma yeteneği. **11.** fiz. Birim zamanda yapılan iş.” (TS: 994)

“(II) sf. **1.** Ağır ve yorucu emekle yapılan, çetin, müşkül, efor, kolay karşıtı: Eski yazıyı öğrenmek güç bir işti. **2.** zf. Zorlukla: ‘Kendini yatağa güç atmış ve sızıp kalmıştı.’ -Y. K. Karaosmanoğlu.” (TS: 994)

¹¹² Bk. anlam genişlemesi.

güvenç: *Güven-* fiilinden türeyen isim TaS’da verilen birinci anlamını kaybederek anlam daralması yaşamıştır:

“**güvenç:** 1. Arzu, emel.

Seni bulmayup olmasun incine

İver kim tiz erişe **güvencine**

2. Sevinç, sürur.

Cihan işi geh gaygudur geh **güvenç**

Kişi gâh rahat bulur gâh reñç” (TaS: 1884)

“a. Güvenme duygusu, itimat: ‘Anneler babalar çocuklarını yarına güvençe yetiştireceklerdir.’ -S. İleri.” (TS: 1012)

güvenmek: Erol (2010: 405), sözcüğün ET’den EAT döneminin sonuna kadar anlam alanını genişlettiğini tespit etmiştir. Bu tespit doğrultusunda TaS’da da sözcük üç anlamda tespit edilmiştir. Günümüze gelince bunlardan ‘sevinmek; iftihar etmek, övünmek’ anlamları kullanımdan düşmüştür. sözcük iki anlamını kaybetmiş ve anlam alanı daralmıştır:

“**güvenmek:** 1. Bel bağlamak, itimat etmek.

Bu arada her kim ki akılı ola

Ne mala **güvene** ne cana kala

2. Sevinmek.

Kimesne ölümüne **güvenme** sen

Ki devran seni hem komaya esen

3. İftihar etmek, övünmek.

El-mef’haru: Şol iyi hünere ve iyi hûdur ki bir zamandan bir zamana rivayet olunur ve söylenir ve kişi anun ile öğünür ve **güvenir.**” (TaS: 1884-1885)

“(-e) Güven duymak, güveni olmak, itimat etmek: ‘Bu işte size güveniyorum. Kendimi kuvvetli görmek biraz fazla kendime güvenmek olur.’ -H. E. Adıvar.” (TS: 1013)

haklı: Sözcüğün temel anlamı TaS’da tespit edilememiştir. Ancak tespit edilen ‘zevce’ anlamı günümüzde kullanımdan düşmüştür. sözcük anlamlarından birini kaybetmiş ve anlam alanı daralmıştır. Ancak sözcüğün kaybedilen anlamı, ağızlarda ‘nişanlı, nikahlı’ anlamında kullanılmaya devam etmektedir.

“**haklı:** Nikahlı zevce.

Verüben Gülşeni dünya talâkın

Eder çün zâl imiş **haklum** gerekmez” (TaS: 1985)

“sf. **1.** Hakka uygun, doğru, yerinde: ‘Fakat aşta ne hak ne haklı ne haksız ne de bir hakikat vardır.’ -M. Ş. Esenal. **2.** Davası, iddiası, düşüncesi veya davranışı doğru ve adalete uygun olan (kimse): İkisinden hangisinin haklı olduğu anlaşılamadı.” (TS: 1029)

havuç: Fasçadan alınma sözcüğün geçmişte genel anlamda sebzeler için kullanıldığı, ancak günümüzde özelleşerek bir sebze için kullanıldığı, sonuç olarak anlamın daraldığı anlaşılıyor:

“**havuç:** Ete katılan sebze.

İçine ne **havuç** birağurlarsa anun tabiatın dutar.” (TaS: 1903)

“a. bit. b. Maydanozgillerden, koni biçimindeki etli kökü için sebze olarak yetiştirilen, iki yıllık otsu bir kültür bitkisi, yeregeçen (Daucus carota).” (TS: 1066)

hayranlık: Sözcüğün kökü Ar. hayran “[akıl] karışmak, bulanmak” (ATS: 210) anlamına gelmektedir. TaS’da sözcüğün temel anlamı tespit edilememiştir. Hayran + İlk ekinden oluşan sözcük geçmişte insanı kendisinden geçiren ‘esrar’ anlamında tespit edilmiştir. Bu anlam günümüzde kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır:

“**hayranlık:** Essar, haşış.

Pencpâye [Fa.]: Bene dedikleri ot ki Arapça haşış derler. Türkiide esrar ve maslık ve **hayranlık** derler.” (TaS: 1907)

“a. **1.** Hayran olma durumu: ‘Sıcak bir ekmek gibi bölünebildiğini görünce artmış hayranlığımız.’ -E. Şafak. **2.** mec. Tutku, aşırı istek: ‘Gençliğin, hiç olmazsa gençliğin ruhundan bu mal, bu süs, bu lüks hayranlığımı sökelim.’ -P. Safa.” (TS: 1072)

hayta:¹¹³ TS’de verilen birinci anlam kısaltmadan da anlaşılacağı üzere kullanımdan düşmüştür. sözcük anlamlarından birini kaybederek anlam daralması yaşamıştır.

“**hayta:** Zorba, âsi, şaki.

Rumili **haytalarından** bir iki yâd ettim

Dağlıyı, Dağ deviren oğlunu etmem tadat” (TaS: 1907)

“a. (ha’yta) **1.** tar. Osmanlıların ilk dönemlerinde eyalet askerlerinin uç boylarında görevli sınıflarından biri. **2.** sf. mec. Başiboş, bir baltaya sap olamamış, apaş, serseri: ‘Ötedeki masada birtakım hayta gençler cıvık cıvık gülüşüyor.’ -Y. K. Karaosmanoğlu.” (TS: 1073)

ışık:¹¹⁴ *Işıl-* fiilinden türeyen sözcük TaS’da tespit edilen anlamlarından bazılarını kayberek anlam alanını daraltmıştır:

ışık (I), (ışıklık): 2. Parlak, güzel yüzlü.

“**Şam**’dan gelmiş yalın yüzlü **ışık** mahbûbdur

¹¹³ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

¹¹⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

Tas alub kûyün gedalar gibi seyreyler güneş” (TaS: 1988)

3. Aydınlık, ziya.

Es-senâ [Ar.]: **İşıklık** ki zıya manasınadır.” (TaS: 1988)

ışık (II), (ışık mezhep): Bektaşî dervîşi.

“Eğer beğdir ya dânişmend ü **ışık**

Kılur her biri halince tanışık” (TaS: 1988)

“a. **1.** Cisimleri görmeyi, renkleri ayırt etmeyi sağlayan fiziksel enerji, erke, ziya, nur, şavk: “Okuyabilmek için kapıdaki ışık yeterli değildi.” -H. E. Adıvar. **2.** Bir yeri aydınlatmaya yarayan araç: Buraya bir ışık getirin. **3.** Aydınlanmak için kullanılan elektrik: “Apartmandaki dairelerin ışıkları kapalı, herkes mışıl mışıl uyuyor olmalı.” -A. Ümit. **4.** mec. Mutluluk, sevinç veya zekâdan doğan, özellikle yüzde ve gözlerde beliren parlıtı: “Bütün gözlerden manalı ışıklar sırıyordu.” -P. Safa. **5.** mec. Yol gösteren, aydınlatan kimse, düşünce, eser vb: “Sevgili Behçet Necatigil şiirimizin vazgeçilmez ışıklarından biri olarak ayrıldı aramızdan.” -N. Cumalı. **6.** fiz. Yüksek derecede ısıtılan cisimlerin veya çeşitli enerji biçimleriyle uyarılan cisimlerin gaz ışığı yaydığı gözle görülen ışımaya.” (TS: 1131)

ileri: ¹¹⁵ Sözcük, Türkiye Türkçesinde bir genişleme yaşamasının yanı sıra anlamlarından bazılarını kaybederek daralma da yaşamıştır :

“**ilerü, (ileri) :** 1. önce, evvel, mukaddem.

“Yine döndü ağladı zari kılı

Gülmüş iken ilerü öndin ulu” (TaS: 2042)

2. Evvelki, eskisi

“**İlerü** gibi ağır yük götürüp irak yola yük iletmez oldum.” (TaS: 2043)

“a. **1.** Herhangi bir şeye göre daha ötede olan yer, geri karşıtı. **2.** Bir şeyin ulaşılacak yönü: Yolun ilerisi düz. **3.** Henüz gelmemiş zaman, gelecek, sonra. **4.** sf. Önde bulunan: İleri karakol. İleri hat. **5.** sf. Doğrusundan daha çok gösteren (saat): Saat beş dakika ileridir. **6.** sf. mec. Benzerlerini geride bırakmış: İleri fikirler. **7.** zf. Öne doğru, ileri doğru: Masayı biraz ileri çekelim. **8.** ünl. “Amaca doğru durmadan yürü” anlamında kullanılan bir seslenme sözü: “Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz’dir. İleri!” -Atatürk. **9.** sp. Temel duruşta ayak uçlarının gösterdiği yön.” (TS: 1172)

iri: Erol (2008: 665), EAT döneminde sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlam alanını genişlettiğini ifade etmektedir. TaS’da verilen tanıklardan mecazi anlam açıkça anlaşılıyor. Günümüzde sözcük mecazi anlamını kaybetmiş ve anlam alanı daralmıştır:

“**iri:** Kaba, sert, katı, kalın.

İri ve yoğun bezden gönlek giymek ve katı dösekte yatmak ve...” (TaS: 2089)

¹¹⁵ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi ve anlam iyileşmesi.

“Bunun gibi saç, reva olmaya

Ki kimse deniz suyu ile yuya

Bu su ile hem **iri** ola tenim

Yüreğimi acıtmağıl ey canım” (TaS: 2089)

“ Bir gün Sadık’ı gördüler kim bir kıymetli ton giymişti. Pes eyittiler: Yâ ibni Resulullah işbu ton senin beytin tonu değil. Sadık ol kişinin elin tuttu kendözünün yakasından aşağı iletti. Ol aziz, tonun altında bir iri pelas var giymişti, şöyle kim anın iriliği ol kişinin elin dırmaladı.” (TaS: 2089)

“sf. Olağandan daha hacimli, olağanı aşan büyüklüğü olan, ince karşıtı: “Onun getirdiği kızarmış eti, şarabı, iri ve sulu elmaları acele yuttu.” -Ö. Seyfettin.” (TS: 1204)

irilik: *İri* isminden türeyen sözcükte, kökünde meydana gelen anlam daralması gibi daralma yaşanmıştır:

irilik: 1. Sertlik, kabalık, katılık, huşunet.

“Ol kadar **irilik** etme ki halk senden incine.” (TaS: 2090)

2. Şişlik

“İç yağı boğaz **iriliğine** nafidir.” (TaS: 2091)

“a. İri olma durumu.” (TS: 1204)

irkilmek:¹¹⁶ Erol (2008: 298), *irk-* fiilinin edilgen şekli olan sözcüğün temel anlamını ‘toplanmak, bir araya gelmek’ olarak vermektedir ve EAT dönemine kadar anlam alanının genişlediğini ifade etmektedir. Söz konusu bu tespit TaS’da verilen tanıklardan da anlaşılıyor. Ancak günümüze gelindiğinde sözcüğün anlamlarından bazılarını kaybettiği ve anlam alanının daraldığı anlaşılıyor:

“**irkilmek: 1.** Birikmek, toplanmak, yığılmak.

“Bülsuk [Ar.]: **İrkilüp** yatan su ve yayılıp yatan su.” (TaS: 2092)

2. Çekinmek, tereddüt etmek, duraklamak.

“Kapudan gelmede **irkilmedi** hiç

Oldu mahdumu ile pîça-pîç” (TaS: 2093)

“(nsz) **1.** Ürkerek geri çekilir gibi olmak: “Elimi omzuna koyuyorum. İrkiliyor, sertçe çeviriyor bakışını.” -E. Bener. **2.** Şaşırıp duraklamak: “İnsanlar iki büklüm olup düştükleri konduların içinde dozer kasnaklarının sesiyle irkildiler.” -L. Tekin. **3.** biy. Vücudun bir yeri dışarıdan gelen bir uyarıcının etkisiyle kanlanıp şişmek, taharrüş etmek. **4.** hlk. Akan bir şey, bir engel karşısında duraklayıp birikmek.” (TS: 1204-1205)

irkinti: *İrk-* fiilinden türemiş ismin TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında özelleşme yoluyla anlam alanının daraldığı anlaşılıyor. Genel anlamda kullanılan

¹¹⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

sözcük sadece canlılar için kullanılmaktadır. İlk maddede verilen ‘su birikintisi’ anlamı ise ağızlarda yaşamaktadır:

“irkinti, (irkindü): Toplanmış, irkilmiş, birikmiş şey.

El-haşrecü [Ar.]: Şol su **irkindisidir** ki çakıl arasında olur.” (TaS: 2093)

“a. hlk. **1.** Su birikintisi. **2.** Ürperme, irkilti: “Acaba, başımızdan geçen belalar, çektiğimiz mihnetler ve nihayet rahat, zengin bir memleketin batışını görmüş olmamız bizde, artık dünya hazlarına karşı bir nevi irkinti mi hasıl etmişti?” -Y. K. Karaosmanoğlu. **3.** Korku, çekinme, irkilti: “Yarın en büyük kuvvetlerin karşısında en ufak bir irkinti bile bana yaklaşamayacaktır.” -A. Gündüz.” (TS: 1205)

istemek:¹¹⁷ Clauson (1972: 243), sözcüğün Kaşgari tarafından ‘irte- bir şeyi aramak, araştırmak’ fiiliyle eş anlamlı olarak tanımlandığını ancak iki fiilin sonraki süreçte birbirinden ayrıldığını ifade eder. Clauson’a göre *irte-* fiili hala aynı anlamda ancak *iste-* fiili anlam genişlemesi yaşamıştır. Erol’un (2008: 299) yaptığı taramalar da fiilin EAT döneminde anlam genişlemesi yaşadığını göstermektedir. Ancak TaS ve TS karşılaştırıldığında sözcüğün temel anlamı olan ‘aramak, araştırmak’ ve ‘sormak, tahkik etmek’ anlamları artık günümüzde kullanımdan düşmüştür. Yani sözcük anlamlarından bazılarını kaybetmiş ve anlam alanını daralmıştır:

“**istemek: 1.** Aramak, araştırmak.

“Sen dakı uçmakı bunda **istegil**

Uçmak için dünyayı elden kogıl” (TaS: 2104)

2. Beklemek, gözetmek, kollamak.

“... kendözün nesne bilmez gibi eyleyip yürürdü ve her bir cinsten fırsat **isterdi**, ta kim delim dostlar ve yaranlar edindi.” (TaS: 2107)

3. Sormak, tahkik etmek.

“Suçumu benim bulardan **istesün**

Ellerin niçin doğradılar soylasun” (TaS: 2107)

“(-i) **1.** İstek duymak, arzulamak: “İçeri girmekten korkarak bahçedeki demir kanepeye oturmak istedi.” -P. Safa. **2.** (-den, -i) Bir şeyin kendisine verilmesini veya yapılmasını söylemek, dilemek: “Bir gün benden okumak için kitap istedi.” -F. R. Atay. **3.** Görmek istediğini bildirmek: Sizi isteyen kimdi? **4.** Gerek olmak: Yurdun ilerlemesi için çok çalışmak ister. **5.** Evlenmek dileğinde bulunmak: Komşunun kızını istemişler.” (TS: 1212)

kak:¹¹⁸ Clauson (1972: 608), anlamını ‘kuru şey’ olarak vermektedir. Erol (2008: 117-118), sözcüğün *meyveler* için kullanılmasının özelleşerek anlam daralmasını doğurdunu

¹¹⁷ Bk. fiildeki anlam genişlemesi.

¹¹⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

söylemektedir. Ancak TaS’da verilen anlamlara bakıldığında sadece *meyve* için değil aynı zamanda *et* için de kullanıldığı anlaşılıyor. *Et* için kullanılan anlam günümüzde kullanılmamaktadır ve anlam daralmıştır.

“**kak**: **1.** Elma, armut, kayısı gibi meyvaların kurusu.
... Kakırsan andan **kakı**, yirsen yi armut **kakı**.” (TaS: 2164)

“**2.** Kadit, yani kurutulmuş et.
... **kak**: kadid [Ar.]...” (TaS: 2164)

“a. hlk. **1.** Elma, armut vb. meyvelerin kurutulmuşu: Armut kakı. Kayısı kakı. **2.** sf. mec. Zayıf ve kuru (kimse).” (TS: 1270)

kamçı: ¹¹⁹ Clauson (1972: 626), *kam-* fiilinden isim ve anlamı ‘kırbaç’ olarak vermektedir. Clauson’un yaptığı açıklamalar sözcüğün asıl anlamının ‘kırbaç’ olduğunu vurgulamaktadır. TaS’da sözcüğün asıl anlamı tespit edilememiştir. Tespit edilen ‘kısa kılıç’ anlamı da artık kullanılmamaktadır. Sözcüğün anlamlarından birini kaybettiği ve anlam alanının daraldığı anlaşılmaktadır.

kamçı: Kısa kılıç.
“Nimçe [Fa.]... ve kısa kılıca da denir ki varsak ve **kamçı** tabir olunur.” (TaS: 2193)

“a. **1.** Bir ucuna ip, deri vb. bağlı vurma, dövme aracı: “İnce ve uzun parmaklı elleri kamçı tutmasını bilmiyor.” -Y. K. Karaosmanoğlu. **2.** den. Bir ucu bir yere bağlı, öbür ucu herhangi bir işte kullanılmak için serbest bırakılan halat. **3.** biy. Spermatozoitlerde ve bazı tek hücreli hayvanlarda hareketi sağlayan ipliksi organ.” (TS: 1288)

kapama: ¹²⁰ Sözcüğün geçmişteki anlamı TS’de de eskimiş olarak verilmektedir. sözcük Türkiye Türkçesinde anlam daralmasına uğramış olarak karşımıza çıkmaktadır.

kapama: Astarlı kaftan, pamuklu hırka.
Ikba [Ar.]: Kimseye **kapama** kaftan giymek.” (TaS: 2245)

“a. **1.** Kapamak işi. **2.** Taze soğan ve marulla pişirilmiş kuzu eti yemeği. **3.** Metres. **4.** esk. Üst baş, giyecek takımı.” (TS: 1304)

karaciğer: Birleşik olan sözcüğün temel anlamının organ adı olduğu açıktır. Geçmişte sözcüğün ‘çok iyi koşan at’ için kullanıldığı anlaşılıyor. Ancak bu anlam günümüzde kullanımdan düşmüştür. sözcük böylece anlam daralması yaşamıştır:

karaciğer: Yüğük, idmanlı (at)
“... her ne kadar yürüse ve seğırtse haceti olmaz; öylesi ata **karaciğer** dahi derler.” (TaS: 2256)

¹¹⁹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹²⁰ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi ve anlam kötüleşmesi.

“a. (kara’ciğer) anat. Karın boşluğunun sağında bulunan, öd salgılayan, şeker depolayan, iri, açık kahverengi organ: ‘Biz burada hepimiz karaciğerimiz delinerek ölmeye mahkûmuz.’ -N. Hikmet.” (TS: 1315)

karamak: Clauson (1972: 645), sözcüğün Moğalcadan alınma olduğunu ve *bak-* fiiliyle aynı anlamda kullanıldığını belirtir. Erol (2008: 316), TaS’da verilen anlam ve tanıkları göz önüne alarak fiilin anlam genişlemesi yaşadığını tespit ediyor. TaS ve TS karşılaştırıldığında sözcüğün anlamlarının aynı olduğu herhangi bir anlam olayı yok gibi görünüyor. Ancak ilk sırada verilen ‘hor görmek’ anlamı bir halk şairinden alınan tanıkla veriliyor ve hlk. kısaltmasıyla bir ağza ait kullanım gibi görünüyor. Bu yüzden fiil standart Türkçede anlam daralmasına uğramış bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

karamak: 1. Hor görmek, meyus, mahzun etmek.

“Merhametin çoktur beni **karama**

Beni görüp mah yüzünü bürüme” (TaS: 2267)

2. Lekelemek, karalamak.

“Ger iblis ile varsa ittihadın

Seni sen baştan aşağı **karadın**” (TaS: 2267)

3. Zemmetmek

“Öğmek, **karamak:** medh ü zem [Ar.]...” (TaS: 2267)

“(i) hlk. **1.** Hor görmek: ‘Merhametin çoktur beni karama / Beni görüp mah yüzünü bürüme’ -Karacaoğlan. **2.** Karalamak, kara çalmak, lekelemek. **3.** Kötülemek, yermek.”

(TS: 1319)

kargı: TS’de üçüncü sırada eskimiş olarak verilen anlam, TaS’da tespit edilememiştir. Ancak sözcüğün bu anlamda kullanılışı o dönem için muhtelif eserlerde mevcuttur (Özçelik 2005). Değişen şartlara bağlı olarak savaş aletlerinin değişmesi sözcüğün ‘mızrak’ anlamını da unutturmuş ve bu anlam kullanımdan düşmüştür. sözcük anlamlarından birini kaybetmiş ve anlam daralmasına uğramıştır.

“kargu, (kargı): Kamış, kalın kamış.

Depredip dilin havadan anma sofi Halıkı

Sallayıp bad ile başın kargu nisbet her yana” (TaS: 2293)

“a. **1.** bit. b. Gövdesi 5-6 metre yüksekliğe erişebilen çok yıllık bir bitki, kamış, saz (Arundo donax). **2.** Dalyanlarda büyük balıklar için kullanılan demir kanca. **3.** esk. Silah olarak kullanılan, ucu sivri ve demirli uzun mızrak: ‘Avlunun ortasında, elinde bir uzun kargı ile saatlerce başı havada, ağzı açık hayran hayran dolaşırdı.’ -Y. K. Karaosmanoğlu.”

(TS: 1327)

kaş:¹²¹ Clauson (1972: 669), sözcüğün öncelikli olarak ‘kaş’ anlamında olduğunu ve bundan da mecazi olarak ‘bir şeyin ucu, sınırı’ anlamını ifade eder. TaS ve TS’deki anlamlar incelendiğinde sözcüğün benzetmelere bağlı olarak çeşitli aktarmalar yoluyla yeni anlamlarda kullanıldığı anlaşılıyor. sözcük temel anlamını korumuş ve hem anlamlarından bazılarını kaybetmiş hem de yeni anlamlar kazanmıştır. Yani sözcükte anlam daralması ve genişlemesi meydana gelmiştir:

kaş: 1. Eyerin ve semerin önünde ve ardında olan yükseklikler.

Kuh-i zîn [Fa.]: Eyer **kaş**” (TaS: 2327)

“ **2. Kavun ve karpuz dilimi.**

Lâhûre [Fa.]: Kavun ve karpuz dilimi, tıraş-e-i harbuze manasına, Türkler **kaş** derler.” (TaS: 2328)

3. Damın saçağı.

“... mescid-i şerifin dahi **kaş**ları yıkılıp harap olmuştur, tamir olunmak lazımdır.” (TaS: 2328)

4. Ufuk

“Çü dağlar **kaş**larında göz belürdü

Sanasın yer yüzünde güz belürdü” (TaS: 2328)

“a. **1.** anat. Gözlerin üzerinde kemerli birer çizgi oluşturan kısa kıllar: ‘Aşçıbaşı, kırçıl **kaş**larını biraz daha çatıp karşıma çömeliyor.’ -Y. Z. Ortaç. **2.** Eyerin ön ve arkasındaki çıkıntılı bölüm. **3.** hlk. Sarp kayalık, uçurum. **4.** hlk. Bağ ve bahçelerde toprak yığarak yapılan sınır, set. **5.** Ocağın veya şöminenin üst tarafında bulunan, üzerine malzeme konulan çıkıntı.” (TS: 1345)

katı: Clauson (1972: 597-598), ismin ‘kat- katlaşmak, sertleşmek’ fiilinden türediğini ifade eder. Erol (2008: 324), EAT sonuna kadar sözcüğün anlam alanını oldukça genişlettiğini tespit ediyor. TS’de beşinci sırada TaS’da da ilk sırada verilen ‘çok, aşırı derecede’ anlamı günümüzde kullanımdan düşmüştür, böylece anlam daralması meydana gelmiştir:

“**katı: 1.** Çok, çok ziyade, pek, şiddetli, iyice, sıkı, sıkı sıkı, gayret.

“Yusuf’u bunlara ismarlar **katı**

İmdi ne kılur işit Hak kudreti” (TaS: 2338)

2. Ağır, acı.

“Ana **katı** gelse atanın dili

Yiye rûzûgarın elinden sili” (TaS: 2342)

3. Haşin, şiddetli, sert, kırıcı

¹²¹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“Harman üstüne yağa yağmur iti

Çok ulusardır yemiş hem kış **katı**” (TaS: 2344)

“(I) sf. **1.** Sert, yumuşak karşıtı: ‘Bu hâl, onu ilk defa giyilen katı gömlek gibi sıkıyordu.’ - F. R. Atay. **2.** mec. Hoşgörüsüz, acımasız, merhametsiz, zalim: Katı yürekli. Katı davranış. **3.** mec. Düşünce ve davranışlarında belli ilkelere sıkı sıkıya bağlı olan. **4.** fiz. Sıvıların ve gazların tersine, içinde bulunduğu kabın veya üstünde bulunduğu yerin biçimini almayan, sulp. **5.** zf. esk. Çok, aşırı derecede: ‘Susadım ol dem harareten katı / Sundular bir cam dolusu şerbeti’ -Süleyman Çelebi.” (TS: 1349)

katılık: *Katı* isminden türeyen sözcüğün TaS’da tespit edilen ikinci anlamı günümüzde kullanımdan düşmüş ve sözcüğün anlam alanı daralmıştır:

katılık: 1. Güçlük, şiddet, meşakkat, sertlik.

“Meşakkat [Ar.]: Düşvarlık ve **katılık**.” (TaS: 2347)

2. Sıkı sıkı, sıkıca, iyice, adamakıllı

Cebrail aleyhisselam anı **katılık** koçtu, yine salıverdi.” (TaS: 2348)

“a. **1.** Katı (I) olma durumu. **2.** mec. Acımasız, duygusuz olma durumu: ‘Öğretmenlik için lazım gelen metaneti ve kalp katılığını belki bu sayede kazanırım.’ -R. N. Güntekin.” (TS: 1350)

kavga: Sözcük Farsça sözlükte “*ğevga, ğovga: [Ar.] kalabalık; kargaşalık; ayak takımı; kavga, münakaşa.*” (BFTS: 445) olarak verilmiştir. Sözcüğün TaS’da bir anlamı tespit edilmiştir. Ancak TS’ye bakıldığında 3. maddede verilen ‘savaş’ anlamının eskimiş olarak nitelendirilmesi sözcüğün anlamlarından birini kaybederek anlam alanını genişlettiğini kanıtlamaktadır:

kavka: Kavga

“Anı mir’at eyleyüp düşürdü aşk **kavkasına**” (TaS: 2357)

“a. **1.** Düşmanca davranış ve sözlerle ortaya çıkan çekişme veya dövüş, münaza: ‘O zamanlar kavga etmeyi bilmek bizim için çok önemliydi. Çünkü kavga yaşam biçimimizdi.’ -A. Ümit. **2.** mec. Herhangi bir amaca erişmek, bir şeyi elde etmek veya bir şeye karşı koyabilmek için harcanan çaba, verilen mücadele: Ekmek kavgası. **3.** esk. Savaş.” (TS: 1356)

kayırmak:¹²² Clauson (1972: 599), *kadgur-* fiilini *kadgu* isminin geçişsiz fiil şekli olarak vermekte ‘üzüntülü ve kederli olmak’ anlamlarında olduğunu belirtmektedir. Clauson’un verdiği temel anlam TaS’da verilen anlam ve tanıklarla örtüşmektedir.

¹²² Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

Ancak TS'ye baktığımızda sözcüğün anlamlarından bazılarını kaybettiği ve anlam alanının daraldığı anlaşılıyor:

kayırmak, (kayırmaq, kayurmak)

1. Mukayyet olmak, ilgilenmek, önem vermek.¹²³

“Ahmak olan kış maslahatını soğuk gelmeyince **kayur**maz.” (TaS: 2379)

2. Kaygılanmak, tasalanmak, endişe etmek.

“Varalım düşmana döndürmenüz yüz

Kayurman ger olur ise bire yüz” (TaS: 2379)

3. Sakınmak, çekinmek.

“Ne turursuz, turun, bir bir kuşanın

Ne **kayır**ın, ne korkun ne üşenin” (TaS: 2379)

4. Hazırlamak

“Kamu esbabını gördü mürettep

Kayurdu eksüğün ne var ise hep” (TaS:2381)

(-i) **1.** Koruyarak başarısını sağlamak, elinden tutmak, himmet etmek: ‘Bizi kayıran, arayan yok.’ -H. R. Gürpınar. **2.** Birini, başkalarının veya işin zararı pahasına tutmak: ‘Güzelle yüceltirim insanlığı, işim bu / Çirkini, kabayı ve hamı kayıramam ki’ -A. M. Dranas. **3.** Birine haksız yere kolaylıklar sağlamak, iltimas etmek.” (TS: 1364)

kaymak:¹²⁴ Clauson (1972: 674), fiilin temel anlamını ‘eğilmek, kendini döndermek’ olarak vermektedir ve sözcüğün temel anlamından uzaklaşarak anlam genişlemesi yaşadığına dikkat çekmektedir. Türkiye Türkçesinde de sözcüğün anlam genişlemesi yaşadığı anlaşılıyor. Ayrıca TaS’da tespit edilen ‘geri dönmek, ayrılmak’ anlamının Türkiye Türkçesinde kullanımdan düştüğü anlaşılıyor. Bu da sözcüğün aynı zamanda anlam daralması yaşadığını göstermektedir:

kaymak: 1. Geri dönmek, avdet etmek.

“Dönmedi söz ile kim geri **kaya**

Berkiçüptür eyle kim dağda **kaya**” (TaS: 2386)

2. Ayrılmak, uzaklaşmak.

“Raiyyet çü güç göre kaçır **kayar**

Şehin zulmü çavın cihana yayar” (TaS:2386)

3. İstif etmek, bir şeyi üst üste yığmak, yakmak

“Odun gibi hecri oduna **kaya** tenimi

Ol gevdesi nesrin yüreği **kaya** reva mı” (TaS: 2386)

¹²³ Fiilin anlamını ‘düşünmek, tasasına düşmek’ olarak teklif ediyorum.

¹²⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

(II) (nsz) **1.** Düz, ıslak, donmuş veya kaygan bir yüzey üzerinde sürtünerek kolayca yer değiştirmek: ‘Sol tekerlekler küçük bir hendeğin içine kaydı.’ -O. C. Kaygılı. **2.** Kaygan bir yüzey üzerinde birdenbire dengesini yitirmek. **3.** Durum değiştirmek. **4.** Anlamı değişmek: Bazen sözcükler başka anlamlara kayar. **5.** Kurtulmak. **6.** Yağışların etkisiyle toprağın alt tabakasının gevşemesi sonucu üst tabaka oynamak. **7.** mec. Görüş, düşünce veya tutumunu değiştirmek. **8.** argo Cinsel ilişkide bulunmak.” (TS: 1366)

kazık:¹²⁵ Fiilin TaS ve TS’de verilen anlam ve tanıkları sözcüğün farklı yollardan anlam alanını genişlettiğini göstermektedir. Ayrıca TS’de yedi ve sekizinci maddelerde verilen anlamların *eskimiş* olarak nitelendirilmesi anlam alanının daraldığını göstermektedir:

kazık: Kazık

“Kız eydür alın bir leğençe bile

Atım dahi hem bile olsun hele

Çayır otlaya, tokuyasız **kazık**

Turu turu hamlamış ola, yazuk” (TaS: 2394)

“a. **1.** Toprağa çakılmak için hazırlanmış, ucu sivri demir veya ağaç: Çadır kazığı. Hayvanı kazığa bağlamak. **2.** Direk, sopa. **3.** Yapıların temelinde kullanılan, toprağa çakılan veya toprak içine giren tahta, maden veya betonarmeden silindir, prizma vb. biçimindeki uzun parça. **4.** sf. mec. Çok zor (soru, sınav vb.). **5.** tkz. Aldatma. **6.** sp. Genellikle yağlı güreşte, güreşçinin, elini hasmının kispeti içine sokarak yaptığı oyun. **7.** esk. İnsanı üzerine oturarak öldürdükleri, yere dik çakılmış sivri uçlu odun veya şiş. **8.** esk. Kazığa oturarak uygulanan öldürme cezası.” (TS: 1373)

kelek:¹²⁶ Farça olan sözcük sözlükte “kâlek: kelek; ham meyve” (BFTS: 486) olarak geçmektedir. sözcük Türkçeye de bu temel anlamıyla geçmiştir. TaS’da tespit edilen anlamın günümüzde kullanımdan düştüğü ve sözcüğün anlam alanının daraldığı anlaşılıyor:

kelek: Sabunculukta ve boyacılıkta kullanılan kalya taşı

“Kalye [Fa.]: **Kelek** dedikleri taş ki boyacılar kalya taşı derler” (TaS: 2403)

“a. **1.** bit. b. Olgunlaşmamış, ham kavun. **2.** Irmaklarda işleyen ve şişirilmiş tulumlar üzerine kurulan bir çeşit sal. **3.** sf. Yer yer çıplaklığı veya boşluğu olan: Kelek mısır. **4.** sf. Kılız: Kelek tulum. **5.** sf. argo Aptal.” (TS: 1380)

kerevet: Nişanyan (2010: 318), sözcüğün kökenini Yunanca *krevati* ‘yatak’ olarak açıklamaktadır. TaS’a baktığımızda sözcüğün *asma ağacı* için kullanıldığı anlaşılıyor.

¹²⁵ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi ve anlam kötüleşmesi.

¹²⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

Ancak günümüzde sözcük temel anlamına yakın bir anlamla kullanılmaktadır. Bu da sözcüğün önceden kazandığı bir anlamı kaybettiğini ve anlam alanının tekrar daraldığını gösteriyor:

kerevet, (kirevet): Asma çardağı, çardak

“Cefte [Fa.]: **Kerevet** ki asma için ola. Bazı vilayette ana kelever derler ve asmaya dahi derler.” (TaS: 2441)

“a. Üzerine şilte serilerek yatmaya veya oturmaya yarayan, duvara bitişik, ayakları olan, tahtadan sedir: ‘Büyük babamı, aşağı kattaki yemek odasına bitişik, kurnalı hamamın kerevetine uzattılar.’ -N. F. Kısakürek.” (TS: 1393)

kesek: Clauson (1972: 749-750), ismin *kes-* fiilinden türediğini söyler ve ‘bir şeyden kesilmiş parça’ olarak anlamlandırır. Erol (2008: 340-341), EAT’ye kadar sözcüğün ‘nasip, uzak, tahta parçası’ gibi anlamlar kazanarak anlam alanını genişlettiğini tespit etmiştir. TS’ye baktığımızda ise sözcüğün kazandığı bu anlamların kullanımdan düştüğü anlaşılıyor. Böylece sözcüğün yeniden anlam alanı daralmış ve sözcük temel anlamına doğru bir dönüş yaşamıştır:

kesek: 1. Parça, kıta.

“Ol sebepten bir **kesek** etmek halâl

Kazanırsan kim sana gelmez melâl” (TaS: 2444)

2. Saban veya belin çıkardığı iri toprak parçası

Bir kum depeciği gördüm kim kızıl **keseklü**, sidir erik ağacınli...” (TaS: 2444)

“a. **1.** Bel, çapa veya sabanın topraktan kaldırdığı iri parça. **2.** Tezek. **3.** Çimen yapmak için üzerindeki otuyla birlikte çıkarılmış çayır parçası.” (TS: 1396)

kesim: Nişanyan (2010: 320), sözcüğün Yeni Türkçe kesme eylemi; Yeni Türkçe bölük, bölge, kısım olmak üzere iki anlam vermektedir. Ancak Erol’ün de (2008:341) tespit ettiği gibi sözcük daha önceki dönemlerde de kullanılmaktadır. Sözcüğün EAT’den Türkiye Türkçesine anlam alanı daralmıştır. Çünkü TaS’da verilen anlamlar TS’de tarihi deyim ve halk söyleşi gibi kısaltmalarla verilmektedir. Bu da sözcüğün bu anlamlarının standart Türkçede kullanımdan düştüğünü göstermektedir.

“**kesim: 1.** İki taraf arasındaki kararlaştırılan şey.

Kaçan gün tulunduktan sonra ol **kesimin** getirüp teslim etmese sağ elin boynuna demürleyüp kordu.” (TaS: 2447)

“**2.** Biçim, endam, boy bos.

El-micvel [Ar.]: Nisvana mahsus bir **kesim** câmeye denir ki zıbın olacaktır.” (TaS: 2447)

“**3.** Kısım, paça.

Bir kıt'a bağdan yukarı seki ile bir **kesim** hissayı bana bin akçaya bey' idüp..." (TaS: 2448)
"4. Muayyen bir vergi.

Bize bu yeri verdi, üzerimize bir **kesim** kodu." (TaS: 2448)

"a. 1. Kesme işi. 2. Bölüm, parça, kısım, sektör: 'Oyunlar aruz ve hece olmak üzere iki kesime ayrılmıştı.' -M. And. 3. Bölge. 4. Kesme zamanı: Ders kesimi. 5. İşaretlenmiş belli yer: Gemi, su kesiminin üstünden yaralandı. 6. Terzinin belli bir ölçü ve örneğe göre kumaşa biçim verme işi, fason. 7. tar. Hazineye ait herhangi bir gelirin belli bir bedel karşılığı keseneğe verilmesi, mukataa. 8. hlk. Boy bos, endam. 9. hlk. Pazarlık, anlaşma." (TS: 1398)

kesme:¹²⁷ Clauson (1972: 750-751), sözcüğü *kes-* filinden türemiş edilgen isim veya sıfat olarak verir ve temel anlamının 'kesilmiş, kesme' olduğunu belirtir. Sözcüğün temel anlamı TaS'da tespit edilememekle birlikte TS'de onuncu maddede verilen 'lokum' anlamı eskimiş olarak nitelendirilmiştir; TaS'da verilen anlamlardan bazıları da günümüzde kullanımdan düşmüştür. Bu veriler, sözcüğün anlam alanının daraldığını göstermektedir:

kesme: 1. Eskiden, savaşlarda ata giydirilen bir çeşit zırh.

"İdüp şerm ile küstahane takdim-i ubûdiyyet

Rikab-ı devlete arzyledim Suriyye bir **kesme**" (TaS: 2450)

2. Bel şeklindeki ok temreni, yassı temren.

Pilek [Fa.]: Yassı dermen, yani **kesme**." (TaS: 2450)

3. Temrenli büyük ok

Filek [Fa.]: Yassı demrenli büyük ok ki sahr ve **kesme** derler" (TaS: 2451)

"a. 1. Kesmek işi: 'Bir dönem, içkiyi haftalarca tamamen kesmeyi başardığım için, ondan sonra içtiğim her kadeh, bir adım gerilemek demektir.' -E. Şafak. 2. Teneke, sac vb.ni kesmek için kullanılan makas. 3. sf. Küp biçiminde veya köşeli olarak kesilmiş olan: 'Dört tarafı kesme billur kapaklı bir eski saat.' -R. H. Karay. 4. sf. Kesin, değişmez, maktû: Kesme fiyat. 5. db. Kesme işareti. 6. ed. Nazımda veya nesirde, bir cümleyi sonu anlaşılacak biçimde yarım bırakma sanatı, kat. 7. bit. b. Kıyılarımızda yaygın olarak bulunan, yuvarlak tepeli, 5 metre kadar boylu, her dem yeşil, yaprakları küçük ve kenarları testere dişli, çiçekleri yeşilimsi beyaz renkli olan bir süs ağacı, akçakesme (*Phillyrea latifolia*). 8. mat. Çizgisel iki doğru parçası ve bir eğri yayı ile sınırlanan düzlem yüzeyi. 9. sin. ve TV İki çekimin birbirine doğrudan doğruya bağlanmasından, iki ayrı çekimin birbirini izlemesinden doğan durum. 10. esk. Lokum." (TS: 1399-1400)

¹²⁷ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

kesmik:¹²⁸ Sözcüğün yapısı şu şekildedir: *Kes-* fiili + *mik* fiilden isim yapan ek. Zülfikar (1991: 126), bu ekin fonksiyonlarını şu şekilde sıralar: “-*mik*, sözcüğü ‘atık, parça, küçük miktar’ kavramları katar. *mik*, eki sözcüğe ‘hastalık adı’ kavramı katar. *mik*, eki sözcüğe ‘bitki’ kavramı katar.”

Ekin bu fonksiyonları *kesmik* sözcüğünün anlamlarında da hissedilmektedir. sözcük TaS’da verilen anlamlarından bazılarını kaybetmiş ve anlam daralması yaşamıştır:

kesmik, (kesmük): 1. Boğumlu iri saman.

Bend-nayje [Fa.]: Ekin sünüğü, yani buğday ve arpa ve bakla **kesmiği** ve sapları ve boğunları.” (TaS: 2453)

2. Harmanda fena dövülmekten taneli kalmış başak.

Dericek harmanını, **kesmüğünde**

Komasa dane önünde sonunda” (TaS: 2453)

3. Harman sonu.

Kefe [Fa.]: **Kesmik** ki harmanın sonudur.” (TaS: 2454)

4. Ağaçtan yapılan köpek haltası, tok, tasma

Sâcûr [Fa.]: İt **kesmiği**, it boynuna bağlarlar.” (TaS: 2454)

“a. hlk. **1.** Kesilmiş sütün koyu bölümü. **2.** Başakla karışık iri saman. **3.** Taş gibi olmuş toprak parçası.” (TS: 1400)

kılınmak: Clauson (1972: 623), sözcüğü *kıl-* fiilinin dönüşlü şekli olduğunu ancak genellikle edilgen anlamlı olarak kullanıldığını ifade etmiştir. Erol (2008: 349), fiilin EAT döneminin sonuna kadar anlam alanını genişlettiğini tespit etmiştir. TS’ye baktığımızda, önceden anlam genişlemesine uğramış olan fiilin günümüzde anlamlarından birini kaybettiği ve anlam daralmasına uğradığı anlaşılmaktadır:

kılınmak (I): Her hangi bir tavır ve hareket takınmak

“Bir avrat, Hatem’in önünde oturdu, yüzünü açtı, tamam anın avratı gibi **kılındı**.” (TaS: 2484)

kılınmak (II): Yapılmak, edilmek

“Dahiyye [Ar.]: Hacılar bayramında **kılınan** kurban.” (TaS:2485)

“(nsz) Kılma işi yapılmak: Camide namaz kılınır.” (TS: 1409)

kınamak: Clauson (1972: 634), sözcüğü *kın* isminden türemiş bir fiil ve ‘cezalandırmak, işkence etmek’ olarak verir. Erol (2008: 350), sözcüğün orijinal anlamının yanı sıra yeni anlamlar kazanarak anlam alanını genişlettiğini tespit etmiştir.

¹²⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

Bu genişlemiş anlamlar TaS'da da tanıklanmıştır. Bu anlam ve tanıklar TS'de verilen anlamla karşılaştırıldığında sözcüğün tekrar anlam alanının daraldığı anlaşılmaktadır:

kınamak: 1. Ayıplamak, itab etmek, suçlandırmak, itham etmek.

“Reva olmaya kimseyi **kınamak**

Nite kim ağı içmeği sınamak” (TaS: 2489)

2. Cezalandırmak.

Bunu habse bırağup **kınayalım**

Birez gün bu işi bir sınyalım” (TaS: 2491)

3. Ta'zib etmek, hırpalamak

Didiler bir karıkcuktur bunamış

Zeman anı geğince **kınamış**” (TaS: 2492)

“(i) Yapılan bir işin kötü olduğunu belirtir bir biçimde söz söylemek, ayıplamak, takbih etmek.” (TS: 1411)

kırdırmak: Fiil *kır-* fiilinin ettirgen şeklidir. Clauson (1972: 643), *kır-* fiilinin orijinal anlamını ‘saç kazımak’ olarak vermiş ve orta dönemde ‘ezmek, imha etmek’ gibi anlamlar kazandığını ifade etmiştir. TaS'da da *kır-* fiilinin ettirgen şeklinde ölümle ilgili olan anlamın ön planda olduğu gözleniyor. Ancak günümüzde bu bu anlam kullanımdan düşmüştür ve sözcük anlam daralmasına uğramıştır:

kırdırmak: Kestirmek, boğazlatmak

Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç **kırdırdı.**” (TaS: 2504)

“(i, -e) Kıрма işini yaptırmak: ‘Kalemindeki odacıya aylığını kırdırırımı.’ -S. M. Alus.” (TS: 1414)

kırgın:¹²⁹ Sözcük, *kır-* + *gIn* fiilden isim ve sıfat yapan ek yapısındadır. Bu ekin fonksiyonlarıyla ilgili olarak Zülfikar (1991: 90), “-gın, sözcüklere ‘ruh hali, davranış biçimi, tabiat’ kavramları katar. -gın, sözcüğe ‘olmuş, gerçekleşmiş, bitmiş olay, durum’ kavramı katar.” demiştir. TS'de verilen anlamlarda bu fonksiyonları görmek mümkündür.

TaS ve TS'de verilen anlamlar karşılaştırıldığında sözcüğün hem anlam genişlemesi hem de anlam daralması yaşadığı anlaşılıyor. TaS'da verilen iki anlamdan biri olan ‘maktul’ anlamı günümüzde kullanımdan düşmüştür. Ancak TS'de verilen ‘gücenmiş’ anlamı da sözcüğün günümüzde kazandığı bir anlamdır.

kırgın, (kırgun, kırkın): 1. Geniş ölçüde öldürüşme veya öldürme, kıtâl.

“Olur ol arada bir ulu **kırgun**

¹²⁹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

Akar ol yahılarda sel gibi hûn” (TaS: 2506)

“2. Maktûl

Küffar tarafından düşen **kırgun**ları cem edip...” (TaS: 2508):

“sf. 1. Bir kimseye gücenmiş, gönlü kırılmış olan. 2. zf. Gücenmiş, gönlü kırılmış bir durumda: ‘kırgın, usangın kalktı sabahın er saatlerinde.’ 3. a. hlk. Toplu ölümlere yol açan bulaşıcı hastalık.” (TS: 1414)

kırışmak:¹³⁰ *Kır-* fiilinin işteş şekli olan sözcük, TaS’da tespit edilen ‘birbirini öldürmek’ anlamı günümüzde kullanımdan düşmüş, böylece anlam alanı daralmıştır.

kırışmak: Birbirini kırmak, birbirini öldürmek

“At önünde gövde düşerdi revan

Yıkılırdı at tonu bergüstüvan

Bu resm ile **kırıştılar** bir zaman

Götürdü atı, gövde gövdeyi kan” (TaS: 2509)

“(nsz) 1. Bir yüzeyin düzgünlüğü bozulmak, kırışık oluşmak: ‘Boynu uzamış, kararmış, yaşlı adamların boynu gibi kırışmıştı.’ -Y. Kemal. 2. Karşılıklı kırmak: Çocuklar yumurta kırışıyorlar. 3. Pazarlık etmek. 4. (-le) Bahse tutuşmak. 5. argo Bir şeyi eşit olarak paylaşmak.” (TS: 1416)

kısık:¹³¹ *Kıs-* fiilinden türediği açık olan sözcüğün günümüzde doğadan insana aktarmalar yoluyla anlam alanını genişlettiğini görüyoruz. Ancak TaS’da verilen ‘kasık’ anlamı günümüzde kullanımdan düştüğü için sözcük aynı zamanda anlam daralması da yaşamıştır:

kısık: 1. Dar yer.

“El-hâviye [Ar.]: İki dağ arasına derler ve dahi dere **kısık**kına derler.” (TaS: 2518)

2. Kasık

“Renbe [Fa.]: **Kısık** (harekelidir) kılı” (TaS: 2518)

“a. 1. sf. Kısılmış olan. 2. sf. Boğuk, güçlkle çıkan (ses): ‘Arkasından çıtırtılar, kısık sesler geliyordu.’ -Y. Atılgan. 3. sf. Hafifçe aralanmış, yumulmuş olan (göz kapağı). 4. coğ. Kanyon.” (TS: 1423)

kıyak:¹³² Nişanyan (2010: 326), sözcüğü 15. yüzyılda ‘kıyıcı, gaddar’; 19. yüzyıl sonlarında ‘güzel, gaddar (argo)’ anlamlarıyla tespit ediyor. Sözcüğün TaS’da tespit edilen anlam ve tanıklar da bunu destekleyici niteliktedir. TaS ve TS karşılaştırıldığında sözcüğün anlamlarından ikisini kaybederek daraldığı anlaşılıyor:

¹³⁰ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹³¹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹³² Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

kıyaki, (kıyağı): 1. Bir topluluğun bir ağızdan çıkardıkları ses, gürültü.

İki askerden **kıyaki** kopup alem gürlledi.” (TaS: 2528)

2. Kıyasıya, haddinden fazla, lâyıkiyla, mükemmel.

“Ferraşler varıp havzı süpürüp suladılar, döşediler... Şah bindi, vezir ekabir-i ayan bile bindi, gelip havuz kenarında oturdular, **kıyaki** sohbet oldu.” (TaS: 2528)

3. Müthiş, korkunç.

... Gördü ki anlar dahi **kıyaki** cenktedirler.” (TaS: 2528)

“a. 1. Hoşgörü, ayrıcalık tanıma. 2. sf. tkz. Benzerlerinden üstün olan, çok güzel, mükemmel: Kıyak bir koşu atı. Kıyak bir söz. 3. sf. hlk. Güzel, biçimli, yakışıklı, düzgün giyimli. 4. sf. hlk. Kıyıcı, zalim, gaddar: ‘Hırsızların en kıyağı, kaçakçıların en gözü karası hep burada.’ -N. F. Kısakürek.” (TS: 1431)

kıyık: Clauson *kıy-* fiilinden türemiş edilgen isim olarak verir ve ‘eğri, yan kesilmiş’ olarak anlamlandırır. Erol (2008: 354), sözcüğün EAT döneminde anlam genişlemesine uğradığını tespit eder, TaS ve muhtelif eserlerden örnekler verir. TS’ye baktığımızda Erol’ün tespit ettiği, TaS’da verilen anlamların kullanımdan düştüğü anlaşılıyor. sözcük EAT döneminde kazandığı anlamlardan birini kaybederek anlam daralmasına uğramıştır:

kıyık (I), (kıyak): Kıyıcı, yırtıcı, zalim, gaddar, hunhar”

“Haşîn[Fa.]: Avcı doğan yani **kıyık** ola.” (TaS: 2529)

kıyık (III): Küçük çuvaldız, yorgan iğnesi

“Edremkeş [Fa.]: Teğelti dikecek demür iğneye denir, çuvaldızdan küçük olur. Bizim diyarlarda ana **kıyık** tabir ederler.” (TaS: 2529)

“a. hlk. 1. İğne, kalın yorgan iğnesi. 2. Çuvaldız.” (TS: 1432)

kıyılmak: *Kıy-* fiilinin edilgen şekli olan sözcüğün temel anlamı TaS’da tespit edilememiş sadece mecazi anlamda ‘niyaz, huşu etmek’ anlamı tespit edilmiştir. TS’ye baktığımızda bu anlamın artık olamadığı anlaşılıyor, böylece sözcük anlam daralmasına uğramıştır:

kıyılmak: Niyaz, huşu etmek (?)

“Halktandır şol ki tanrıya tapar **kıyılarak**.” (TaS: 2530)

(nsz) 1. Çok ince ve küçük parçalar biçiminde doğranmak: Tütün kıyıldı. Et kıyıldı. 2.

Kıyım işi yapılmak: Zavallıya nasıl kıyıldı?” (TS: 1432-1433)

kızartmak: *Kızart-* fiilinin ettirgen şekli olan sözcüğün TaS’da soyut bir anlamı tespit edilmiştir. Ayrıca Erol (2008: 356) sözcüğün ‘mutlu etmek’ anlamını da tespit etmiştir.

TaS ve TS incelendiğinde sözcüğün söz konusu soyut anlamları kaybettiği ve anlam alanının daraldığı anlaşılmaktadır:

kızartmah: Faş etmek

“Ben **kızartmah** dilemezem bu sırı

İllâ nidem bade-i ahmer komaz” (TaS: 2537)

“(i) **1.** Kızarmasına neden olmak: Güneş domatesleri kızarttı. **2.** Kızgın yağda pişirmek.”

(TS: 1435)

kızıl:¹³³ Clauson (1972: 683), *kız-* fiilinden türeyen geçişsiz bir fiil olarak verir ‘kırmızı; açık, derin; bir çeşit kuş; bir çeşit şahin’ şeklinde anlamlandırır. TaS’da sadece ‘altın ve bakır’ anlamı tespit edilmiş ve tanıklanmıştır. Ancak sözcüğün diğer anlamlarının çeşitli terkiplerde kullanıldığı anlaşılmaktadır (kızıl ağaç, kızılca üğeyik, kızıl kır vb.).

TS incelendiğinde sözcüğün ‘altın’ anlamının halk kullanımı olarak verildiği, ‘bakır’ anlamının ise hiç verilmediği anlaşılıyor. Bu durum söz konusu anlamların kullanımdan düştüğü ve sözcüğün anlam alanının daraldığını ispatlamaktadır.

kızıl: 1. Altın (para).

“Kıymeti yüz bin **kızıl** artıkturur

Hiçe dileyenin ussu yoktur” (TaS: 2538)

2. Bakır

“Mezburdan bir guruş almış idim, kızıl imiş, tebdil olunmasın murat ederin.” (TaS: 2539)

“a. **1.** Parlak kırmızı renk. **2.** sf. Bu renkte olan: ‘Sular sarardı... Yüzün perde perde solmakta / Kızıl havaları seyret ki akşam olmakta’ -A. Haşim. **3.** sf. mec. Aşırı derecede olan: ‘Softalar arasında kızıl bir kavga kopmuştu.’ -F. R. Atay. **4.** mec. Komünist. **5.** tıp Genellikle küçük yaşlarda görülen, bulaşıcı, yüksek ateşli, kırmızı renkte geniş lekeler döktüren, kuluçka dönemi üç dört gün süren tehlikeli hastalık. **6.** hlk. Altın.” (TS: 1436)

kira: Sözcük Arapça sözlükte “*kira; rant; ücret*” (ATS: 759) olarak geçmektedir. ‘Ücret ve kira’ anlamının TaS’da tespit edilip tanıklandığını anlıyoruz. Ancak TS’ye baktığımızda sözcüğün ‘ücret’ anlamını kaybettiği anlaşılıyor. Bu durum sözcüğün anlam daralması yaşadığını göstermektedir:

kiri: 1. Ücret, karşılık, mükâfat, ecir.

“... Bir baş yülüyücü kim kendi işinde üstat olmaya ve kişilerin başını mecruh kıla ve **kiriden** mahrum kala.” (TaS: 2575)

2. Kira

“Bu dükkânı ki sen aldın kırıyle

¹³³ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

Sakın issine taşırma **kiriyle**” (TaS: 2576)

“a. (kira:) **1.** Bir konutun, bir mülkün veya taşıt gibi herhangi bir şeyin belli bir bedel karşılığında, bir süre için sahibi tarafından başkasına verilmesi, icar: ‘Eski kirayı yükseltiyorum, isterseniz gidin mahkemeye.’ -Ç. Altan. **2.** Bu biçimde tutulan bir şey için karşılık olarak ödenen para: ‘Kira ile aldım, zaten bu yüzden de geciktim ya!’ -R. H. Karay. **3.** Bu biçimde tutulan taşınmaz: ‘O zamana kadar kira köşelerinde sürünmekten bir tat, bin feryat, türlü sıkıntılara giriftar olmuşken...’ -H. Z. Uşaklıgil.” (TS: 1444-1445)

kişilik:¹³⁴ Clauson (1972: 754), sözcüğün temel anlamını ‘insanlık, iyilikseverlik’ olarak vermektedir. Sözcük, TaS’da tespit edilen ‘armağan’ anlamını kaybederek anlam daralmasına uğramıştır.

kişilik: 1. İnsaniyet, insanlık, iyilik.

“Olmasa ehli demeye sırr-ı hâl

Kişilik etme olana bed-fiâl” (TaS: 2584)

2. Bir kimsenin başka birisine gönderdiği meyve, çerez gibi armağan

“Süfte [Fa.]: **Kişilik** ki ber yere gönderilir.” (TaS: 2585)

“a. **1.** Bir kimseye özgü belirgin özellik, manevi ve ruhsal niteliklerinin bütünü, şahsiyet: ‘Birbirinden çok farklı kişiliklere sahip insanlar, zamanlarının büyük bölümünü bir arada geçirmek zorundaydılar.’ -A. Ümit. **2.** İnsanlara yakışacak durum ve davranış. **3.** top. b. Bireyin toplumsal hayatı içinde edindiği alışkanlıkların ve davranışların bütünü. **4.** sf. Herhangi bir kişi için, herhangi bir kişiye yetecek miktarda olan: ‘Dün akşamki içkili aşevi tenhaydı, kapıya yakın iki kişilik bir masaya oturdu.’ -Y. Atılgan. **5.** sf. Herhangi bir sayıda kişiden oluşan: ‘Biz, kadın, kız ve çocuk, on altı kişilik bir kabile olduk.’ -A. Gündüz. **6.** Yabanlık.” (TS: 1449)

kolaylamak: *Kolay* isminden türeyen fiilin günümüzde anlamlarından bazılarını kaybederek anlam daralması yaşadığı tespit edilmektedir:

kolaylamak: 1. Önemsiz görmek, küçük görmek.

“Zery [Ar.]: Kınamak ve horlamak ve **kolaylamak**” (TaS: 2615)

2. Kolaylık göstermek.

“Avranos-ı fakir gözsüzler gibi elini o yana bu yana gezdirdi, ya’ni zarf-ı ma’hûda arar gibi oldu. Musa Çelebi’nin emri ile **kolayladılar**, havfinden berâ-yı maslahat alup ekleyeyüp bilmezlendi.” (TaS: 2615)

3. Kolayını bulmak, fırsat düşürmek.

“... Bile varalum dediler. Yoldaş olup gittiler, **kolaylayup** rahdârı depededi.” (TaS: 2615)

4. Hazırlamak, alıştırmak

“Bir ay kendisini **kolaylayup** din aşkına yanmak için hazır oldu.” (TaS: 2615)

¹³⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“(i) Bir işi bitirmek üzere olmak, bir işin sonuna yaklaşmak: ‘Beraber otururuz, ben de yazılı yoklamaları kolaylarım.’ -N. Meriç.” (TS: 1461)

kolçak:¹³⁵ Clauson (1972: 618), sözcüğü *kol* isminden türemiş somut isim olarak verir. sözcük TaS’da ‘kola geçirilen kılıf’ anlamıyla verilmiştir. Ancak verilen sekiz tanığa baktığımızda beşinin TS’de altıncı sırada verilen ‘zırhın kola geçirilen parçası’ anlamını taşıdığı; üçünün ise ‘kılıf’ anlamı taşıdığı anlaşılıyor. Bu yüzden sözcüğün iki anlamlı olarak işlenmesi daha uygundu.

Sözcüğün ‘zırh’ anlamı artık günümüzde kullanılmamaktadır. Bu yüzden sözcük anlam daralması yaşamıştır.

kolçak, (kolçağ): Kola geçirilen kılıf

“**Kolçaklarından** hûn-ı a’ dâ çekîde olmuş akar.” (TaS: 2616)

“a. **1.** Yalnız başparmağı ayrı, diğer dört parmağı bir örülmüş yün eldiven. **2.** Koltuk veya iskemlenin kol konacak parçası: ‘Pencerenin karşısında, kolçaklarından biri kopuk, sallanan iskemleye oturmuş, iki eliyle sağlam kolçağa sıkı sıkı sarılmıştı.’ -A. Kutlu. **3.** Ceket veya gömlek kollarının kirlenmesine engel olmak için bilekten dirseğe kadar geçirilen eğreti kolluk. **4.** Kadınların dirseklerine kadar taktıkları basmadan yapılan süs eşyası. **5.** Kola geçirilen işaretli bağ, pazubent: Kızılay kolçağı. **6.** tar. Zırhın kola geçirilen parçası.” (TS: 1462)

kolluk: Sözcük *kol* isminden türetilmiş bir isimdir. Bu sözcükte de *kolçak* sözcüğünde olduğu gibi anlam daralması meydana gelmiştir:

kolluk, (kolluk): Kola giyilen zırh, kolçak.

“**Kolluğun** ve butluğun cümle cebesin giyip...” (TaS: 2618)

“(I) a. **1.** Gömlek kollarının ucundaki iliklenen bölüm, manşet: ‘Frenk gömleğinde, bazen bileklerinden ellerinin üstüne düşen yuvarlak, katı, kolalı kollukları vardı.’ -A. Ş. Hisar. **2.** İş yaparken giysiyi korumak için bilekten dirseğe kadar kola geçirilen, genellikle koyu renkli kumaştan dikilmiş parça: ‘Ellerini kolluklarından sıyırıp çekmekte bir zorluğa uğramıştır.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **3.** Kollara takılan ve dikkati çekmesi istenen görevlilerin kimliklerini gösteren şerit.” (TS: 1463)

konak: *Kon-* fiilinden türeyen sözcüğün TS’de eskimiş olarak verilen iki anlamı ve TaS’da verilen ‘misafir’ anlamı günümüzde kullanımdan düşerek anlam daralması yaşamıştır:

konak: 1. Konuk olunan yer, menzil, müsafirhane.

¹³⁵ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“Ey bizim Tanrımız, ırağ eyle seferler aralığını ki **konak**larımızın aralığı isizlik yazılar ola...” (TaS: 2626)

2. Misafir.

“Ve dahi eydür: **konak** konmayan eve ferîşte girmez.” (TaS: 2627)

3. Bir konaklık yer

“Ferahtan yer mi basardı ayağı

Giderdi bir edüp iki **konağı**” (TaS: 2627)

“(I) a. **1.** Büyük ve gösterişli ev: ‘Konaktan tekrar mektebe döndükten sonra uzun zaman boynu bükük dolaşım.’ -E. İ. Benice. **2.** Vali, kaymakam gibi yüksek dereceli devlet görevlilerinin resmî konutu. **3.** hay. b. Konakçı. **4.** esk. Araba veya hayvanla bir günde alınan yol: Buradan orası beş konaktır. **5.** esk. Yolculukta geceyi geçirmek için inilen, konaklanılan yer.” (TS: 1470)

kopmak: TaS’da birinci sırada verilen ‘ayağa kalkmak, haşrolmak’ anlamı günümüzde kullanımdan düşmüş, böylece sözcük anlamlarından birini kaybederek anlam daralmasına uğramıştır:

kopmak: 1. Ayağa kalkmak, haşrolmak.

“... Üçüncü, kıyamette makberesinden **kopucak** dilinde tevhid sözcüğü ola.” (TaS: 2652)

2. Meydana çıkmak, zuhur etmek, neşet etmek, çıkmak.

“Resûl Aleyhisselam zamanına yakın Bayat boyunda Korkut Ata derler bir er **koptu.**” (TaS: 2654)

3. Harekete geçmek, fırlamak, kalkmak.

“Çün azmede, seyldir hurûşan

Çünkü **kopa** bahr gibi cûşan” (TaS: 2658)

“(nsz) **1.** Herhangi bir yerinden ikiye ayrılmak: Tel koptu. İp koptu. **2.** Yerinden ayrılmak: Cezvenin sapı kopmuş. Düğme koptu. **3.** Gövdeden ayrılmak: Ağacın dalları fırtınada koptu. Savaşta bacağı kopmuş. **4.** mec. Birdenbire gürültülü veya tehlikeli olaylar birdenbire başlamak veya ortaya çıkmak: ‘İçerde feryatlar koptu.’ -S. F. Abasıyanık. **5.** mec. Bütün ilişkileri kesilip büsbütün ayrılmak veya uzaklaşmak: ‘Daha on altısında bile değilken en yakın insanından, annesinden koparak çıkıp gitmişti evden.’ -A. Ümit. **6.** mec. Kurtulmak. **7.** mec. Çok ağrımak: Belim kopuyor. **8.** hlk. Koşmak, hızla gitmek.” (TS: 1480)

koşmak:¹³⁶ Clauson (1972: 670), sözcüğün anlamını ‘birleştirmek, iki şeyi bağlamak’ olarak vermekte ve sözcükteki anlam genişlemesine dikkat çekmektedir. TaS’da verilen fiilin anlamlarından ‘nazmetmek’ anlamı kullanımdan düşerek anlam daralmasına sebep

¹³⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

olmuştur. Bununla birlikte sözcük TS’de üçüncü sırada verilen ‘şart koşmak’ anlamını kazanarak anlam alanını genişletmiştir:

koşmak: 1. Arkadaş olarak vermek, terfik etmek, eklemek, zammetmek.

“Dürüşgil kim atan icazet vere

Çeri **koşa**, altun saya, at vere” (TaS: 2668)

2. Nazmetmek

“Rahmet eyle **koşana** iştene

Afvini hem şefaata et yazana” (TaS: 2670)

(II) (-e) **1.** Birlikte iş görmesi için bir şeyi başka birinin yanına katmak, arkadaş olarak vermek. **2.** Hayvanı çekeceği arabaya, sabana vb.ne bağlamak: Atları arabaya koşmak. **3.** (nsz) Şart ileri sürmek: ‘Sarfiyat hususunda bir şart koşmuyorlar.’ -R. H. Karay. **4.** Birini, bir işte görevlendirmek: İşe koşmak.” (TS: 1488)¹³⁷

köken:¹³⁸ Sözcük, *kök* ismi + isimden isim yapan +*An* ekinden meydana gelmiştir. Zülfikar (1991: 59), ekin “*ait olma, kökün özelliklerini genelleştirme*” fonksiyonunda olduğunu ifade eder ve şu örnekleri verir: “*belen, eren, köken, kıran, kızan, özen, oğlan*”. Sözcüğün anlam daralması yaşadığını gösteren iki kanıt vardır: Birincisi TS’de beşinci sırada verilen anlamın eskimiş olarak nitelendirilmesi; ikincisi ise TaS’da verilen anlamın kullanım sıklığı düşmüş ve ağızlarda varlığını sürdürmektedir. Nitekim TS’de dördüncü sırada verilen bu anlam halk söyleşi olarak nitelendirilmiştir.

köken: Kavun, karpuz, kabak gibi yere yatan bitkilerin kökünden çıkan dal

“El-irşau [Ar.]: Ve dahi kavun ve karpuz **kökünü** budaklanmak ve uruk atmak.” (TaS: 2691)

“a. **1.** Bir şeyin çıktığı, dayandığı temel, biçim, neden veya yer, menşe: Yazının kökeni resimdir. **2.** Soy, asıl. **3.** tic. Bir malın üretildiği veya yapıldığı, alındığı, getirildiği yer, menşe, orijin. **4.** hlk. Kavun, karpuz, kabak vb. bitkilerin toprak üstünde yayılan dalları. **5.** esk. Tulumbacı hortumlarının uç kısmındaki sarı maden sap.” (TS: 1496)

köse: Farsçadan alınma olan sözcük, geçmişte genel bir anlama sahipken günümüzde sadece erkekler için kullanılması özelleşme yoluyla anlam daralması yaşadığını göstermektedir:

köse: Cılız, bodur

“Et-tecdî’ [Ar.]: ... Ve kurak sene nebatatı büyütmeyp bodur ve **köse** komak mânasındır.” (TaS: 2697)

“sf. Bıyığı, sakalı çıkmayan (erkek): ‘Köse kâtip, gözlerini kırıştırarak dinlemeye başlamıştı.’ -K. Tahir.” (TS: 1504)

¹³⁷ Üçüncü anlam internetten alınmıştır.

¹³⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

kösnük: Sözcük “köse- arzu etmek.” (DLT V: 366) kökünden türemiştir. TaS’daki tanıklarına baktığımızda sözcüğün insan veya hayvan bütün dişiler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Günümüzde ise sadece hayvanlar için kullanılması sözcüğün anlam daralmasına uğradığını göstermektedir:

kösnük: Erkek isteyen kızgın dişi

“Bu kavim senden şikayet ederler ki bir **kösnük** kahpedir.” (Tas: 2700)

“Pes Cebrail bir **kösnük** kırsağa binmiş bir atlı suretinde Firavnin önüne denize girdi. Firavnin aygırı yundun kokusun alıcak ardınca denize bile girdi.” (TaS: 2701)

“Eş-şerub [Ar.]: Erkek talep eden kızgın dişiye ıtlak olunur ki **kösnük** tabir olunur.” (Tas: 2701)

“sf. hlk. Eş isteme zamanı gelmiş (hayvan).” (TS: 1505)

kulluk: Kul kökünden türeyen sözcüğün TS’de son sırada verilen ‘karakol’ manası TaS’da tespit edilememiştir. Sözcüğün tarihi bir terim olarak verilmesi onun kullanımdan düştüğünü, böylece sözcükte anlam daralması meydana geldiğini göstermektedir:

kulluk: 1. Hizmet, hizmetçilik.

“Hidmet [Ar.]: **Kulluk**” (TaS: 2723)

2. Kula gerek olan hizmet, ibadet

“Eyitti: Bana anın gibi efendi gerekmez kim Tanrısına ay ile, gün ile **kulluk** ide.” (TaS: 2723)

“a. 1. Kul olma durumu, kölelik, ubudiyet: ‘Kulluk bakımından da o kimseden daha âciz ve itaatlisi olamaz.’ -N. F. Kısakürek. 2. Kulun yaptığı iş. 3. tar. Karakol.” (TS: 1522)

kum:¹³⁹ TaS’da sözcüğün asıl anlamı ‘kum’ tespit edilmemiştir. Ancak Clasuon (1972: 625), Eski ve Orta dönemden verdiği tanıklarla da sözcüğün anlamını ‘kum’ olarak vermiştir. TaS’da tespit edilen ‘fırtına’ anlamı, komşuluk ilişkisine bağlı olarak kazanılmış olmalı. Ancak sözcüğün geçmiş dönemde kazandığı bu anlamın günümüzde kullanılmaması tekrar anlam daralması yaşadığını gösteriyor:

kum: Dalga, fırtına

“... Bir gün bir gece derya-yı bî-aman içre çalkanıp durduk. Temevvüç-i derya ârâm etmedi. Yedişerleme tabir ettikleri **kum** ise asla aman vermeyordu.” (TaS: 2730)

“Mevc [Ar.], aheng-i derya [Fa.]: Derya çağiltısı ki Türkiye **kum** derler.” (TaS: 2730)

“a. 1. mdn. Silisli kütlelerin, kayaların, doğal etkenlerle parçalanarak ufalanmasından oluşan, deniz kıyısı, dere yatağı vb. yerlerde çok bulunan, ufak, sert tanecikler: ‘İki kamyon

¹³⁹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

kum getirmemi istedi.’ -Y. Atılgan. **2.** Armut, ayva vb. meyvelerin etli bölümlerindeki sert tanecikler. **3.** Vücuttaki bezlerin, özellikle böbreğin ürettiği ince ve katı tanecikler.” (TS: 1523)

kursak: Sözcüğün etimolojisi Kaşgarlı tarafından şu şekilde yapılmıştır: “*kuruğsıdı: kurumaya yüz tuttu... bu yüzden mideye ‘kurugsak’ denildi; çünkü, saattan saata kursak kurur, yemek isteği çoşar.*” (DLT III: 334). Bu açıklamalardan sözcüğün temelde genel olarak mide anlamında olduğu anlaşılıyor. Ancak zamanla böcekler, özellikle kuşlara ait bir organ anlamında kullanıldığı TS’de verilen anlamlardan anlaşılmaktadır. Ayrıca TaS’da verilen ‘zeka, göğüs’ anlamlarının da kullanılmaması sözcüğün anlam daralması yaşadığını göstermektedir:

kursak: 1. Mide.

“Ol lokmayı, kim fil için düzdünüz, karınca **kursağına** nice sığa.” (TaS: 2740)

2. İdrak, zeka.

“Hem korkarın ki ehl-i zâhir olanlar **kursağına** bu ehl-i hal olanlar sözü sinmeye.” (TaS: 2741)

3. Göğüs

“Evda [Ar.]: **Kursağına** ak yünü olan göğercin.” (TaS: 2741)

“a. **1.** hay. b. Kuşların yemek borusu üzerinde bulunan, yiyeceklerin toplandığı torba biçiminde şişkin organ. **2.** hay. b. Böceklerin ve solucanların sindirim kanallarında bulunan, kuşların kursağına benzeyen yapı. **3.** Kuş kursağı şişirilip kurutulmuş yapılar veya ona benzetilen şişkin şey: Düdüğün kursağı patlamış. **4.** hlk. Boğaz.” (TS: 1532)

kurultay: Moğolcadan alıntı olan sözcüğün geçmişte genel anlamda büyük toplantı anlamında kullanıldığı, ancak günümüzde özellikle bilimsel toplantılar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Böylece sözcüğün özelleşme yoluyla anlam alanının daraldığı anlaşılmaktadır.

kurultay: Büyük toplantı

“**Kurultay:** Gayette azim ulu cemiyete derler. Çağatay lûgatidir, meşhurdur.” (TaS: 2748)

“a. **1.** Ulusal veya uluslararası bilimsel toplantı. **2.** Bir kuruluşun, gündemindeki sorunları, temel konuları konuşmak ve yeni kurullar seçmek üzere belli sürelerle veya gerektiğinde yaptığı genel toplantı, kongre: Dil Kurultayı. **3.** tar. Eski Türklerde devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı meclis.” (TS: 1538)

kuşanmak: *Kurşa-* fiilinin edilgen şekli olan sözcüğün TaS’da verilen mecazi anlamı ‘yeltenmek’ günümüzde kullanımdan düşmüş ve anlam alanı daralmıştır:

kuşanmak: 1. Silahlanmak.

“Er gördün **kuşan** ev gördün kaşan” (TaS: 2752)

2. Yeltenmek, meyletmek, yapmağa girişmek

“Pes andan bir dahi kesti şecerden

Fesada tiz **kuşanur** avrat erden” (TaS: 2752)

“(i) **1.** Beline kuşak, kılıç, kemer vb. şeyler bağlamak. **2.** Giyinmek: ‘Takkesini geçirmiş, entarisini kuşanmış, elma soyuyordu.’ -A. Gündüz.” (TS: 1543)

kuzulamak:¹⁴⁰ *Kuzula-* fiilinin TaS’da verilen tanığında dikkat çekici bir nokta vardır: Bu fiil bir kuş için ‘yumurtlamak’ anlamında kullanılmıştır. Böyle bir kullanım fiilin temel anlamı olan ‘koyun yavrulamak’ anlamının olmadığını kanıtlamaz. Bu tanık bize, o dönemde fiilin anlam genişlemesiyle diğer hayvanlar için de kullanıldığını gösterir.

Fiil, günümüzde bu anlamını yitirmiş ve anlam alanı daralmıştır.

Ayrıca sık kullanılmamakla birlikte, TS’de ikinci sırada verilen, çocuk için kullanılması sözcüğün anlam genişlemesi yaşadığını göstermektedir:

kuzlamak: Doğurmak

“Heman bir dane beyza **kuzlar** ol tayr

Çıkar ol beyzadan bir beççe lâğar” (TaS: 2764)

“(nsz) **1.** Koyun yavrulamak. **2.** Çocuk ellerini yere dayayarak dizleri üstünde emeklemek.” (TS: 1552)

külâh:¹⁴¹ Farsçadan alıntı olan sözcük ile ilgili iki anlam değişmesi meydana gelmiştir. Öncelikli olarak TS’de verilen üçüncü manayı inceleyelim. sözcük geçmişe göre mecazi bir anlam kazanarak anlam alanını genişletmiştir. Dördüncü sırada verilen anlama baktığımızda ise anlamın eskimiş olarak nitelendiği göze çarpar. Bu da sözcüğün anlamlarından birini kaybederek anlam daralması yaşadığını göstermektedir:

külâh urmak: Serpuş giydirmek

“Cübbe çıkardım giyürdüm, başına **külâh** urdum.” (TaS: 2767)

“a. (l ince okunur) **1.** İçine bazı şeyler koymak için huni biçiminde bükülmüş kâğıt kap. **2.** sf. Bu kabın alabileceği miktarda olan: ‘Meydanda bekleyen mektep çocuklarına birer külâh şeker dağıtıldı.’ -Y. K. Beyatlı. **3.** mec. Oyun, hile. **4.** esk. Erkeklerin giydiği genellikle keçeden, ucu sivri veya yüksek başlık: ‘Bunun sırtında öbürleri gibi bir uzun cübbe, başında bir uzun külâh vardı.’ -Y. K. Karaosmanoğlu.” (TS: 1556)

¹⁴⁰ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹⁴¹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

künde:¹⁴² Farsçadan alınma olan sözcükte hem anlam genişlemesi hem de anlam daralması yaşanmıştır. TaS’da verilen iki anlamın artık günümüzde kullanımdan düşmesi ve TS’de üçüncü sırada eskimiş olarak verilen anlam sözcüğün anlam daralması yaşadığını ispatlamaktadır.

künde: 1. Doğan kuşunun ayaklarına bağlanan kayış; bukağı.

“Sibaka’l-bazi [Ar.]: Doğanın ayaklarına taktıkları kayışlar ki **künde** tabir olunur.” (TaS: 2770)

2. Ava alışkın doğanın üzerinde oturduğu ağaç

“Mika’atü’l-bâzi [Ar.]: Ol ağaçtır ki doğanın üzerine oturmağa melûf olmuş ola ki Arabide ol ağaca kündüre ve tahrif edip Türkiide **künde** derler.” (TaS: 2770)

“a. **1.** sp. Güreşçinin, hasmını altına alıp bir elini önden, ötekini arkadan geçirerek ellerini kilitlemesi. **2.** mec. Düzen, tuzak, oyun, hile. **3.** esk. Sucluların ayağına bağlanan demir halka, köstek.” (TS: 1560)

mancılık:¹⁴³ Arapçadan alınma sözcüğün günümüzde, geçmişte kazandığı anlamlardan biri olan ‘büyük bakır kap’ anlamını kaybettiği ve anlam daralmasına uğradığı anlaşılıyor:

mancılık (I): Mancılık

“**Mancılığı** ağır taştan gıjıldayıp katı inen.” (TaS: 2795)

mancılık (II): Hereni de denilen büyük bakır kap

“Bir değirmen: 15, **mancılık**: 20.” (TaS: 2796)

“a. **1.** Top yapımının bilinmediği çağlarda, kale kuşatmalarında, ağır taş gülle fırlatmakta kullanılan basit bir savaş aracı: ‘Ok, mancılık gibi silahlar nasıl eskimişse bugünün tankları, uçakları da eskiyebilir.’ -N. Ataç. **2.** İpekçi çıkırığı.” (TS: 1618)

mazak: Sözcüğün geçmişte bir sıfat olarak genel anlamda kullanıldığı dikkat çekmektedir. Ancak günümüzde özelleşme yoluyla sadece bir balığın ismi olarak kullanılmaktadır.

mazak: Gelişmemiş, cılız kalmış, cüce

“Sarışın, gök ala gözlü, çatık kaşlı, **mazak** orta boylu, tolani yüzlü Rumiyyü’l-asıl oğlan mühtedir.” (TaS: 2798)

“a. hay. b. Kırlangıç balığıgillerden, Atlantik Okyanusu, Akdeniz ve Marmara denizinde yaşayan, kırmızı renkli, lezzetli bir balık” (Trigla lineata).” (TS: 1639)

¹⁴² Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹⁴³ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

muştuluk: Sözcüğün TaS ve TS'deki anlam ve tanıkları incelendiğinde anlamlarından birini kaybederek daralma yaşadığı anlaşılıyor:

muştuluk: 1. Müjde, beşaret.

“Bir kimesne geldi Nuşirevan’a ki, sultana **muştuluk**lar olsun ki fülân düşmanın dünyadan gitti.” (TaS: 2817)

2. Müjdelik, müjde bahşişi

“Yine verdi çok **muştuluk** karıya

Tamacı olur kimse kim karıya” (TaS: 2818)

“a. Muştucuya verilen armağan, müjdelik.” (TS: 1714)

nesne:¹⁴⁴ Sözcüğün anlam ve tanıkları incelendiğinde sözcükte hem anlam genişlemesi hem de anlam daralması meydana geldiği göze çarpar. TaS'daki tanıklarda ‘şey’ anlamının somut, soyut her şey için kullanıldığı TS incelendiğinde ise somut, cansız her şey için kullanıldığı anlaşılır. Sözcüğün bu şekilde anlam alanı daralmıştır.

nesne, (nesene):1. Şey.

Kamu **nesnesin** Zeliha unuttur

Ne ki görse eydür üş Yusuf budur” (TaS: 2839)

2. Bir şey, hiçbir şey

“Eğer **nesne** umsa yoğ iken hakı

Olur ol kişi ademin ahmakı” (TaS: 2843)

“Yohsa ayruk kimse **nesne** dimedi

Şehdi koyup zehr-i katil yimedi” (TaS: 2843)

“a. **1. Belli bir ağırlığı ve hacmi, rengi olan her türlü cansız varlık, şey, obje:** ‘Ağzımıza koyduğumuz şey değil, tadını tuzunu bildiğimiz nesne değil.’ -S. M. Alus. **2. db. Geçişli fiili bütünleyen yalın veya belirtme durumunda bulunan tümleç:** ‘Ali bir kitap almış’ cümlesinde ‘kitap’ nesnedir. **3. fel. Öznenin dışında kalan her konu, obje:** ‘Her nesne ve olaya alaycı bir gözle bakmak ilkesinden yola çıkar bu görüş.’ -S. Birsal.” (TS: 1766)

okşamak:¹⁴⁵ Sözcükte öncelikli olarak anlam daralması yaşanmıştır. TaS’da tespit edilen ‘benzemek’ anlamı günümüzde kullanımdan düşmüştür. Ayrıca TS’de beşinci sırada verilen bu anlam eskimiş¹⁴⁶ olarak nitelendirilmektedir.

Bir diğer değişme zıt anlama geçiştir. TS’de üçüncü sırada verilen ‘hafifçe dövmek’ anlamı sözcüğün mecazlaşma yoluyla zıt anlama geçtiğini göstermektedir.

ohşamak (oğşamak): 1. Okşamak, taltif etmek.

¹⁴⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹⁴⁵ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

¹⁴⁶ İnternette bu niteleme yapılmıştır, kitapta yoktur.

“Ulular işidir garip **ohşamak**
Yüce padişah gönlü olur aşak” (TaS: 2939)

2. Benzemek.

“Yahut kumdan bir depecüğe **ohşar** ki kûh- Kaf gibi...” (TaS: 2940)
“(-i) **1.** Sevgi, şefkat belirtisi olarak elini bir şeyin üzerinde yavaş yavaş gezdirmek veya ona hafifçe vurmak: ‘Oğlan kızın yanına geldi, saçlarını okşuyor.’ -H. Taner. **2.** Hafifçe dokunmak: ‘Esen rüzgâr siliyor alnımdan kaderimi / Okşuyor saçlarımı, yüzümü, ellerimi’ - E. B. Koryürek. **3.** (nsz) mec. Hafifçe dövmek. **4.** mec. Bir kimseyi hoşnut etmek: ‘Mektuplarında onun onurunu okşayacak, endişelerini hafifletecek cümleleri artırdı.’ -Ç. Altan. **5.** Benzemek, andırmak, hatırlatmak: Bu iki sarı birbirini okşuyor.” (TS: 1792)

okunmak: ¹⁴⁷ *Oku-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcük genelde edilgen olarak kullanılmaktadır. TaS’da tespit edilen ‘davet edilmek’ anlamı günümüzde standart Türkçede kullanılmamaktadır. Nitekim TS’de de halk ağzı olarak nitelendirilmiştir. Bu da sözcüğün anlamlarından birini kaybettiğini ve anlam alanının daraldığını göstermektedir:

okunmak, (ohunmak): 1. Denilmek, söylenmek, tesmiye olunmak, ad verilmek.

“Çünkü deyyus **ohundu** gayretsiz
Ohu gayretliye sen imdi: gayûr” (TaS: 2950)

2. Davet olunmak, çağırılmak.

“Et-tetaffilü [Ar.]: **Okun**madın ve gel denmedin düğüne varmak” (TaS: 2950)

3. Okunmak.

“Salâdır haşr için neşre bu demde
Ohundu çün kıyametçün ikamet” (TaS: 2951)

“(nsz) **1.** Okuma işine konu olmak: ‘Sokak kapısını çalarken akşam ezanı okunuyordu.’ -Y. Z. Ortaç. **2.** Okunulmak. **3.** mec. Belli olmak, açıkça görünmek: ‘Bütün söyleyecekleri yüzünden okunuyor.’ -Y. Z. Ortaç. **4.** hlk. Davet edilmek, çağırılmak.” (TS: 1794)

onarmak: Clauson (1972: 1899), sözcüğün *ona-* fiilinin ettirgen şekli olduğunu ve ‘birini veya bir şeyi daha iyi yapmak’ anlamına geldiğini ifade eder. Sözcüğün TaS’da verilen ‘tedavi etmek’ anlamının canlı bir vucuttaki yaralar için olduğu anlaşılıyor. Ancak günümüzde bu anlamın kullanımdan düştüğü, böylece anlam daralması meydana geldiği anlaşılıyor:

oñarmak, (uñarmak): 1. Islah etmek, yoluna koymak, rast getirmek, tamir etmek, düzeltmek.

“... Ey püser, gönlünü hoş tut kim Tanrı işini **onardı.**” (TaS: 2984)

¹⁴⁷ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

2. Ondurmak, tedavi etmek, iyileştirmek.

“Merhem koyup **onar**ma sinemde kanlı dağı

Söndürme öz elinle yandırdığın çerağı” (TaS: 2986)

“(i) **1.** Bozulmuş, eskimiş olan bir şeyi düzeltip işler veya kullanılır duruma sokmak, işe yarar duruma getirmek, tamir etmek: Bozuk bir saati onardı. **2.** Bir yapının, bir heykelin, bir resmin bozulmuş yerlerini yeniden yapmak, ilk duruma getirmek, restore etmek. **3.** mec. İşlenen bir kusuru, yapılan bir yanlışlığı giderecek veya önleyecek davranışlarda bulunmak.” (TS: 1803-1804)

oran:¹⁴⁸ Sözcüğün TaS’da tespit edilen ikinci anlamı günümüzde kullanımdan düşerek anlam daralması meydana gelmiştir:

oran: 1. Ölçü, nispet, had, derece, miktar, hesap, tahmin.

“Kamunuza kılur zulm ü taaddi

Ki bilmez nicedir **oranı** haddi” (TaS: 3005)

2. Ölçülü, hesaplı.

“Veli haddiyle kılmak anı hoştur

Ki her bir nesnenin **oranı** hoştur” (TaS: 3007)

“a. **1.** Büyüklük, nicelik, derece bakımından iki şey arasında veya parça ile bütün arasında bulunan bağıntı, nispet, rasyo: ‘Yerli oyunların çeviri oyunlara oranı değişti ve yükseldi.’ - M. And. **2.** İki şeyin birbirini tutması, karşılıklı uygunluk, tenasüp. **3.** Akıl yoluyla gerçeğe yakın olduğuna inanılarak verilen yargı, tahmin. **4.** mat. İki büyüklük, iki nicelik arasındaki bağıntı: Üçün sekize oranı.” (TS: 1809)

oransız: TaS’da verilen birinci anlamın tanığı incelendiğinde bu anlamla ilgili kullanımın günümüzde kullanılmadığı anlaşılıyor. sözcük söz konusu anlamını kaybetmiş ve anlam alanı daralmıştır:

oransız, (oransuz): 1. Önünü ardını hesap etmeyen.

“**Oransız** uğru hemen yurt ürkütür.” (TaS: 3009)

2. Hadsiz, hesapsız, ölçsüz.¹⁴⁹

“**Oransuz** yüksek idi burcu anın

Bu söze olmasın hergiz gümanın” (TaS: 3009)

“sf. Kendinde oran bulunmayan, nispetsiz.” (TS: 1809)

ot: Clauson (1972: 34-35), sözcüğe, genellikle tarımsal olarak yetiştirilenlerin dışında kalan ‘çimen, bitki, ilaç bitkisi, ilaç, zararlı ot, zehirli bitki, zehir, bitkisel ilaç’ anlamlarını verir. Sözcüğün TaS’da iki anlamı tespit edilmiştir. Sözcükteki anlam

¹⁴⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹⁴⁹ Sözcüğün çok anlamı daha ağır basmaktadır.

daralması sadece TS incelendiğinde bile anlaşılabilir. Zira TS’de üçüncü ve dördüncü sırada verilen anlamlar *eskimiş* olarak nitelenmiştir:

ot, (ot yat, ot yam): 1. İlaç.

“Bu kez sayru oldun, **otla** şifa verdik.” (TaS: 3019)

2. Kokulu tohumlar, baharat.

“Attar [Ar.]: **Ot** yam satıcı” (TaS: 3021)

“a. 1. bit. b. Toprak üstündeki bölümleri odunlaşmayıp yumuşak kalan, ilkbaharda bitip bir iki mevsim sonra kuruyan küçük bitkiler: ‘Etrafımızda uzun otlar, yalçın kayalar vardı.’ -A. Gündüz. 2. sf. Bu bitkilerle yapılmış veya bu bitkilerle doldurulmuş: ‘Ranzalardan birinin üst yatağında bir ot şilte üzerinde, soyunmadan uzanan ve iki eli ensesinin altında düşünen ben.’ -N. F. Kısakürek. 3. esk. Zehir. 4. esk. İlaç. 5. argo Esrar.” (TS: 1820)

otlamak:¹⁵⁰ *Ot* isminden türeyen fiilin TaS’da iki anlamı tespit edilmiştir. Fiilin temel anlamı olan ‘hayvan otla beslenmek’ tespit edilememiştir. Ancak TaS’da ‘otlanmak: ot yemek yayılmak’ olduğunu göre temel anlamın tespit edilemediğini kanıtlamaktadır. sözcük TaS’da verilen anlamlarını kaybederek anlam daralması yaşamıştır:

otlamak, (otalamak): 1. İlaçlamak, ilaç yapmak, tedavi etmek.

“... Bir reñç ki rahimde olur, anı **otlamak** avratlar işidir ve anın maymunlar yüreğinden artık dermanı olmaz.” (TaS: 3029)

2. Zehirlemek.

“Görünce hattını uşşak kendini otlar

Bitirdi gülşen-i hüsnün giyah-ı zehr-âlût” (TaS: 3030)

“(nsz) 1. Hayvan, dolaşarak yerdeki ot, çimen, yaprak vb.ni yemek, yayılmak: ‘Çimenler üzerinde çocuklar oynuyor, kuzular otluyor.’ -H. R. Gürpınar. 2. mec. Meşgul olmak: ‘Liseyi bitirmiş, üniversiteye gitmiş, birkaç sene otlamış orada, çakmış.’ -A. İlhan. 3. argo Para ve emek harcamadan başkalarının sırtından geçinmek.” (TS: 1822)

oturak:¹⁵¹ *Otur-* filinden türeyen ismin TaS’da dört anlamı tespit edilmiştir. Bu anlamlardan ‘kıç; sabit, mukim; emekli’ anlamları günümüzde kullanımdan düşmüş; ‘oturacak’ yer manası ise varlığını devam ettirmektedir. sözcük anlamlarından üçünü kaybetmiş ve anlam alanı daralmıştır.

oturak (I): bk. oturak yeri; kıç kaba et, kıynak.

“Makad [Ar.]: **oturak**” (TaS: 3033)

oturak (II), (oturağ): 1. Sabit, sakin, mukim.

“Ey oğul çünkü kocaldım, cehdeyle ki bir yerde **oturağ** olasın.” (TaS: 3031)

¹⁵⁰ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹⁵¹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

2. Oturacak yer.

“Ol **oturakta** ki kullar oturmuş
Kılıcı harbeler elde götürmüş” (TaS: 3031)

3. Müteakit, emekli.

“Cemi Yeniçeri **oturakları**, korucuları bu mahalde oturup...” (TaS: 3032)

“a. 1. Oturulacak yer veya şey. 2. Alçak iskemle: ‘Üstüne konulan tandır oturağı çok kalın ve çok sağlam tahtadan fırınlanarak yapılmıştı.’ -A. Kutlu. 3. Bir şeyin yere gelen tarafı, taban. 4. Ördek. 5. İçkili, çalgılı ve kadınlı eğlenti. 6. Boru mengenesinin tezgâha oturduğu ve vidalandığı bölüm. 7. sf. Bacaklarında veya başka bir yerinde, gezmesine engel olacak bir özrü olduğundan hep evde oturan (kimse), kötürüm. 8. den. Kürekli teknelerde kürekçilerin oturduğu enli tahta.” (TS: 1824)

ovmak: Clauson (1972: 4-5), fiilin anlamlarını ‘ezmek, buruşturmak, mukavemetini kırmak’ olarak vermektedir. Sözcüğün TaS’da tespit edilen anlamına baktığımızda anlamın genişlediği anlaşılıyor. TaS ve TS’deki anlamlar karşılaştırıldığında ise sözcükteki ‘okşama’ anlamının günümüzde kullanılmadığı anlaşılır. sözcük böylece anlam daralması yaşamıştır:

ovmak: Okşamak.

“İki elin öptü vü **ovdu** elin
Güle güle duttu odası yolun” (TaS: 3035)

“1. Bir şeyin üzerine bastırarak el gezdirmek: ‘Şakaklarını, bileklerini kolonya ile ovdum.’ - S. M. Alus. 2. Bir yere bir şeyi kuvvetle sürterek temizlemek: Tencereyi ovmak. Tahtaları ovmak.” (TS: 1826)

oyuk: *Oy-* fiilinden türeyen sözcüğün TaS’da tespit edilen iki anlamı da günümüzde kullanılmamaktadır. Bu nedenle sözcük anlam daralması yaşamıştır.

oyuk, (oyuh): 1. İnsan veya hayvan şeklini andırır korkuluk.

“El-beyhuc [Ar.]: **Oyuk** ki tarlada ve bostanda dikerler.” (TaS: 3039)

2. Yol göstermeğe yarayan taş ve benzeri âlâmet.

“El-menâru [Ar.]: Yol **oyuku** ve yol nişanı.” (TaS: 3041)

“a. Oyulmuş, içi boş ve çukur olan yer: ‘Birbirine karışmış nal oyuklarından gündüz beş on kişilik bir devriyenin geçip gittiği anlaşılıyordu.’ -F. R. Atay.” (TS: 1830)

oyum: *Oy-* fiilinden türeyen isim, TaS’da tespit edilen iki anlamını da kaybetmiş ve anlam alanı daralmıştır.

oyum: 1. Ağaç veya fidan ocağı, bu ocağa dikilen bitki.

“El-baki’ [Ar.]: Şol mevzıa denir ki anda her cinsten eşcar **oyumu** ve ormanlığı ola.” (TaS: 3041)

2. İçine başka bir şey sığacak büyüklükte olan delik veya yüz.

“El-vasvas [Ar.]: Perdede olan göz **oyumunca** deliğe denir ki andan nazar olunur.” (TaS: 3042)

“a. Oyma işi: Tünel açmak için bu dağın oyumu iki ay sürdü.” (TS: 1830)

ozan:¹⁵² Nişanyan (2010: 464), sözcüğün Farsça’dan alıntı bir sözcük olduğunu söyler: ‘kusan: saz şairi’. Elektronik ortamdaki sözlükte ise şu tespiti yapar: “*Yazı dilinde 16. yy’dan itibaren unutulmuş bir sözcük iken Dil Devrimi çalışmaları sırasında tarihi metinlerden bulunarak canlandırıldı.*” (<http://www.nisanyansozluk.com>, 10.11.2012).

Sözcüğün TaS’da günümüzde de kullanılan temel anlamının yanı sıra ‘Çok sözlü, çenesi düşük, durmadan söyler, hikâyeci’ anlamının da olduğu tespit edilmiştir. sözcük bu anlamı kaybederek anlam daralması yaşamıştır. Kaybedilen anlama dikkat edilirse sözcüğün duygu değeri açısından kötü bir anlam ifade ettiği anlaşılıyor. Bu anlamın kullanılmaması sözcüğün bir anlam iyileşmesi de yaşadığını gösteriyor:

ozan: 1. Halk şairi, saz şairi, toplantılarda saz ile şiir söyleyen kimse.

“Hunyâger [Fa.]: Sağı sağıcı ve mutrip ve güyende ve **ozan** ki türküler ırlarlar.” (TaS: 3043)

2. Çok sözlü, çenesi düşük, durmadan söyler, hikâyeci.

“El-ahtal [Ar.]: Cüst ve çâlâk adama ve yahut herzegûy olarak **ozan** ve yavaş kimseye denir.” (TaS: 3044)

ozanlık eylemek: Gevezelik etmek, çok konuşmak.

“**Ozanlık** eyleme Sabit huzur-ı asafta

Azab-ı vaız-ı miksarı eyleyip tezkir” (TaS: 3045)

“a. Şair: ‘Felsefe diliyle söylersek her ozan bir fenomendir yani olgudur.’ -N. Cumalı.” (TS: 1832)

öç: Clauson (1972: 18), sözcüğün temel anlamını ‘kötü niyet, kin’ olarak verir ancak ilk devirlerden beri ‘öç ve intikam’ manasının varlığına dikkat çeker. TaS’da ise sözcüğün ‘intikam’ anlamının yanı sıra bir anlam daha tespit edilmiştir. Bu anlam günümüzde kullanımdan düşmüş ve sözcük anlam daralması yaşamıştır:

öç: 1. Bahis, kumar için bahis, kumar ve bahis parası.

“Ebubekir ile öceşen Ümeyye bin Halef idi ve **öç** dahi beş genç develerdi ve öçleri bir müddete değin idi.” (TaS: 3047)

2. İntikam.

“Gücüne dürüşüp gel eyleme güç

¹⁵² Bk. sözcükteki anlam iyileşmesi.

Ki dünya kimseye hergiz komaz **öç**” (TaS: 3048)

“a. Kötü bir davranış veya sözü cezalandırmak için kötülükle karşılık verme isteği ve işi, intikam: ‘Bunda da biraz öç, biraz nispet, biraz kurum arzusu vardır.’ -A. Gündüz.” (TS: 1835)

ölçermek: Sözcüğün TaS ve TS’de verilen tanım ve tanıkları karşılaştırıldığında anlam daralması yaşadığı anlaşılıyor. Zira fiil geçmişte mecazi bir anlama sahiptir. Günümüzde ise bu anlam kullanılmamaktadır:

ölçermek: 1. Ateşi parlatmak için karıştırmak, ışığı çoğaltmak için fitili kaldırmak.

“Şûrîden [Fa.]: Karışmak ve karıştırmak ve bulanmak ve od **ölçermek**.” (TaS: 3077)

2. Kışkırtmak, ayaklandırmak.

“Et-teşvir [Ar.]: Ceng veya fitneyi **ölçermek**, yani parlatmak ve alevlendirmek.” (TaS: 3077)

“(i) hlk. Sönmekte olan ateşi, lambayı canlandırmak.” (TS: 1843)

ölçüm: *Ölç-* fiilinden türeyen isimde öncelikle dikkat çeken anlam daralmasıdır. TaS’da tespit edilen ‘acemi, beceriksiz; şımarık’ anlamları günümüzde kullanımdan düşmüştür:

ölçüm: 1. Şekil, biçim, tarz.

“El-mitrak [Ar.]: Bir kimsenin uygun ve **ölçümünde** olan misil ve nazirine denir.” (TaS: 3078)

2. Acemi, beceriksiz.

“Hâm-dest [Fa.]: Eli işe öğrenmemiş acemi ve **ölçüm** kimesne.” (TaS: 3078)

3. Şımarık

“El-uramu [Ar.]: Oğlan **ölçüm** ve küstah olmak.” (TaS: 3079)

“a. **1.** Ölçme işi. **2.** Ölçülerek elde edilen sonuç: Bu alanın ölçümü iki kilometrekaredir. **3.** Ölçümleme sonucu, takdir.” (TS: 1844)

ölümlü: Genel anlamda sıfat olarak kullanılan sözcük Türkiye Türkçesinde özelleşme yoluyla insan için kullanılmaktadır. Bu da sözcüğün anlamının daraldığını gösteriyor:

ölümlü: Ölmeğe mahkûm, ölmek üzere olan, muhtazar.

“Söze başlasa cana can bağışlar

Ölümlü hastaya derman bağışlar” (TaS: 3084)

“sf. **1.** Gelip geçici, kalımsız, fâni: ‘Onu hâlâ hiç olmazsa rüyalarında ölümlülerin sevdiği gibi sevebilir.’ -H. E. Adıvar. **2.** a. mec. İnsan.” (TS: 1848)

örtülmek: *Ört-* fiilinin edilgen şekli olan sözcüğün temel anlamı TaS’da tespit edilememiştir. Ancak tespit edilen anlamın günümüzde kullanımdan düştüğü ve böylece anlamın daraldığı anlaşılmaktadır.

örtülmek: Kesilmek.

“Gün batısı tarafından dolaşıp poyraz **örtüldüğü** yerde bir mil kenara karip demir korlarsa...” (TaS: 3119)

“(nsz) Örtme işine konu olmak: ‘Renkleri göz alıcı, tüylü bir yol halısıyla örtülmüş olan merdivenleri ağır ağır çıkıyorum.’ -N. Hikmet.” (TS: 1860)

ötmek:¹⁵³ Clauson (1972: 39-40), fiilin aslında kuşlar için bundan da diğer hayvanlar ve cansız nesnelere için kullanıldığını söylemiştir. Ayrıca insanlar için ‘çok konuşmak, anlamsızca konuşmak’ anlamında kullanılmasına da dikkat çekmektedir. TaS’da insanlar için kullanılan anlam ve teke için ‘melemek’ anlamı tespit edilmiştir. Günümüze gelince fiilin sadece kuşlar ve insanlar için kullanılması anlam daralması yaşandığını gösteriyor:

ötmek (II): 1. Teke melemek.

“Nebh [Ar.]: kelb kimseye ürmek ve geyik böğürmek ve teke **ötmek** ve ilan kışkırmak” (TaS: 3135)

2. Yüksekten atmak.

“Niceler let yidiler umarak lût

Katı **ötmek** dıkarlar canına ot” (TaS: 3135)

“(nsz) **1.** Kuş veya böcekler, değişik tonda ses çıkarmak: ‘Gelmiş o yaylanın baharı / öter bülbüller hoştur avazı.’ -Âşık Veysel. **2.** Herhangi bir nesne sürekli ses çıkarmak. **3.** Üflemeli çalgıların sesi çıkmak: Bu boru ötmüyor. **4.** argo Anlamsız, boş konuşmak: ‘Onlar saçma sapan ötüp dururken, ben içimden şöyle düşünüyordum.’ -R. H. Karay. **5.** argo Sarhoş kusmak. **6.** argo Gizli bir şeyi söylemek.” (TS: 1863)

petek:¹⁵⁴ Nişanyan (2010: 490), sözcüğü ‘Ermenice *pe't'ak* arı kovanı; Orta Farsça *petak* sepet = Sankritçe *petaka* küçük sepet’ anlamlarında vermiştir. TaS’da sadece ‘zahire anbarı’ anlamında tespit edilmiştir. Ancak Nişanyan 16. yüzyılda ‘arı kovanı’ anlamını tespit etmiştir. TaS’da tespit edilen ‘zahire anbarı’ anlamı günümüzde kullanılmamaktadır. Bu anlam düştüğünden sözcük anlam daralması yaşamıştır.

petek: Çamurdan yapılan zahire ambarı.

“Patu [Fa.]: ... Ve sarpun ve **petek** tabir olunan zarfa denir ki çamurdan fıçı ve mancana tarzında yapıp içine galal korlar.” (TaS: 3193)

“a. **1.** Arıların yumurtalarını bırakmak ve bal depo etmek için yaptığı, düzgün altıgen ağızlı bal mumu yuvacıklar topluluğu. **2.** Bu yuvacıklar topluluğunun bal olmayanı. **3.** Isıtma tesisatında ısı dağıtımını, içinden sıcak su geçerek sağlayan dilim, radyatör: Kalorifer

¹⁵³ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹⁵⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

peteği. **4.** mim. Minarelerde külah ile şerefe arasındaki bölüm. **5.** hlk. Balçıktan yapılan ve dikine duran sandık biçimindeki tahıl ambarı. **6.** hlk. Arı kovanı.” (TS: 1918)

pişirmek:¹⁵⁵ Sözcüğü *bış-* fiilinin ettirgeni olarak veren Clauson, asıl anlamın *olgunlaştır-* olduğunu ancak genellikle ‘pişir-’ manasında kullanıldığını ve farklı anlamlarının da olduğunu söyler (Clauson 1972: 383). TaS’da tespit edilen üçüncü anlam kullanımdan düşmüş ve anlam alanı daralmıştır.

bişürmek, (hişirmek): 1. Pişirmek.

“Süciden olmuş sirke içinde veya süci içinde **bişüre**ler bişürükten sonra çıkaralar.” (TaS: 613)

2. Olgunlaştırmak.

“Katı ıssı su mideyi balgamdan yur ve öksürük maddesini **bişürür**.” (TaS: 614)

3. Beslemek, geliştirmek.

“Nesne bildim deyü **bişürme** heves

Aferiniş sanma budur cümle bes” (TaS: 614)

“(i) **1.** Bir besin maddesini gerektiği kadar ısıda tutarak yenebilecek bir duruma getirmek: ‘Ayşe Nine de onlara bir yorgunluk kahvesi pişiriyordu hem de denizcilerle yârenlik ediyordu.’ -Halikarnas Balıkcısı. **2.** (nsz) Isı etkisiyle belirli bir kullanıma elverişli duruma getirmek: Tuğla pişirmek. Çömlek pişirmek. **3.** mec. Çalışarak öğrenmek. **4.** mec. Olgunlaştırmak: ‘Feleğin nice cevir ve mihneti, nice aldanışlar, nice hayal ve ümit kırılışları beni pişirmeye kâfi gelmedi.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **5.** mec. Bunaltacak kadar ısıtmak, yakmak: Bu ceket beni pişirdi.” (TS: 1929)

sak: Sözcüğün TaS’da tespit edilen ‘rahat, sağlam’ anlamı günümüzde kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır.

sak (I): Müteyakkız, uyanık, çabuk duyan, tetikte, ihtiyatlı.

“Kişi yolda azat iken **sak** gerek

Niçeme acı olsa söz hak gerek” (TaS: 3250)

2. Rahat, sağlam

“Süheyl eyitti; Kimin kalasına varasın kim benim kalamdan sarp ve **sak** ola dedi.” (TaS: 3251)

“(I) sf. hlk. **1.** Uyanık, gözü açık, müteyakkız. **2.** Uykusu hafif.” (TS: 2011)

saklanmak: *Sakla-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcüğün TaS’da tespit edilen anlamlarından biri günümüzde kullanılmamaktadır. Bu yüzden anlam daralmıştır:

saklanmak: 1. Korunmak, muhafaza olunmak.

¹⁵⁵ Bk. fiildeki anlam genişlemesi.

“Bedenleri baştan ayağa varınca hayvan gibi kıllı, anınla ıssıdan sovuaktan **saklanurlar.**”
(TaS: 3259)

2. Riayet edilmek, gözetilmek.

“Pes bu şartlar **saklandı**ğından sonra” (TaS: 3259)

“(nsz) **1.** Kendini saklamak, gizlenmek: ‘O âdeta kaçıp saklanacak bir yer arıyormuş gibi sıkıntıdaydı.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **2.** (-den) Saklama işi yapılmak: ‘Şarap mahzende saklanır, aşkın kalbimde yillanıyor.’ -Şarkı. **3.** Niteliğini yitirmemesi için korumak: ‘Kadife gibi ince ve yumuşak olan bu arakiyeler de çok iyi saklanmıştır.’ -A. H. Çelebi.” (TS: 2013)

salgın:¹⁵⁶ *Sal-* fiilinden türeyen ismin temel anlamı TaS’ta tespit edilememiştir. Tespit edilen ‘vergi’ anlamı da günümüzde eskimiş ve anlam daralmıştır.

salgun, (salgın, salkı (I)): Salma yoluyla alınan vergi, keyfi vergi.

“Tâvân [Fa.]: Ödek ve beğler **salgını**” (TaS: 3265)

“Kalan [Fa.]: Şirvan vilayetinde bir nevi **salgundur.**” (TaS: 3265)

“sf. **1.** Kısa zamanda çevredeki insan, hayvan veya bitkilerin büyük bir bölümüne bulaşan, müstevli: Salgın hastalık. **2.** a. tıp Bir hastalığın veya başka bir durumun yaygınlaşması ve birçok kimseye birden bulaşması: Tifo salgını. Kumar salgını. **3.** a. mec. Belli bir hareketin, davranışın, sözün toplumda yaygınlaşması. **4.** a. Bir şeyin bir yere girip her yanı kaplaması, istila: Çekirge salgını. **5.** a. esk. Gereğinde herkesten para veya mal olarak toplanan geçici vergi.” (TS: 2018)

salınmak: *Sal-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcük, Türkiye Türkçesinde anlam daralmasına uğramış bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

salınmak: 1. Yürürken hoş bir eda ile sağa sola hafifçe meyletmek, hıraman olmak.

“Alır hatun Gülendâm’ın eline

Gelir servi dalı gibi **salını**” (TaS: 3270)

2. Sallanmak, sarkmak, uzanmak.

“Aşk bir incüdür ki her kulakta **salınmaz.**” (TaS: 3271)

3. Bırakılmak, vaz’olunmak.

“Be-nâgeh irdi yine bir araya

Salınmış gördü bir dâm ol ovaya” (TaS: 3272)

4. Atılmak, hücum etmek.

“Sûmenata **salınup** ol Âzer

Sıdı hep bütlerini ser-tâ-ser” (TaS: 3273)

5. Sevk olunmak, gönderilmek.

“Tahir’e çün **salındı** hizmetkar

Etti beğzadesi ile ihzar” (TaS: 3273)

¹⁵⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

6. Vergi tarh olunmak.

“Kaza-yı Burusa’dan dahi her eve on beş akça emr ittim, **salınup** çıkarılıp dergâh-ı muallama teslim olunup...” (TaS: 3273)

“(nsz) **1.** Yürürken uyumlu hareketlerle hafifçe bir yandan bir yana eğilmek: “Vücudu o kadar narindi ki hafif rüzgârlarla sallanan salkım söğütler gibi oradan oraya salınıyor.” -S. F. Abasıyanık. **2.** (-e) Salma işine konu olmak: “İlaçlar yazıldı. Eczaneye adam salındı. Hekime kahve pişti, getirildi.” -M. Ş. Esenal.” (TS: 2018)

sanmak: Sözcük *sa-* fiilinin dönüşlü şeklidir. Temelde ‘kendini saymak, sayılmak’, bundan hareketle ‘bir grup, sınıf vs. arasından sayılmak’ anlamlarına gelir (Clauson 1972: 833). Fiilin Tas ve TS’deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında ise anlamlarından birini kaybettiği ve anlam daralması yaşadığı anlaşılıyor:

sanmak: 1. İstemek, dilemek.

“Kıyamet günü olucak sen inan
Yavuzluğu görmeye eylik **sanan**” (TaS: 3304)

2. Düşünmek, tasavvur, teemmül ve mülâhaza etmek.

“Başımıza geldi bizim yavuz iş
Bunun sonunu **sanuben** gey dürtüş” (TaS: 3306)

3. Şüphelenmek, tereddüt etmek.

“**Sanmaktır** irtiyab [Ar.] ü di göçmektir: intikaal” (TaS: 3308)

“(nsz) **1.** Bir şeyin olma veya olmama ihtimalini kabul etmekle birlikte, olabileceğine daha çok inanmak, zannetmek, zanneylemek: ‘Babam, hiç hoşnut olmadığımı, beni yine sevindiremediğini sandı.’ -A. Ağaoğlu. **2.** Gibi gelmek, farz etmek: ‘Bu hareketimi tamamıyla histen gelen bir şey sandı.’ -P. Safa. **3.** Bir şey veya kimsenin ... olduğunu düşünmek: ‘Doktor Sevim, hastayı ilk gördüğü an kendinde değil sanmıştı.’ -A. İlhan.” (TS: 2028)

sanı: *San-* fiilinden türeyen sözcük günümüzde anlam daralması yaşamıştır:

sanu, (sanı): 1. Fikir, düşünce, istek, dilek, emel, zan, tasavvur, tahmin.

“Zehi fal çün diline geldi bil
Ne kim **sanusu** var ise oldu bil” (TaS: 3308)

2. Sır, raz.

... raz: **sanu**...” (TaS: 3311)

“a. Sanma durumu veya sonucu, zan, zehap: ‘Söylediklerimiz, yazdıklarımız, hayatın birtakım konulara bölünmüş olduğu sanısını sürdürüp yalanı berkitmekten başka neye yarar?’ -N. Ataç.” (TS: 2028)

sapma:¹⁵⁷ *Sap-* fiilinden kalıplaşmış isim. TaS'ta temel anlamı tespit edilememiştir. Ancak tespit edilen 'zikzak' anlamı da günümüzde kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır. Bununla birlikte sözcük yeni anlamlar kazanarak anlam genişlemesi yaşamıştır.

sapma: Zikzak.

“Karıncanın yuvasının ayağı ile kazar, dürlü dürlü **sapma** eyler, aşağılı yukarılı.” (TaS: 3313)

“a. **1.** Sapmak işi. **2.** fiz. Serbest bir mıknatıslı iğnenin denge konumundayken gösterdiği doğrultudan geçen düşey düzlemlerle, bulunulan noktanın meridyen düzlemi arasındaki açı. **3.** fiz. Bir ışının saydam bir biçimden geçtikten sonraki doğrultusu arasında oluşan açı. **4.** db. Bazı sözcüklerin kurallara göre almaları gereken biçimlerden uzaklaşması durumu: Ben-ge > bene yerine bana, sen-ge > sene yerine sana olması gibi.” (TS: 2032)

sarık: *Sar-* fiilinden türeyen sözcüğün geçmişte daha genel anlamda kullanıldığı TaS'da verilen anlam ve tanıktan anlaşılmaktadır. TS'de verilen iki anlam incelendiğinde sözcüğün özellikle başlık için kullanıldığı anlaşılıyor. sözcük anlam alanını daralmıştır:

saruk: Sargı, örtü.

“Ve şöyle gerektir ki **saruğu** şemşemeler iki günden ya üç günden.” (TaS: 3324)

“a. **1.** Sarılarak meydana getirilen başlık: ‘O artık sarığı ile, cübbesi ve lapçınları ile tam bir hoca efendi idi.’ -T. Buğra. **2.** Kavuk, fes gibi bazı başlıkların üzerine sarılan tülbent, şal vb.” (TS: 2036)

sarkmak: Clauson (1972: 847-848), fiilin temel anlamını ‘arkadan itmesiz aşağı doğru serbestçe hareket etmek’ olarak verir ve bundan mülhem 1. Sıvı için ‘taşmak, damlamak’ 2. Kol için ‘gevşek bir şekilde asılmak’ anlamlarını kazanmış gibi görünmektedir, der. Ayrıca sözcüğün anlamında meydana gelen genişlemeleri verir.

Biz de TaS ve TS'deki anlamları karşılaştırdığımızda sözcüğün anlamlarından birini kaybederek daralma yaşadığını görürüz:

sarkmak: **1.** Eğilmek, meyletmek.

“Kimi ayağın öpmeğe **sarkar** kimi elin

Baki'ye bestir ey gül-i handan güler yüziün” (TaS: 3317)

2. Sarkıntılık etmek, tecavüz etmek.

“Bazı evkatta zahiriye giden at oğlanlarına **sarkup** mazarrat kastederler.” (TaS: 3317)

“(e) **1.** Aşağıya doğru uzamak veya uzanmak: ‘Oluklardan kol gibi buzlar sarkıyordu.’ -T. Buğra. **2.** argo Karşı cins ile ilişki kurmayı veya arkadaş olmayı istemek. **3.** hlk. Yolunu uzatmak, uğramak.” (TS: 2038)

¹⁵⁷ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

sarmaşık: Nişanyan (2010: 539), sözcüğün yapısını ‘sarım + Aş- + Ik > sarmaşık’ olarak vermektedir. Sözcüğün TaS ve TS’de anlamı karşılaştırıldığında özelleşme yoluyla günümüzde sadece bir bitki adı olarak kullanılışı anlaşılıyor. Böylece anlam daralmıştır:

sarmaşuk: Karışık, karmakarışık, perişan.

“Saçı **sarmaşuk**, benzi sarı, karnı aç ve susuz.” (TaS: 3320)

“a. bit. b. Sarmaşıkgillerden, koyu yeşil renkli, değişik biçimli yaprakları olan, sap ve dallarından çıkan küçük ek köklerle dik, düz yerlere yapışarak tırmanan bitki (Hedera helix): ‘Rüzgârın balkon sarmaşıklarında ısıklar çaldığı bir akşamdı.’ -A. İlhan.” (TS: 2039)

sası:¹⁵⁸ Sözcük Eski Türkçe döneminden beri kullanılmaktadır (sasığ ‘pis kokan, kokmuş’) (Nişanyan 2010: 539). TaS’a baktığımızda sözcüğün temel anlamının yanı sıra mecazi bir anlamla da kullanıldığı göze çarpmaktadır. Bu mecazi anlam günümüzde kullanımdan düşmüş ve sözcük anlam daralması yaşamıştır.

sası: 1. Fena, murdar.

“Ağam **sası** dinli Gürcistan ağzında oturursun.” (TaS: 3324)

2. Pis kokulu.

“Gevder [Fa.]: Altı manası var, bir nevi su kuşudur eti **sası** ve bed-büy olur.” (TaS: 3324)

“sf. **1.** Küf ve çürük gibi kokan. **2.** Kokuşmuş. **3.** Tatsız.” (TS: 2041)

satı:¹⁵⁹ *Sat-* fiilinden türeyen isim anlam daralması yaşamıştır. Zira TaS’ta verilen anlamlardan ikisinin günümüzde kullanılmadığı dikkat çekiyor.

satı, (satı): 1. Satış.

“Gelin ana yazınız hem bir biti

Muhkem olsun aramızda bu **satı**” (TaS: 3328)

2. Satın alınacak şey.

“**Satusu** pulun sogandır ya tere

Pul kaçan layık olusar gevhere” (TaS: 3329)

3. Pazar yeri.

“Bazar [Fa.]: Maruf satunun ismidir, **satılacak** yere eydürler.” (TaS: 3329)

“a. hlk. **1.** Satma işi, satış. **2.** sf. Adanmış.” (TS: 2041)

¹⁵⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹⁵⁹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

satmak:¹⁶⁰ Clauson (1972: 798-799), sözcüğü büyük bir olasılıkla *sa-* fiilinin ettirgen hali olarak verir, temelde ‘satmak’ anlamına gelir, der. sözcük TaS’ta tespit edilen anlamlardan birini kaybetmiş ve anlam alanı daralmıştır.

satmak: 1. Söylemek, nakletmek, dinletmek.

“Yine bu meclise de canın atar

Anda da her ne işittiyse **satar**” (TaS: 3328)

2. Baştan savmak.

“Neşemiz yok diye ağyarı bezimden **sattık**

Neyse mahfi kalıp ol mehle biz aldık **sattık**” (TaS: 3328)

“(i) **1.** Bir değer karşılığında bir malı alıcıya vermek: ‘Geniş arazisini parselleyip **sattı.**’ -T.

Buğra. **2.** (nsz) mec. Kendinde olmayan bir şeyi var gibi göstermek, taslamak: ‘Onun

yerinde kim olsa bu kadar azamet **satar**dı.’ -P. Safa. **3.** mec. Bir kimse, kendini veya

başkasını olduğundan daha önemli, yetkili ve değerli göstermek. **4.** mec. Bir çıkar

karşılığında bir şeyi gözden çıkarmak, feda etmek. **5.** argo Bir yolunu bularak birinden

ayrılmak: Yanımdakini **satamazsam** size gelemeyeceğim.” (TS: 2042)

sav:¹⁶¹ Sözcüğün temel anlamı ‘konuşma’dır. *Söz* ile *sav* arasındaki fark şudur: söz, tek sözcük veya kısa ifade; sav, konuşma, anlatı, hikaye anlamlarına gelmektedir. Yani aradaki fark niceliksel bir farktır (Clauson 1972: 782-783). Clauson’un verdiği bu bilgiler ve TaS ile TS’de tespit edilen anlamlar göz önüne alındığında sözcük hem anlam daralması yaşamıştır hem de başka anlama geçiş...

sav: 1. Hikâye, kıssa.

“Bular dahi balıklar avladılar

Balığın çünkü **savın** savladılar” (TaS: 3323)

2. Söz, lakırdı.

“Çü aşkı galip oldu arttı sevdâ

Ne sözde oldular ayruk ne **savda**” (TaS: 3323)

3. Haber.

“Nesne kim ol uçmağın pertavidir

Bu kadar söz kanda anın **savıdır**” (TaS: 3323)

“a. huk. **1.** İleri sürülerek savunulan düşünce, iddia, dava: ‘Eleştiricilerimiz nasıl olur da

böyle bir **savda** bulunabilirler?’ -N. Cumalı. **2.** man. Tanıtlanması gereken önerme, tez. **3.**

esk. Haber, söz. **4.** esk. Atasözü.” (TS: 2043)

¹⁶⁰ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹⁶¹ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

seçme: *Seç-* fiilinden kalıplaşmış isim. Sözcüğün temel anlamı TaS'ta tespit edilememiştir. Tespit edilen anlam da günümüzde kullanımdan düşmüştür. sözcük bu yönüyle anlam daralmasına uğramıştır.

secme: Meczum, cüzamlı.

“Ol cimadan doğan oğlan meczum, yani **secmelerden** olur.” (TaS: 3360)

“a. **1.** Seçmek işi, intihap, seleksiyon: ‘Kendine yeni bir meslek seçmesini bildiğinden dilencilikte karar kıldı.’ -İ. O. Anar. **2.** sf. Seçkin, seçilmiş: ‘Etrafı geniş hendeklerle çevrili burçlar, en seçme muhafızlar elinde en titiz hesaplarla korunuyor.’ -N. F. Kısakürek.” (TS: 2054)

seğirdim:¹⁶² *Seğirt-* fiilinden türeyen ismin öncelikli olarak anlam alanını genişlettiği gözlenmektedir. sözcük anlamlarından bazılarını kaybetmiş ve anlam alanı daralmıştır.

seğirdim: 1. Akın, hücum.

“Tâz [Fa.]: **Seğirdim** ki düşmana ederler” (TaS: 3361)

2. Koşma, koşuş.

“Seher yeli **seğirdimine** tana kalırdı.” (TaS: 3361)

3. Bir koşuşta alınan yer, mesafe

“Kendü diyarımızdan yer istedim bir at **seğirdimi** miktarı ve üç taş atımı yer bana tayin edildi.” (TaS: 3362)

“a. **1.** sp. Yaya koşusu. **2.** den. Top atıldığında kundağın geri tepmesi. **3.** Değirmene su veren oluğun eğimi. **4.** tar. Yeniçeri mutfaklarında kullanılan etleri taşıyan hayvanların ön ve arkalarında yürüyen yeniçeri.” (TS: 2057)

seğirmek: Clauson (1972: 822), sözcüğün temel anlamını ‘atlamak’ olarak vermektedir ve sözcükteki zaman içinde meydana gelen anlam genişlemesine dikkat çekmektedir. TaS ile TS karşılaştırıldığında ise sözcüğün anlam alanının daraldığı dikkat çekmektedir:

seğirmek: 1. Koşmak, seğırtmek.

“... Uçar kuştan geçer idim **seğırsem**” (TaS: 3366)

2. Hafif kımıldamak, kıpırdamak, seğıirmek.

“Bu müjde olup vâsıl-ı gûş-ı can

Nişan-ı sürûrum seğıirdi heman” (TaS: 3366)

“(nsz) Genellikle vücudun bir yerinde deri ile birlikte derinin hemen altındaki kaslar hafifçe oynamak: ‘Üç dört gün oluyor, sol gözümün alt kapağı seğıiriyordu.’ -B. Felek.” (TS: 2057)

¹⁶² Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

serpmek:¹⁶³ “*sep-* ‘donatmak, tedarik etmek’ ve buna benzer... Osm. XIV. yüzyılda ‘*serpmek*’” (Clouston 1972: 784-785). Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları incelendiğinde sıvazlamak anlamının Türkiye Türkçesinde kullanımdan düştüğü ve anlamın daraldığı anlaşılıyor:

serpmek: 1. Bir tarafa sıyırmak.

“Nagah yüzünden örtüsünü **serpüp** cemaate yüzün dönderüp güldü.” (TaS: 3394)

2. Sıvazlamak.

“Sakkalını serper bıyığın burar yani kim

Beyem, nâibem ya bahadırven adım Şuca” (TaS: 3394)

“(i) **1.** Bir şeyi dağılacak biçimde dökmek, saçmak. **2.** Belli bir yere dağılacak biçimde dökmek: ‘Buzlarını atıp karabiberlerini serptikten sonra kadehleri iyice karıştırdım.’ -N. Cumalı. **3.** (nsz) Yağmur veya kar azar azar, ince ince yağmak, serpiştirmek: Yağmur serpiyor. Kar serpiyor. **4.** mec. Vermek, saçmak.” (TS: 2074)

sersem: Farsça kökenli olan sözcük sözlükte “sersâm: (tıb.) menenjit; sersem” (BFTS: 359) olarak verilmiştir. TaS’ta sözcüğün temel anlamı tespit edilememiştir. Günümüzde TaS’ta tespit edilen anlam kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır:

sersem: Nalbantların içine mih koydukları kutu.

“İki **sersem** bir nallama bir mühre: 5.” (TaS: 3394)

“sf. **1.** Herhangi bir sebeple bilinci ve duyguları zayıflamış olan: Gürültüden sersem oldum.

2. mec. Düşünmeden hareket eden, ne yaptığının farkında olmayan.” (TS: 2074)

sızı:¹⁶⁴ *Sız-* fiilinden türeyen ismin temel anlamı TaS’ta tespit edilememiştir. Tespit edilen anlam günümüzde kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır.

sızı: Ayakkabılarda kösele ile yüz arasına konulup dikilen deri şeridi.

“Egaze [Fa.]: Ve astarlık meşin. Türkiide **sızu** derler ki başmakçılar gönle postu arasına koyup dikerler.” (TaS: 3468)

“a. **1.** Hafif ve ince ağrı: ‘Fakat her an, her an yine / İçimde aynı sızı’ -H. F. Ozansoy. **2.** mec. Ruhsal acı, ızdırıp: ‘Depremlerin acısını sızısını belirtmek de adı sanı bilinmez köylü şairlere düşer.’ -B. R. Eyuboğlu.” (TS: 2106)

sızıntı: *Sız-* fiilinden türeyen isim TaS’ta tespit edilen anlamlarından birini kaybederek anlam daralması yaşamıştır:

sızıntı: 1. Meni.

“Annın neslini **sızıntı**dan eyledi, hakir kokan sudan ki menidir.” (TaS: 3467)

¹⁶³ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹⁶⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

2. Sızarak, damla damla akan, sızıntı.

“Kuyu suyu yaramaz sudur, dahi yaramazı **sızundu** sudur.” (TaS: 3467)

“a. 1. Sızan şey: ‘Bu testinin çatlağı hiçbir sızıntı göstermemiştir.’ -A. Gündüz. 2. tıp Genellikle iltihaplanma sebebiyle deri veya mukozada beliren sıvı, akıntı.” (TS: 2106)

sis:¹⁶⁵ Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında anlam daralması yaşadığı anlaşılıyor. Zira TaS’ta tespit edilen iki anlam da günümüzde kullanımdan düşmüştür.

sis: 1. Atın tüylerindeki küçük alaca benekler.

“El-bürşe [Ar.]: At kısmının tüylerinde olan hurde alaca beneklere denir ki sair levnine muhalif olur, **sis** tabir ederler.” (TaS: 3489)

2. Bazı kimselerin yüzlerinde bulunan nokta nokta esmer lekeler, çil.

“Beşenç [Fa.]: Yüzde olan **sis** ki çığıt derler.” (TaS: 3410)

“a. coğ. Atmosferin alt tabakalarındaki küçük su taneleri veya buhardan oluşan bulutların çok alçalarak yeryüzüne kadar inmesiyle oluşan duman: ‘Kalküta’yı süt mavisi bir akşam sisi kaplıyor.’ -R. H. Karay.” (TS: 2122)

soğulmak: Fiilin TaS’da tespit edilen anlamların ‘darlaşıp çukurlaşmak’ anlamı günümüzde kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır:

soğulmak (soğalmak): 1. Suyu çekilmek, kaynağı kaybolmak veya kurumak, feri gitmek, solmak, nuru sönmek

“Nice gözler yaş dökücü senin korkundan **soğulur**.” (TaS: 3494)

2. Darlaşıp çukurlaşmak

“Muhassar [Ar.]: Böğürleri **soğulan** ince recül.” (TaS: 3498)

“(nsz) hlk. 1. Suyu veya sütü çekilerek pörsüme 2. Coğ. İrmak, kuyu pınar vb. yerlerde su çekilip yok olmak.” (TS: 2131)

solak: Sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam daralmasına uğradığı anlaşılıyor. Zira TaS’ta tespit edilen anlam günümüzde tarihi bir terim olarak verilmiştir.

solak: Eski Osmanlı devrinde padişahın özlük muhafızı olan yeniçeri.

“Yeniçeri, sipahiler, **solaklar**

Önümce yürüyen kullar, elvada” (TaS: 3505)

“a. 1. Genellikle sol elini kullanan kimse. 2. tar. Yeniçeri Ocağının, padişahın gözeticiliğini yapan asker sınıfı.” (TS: 2133)

sözlü: Sözcük, özelleşme yoluyla anlam daralmasına uğramıştır. TS’de verilen ikinci anlam bunu kanıtlamaktadır:

sözlü: Söyleyecek sözü olan.

¹⁶⁵ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

“İttiler Yusuf’u Yakup katına

Söylediler **sözlü** sözün yatına” (TaS: 3555)

“sf. **1.** Sözle, konuşma biçiminde yapılan, şifahi, **yazılı** karşıtı: Sözlü sınav. **2.** a. Evlenmek için birbirine söz vermiş olan kimse, yavuklu.” (TS: 2157)

sunmak:¹⁶⁶ Clauson (1972: 834), sözcüğün temelde geçişli olarak ‘biri için elini uzatmak; birine takdim etmek’ daha sonra da geçişsiz olarak ‘uzanmak’ anlamlarına geldiğini ifade eder. Fiilin TaS ve TS’deki örnekleri karşılaştırıldığında ise öncelikli olarak anlam daralması dikkat çekmektedir. TaS’ta üçüncü sırada verilen anlam günümüzde kullanımdan düşerek daralmıştır.

sunmak: 1. Uzatmak.

“**Sundu** Yusuf kamçıyı Zeliha alıp

Ah kıldı düştü kamçı oda yanıp” (TaS: 3577)

2. El uzatmak, uzanmak.

“Yiyesi önüne gelicek Süheyl

Gönülsüz **sunar** idi, etmezdi meyl” (TaS: 3580)

3. Saldırmak, hamle etmek, hücum etmek.

“Şecidir o kadar kim **sunar** Hezir-sıfat

Olursa saff-ı aduv cümle Rüstem ü Kişvad” (TaS: 3582)

“(i, -e) **1.** Bir büyüğe veya nezaket gereğince bir kimseye bir şeyi vermek, arz etmek, yollamak, göndermek, takdim etmek: ‘Bu küçük hadiseyi devlet adamlarımıza bir müşahede olarak sunuyorum.’ -B. Felek. **2.** Tanıtmak, bilgi vermek amacıyla çeşitli yöntemler kullanarak bir konuyu dinleyenlere aktarmak. **3.** Radyoda, televizyonda, bir eğlence yerinde programı takdim etmek.” (TS: 2172)

sürtük:¹⁶⁷ *Sürt-* fiilinden türeyen sözcükte ilk olarak dikkati çeken anlamdaki kötüleşmedir.

TaS’ta tespit edilen anlam ve tanıkta sözcüğün daha genel olarak kullanıldığı dikkat çekmektedir. O dönem için sözcükte cinsiyet ayrımı yoktur. Ancak günümüzde sözcük sadece dişiler için kullanılmaktadır. Bu da bize anlamın daraldığını gösteriyor.

sürtük: Sokulgan, girgin.

Vellac [Ar.]: İrdüğü yere sokulgan **sürtük** recül.” (TaS: 3634)

“a. **1.** Vaktini çok gezerek geçiren, evinde oturmeyan kadın: ‘Bu sürtüğü oğluma almak da sonunda çıkacağı belli olmayan bir felakettir.’ -H. R. Gürpınar. **2.** Aynı anda birden fazla kişiyle gönül eğlendiren kadın. **3.** kaba Hayat kadını.” (TS: 2186)

¹⁶⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹⁶⁷ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

süsmek: Fiil geçmişte daha genel anlamda kullanılmaktadır. TaS'ta tespit edilen tanıklar incelendiğinde fiil, hem insanın sivri bir nesneyle bir şeyi dürtmesi hem de hayvanın dürtmesi için kullanılmaktadır. Günümüzde ise fiil, sadece hayvan için kullanılmaktadır.

süsmek: Sivri bir şeyle dürtmek, hayvan boynuzu ile vurmak, boynuzlamak.

“Deli Dundar yerinden duru geldi, altmış tutam sivri cidasın koltuk kısıp ol kafiri karşısından **süsem** dedi, **süsemi**.” (TaS: 3637)

“Ki boynuzlu koyuna soram ki boynuzsuzu

Niçün **süsdü** idi güç edüp anı der-ırbat” (TaS: 3637)

“(i) Boynuzlu hayvan boynuzu ile vurmak, tos vurmak: Koç çocuğu süsmüş.” (TS: 2190)

şakımak:¹⁶⁸ “Eski Anadolu Türkçesi döneminde ortaya çıkan bu fiil, burada çok anlamlı bir yapı arz etmektedir. Sözcüğün anlam alanından ses taklidi kaynaklı bir sözcük olduğu ortaya çıkmaktadır.” (Erol 2008: 482).

Fiilin TaS ve TS'deki anlam ve tanıkları incelendiğinde öncelikli olarak anlam daralması meydana geldiği anlaşılıyor. Zira birinci sırada verilen anlam, günümüzde kullanımdan düşmüştür.

şakımak: 1. Şimşek ve yıldırım gibi çakmak, parlamak.

“El-itolâku [Ar.]: Yıldırım ve ışılama ve şimşek **şakımak**.” (TaS: 3645)

2. Şakrak şakrak ezgiler ırlamak, terennüm etmek.

“İstiğrad [Ar.]: **Şakımağa** ve ötmeğe ve ırlamağa kığırmak” (TaS: 3645)

“(nsz) **1.** Ötücü kuşlar ezgili ses çıkarmak, ötmek, şakramak, terennüm etmek: ‘Kalk dilber, gidelim bağ arasına / Şakısın bülbüller, gül incinmesin’ -Karacaoğlan. **2.** mec. Çok konuşmak, çenesi düşmek: ‘Eskiden hiç lakırtı söylemeyen bu ihtiyar, şimdi şakıyordu.’ -Ö. Seyfettin. **3.** (-i) mec. Güzel şarkı söylemek veya şiir okumak: ‘Hep aşkı, hep inançları, hep yurt sevgisini şakıyan şairler vardır; ben şair olsaydım ışığın verdiği hazları söyler, hep güneşe övgüler yazardım.’ -N. Ataç.” (TS: 2199)

şakrak:¹⁶⁹ Yansıma bir kökten türeyen sözcüğün TaS ile TS'deki anlam ve tanıkları incelendiğinde sözcükte anlam anlam daralması olduğu anlaşılıyor.

şakrak: Arıkuşu.

“**Şakrak** arı kuşudur.” (TaS: 3646)

“sf. **1.** Şen, neşeli, hayat dolu: ‘Bu memleket musiki gibi hem melankolik hem şakrak bir memlektir.’ -S. F. Abasıyanık. **2.** zf. Şen, neşeli, hayat dolu bir biçimde: ‘Hele genç kızlar, gelinin önünde pervane gibi şakrak ve çevik dönüyorlar.’ -E. İ. Benice.” (TS: 2199)

¹⁶⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹⁶⁹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

şenlik:¹⁷⁰ Sözcükte anlam daralması mevcuttur. TaS'ta tespit edilen anlamlardan biri günümüzde kullanımdan düşmüştür.

şenlik, (şinlik): 1. Meskûn ve mamur olma hali.

“Âbadân [Fa.]: Mamur ve **şenlik** .” (TaS: 3656)

2. Sevinç, neşe, şetaret, meserret.

“Talâka [Ar.]: Güleç yüzlülük ve yüz güleçliliği ve **şinliği** ve dil fesahatı.” (TaS: 3656)

“a. **1. Şen olma durumu, şetaret:** ‘Emine’nin yüzüne öyle bir şenlik, çakırımsı şehla gözlerine öyle bir civeleklik geldi ki...’ -O. C. Kaygılı. **2. Belli günlerde yapılan, coşku veren eğlendirici gösterilerin tümü, bayram:** ‘Ne var ki bu şenlik gününde yüzüne bakan yok.’ -T. Buğra. **3. sin. ve tiy. Festival. 4. mec. Sevinç, neşe.**” (TS: 2215)

şerbetlik: Sözcüğün TaS'ta temel anlamı tespit edilememiştir. Ancak tespit edilen anlam yan anlamdır. Günümüzde sözcüğün temel anlamı varlığını korumuştur. Ancak tespit edilen yan anlam mevcut değildir. Bu yüzden sözcük kazandığı anlamı kaybetmiş ve anlam alanı daralmıştır.

şerbetlik: Cırağa verilen bahşiş.

“Derestan [Fa.]: Şakirdani manasındadır ki üstadın ücretinden sonra şakirde verilen atiyedir ki ıstılahımızda **şerbetlik** tabir olunur.” (TaS: 3657)

“sf. Şerbet yapmaya yarayan veya şerbet yapmak için ayrılmış olan.” (TS: 2216)

şişkinlik:¹⁷¹ *Şiş-* kökünden türeyen sözcüğün temel anlamı TaS'ta tespit edilememiştir. Ancak tespit edilen mecazi bir kullanımdır. Bu anlam günümüzde kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır.

şişkinlik: Kibir, azamet, gurur.

“Bunda **şişkinliği** ko ey ululuğa güvenen

Leş olacak çukurunda şişebildiğince şiş” (TaS: 3670)

“a. **1. Şişkin olma durumu. 2. Kabarıklık, şişlik:** ‘Yürürken ceketinin arka tarafında bir şişkinlik gözüme ilişti.’ -R. H. Karay. **3. Bağırsaklarda gaz birikmesi sonucu karında oluşan şişme ve gerginlik. 4. Enflasyon.**” (TS: 2228)

tapmak: Fiilin TaS ile TS'deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında anlam daralması yaşadığı anlaşılıyor. Zira TaS'ta verilen üç anlamdan ikisi kullanımdan düşmüştür.

tapmak: 1. İnkıyat etmek, tâbi olmak, boyun eğmek, tazim etmek, perestij etmek, mutavaat etmek.

“Kân ola ol can ü ten gevher kopa

¹⁷⁰ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹⁷¹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

Kul ola cümle cihan ana **tap**a” (TaS: 3743)

2. Takdim etmek, sunmak.

“O şehirler kim cihanda açtı rahı

Tapuna **tap**tılar taht ü külâhı” (TaS: 3744)

3. Bulmak; haiz olmak.

“Cihanda **tap**mak istersen vefa hoş

Cefa-keş ol cefa-keş ol cefa-keş” (TaS: 3744)

“(e) **1.** İlah olarak tanınan varlığa karşı inancını ve bağlılığını belirli kurallar çerçevesinde göstermek. **2.** mec. Tutku ile sevmek, bağlanmak: ‘Bütün Bucaklıların bana taptıklarını anlıyorsun.’ -Ö. Seyfettin. **3.** mec. Birine çok değer vermek.” (TS: 2266)

tapu: *Tap-* fiilinden türeyen sözcüğün TaS’ta dört anlamı tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinde ise sözcük özelleşme yoluyla anlam daralması yaşamıştır.

tapu: 1. Huzur, nezd, makam.

“Bunda geldi onumuz üç **tap**uda

Evde kaldı birimiz kulluk ide” (TaS: 3748)

2. Zat, zati, âli, hazret.

“**Tap**un dahi bilsin nedir halimiz

Fidi olduğu başımız malimiz” (TaS: 3751)

3. Hizmet, vazife, ibadet, tazim, hürmet.

“**Tap**un etsin cihan içre halayık

Ki sensin devlet ü ikbale lâyık” (TaS: 3755)

4. Af dileme râsimesi.

“Tabuğ [Fa.]: Mâveraünnehr lûgatinde Türklerin **tapu** tabir ettikleri resm ü edeb-i örfiye denir ki bir şahıstan bir cünha sadır olsa salâtin ve vüzera pişgahlarında ayak ve baş açık ve iki eliyle kulakların tutup rüku heyetinde durur ve peyderpey itizar ve istida-yı afv-ı şehriyar eyler.” (TaS: 3755)

“a. **1.** huk. Bir taşınmazın üstündeki mülkiyet hakkını gösteren belge. **2.** Tapu işlerinin yürütüldüğü kuruluş.” (TS: 2267)

tapucu: *Tapu* sözcüğünde olduğu gibi bu sözcük de özelleşme yoluyla anlam daralması yaşamıştır. Çünkü geçmişte genel anlamda ‘memur’ anlamına gelen bu sözcük Türkiye Türkçesinde sadece ‘tapu memuru’ anlamına gelmektedir.

tapucu: Memur; hizmetçi.

“Meliklerin bezeği ve arayışı şol üründü kullukçular ve şol uslu ve bilülü **tapu**culardır.” (TaS: 3755)

“a. Tapu memuru: ‘Tapucu Ragıp Efendi’nin çiçekleri dillere destandır.’ -T. Buğra.” (TS: 2267)

tasa:¹⁷² Sözcük Türkiye Türkçesinde anlam daralmasına uğramıştır. Çünkü sözcük Türkiye Türkçesinde duygu için kullanılırken TaS'taki tanıklar ve anlama bakıldığında hem duygu için hem de biyolojik olarak rahatsızlık için kullanılmaktadır.

tasa: Rahatsızlık; bulantı.

“Rubb-ı enar midenin hararetin ve **tasasın** ve susuzluğun giderir.” (TaS: 3765)

“a. **1. Üzüntülü düşünce durumu, kaygı, endişe, gam:** ‘Gazeteleriniz sürüm **tasasına** kapıldılar mı hemen İstanbul’un nabzını tutarlar.’ -F. R. Atay. **2. ruh b. Tatmin edici olmayan veya tedirgin eden durumların ortaya çıkmasını önleyebilmede, güvensizlik içinde bulunulduğunda duyulan tedirgin edici duygu.**” (TS: 2274)

taslak:¹⁷³ Sözcük, TaS'ta iki anlamlı olarak karşımıza çıkmaktadır. İkinci sırada verilen ‘haşin, hoyrat, ahmak’ anlamı Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş, böylece anlam alanı daralmıştır.

taslak: 1. Henüz gereği gibi işlenmemiş, kaba, yakışsız, kusurlu.

“Cüfat [Ar.]: Yumru, **taslak** erler ve gaziler” (TaS: 3767)

2. Haşin, hoyrat, ahmak.

“Huryad [Fa.]: Edebsiz. Türkiye hoyrat derler ve **taslak** dahi derler.” (TaS: 3767)

“a. **1.** Bir şeyi, bir sanat veya edebiyat eserini ana çizgileriyle, türlü bölümleriyle belirten ön çalışma, eskiz: ‘Evet, diye devam ettim, hikâyen henüz taslak hâlinde.’ -R. H. Karay. **2.** mec. Usta olmadığı hâlde kendini ustaymış gibi göstermeye çalışan kimse.” (TS: 2276)

tasma: Eren (1999: 396), sözcüğün Moğolcadan alınma olduğunu ifade etmiştir. Moğolca-Türkçe Sözlük'te sözcüğün kökünün bir çok türevi mevcuttur: “**tasuçatav**satmak, bir eylemi sürekli bölmek, kesmek, sekteye uğratmak”, “**tasdah:** ayırmak, bölmek, paramparça etmek”, **tasag:** bölüm...” vs.

Moğolca-Türkçe Sözlük'te verilen bu sözcüklerle *tasma* sözcüğü aynı kökten türemiş olmalıdır. Sözcüğün TaS ve TS'deki anlamları incelendiğinde ise anlamın daraldığı anlaşılıyor. Zira TaS'taki anlam daha geneldir; TS'de ise özelleşme yoluyla hayvanlar için deriden yapılmış nesne ve terliğin meşin kısmı anlamları ön plana çıkmaktadır.

tasma: Dilinmiş kayış.

“Bir ağaç pasesi bir pare **tasma**

Varıp anın için ulaşma hasma” (TaS: 3767)

¹⁷² Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹⁷³ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“a. **1.** Bazı hayvanların boynuna takılan, bu hayvanları bir yere bağlamaya, çekip götürmeye yarayan kemer biçiminde bağ: ‘Bir adam yanaştı, tasmaından tuttuğu güzel bir koyunu gösterdi.’ -B. Felek. **2.** Nalın ve terliğin ayağı tutan üstteki meşin bölümü.” (TS: 2276)

tavuk: TaS’da verilen tanıkta çok açık bir şekilde sözcük ‘horoz’ anlamında kullanılmıştır. Bu da bize sözcüğün geçmişte cinsiyet gözetilmeksizin daha genel kullanıldığını gösteriyor. sözcük günümüzde sadece dişi hayvanlar için kullanılmaktadır.

tavuk: Horuz.

“Ol gice **tavuk** öttüğü zamanda...” (TaS: 3774)

“a. hay. b. Sülüngillerden, eti ve yumurtası için üretilen kümes hayvanı (Gallus).” (TS: 2289)

tepinmek:¹⁷⁴ Clauson, sözcüğü *tep-* fiilinin dönüşlü şekli olarak verir. ‘atı ayakla harekete zorlama’ anlamının yanı sıra ‘bir şeyi ayakla hareket ettirmek’ anlamında da kullanıldığını söyler (Clauson 1972: 442).

TaS’da verilen tanıkların bağlamının hepsinin savaş, mücadele ortamı olduğu ve çoğunun atla saldırmak manasında kullanıldığı anlaşılmaktadır (TaS: 1091-1092). TaS’da yaygın olarak kullanılan bu anlamın artık Türkiye Türkçesinde kullanılmadığı anlaşılır. sözcük anlamlarından birini kaybederek anlam daralmasına uğramıştır.

depinmek, (depünmek): Şiddetle hareket etmek, saldırmak, çırpınmak, tepinmek

“Kureys’ten griv koptu, pes Hamza’nın üstüne **depindiler**.” (TaS: 1091)

“Bir uğurdan kâfir askerine top olup **depinelim**” (TaS: 1092)

“(nsz) **1.** Ayaklarını hızla yere vurmak: ‘Tekmelediler, üzerime çıkıp tepindiler.’ -S. F. Abasıyanık. **2.** Öfke ve sevincini açığa vuracak davranışlarda bulunmak: ‘Sabaha kadar tepindiler. Bayram ediyorlar.’ -N. F. Kısakürek. **3.** Gürültü etmek. **4.** mec. Direnmek: ‘Tepiniyor, tokatlayacağını, tekme ile dışarı atacağını söylüyordu.’ -Ö. Seyfettin.” (TS: 2326)

tercüman: Arapça kökenli sözcüğün temel anlamı TaS’da tespit edilememiştir. Ancak genişleme sonucu olan anlamı tespit edilmiştir. Bu anlam Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır.

tercüman: Bektaşilerin sofra, çırağ ve sair işlerden evvel okudukları dualar ve mukaffa sözler.

“Dahi kanun-ı evliya üzere çırağ uyarıp **tercüman** okudular.” (TaS: 3792)

¹⁷⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“a. 1. Çevirmen. 2. Göze görünen bir olayın, durumun veya biçimin anlamını dile getirmek: ‘Musikimiz, bizim durgun ruhumuzun, sakin düşüncelerimizin, uçuk benzimizin tercümanıdır.’ -A. H. Müftüoğlu.” (TS: 2329)

tere: Farsça-Türkçe sözlükte sözcük “*tere, tere: (Peh.) (bot.) pırasa.*” (BFTS: 178) olarak geçmektedir. TaS’a baktığımızda ise sözcüğün genel olarak sebzeler için kullanıldığını görüyoruz. Bu genel anlamı Türkiye Türkçesiyle karşılaştırdığımızda ise anlamın özelleşme yoluyla daraldığı anlaşılıyor:

tere: Sebze, sebzevat.

“Eyü gıda, bir nesne ol kim anda devâiyet manası olmaya **tereler** gibi ve yemişler gibi. Tereler demek yani sebze demek olur.” (TaS: 3792)

“a. bit. b. Turpgillerden, yaprakları salata olarak yenen baharlı bir bitki (Lepidium). (TS: 2329)

terleme: TaS’ta *terle-* fiilinden kalıplaşarak hastalık adı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlam, sözcüğün eksiltme yoluyla anlam genişlemesi yaşadığını gösteriyor. Zira başlıkta verilen müteradif maddelerin arasında ‘derleme hastalığı’ tamlamasının da olması bunu bize kanıtlamaktadır. Sözcük, eksiltme yoluyla kazandığı bu anlamın varlığını Türkiye Türkçesinde koruyamamış ve anlam daralmıştır.

derleme, (derletme hastalığı, derleme hastalığı, derletme): Hummâ-yı muhrika, tifo

“Humma-yı muhrika, bu zahmete Türkçe **derleme** derler.” (TaS: 1109)

“a. 1. Terlemek işi: ‘Yüreğinin acısını duyuyordu. Sıkıntı basmış, terlemeye başlamıştı. İzin istedi.’ -Y. Z. Bahadınlı. 2. bit. b. Yaprakların gözeneklerinden buhar biçiminde su kaybetmeleri.” (TS: 2331)

tımar: Farsçadan alınma sözcüğün TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları incelendiğinde daralma meydana geldiği anlaşılıyor.

tımar: Vaktiyle, sipahi denilen asker sınıfına verilen beylik arazi.

“Karesi Vilayetinde ana **tımar** verdi, kendi Bursaya teveccüh etti.” (TaS: 3803)

“(I) 1. Binek hayvanlarının kıllarını, derisini temizleme: ‘Tımar tam bir saat sürüyor, yarım saat hayvanın bir tarafı, yarım saat öbür yanı.’ -H. Taner. 2. Ağaç bakımı: ‘Merkeplere atladılar, şeftali bahçelerinden geçtikten sonra tımar görmemiş sık, gür bir ayvalığa daldılar.’ -R. H. Karay. a. esk. 3. Yara bakımı.” (TS: 2348)

tomruk:¹⁷⁵ Sözcüğün öncelikli olarak anlam daralması yaşadığı TS’de verilen dördüncü anlamdan anlaşılmaktadır.

¹⁷⁵ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

tomruk: 1. Kütük, ağaç kütüğü.

“El-kasr [Ar.]: Yoğun ve künde oduna denir ki **tomruk** tabir olunur.” (TaS: 3819)

“2. Eskiden esirlerin ve mahpusların ayaklarına takılan kütük.

Kımmatr [Ar.]: tutsaklar ayağına urulan **tomruk**” (TaS: 3819)

“a. 1. Ağacın kesilerek silindirik biçimine getirilmiş gövdesi. 2. İşlenmek veya biçilmek için hazırlanmış taş kütsesi: Mermer tomruğu. 3. Ayak ve ellere geçirilip bağlanan iki parça kütükten meydana gelen işkence aleti. 4. esk. Tutukeyi.” (TS: 2364)

tosun: Sözcük geçmişte daha genel olarak kullanılmaktadır. Günümüzde ise özelleşme yoluyla anlam daralmıştır.

tosun: haşarı

“Ne hoş dedi Ferhad-ı sahra-şirin

Tosun at düşürüp yarıcak başın” (TaS: 3831)

“a. 1. Danalıktan yeni çıkmış genç boğa. 2. mec. Sağlıklı, tıknaz delikanlı: Yanında oturan nefer, tosun bir oğlan; ona dik dik bakıyor, kızıyor gibi görünüyor. □ -M. Ş. Esendal.” (TS: 2375)

tutuk:¹⁷⁶ Sözcüğün kökü *tut-* fiilidir. Sözcükte genişlemenin dışında, anlamlarından ikisini kaybederek daralma da meydana geldiği tespit ediliyor:

dutuk (I) (tutuk (I)): Perde, peçe, yaşmak, duvak.

“**Dutuk** gerdi seher baştan başa al

Cihan giydi çıkardı tirmei şal” (TaS: 1291)

“Gümüş âyine gibi çık ufuktan

Yüzün göster huri gibi **dutuktan**” (TaS: 1291)

dutuk (II), (tutuk (II)): Kapalı, örtülü.

“Câme [Fa.]: Giyesi, önu **tutuk** yâni kapalı. Kabâ, önu açık olandır.” (TaS: 1292)

dutuk (III): Dutuk rehin karşılığı verilen para.

“Mezkûr Balaban'nın sende dört bin akça **dutuğu** kaldı.” (TaS: 1292)

“sf. 1. Akıcı, rahat konuşamayan: ‘Önce benim sonra kardeşimin elini avuçlarının arasına alıp tutuk ama heyecansız bir sesle yakında yeniden evleneceğini söyledi.’ -E. Şafak. 2. Eski işlevini göremez duruma gelmiş: ‘Ne var ki banyo kapısının sürgüsü tutuk, kilidi de kırık olduğundan, kolu indirerek dışarı çıkmayı başarmıştı her seferinde.’ -E. Şafak. 3. Olması gereken gibi olmayan: Milli takım bugünlerde tutuk. 4. Bir organ hareket edemez olmuş: ‘Geçen gün beni dözdüler. Boynum omuzlarım hala tutuk.’ A. İlhan. 5. Kısılmış, kesik: ‘Ağır ağır ve tahtalar arasında boğulan tutuk akislerle yükseliyordu.’ -P. Safa. 6. huk. Tutuklu. 7. Kapalı, tıkalı. 8. Sıkıntılı: ‘Bu tutuk hava içinde saat ona doğru Meclisin zili

¹⁷⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

uzun uzun çaldı.’ -R. E. Ünaydın. **9.** mec. Durgun, çekingen, sıkılgan: ‘Bu babadan geçme derviş huyum, hoşgörüm yüzünden tutuk oluşumu anlamıyorlar.’ -N. Meriç.” (TS: 2392)

tutunmak:¹⁷⁷ *Tut-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcüğün TaS’da tespit edilen anlamlarının günümüzde kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Artık bu anlamların kullanılmaması sözcüğün anlam daralması yaşadığını göstermektedir:

dutunmak, (tutunmak): 1. Edinmek, ittihaz etmek, telâkki etmek.

“Bir şefaateçi tutunsan dedim. Eydür dükeli andan korkar, kimi **tutunayın**, der.” (TaS: 1294)

“... Lâkin şol kimse kim diler Allaha ulaşmaklığa mâlin infak etmekte vesile **tutuna**, kendü bilürün işlesün.” (TaS: 1295)

2. Tutulmak

“Gün **dutunursa** bu ay çoktur matar

Kış katı ola yağa kar bâ-matar” (TaS: 1295)

“(e) **1.** Tutup bırakmamak, dayanmak, sarılmak veya asılmak: ‘Evinin bahçesinin kapısını açtım ve kapanmayan panjurlarına tutunarak odasına girdim.’ -M. Ş. Esendal. **2.** (nsz) Aynı yerde ve durumda kalmak, direnmek, dayanmak: Düşman ordusu ordumuz karşısında tutunamadı. **3.** (nsz) Kendini kabul ettirmek, kendine bir yer sağlamak: ‘Hafif peltek, bozuk diksiyonuyla tiyatroda tutunamazdı.’ -N. Cumalı. **4.** (nsz) Kendi üzerine koymak, kullanmak: Yaşmak tutunmak. Sülük tutunmak.” (TS: 2394)

tuzak: Clauson (1972: 573), sözcüğün anlamlarını “tuzak, hile vs.” olarak vermektedir. Sözcüğün temel anlamı TaS’ta tespit edilememiştir. Tespit edilen ‘cehennem’ anlamı günümüzde kullanımdan düşmüştür ve anlam daralmıştır.

tuzak: Dûzah, cehennem.

“Ki yâ Rab bilirsin benim sırrımı

Sağıncımı vü hayrımı şerrimi

Tutuldum çeviklik ile **tuzağa**

Bıraktım günah ile can **tuzağa**” (TaS: 3865)

“a. **1.** Kuş veya yaban hayvanlarını yakalamaya yarayan araç veya düzenek. **2.** mec. Birini güç ve tehlikeli bir duruma düşürmek için kurulan düzen, komplo: ‘Onun bana gönderdiği mektuplar filan hep tuzak, hep birer şantajdan ibaretti.’ -O. C. Kaygılı.” (TS: 2395)

tümce: Sözcüğün TaS ile TS’deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında özelleşme yoluyla sadece dil biliminde kullanıldığı, böylece anlamın daraldığı anlaşıyor.

tümce: Küme halinde.

“El-vazimmetü [Ar.]: Ve dahi vazime bir yerde bölük bitmiş ve **tümce** bitmiş ota derler.” (TaS: 3870)

¹⁷⁷ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“a. db. Cümle: ‘Her şey bütün bağlantılarıyla anlaşılmeden o tek tümceyi çevirtmek istemiyordu.’ -A. Ağaoğlu.” (TS: 2398)

tünemek:¹⁷⁸ Clauson (1972: 516), sözcüğün kökünü *tün*, temel anlamını ise ‘geceyi geçirmek’ olarak vermektedir. Clauson’un yaptığı açıklamalar ve TaS’da verilen tanıklarından sözcüğün daha geniş anlamda insan ve hayvanlar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak günümüzde sözcüğün ‘geceyi geçirmek’ anlamı sadece kuşlar ve kanatlı evcil hayvanlar için kullanılmaktadır. Bu, sözcüğün anlam daralması yaşadığını göstermektedir.

dünemek: Tünemek, gecelemek

“Zahit... Şehre irdi, bir yer istedi kim **düne**ye, pes bir yavuz işli avrat evine konuk oldu.” (TaS: 1318)

“Kuşlar ölümler üstüne **dü**nedi” (TaS: 1318)

“Tavuk korhaklığından yüksek yerde **dü**ner.” (TaS: 1318)

“(nsz) **1.** Kuşlar, kanatlı evcil hayvanlar, uyumak için bir dala veya sırığa konmak: ‘Bir sene evvel kargaların tünediği çınara, şimdi bir bülbül konmuş ötüyordu.’ -Ö. Seyfettin. **2.** Tabure, yüksekçe iskemle vb. üzerine oturmak: ‘Athena, gidip taburelerden birine tünedi.’ - A. İlhan.” (TS: 2399)

uçurma: *Uçur-* fiilinden kalıplaşmış sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında anlamın daraldığını görüyoruz. Zira TaS’taki mecazi kullanım günümüzde yoktur.

uçurma: Kuru, boş, laf, uydurma söz.

Sakın aldanma gönül vâızın **uçur**masıdır

Kaçan olur ki melek ola nigârın bedeli” (TaS: 3900)

“a. Uçurmak işi.” (TS: 2408)

ulak: *Ula-* fiilinden türeyen sözcüğün TaS’ta üç anlamı tespit edilmiştir. Söz konusu üç anlamdan ikisi Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş ve sözcüğün anlam alanı daralmıştır.

ulak, (ulağ): 1. Parça.

“Vezirin burunların kulakların

Kesti attı bulmaya **ulak**ların” (TaS: 3931)

2. Eskiden, bir yerden başka yere posta veya haber götüren.

“İptida **ulağ** ile ol şir-i ner

Cümle-i etrafa irgürdü haber” (TaS: 3931)

¹⁷⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

3. At.

“Bir al aygır ve bir doru **ulak** ve bir çakal **ulak**...” (TaS: 3934)

“a. Haberci: ‘Az sonra ulaklar oba beylerine haber ulaştırmak için atlanmışlardı.’ -N. Araz.” (TS: 2413)

ulus: Eren (1999: 422), sözcükle ilgili olarak şunları söyler:

“Türkçe *ulus*’un Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını biliyoruz. Orta Türkçede *ulus* ‘köy’ ve ‘şehir’ olarak geçer. Kâşgarlı Mahmud’a göre, Çiğiller ‘köy’ olarak, Argular ise ‘şehir’ olarak kullanılırlar. Kutadgu Bilig gibi eserlerde de *ulus* biçimi geçer. Moğol akınlarından başlayarak Türk diyalektlerinde *ulus* biçimi yaygınlık kazanmıştır. Dil inkılâbı yıllarından başlayarak Türkçede de *ulus* biçimi (Arapça millet karşılığı olarak) benimsenmiştir.”

Eren’nin yukarıda yaptığı değerlendirme sözcüğün anlamının Türkiye Türkçesinde nasıl daraldığını gösteriyor. TaS ve TS’deki örnekler de bunu kanıtlayıcı niteliktedir.

ulus: Aşiret, halk, millet, kavim.

“**Ulus:** Halk ü aşirettir...” (TaS: 3956)

“a. Millet: ‘Doğrulup gürlüyorsun yeryüzünde yeniden / Her silkinen, kalkınan, kurtulan ulusla sen’ -B. K. Çağlar.” (TS: 2415)

uşak:¹⁷⁹ Clauson (1972: 16), sözcüğün *uvşak-* fiilden türediğini belirtir ve *uvak* sözcüğünü de bu fiilin köküne bağlayarak *uvşakla* eş anlamlı olduğunu söyler. sözcük temelde genel olarak ‘küçük’ anlamındadır. TaS’ta da bu genel anlamın yanı sıra ‘çocuk’ anlamı tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesine sözcüğün ‘ufak, küçük’ anlamı kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır.

uşak: 1. Ufak, küçük.

“Bahr-ı azam halicidir her biri

Ger **uşağ**ıdır ve gerçi kim iri” (TaS-3995)

2. Çocuk.

“Çünkü bir yaşına irdi beş yaşındaki **uşak** gibi oldu.” (TaS: 3997)

“a. 1. Çocuk: ‘Doksan yaşına kadar yaşamış, yokluk yüzü görmemiş, oğul uşak toplansa koca bir mahalle olacak kadar bereketlenmiş.’ -M. Ş. Esenal. 2. Herhangi bir bölgenin halkından olan erkek: ‘Kim bilir, bu Anadolu uşaklarının her birinde ne cevherler vardır.’ - C. S. Tarancı. 3. Erkek hizmetçi: ‘Sağda, duvar kıyısında ahır, arabacı, uşak odaları var.’ - Y. Atılgan. 4. Tayfa: ‘Bir haykırma duyuldu. Uşakları koşturdum. Simit attırdım denize ama deniz geri vermedi.’ -Z. Selimoğlu.” (TS: 2422-2423)

¹⁷⁹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

uyarmak: Fiilin TaS'ta ikinci sırada verilen anlamı Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır.

uyarmak, (uyatmak): 1. Uyandırmak, irşad etmek, ikaz etmek.

“Ki ey şeh uyuma canını **uyar**

Ki baht oldur hemişe ola bîdar” (TaS: 4032)

2. Işığın parlatmak, yakmak.

“Kim **uyarır** acep çırağın anın

Kim teferrüç eder ki bağın anın” (TaS: 4036)

3. Harekete geçmek.

“... Bu halleri **uyarmağa** dimağdan kuvvet varmaya, ol kişi gayretsiz, hırssız, tamasız, hasetsiz düşer.” (TaS: 4037)

“(i) **1.** Bir kimseye bir davranışta bulunmasını veya bulunmamasını söylemek, ikaz etmek:

‘Mustafa Kemal Paşa gittikten sonra gelen mebuslar beni uyarıyorlardı.’ -F. R. Atay. **2.**

Görevini gereği gibi yapmayan kimseye nasıl davranması gerektiğini hatırlatmak, ihtarda

bulunmak. **3.** biy. Bir canlının herhangi bir organını dıştan bir etki ile görev yapmaya

zorlamak. **4.** hlk. Öğütle yola getirmeye çalışmak. **5.** hlk. Uyandırmak.” (TS: 2426)

uymak:¹⁸⁰ Fiilin temel anlamı TaS'ta tespit edilememiştir; ancak yan anlamı tespit edilebilmiştir. Sözcüğün TaS'ta tespit edilen anlamı, Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Bu durum bize sözcüğün anlamlarından birini kaybettiğini, böylece anlam alanının daraldığını gösteriyor.

uymak: Çatmak, sataşmak.

“İtin ahsayası gelicek kervana **uyar**.” (TaS: 4042)

“(e) **1.** Ölçüleri birbirini tutmak: Ayakkabı ayağına iyi uydu. **2.** Renk, biçim vb. yönünden

birbirini tutmak, uygun düşmek: Kravat ceketine uymuş. **3.** Zevke, anlayışa uygun düşmek:

Sizin tutumunuz bizim görev anlayışımıza uyuyor. **4.** Bir inanca, bir anlayışa, bir duruma

veya egemen bir güce uygun davranışta bulunmak, riayet etmek: ‘Şu acayıp sevdaları bırak,

muhite uy, zamana uy, hayatını mükemmel kazanırsın.’ -P. Safa. **5.** Bağlı kalmak, tabi

olmak: Birtakım kayıt ve şartlara uymalıydı. **6.** Uygun düşmek, münasip olmak: ‘Her

cihette birbirine uyacak kadın erkek bulmak dünyada kabil değildir.’ -H. C. Yalçın.” (TS:

2430)

uyutmak:¹⁸¹ *Uyu-* fiilinin ettirgen şekli olan sözcüğün temel anlamı TaS'ta tespit edilememiştir. Tespit edilen anlam *süt* için kullanılmaktadır. Bu anlam Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş ve anlam alanı daralmıştır.

¹⁸⁰ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹⁸¹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

uyutmak: Sütü mayalayıp yoğurt haline getirmek, pıhtılaştırıp dondurmak.

“Keyfer [Fa.]: Bir nevi tağardır ki kenarı yüksek içinde yoğurt **uyudurlar**.” (TaS: 4047)

“(i) **1.** Uyumasını sağlamak, uyur duruma getirmek. **2.** mec. Acı, keder vb.ni hafifletmek: ‘Yeisimi uyutmak için dimağımı tarih okumakla yoruyorum.’ -R. N. Güntekin. **3.** mec. İlgi konusu olmaktan çıkarmak, unutturmak. **4.** mec. Aldatmak, kandırmak: ‘Bugün yarın diye uyuttun durdun beni.’ -A. İlhan.” (TS: 2432)

uzamak: Clauson (1972: 281), fiilin anlamını ‘uzamak veya uzun uzun konuşurmak’ olarak vermektedir. TaS’ta Clauson’un verdiği temel anlam tespit edilememiştir. Tespit edilen ‘uzaklaşmak’ anlamı da standart Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüştür. Sözcüğün böylece anlam alanı daralmıştır.

uzamak: Uzaklaşmak.

Kovagördiler ana yetmediler

Uzadı vü ardınca gitmediler” (TaS: 4049)

“(nsz) **1.** Uzun duruma gelmek, boyu büyüme: ‘Kısa boylu Japon cinsi bile sporla üç parmak uzadı.’ -A. Haşim. **2.** Çok zaman tutmak, uzun sürmek: ‘Yılan masalı gibi uzadı gitti bu iş.’ -A. Erhat.” (TS: 2434-2435)

uzluk: *Uz* isminden türeyen sözcüğün TaS’ta dört anlamı tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinde ise bu anlamlardan üçü kullanımdan düşmüş ve sözcüğün anlam alanı daralmıştır.

uzluk: 1. Hilim, yumuşaklık, teenni; ihtiyat.

“Erin aklını sekiz nesne ile bilmeğe yarar: evvel **uzluk** ve halimlik.” (TaS: 4053)

2. Ustalık, maharet.

“Tedbir işleri düşmana müdara ve **uzluk** birle karşı dururlar.” (TaS: 4053)

3. Uyuşma, barışma, sulh.

“Arada bulmasanız şimdi **uzluk**

Erişir size bizden çok yavuzluk” (TaS: 4054)

4. Kusursuz iş.

“Yalınız iş tutuben umma **uzluk**

Ki Tanrıya yaraşır yalınzlık” (TaS: 4054)

“a. Ustalık, işinin eri olma durumu, hazakat, ehliyet.” (TS: 2437)

üşenmek: Fiille ilgili Erol’un tespitleri şu şekildedir:

“İlk ortaya çıktığı Eski Anadolu Türkçesi kaynaklarında çok anlamlı olan sözcüğün, Türklerin Anadolu’ya gelişleriyle ortaya çıktığı ve Karahanlı Türkçesi ile arasında kalan yaklaşık üç yüz yıllık muğlak dönemde temel anlamından hareketle yan anlamlar kazanmış olduğu anlaşılıyor. Batı Türkçesinde görülmeyen bu sözcük, Kuzey Türkçesinde ise iki

kaynakta geçmektedir... Gerek Kuzey Türkçesinde, gerekse Batı Türkçesinde bu fiil yerine bu zamana kadar *erin-* fiili kullanılıyordu.” (Erol 2008: 578)

Fiilin TaS'ta üç anlamı tespit edilmiştir. Sözcük, söz konusu üç anlamdan ikisini kaybetmiş ve anlam alanı daralmıştır:

üşenmek: 1. Üzölmek, sıkılmak, rahatı kaçmak, tedirgin olmak, fütür getirmek.

“Katı tanladım, hem ayrıldığuma **üşendim.**” (TaS: 4113)

2. Çekinmek, ihtitaz etmek, korkmak.

“Güle el sunmasın ol kim dikeninden **üşenir**

Ki bu hamra gülünün harına hançer dediler” (TaS: 4115)

3. Usanmak, bıkmak.

“... Çok yimekten anı **üşendiler**, tabiatları andan nefret tuttu.” (TaS: 4119)

“(nsz) Kendinde bir gevşeklik duyarak bir işi yapmaya isteği olmamak, erinmek:

‘Üşenmiyor, her gün üç yüz metre yürüyüp çöpünü dökmeye buraya geliyor.’ -E. Şafak.”

(TS: 2456)

üzmek: TS'de ikinci sırada verilen anlam bir ağza aittir. Bundan dolayı değerlendirmemizi yaparken bu anlamı dikkate almayacağız.

TaS'ta sözcük çok anlamlı olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye Türkçesinde ise sözcük sadece ‘duygusal olarak incitmek’ anlamında kullanılmaktadır. Bu husus sözcüğün anlam alanının daraldığını gösteriyor.

üzmek: 1. Koparmak, kırmak, kesmek, bozmak, ayırmak, uzaklaştırmak.

“Nice ki cehdeyledi örümcek ağından bir iplik **üzemedi.**” (TaS: 4134)

2. Yüzmek.

“Boğuzladı revan **üzdü** derimi

Ayrırdı birbirinden peykerimi” (TaS: 4137)

“(i) **1.** Üzüntü vermek: ‘Onu biraz üzerim ama zekâsına da bayılırım.’ -S. F. Abasıyanık. **2.**

Bir şeyi gerip çekerek gevşetmek, sürterek aşındırmak: ‘Oyunlar eşeğın sırtını üzüyordu.’ -

Halikarnas Balıkcısı.” (TS: 2460)

üzölmek: ¹⁸² *Üz-* fiilinin edilgen şekli olan sözcük kökü gibi anlam daralması yaşamıştır:

üzölmek: 1. Kopmak, koparılmak, kırılmak, kopup dağılmak, bozulmak, kesilmek, sökülmeğ, uzaklaşmak.

“Hayrım şerrim yazılısar, ömrüm ipi **üzölüser**

Suret bendi bozulusar ah nideyim ömrüm seni” (TaS: 4137)

2. Yüzölmek.

¹⁸² Bk. sözcükteki yakın anlama geçiş.

“Nesimi’nin işbu yolda
Ser-pa derisi **üzüldü**” (TaS: 4140)

3. Alâkayı kesmek.

“Fitâl [Fa.]: Her nesneden **üzülmek** ve kesilmek.” (TaS: 4140)

4. İyileşmeğe yüz tuttuğu halde yeniden hastalanmak.

“Nüks [Ar.]: Sayru adem sayruluktan kalkıp hoş olduktan sonra gine **üzülmek**.” (TaS: 4141)

“(nsz) **1.** Üzme işine konu olmak: ‘Karısının düştüğü bu hâle üzülmek şöyle dursun ona çok defa dadı kalfa muamelesi etmekten çekinmezdi.’ -R. N. Güntekin. **2.** Üzüntü duymak, kaygılanmak: ‘Bu apartmandan başka yere gideceksiniz diye üzülüyorum.’ -P. Safa.” (TS: 2460)

verim: *Ver-* fiilinden türeyen sözcüğün TaS’ta iki anlamı tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinde ise söz konusu iki anlam da kullanımdan düşmüş ve sözcüğün anlam alanı daralmıştır:

verim: 1. Veriş.

“Bu dünya ilmile kim olsa alim
Bu halka bildirir ol **verim** alım” (TaS: 4172)

2. Vergi.

“Emretti kim, ne denli baclar, **verimler** var ise...” (TaS: 4172)

“a. **1.** Çalıştırılan, işletilen, bakılan bir şeyin verdiği sonuç veya bu sonucun niceliği, mahsul, randıman: İşçilerin verimi. Makinenin verimi. Ağacın verimi. **2.** Ortaya çıkan, istenilen, beklenen sonuç, semere: ‘Yeni çıkan kitaplar, özellikle yerli yazarların verimleri öne geçiyor hep.’ -S. İleri. **3.** Elde edilen ürün, hizmet vb.yle onu elde etmek için harcanan iş arasındaki oran.” (TS: 2480)

yakılmak: *Yak-* fiilinin edilgen şekli olan sözcük TaS’ta çok anlamlı olarak tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinde ise sözcüğün anlam alanı daralmıştır.

yakılmak: 1. Son derecede mahzun olmak.

“Kim idüğün atasını bilür mü
Anuben derdin anın **yakılur** mu” (TaS: 4216)

2. Derin bir sevgi duymak.

“Er-rem [Ar.]: ... Devenin yavrusu helak olmakla süt vermez oldukta ol yavrunun derisini yüzüp saman ile doldururlar anası anı yavrusu zanniyle **yakılup** bu takriple südünü sağlarlar.” (TaS: 4216)

3. Yanmak.

“Dahi cimrilik oduna **yakılmaktan** usanmadın mı.” (TaS: 4217)

4. Yapıştırılmak.

“... Deridir kim ağaç üzre **yakılmış**

Şu kıllar perdelerdir kim dakılmış” (TaS: 4216)

“(nsz) Yakma işi yapılmak: ‘Ateşler yakılıp kuzular ve piliçler çevrilmeye başlandı.’ -İ. O. Anar.” (TS: 2506)

yanıt: Clauson (1972: 946-947), sözcüğü, *yan-* ‘dönmek’ fiilinden türeyen etken isim olarak verir ve ‘geri gelen şey’ anlamında olduğunu belirtir. TaS ve TS’deki anlamlar karşılaştırıldığında ise sözcüğün anlam daralması yaşadığı anlaşılıyor. Zira TaS’ta tespit edilen ‘mükafat’ anlamı günümüzde kullanımdan düşmüştür.

Sözcük Türkiye Türkçesinde kimya alanında terimleşerek yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanını genişletmiştir.

yanut: Mükâfat, karşılık, ivaz, ecr.

“Tanrı anun **yanutun** uçmak vere

Kim günahsız ol kişi Hakka ere” (TaS: 4293)

“a. **1.** Cevap: ‘Türk Eli’nin uluları bu sorulara akıllıca ve gerçekçi yanıtlar bulamıyorlardı.’

-N. Araz. **2.** Kim. Canlı organizmalarının tedavi veya diğer nedenlerle maruz kaldığı maddelere, durumlara karşı gösterdiği tepkime, reaksiyon.” (TS: 2522)

yapınmak: *Yap-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcük TaS’ta dört anlamda tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinde söz konusu dört anlamdan ikisi kullanımdan düşmüş ve sözcüğün anlam alanı daralmıştır.

yapınmak, (yapanmak): 1. Kendisi için yapmak.

“Ol yörede bir zağ bir ağaç üzerinde ev **yapınmış** idi.” (TaS: 4298)

2. Kapanmak, kapatılmak, örtülmek.

“Ramazan ayı girse evvel gecesinden ebvab-ı cinan açılıp ve cehennem kapuları **yapınur.**” (TaS: 4298)

3. Hazırlanmak, davranmak.

“El-işhan [Ar.]: ... Ağlamağa hazırlanıp **yapınmak** manasınadır... ve bir kimseye ok atmağa **yapınmak** manasınadır.” (TaS: 4299)

4. Örtünmek, bürünmek.

“Misal-i Nihal-i gülhatmi siperin **yapınup** sûsen-i lalerize el urdu.” (TaS: 4299)

“(nsz) hlk. **1.** Kendine yapmak veya kendi için yaptırmak: Elbise **yapınmak**. **2.** (-e) Özenmek, hazırlanmak: Kuş yavrusu uçmaya **yapınıyor**. Bu genç ozanlığa **yapınıyor.**” (TS: 2527)

yarak: Sözcük Türkiye Türkçesinde özelleşme yoluyla anlam daralması yaşamıştır.

yarak, (yarağ): 1. Hazırlık, levazım, techizat.

“Aytgıl hazır olsun hep **yarağı**

Kaçan halk uykuda bula ferağı” (TaS: 4310)

2. Silâh.

“El-bezz (Ar.9: Ceng aleti, silah manasına, Türkçe **yarağ** derler.” (TaS: 4313)

3. (At hakkında) yaranmış, idmanlı.

“Yerağ [Fa.]: Türkide **yarak** ve yaranmış at tabir olunur, bait yerlere ilgar ederek ve sıkıştırarak puhte olmuş attır ki her ne kadar yürüse ve seğırtse haceti olmaz. Öylesi ata karaciğer dahi derler.” (TaS: 4313)

“a. **1. esk. Silâh. 2. kaba Erkeklik organı.**” (TS: 2532)

yaranmak:¹⁸³ *Yara-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcüğün temel anlamı TaS'ta tespit edilememiştir. Tespit edilen anlam da günümüzde kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır. Ayrıca sözcük mecazlaşma yoluyla anlamını da genişletmiştir.

yaranmak: (At) rejim ve idmanla karnı çekilip beli incelmek.

“El-ıkvirarü [Ar.]: Ve dahi at **yararıp** karnı ve kasığı çekilip beli incelmek” (TaS: 4331)

“(e) **1.** Bir davranışla birini memnun etmek: ‘Kocası için saçını süpürge etti yine de yaranamadı.’ -İ. H. Baltacıoğlu. **2.** mec. İçten olmayan davranışlarla birini memnun etmeye, gözüne girmeye çalışmak.” (TS: 2533)

yarar: *Yara-* fiilinden kalıplaşan sözcük TaS'ta çok anlamlı olarak tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinde sözcük söz konusu bu anlamlarından üçünü kaybetmiş ve anlam daralmasına uğramıştır.

yarar: 1. İşe yarayan, faydalı.

“**Yarar** söz ger eyidürlerse iksir

Ki gussa kalbini uvaduben sır” (TaS: 4332)

2. Şıyan-ı itimat, güvenilir.

“... ve **yarar** yoldaş olup kılıcıyla etmek çıkararak kimesneler...” (TaS: 4332)

3. Mümkün, muhtemel, olabilir.

“... ihtimali var diyecek yerde mecazen Türkide **yarar** dedikleri gibi.” (TaS: 4333)

4. Kahraman, cesur, muktedir, yetkili.

“... küsmek: zükiden, **yarar:** dilaver [Fa.]” (TaS: 4333)

“a. **1.** Bir işten elde edilen iyi sonuç, fayda, avantaj: ‘Al takke ver külah, kırsal kesimi çocuğunu okutmanın yararına inandırdık.’ -A. İlhan. **2.** Çıkar: Kızılay yararına bir balo. **3.** sf. Yarayan, elverişli, uygun: ‘Sanat yalnız insanları ıslah etmeye yarar bir vasıta’dır.’ -Y. K. Beyatlı.” (TS: 2533)

yargı: Clauson (1972: 963), *yar-* fiilinden araç ismi ve asıl anlamı ‘yarmak için araç’ olmakla birlikte ‘gerçeği keşfetmek için araç yani mahkeme’ anlamını da verir.

¹⁸³ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

Sözcüğün TaS'ta üç anlamı tespit edilmiştir. Bu anlamlardan ikisi kullanımdan düşmüş ve sözcüğün anlamı daralmıştır.

yargu: 1. Hüküm, muhakeme.

“Kılı kıldan seçer oldukça **yargu**

Üşenir bize saldıktı bular gu” (TaS: 4343)

2. Dâva, kaziye.

“**Yargu:** Dava ve kaziye ki kavim ortasında olur ve ol kimse ki davayı fasl eyleye ana yargucu derler Harezmi dilince.” (TaS: 4344)

3. Yasak.

“**Yargu:** Yasak” (TaS: 4344)

“a. **1.** Kavrama, karşılaştırma, değerlendirme vb. yollara başvuruyla kişi, durum veya nesnelerin eleştirici bir biçimde değerlendirilmesi, hüküm: ‘İlk yargısını ezber mi verdiğini hâlâ bilmiyorum.’ -A. Ağaoğlu. **2.** huk. Yasalara göre mahkemece bir olay veya olgunun doğuşuna etken olan sebeplerin de göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi sonucu verilen karar, kaza: ‘Yargı yetkisi, Türk milleti adına bağımsız mahkemelerce kullanılır.’ -Anayasa.” (TS: 2536)

yarış: Clauson (1972: 972), *yar-* fiilinden türeyen sözcüğü ‘müsabaka; iki kişi arasında mal taksimi’ anlamlarında verir. TaS'ta sözcüğün ‘müsabaka’ anlamı tespit edilememiştir. sözcük Türkiye Türkçesinde sadece ‘yarışma, rekabet’ anlamında kullanılmakta olup anlam daralmıştır.

yarış: Taksim.

“Yarım güne yarış yoktur.” (TaS: 4352): “a. **1.** sp. Yarışma: ‘Bunlardan kaç babayiğit bu ölüm yarışını göze alabilir?’ -T. Buğra. **2.** Yarışma, rekabet: ‘Yarışı kazanma gücünü gösterdikten sonra ise artık hemsinleriniz için herhangi bir hayırhah tutum gösterecek gücünüz kalmamıştır.’ -İ. Özel.” (TS: 2540)

yarlıgamak: Fiilin TaS'ta tespit edilen tanıkları incelendiğinde hem insan için hem de Allah için kullanıldığı anlaşılıyor. Fakat sözcük günümüzde din biliminde terimleşerek sadece Allah için kullanılmaktadır. Bu da sözcüğün anlam alanının daraldığını gösteriyor:

yarlıgamak: Affetmek, mağfiret etmek, suç bağışlamak.

“Ümüddir Haktan bizi ol dileye

Suçumuzu Hak bizim **yarlıgaya**” (TaS: 4352)

“Padişah hem **yarlıgadı** bunları

Dünyadan bunlar dahi çıktı arı” (TaS: 4352)

“(-i) *din b.* Tanrı, birinin suçunu bağışlamak, mağfiret etmek.” (TS: 2541)

yarmak:¹⁸⁴ TaS'ta tespit edilen anlamlardan 'geçmek, ötekini geride bırakmak' anlamı kullanımdan düşmüş ve sözcüğün anlamı daralmıştır.

yarmak (D): 1. Geçmek, ötekini geride bırakmak.

"Oh attılar Beyrek, kızın okun **yardı**." (TaS: 4358)

2. Kazmak, oymak, delmek.

"...

Ayıplamanız düzdülse oda

Dürüşe kişi kaygusunu alır

Yeri yar için **yaruben** yer olur" (TaS: 4358)

3. Ayırmak, birbirinden uzaklaştırmak.

"Ki ya Rap ümmetin vardır günahkar

Buları fazlın ile tamudan **yar**" (TaS: 4359)

"(-i) **1. Uzunlamasına bölüp ayırmak: Odunu yarmak. 2. Buğday, arpa vb. tahıl tanelerini değirmende kırmak. 3. Derin yara açmak: 'Aralarına girmemiş olsaydı boğaz boğaza dövüşecekler, birbirlerinin başını gözünü yaracaklardı.'** -R. N. Güntekin. **4. Yarık açmak. 5. mec. Ortasından, içinden geçmek: 'Vapurun yardığı sular, iki yanından güya neşelerinden köpüre köpüre Üsküdar'a gidişler, daima eğlenceliydi.'** -A. Ş. Hisar." (TS: 2541)

yasak: *Yasa-* fiilinden türeyen sözcüğün TaS'ta tespit edilen anlamları incelendiğinde genel anlamda kullanıldığı anlaşılıyor. Türkiye Türkçesinde ise sözcüğün anlamı daralmıştır.

yasa, (yasağ, yasak): 1. Kanun, ferman, kaide, türe, emir.

"Öpmeğe can diler imiş dudağın

Tutalım şimdi ol **yasağunu** biz" (TaS: 4361)

2. Memnu, memnuiyet.

"...

Etiler gül mevsiminde bade-i nabe **yasağ**" (TaS: 4362)

3. Tertibat, tabiye.

"Yârin yine bizim ile şıltağı ne imiş

Hûnî gözünün sancışa **yasağı** ne imiş" (TaS: 4362)

4. Ödev olarak verilen iş.

"Nefs solunda akıl sağındadır

Her birisi kendü **yasağındadır**" (TaS: 4362)

"a. **1. Bir işin yapılmasına karşı olan yasal veya yasa dışı engel, memnuiyet: İçki yasağı. Av yasağı. 2. sf. Yapılmaması istenmiş olan, yok, memnu, haram: 'Bizim çocukluğumuzun şiirlerinde neşe yasak denecek kadar ayıptı.'** -F. R. Atay." (TS: 2542)

¹⁸⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

yasamak: Fiilin TaS'ta üç anlamı tespit edilmiştir. Bunlar incelendiğinde fiilin günümüze göre daha genel anlamda kullanıldığı anlaşılıyor. Zira TS'de birinci sırada verilen anlam halk söyleyişi; ikinci sırada verilen anlam ise sadece hukuki terim olarak kullanılmaktadır. Sonuç olarak fiil, Türkiye Türkçesinde anlamı daralmış olarak karşımıza çıkmaktadır.

yasamak: 1. Tertip, tanzim, tasdim etmek, kurmak, hazırlamak.

“**Yasadı** leşkeri yer yer Muğa Han

Sanasın mevc urur derya-yı Umman” (TaS: 4365)

2. Yığmak, tahşit etmek.¹⁸⁵

3. Yamyassı yatırmak, yere sermek, yaymak.

“El-azz [Ar.]: Bir kimseyi urup yere **yasamak** manasıdır.” (TaS: 4367)

“(i) hlk. **1.** Düzen vermek. **2.** (nsz) Yasa koymak.” (TS: 2543)

yataklı:¹⁸⁶ Sözcüğün TaS'ta temel anlamı tespit edilememiştir. Tespit edilen anlam da Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır.

yataklı: Yatan, yatağında olan.

“Ört bas eder heman anı ağyar uyanmadan

Zira ol ahu-beççe-i fitne **yataklıdır.**” (TaS: 4388)

“sf. **1.** Herhangi bir sayıda yatağı olan, yatak alabilen: ‘Hancı beni dört yataklı odada

bırakarak çekildi.’ -S. F. Abasıyanık. **2.** İçinde aktığı yer derin olan: Yataklı ırmak. **3.** a.

Yataklı vagon.” (TS: 2549)

yavuz:¹⁸⁷ TS'de sözcüğün üçüncü anlamı eskimiş olarak nitelendirilmiştir. Bu da bize sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam daralması yaşadığını gösteriyor.

yavuz, (yavız): 1. Fena, kötü.

“Gök perdeleri açılır iyi **yavuzdan** seçilir

Ol dem kancaru kaçılır baş kurtarası er gerek” (TaS: 4418)

2. Sert, kızgın, keskin, güçlü, çetin, yaman, şiddetli.

“Etiler bu sert bitidir bilmezüz

Hattı **yavuz** manisin anlamazuz” (TaS: 4421)

3. Fenalık.

“Etiler and içeriz biz kamumuz

Saklayavuz gelmeye ana **yavuz**” (TaS: 4423)

“sf. **1.** Güçlü, çetin. **2.** İyi, gürbüz, güzel. **3. esk. Kötü, fena.**” (TS: 2553)

¹⁸⁵ Bu anlamın tanıkları diğerlerine verilebilir.

¹⁸⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹⁸⁷ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi, anlam iyileşmesi.

yaylamak: Sözcüğün kökünde *yaz* mevsimi olduğu açıktır. TaS ve TS'deki anlamlar karşılaştırıldığında ise sözcük Türkiye Türkçesinde anlam daralmasıyla karşımıza çıkar. Nitekim TaS'ta tespit edilen anlamlardan ikisi Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüştür.

yaylamak, (yazlamak): 1. Yayılda yaz mevsimini geçirmek.

“Zikirden doğdu andağı kuşlar

Dükeli anda **yaylayıp** kışlar” (TaS: 4446)

2. İyi bir yerde vakit geçirmek.

“Bil anı kim onları toylayasın

Varıp uçmak içinde **yaylayasın**

...” (TaS: 4448)

3. Bahar olmak.

“Ki yaz bir çiçek ile **yazlamaz** hiç.” (TaS: 4448)

“(nsz) hlk. Yazın yaylada oturmak, yaylaya çıkmak: ‘Sarı yaylam bu yıl da seni yaylayamadım / Ala kar iken palazların avlayamadım’ -Halk türküsü.” (TS: 2557)

yelek:¹⁸⁸ Sözcüğün temelde kuşun tüğü için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Daha sonra iki anlam daha kazandığı TaS'ta verilen tanıklardan anlaşılmaktadır. Öncelikli olarak sözcüğün kazandığı anlamlardan TaS'ta üçüncü sırada verilen, günümüzde kullanımdan düşerek anlam daralması meydana gelmiştir.

yelek, (çelek): 1. Kuş kanadındaki kalemlî tüy.

“Ebâhir [Ar.]: Kuş kanadının üçüncü mertebede olan **yeleklerine** derler.” (TaS: 4493)

2. Okun tüyleri.

“Üç **yelekli** kayın oklar atıldı dermeni düştü.” (TaS: 4495)

3. Bir ok atımı uzaklık.¹⁸⁹

“Deli karçar on **yelek** yer aşırđı.” (TaS: 4496)

“a. **1.** Ceket altına giyilen kolsuz ve kısa giysi: ‘Sağ elini yelek cebine attı.’ -Ö. Seyfettin. **2.**

Okun yay kırışine takılan bölümündeki tüy: Ok yeleği. **3.** hlk. Kuş kanadının büyük tüyü, telek.” (TS: 2567)

yellemek: *Yel* kökünden türeyen fiilin temel anlamı TaS'ta tespit edilememiştir. Tespit edilen anlam mecazi bir anlamdır. Bu bilgiler ışığında fiilin TaS ve TS'deki anlamları karşılaştırıldığında sözcüğün anlam daralması yaşadığı anlaşılıyor:

yellemek: Tergip, teşvik etmek.

¹⁸⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹⁸⁹ Hocanın okuması ve notuna bak.

“Tahkik biz, şol nesneye ki siz **yellersiz** ki muvahhid olavuz, ana bizim gönlümüz mutmain olmaz.” (TaS: 4504)

“(-i) Körükle, yelpaze ile veya başka bir araçla rüzgâr yapmak.” (TS: 2568)

yellenmek: *Yelle-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcüğün temel anlamı TaS'ta tespit edilememiştir. Tespit edilen anlam da günümüzde kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır.

yellenmek: Havalanmak, havaîleşmek.

“Havaya uyuben divane dil gittikçe **yillendi**.” (TaS: 4504)

“(nsz) **1.** Körük, yelpaze vb. araçların yaptığı yelin etkisinde kalmak. **2.** Kalın bağırsaktaki gazı çıkarmak, osurmak.” (TS: 2568)

yenmek:¹⁹⁰ Clauson (1972: 942), fiilin anlamını ‘yenmek’ olarak verir. Erol (2008:616), kelmenin orta dönemde anlamının genişlediğini tespit eder. TaS'ta tespit edilen anlamı günümüzde kullanımdan düşmüştür ve anlam daralmıştır.

yeñmek: Dayanmak, tahammül etmek, galebe etmek, karşı durmak.

“İşidince **yenemez** dağ-ı nihanı açılır

Gülüstan-ı dil-i uşşaka sabâdır sühanin” (TaS: 4532)

“(I) (-i) **1.** Savaş veya yarışmada üstünlük sağlamak, üstün gelmek: ‘Kahramanlar daima yenmek veya düşmanlarını yendikten sonra da yine yenecek düşman bulmak isterler.’ -A. Ş. Hisar. **2.** Kazanmak, ütmek. **3.** mec. Tutmak, bastırmak: ‘Öfkemi yenmek için Ömer ile konuşuyorum, ona kaplan avı hikâyeleri anlatıyorum.’ -R. H. Karay.” (TS: 2575)

yeğni: Sözcüğün TaS ile TS'deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında anlamın daraldığı anlaşılıyor.

yeyni, (yiyni): 1. Hafif, ağır olmayan.

“Gördü ki üzerinde duran **yeynidir**...” (TaS: 4557)

2. İtibarsız, ehemmiyetsiz.

“Çün herze-mizaca meşgul olan **yeyni** ve hürmetsiz olur.” (TaS: 4559)

3. Kolay.

“Nuşirevan dedi: İşlemesi **yeyni** ve asan ve menfaati olur, gerçekliktir.” (TaS: 4560)

“sf. **1.** Ağır olmayan, hafif. **2.** mec. Ciddi olmayan.” (TS: 2565)

yığılmak:¹⁹¹ *Yığ-* fiilinin edilgen şekli olan sözcüğün temel anlamı TaS'ta tespit edilememiştir. Tespit edilen anlam da günümüzde kullanımdan düşmüştür ve anlam daralmıştır.

¹⁹⁰ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

yığılmak: Men edilmek.

“Bir hiyanet kişinin kulağın burmak ile kamu fesat ve dalalet ehli yavuzluktan **yığılır.**”
(TaS: 4566)

“(nsz) **1.** Yığma işine konu olmak veya yığma işi yapılmak: ‘Yarım saate varmadan evdeki bütün çarşaf, pikeler, yorganlar, yastıklar salonun ortasına yığılmış oluyordu.’ -E. Şafak.
2. Çok sayıda birikmek, toplanmak: ‘Bütün köşk kapının önüne yığıldı.’ -A. Gündüz. **3.** Düşmek, yıkılmak, kendini tutamayıp çökmek.” (TS: 2588)

yığmak: Clauson (1972: 621), fiilin anlamını ‘biriktirmek, toplamak’ olarak vermiştir ve fiildeki anlam genişlemesine dikkat çekmiştir. TaS’ta fiilin temel anlamı tespit edilememiştir. Anlam genişlemesi sonucu kazandığı iki anlam tespit edilmiştir. Fiilin kazandığı bu anlamların günümüzde kullanımdan düştüğü, böylece anlamın daraldığı anlaşılmaktadır.

yığmak: **1.** Men etmek, engel olmak.

“Tanrı’nın buyruğın tutmak, **yığduğundan yığılmak.**” (TaS: 4570)

2. Esirgemek, mahrum etmek.

“Eğer ten gıdasın tenden **yığarlarsa ten ölür.**” (TaS: 4573)

“(–i, –e) **1.** Bir tepe oluşturacak biçimde üst üste koymak. **2.** (–i) Biriktirmek: Herkes kışlık kömürünü yığdı. **3.** Toplamak, bir araya getirmek: ‘Bu yaşlıları kapının arkasına yığdılar.’ - Ö. Seyfettin.” (TS: 2588)

yılgin:¹⁹² Sözcük *yığıl-* fiilinden türemiştir. Zira fiil DLT’de “yığıl- = toplanmak; çekinmek, kaçınmak.” (DLT IV: 780) olarak verilmektedir. Bu da bize sözcüğün kökünün hem gerçek anlamda hem de mecazi anlamda kullanıldığını gösteriyor. TaS’ta tespit edilen gerçek anlam günümüzde varlığını devam ettirememiştir. Anlam bu yüzden daralmıştır.

Ayrıca sözcüğün yeni iki mecazi anlam daha kazandığı anlaşıyor.

yılgin (II): Eğri.

“Zula [Ar.]: Bir yanına **yılgin** olan yeliştir.” (TaS: 4582)

“sf. **1.** Yılmış, korkmuş olan: ‘Yılgin gözlerle bunlara baktı ve köşedeki tütüncüyü soracak oldu.’ -M. Ş. Esenal. **2.** Bıkmış, usanmış. **3.** Morali bozulmuş, çökmüş: ‘Böyle manen bozgun, yılgin ve bedenen bitkin bir hâlde köye varıyoruz.’ -Y. K. Karaosmanoğlu.” (TS: 2593)

¹⁹¹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹⁹² Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

yollamak: Fiil TaS'ta iki anlamda tespit edilmiştir. Bu anlamlardan biri kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır.

yollamak: 1. Uğurlamak, teşyi etmek.

“Ve nice yâran hakiri **yollamak** için Keçi Deresi'ne kadar geldiler.” (TaS: 4657)

2. Yola çekmek, mücazat etmek.

“Erenlerin mübarek nam-ı şeriflerin dile getirip söylemeyeler ve her kangısı söyler ise **yollayalar.**” (TaS: 4657)

“(i, -e) Göndermek: ‘Hekim hademeleri aşağıya yolladı.’ -M. Ş. Esendal.” (TS: 2605)

yolunmak:¹⁹³ *Yol-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcük, TaS'ta çok anlamlı olarak tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinde ise fiilin anlamlarından bazılarını kaybettiği ve anlam daralmasına uğradığı anlaşılmaktadır.

yolunmak: 1. Kendi saç ve sakalını yolmak.

“Gönüldü girdi ol kaza yoluna

İşin bilmez kişi sonra **yoluna**” (TaS: 4660)

2. Temizlenmek.

“Diledi kim yazığından **yoluna**

Bu niyetle girdi Kabe yoluna” (TaS: 4660)

3. Halas bulmak.

“Ol gece **yolunubenin** ol Resûl

Kabeye tuttu Ebubekr ile yol” (TaS: 4660)

“(nsz) **1.** Yolma işi yapılmak, çekilip koparılmak: ‘Kaşları tıraş edilmiş yahut yolunmuş, yerine hilal kaşlar kalemle çekilmiş.’ -M. Ş. Esendal. **2.** mec. Çok kederlenerek çırpınmak.” (TS: 2606)

yordam: Sözcüğün TaS'ta bir anlamı tespit edilmiştir. Sözcük, TS'de ise çok anlamlı olarak verilmektedir. Ancak bu anlamlardan üç tanesi eskimiş olarak nitelendirilmektedir. Bu da sözcüğün anlamının daraldığını gösteriyor.

yordam: Kılık kıyafet.

“Hay bâri yürü **yordamına** güleyim biraz

Turp sıkayım zarafetine fos cığa bu naz” (TaS: 4668)

“a. **1.** Yatkinlik, alışkanlık, yeti, meleke: ‘Bu bakış o beyaz pencereyi, bu bakış o fukara kapıyı gönül yordamıyla arıyordu.’ -Halikarnas Balıkcısı. **2.** hlk. Kılavuz, yardımcı. **3.** esk. Çalım. **4.** esk. Çeviklik, çabukluk. **5.** esk. Yöntem.” (TS: 2607)

¹⁹³ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

yo: Sözcük, TaS'ta dört anlamda tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinde ise dört anlamdan bazılarının kullanımdan düştüğü ve anlamın daraldığı anlaşılmaktadır.

yo: 1. Vahşi.

“Bir **yo** kısır at ve üç re's arvana deve ve iki re's...” (TaS: 4680)

2. Yavan, bayağı.

“Yağına kıymayan çöreğin **yo** yer.” (TaS: 4680)

3. Zararlı.

“Midede ve bağırsaklarda bulunan **yo** hıtları süre, gidere.” (TaS: 4680)

4. Sürülmemiş ve ekilmemiş (yer).

“El-kafr [Ar.]: **Yo** yer ki nebatat olmaya.” (TaS: 4680)

“sf. 1. Doğada olduğu gibi kalarak işlenmemiş olan: Yo toprak. Yo bitki. 2. mec. Kaba, adi, bayağı: Yo adam. 3. mec. Yozlaşmış, dejenere. 4. hlk. Kısır. 5. hlk. Davar sürüsü: ‘Yozların Karataş Dağı’na çıkar / Orada tavlânır, malların Üyük’ -Âşık Ali İzzet.” (TS: 2609)

yönsüz: Sözcüğün TaS'ta tespit edilen anlamlarından ‘sebepsiz’ anlamı kullanımdan düşmüş ve sözcüğün anlam alanı daralmıştır.

yönsüz: 1. Sebepsiz, bir veçhi olmaksızın, beyhude.

“... hiç şüphesiz helak eyledim ve hiç **yönsüz** teleflik donun ana giyürdüm.” (TaS: 4691)

2. Uygunsuz, usûlsüz, tertipsiz, kötü yaradılışlı, hayasız.

“Bî-sâman [Fa.]: **Yönsüz** ve akılsız.” (TaS: 4691)

“sf. 1. Yönü olmayan. 2. mec. Amaçsız: ‘O henüz şekilsiz, yönsüz isteklerinin peşinde başıboş bir hayat sürmektedir.’ -N. Cumalı.” (TS: 2612)

yudum: *Yut-* fiilinden türeyen sözcük, geçmişte genel anlamda yenen ve içilen bütün nesnelere kullanılıyor; günümüzde ise özelleşme yoluyla sadece sıvı nesnelere için kullanılmaktadır.

yudum: Lokma, bir defada yutulacak kadar (yemek).

“El-lukmatü [Ar.]: Bir **yudum** taam.” (TaS: 4702)

“a. Sıvı içiminde ağza alınan miktar: ‘Tek bir yudum bile almıyordu bardağından ama zaten yeterince içtiği aşıkardı.’ -E. Şafak.” (TS: 2612)

yummak: Fiil TaS'ta iki anlamda tespit edilmiştir. Bu anlamlar TS'deki anlamlarla karşılaştırıldığında fiilin anlam alanının daraldığı anlaşıyor.

yummak: 1. Kapamak.

“Hazreti İsrâfil dahi dört kanatlarını **yumup** andan sonra Sura nefhede.” (TaS: 4714)

2. Üstüne koymak, örtmek, üstüne kapamak.

“İsfahan'da bir kişi bir kişiyi öldürdü, kuyuya bıraktı, üstüne toprak **yumdu**.” (TaS: 4714)

“(i) Kısarak kapamak, sıkarak kapalı duruma getirmek: ‘Otomobile bindiğimiz zaman başını arkaya yaslamış, gözlerini yummuştu.’ -T. Buğra.” (TS: 2614)

yumurcak: Sözcük, geçmişte daha genel anlamda kullanılmaktadır. TS’ye baktığımızda özelleşme yoluyla sözcüğün anlamının daraldığı anlaşılıyor.

yumrucak: Yuvarlak, yumru olan.

“Ol arada emcek başına benzer ki sinir ucu var **yumrucak.**” (TaS: 4715)

“a. **1. Yaramaz küçük çocuk:** ‘Bizim yumurcaklar ağızları gibi açık o güzel gözleri yuvarlacık, verdiğim derse bakıyorlardı.’ -T. Buğra. **2. hlk.** Veba hastalığında koltuk altında veya kasıkta çıkan çıban.” (TS: 2615)

yumuşak:¹⁹⁴ *Yumuşak-* fiilinden türeyen sözcüğün temelde somut nesnelere için kullanıldığı anlaşılmaktadır. TaS’ta tespit edilen anlamlardan ‘kireci az latif su’ kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır.

yumşaq: **1. Kireci az, lâtif (su).**

“Pes kaçan İsa doğdu Tanrı Taâlâ Meryem için bir ırmak akıttı tatlı sudan kim içecek sovak idi ve yunmağa **yumşak** idi.” (TaS: 4717)

2. Hafif, şiddeti az.

“Ger ahad gün sana kış **yumşaq** ola

Bal u yağ çok ola sayru sağ ola” (TaS: 4717)

ımsaq: Yumuşak, mülâyim.

“Ger **ımsaq** isen düşman igen kıyar

Kakıgan isen halk senden toyar” (TaS: 1949)

“sf. **1.** Dokunulduğunda veya üzerine basıldığında çukurlaşan, eski biçimini kaybeden, katı karşıtı: Pamuk yumuşaktır. **2.** Kolaylıkla bükülen, buruşmayan, sert karşıtı: ‘Kadife gibi ince ve yumuşak olan bu arakiyeler de çok iyi saklanmıştır.’ -A. H. Çelebi. **3.** Dokunulduğunda hoş bir duygu uyandıran: ‘Yerde yumuşak kilimler serili geniş odasına bağdaş kurup yerleşiriz.’ -A. Erhat. **4.** Kolaylıkla işlenebilen: ‘Uzun gagasını yumuşak topraklara sokar, otların kökündeki yaşlığı emerek yaşarmış.’ -M. Ş. Esendal. **5.** Kolay çiğnenen, kolay kesilen: Yumuşak ekmek. **6.** Ilman (iklim), sert karşıtı: Yumuşak iklim. Yumuşak hava. **7.** mec. Kaba, hırçın, sert olmayan, kolay yola gelen, uysal. **8.** mec. Okşayıcı, tatlı, hoş: ‘Gözleri yan aralık, kirpiklerinin arasından bana her zamanki yumuşak, tatlı, sonsuz şefkatiyle bakıyor.’ -Y. Z. Ortaç. **9.** mec. Sessiz, hafif: ‘Onun içinde mutlaka sönüp yanan gizli yumuşak ışıklarla fosforlu bir parıldayış vardır.’ -A. Ş. Hisar. **10.** db. ... Ötümlü.” (TS: 2616)

¹⁹⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

yumulmak:¹⁹⁵ *Yum-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcüğün TaS'ta tespit edilen anlamının biri kullanımdan düşerek anlamı daralmıştır. Ayrıca TS'de dördüncü sırada verilen anlam Türkiye Türkçesinde sözcüğün anlamının daraldığını gösteriyor.

yumulmak: 1. Kapanmak, büzülme.

“Rahim ağzı **yumuldu**ğuna faide ede.” (TaS: 4719)

2. Üstüne kapanmak, üstüne düşmek.

“Kaçan bu sözü bulara dedi pes bir kezden anın üzere **yumul**dular ve anı depelediler.” (TaS: 4719)

3. Toplanmak, bir araya gelmek, yığılmak.

“Musaleha [Ar.]: Bir yere **yumul**mak ve izdiham.” (TaS: 4720)

“(nsz) **1.** Kapanmak, örtülmek. **2.** Kısılmak, örtülür gibi olmak. **3.** hlk. İki büküm olmak. **4.** (-e) Kendini bir işe istekle vermek, girişmek, saldırmak, atılmak.” (TS: 2615)

yüksünmek: Fiil TaS'ta iki anlamlı olarak verilmektedir. Türkiye Türkçesinde bu anlamlardan biri kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır.

yüksünmek, (yüksinmek): 1. Yük saymak, istiskal etmek, yük addetmek.

“Ya Muhammed sen bulardan, islama davet kıldığın için hak mı dilersin mallarından ki anlara ol ağır salğun ola, **yüksin**eler.” (TaS: 4757)

2. Kıskanmak.

“Görüp giyimli illeri **yüksün**me hey düdük

Elbet biçer sana da sağ olsun koca kütük” (TaS: 4758)

“(den) hlk. Üşenmek, tembellik etmek: ‘Sait Faik’i Sait Faik yapan, bütün o yüksündüğü özellikleri idi. Aylaklığı idi, başıboşluğu idi.’ -H. Taner.” (TS: 2625)

yün: Sözcük, Kaşgarlıda “yün, yün sümeği; pamuk; kuş yeleği” (DLT IV: 825) olmak üzere üç anlamda kullanılmaktadır. TaS'ta da sadece ‘kuş tüyü’ anlamı tespit edilmiş; diğer anlamı tespit edilememiştir. sözcük Türkiye Türkçesinde sadece koyun tüyü için kullanılmaktadır. Bu da bize sözcüğün özelleşme yoluyla anlamının daraldığını gösteriyor.

yüñ: Tüy, kuş tüyü.

“Eğer ussu gitmelü olsa tavuk **yün**ün boğazına soka kustura.” (TaS: 4765)

“a. **1.** Koyun tüyü: Bu şiltenin yünü az gelmiş. **2.** sf. Bu tüyden yapılmış: ‘Sırtımdaki kırmızı yün hırkam devamlı su çekiyordu.’ -A. Kutlu.” (TS: 2625)

yüz göstermek: Deyimin TaS ve TS'deki anlamları incelendiğinde daralma meydana geldiği anlaşılıyor:

¹⁹⁵ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

yüz göstermek: Nasip olmak, kısmet olmak, kendini göstermek, meydana gelmek.

“... Ta ana değin kim bu kitabı cemeylemek bunlara **yüz gösterdi...**” (TaS: 4783)

“ortaya çıkmak.” (TS: 2631)

yüzlemek:¹⁹⁶ Fiilde hem anlam daralması hem de anlam genişlemesi meydana gelmiştir. TaS'ta tespit edilen birinci ve ikinci anlam Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır.

yüzlemek: 1. Yüzünü döndürmek, teveccüh etmek.

“Şimden sonra Hakka **yüzleyiniz** daha nafi işler vardır.” (TaS: 4785)

2. Yüze vurmak.

“... ve kimsenin aybını görüp **yüzlemedi.**” (TaS: 4786)

“(-i) **1.** Kusurunu veya suçunu yüzüne karşı söyleyip birini utandırmak. **2.** Şımartmak. **3.**

Yastık yorgan vb.nin yüzlerini değiştirmek.” (TS: 2635)

yüzlü:¹⁹⁷ Sözcüğün temel anlamı TaS'ta tespit edilememiştir. Tespit edilen anlam da artık kullanımda düşmüş ve anlam daralmıştır.

yüzlü: Şerefli, itibarlı, hatırı sayılır.

“Ol eyitti: Sen peygambersin ve peygamber oğlusun. Tanrı katında senden **yüzlürek** kimse yok.” (TaS: 4786)

“sf. **1.** Yüzü herhangi bir nitelikte olan: ‘Ben, ay yüzlü güzellerin peşinde bir gölgeye benzerim.’ -A. Kabaklı. **2.** mec. Şımartılmış, yüz bulmuş (kimse).” (TS: 2635)

zıbn: Sözcük, Türkiye Türkçesinde özelleşme yoluyla anlam daralmasına uğramıştır. Nitekim TaS'ta tespit edilen anlamlara bakıldığında sözcüğün daha genel anlamda kullanıldığı günümüzde ise sadece bebekler için kullanıldığı anlaşılıyor.

zibun, (zıbn, zubun): 1. Vaktiyle kaftan altına giyilen pamuklu yelek, hırka, mintan.

“Zir-i câme [Fa.]: Diz donu ve **zibun.**” (TaS: 4807)

2. Entari.

“Kutnu **zebun** giyme dedim, giydin mi

İl sözüne uyma dedim uydun mu” (TaS: 4807)

“a. **1.** Bebeklere iç çamaşırı olarak giydirilen, ince pamukludan kısa ve kollu giysi. **2.** hlk.

Kolsuz giysi.” (TS: 2654)

zincir:¹⁹⁸ Farsçadan alınma sözcük Türkiye Türkçesinde anlam alanını genişletmiştir. TS'de beşinci sırada verilen anlam eskimiş olarak verilmiştir. Bu anlam kullanımdan düştüğünden anlam daralmıştır:

¹⁹⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

¹⁹⁷ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

sencir: Zincir.

“Dört burunsalık: 10, yigirmi dört **sencir:** 60” (TaS: 3383)

“a. **1.** Birbirine geçmiş bir sıra metal halkadan oluşan bağ. **2.** Art arda gelen şeylerin oluşturduğu dizi: ‘Otomobillerin bitmez tükenmez zinciri üzerinden geçiyor.’ -A. İlhan. **3.** Taşıtların kar veya buzda kaymaması için tekerleklerine takılan alet. **4.** Altın veya gümüşten yapılmış takı. **5.** esk. Hükümlülerin eline, ayağına vurulan demir bağ: ‘Elleri, ayakları kalın baklalı zincirle bağlı biçarenin.’ -R. Enis.” (TS: 2660)

¹⁹⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

1.1.2.1. Anlam Daralması Meydana Gelmiş Sözcükler Tablosu

<i>aba</i> nine, anneanne
<i>adsız</i> şerefsiz, kötü tanınmış; nâmert
<i>ağa</i> baba, ata
<i>ağaç</i> bir kilometre kadar olan bir uzunluk (ölçüsü)
<i>ağırlanmak</i> ağırlaşmak, üzerine ağırlık çökmek
<i>ağırlıklı</i> muhterem, muteber, değerli, şayanı hürmet
<i>ağnamak</i> bolluk içinde rahat yaşamak
<i>aktarmak</i> yere sermek, devirmek, alt etmek, yenmek
<i>alim</i> alacak, hak
<i>alışmak</i> karşılıklı alıp vermek, hep birden almak
<i>alplık</i> serkeşlik
<i>anırmak</i> haykırmak
<i>anmak</i> anlamak
<i>aralamak</i> terk etmek, bırakmak, atlamak; arasında görünmek, bulunmak, dolaşmak
<i>argın</i> yorgunluk
<i>arılık</i> kadının hayırsız günleri
<i>aşevi</i> tekkelerde yemek pişirilen yer
<i>aya</i> terazi kefesi
<i>ayak basmak</i> azmetmek, ikdam etmek, ısrar etmek, ayak diremek
<i>ayaklanmak</i> ayak ile çiğnenmek
<i>aylak</i> bedava, parasız, ücretsiz
<i>bakım</i> görünüş
<i>baldır</i> bitki gövdesi, saak
<i>baskın</i> (güreşte) herkese yıkılan
<i>baş koymak</i> saygı ile baş eğmek
<i>başarmak</i> idare etmek
<i>başlamak</i> başa geçmek, öne düşmek
<i>bay</i> zengin, müstağni; ulu, kibar, asil; temiz
<i>bayılmak</i> telaşa düşmek, endişe etmek, üzülme
<i>baymak</i> kanmak, inanmak
<i>beklemek</i> saklamak, gizlemek, kapalı tutmak
<i>belek</i> hediye, armağan
<i>beniz</i> renk
<i>berklik</i> güvenme, itimat
<i>bey</i> küçük devlet başkanı; âmir, nüfuzlu, ileri gelen, sözü geçen, zengin adam; kuş avlamak için kullanılan başka kuş
<i>biliş</i> bildik, tanıdık, dost, aşına
<i>boşlamak</i> boşaltmak
<i>boşluk</i> boşanmış olma
<i>boyun</i> kefil; deve boynu denilen gerdanlık
<i>budak</i> şube, teferruat
<i>bukağı</i> ağır cezalıların ayaklarına takılıp ucuna pranga bağlanan demir halka
<i>bulaşmak</i> karışmak, fenalaşmak

<i>bükmek</i> hareket etmek; oynamak, raks etmek
<i>camız</i> haşarı, sert başlı (hayvan)
<i>cimri</i> soysuz, hasis, adi, değersiz, sefil, ayak takımı, baldırı çıplak; züğürt, fakir
<i>çadır</i> kadınların başlarına örttükları büyük beyaz bez, çarşaf
<i>çakıl</i> dirhem, ağırlık
<i>çakıştırmak</i> iki şey arasındaki farkı anlamak için karşılaştırmak, mukayese etmek
<i>çapkın</i> hızlı koşan; akın
<i>çapmak</i> koşmak, süratle hareket etmek; çarpmak, vurup kesmek
<i>çarpmak</i> sıvamak, sürmek, bulaştırmak
<i>çatal</i> üç değneği bir demir halkaya bağlamakla vücuda getirilen bir av âleti
<i>çekim</i> tartı
<i>çekinmek</i> arzulamak, içi çekmek
<i>çekirdek</i> eskiden kuyumculukta kullanılan ve beş santigrama karşılık olan ağırlık ölçüsü
<i>çelebi</i> sahip, efendi
<i>çepel</i> bataklık
<i>çetin</i> hayırsız
<i>çırpı</i> huy, gidiş, tavır, kılık
<i>çiğ</i> talimsiz, idmansız
<i>çokluk</i> servet, zenginlik
<i>çomar</i> boynuzsuz koyun
<i>çorak</i> tuzlu
<i>çökek</i> çöküntü, çirk, tortu; çökülerek oturlan yer; tuz ve süt katılmış yoğurt, bir çeşit çökelek
<i>çökelek</i> tortu, çöküntü
<i>dalamak</i> yağma etmek
<i>dam</i> ev, üstü örtülü yer
<i>danışman</i> danışılan kimse, fakih, âlim
<i>davar</i> binek hayvanı; mal
<i>dayak</i> mesnet, dayanılacak şey
<i>dazlak</i> üzerinde ot bitmemiş (yer)
<i>değişik</i> her biri kendi akrabalarından bir kızı ötekiyle evlendirmek suretiyle iki erkek arasında karşılıklı olarak kararlaştırılan evlenme
<i>diken</i> kılçık
<i>dil</i> düşman ahvalini söyletmek için alınan esir
<i>dinç</i> emin, mutmain
<i>dinçlik</i> rahat, huzur, asayiş
<i>dirilmek</i> yaşamak, ömür sürmek; geçinmek, imtizaç etmek; taslamak, -davasında bulunmak
<i>dirlik</i> tahsisat, ödenek
<i>diş bilemek</i> tama' beslemek, iştahlanmak, iştaha göstermek
<i>dişemek</i> değirmen taşına diş açmak
<i>dokumak</i> çakmak, kakmak

<i>dolamaç</i> dolambaçlı, eğri büğrü, karışık
<i>domalmak</i> yusyumu kabarmak, tümsek hale gelmek
<i>domaltmak</i> yumrulaştırmak
<i>donanma</i> donanmış, teçhiz edilmiş
<i>dölek</i> sabit, berkarar, baki; mutemet, dürüst; sükûn ve asayiş içinde
<i>döşek</i> tohum ve fidan ekilen yer
<i>döşenmek</i> düşkünlük göstermek, kendini vermek
<i>duvak</i> duvak, peçe
<i>düğme</i> kapılarda ve sandıklarda bulunan demir halka
<i>düğmelenmek</i> tomurcuklanmak, tomurmak
<i>diün</i> gece
<i>düz</i> müsavi, birbiri gibi; gerçeğe uygun, doğru
<i>düzeltilmek</i> yapmak, imal etmek
<i>düzen</i> ev bark; tynet, yaradılış
<i>düzgün</i> kadınların yüzlerine sürdükleri boya, allık; süs, ziynet; fondöten
<i>düzmetmek</i> telif etmek, nazmetmek; düzeltmek, tashih etmek; düzen vermek, akort etmek
<i>eğer</i> yahut, gerek, ister, veya
<i>eğirtmek</i> muhasara etmek, etrafını kuşatmak, sarmak
<i>eğmek</i> meyilettirmek, iknâ etmek
<i>eğri</i> çevgân, ucu baston gibi eğri ağaç
<i>eğrilik</i> fenalık, kötülük, hıyanet
<i>eğrilmek</i> birikmek, toplanmak
<i>el almak</i> bir mürit, müşidinden, başkalarına yol göstermek iznini almak; müşidin elini tutup ona teslim olmak; elden tutmak, yardım etmek
<i>ele gelmek</i> elde edilmek, husul bulmak; yakalanmak, derdest olunmak
<i>el vermek</i> teslim olmak
<i>erişmek</i> uğraşmak, sataşmak, münakaşa etmek; şakalaşmak
<i>esenlik</i> dua, selâm
<i>esirgemek</i> acımak, merhamet etmek
<i>geçerlik</i> mürur tezkeresi, geçme müsaadesi verildiğini bildiren tezkere
<i>geçinmek</i> ölmek
<i>geçkin</i> kendinden geçmiş, aşırı sarhoş, aşırı derecede; kendinden geçmiş, aşırı sarhoş, aşırı derecede
<i>gedik</i> eksik dişli
<i>geğrek</i> yumuşak kemik, kıkırdak
<i>gerinmek</i> özlemek, hasret duymak
<i>geyik</i> yırtıcı olmayan dört ayaklı hayvan
<i>gez çatal</i>
<i>gezeğen</i> daima gezen
<i>giyim</i> zırh, savaş elbisesi
<i>gocunmak</i>
<i>göç</i> kervan, kafile; merhale, konak
<i>gönder</i> kargı, mızrak

<i>gönüllü</i> cesur; kibirli; bön, sersem
<i>görünüş</i> sarayın merasim salonu
<i>götürmek</i> yukarı kaldırmak
<i>götürü</i> bütün, tamam, toptan, hep, büsbütün
<i>güvenç</i> arzu, emel
<i>güvenmek</i> sevinmek; iftihar etmek, övünmek
<i>haklı</i> nikahlı zevce
<i>havuç</i> ete katılan sebze
<i>hayranlık</i> esrar, haşış
<i>hayta</i> zorba, asi, şaki
<i>ileri</i> evvelki, eskisi
<i>iri</i> kaba, sert, katı, kalın
<i>irilik</i> şişlik
<i>irkilmek</i> birikmek, toplanmak, yığılmak
<i>irkinti</i> toplanmış, irkilmemiş, birikmiş şey
<i>istemek</i> aramak, araştırmak; sormak, tahkik etmek
<i>kak</i> kadit, yani kurutulmuş et
<i>kamçı</i> kısa kılıç
<i>kapama</i> astarlı kaftan, pamuklu hırka
<i>karaciğer</i> yüğrük, idmanlı (at)
<i>karamak</i> hor görmek, meyus, mahzun etmek
<i>kargı</i> silah olarak kullanılan, ucu sivri ve demirli uzun mızrak
<i>kaş</i> kavun ve karpuz dilimi; damın saçacağı; ufuk
<i>katı</i> çok, çok ziyade, pek
<i>katılık</i> sıkı sıkı, sıkıca, iyice, adamakıllı
<i>kavga</i> savaş
<i>kayırmak</i> kaygılanmak, tasalanmak, endişe etmek; sakınmak, çekinmek; hazırlamak
<i>kaymak</i> ayrılmak, uzaklaşmak; istif etmek, bir şeyi üst üste yığmak, yakmak
<i>kazık</i> insanı üzerine oturtarak öldürdükleri, yere dik çakılmış sivri uçlu odun veya şiş; kazığa oturtarak uygulanan öldürme cezası.
<i>kelek</i> sabunculukta ve boyacılıkta kullanılan kalya taşı
<i>kerevet</i> asma çardağı, çardak
<i>kesek</i> nasip, uzak, tahta parçası
<i>kesim</i> iki taraf arasındaki kararlaştırılan şey; biçim, endam, boy bos; muayyen bir vergi
<i>kesme</i> eskiden, savaşlarda ata giydirilen bir çeşit zırh; bel şeklindeki ok temreni, yassı temren; temrenli büyük ok; lokum
<i>kesmik</i> harman sonu; ağaçtan yapılan köpek haltası, tok, tasma
<i>kılınmak</i> her hangi bir tavır ve hareket takınmak
<i>kınamak</i> cezalandırmak; ta'zib etmek, hırpalamak
<i>kırdırmak</i> kestirmek, boğazlatmak
<i>kırgın</i> maktul
<i>kırışmak</i> birbirini kırmak, birbirini öldürmek
<i>kısık</i> kasık
<i>kıyak</i> bir topluluğun bir ağızdan çıkardıkları

ses, gürültü; müthiş, korkunç
<i>kıyık</i> kıyııcı, yırtıcı, zalim, gaddar, hunhar
<i>kıyılmak</i> niyaz, huşu etmek
<i>kızartmak</i> faş etmek
<i>kızıl</i> altın (para); bakır
<i>kira</i> ücret, karşılık, mükâfat, ecir
<i>kişilik</i> bir kimsenin başka birisine gönderdiği meyve, çerez gibi armağan
<i>kolaylamak</i> önemsiz görmek, küçük görmek; kolayını bulmak, fırsat düşürmek; hazırlamak, alıştırmak
<i>kolçak</i> kola geçirilen kılıf
<i>kolluk</i> kola giyilen zırh, kolçak
<i>konak</i> konuk olunan yer, menzil, misafirhane; misafir; bir konaklık yer
<i>kopmak</i> ayağa kalkmak, haşrolmak
<i>koşmak</i> nazmetmek
<i>köken</i> kavun, karpuz, kabak gibi yere yatan bitkilerin kökünden çıkan dal; tulumbacı hortumlarının uç kısmındaki sarı maden sap
<i>köse</i> cılız, bodur
<i>kösnük</i> erkek isteyen kızgın diş
<i>kulluk</i> karakol
<i>kum</i> dalga, fırtına
<i>kursak</i> idrak, zeka
<i>kurultay</i> büyük toplantı
<i>kuşanmak</i> yeltenmek, meyletmek, yapmağa girişmek
<i>kuzulamak</i> doğurmak
<i>külâh</i> erkeklerin giydiği genellikle keçeden, ucu sivri veya yüksek başlık
<i>künde</i> doğan kuşunun ayaklarına bağlanan kayış; bukağı; ava alışkın doğanın üzerinde oturduğu ağaç
<i>mançınık</i> hereni de denilen büyük bakır kap
<i>mazak</i> gelişmemiş, cılız kalmış, cüce
<i>muştuluk</i> müjde, beşaret
<i>nesne</i> şey; bir şey, hiçbir şey
<i>okşamak</i> benzemek
<i>okunmak</i> davet olunmak, çağırılmak
<i>onarmak</i> ondurmak, tedavi etmek, iyileştirmek
<i>oran</i> ölçülü, hesaplı
<i>oransız</i> önünü ardını hesap etmeyen
<i>ot</i> ilaç; zehir
<i>otlamak</i> ilâçlamak, ilâç yapmak, tedavi etmek; zehirlenmek
<i>oturak</i> kış kaba et, kıynak; sabit, sakin, mukim; müteakit, emekli
<i>ovmak</i> okşamak
<i>oyuk</i> insan veya hayvan şeklini andırır korkuluk; yol göstermeğe yarayan taş ve benzeri alâmet
<i>oyum</i> ağaç veya fidan ocağı, bu ocağa dikilen bitki; içine başka bir şey sığacak büyüklükte olan delik veya yüz

<i>ozan</i> çok sözlü, çenesi düşük, durmadan söyler
<i>öç</i> bahis, kumar için bahis; kumar ve bahis parası
<i>ölçermek</i> kışkırtmak, ayaklandırmak
<i>ölçüm</i> acemi, beceriksiz; şımarık
<i>ölümlü</i> ölmeğe mahkûm, ölmek üzere olan, muhtasar
<i>örtülmek</i> kesilmek
<i>ötmek</i> teke melemek
<i>petek</i> çamurdan yapılan zahire ambarı
<i>pişirmek</i> beslemek, geliştirmek
<i>sak</i> rahat, sağlam
<i>saklanmak</i> riayet edilmek, gözetilmek
<i>salgın</i> salma yoluyla alınan vergi, keyfi vergi
<i>salınmak</i> atılmak, hücum etmek; vergi tarh olunmak
<i>sanmak</i> istemek, dilemek
<i>sanı</i> sır, raz
<i>sapma</i> zikzak
<i>sarık</i> sargı, örtü
<i>sarmak</i> eğilmek, meyletmek
<i>sarmaşık</i> karışık, karmakarışık, perişan
<i>sası</i> fena, murdar
<i>satı</i> satın alınacak şey; pazar yeri
<i>satmak</i> söylemek, nakletmek, dinletmek
<i>sav</i> söz, lakırdı; haber
<i>seçme</i> meczum, cüzamlı
<i>seğirdim</i> akın, hücum; bir koşuşta alınan yer, mesafe
<i>seğirmek</i> koşmak, seğırtmek
<i>serpmek</i> sıvazlamak
<i>sersem</i> nalbantların içine mih koydukları kutu
<i>sızı</i> ayakkabılarda kösele ile yüz arasına konulup dikilen deri şeridi
<i>sızıntı</i> meni
<i>sis</i> atın tüylerindeki küçük alaca benekler; bazı kimselerin yüzlerinde bulunan nokta nokta esmer lekeler, çil
<i>soğulmak</i> darlaşıp çukurlaşmak
<i>solak</i> eski Osmanlı devrinde padişahın özlük muhafızı olan yeniçeri
<i>sözlü</i> söyleyecek sözü olan
<i>sunmak</i> saldırmak, hamle etmek, hücum etmek
<i>sürtük</i> sokulgan, girgin
<i>süsmek</i> sivri bir şeyle dürtmek, hayvan boynuzu ile vurmak, boynuzlamak
<i>şakımak</i> şimşek ve yıldırım gibi çakmak, parlamak
<i>şakrak</i> arıkuşu
<i>şenlik</i> meskûn ve mamur olma hali
<i>şerbetlik</i> çırağa verilen bahşiş
<i>şişkinlik</i> kibir, azamet, gurur
<i>tapmak</i> takdim etmek, sunmak; bulmak; haiz olmak

<i>tapu</i> huzur, nezd, makam; zat, zati, âli, hazret; hizmet, vazife, ibadet, tazim, hürmet; af dileme râsimesi
<i>tapucu</i> memur; hizmetçi
<i>tasa</i> rahatsızlık; bulantı
<i>taslak</i> haşın, hoyrat, ahmak
<i>tasma</i> dilinmiş kayış
<i>tavuk</i> horuz
<i>tepinmek</i> saldırmak
<i>tercüman</i> Bektaşilerin sofrası, çırağ ve sair işlerden evvel okudukları dualar ve mukaffa sözler
<i>tere</i> sebze, sebzevat
<i>terleme</i> hummâ-yı muhrîka, tifo
<i>tumar</i> vaktiyle, sipahi denilen asker sınıfına verilen beylik arazi; yara bakımı
<i>tomruk</i> tutukevi.
<i>tosun</i> haşarı
<i>tutuk</i> perde, peçe, yaşmak, duvak; dutuk rehin karşılığı verilen para
<i>tutulmak</i>
<i>tutunmak</i> edinmek, ittihaz etmek, telâkki etmek; tutulmak
<i>tuzak</i> dûzah, cehennem
<i>tümce</i> küme halinde
<i>tünemek</i> tünemek, gecelemek
<i>uçurma</i> kuru, boş, laf, uydurma söz
<i>ulak</i> parça; at
<i>ulus</i> aşiret, halk, millet, kavim
<i>uşak</i> ufak, küçük
<i>uyarmak</i> ışığı parlatmak, yakmak
<i>uymak</i> çatmak, sataşmak
<i>uyutmak</i> sütü mayalayıp yoğurt haline getirmek, pıhtılaştırıp dondurmak
<i>uzamak</i> uzaklaşmak
<i>uzluk</i> hilim, yumuşaklık, teenni; ihtiyat; uyuşma, barışma, sulh; kusursuz iş
<i>üşenmek</i> üzülmek, sıkılmak, rahatı kaçmak, tedirgin olmak, fütur getirmek; çekinmek, ihtitaz etmek, korkmak
<i>üzmek</i> koparmak, kırmak, kesmek, bozmak, ayırmak, uzaklaştırmak
<i>üzülmek</i> kopmak, koparılmak, kırılmak, kopup dağılmak, bozulmak, kesilmek, sökülmeğe, uzaklaşmak; yüzülmek; alâkayı kesmek; iyileşmeğe yüz tuttuğu halde yeniden hastalanmak
<i>verim</i> veriş; vergi
<i>yakılmak</i> son derecede mahzun olmak; derin bir sevgi duymak; yapıştırılmak
<i>yanıt</i> mükâfat, karşılık, ivaz, ecir
<i>yapınmak</i> kapanmak, kapatılmak, örtülmek; örtünmek, bürünmek
<i>arak</i> hazırlık, levazım, teçhizat; silâh; (at hakkında) yaranmış, idmanlı

<i>yaranmak</i> (at) rejim ve idmanla karnı çekilip beli incelmek
<i>yarar</i> şayan-ı itimat, güvenilir; mümkün, muhtemel, olabilir; kahraman, cesur, muktedir, yetkili
<i>yargı</i> dava, kaziye; yasak
<i>yargı</i> taksim
<i>yarlıgamak</i> affetmek, mağfiret etmek, suç bağışlamak
<i>yarmak</i> geçmek, ötekini geride bırakmak
<i>yasak</i> kanun, ferman, kaide, türe, emir; tertibat, tabiye; ödev olarak verilen iş
<i>yasamak</i> yığmak, tahşit etmek; yamyassı yatırmak, yere sermek, yaymak
<i>yataklı</i> yatan, yatağında olan
<i>yavuz</i> yatan, yatağında olan; fenalık
<i>yaylamak</i> iyi bir yerde vakit geçirmek; bahar olmak
<i>yelek</i> bir ok atımı uzaklık
<i>yellemek</i> tergip, teşvik etmek
<i>yellenmek</i> havalanmak, havaileşmek
<i>yenmek</i> dayanmak, tahammül etmek, galebe etmek, karşı durmak
<i>yeğni</i> kolay
<i>yığılmak</i> men edilmek
<i>yığmak</i> men etmek, engel olmak; esirgemek, mahrum etmek
<i>yılgın</i> eğri
<i>yollamak</i> yola çekmek, mücazat etmek
<i>yolunmak</i> temizlenmek; halas bulmak
<i>yordam</i> çalın; çeviklik, çabukluk; yöntem
<i>yoza</i> yavan, bayağı; zararlı
<i>yönsüz</i> sebepsiz, bir veçhi olmaksızın, beyhude
<i>yudum</i> lokma, bir defada yutulacak kadar (yemek)
<i>yummak</i> üstüne koymak, örtmek, üstüne kapamak
<i>yumurcak</i> yuvarlak, yumru olan
<i>yumuşak</i> kireci az, lâtif (su)
<i>yumulmak</i> toplanmak, bir araya gelmek, yığılmak
<i>yüksünmek</i> kıskanmak
<i>yün</i> tüy, kuş tüyü
<i>yüz göstermek</i> nasip olmak, kısmet olmak, kendini göstermek, meydana gelmek
<i>yüzlemek</i> yüzünü döndürmek, teveccüh etmek
<i>yüzlü</i> şerefli, itibarlı, hatırı sayılır
<i>zıbn</i> vaktiyle kaftan altına giyilen pamuklu yelek, hırka, mintan; entari
<i>zincir</i> hükümlülerin eline, ayağına vurulan demir bağ

1.1.3. Anlam Genişlemesi

Terim Türkçe Sözlük'te şu şekilde tanımlanmıştır: “*a. db.* Dar bir anlamda kullanılan bazı sözcüklerdeki anlamın ilgili kavramlara yayılması” (TS: 128). Araştırmacılar ise anlam genişlemesini şöyle tanımlarlar: “Anlam kapsamı dar olan bir sözcüğün zamanla ilgili bulunduğu kavram alanı içinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanması olayı” (Korkmaz), “*Bir gösterge, başlangıçta bir nesnenin, bir varlığın, bir eylemin bir bölümü ya da türünü anlatırken zamanla onların bütününe anlatır duruma gelmişse bu olaydan söz edilir.*” (Aksan 2009: 90-91), “*bir sözcüğün dar bir anlamdan daha geniş bir anlama geçmesine anlam genişlemesi*” (Bilgin 2006: 48).

Karaağaç anlam genişlemesini “*anlam kapsamı dar olan bir sözün zamanla ilgili bulunduğu kavram alanı içinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanması olayı*” (Karaağaç 2012: 576) olarak tanımlamaktadır ve anlam alanlarının birleşmesi durumunda ortaya çıktıklarını; eski bilgi-yeni bilgi ilişkisini yansıttıklarını ifade eder.

Adlarından da anlaşılacağı üzere anlam daralması ve anlam genişlemesi birbirine zıt değişimlerdir. Yani anlam daralmasında verilen tanımları tersinden okumak bizi *anlam genişlemesi* teriminin çizdiği çerçeveye götürür.

*Anlam daralması*nda olduğu gibi anlam genişlemesinde de değişim iki şekilde meydana gelmektedir: 1. Sözcüklerin kavram ve anlam kapsamında bir genişleme; 2. sözcüklerin anlam sayısında bir artış.

İncelenen sözcüklerde *anlam genişlemesi* tespit edilenlerin Türkçe Sözlük'te kazandıkları anlamlar çeşitli yönlerden tasnif edilebilir. Ancak böyle bir tasnifte söz konusu birçok sözcük birden fazla grupta yer almak zorundaydı; böyle bir durumda ise çalışmanın hacmi gereğinden fazla artacaktı. Bu sebeple sözcüklerin oluşturduğu bahsi geçen grupları birer tablo halinde vermeyi uygun gördük.

Anlam genişlemesi tespit ettiğimiz sözcükler şunlardır:

aba:¹⁹⁹ Sözcük ‘anne’ anlamının yanı sıra ‘abla’ manasını da kazanmıştır. *Anne* ile *abla* birer akrabalık ismi olduğunu dikkate alırsak komşuluk vasıtasıyla bu anlamı kazandığı anlaşılır. Bu anlam komşuluk ilişkisine bağlı olarak ortaya çıkmıştır.

aba: 1. Ana.

“... vefat eden kahveci Mehmet bin Hızır’ın sağiyre Hatice’ye **abası** Zeynep bint Hacı Mustafa vasiy olup...” (TaS: 1)

2. Nine, aneanne.

“Hasan ile Hüseyin’in ataları Aliye’l-Murtaza ve anaları Fatimate’z-Zehra, dedeleri Muhammedü’l-Mustafa ve **abaları** Hadicete’l-Kübra’dır.” (TaS: 1)

“hlk. **1.** Abla. **2.** Anne.” (TS: 1)

abuk: Sözcüğün TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında genelleştiği anlaşılmaktadır. Nişanyan sözcük için şu yorumu yapar: “*Abuk sözcüğünün “saçma” anlamında bağımsız bir sıfat olarak kullanımı yakın yıllarda ortaya çıkmıştır.*” (2009: 2). Ancak TaS’taki örneğe baktığımız zaman sözcüğün ‘manasız, saçma ses’ anlamında kullanıldığı anlaşılıyor. Önceden sadece ‘ağızdan çıkan anlamsız ses’ için kullanılan bu sıfat zamanla ‘söz, kişi, davranış vb.’ için de kullanılmış ve anlam alanı genişlemiştir.

abuk: Avurdu şişirip parmakla vurarak ses çıkarmak.

“Zebgar: Zort vermek ki avurdu şişirip parmakla vurup sada çıkarmaktır. Zambalak ve **apuk** dahi derler.” (TaS: 2)

“sf. Saçma(söz, kişi, davranış)” (TS: 6)

acı: Temelde somut bir anlama sahip olan sözcüğün asıl anlamı TaS’ta tespit edilememiştir. Ancak daha o dönemde mecazi anlamda tespit edilen sözcüğün TS’de yedi anlamlı olarak verilmesi sözcüğün anlam genişlemesine uğradığını gösteriyor:

acı, (acığ, acuk): Acı, dert, ıstırap.

“Sayru olduk acılar çekmekle ah ol yardan

Kalmadı ol **acı** ile hiç ağızda dadımız” (TaS: 4)

“a. **1.** Bazı maddelerin dilde bıraktığı yakıcı duyu, tatlı karşıtı: Acıyı sever. **2.** sf. Tadı bu nitelikte olan: “Acı kahvesini yudumluyordu.” -T. Buğra. **3.** Herhangi bir dış etken dolayısıyla duyulan rahatsızlık, ızdırap: “Omuzlarına kadar vücudun derisini haşlayan bayıltıcı yanma acısı ve dehşeti çok sürmedi.” -P. Safa. **4.** mec. Ölüm, yangın, deprem vb. olayların yarattığı üzüntü, keder, elem: “İnsan, ölümün acısını en çok günün iki uzak saatinde hissetmektedir.” -Y. Z. Ortaç. **5.** sf. Çarpıcı, göz alıcı (renk): “Sıcak iklimlerde bu mevsim tek renktedir, sadece acı yeşildir.” -R. H. Karay. **6.** sf. mec. Keskin, hoş gitmeyen,

¹⁹⁹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

siddetli: “Acı poyraz kuvvetle esiyordu.” -O. Kemal. 7. sf. mec. Kırcı, üzücü, incitici, dokunaklı, kötü.” (TS: 8).

açık:²⁰⁰ Aç- fiilinden türeyen sözcüğün TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında açık bir şekilde anlamının genişlediği göze çarpıyor:

açık: Serbes, laubali.

“Kim dir sana ki bir çamura var bulaşık ol

Ne kesret ile zahide ne pek de **açık** ol” (TaS: 9)

“a. 1. Bir gereksinimin karşılanamaması durumu: Bütçe açığı. Ülkenin doktor açığı. 2. Belli bir yerin biraz uzağı: Tren yolu nehrin açığından geçer. 3. Denizin kıyından uzakça olan yeri: “Limanda bilinen gemiler, oysa açıklardadır.” -B. Necatigil. 4. sf. Açılmış, kapalı olmayan, kapalı karşıtı: “Açık pencerenin önünde denize karşı saatlerce dertleştik.” -R. N. Güntekin. 5. sf. Engelsiz, serbest: Açık yol. 6. sf. Örtüsüz, çıplak: “Yolcuların hepsi indikten sonra Mehmet Akif göründü, beni açık başıyla selamladı.” -A. Kabaklı. 7. sf. Boş: Kâğıtta açık yer kalmadı. 8. sf. Görevlisi olmayan, boş (iş, görev), münhal: Açık kadro. 9. sf. Aralığı çok: Açık adımlarla. 10. sf. Çalışır durumda olan: “Bazı dükkânları açık olan caddeden sola saptılar.” -Ö. Seyfettin. 11. sf. Kolay anlaşılır, vazih: “Açık konuşma zamanının artık geldiğine kani idim.” -R. N. Güntekin. 12. sf. Gizliliği olmayan, olduğu gibi görünen: Bu adamın her işi açıktır. 13. sf. Her türlü düşünceyi hoşgörülle karşılayabilen, etkisinde kalabilen: “... her çeşit kafa ve gönül fırtınalarına açık bir adamdı o.” -T. Buğra. 14. sf. Rengi koyu olmayan, koyu karşıtı: “Açık sarı saçlı, zayıf bir kadın keman çalıyordu.” -Ö. Seyfettin. 15. sf. Sevişme sahnelerini bütün çıplaklığıyla anlatan (kitap, resim, film vb.). 16. zf. Belirgin bir biçimde: “İnsan mağlubiyetini bu kadar açık kabul eder mi?” -M. Yesari.” (TS: 14-15)

açıklık: Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında anlamının genişlediği anlaşılıyor:

açıklık: Fesahat, fasihlik.

“Fesâhatün [Ar.]: Dilde olan **açıklık** ve Revanlık.” (TaS: 10)

“a. 1. Açık olma durumu, aleniyet. 2. Uzaklık, mesafe: “O köprüünün açıklığı da hemen hemen aynı açıklıkta bizim köprüyle.” -A. Kulin. 3. Bitki örtüsü olmayan, çıplak yer. 4. Boş ve geniş yer, meydanlık. 5. Gerçeği olduğu gibi yansıtma durumu: Demokrasi bir açıklık rejimidir. 6. ed. Bir söz veya yazıda maksadın açık olması özelliği, duruluk, vuzuh: “Onlar bu faaliyetleriyle övünedursunlar konuşup yazmada açıklık erdemi yeter de artar bile gerçek aydınlara.” -N. Uygur. 7. fiz. Dürbün, fotoğraf makinesi vb. optik araçlarda ağız çapı, ışığın girebildiği delik.” (TS: 18)

²⁰⁰ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

açkı: Aç- fiilinden türeyen sözcük, Türkiye Türkçesinde anlam alanı genişlemiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

açku: 1. Açacak, parlatacak şey; cila.

“Rüzgârın işleri vardır katı

Uğrayacak durgurur yügrük atı

Eyüler gönlüne ol **açku**durur

Yatlulara arturur al hasreti

2. Anahtar.

“Her neye olsa devayem daneyem

Her kapu **açgusuna** dendaneyem” (TaS:11)

“a. 1. Bir cismin yüzeyi üzerinde sert bir madde veya bir araç sürterek onu düzleştirip parlatma, perdah. 2. Demircilikte delik büyötmekte kullanılan araç. 3. Anahtar. 4. Her türlü açma aracı.” (TS: 21).

adaklı: TaS'ta tek anlamda tespit edilen sözcük Türkiye Türkçesinde anlam genişlemesine uğramıştır:

adahlu, (adaklu): Nişanlı, yavuklu.

“... Beyregün bişik kertme nişanlısı **adahlusı**yidi.” (TaS:14)

“sf. 1. Adağı olan, adak adanmış olan. 2. a. hlk. Nişanlı.” (TS: 24)

adamak: Fiil, önceki anlamını koruyarak yeni anlamlar kazanmış ve fiilin anlam alanı genişlemiştir:

adamak (II): Vadetmek.

“Tevki-i hümayun geldi kim rişvet vermekle, mal **adamağ** ile kimseye mansıp vermeyeler.” (TaS: 15)

“(i, -e) 1. Bir dileğin gerçekleşmesi amacıyla kutsal olduğuna inanılan bir güce niyette bulunmak, nezretmek. 2. mec. Kutsal saydığı bir şey uğruna kendini feda etmek üzere söz vermek. 3. mec. Bir şeyle yoğun olarak ilgilenmek. 4. mec. Ayırmak, tahsis etmek:

“Nasılta altındaki arabayı edinmişti, bütün sevmeye gücünü de bu arabaya adanmıştı.” -A. Ağaoğlu. 5. mec. İthaf etmek.” (TS: 26)

adamlık:²⁰¹ Sözcük öncelikli olarak yakın anlama geçiş yaşamıştır. Daha sonra anlam genişlemesine uğramıştır.

adamlık: Olgunluk, erginlik.

“Çün ömür otuz bire vara, tamam **adamlık** kararına turmuş ola.” (TaS:16)

“a. 1. İnsanlık: “Sen de biraz adamlığın yolunu tutmalısın.” -R. N. Güntekin. 2. Yabanlık.” (TS: 26).

²⁰¹ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş ve anlam kötüleşmesi.

adımlamak:²⁰² Fiil, öncelikli olarak başka anlama geçiş yaşamıştır. Bundan sonra bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

adımlamak: Yürümek.

“... Ya Adem, **adımla**ğıl. Pes adımladı, şoluk saat Hint yerine erdi.” (TaS: 19)

“(i) **1. Adımla ölçmek.** **2.** Bir yerde ileri geri gezinmek: ‘Otele geldiğimiz zaman, kumandanı ölüler gibi sarı ve soluk, bel kayışı takılmış, hançeri belinde, tören esvabı ile salonu adımlarken bulduk.’ -F. R. Atay.” (TS: 29)

ağa:²⁰³ Sözcükte hem anlam genişlemesi hem anlam daralması meydana gelmiştir. Türkiye Türkçesinde kazanılan yeni anlamlar anlam genişlemesini, kullanımdan düşen anlamlar ise anlam daralmasını gösteriyor:

ağa: **1.** Ağabey, büyük oğul, büyük erkek kardeş.

“Aka (Fa.): Harezmi lisanında mahdum-ı büzürg manasınadır. Nitekim Türkiye **ağa** dirler.” (TaS: 25)

2. Baba, ata.

“Han Uruz’un ağası, Bayındır Hanın güyegisi.”²⁰⁴ (TaS: 24)

“Oğlu Uruz’a bu iş hoş gelmedi. Babasına çağırıp söyler, görelüm hanum ne söyler: Ünüm anla, sözüm dinle **ağam** Kazan.” (TaS: 25)

3. Efendi, büyük, âmir.

“Zira kullukçu aç olsa **ağasını** şikayet ile bednam ider.” (TaS: 25)

“a. **1. Geniş toprakları olan, sözü geçen, varlıklı kimse:** “Sonra köy ağası hazretleri bizim de kızıma atacak tekme.” -N. Hikmet. **2. Halk arasında sayılan ve sözü geçen erkeklere verilen unvan.** **3.** Büyük kardeş, ağabey: “Köye varınca ağamdan parasını muhakkak alır, sana veririm.” -E. İ. Benice. **4. Okuryazar olmayan yaşlı kimselerin adlarıyla birlikte kullanılan san.** **5.** sf. mec. **Cömert, eli açık.** **6.** hlk. **Koca.** **7.** tar. Osmanlı Devleti’nde bazı kuruluşların başında bulunanlara verilen resmî san: Yeniçeri ağası. Çarşı ağası.” (TS: 36)

ağıl: Sözcüğün ilk anlamı yanında sinema ve televizyonculuk alanında kullanılan bir anlamı daha vardır. Burada sözcük, teknolojinin gelişmesiyle mesleki bir terim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ayın etrafındaki ışıkla ekrandaki ışık arasında bir benzerlik kurulmuştur. Eren (1999:3), sözcüğün kökünü bilmediğini ancak bilimsel yayınlarda Türkçe *ağ* kökünden geldiğinin sık sık dile getirildiğini ifade etmiştir.

²⁰² Bk. fiildeki başka anlama geçiş.

²⁰³ Bk. sözcükteki anlam daralması ve anlam iyileşmesi.

²⁰⁴ Tarama Sözlüğü’nde bu tanık *ağabey, büyük oğul, büyük erkek kardeş* manasına gelen 1. maddede verilmiş.

Ögel, ağıl sözcüğüyle ilgili şu açıklamaları yapar: “Aslında etrafı çitle veya başka bir şeyle çevrilmiş, bir yer veya bir tarla demektir. Türk ağızlarında bu manayı veren türlü fiil kökleri vardır. Eski Anadolu metinlerinde, ay ve güneşin etrafındaki haleyi ifade eden, ay ağılı, gün ağılı gibi deyimler de, bu sözün ana anlayışını gösteren, açık örneklerdir.” (Ögel 1991 I: 13)

ağıl, (ay ağılı, ay ve gün ağılı, güneş ağılı): Ayın ve güneşin çevresinde bazen görülen beyaz halka, hâle.

“Şadverd (Fa.): Ay ve gün **ağılı**.” (TaS: 33)

“Serdi (Fa.): Sarılık ve güneş **ağılı**.” (TaS: 33)

“(II) a. **1.** Hale. **2.** sin. ve TV Bazı görüntülerdeki çok ışıklı cisimleri çevreleyen ışıklı teker.” (TS: 40)

ağır: Sözcüğün TaS'ta tespit edilen üç manası vardır. Türkiye Türkçesi için sonuç, TS'de on yedi anlamı tespit edilmiştir. Bu anlamların dokuz tanesi mecazi anlamdır. Bu da sözcüğün mecazi anlamlar kazanarak genişlediğini gösteriyor.

ağır (I): 1. Sert, keskin.

“Yigit ol avrat ile işrete meşgul boldu, avrat bulara **ağır** suciler ölçtü kim ikisi dakı esriyip yattılar.” (TaS: 35)

2. Çok, külliyetli, kalabalık.

“Karışıp anda iki **ağır** çeri

At ayağı ditretir idi yeri” (TaS: 35)

3. Zahmetli, çetin.

“Çıkardı şu tonları ki giydidi

Çeviklik ile çün işe küydüdü

Kayırmayıp **ağır** yola kaydıdı

Nite ana keykirdemek kayd idi” (TaS: 36)

“sf. **1.** Tartıda çok çeken, hafif karşıtı: Kurşun ağır bir madendir. Taş yerinde ağırdır. **2.**

Çapı, boyutu büyük: Ağır top. Ağır tank. **3.** Yavaş: “Adam ağır adımlarla gelip masanın

başına geçiyor.” -E. M. Karakurt. **4.** Yoğun: “Evin sofasına girer girmez kendisini ağır bir

duman karşıladı.” -A. Sayar. **5.** Fiziksel sebeplerden dolayı güç işiten (kulak). **6.** mec.

Değeri çok olan, gösterişli: “Ağır kıyafeti ile muhite uymayan Canan'ın yanında, ne kadar

rahat ve sadeydi.” -M. C. Kuntay. **7.** mec. Çetin, güç: “Denizcilik tarihinin en ağır

sorumluluklarından birini üzerine alıyordu.” -F. F. Tülbentçi. **8.** mec. Tehlikeli, korkulu,

vahim. **9.** mec. Sıkıntı veren, bunaltan. **10.** mec. Dokunaklı, insanın gücüne giden, kırıcı:

“Kızmışım, Keziban'a söylenecek şöyle ağır bir söz arıyordum.” -N. Ataç. **11.**

mec. Ağırbaşlı, ciddi: “Bu, on dokuz yaşında ufak tefek bir kızdı. Fakat otuz yaşındaki bir

insandan daha ağırdı.” -H. E. Adıvar. **12.** mec. Keskin, boğucu (koku): “Bu koku, en hafif

rüzgârla burnu kuvvetli bir adama uzaktan kendini hissettirecek kadar ağırdır.” -F. R. Atay. **13. Kısık, alçak:** “Ağaya pek duyurmak istemeyen ağır bir sesle kulağıma eğildi.” -O. C. Kaygılı. **14. mec. Davranışları yavaş olan. 15. mec. Sindirimi güç (yiyecek):** Ağır bir yemek. **16. a. sp. Ağır sıklet:** Yıllarca ağırdı güreşti. **17. zf. Yavaş bir biçimde:** “Cüneyt Bey sözlerini tartıyormuş gibi ağır söylüyordu.” -E. İ. Benice.” (TS: 40)

ağırlık: Sözcüğün TaS'ta altı TS'de ise on sekiz manası tespit edilmiştir. Kazanılan yeni anlamların bazıları mecazlaşma bazıları ise terimleşme/meslek dili vasıtasıyla olmuştur. Sonuç itibarıyla sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

ağırlık (I): 1. Ağır, kıymetli.

“... ”

Değnemiştir oğlun ulu devlete

Batılmıştır ol **ağırlık** nimete

2. itibar, kıymet, değer.

“Her kim belüslüğe ve aşığa kalmağa razı ola, şol enar yaprağı gibi niceme çok dölenür ise dahi fazl ve mürüvvet ehli katında anın kadri ve **ağırlığı** yoktur.

3. Vekar, temkin.

“Şimdi sana lazımdır ki anı helak eylemek azmini bozasın düşmanlar gülüşmeginden ve gammazlar sevişmeginden anı saklamağı vacip göresin. Ta kim senin **ağırlığına** ve döllekliğine layık anın suçun...

4. Mehri muaccel.

“Şir-baha (Fa.): Kıza verilen **ağırlık** ve cihaz.” (TaS: 40)

5. Ev eşyası.

“Büne (Fa.): Esbap ve **ağırlık** ve tecemmülat-ı haneye denir ki esasü'l-beyt tabir olunur.

6. Karşılık, bedel.

“... ve Temürbaş nam kimesneye vakfın suyundan bir lüle su verip **ağırlık** almışlar.” (TaS: 41)

“a. **1. Ağır olma durumu:** Taşın ağırlığı. Yükün ağırlığı. **2. Terazilerde tartma işi yapılırken bir kefeye konulan nesne. 3. Değerlendirmelerde herhangi bir konu veya evreye, olağanın üzerinde ve belli oranda tanınan değer. 4. Sıkıcı, bunaltıcı, iç karartıcı durum:** Havanın ağırlığı. **5. Uykudayken gelen ve insana boğulur gibi bir duygu veren durum. 6. Yük, külfet:** Bütün ailenin ağırlığı omuzlarındadır. **7. Takı:** Kadın bütün ağırlığını takıp düğüne gitti. **8. Sorumluluk:** Bu işin ağırlığını tek başıma yükledim. **9. Etki, baskı, güçlük. 10. Dikkati ve önemi bir şey üzerinde yoğunlaştırmak:** “Şimdi bütün ağırlığı reklama vermeli.” -A. İlhan. **11. hlk. Çeyizini düzmek için damadın geline verdiği para, kalın (II). 12. mec. Sıkıntı. 13. mec. Ağırbaşlılık:** Çocuğa yıllar geçtikçe bir ağırlık geldi. **14. mec. Değerli olma durumu:** Hediyenin ağırlığı. **15. mec. Uyuşukluk ve gevşeklik durumu:** “Beynime bir ağırlık peyda olmuştu.” -A. Gündüz. **16. ask. Orduda bir birliğin cephanesini, yiyecek ve eşya yükleri:**

“Akşama doğru, ağırlığın başında bezgin neferlere iş gördürmeye uğraşıyordum.” -F. R. Atay. **17. fiz. Yer çekiminin, bir cismin molekülleri üzerindeki etkisinin oluşturduğu bileşke, gravite.** **18. sp. Güreş, boks, halter, judo vb. spor dallarında, sporcuların kilolarına göre girdikleri kategori.**” (TS: 42-43)

ağırlıklı: ²⁰⁵ Sözcük TaS'ta tespit edilen mecazi anlamını kaybetmiş ve anlam daralmasına uğramıştır. Bununla birlikte yeni anlamlar kazanarak da sözcüğün anlam alanı genişlemiştir:

ağırlıklı: Muhterem, muteber, değerli, şayarı hürmet.

“Maazallah kim bu adem ola, değildir, illa bir **ağırlıklı** feristedür.” (TaS: 42)

“*sf.* **1. Ağırlığı olan. 2. Değerlendirmelerde üzerinde fazlaca durulan. 3. Coğunluğu oluşturan.**” (TS: 43)

ağızlık: Sözcüğün TaS ve TS'deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında anlamın genişlediği anlaşılmaktadır:

ağızlık (I): Dokumacılıkta çözügünün açılıp kapandığı yer, mekik atılacak yer.

“Dehane (Fa.): **Ağızlık** ki cüllahlar ıstılahındandır.” (TaS: 45)

“**ağızlık (II):** Başlangıç.

“Aşk evveli gerçi kim safadır

Gayette veli sonu beladır

Ağızlığı bade gibi şeker

Dürdi veli zehr-i mara benzer” (TaS: 45)

“**ağızlık (III):** At geminde ağıza yanlamasına giren demir.

“Gemden atın ağzına arkuru giren timüre denir ki ... Türkide **ağızlık** tabir olunur.” (TaS: 45)

“a. **1. Bir ucuna sigara takılan, öbür ucundan nefes çekilen çubuk biçimindeki araç:** “Kiraz, bilir miydi ki günün birinde tütün diye bir ot çıkacak ve insanlar bunu içmek için dallarını kesip kesip ağızlık yapacak?” -R. H. Karay. **2. Nefesli çalgılarda ağza gelen yer.** **3. Hayvanın ısırmasına, zararlı bir şey yemesine engel olmak için ağzına takılan tel, deri vb. kafes.** **4. Telefon vb. cihazlarda ağza yaklaştırılan bölüm.** **5. Kuyu bileziği.** **6. Su tesisatında su alıp vermeye yarayan vanalı uç.** **7. hlk. Yemiş küfelerinin üzerine yapraklı dallarla yapılan kapak.** **8. hlk. Dokumacılıkta çözügünün açılıp kapandığı ve içinde mekiğin geçtiği yer.** **9. hlk. Bir şeyin başladığı yer.** **10. hlk. Huni.”** (TS: 48-49)

aksak: *Aksa-* fiilinden türeyen sözcüğün anlam alanını genişlemiştir:

ağsak: Aksak, topal.

“El-arec (Ar.): Ayağı **ağsak** kişi.” (TaS: 56)

²⁰⁵ Bk. sözcükteki anlam daralması.

“a. 1. sf. Aksayan, hafifçe topallayan. 2. sf. mec. İyi gitmeyen, iyi işlemeyen: İşin aksak yönü. 3. ed. Eski Yunan ve Latin şiir ölçüsünde, sondan bir önceki hecesi kısa olacak yerde uzun olan dize. 4. müz. Türk müziğinde kıvrak bir usul” (TS: 73)

aksamak: Fiilin TaS'ta tespit edilen temel anlamının yanı sıra Türkiye Türkçesinde mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır:

ağşamak, (ahsamak): Aksamak, topallamak.

“Süm efkenden (Fa.): **ağşamak** ve topallamaktan kinayedir.” (TaS: 58)

“(nsz) 1. Hafifçe topallamak. 2. mec. Bir iş gereği gibi yürümek, geri kalmak.” (TS: 73)

akşamlamak: Fiil TaS'ta tespit edilen anlamının yanı sıra yeni iki anlam kazanmış, böylece anlam alanı genişlemiştir:

ahşamlamak: Geceyi geçirmek.

“Yarın gece gelesin bizim ile **ahşamlayasın**.” (TaS: 67)

“(-de) 1. Bütün günü bir yerde veya bir işte geçirerek akşama erişmek, akşamı bulmak:

“Stadyum kapısında akşamlayan, Keloğlan'la sabahlayan muhtardan adamdan muhtar olur mu?” -L. Tekin. 2. Akşamı bir yerde geçirmek. 3. (nsz) Ay dolunay durumundan sonra geç doğmak.” (TS: 76)

aktarmak:²⁰⁶ Fiil, Türkiye Türkçesinde yeni anlamlar kazanmış ve anlam genişlemesine uğramıştır. TS'de on üç anlam üstlenmiştir.

aktarmak, (akdarmak, ahtarmak, ağdarmak): 1. Yere sermek, devirmek, alt etmek, yenmek.

“Beli, baş kesti, kan döktü, adam **ahtardı**.” (TaS: 77)

“Ali Radiyallahü anh bir gün kafirle cenk ederken bu kafiri atından **aktardı**.” (TaS: 77)

2. Altını üstüne getirmek.

“Kim anınla toprağ u taş ahtara

Gizli genci işbu halka göstere” (TaS: 78)

“(-i, -e) 1. Bir şeyi bir yerden, bir kaptan başka bir yere veya kaba geçirmek. 2. (-i) Bir şeyin yolunu, yönünü değiştirmek. 3. Bir lehçeyi başka bir lehçeye uyarlamak. 4. Toprağı altı üstüne gelecek bir biçimde iyice bellemek. 5. İletmek, bildirmek: “Derdini size aktarıp arınmış, sizi zehirleyip bırakmıştır.” -H. Taner. 6. Bir kitabı başından sonuna kadar okumak. 7. Birinin başka biriyle telefonla konuşmasını sağlamak. 8. (-i) Çatı kiremitlerinin kırık ve bozuk olanlarının yerlerine sağlamlarını koymak. 9. (-i) ed. Alıntulamak: “Onun yerine Salâh Birsel'in bir şiirini aktaracağız.” -S. Birsel. 10. ed. Kaynak kişiden derlenen herhangi bir parçayı kitlelere duyurmak ve yaymak. 11. ed. Tür değişikliği yapmak:

²⁰⁶ Bk. fiildeki anlam daralması.

Romanı dizi filme aktarmak. **12.** bl. Bir tekniğe göre biçimlendirmek, uyarlamak. **13.** tek. Üretilmiş olan bir enerjiyi, başka organlara iletmek.” (TS: 77)

ala: Sözcük eksiltme yoluyla TS’de ikinci sırada verilen anlamı kazanmıştır. Başlangıçta sıfat tamlaması olarak ifade edilen balık adı sadece tamlamanın sıfatı olan *ala* ile karşılanmakta ve sıfat yeni bir anlam kazanmaktadır:

ala (I): Ela.

“Şol **ala** gözden ey gönül sakın üş sana direm
Uyhuda sanma sen anı uyhusu yoktur al ider” (TaS: 80)

“ala (II): Alaca, karışık renk.

İşi efgan u işi nale olmuş
Ciğer kaniyle tonu **ala** olmuş” (TaS: 80)

“Adam alası içinde, tavar alası taşında.” (TaS: 81)

“sf. **1.** Karışık renkli, çok renkli, alaca: Ala kilim eskimiş. **2.** a. Alabalık. **3.** hlk. Açık kestane renginde olan, ela (göz). **4.** a. hlk. Kekliğin boynundaki siyah halka.” (TS: 77)

alan: Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında anlam alanının genişlediği anlaşılıyor. Zira TaS’ta tek anlamda tespit edilen sözcük TS’de sekiz anlamda tespit edilmiştir.

alan: Açık, düz yer, meydan.

“**Alan** alçak hava yirden gelen argış.” (TaS: 86)

“a. **1.** Düz, açık ve geniş yer, meydan, saha. **2.** Orman içinde düz ve ağaçsız yer, düzlük, kayran. **3.** Yüz ölçümü. **4.** Eski Roma’da açık hava gösterisi yapılan geniş yer. **5.** mec. Bir çalışma çevresi: “Sanat kapalı bir alan değildir; sanat eseri herkes için, bütün toplum için yaratılır.” -N. Ataç. **6.** fiz. İçinde birtakım kuvvet çizgilerinin yayılmış bulunduğu varsayılan uzay parçası: Yer çekimi alanı. Mıknatıs alanı. Elektrik alanı. **7.** sin. ve TV Bir alıcı merceğinin net bir görüntü sağlayabildiği derinlik ve genişliğin bütünü. **8.** sp. Yarışmaların, karşılaşmaların ve oyunların yapıldığı yer, saha.” (TS: 83)

alçak:²⁰⁷ Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında anlamın genişlediği anlaşılıyor.

alçak: Mütevazi, yavaş, sakin.

“Çağdır **alçağ** edersen kelamın
Ki il içre yüce ola makamın” (TaS: 90)

“sf. **1.** Yerden uzaklığı az olan, yüksek karşıtı: “Kaşlarını çatarak bakakaldı dairenin alçak balkonuna.” -E. Şafak. **2.** Aşağıda olan, yüksek olmayan (yer). **3.** Kısa (boy): Alçak boylu

²⁰⁷ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

bir adam. 4. mec. Bile bile en kötü, en ahlaksızca davranışlarda bulunan, aşağılık, soysuz, namert, rezil, hain: Vatan hizmetinden kaçanlar alçaktır.” (TS: 86)

algın:²⁰⁸ Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında Türkiye Türkçesinde bir anlam kazandığı ve anlamının genişlediği anlaşılmaktadır:

algın: Aklı alınmış, meczup.

“Bakmazlar dertliye **algındur** deyü

Hakikat bahrine dalgundur deyü” (TaS: 100)

“sf. hlk. 1. Cılız, zayıf, hastalıklı. 2. Birine gönül vermiş, tutkun, vurgun.” (TS: 92)

alıcı:²⁰⁹ Sözcüğün öncelikli olarak başka anlama geçtiği daha sonra anlamının genişlediği anlaşılmaktadır:

alıcı, (alıcı kuş): Avını kaçırmıyan, avcı.

“**Alıcı** şahine benzer Al-i Osman beyleri

Dest-i kudret salsa bir iklime alur ol yeri” (TaS: 101)

“sf. 1. Kendisine bir şey gönderilen (kimse). 2. a. Satın almak isteyen kimse, müşteri:

‘Sonra, mal satışı her şeyden önce bir organizasyon, bir alıcı ve pazar yerleri bulma işidir.’

-N. Hikmet. 3. a. fiz. Almaç. 4. a. sin. ve TV Kamera. 5. a. hlk. Azrail.” (TS: 92)

alım:²¹⁰ Sözcüğün temel anlamı TaS’ta tespit edilememiştir. Tespit edilen anlam da kullanımdan düşerek anlam daralmıştır. Ayrıca sözcük Türkiye Türkçesinde yeni iki anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

alım, (alum): Alacak, hak.

“**Alım** birle borç ödenmez.” (TaS: 102)

“a. 1. Alma işi. 2. Kurum, çalım, gurur. 3. mec. Çekicilik: “O ne eda, o ne alım, o ne çalım.” -H. R. Gürpınar.” (TS: 93)

alışmak:²¹¹ Al- fiilin işteş şekli olan sözcüğün TaS’ta iki anlamı tespit edilmiştir. Tespit edilen iki anlamdan biri kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır. Bununla birlikte fiil yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

alışmak (I): Karşılıklı alıp vermek, hep birden almak.

“Verişmeğe **alışmağa** geldik dediler.” (TaS: 104)

alışmak (II): Alevlenip tutuşmak.

“Eğer bu zerk ü riyanın ateşi deftere ve kitaba **alışup** yakıp yandırmazsa.” (TaS: 106)

²⁰⁸ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

²⁰⁹ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş ve anlam kötüleşmesi.

²¹⁰ Bk. sözcükteki anlam daralması.

²¹¹ Bk. sözcükteki anlam daralması ve anlam kötüleşmesi.

“(e) **1. Bir işi tekrarlayarak kolaylıkla yapabilmek:** “Muhtaç değiliz ama ben çalışmaya alıştım.” -E. İ. Benice. **2. Yadırgamaz duruma gelmek:** “Dar ve alıştığımız çerçeve içinden çıkmak bizi şaşırtacağı için onu istemeyiz.” -A. H. Çelebi. **3. Uyar duruma gelmek, intibak etmek:** “Bu mesleğe alışmış gibi görünüyor.” -N. Araz. **4. Sürekli ister olmak, bağımlılık kazanmak:** Tütüne alışmak. İlaça alıştı. **5. Bağlanmak, ısınmak:** “Birdenbire ona alıştığını hissediyor ve bu işe ayrıca şaşıyordu.” -A. H. Tanpınar. **6. Evcilleşmek, ehlileşmek. 7. (nsz) Tutuşmak, yanmaya başlamak.”** (TS: 96)

amaç: Temelde somut bir anlam taşıyan sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam alanı genişlemiştir:

amaç: Hedef, nişangâh.

“Kaşların ya’dur gözün oklar atar

Gönlüm ol oklar için oldu **amaç**” (TaS: 117)

“a. **1. Ulaşmak istenilen sonuç, maksat:** “Evet ama öteki kızı bu iş için kaçırdılarsa amaçlarına ulaştılar.” -A. Ümit. **2. Gaye:** “Her milletten, her tabakadan, huyları, dinleri, dilleri farklı fakat amaçları aynı olan insanların bulunduğu bir yerdi burası.” -İ. O. Anar. **3. Hedef:** “Amaç, şüphe götürmeyecek ilk kesin bilgiye varmaktı.” -İ. O. Anar. **4. Bir kimseye veya bir kurula verilen özel amaçlı görev, misyon.”** (TS: 110)

ana: Sözcüğün temel anlamı TaS’ta tespit edilememiştir. Temel anlamı akrabalık adı olan sözcüğün aktarmalar yoluyla anlam alanı genişlemiştir:

ana (II): Re’sülmâl, sermaye.

“Mezburun zimmetinde vakf-ı mezburdan beş aştun **anası** ve altı aylık ribhi var, hâlâ telep iderim.” (TaS: 122)

“a. **1. Anne:** “Anası mutfakta bir tabağa marul doğruyor.” -Y. Atılgan. **2. Yavrusu olan dişi hayvan. 3. Dinî bakımdan aziz tanınan bazı kadınlara verilen saygı unvanı:** Fatma Anamız. Meryem Ana. **4. ünl. Yaşlı kadınlara saygılı bir seslenme sözü. 5. Velinimet:** Yoksullar anası. **6. Alacağın veya borcun, faizin dışında olan bölümü. 7. sf. Temel, asıl, esas:** “Ana bina aradan geçen elli beş yıla karşın değişmemiş.” -A. Kutlu. **8. mat. Çizgilerden herhangi birini anlatan sözcüğe sıfat olarak geldiğinde o çizginin, belirli bir kural altında hareket ederek bir yüzey oluşturmaya yaradığını anlatan bir söz.”** (TS: 117)

analık:²¹² Sözcüğün TaS’ta tespit edilen anlamının yanı sıra yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

analık: Üvey ana.

“Ebnası ile akd-i uhuvvet eder midî

Şeytanın olmasa zen-i dünya **analığı**” (TaS: 123)

²¹² Bk. sözcükteki anlam iyileşmesi.

“a. 1. Anne olma durumu: “Yazarların analığa ve analarına yaklaşımları da çeşitlidir doğallıkla.” -A. Ağaoğlu. 2. Anne olma duygusu. 3. Anne yerini tutan veya anne kadar yakınlık gösteren kadın. 4. Anaca davranış. 5. hlk. Üvey ana: “Benim analığımın yetiştigi konak da çok çok büyükmüş.” -R. H. Karay.” (TS: 120-121)

anmak:²¹³ Fiil, Türkiye Türkçesinde iki anlam daha kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

añmak: 1. Anlamak.

“Mancınık atılsa el urur çana

Yani bunlar taş atıldığın **ana**

Çünkü taş atılsa kaçardı firenk.” (TaS-165)

2. Hatırlamak.

“Kaçan imam Kur’an okursa kıyamet günü bitiler okunduğun **anmak** gerek.” (TaS-165)

3. Söz açmak, bahsetmek

“Her gah kim ol yiğidin halinden **ansam** bana kakırdı...” (TaS-166)

“(i) **1.** Birini veya bir şeyi akla getirerek sözünü etmek veya onu düşünmek, zikretmek, hatırlamak: “Onun bu fedakârlığını her yerde, her zaman minnetle anacağım.” -P. Safa. **2.** (-i, -le) Bir armağanla birinin gönlünü almak. **3. Adlandırmak:** Onu, başka Tahirlerden ayırt etmek için “Temiz Tahir” diye anarlardı.” (TS: 131)

aparmak:²¹⁴ Fiil temel anlamının yanı sıra argoda yeni bir anlam kazanmış ve fiilin anlam alanını genişlemiştir:

aparmak: Götürmek, alıp götürmek.

Bir südcü var idi, südüne su katardı; bir gün sel geldi koyununu **apardı**.” (TaS: 177)

“(i) hlk. **1.** Alıp götürmek: ‘Geçme namert köprüsünden, ko aparsın su seni.’ -Evliya Çelebi. **2.** argo Gizlice almak, alıp kaçmak, çalmak: “Sözü geçen para ehemmiyetsiz bir şeydi ve müdür muavini, onu çok ustalıkla aparmıştı.” -H. Taner.” (TS: 136)

apışık:²¹⁵ *Apış-* fiilinden türeyen sözcükte hem başka anlama geçiş medana gelmiş hem de anlam genişlemiştir:

apşak, (abşak, apışak, apışık): Ayakları birbirine yakın ve bacakları açık olan.

“El-fecc (Ar.): Apışı ayrık kişiye denir ki **apışak** tabir olunur.” (TaS: 179)

“sf. hlk. **1.** Yorgun, güçsüz. **2. Şaşkın**. **3. Kuyruğunu apış arasına alarak yılgin yılgin giden (hayvan).**” (TS: 137)

²¹³ Bk. sözcükteki anlam daralması.

²¹⁴ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

²¹⁵ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

ara: Zaten çok anlamlı olan sözcüğün Türkiye Türkçesinde de anlam alanı iyice genişlemiştir:

ara: 1. Mahal, mevki, mekan, yer.

Vezir varır götürür pes saraya

Kondurur bunları bir hoş **araya**” (TaS: 180)

“**2.** Esna, sıra, vakit.

... Bu **arada** bu hal üzerine başmakçı uyanu geldi.” (TaS: 182)

“**3.** İçinde, arasında.

Gam şebinde Bakıya besdir perişan dillere

Hankah-ı aşk **ara** dağım fitili şem-i cem” (TaS: 182)

“**4.** Orta, meydan.

Tuz etmek getirdin sen uş **araya**

Kerem ettin, eylik yavu varmaya” (TaS: 182)

“**5.** Bazen, vakit vakit, ara sıra.

Firakından cefa çok çekmişem ben

Oluram **ara** gamgin ara müştak” (TaS: 182)

“**6.** Aralık, mesafe.

Ol aradan **ara** yüz olsa düpdüz

Göze ekmeğe bulunmaz idi toz” (TaS: 183)

“a. **1.** İki şeyi birbirinden ayıran uzaklık, açıklık, aralık, boşluk, mesafe. **2.** İki olguyu, iki olayı birbirinden ayıran zaman, fasıla. **3.** Kişilerin veya toplulukların birbirine karşı olan durumu veya ilgisi: “Son zamanlarda aralarının iyi olmadığı farkındayım.” -E. Şafak. **4.** İç: “Aralarında anası babası ile Binnaz'ın da bulunduğu on sekiz işçiydiler.” -N. Cumalı. **5.** sin. ve tiy. Bir oyunda, bir filmde izleme sırasında dinlenmek üzere verilen kısa süre, anrakt. **6.** sp. Toplu jimnastik dizilmelerinde, sıradakilerin birbirlerinden yanlamasına olan uzaklıkları. **7.** sp. Spor karşılaşmalarında oyuncuların dinlenmek ve taktik almak için kullandıkları süre.” (TS: 139)

aralamak:²¹⁶ *Ara* isminden türeyen fiil, yeni iki anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

aralamak: 1. Ayırd etmek, ayırmak.

Bizi annla kılıç **aralar.**” (TaS: 183)

“**2.** Terketmek, bırakmak, atlamak.

Kabusnameyi Türkiye tercüme ettim. Şöyle ki bir lafzı **aralayıp** geçmedim.” (TaS: 183)

“**3.** Arasında görünmek, bulunmak, dolaşmak.

Çünkü **araladı** meydanı kalem vafında

Arz-ı hal eyler isem ben de bu arada olur” (TaS: 184)

²¹⁶ Bk. fiildeki anlam daralması.

“(i) **1.** İki şey arasında açıklık oluşturmak, az açmak: “Kapısını hafifçe araladı.” -F. R. Atay. **2.** Aralıklı duruma getirmek, seyrekleştirmek: Şu sandalyeleri biraz aralayınız. **3.** hık. Bitkilerin fazla dal ve çubuklarını kesmek, seyrekleştirmek.” (TS: 142-143)

aramak: Fiilin TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır:

aramak: Yoklamak, tedkik etmek.

“Kendözün **araya**, her nenin gibi hıtlar sezerse bedeninde anı gidermek ardınca ola.” (TaS: 185)

“(i) **1.** Birini veya bir şeyi bulmaya çalışmak: “Dükkânın içinde gözleriyle bir şeyler aradı.” -S. F. Abasıyanık. **2.** Araştırmak, yoklamak: Ceplerini aramak. **3.** Ziyarete, hatır sormaya gitmek: “Bir kere düştün mü ne arayan olur ne soran!” -B. Felek. **4.** Bir şeyin yokluğunu duyarak geri gelmesini istemek, özlemek: “Seni çok arıyorum, Ziyacığım.” -C. S. Tarancı. **5.** Önem verip istemek: Ben böyle şeyleri aramam. **6.** Bir kişiyle görüşmek üzere telefon etmek: “Bir adam, mütemadiyen telefonu açıp kapayarak ısrarla bir yeri arıyor.” -E. M. Karakurt. **7.** mec. Şart koşmak.” (TS: 143)

argın:²¹⁷ Sözcük TaS’ta tespit edilen anlamlardan birisinin yanı sıra yeni iki anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

argın, (argun): **1.** Yorgunluk.

“Bu dün, benim kendi döşeğim üzere yatasın, ta kim dinlenesin ve ol azaplar **argunu** senden gide.” (TaS: 192)

2. Yorgun.

“Dağlı taşlı yoldan gelüptürürsün, armışsın, çeriniz dahi **argundur.**” (TaS: 192)

“sf. **1.** Bitkin: “Şimdi kadının argın, uçuk benzi, yorgun, düşük kıvılcıdanışı daha ziyade görünüyordu.” -A. H. Müftüoğlu. **2.** Zayıf. **3.** Beceriksiz.” (TS: 148)

arka: Sözcüğün temel anlamı TaS’ta tespit edilememiştir. Tespit edilen mecazi anlam Türkiye Türkçesinde varlığını devam ettirmiş ve sözcük yeni anlamlar kazanmış, anlam alanı genişlemiştir:

arka: Zahîr, hâmi, yardımcı.

“Elhak çerimin **arkası** ve yardımı idi, düşmanlar gözünde diken idi.” (TaS: 214)

“a. **1.** Bir şeyin temel tutulan yüzünün tam ters yanı, ön karşıtı: “Evin arkasında dekorlar boyarlardı.” -A. Ağaoğlu. **2.** Bir şeyin sırt durumunda olan yüzeyi: Çocuğun arkası ağrıyormuş. **3.** Geri kalan bölüm: Masalın arkası. Yazının arkası. **4.** Art, peş. **5.** Otururken sırtın dayandığı yer: “Otomobile bindiğimiz zaman başını arkaya yaslamış, gözlerini yummuştu.” -T. Buğra. **6.** İnsanın vücudu, bedeni: “Arkasında beli kemerli, dar, şık bir

²¹⁷ Bk. sözcükteki anlam daralması.

pardösü vardı.” -R. H. Karay. 7. sf. Arkada olan, arkada bulunan. 8. mec. Kayıran, destekleyen: “Memur olmak için büyük bir arka gerek.” -H. R. Gürpınar. 9. mec. Geçmiş geride kalmış zaman: “Bütün gözler arkaya, maziye çevrilmişti.” -Y. K. Beyatlı.” (TS: 152)

arka vermek: Deyim TaS’ta tespit edilen anlamının yanı sıra Türkiye Türkçesinde yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

arka vermek: Sırtını dayamak, arkasını vermek.

“Bir dağa **arka verüp** tabur kurdu.” (TaS: 217)

“1) desteklemek: “Sen ona arka vermesen o bize böyle sırtarmazdı.” -O. Kemal. 2) dayamak.” (TS: 152)

arpalık:²¹⁸ Sözcük, Türkiye Türkçesinde mecazi bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

arpalık (I): Hayvanın muayyen dişi.

“Kocalıktan silinip **arpalığı** nağamın

Kaldı ıstabl-ı riyazatta ne arpa ne saman” (TaS: 227)

“arpalık (II): Eskiden din ulularına maaş yerine verilen ayniyat veya para, ulufe.

El-hey (Ar.): Ot vermek. Yulaf, aleften galattır ve ulufe aleftendir ki **arpalık** tabirine hem-padır.” (TaS: 228)

“a. 1. Arpa ekilen yer, arpa tarlası: “Hüseyin’i köyün kenarında, arpalık hendeğinin içinde öldürülmüş buldular.” -M. Ş. Esendal. 2. Arpa konulan yer. 3. Hayvanın dişinde bulunan ve hayvan yaşlandıkça silindiği için yaşını belli eden bir nişan. 4. mec. Karşılıksız yarar sağlanan yer veya kimse, yemlik. 5. tar. Başmaklık. 6. tar. Müftü, kazasker vb. din görevlilerine aylık yerine verilen giyecek, yiyecek vb. şeyler veya para.” (TS: 156)

askı: As- fiilinden türeyen sözcük Türkiye Türkçesinde çok anlamlı olarak karşımıza çıkmaktadır:

askı: İpek kozası.

“Feylak (Ar.): İpek kurduna ve **askı** tabir ettikleri ipek kozasına denir.” (TaS: 245)

“a. 1. Üzerine herhangi bir şey asmaya yarar nesne: “Durumu hiç değilse bir süre kurtarmak için giysiyi bir askıya takıp duvardaki çiviye astım.” -A. Kutlu. 2. Pantolon veya giysilerin düşmesini önlemek için omuzdan aşırılan bağ. 3. Artırma, eksiltme vb. resmî iş ilanlarının ilgili daire duvarında belli bir zaman süresince asılı durması. 4. Hastanelerde kırık kol veya bacakların asılarak tutturulduğu araç. 5. Çay, kahve taşımaya yarar kahveci tepsi, fener. 6. Saklanmak için tavana asılmış dizi veya hevenk: Üzüm askısı. Ayva askısı. 7. Yeni yapılan yapıların çatısına, ev sahibi tarafından usta için veya düğün arabalarına düğün sahibi tarafından arabacı için armağan olarak asılan kumaş. 8. Gelinin odasına asılan

²¹⁸ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

süs. **9.** Kadınların kullandığı altın dizisi veya zincirli mücevherat. **10.** Düğünlerde gelene yakınları tarafından takılan hediye. **11.** İpek böceğinin kozasını sarması için yanına konulan çalı çırpı. **12.** Saz şairleri arasında yapılan deyiş yarışında üstün gelene verilmek için duvara asılan kumaş, tabanca vb. ödül.” (TS: 167)

astar: Farsçadan alınma sözcük Türkiye Türkçesinde anlamı genişlemiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

asdar bez: far. Aster kaba, kalın bez

“Hasafe (Ar.): **Asdar** bezden dikilmiş torba” (TaS: 243)

“a. **1.** Giyecek, perde, çanta, ayakkabı vb. şeylerde, kumaşın veya derinin iç tarafına geçirilen ince kat. **2.** Sıvanacak, boyanacak yerlere boyadan önce sürülen kat: “Siz hiç eski tahtalara yağlı boya yaptınız mı? / Bütün iş ilk çekilen boyadadır, astarda” -B. Necatigil. **3.** Gemicilikte bir şeyi sağlamlaştırmak için kullanılan bez, halat, ağaç vb.” (TS: 170)

aşevi:²¹⁹ İsim tamlaması, Türkiye Türkçesinde yeni anlam kazanmış ve anlam genişlemiştir:

aş evi, (aş ocağı, aş damı): Matbah.

“Matabah (Ar.): **Aş evi.**” (TaS: 264)

“a. (aşevi) **1.** Lokanta: “Şimdi her sokakta bir tavukçu aşevi var. Tavuğun çorbasını, söğüşünü, suyuna pilavını satıyor.” -N. Hikmet. **2.** Yoksullara parasız yemek yedirilen veya dağıtılan yer, aşhane. **3.** Düğün, nişan vb. toplantılarda, verilecek yemekleri hazırlamak için geçici olarak mutfak gibi kullanılan yer. **4.** esk. Tekkelerde yemek pişirilen yer.” (TS: 173)

atışmak:²²⁰ Fiilde öncelikli olarak başka anlama geçiş meydana gelmiş, daha sonra anlam alanı genişlemiştir:

atışmak: Birbirine atmak.

“Ağ yelekli öteğen oklar **atışaydık.**” (TaS: 275)

“(-le) **1.** Tartışmak: “Yoksa gene babasıyla atışıp işi mi bırakmıştı.” -O. Kemal. **2.** (nsz) Kendisine dargın olan bir kimseye barışıkmiş gibi söz söylemek: Nafile atışma, ben seninle barışmam. **3.** Çocuk oyunlarında ebeyi veya takımında olanları belirlemek için karşılıklı olarak adım atmak.” (TS: 185)

avunmak: Fiilin TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

avınmak: Avunmak, teselli bulmak.

“Sımkılıca gönlü sevineyidi

²¹⁹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

²²⁰ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

Çok ağladı birez **avınayidi**” (TaS: 283)

“(nsz) **1.** Bir şeyle uğraşarak acısını unutmak, sıkıntılardan uzaklaşmak, teselli bulmak, müteselli olmak: “Ne de olsa amcam; ya bir yabancıya varsa ne yapacaktık diye avunuyordu.” -E. Bener. **2.** Oyalanmak: “Dünyadan bezmiş bir hâli var, hiçbir şeyle avunamıyor.” -Y. K. Karaosmanoğlu. **3.** hlk. Hayvan gebe kalmak.” (TS: 193)

aya:²²¹ Sözcük TS’de iki anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

aya: 1. Avuç.

“**Aya:** kef (Ar.)” (TaS: 289)

“**2.** Terazi kefesi.

Eger la-ilahe ill’Allah demek terazunun bir **ayasına** urulsa ve yedi gök ve yedi yer içindeki ile bir **ayasına** konsa la-ilahe ill’Allah ağır gele.” (TaS: 289)

“a. **1.** Elin parmak dipleriyle bilek arasındaki iç bölümü, avuç içi. **2.** Ayak tabanı. **3.** bit. b. Yaprakların düz ve parlak bölümü.” (TS: 194)

ayak basmak:²²² TS’de deyim dört farklı anlamda tespit edilmiştir. Bu yönüyle deyimın geçmişe göre yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

ayak basmak: Azmetmek, ikdam etmek, ısrar etmek, ayak diremek.

“İdea [Ar.]: Haklı olsun olmasın bir hükümde **ayak basmak**.” (TaS: 301)

“İsrar [Ar.]: Azm-i kavi, bir şeyden ve bir işten dönmemek üzere iltizam-ı sebat ki lisanımızda ana *ayak basmak*, ayak diremek denir.” (TaS: 301)

“**1)** bir yere varmak, ulaşmak: ‘Bu bahçeye ayak bastığım andan beri toprağın iyiliğini kendimde hissediyordum.’ -K. Bilbaşar. **2)** girmek, gelmek, uğramak: ‘Köy evinin içine ayak basar basmaz, elbette bir saman ve hafif tezek kokusu duyulur.’ -S. F. Abasıyanık. **3)** mesleğe girmek; **4)** bir yere bağlanmak.” (TS: 195)

ayakta kalmak:²²³ Deyimin TaS ve TS’deki anlamları incelendiğinde mecazlaşma yoluyla anlam genişlemesine uğradığı anlaşılıyor:

ayakta kalmak: İşi ilerletemeyip yarıda bırakmak.

“İşin varmağa başa terk-i ser kıl

Ayakta kalmadan âhir hazer kıl” (TaS: 307)

“**1)** oturacak yer bulamamak; **2)** mec. yıkılmamak, çökmemek: Bu yapı beş yüz yıldan beri ayakta kalmıştır. **3)** mec. değerini yitirmemek, önemini korumak: ‘Ömrü boyunca bu vatan için, bu devletin ayakta kalabilmesi için çalıştı.’ -A. Ümit.” (TS: 199)

²²¹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

²²² Bk. anlam daralması.

²²³ Bk. deyimdeki anlam iyileşmesi.

ayaklanmak:²²⁴ TaS ve TS'deki örnekler karşılaştırıldığında fiilin mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

ayaklanmak: 1. Ayak ile çığnenmek.

“Haleti pâmâl-i gamdır ummanız anda hüner

Nesne hasıl eylemez zira **ayaklanmış** türap” (TaS: 306)

2. Ayağa kalkmak.

“**Ayaklanmak** murad ettikçe bizi ayakladı devran

Leked-küb-ı cefa olduk umarken sâğar-ı işret” (TaS: 306)

“**1.** Çocuk yürümeye başlamak. **2.** Hasta iyileşip yürüyebilir duruma gelmek. **3.** Ayağa kalkıp gitmeye davranmak: ‘Oysa bir türlü yerleşemediğim gibi sanki her an yeniden ayaklanacakmış gibi yaşıyorum.’ -E. Şafak. **4.** mec. Toplu biçimde zor ve şiddet kullanarak devlet güçlerine karşı gelmek, başkaldırmak, isyan etmek. **5.** mec. Uyanmak, uyanıp kalkmak: ‘Sazlı köyü ayaklandığı zaman gökyüzü daha esmerdi ve ayaz insanın yüzünü ısıırıyordu.’ -T. Buğra.” (TS: 198)

aydın: Sözcük geçmişteki ‘ışıklı, nur, aydınlık, açık, aşikar’ gibi anlamlarını aynen korumuştur. Ancak Türkiye Türkçesinde, TS’de ikinci sırada verilen anlamı kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

aydın, (aydınlı): 1. Münevver, ziyadar, ışıklı.

“Şükür ve öğmeklik ol Tanrıya kim anın kudreti eserleri **aydın** gündüz yüzünde yıldırarmıştır.” (TaS: 314)

2. Nur, ışık, aydınlık.

“Anın aydınında oturmak reva değildir didi.” (TaS: 3315)

3. Ruşen, açık, aşikâr.

“Hûveyda [Fa.]: Aydın ve görünür.” (TaS: 315)

“sf. **1.** Işık alan, ışıklı, aydınlık: Aydın bir oda. **2.** Kültürlü, okumuş, görgülü, ileri düşünceli (kimse), münevver: ‘Akşam gazetesi, yurt aydınlarıyla konuşarak bizde niçin yazar yetişmediğinin sebeplerini araştırdı.’ -O. V. Kanık. **3.** Kolayca anlaşılacak kadar açık, vazih (söz veya yazı).” (TS: 201-202)

azdırmak:²²⁵ Az- fiilinin ettirgen hali olan sözcüğün TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları incelendiğinde anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

azdırmak: Değiştirmek.

“Allah sana veribiye bir gün ecel serhengini

Gele gözüne görüne **azdır**a benzin rengini (TaS: 342)

²²⁴ Bk. anlam daralması.

²²⁵ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi, anlam daralması.

“(i) **1.** Azmasına sebep olmak: Merhem yarayı azdırdı. **2.** Azgın duruma getirmek: Taş atarak köpeği azdırdı. **3.** Sımartmak: Yüz verip çocukları azdırdı. **4.** Kötü davranış veya alışkanlıklara sürüklemek, yoldan çıkarmak: ‘Yaramazlığı bir yana, çocukları da azdırdığı için temiz bir dayak yemiş olmalı.’ -A. Kutlu.” (TS: 215)

baba:²²⁶ Sözcüğün geçmişte de sahip olduğu geniş anlam alanının Türkiye Türkçesinde daha da genişlediği anlaşılmaktadır. Bu genişlemenin sözcüğe bazı mecazi anlamlar yükleyerek yapıldığı ya da teknolojik gelişmelerin doğurduğu yeni nesnelere ad verme ihtiyacı sonucunda meydana geldiği anlaşılmaktadır.

baba: 1. Çatı inşaatında tam merkeze dikilen kalın ağaç.

“... Irkat: **1.** kıymeti: 10; çengel ma’a ökçe, kıymeti: 38, **baba** adet: 6, kıymeti: 36; kireç kıymeti: 5, avrat hamamına hatıl adet: 2, kıymeti: 20” (TaS: 356)

2. Ur, yumru.

“Davut bin Abdullah, vasatü’l- kaame, sarı sakallı, başında sol canibinde **babalu** abd-i memlûkin malinden âzad etti.” (TaS: 356)

3. Sancak ve çadır başlarına geçirilen top.

Hıhr [Fa.]: On mânası var.. 7- çetr ve alem başlarına nasbolunan altın kubbedir ki **baba** tâbir olunur.” (TaS: 356)

“a. **1.** Çocuğu olan erkek, peder. **2.** Çocuğun dünyaya gelmesinde etken olan erkek: ‘Türk babanın ve Türk ananın çocuğu Türk’tür.’ -Anayasa. **3.** Kazılarda çıkarılan toprağın miktarını hesaplayabilmek için yer yer bırakılan toprak dikme. **4.** Çatı mertegi. **5.** Bir ülkeye veya bir topluluğa yararlı olmuş kimse: Atatürk Türk milletinin babasıdır. **6.** mec. Anlayışlı, iyi huylu erkek. **7.** mec. Silah kaçakçılığı, kara para aklama ve uyusturucu madde ticareti vb. kirlili ve gizli işler yapan çetenin başı. **8.** mec. Koruyucu, babalık duyguları ile dolu kimse. **9.** mec. Ata: ‘Asya’daki babalarımızdan miras kalan milli şuurumuzun manzum şekillerinde...’ -Y. K. Beyatlı. **10.** sf. argo Çok kaliteli, üstün nitelikli. **11.** esk. Tarikatların bazısında tekke büyüğü: Bektaşî babası. **12.** esk. Bu gibi kimselere verilen unvan: Gül Baba. Nur Baba. Baba İlyas. **13.** den. Gemi veya iskelede halatın takıldığı yuvarlak başlı iri demir, ağaç veya beton dikme. **14.** mim. Bir merdivende, tırabzanın sahanlıkla birleştiği yerde bulunan dikey öge.” (TS: 219)

baca:²²⁷ Eren (1999: 31), sözcük için “*baca ‘dumanı ocaktan çekip havaya vermeye yarayan yol’... ağızlarda ‘pencere, tavan penceresi’ ve ‘hava deliği’ olarak da kullanılır.*” açıklamasını yapar. Eren’nin bu açıklaması sözcüğün geçmişteki anlamının yerleştiğini, az kullanılır hale geldiğini göstermektedir. Sözcüğün hava sirkülasyonunu

²²⁶ Bk. sözcükteki anlam iyileşmesi.

²²⁷ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

sağlayıcı işlevinin ev dışında kapalı yerler için de kullanılması anlam alanının genişlediğini göstermektedir.

bacca: Işık deliği, pencere.

“Eğer devlette durursan, kapıdan kovarsan **bacca**dan düşer.” (TaS: 361)

“Revzen [Fa.]: Eve aydınlık girsin deyü açtıkları deliktir. Türki dilde ona **bacca** derler.” (TaS: 361)

“a. **1.** Dumanı ocaktan çekip havaya vermeye yarayan yol: ‘Bacaların ağzından çok dumanlar savruldu.’ -L. Tekin. **2.** Su yolu, lağım, maden ocağı vb. yer altı yapılarının hava deliği. **3.** hlk. Çatı penceresi.” (TS: 221)

bağ: Tas ve TS karşılaştırıldığında sözcüğün hem mecazlaştığı hem de sosyal gelişmelere bağlı olarak çeşitli meslek kollarında terimleştiği anlaşılıyor. Bu da sözcüğün anlam alanının genişlediğini kanıtlamaktadır:

bağ: Demet, bağlam

“Bağ-ı irem sebzesi bir **bağ** tere

Gâv-ı zemindir nite kim bir bere” (TaS: 362)

“Top olup yatur izarında nigârin kâkülü

Su içinde gûyiyâ konmuş benefş **bağ**ıdır” (TaS: 362)

“(I) a. **1.** Bir şeyi başka bir şeye veya birçok şeyi topluca birbirine tutturmak için kullanılan ip, sicim, şerit, tel vb. düğümlenebilir nesne: Ayakkabının bağı çözüldü. **2.** Sargı: Yaramın bağını değiştireceğim. **3.** Bağlam, deste, demet: Beş bağ ekin, iki bağ maydanoz. **4.** mec. İlgi, ilişki, rabita: ‘Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür.’ - Anayasa. **5.** anat. Kemikleri birbirine bağlamaya, iç organları yerinde tutmaya yarayan lif demeti: Eklem bağı, asıcı bağ. **6.** den. Bir halat üzerine atılan sağlam, düzgün ve istendiğinde kolayca çözülebilen her türlü düğüm. **7.** müz. Nota yazarken yan yana gelen aynı veya farklı değerdeki notaların birbirine bağlanarak çalınacağını belirtmek için yapılan yay biçimindeki işaret.” (TS: 224)

bağlanmak: *Bağla-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcüğün TaS ve TS’deki anlam ve tanımları karşılaştırıldığında anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

bağlanmak: 1. Kapanmak.

“Âdemîlerde ahlâk-ı hamide ve ef’âl-ı sûtûde mahvolmuş ve doğru yol **bağlanmış** ve dalâlet yolu açılmış.” (TaS: 374)

2. Kuşanmak.

“Olar Resul ile çok ahd edüp gerü sıldılar, Mekke ehline muâvenet edüp silâh **bağlandılar.**” (TaS: 374)

3. Şekil verilmek, sonuçlandırılmak.

Eğer bu maslahat bu tertip üzerine **bağlan**masadı işlerin düzeni bozuladı ve ümmet arasına dartsık düşedi.” (TaS: 374)

“(e) **1. Bağlama işine konu olmak:** ‘Ceviz ağacının bir dalına bağlanmış salıncak, hafif hafif kıpırdanıyordu.’ -O. Pamuk. **2. Sevmek, içten bağlı olmak:** ‘Ona bağlandığım kadar / Hiçbirine bağlanmadım / Sade kadın değil, insan’ -O. V. Kanık. **3. Yalnızca belli bir işle uğraşmak.** **4. (nsz) Bir şey bir kimseye ayrılmak, tahsis edilmek:** ‘Gülseren Abla yiğit kadın, Yıldırım’ın ölümünden sonra, bağlanan emekli maaşını kabul etmedi.’ -A. Ümit. **5. Sözle veya yazılı olarak bir şeye bağlanmak, angaje olmak.** **6. (nsz) mec. Beklenen şey elde edilmez olmak.”** (TS: 230-231)

bağlı: TaS ve TS’deki tespit edilen anlamlar karşılaştırıldığında sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

bağlı, (bağlı): 1. Kapalı.

“Çün ahsam oldu, halk yattı, durdu kim çıka, gördü kapu **bağlı**.” (TaS: 374)

2. Erkekliği bağlanmış olan.

“Ve **bağlı**ya ve oğuldan kızdakalana ve yediği sinmeyene ve sancıya ve yüreği yellenene bu cümleye nâfi’dir.” (TaS: 375)

“sf. **1. Bir bağ ile tutturulmuş olan:** ‘Günlerden beri bağlı duran demir, sert bir hırıltıyla denize daldı.’ -Halikarnas Balıkcısı. **2. Gerçekleşmesi bir şartı gerektiren, vabeste:** ‘Ekinlerin gürleşmesi yağmura bağlıdır, Sevincimiz üzüntümüz / Hep sana bağlı’ -B. Necatigil. **3. Sınırlanmış, sınırlı:** Tüzüğe bağlı bir işlem. **4. Kapatılmış olan, kapalı:** Bağlı geçit. **5. Bir kuruluşun yetkisi altında bulunan:** Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunun bağlı kuruluşlarını ziyaret ettim. **6. mec. Bir kimseye, bir düşünceye, bir hatıra saygı, aşk vb. duygularla bağlanan, sadık, tutkun:** Çocuklarına bağlı ana. **7. hlk. Halk inanışına göre, büyü etkisiyle cinsel güçten yoksun edilmiş (erkek).”** (TS: 232)

bakıcı: Sözcüğün TaS’da tespit edilen falcı anlamının yanı sıra yeni anlamlar kazandığı gözlenmektedir. Sözcüğün 1, 2, 3 ve 5. anlamlarının toplumdaki sosyal gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan meslek adlarını tanımlayıcı bir fonksiyon kazandığı anlaşılmaktadır:

bakıcı: Falcı.

“Arraf [Ar.]: Falcı ve **bakıcı**ya denir.” (TaS: 383)

“Davet edip evine büyüciyle **bakıcı**

Yüm yorma öyle üstüne halkın a fişkıcı (TaS: 383)

“a. **1. Bakma işiyle görevlendirilen kimse:** ‘Ustanın anası yatalak oldu, yanına başka bir bakıcı kocakarı tuttum.’ -A. Gündüz. **2. Genellikle çocuk, yaşlı ve hastalara bakma işiyle görevli kimse.** **3. Yeme içme, barınma ve eğitim karşılığında bakıcılık görevi yapan kimse.** **4. Bir şeyi satın almayı düşünmeden yalnızca bakarak ilgilenen kimse:** ‘Anlaşıyor, alıcı

değil, bakıcısın. Alıcı suratı yok sende pek.’ -H. Taner. **5. Yabancı ülkede bir aile yanında kalarak eğitimini sürdüren ve aynı zamanda o evin çocuklarına bakan kimse.** **6.** Falcı: ‘Bakıcılara, niyet kuyularına, Tezveren Dede’ye gitti.’ -Ö. Seyfettin.” (TS: 237)

balçık:²²⁸ Sözcük, TaS’da tespit edilen anlamının yanı sıra mecazlaşarak ‘güçlük çıkartan’ anlamını kazanmıştır. Sözcüğün asıl anlamına bağlı olarak yer biliminde de terimleştiği anlaşılmaktadır.

balçuk: Balçık, bataklık.

“Kaçarken nâgehan orada ol şîr

Çöker **balçuğa** atı elde şimşir” (TaS: 389)

“a. **1.** İçinde çeşitli organik maddeler bulunan, genellikle killi, koyu, yapışkan çamur, mil: ‘Yolları ve tarlaları görünce bir balçık ve çamur gölünü yarmak zorunda olduğumuzu anlamıştım.’ -S. Ayverdi. **2.** mec. Güçlük çıkartan. **3.** jeol. İçindeki kil oranı yüksek, yağlı, su geçirmez, koyu toprak.” (TS: 242)

basamak: TaS ve TS karşılaştırıldığında sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği ve matematik biliminde terimleştiği anlaşılmaktadır. Anlam gelişmesinin yönü somuttan soyuta doğru bir eğilim gösteriyor:

basamak: 1. Merdiven.

“Paye [Fa.]: Sekiz mânası var ... Sâlis, nerdüban ki amme merdiven derler, Türkiide **basamak** tâbir olunur.” (TaS: 405)

2. Rütbe, derece.

“Rütbe [Ar.]: Bir **basamak.**” (TaS: 405)

“a. **1.** Bir yere çıkarken veya bir yerden inerken basılan ve art arda gelen, birbirine belirli aralıkları olan düz yüzeylerden her biri: ‘Koşarak basamaklara yürüdü, merdivenleri bir solukta çıktı.’ -P. Safa. **2.** Derece, aşama, kerte, evre. **3.** mec. Bir amaca ulaşmak için yararlanılan kişi, durum veya yer: ‘Bunlar memleketin edebiyat tarihinde beni yavaş yavaş yükselten birer basamak.’ -H. E. Adıvar. **4.** mat. Ondalık sayı sisteminde bir sayının sağdan sola doğru rakamlarının derecelerine göre her birinin bulunduğu yer, hane: Onlar basamağı. Yüzler basamağı. **5.** mat. Bir tam denklemde bulunan bilinmeyen en yüksek kuvveti.” (TS: 257)

baskın:²²⁹ TaS ve TS karşılaştırıldığında, *bas-* fiilinden türeyen sözcüğün anlam alanının genişlediği göze çarpıyor.

baskın: (Güreşte) herkese yıkılan.

²²⁸ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

²²⁹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

“Es-sur’a (Ar.): Şol âdeme denir ki herkes kendisini basıp yıkar ola ki **baskın** âdem tâbir olunur.” (TaS: 409)

basgun, (bashun): Baskın.

“Yeğ oldur kim şebihun eyleyevüz

Bu gece katı **basgun** eyeyevüz” (TaS: 406)

“a. **1. Suç işlediği veya suçluların bulunduğu sanılan bir yere ansızın girme.** **2.** Kısa süreli, beklenmedik saldırı: ‘Bu dört kişi güç bela baskından kurtulup bana sığınmış.’ -R. H. Karay. **3. Su basması, sel.** **4. Ansızın çıkagelme.** **5. sf. Sertlik, zorluk bakımından üstün:** ‘Belli bir şey ki bu genç ikisinden de baskın, çekemiyorlar.’ -H. Taner. **6. sf. Benzerleri arasında güç ve önem bakımından başta gelen, hâkim, dominant.”** (TS: 261)

baskı:²³⁰ *Bas-* fiilinden türeyen sözcüğün TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında anlam alanının genişlediği anlaşılıyor. Sözcüğün bu denli bir genişleme yaşamış olaması, türediği kökün çok anlamlı bir fiil olmasından ileri gelmektedir:

baskı: Cendere.

“Mi’sara [Ar.]: Mengene ve **baskı** ve kısıki ve cendere.” (TaS: 409)

“a. **1. Bir eserin basılış biçimi veya durumu:** ‘Baskı yanlışlıkları yüzünden kapatılan gazeteler vardı.’ -A. Ş. Hisar. **2. Bası sayısı:** Bu gazetenin baskısı yüz bindir. **3. Bir eserin tekrarlanarak yapılan baskı işlemlerinden her biri, edisyon:** Sözlüğün yeni baskısı. **4. Giysinin içine kıvrılıp dikilen kenarı:** Etek baskısı. **5. Hak ve özgürlükleri kısıtlayarak zor altında bulundurma durumu, tahakküm:** ‘Politik baskıların yanı sıra daha başka yasaklara da bağlıydık.’ -N. Cumalı. **6. Bir maddeyi sıkıp ezen alet, pres.** **7. sp. Top oyunlarında karşı takım oyuncusunun hareketini ve sonuç almasını engellemek amacıyla uygulanan yakın savunma durumu, pres.** **8. ruh b. Belirli ruhsal etkinlik ve süreçleri, kişinin isteği dışında bilinçaltına itmesi veya bu itilenlerin bilince çıkmasını önleme durumu.”** (TS: 260)

başlamak:²³¹ TaS ve TS’deki örnekler karşılaştırıldığında sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

başlamak: Başa geçmek, öne düşmek.

“Çıkara ümmetini ol tamudan

Başlaya öndin yürüye kamudan” (TaS: 446)

“(e) **1. Bir işe girişmek, harekete geçmek:** ‘Şairliğe on sekiz yaşında gazel ve rubailerle başlamıştı.’ -H. Taner. **2. (nsz) Çalışır, işler, yürür duruma girmek:** ‘Bundan başka evlenme hayatı da oldukça başarılı başladı.’ -H. E. Adivar. **3. Olmak, oluşmak, ortaya çıkmak,**

²³⁰ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

²³¹ Bk. fiildeki anlam daralması.

doğmak: ‘Şiirimiz milletimizin Anadolu’daki teşekkülü ile başlar.’ -Y. K. Beyatlı.
4. Görünmek: ‘Kasabanın kenar mahallelerinden sonra bir mezarlık başlardı.’ -S. F. Abasıyanık. **5. Etkisini göstermek**: ‘Kış başlarken yapraklar döküldü.’ -C. Uçuk.” (TS: 276)

başlık: Sözcüğün temel anlamı TaS’ta tespit edilememiştir. Yine de TS’de verilen anlamlara göre sosyal, kültürel ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

başlık: Mehri muaccel, kalın.

“Anam Şahzaman, karındaşım Mehmed’in kayın babası olan Yahya Fakihe fuzulî **başlık** vermiş, talep iderim didikte mezkûr Yahya Fakih cevap verip zikr olan mâde deveyi kızım Hatunpaşa’ya mehr-i muaccel verdiler, ben dahi kızımdan iştira ittim.” (TaS: 447)

başlık: Başlık.

“... Ve zenciri ve kılâdesi ve sine-bendi ve **başluğu** gümüş eyüce rahtım ve üç dane dülbendim ...” (TaS: 447)

“**1.** Genellikle başı korumak için giyilen şapka, serpuş: ‘İyi ki güneş açmış, sıcak basmış da başlığımı sıyrınca yüzünü görmüş tanımışlardı.’ -N. Cumalı. **2.** Üst giysilerinin yakalarına takılı başlık, kapüşon. **3.** Hayvan koşumunun başa geçirilen bölümü. **4.** Bir sütunun, bir direğin tepeliği: ‘Önünden yüzlerce defa geçmiş olduğumuz bin yıllık çeşme, bir sütun başlığı birden gözümüzde şahsiyet ve değer kazanırdı.’ -S. Ayverdi. **5.** Kâğıt veya zarf üstüne basılmış ad ve adres, antet. **6.** Bir yazının, bir kitabın bölümlerinin başına konulan ve konuyu kısaca tanıtan ibare, serlevha. **7.** Başlık parası. **8.** Tablaların veya iş parçalarının düzgün kalmasını sağlamak amacı ile baş taraflarına takılan parça. **9.** Tekerlek parmaklarının çakılı olduğu kısım.” (TS: 277)

batak: Geçmişte somut bir isim olarak kullanılan sözcüğün günümüze kadar mecazlaşma yoluyla anlam alanı genişlemiştir. Ayrıca bahis ve eğlence sahasında bir oyuna ad da olarak yeni bir anlam kazanmıştır.

batak, (bataklı): Bataklık.

“Çökeklerdi çepellik su yatağı

Ki yazın dahi gitmezdi **batağı**” (TaS: 456)

batuk: Müflis, batmış.

“**Batuk** olduğundan ötürü mahbus olan Hamza bin Miha-en-Nasrânî nin nefesine Sed başında meyhaneci Nikola bin Mibal kefil oldu.” (TaS: 457)

“a. **1.** Üzerine basıldığında çöken çamurlaşmış toprak: ‘İnsan bu kumda, bir bataкта gibi yürür, ayağını güç çeker, her adımda bir günlük yol zahmeti duyar.’ -F. R. Atay. **2.** Kötü durum, içinden çıkılmaz iş: ‘Bu bataktan kendini kurtarmaya çalıştıkça büsbütün saplandığımı dehşetle görüyordu.’ -R. N. Güntekin. **3.** Elde bulunan kağıtlara göre o turda

kaç adet el kazanacağı üzerine tahminde bulunup en az, tahmin ettiği kadar el kazanmaya dayalı bir iskambil oyunu. 4. sf. mec. Hayır gelmez, yarar sağlamaz, batmış.” (TS: 281)

batmak:²³² Fiilin, geçmişten günümüze hem somut anlamda hem de soyut anlamda anlam alanını genişlemiştir:

batmak: gömülmek.

“Yeyip içip esridiler yattılar

Koçuştular u döseğe **batdılar**” (TaS: 457)

“(nsz) 1. Bir sıvının üstüneyken içine gömülmek: ‘Sonra hani bir gemimiz batmıştı.’ -S. F. Abasıyanık. 2. Dünya’nın dönüşü dolayısıyla Güneş, Ay ve yıldız ufkun altına inmek: ‘Güneş renksiz bulutlar altında batıyordu.’ -Ö. Seyfettin. 3. İflas etmek. 4. Kirlenmek: Üstüm başım battı. 5. (-e) Saplanmak: ‘Ayağına yolda diken batmıştı.’ -O. C. Kaygılı. 6. (-e) Tedirgin etmemesi gereken şeyler tedirgin etmek: Bazı kimselere para batar, sarf edecek yer ararlar. 7. (-e) Hoşa gitmeyen bir duruma uğramak: ‘Abdi Bey’in sabırsız, çabuk parlamaya yatkın mizacına karısının tevekküllü ve sakinliği fena hâlde batıyor.’ -A. İlhan. 8. Yok olmak. 9. (-e) Çökmek: ‘İçeriye batmış gözleri kadına dikilmişti.’ -S. F. Abasıyanık. 10. mec. Daha kötü bir duruma uğramak. 11. mec. Yıkılmak, egemenliği sona ermek: ‘Bizans kurulduğundan battığı tarihe kadar 1125 sene geçmişti.’ -Y. K. Beyatlı. 12. (-e) mec. Dokunmak, incitmek: Onun her sözü bana batar.” (TS: 284)

bayılmak:²³³ TaS ve TS’deki tanım ve tanıkları karşılaştırdığımızda fiil, anlam alanı genişlemiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

bayılmak: Telaşa düşmek, endişe etmek, üzülmek.

“Esirler dahi elimizdedir, kimse kurtarımadı; ne **bayıldın**?” (TaS: 466)

“Şahzade hemyanı bağbanm önünde kodu, bin dinardır, sana bahşıştir. Senden dilek budur ki koyasın bağa girem, bir kuşeden kızın yüzün görem. Bağban: ... bu sevdadan geç, senin dahi benim dahi başımızda hatardır didi. Şahz: ... Ümidim sensin, eğer bu iş bitmezse helak olurum diyip zari kıldı. Bağbanın avratı esirgedi eyitti: Ey er bu sehl iştir bayılma bu işi ben başarayım, maksut bir nazar ise ne kayıttır didi.” (TaS: 467)

“(nsz) 1. Baygın duruma girmek, uyur gibi olmak, kendinden geçmek, kendini kaybetmek: ‘Anasının bayıldığı gören çocuk avaz avaz ağlamaya başlamıştı.’ -A. Kulin. 2. (-e) mec. Çok hoşlanmak, çok sevmek: ‘Tüm güzel ve yüce şeylere bayılırım. Doğuştan duygusalımdır ben.’ -N. Hikmet. 3. (-den) Sıcak, açlık, susuzluk, yorgunluk vb. etkenlerle dayanma gücünü yitirmek: ‘Uzakta görülen manzaralar insana sıcaktan bunalmış ve bayılmış hissini verir.’ -A. Ş. Hisar. 4. (-i) argo Vermek, ödemek: ‘Palas pandıras evden fırlayıp bir de üstüne o kadar taksı parası bayıldığına bin pişmandı.’ -E. Şafak.” (TS: 286)

²³² Bk. sözcükteki anlam iyileşmesi.

²³³ Bk. fiildeki anlam daralması.

baymak: ²³⁴ Tanıklar incelendiğinde fiilin anlam alanının genişlediği göze çarpmaktadır.

baymak: Kanmak, inanmak.

“Sizin ol mürüvvetinize, hilminize **bayıp** bizi sizin hizmetinize viribidiler.” (TaS: 469)

“(nsz) hlk. **1. Yiyecek baygınlık vermek, mideyi bulandırmak, midede ezinti yapmak.**
2. Aldatmak, kandırmak, etki altında bırakmak. **3. Can sıkıntısı vermek, sıkmak, bunaltmak.**” (TS: 287)

beklemek: ²³⁵ Clauson, fiilin *bekden* türediğini ve orijinalinde *bağla-*, *pekiştir-*, *sağlamlaştır-* anlamına geldiğini ancak zamanla ‘um-, sırrı sakla-, koru-, gözet-’ anlamlarına kazandığını ifade etmektedir (Clauson 1972: 326-327). TaS ve TS incelendiği zaman fiilin Türkiye Türkçesinde anlam alanının genişlediği anlaşılıyor.

beklemek: 1. Saklamak, gizlemek, kapalı tutmak.

“Sırrı ifşa eylemek yavlak katı ayıptır ve âlimlerden râz **beklemek** içinde delim haberler gelmiştir.” (TaS: 484)

2. Muhafaza etmek, korumak, esirgemek.

“Bu sınıklı gönlümü sen eklegil

Sana sığındım beni sen **beklegil**” (TaS: 484)

“Hak Taâlâ ümmet-i Muhammed’i bekleye ol azâbdan.” (TaS: 484)

“(nsz) **1. Bir iş oluncaya, biri gelinceye değin bir yerde kalmak, durmak:** ‘Ben de seni bekliyordum zaten.’ -A. Ümit. **2. (-i) Süre tanımak, acele etmemek:** ‘Bu ikramın sebebini anlamak için telaşsız bekledi.’ -N. Hikmet. **3. (-i) Bir şeyi, bir kimseyi gözetmek, korumak, muhafaza etmek: Eşyayı beklemek. Tutukluları beklemek.** **4. Ummak:** ‘Nikâhtan bu kadar keramet bekleme!’ -P. Safa. **5. Karşılaşma ihtimali bulunmak:** ‘Oysa bizi bekleyen yaşam bu değildi.’ -R. Mağden. **6. Aramak, istemek:** ‘Bu tecrübeli deniz kurdunun muhakkak bir beklediği var.’ -F. F. Tülbentçi. **7. Oyalanmak.**” (TS: 296)

bel: Çok anlamlı olarak kullanılan bu sözcük bazı yeni anlamlar kazanarak günümüze gelmiştir. İnsandan doğaya aktarma yoluyla sözcüğün anlamının genişlediği anlaşılıyor.

bil: 1. Bel

“Kara Polat öz kılıcum **bilüme** bağlar idüm.” (TaS: 548)

2. Yamaç, dağ beli

“Kelat [Fa.]: **Bilin** üzerinde olan kala, şin olsun, harap olsun.” (TaS: 549)

“(II) a. **1. anat.** İnsan bedeninde göğüsle karın, sırtla kalçalar arasında daralmış bölüm: ‘Kolum, boynundan beline doğru kayıyor.’ -Y. Z. Ortaç. **2. anat.** Bu bölümün, sırtın altına rastlayan bölgesi: Bel ağrısı. **3. anat.** Hayvanlarda omuz başı ile sağrı arası. **4. Dağ**

²³⁴ Bk. fiildeki anlam daralması.

²³⁵ Bk. fiildeki anlam daralması.

sırtlarında geçit veren çukur yer: ‘Çıksam yüksek bellere gün eylesem / Acep nazlı yâr duyar mı ola?’ -Halk türküsü. **5. Geminin orta bölümü.** **6. Bardak, şise, vazo vb.nin ortasındaki dar bölüm.**” (TS: 297)

“bel (III) a. fizy. Meni.” (TS: 297)

belek:²³⁶ Clauson (1972: 338), sözcüğün orijinal anlamını ‘sarılmış şey’ olarak vermiştir. Erol (2008: 113), sözcüğün EAT’de ‘hediye’ anlamını tespit ederek sözcüğün anlamında anlam daralması (özelleşme) olduğunu söylemiştir. TaS ve TS incelendiğinde sözcüğün EAT’de ‘hediye’ anlamının olduğu ancak Türkiye Türkçesinde bu anlamın kullanılmadığı anlaşılmıştır. Sözcüğün ‘hediye’ anlamı Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır. Bununla birlikte TS’deki verilere göre sözcük bir anlam daha kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

belek (I): Hediye, armağan.

“İncü danelerini Ömer’in ileyinde kodu, eyitti: Yâ Emire’l-mü’minîn, Kayser’in size

belekleridir, armağanlarıdır.” (TaS: 486)

“a. hlk. **1. Kundak**, çocuk bezi: ‘Çocuk olsam beleklerle belensem.’ -Âşık Veysel. **2. Beşiğe konulan yatak.**” (TS: 299)

benlik: TaS’da sözcüğün tek anlamıyla tespit edildiği ve anlamda bir kötülük olduğu anlaşılmaktadır. Kötüleştirmiş anlam varlığını Türkiye Türkçesinde de devam ettirmektedir. Buna ek olarak ‘şahsiyet’ anlamını da kazanarak anlamda bir genişleme olduğu tespit edilmiştir:

menlik, (menlük): Benlik

“Özin yahşi sanmak yandır ağa

Neçün **menliğin** Tanrılığa sığa” (TaS: 2804)

“a. **1. Bir kimsenin öz varlığı, kişiliği, onu kendisi yapan şey, kendilik, şahsiyet:** ‘Küçük veya büyük çapta ama mutlaka dürüst, namuslu bir iş adamı olmak hırsı bütün benliğini sardı.’ -T. Buğra. **2. Kendi kişiliğine önem verme, kişiliğini üstün görme, kibir, gurur.**” (TS: 308)

bey:²³⁷ Clauson, sözcüğün bütün dönemlerde yaygın olduğunu, Çince *po* ‘yüz kişinin başı’ndan alıntı olduğunu söyleyerek fonetik ve sosyal yapıdaki değişikliğe paralel olarak anlamında da değişikliğe uğradığını tespit etmiştir. Örnek olarak da Osmanlı İmparatorluğu’nda ‘*genç/ast yönetici memur*’ anlamına geldiğini ve sonunda sosyal

²³⁶ Bk. sözcükteki anlam daralması.

²³⁷ Bk. sözcükteki anlam daralması.

statüsü iyi olanlara verilen övücü unvan olmasını vermiştir (Clauson 1972: 322-323).
Bu yorumlar sözcüğün anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir.

beğ (I), (bek (I), biğ): 1. Zevce, koca.

“Zeliha görür bürka altından anı
Eydür işbu kimdürür sorun bunu
Karavaşlar eydürler budur beğün
Dilsiz olgıl başına dirgil öğün
.....

Söyler eydür bu değil benim **beğüm**
Uyur iken düşte üç kez gördüğüm” (TaS: 479)

2. Küçük devlet başkanı.

“Han [Fa.]: Ulu biğ ve kârbansaray” (TaS: 479)

“Key [Fa.]: Büyük **biğ**.” (TaS: 479)

“El-emîr [Ar.]: Buyruk sahibi ki Türkçe **biğ** denir.” (TaS: 479)

3. Âmir, nüfuzlu, ileri gelen, sözü geçen, zengin adam.

“Biğ baba hatun ana esen kalun didi.” (TaS: 479)

“Evliya kutbu vü arifler **beği**

Kim cihana gelmedi anın bigi (TaS: 479)

beğ (II): Kuş avlamak için kullanılan başka kuş.

“Hurûhe [Fa.]: Ve ol kuştur ki duzağa bağlarlar gayri kuşlar anı görüp gelsün deyü, ana **beğ**
dahi derler.” (TaS: 480)

“(I) a. **1.** Erkek adlarından sonra kullanılan saygı sözü: ‘Eniştem Neyyir Bey’i kimin vurduğunu ben biliyorum.’ -R. N. Güntekin. **2.** Erkek özel adları yerine kullanılan bir söz: Bir bey sizi aradı. **3.** Eş, koca: ‘İki yol var önünde: ya beyinin dilini öğrenirsin, ya beyin senin dilini.’ -T. Dursun K. **4.** İskambil kâğıtlarında birli, as: ‘Gerçekten de doktora bir bey ile iki yedili gelmişti.’ -T. Buğra. **5.** Erkek sıfatlarının hemen arkasına eklenir: Doktor bey. Damat bey. **6.** Aşığın çukur yüzünün arkasındaki yumru bölge. **7.** tar. Küçük bir toplumun veya küçük bir devletin başkanı: Karaman beyi. Menteşe beyi. **8.** ask. Komutan: Alay beyi. Uç beyi. **9.** esk. Zengin, ileri gelen kimse, bay (I).” (TS: 320)

beylik: Clauson, sözcüğün daha çok ‘*beg derecesine veya statüsüne sahip olma*’ anlamında kullanıldığını bazen de ‘*bir başkan veya kocaya sahip olma*’ anlamına geldiğini ifade eder. Zamanla ‘*bir beg tarafından yönetilen bölge*’ anlamına gelmeye başladığını ve çeşitli değişikliklerle bütün modern şivelerde varlığını devam ettirdiğini söyler. Osmanlı Türkçesinde hükümet anlamında kullanıldığı tespit eder (Clauson 1972: 326). Bu tespitlere ek olarak TaS ve TS incelendiği zaman şu sonuçlara ulaşılır:

Sözcük yönetimle ilgili olan anlamlarını devam ettirmektedir. Bunlara ek olarak sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılıyor.

beğlik: Küçük devlet başkanlığı.

“Gerekmez bana beğlik ü taht-i ac

Yaraşmaz başımda benim şimdi tac

Bilin anı kim **beylik** ü saltanat

Hemin fakrdür ü dahi meskenet” (TaS: 483)

beğlik bez: Değersiz, bedava bez.

“Lenduha didikleri Hindi nabekarı **beğlik** bez gibi iki yırtayım.” (TaS: 483)

“a. **1.** Bey olma durumu. **2.** Bir çeşit küçük ve ince asker battaniyesi. **3.** sf. Devletle ilgili, devlete özgü olan, devlet malı olan, mirî. **4.** sf. Herkesin kullandığı, herkesin bildiği: ‘Çaresiz yine güneyde beylik bir tatil köyüne gideceğiz.’ -H. Taner. **5.** sf. Basmakalıp: ‘Aramızdaki konuşmalar, beylik konuşmalar sınırını aşmamıştı.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **6.** mec. Rahat yaşama. **7.** tar. Merkeze tam bağlı olmayarak bir beyin yönetimi altındaki ülke, emîrlik, emaret, mirlik: ‘Sonunda bütün bu beylikler Osmanlı İmparatorluğu’nun bayrağı altında toplandı.’ -C. Uçuk. **8.** esk. Hükümet: Beylikten alacaklı olmak.” (TS: 324)

biçmek: Clauson, “*kes- anlamında kullanılan birçok sözcükten biri. Bazı çağdaş şivelerde elbise biç- gibi sınırlı anlamlarla...*” (Clauson 1972: 292-293) gibi bir açıklama yapmıştır. Ancak tanık ve anlamlar incelendiğinde Türkiye Türkçesinde sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

biçmek: Kesmek, kökünü kazımak

“Şahzade dahi serir-i saltanata geçip oturdu adl ile taht-ı hükümette yamanları **biç**di, eyülere riayet idüp...” (TaS: 545)

“(i) **1.** Belli bir biçim vererek kesmek: Tahta biçmek. **2.** Dikilecek kumaşı belli bir ölçüye ve modele uygun olarak makasla kesmek: ‘Entari biçmek istiyorum. Prova yapmak istiyorum. Makine öğrenmek istiyorum.’ -A. Kutlu. **3.** Ekin, ot vb.ni orakla, tırpanla, makine ile kesmek. **4.** mec. Yaylım ateşiyle öldürmek. **5.** mec. Değer, paha, fiyat belirlemek. **6.** mec. Tahmin etmek, kestirmek: ‘Her denizci gibi onun da yol yol kırışmış yüzüne bir yaş biçmek zordu.’ -A. Erhat.” (TS: 333)

bilezik: Clauson (1972: 345), sözcüğün *bilek* ile olan ilişkisinin açık olduğunu söylemiştir. Eren (1999: 53) de sözcüğün *bilek* + *yüzük*’ten geldiğinin açık olduğunu ifade ederek eski çağlardan beri kullanıldığını belirtmiştir. Teknolojik gelişmeler sonucunda nesnelere arası aktarmalarla yeni anlamlar kazanmıştır. TaS ve TS karşılaştırıldığında sözcüğün anlam alanının genişlediği gözlenmektedir.

bülezük urunmak: Bilezik takılmak.

“ve urunalar **bilezükler** ki gümüşten...” (TaS: 559)

“a. **1.** Genellikle altın, gümüş vb. elementlerden yapılan ve bileğe süs için takılan halka: ‘Ocağın yanına bir tabure çekip bileziklerini şingirdata şingirdata çorbayı karıştırmaya devam etti.’ -E. Şafak. **2.** İki borunun ucunu birleştirmeye yarayan halkaya benzer parça: ‘Sonra ayağımı yandaki su borusunun bileziğine koydu.’ -Ç. Altan. **3.** Motor pistonlarına, yağlama, soğutma, özellikle sızıntıyı önleme vb. amaçlarla yerleştirilmiş, genel olarak dökme demirden yapılmış, uçları açık ve esnek halka. **4.** Mobilyaların ayak altlarına takılan kare, dikdörtgen, silindir, kesik koni vb. şekilli, pirinç veya nikel kaplı demirden yapılmış, iki ucu delik gereç. **5.** argo Kelepeç.” (TS: 337)

binit: Eski devirlerde binit olarak at, eşek, deve gibi bazı hayvanlar kullanılmakta idi. Ancak teknolojinin gelişmesiyle çeşitli motorlu taşıtlar binit olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu değişim TaS ve TS incelendiği zaman da anlaşılacaktır. Eski devirlerde sadece binecek hayvan için kullanılan sözcük Türkiye Türkçesinde hayvan ve diğer taşıtlar için kullanılmaktadır. Bu da sözcüğün anlam alanının genişlediğini göstermektedir. Ayrıca sözcüğün halk arasında “(II) a. hlk. *Hamur durumundaki ekmeklerin, fırına atılmadan önce içine konulduğu oyuk gözlü tahta.*” (TS: 347) kullanılması sözcüğün anlam alanının genişlediğine ayrı bir kanıttır.

binit, (binüt): Binecek hayvan.

“Arfece yol yarağın eyledi hir yüğrük **binidi** sürdü Medine şehrine vardı.” (TaS: 581)

“Âdem Aleyhisselâm Hint yerinden ayağı üzere kırk haç kıldı. Pes Abdullah İbni-Abbas’a eyittim: Ey hacılar atası **binüde** binmez midi?” (TaS: 581)

(I) a. esk. Binilecek taşıt veya hayvan, binek atı: ‘Tavla tavla şahbaz atlarım sana binit olsun.’ -Dede Korkut.” (TS: 347)

boşanmak: *Boşa-* fiilinin dönüşlü hali olan sözcükle ilgili olarak TaS ve TS karşılaştırıldığında sosyal bir olay olan eşlerin ayrılması olayını ifade eder bir anlam kazandığı ve temel anlam haline geldiği gözlenmektedir. Bunun dışında sözcük yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

boşanmak: Boşalmak, boş kalmak.

“... Çün bu söze ağzın açtı, ağzı ağaçtan **boşandı** havadan aşağıya düştü.” (TaS: 639)

“(den) **1.** Karı ve koca mahkeme kararı ile birbirinden ayrılmak: ‘Ne oldu da kocasından **boşandı**, sen **anladın mı?**’ -M. Ş. Esendal. **2.** Hayvan, başlığınan, koşum takımından veya bağından kurtulmak. **3.** (nsz) Bol bol akmak: ‘Bir zamandır kendimi tutamıyorum, gözyaşlarım birden boşanıyor.’ -E. E. Talu. **4.** (nsz) Baskı altında gergin duran bir şey, birden ve hızla kurtulmak: ‘Vecihe, fazla kurulmuş bir zemberek şiddetiyle boşandı.’ -R. N. Güntekin. **5.** (nsz) Kapalı bir yerde bulunan insanlar birden dışarı çıkmak: ‘Yoksa

tımarhane mi boşanmıştı?’ -Ö. Seyfettin. **6.** (nsz) mec. Dertlerini, yakınmalarını anlatmak.
7. hlk. Sıyrılmak, kurtulmak: ‘Sabırsız ellerle acele acele üst başından boşandı ve çıplak olarak denize atladı.’ -Halikarnas Balıkçısı.” (TS: 384)

boşluk:²³⁸ Temelde somut bir anlama sahip olan sözcük zamanla hem somut hem de soyut anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

boşluk: Boşanmış olma.

“Melek’in Resûl’den üç talâk **boşluğuna** hükmolundu.” (TaS: 642)

“a. **1.** Oyuk, çukur, kapanmamış yer. **2.** Boş olan yer: ‘Utanmadan bıraktığı sakalında güve yeniği gibi boşluklar vardı.’ -İ. O. Anar. **3.** Kesinti, kopukluk. **4.** Boş geçen süre: Bu boşluktan sıkılıyorum. **5.** Eksiklik, yoksunluk duygusu: ‘Bağlama telleri, tef zilleri ses verdikçe duvarlarda moda dergilerinin boşlukta kalan orta sayfalan süs fenerleri gibi bir o yana, bir bu yana döndü.’ -L. Tekin. **6.** mec. Boş olma durumu: ‘O günden bugüne olanları hatırladıkça insan ister istemez bu türlü çabaların hiçliğini, boşluğunu düşünmek zorunda kalıyor.’ -R. H. Karay.” (TS: 385)

boyun:²³⁹ Eren (1999: 59), sözcük için üç mana vererek Eski Türkçeden başlayarak yaygın bir kullanımının olduğunu belirtir: “1. ‘gövdenin başla omuz arasında kalan bölgesi’; 2. ‘şişe, güğüm gibi araçların dar olan üst bölümü’; 3. ‘dağ sırtlarında geçmeye elverişli alçak yer’”. Clauson da “boğaz, bazen özellikle boğazın arka kısmı” şeklinde sözcüğün temel anlamını verir (Clauson 1972: 386). Yapılan bu açıklamalar ve sözlüklerde verilen anlamlar doğrultusunda sözcüğün insandan doğaya aktarma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılıyor.

boyun: **1.** Kefil.

“**Boyun** ismi: kefil [Ar.] ü hem zamindir.” (TaS: 652)

2. Deve boynu denilen gerdanlık.

“Altmış gergü 30, dokuz pare **boyun** 9...” (TaS: 652)

“a. **1.** anat. Gövdenin başla omuz arasında kalan bölgesi: ‘Ellerini bu defa, boynuna sıkıştırdığı beyaz peçeteye sildi.’ -A. İlhan. **2.** Testi, şişe, güğüm gibi kaplarda dar olan üst kısım. **3.** coğ. Dağ sırtlarında geçmeye elverişli alçak yer.” (TS: 308)

bölge: *Böl-* fiilinden türeyen sözcüğün, doğadan insana aktarma yoluyla anlam alanı genişlemiştir:

bölge: Mıntıka.

“Diyarbakır, Afşar benim timarım

²³⁸ Bk. sözcükteki anlam daralması.

²³⁹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

Bölge bölge timarlarım kal demiş” (TaS: 664)

“a. **1.** Sınırları idari, ekonomik birliğe, toprak, iklim ve bitki özelliklerinin benzerliğine veya üzerinde yaşayan insanların aynı soydan gelmiş olmalarına göre belirlenen toprak parçası, mıntika: ‘Maddeden mi nereden geldiği belirsiz olan bu kıymet son tahminime göre bazı bölgelerin toprak mahsulündendir.’ -N. F. Kısakürek. **2.** Vücut yüzeyinde sınırları belli herhangi bir bölüm, nahiye: ‘Özellikle kıllı bir bölgeden açtığı deliği de maharetle diktikten sonra cesedi teşrih masasından alıp ona kendi yabanlık elbiselerini giydirdi.’ -İ. O. Anar.” (TS: 397)

bölme: Sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam alanı genişlemiştir. Özellikle denizcilik, matematik gibi alanlarda terimleşmesi dikkat çekmektedir:

bölme: Parça

“El-kıt’atü [Ar.]: Bir nesnenin paresi ve **bölmesi.**” (TaS: 665)

“a. **1.** Bölmek işi, ayırma, parçalama, taksim. **2.** Salon, oda, sofa vb. büyük bir yerden ayrılmış daha küçük yer: ‘Sedirin olduğu bölmeyi basma bir perdeyle odadan ayırdı.’ -L. Tekin. **3.** Büyük bir yeri, alanı küçük oda veya kısımlara ayıran ince duvar veya tahta perde: ‘Ortadan ayrılan bir bölmeyle de diğer nısfında Bora Reis yatıyordu.’ -N. Hikmet. **4.** hlk. Kalın ağaç gövdesinden odun veya tekne yapmak için ayrılan tomruk. **5.** den. Gemilerin içinde, su baskını, yangın vb. durumlarda, ara kapılar kapandığında arızanın veya hasarın yayılmasını önlemek için kullanılan birbirlerinden ayrılmış yerler. **6.** man. Cins kavramlarını tür, alt tür kavramlarına ayırma işi. **7.** mat. Dört işlemde biri, taksim.” (TS: 397)

bölük: TaS’da tespit edilen örneklerdeki anlamlar sözcüğün anlam alanının günümüze göre daha dar olduğunu göstermektedir. Zira TS’de tespit edilen anlamlar göz önüne alındığında sözcüğün geçmişteki anlamlarının yanı sıra çeşitli meslek gruplarında terim olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Böylece sözcüğün anlam alanı genişlemiştir.

bölük, (belik (I)): **1.** Saç bölüğü, saç örgüsü.

“Bir niceler eyitti: Anın başı önünde etten iki buynuz gibi nesne var idi andan ötürü ana Zülkarneyn demek, Arap dilince iki buynuzlu demek olur. Bir niceler eyitti: iki görklü **bölüğü** var idi önünde asılmış idi.” (TaS: 665)

2. Parça, kısım.

“Bir bölük bal iki bölük su şol kadar kaynatar üç bölükten bir **bölüğü** kala.” (TaS: 665)

“a. **1.** Bir bütünden ayrılmış olan parça, kısım: ‘Bir kandil günü öteki bölükteki büyük hanımın elini öpmeye gitmişim.’ -B. Felek. **2.** Saç örgüsü. **3.** Hizip. **4.** ask. Takımlardan oluşan, üçü veya dördü bir tabur oluşturan ve öbür birliklerin temeli sayılan birlik: ‘Şehre giren kuvvetlerimiz iki süvari bölüğünden ibaretmiş.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **5.** mat. On

kuralına göre yazılan bir tam sayının, sağdan sola doğru üçer üçer ayrılan basamaklarından her bir üçlü takımı: Birler bölüğü, binler bölüğü, milyonlar bölüğü.” (TS: 397)

buluntu: Sözcük, TaS’da tespit edilen anlam varlığını devam ettirmektedir. Bunlara ek olarak yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

buluntu: Birisi tarafından kaybedilip başkası tarafından bulunan şey.

“Raygân [Fa.]: **Buluntu** ve lükaata makûlesi ve müft ve meccanen ele geçen nesne.” (TaS: 692)

“a. **1. Kazı veya araştırmalarla ortaya çıkarılmış olan, bazen de rast gelinerek bulunan eski çağlardan kalma eşya. 2. Sokakta bulunup alınan çocuk. 3. Herhangi bir yerde bulunup gerçekten veya hükmen sahibi bulunmayan mal.**” (TS: 411)

bumbar: Farsçadan alınma sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam alanının genişlediği, TaS ve TS’deki anlam ve tanıklardan anlaşılmaktadır. Öncelikli olarak hayvanda bir organ adı olan sözcük, kendisinden yapılmış bir yemeğe ad olmuştur. Muhtemelen eksiltme yoluyla bu anlamı kazanmıştır. Yani yemeğin adı başlangıçta ‘bumbar dolması’ şeklindeyken zamanla ‘bumbar’ adını almıştır. TS’de üçüncü sırada verilen anlam ise hayvandan nesneye aktarma yoluyla kazanılmıştır.

mumbar: Bumbar

“Paça: zumbub u şازیye vü küra u paje

ahm: yağ: pih; asib [Ar.] ile lagâne [Fa.]: **mumbar**” (TaS: 2810)

“a. **1. Büyükbaş ve küçükbaş hayvanların kalın bağırsağı. 2. Bu bağırsağa ciğer, kıyma, pirinç veya bulgur doldurularak yapılan yemek: Bumbar dolması. 3. Soğuğun girmesini önlemek için kapı ve pencere aralıklarına takılan, içi pamuk dolu, uzun bez kılıf.**” (TS: 412)

burkmak: TaS ve TS karşılaştırıldığında sözcüğün ‘döndürmek’ anlamının Türkiye Türkçesinde devam ettiğini görmekteyiz. Bununla birlikte fiilin geçişli olan anlamının TS’deki ikinci maddede dönüşlü bir anlam kazandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca sözcüğün mecazlaşma yoluyla TS’deki üçüncü anlamı kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

burkmak, (burkamak): Bükmek.

“El-ihsafü [Ar.]: Urganı berk **burkmak** ve berk örmek.” (TaS: 708)

“(–i) **1. Bir şeyi burar gibi eksenini etrafında döndürmek: Birinin kolunu burkmak. 2. (nsz) Burkulmak: Ayağım burktu. 3. mec. Bazı yiyecekler, ağza kekre tat vermek.**” (TS: 415)

burma: *Bur-* fiilinden türeyen isim TaS’da tespit edilen anlamların yanı sıra Türkiye Türkçesinde yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

burma (I): İğdiş etme, eneme; iğdiş edilmiş hayvan.

“El-vicâ’ [Ar.]: Erkek davarın hayasın ezip düğmek ki Türkçede **burma** tâbir olunur.” (TaS: 709)

burma (II): Telleri burularak yapılan bilezik.

“Altım yüzük ve **burma**.” (TaS: 709)

“a. **1.** Burmak işi: ‘Ani bir diş ağrısı gibi, manevi bir sancı ruhumu burmaya başladı.’ -H. C. Yalçın. **2.** Sarığıburma. **3.** Burularak yapılmış altın bilezik. **4.** sf. Burulmuş, burularak yapılmış, kıvrılmış: ‘Yoksa ben hiç de aptal, tutsak ruhlu, herhangi maskara herifin burma bıyıklarına hayran olan dişilerden değilim.’ -H. E. Adıvar. **5.** Hadım etme, iğdiş etme. **6.** hlk. Musluk. **7.** hlk. Eğrilmek için bükülmüş yün. **8.** hlk. Yaşken burularak kurutulan ot: ‘Arabacılık, sararsın burmayı, çalarsın kamçıyı, haylarsın hayvanı geçer gidersen.’ -A. Rasim. **9.** hlk. Kuru incir.” (TS: 415)

burulmak: Fiilin temel anlamı olan ‘döndürülmek’ Türkiye Türkçesinde varlığını sürdürmektedir. Buna ek olarak sözcük iki anlam daha kazanmıştır. Bu husus sözcüğün anlam alanının genişlediğini ispat etmektedir.

burulmak: Dönmek, bükülmek.

“Girdab [Fa.]: Çevlük ki denizde su **burulur** muttasıl döner, gemi uğrayacak çıkamaz ve eğrek mânasına.” (TaS: 714)

“(nsz) **1.** Ekseni çevresinde döndürülmek. **2.** Sancımak, ağrımak: Bağırsaklarım buruluyor. **3.** (-e) mec. Alınarak küskünlük göstermek, gücenmek: ‘Yavere burulduğumu sezdirmeden başka bir laf açtım.’ -R. H. Karay.” (TS: 416)

buyurmak: Clauson sözcüğün anlamını ‘emretmek, kumanda etmek’ olarak verir (1972: 387). Sözcüğün bu anlamı ve ‘söylemek, demek’ anlamı TaS’da tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinde ise sözcük, bu anlamlarının yanı sıra yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir. Sözcüğün kazandığı yeni anlamlarda dikkat çeken nokta ise kendisi için kullanılan kişinin saygınlık uyandıran birisi olmasıdır.

buyurmak: 1. Emretmek.

“Kullarına **buyurur** eydür bilin

Beğiniz budur buna tapu kılın” (TaS: 731)

2. (Saygı gösterilen kimse) Söylemek, demek.

“Ve döndü **buyurdu** kim eğer üşbu didüğünüz keleciler gerçek ise...” (TaS: 732)

“Halilullah redd-i selâm edüp buyurdu.: Siz kimsiz?” (TaS: 732)

Musa Aleyhisselâm **buyurdu** ki yâ Rabbi seni ne yerde bulayın.” (TaS: 732)

“(i, -e) **1.** Bir şeyin yapılmasını veya yapılmamasını kesin olarak söylemek, emretmek: ‘Ahlak sadece kötülük etmekten çekinmek değildir, başkalarının edecekleri kötülükleri de önlemeye çalışmayı buyurur.’ -N. Ataç. **2.** Söylemek, demek, düşüncesini bildirmek: Bir

şey mi buyurdunuz? ‘Çok doğru buyuruyorsunuz.’ -F. R. Atay. **3.** (-e) Gelmek, gitmek, geçmek, girmek: ‘Salona buyurmaz mısınız?’ -M. C. Kuntay. **4.** (-i) Almak: ‘Buyurunuz kahvenizi!’ -M. E. Yurdakul. **5.** (yar) Etmek, eylemek: ‘Size karşı derin hürmeti vardı, lütf buyurur sorarsanız yalnızlığını hissetmez.’ -R. H. Karay.” (TS: 420)

bükmek: Clauson (1972: 324), sözcük için Kaşgari’den yola çıkarak iki anlam veriyor: “1. ‘eğ-, bük-’ vb. (geçişsiz); 2. ‘rahatsız hisset-, (birşeyden Abl.) tiksini-’”. Genellikle ilk anlamda bütün modern şivelerde yaşadığını da belirtmektedir. TaS ve TS’de tespit edilen anlamlar göz önüne alındığında temel anlamının yanı sıra sözcük yeni iki anlam kazanmıştır. Bu yönden sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

bükmek: **1.** Hareket etmek.

“Kimisi boş yer içer, oynar **büker**

Kimi dün, gün durmadan zahmet çeker” (TaS: 739)

2. Oynamak, raksetmek.

“Saçı saçtılar şazılık ettiler

Muti oldular ana yüz tuttular

Delim dürlü çalgı ile **büktüler**” (TaS: 740)

“(i) **1.** Sertçe çevirmek, kıvrırmak: ‘Bu kez onu sürmeden olduğu yerde büküp altına aldı.’ - S. Birsal. **2.** (nsz) Birkaç tel ipliği burarak sarmak: İpek bükmek. **3.** Eğmek: Olur der gibi başını büktü. Çelik halatı büktü. **4.** Katlamak: ‘Büktüğüm yeri kaybetmişim, nereye kadar geldiğimi bilmiyorum.’ -S. M. Alus. **5.** Döndürmek.” (TS: 422)

bükük: TaS’da verilen tanım ve tanık, sözcüğün bir isim olarak kullanıldığı gösteriyor. Ama Türkiye Türkçesinde sözcük daha genel anlamda bükülmüş şeyler için sıfat olarak kullanılmaktadır. Buna göre sözcük genelleşerek sıfatlaşmış ve anlam alanı genişlemiştir.

bükük: Dönemeç.

“El-mahniye [Ar.]: Dere **büküğüne** ve dolamacına derler.” (TaS: 740)

“sf. Bükülmüş, eğilmiş olan.” (TS: 423)

bürümek: TaS ve TS’de verilen anlamları incelediğimizde sözcüğün temel anlamını koruduğu anlaşılmaktadır. Ancak sözcüğün temel anlamına ek olarak mecazlaşma yoluyla anlam alanı genişlemiştir. Somut anlamın yanına soyut anlam eklenmiştir:

bürümek (bürimek): Örtmek, setretmek, sarmak.

“Yüzünü **büri** deve üzre otur

Kardaşını var saraya sen getir” (TaS: 743)

“(i) **1.** Sarmak, kaplamak, örtmek, basmak, istila etmek: ‘Tarlayı otlar bürümüştü.’ -N. Nâzım. **2.** mec. Çok, güçlü etkilemek: ‘Bir kötümserlik bürümüş sizin içinizi.’ -N. Ataç.” (TS: 424)

bütün: Clauson (1972: 306), sözcüğün anlamının genellikle ‘bütün, hepsi’ olduğunu, sonraki dönemlerde ‘mükemmel’ anlamında kullanıldığını tespit etmiştir. Arslan da (2008: 230), sözcüğün EAT’de ‘mükemmel, eksiksiz, sağlam’ gibi yan anlamlar kazanarak anlam alanını genişlettiğini söylemiştir. TaS’daki örneklere bakıldığında bu tespitin doğru olduğu anlaşılıyor. sözcük Türkiye Türkçesinde de bu değişimi devam ettirmiş ve sözcüğün anlam alanı genişlemiştir.

bütün: Mükemmel, tamam, sağlam, eksiksiz, parçalanmamış.

“‘Cebbar’ın mâ’nisi bütün sıyıcıdır, bir mâ’nisi de sınığı **bütün** eyleyicidir.” (TaS: 744)

“Muhibbim dirse yanlıştır inanman

Bütündür ahdi mahub ile sanman” (TaS: 744)

“‘Cem’olmuşa: muhassal [Ar.], dahi **bütün**: mükemmel...” (TaS: 744)

“sf. **1.** Eksiksiz, tam: ‘Size bütün bir kış için kuru ot temin edecek.’ -N. Hikmet. **2.** Çok sayıdaki varlık ve nesnelerin hepsi: ‘Bütün civar köylerde onu sevmeyen yoktu.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **3.** Bozuk olmayan (para): Bütün para. **4.** Parçalanmamış. **5.** a. Birlik, tamlik: ‘Şiirde bir bütünün lüzumuna inananlar bile mısralar arasında birtakım aralıklar kabul eder.’ -O. V. Kanık.” (TS: 425)

büzmek: TaS ve TS’de tespit edilen anlamlar karşılaştırıldığında sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği göze çarpmaktadır.

büzmek: Burmak.

“... Gayet eyüsü oldur. Şimdiki asırda değme tabib bilmez, katı kaabızdır mazu gibi, dili **büzer**.” (TaS: 746)

“(i) **1.** Buruşturarak, sıkıştırarak veya kıvrım yaparak bir şeyin alanını ve hacmini küçültmek: ‘Herkesin ağız torba değil ki çekip büzesiniz.’ -B. Felek. **2.** Kısmak. **3.** mec. Kapatmak, dedikodu yapılmasına engel olmak.”²⁴⁰ (TS: 340)

can alıcı:²⁴¹ Sözcüğün temel anlamı geçmişte Azrail iken Türkiye Türkçesinde bu anlamının kullanım sıklığı azalmıştır. Anlam genişlemesiyle kazandığı ‘önemli, çarpıcı’ anlamının kullanım sıklığı artarak temel anlamda kullanılmaktadır. sözcük yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

can alıcı: Azrail.

²⁴⁰ TS’de üçüncü sırada verilen anlam internetteki sözlükten alınmıştır.

²⁴¹ Bk. sözcükteki anlam iyileşmesi.

“Bunlar eydür **can alıcı** almadı

Canımızı vü katına gelmedi” (TaS: 749)

“**Can alıcı**dan korkup oğlancıkların yazuz öğretme.” (TaS: 749)

“İster iken tabib-i dermanı

Tuş gelür **can alıcıya** canı” (TaS: 749)

“sf. **1. En önemli, çarpıcı:** ‘Şimdi bu incelemeyi özetleyişimizin en can alıcı sebebine geliyoruz.’ -F. R. Atay. **2. Kahredici, kendinden geçirici, aşırı çekici:** ‘Dane dane benleri var yüzünde / Can alıcı bakışları gözünde’ -Halk türküsü. **3. a. din b. Azrail.**” (TS: 440)

cankurtaran: Teknolojik gelişmeler sonucunda sözcük, ‘denizde kullanılan bir araç’ manasındayken ‘karada kullanılan bir araç’ manasını kazandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca denizde tatil bir sektör haline gelince tatili sağlayan özel şirketlerin, kurum ve kuruluşların plajda yüzme güvenliğini sağlama zorunluluğu doğmuştur. Bu yüzden doğadan insana aktarma yoluyla sözcüğün bir meslek adı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Böylece sözcüğün anlam alanı genişlemiştir:

can kurtaran: Büyük yelken.

“Büyük yelken, ki **can kurtaran** derler...” (TaS: 753)

“a. **1. Hasta veya yaralı taşımaya uygun hazırlanmış özel araç, ambulans. 2. Havuz veya plajda yüzme bilmeyenleri uyarıcı ve tehlike anında onları kurtaran kimse:** ‘İmdat! İmdat!..

Cankurtaran yok mu?’ -E. M. Karakurt.” (TS: 442)

cırlayık: Anlam genişlemesine uğrayan sözcüklerden biri de budur. TaS’da tespit edilen örneklere bakıldığında bugün TS’de halk kullanımı olarak verilen ‘ağustos böceği’ anlamının olduğu anlaşılıyor. Türkiye Türkçesinde sözcük daha çok ‘güzel öten bir kuş’ anlamında kullanılmaktadır:

cırlayık, (cırtlayık, cırlayık, cırtlayık): Ağustos böceği

“Senin halin o cırlayık benzer

Karınca ile olmuştur birader

Var imiş **cırlayık** bir beli ince

Anunla kardaş olmuş bir karınca” (TaS: 770)

“Meğerki **cırlayık** fasl-ı şitada

Karincadan talep kılmış zevade” (TaS: 770)

“a. hay. b. **1. Örümcek kuşugillerden, ormanlık, çalılık yerlerde yaşayan, güzel öten bir kuş** (Lanius). **2. hlk. Ağustos böceği.**” (TS: 461)

curcuna: Sözcüğün asıl anlamı TaS’da da tespit edildiği gibi ‘raks’dır. Bu raks, usulü gereği hızlı yapılır ve gürültü, şamata meydana gelir. Anlam alanı genişlemiş olan

sözcük karışık durumlarda meydana gelen ‘gürültü, şamata’ için de kullanılmaya başlamıştır.

curcunu (curcuna, curcuni): Kaba eti oynatarak yapılan dans.

“Kecül [Fa.]: Ucasını oynatıp raks urmak ki **curcuni** derler.” (TaS: 779)

“Keçül [Fa.]: Halkın **curcuna** tâbir eyledikleri rakstır.” (TaS: 780)

“a. **1. Gürültülü, karışık durum:** ‘Adnan yatağına uzanmış, dün geceki curcunayı düşünüyordu.’ -M. C. Kuntay. **2. Alaturka müzikte hızlı bir usul:** ‘Sonra bir curcuna havası söyledi ve üç yabancı da dâhil olduğu hâlde salondakilerin hepsini oynattı.’ -P. Safa.” (TS: 473)

cücük: TaS’da sadece ‘kuş yavrusu’ anlamı tespit edilmiştir. Ancak Nişanyan (2010: 99), 15. yüzyılda ‘cicik bitkinin yerden ilk çıkan yeşilliği’ anlamını da tespit etmiştir. Bu anlamlar Türkiye Türkçesinde varlığını devam ettirmektedir. Bu anlamlara ek olarak sözcük yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

cücük: Cıvciv, kuş yavrusu

“Yumurtadan çıkıcak mâkiyanın

Zarif olur **cücüğü** gayet anın” (TaS: 780)

“a. **1. Tomurcuk. 2. Soğan, marul vb. katmerli bitkilerin en iç bölümü. 3. Bir şeyin küçüğü veya onu andıran bir parçası. 4. hlk. Kümes hayvanlarının yavrusu, cıvciv. 5. hlk. Kuş yavrusu.**” (TS: 473)

cüce:²⁴² Farsça-Türkçe sözlükte sözcük ‘cûce: (Peh.) cıvciv; kuş yavrusu’ olarak verilmektedir (BFTS-218). TaS’da ‘cıvciv’ anlamında tespit edilen sözcük Türkiye Türkçesinde doğadan insana aktarma yoluyla başka anlama geçmiştir. Ayrıca sözcük bitkiler için de kullanılmaya başlamıştır. Bu da sözcüğün genelleşerek anlam alanının genişlediğini göstermektedir.

cüje: Cıvciv, yavru

“Beyzanın çün sureti bulur zeval

Cüj’olup candan ana irer kemal” (TaS: 780)

“sf. **1. Boyu, normalden çok daha kısa olan (kimse):** ‘Bunlardan başka köyün iki meczubu, bir cücesi vardır.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **2. mec. Gelişmemiş (bitki):** Cüce ağaçlar.” (TS: 473)

çaba:²⁴³ Nişanyan (2010: 87), sözcüğün anlamını XV. yüzyılda Osmanlı Kanunnameleri’nde ‘toprak sahibi olmayanlardan alınan bir tür vergi’; XVII. yüzyılda

²⁴² Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

²⁴³ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

ise ‘karşılıksız verilen şey, bedava’ olarak tespit eder. Nitekim Pakalın (1971: 253), Nişanyan’ın verdiği ilk anlamı doğrular: “**Caba Akçası** (Mal.) *Timar usulü cari olduğu zamanlarda uhdesinde arazi bulunmayan ve ticaretle meşgul bulunanlardan alınan bir nevi verginin adı...*”. Türkiye Türkçesinde sözcüğün ‘bedava’ anlamının yanı sıra ‘fazla olarak, fazladan, üstelik’ anlamını kazanarak anlam alanı genişlemiştir.

çabayı kesmemek: Bedava vermekte devam etmek.

“Arkadaş zemmetme kahvecileri

Kahvecinin bazen iyisi vardır

Yedirir ekmeği, kesmez **çabayı**

Harcın hesabetmez dayısı vardır” (TaS: 747)

“a. **1.** Bir şey ödmeden, para vermeden alınan şey, bedava: ‘Bu mâni benden sana caba olsun.’ -S. Birsal. **2.** zf. (ca’ba) Fazla olarak, fazladan, üstelik: ‘Kilometre başına bilmem ne kadar litre benzin dağıtılmış, yağ da caba!’ -S. F. Abasıyanık.” (TS: 433)

çakışmak: *Çak-* fiilinin işteş şekli olan sözcük geçmişte daha ziyade iki kişinin karşılıklı tartışmaları anlamında kullanılmıştır. TaS’da fiilin sadece mecazi anlamı tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinde fiil bu anlamının yanı sıra yeni anlamlar kazanmıştır. Özellikle matematik bilminde bir terim olarak kullanılması sözcüğün anlam alanının genişlediğini göstermektedir.

çakışmak: Birbirini kovlamak

“Rahmet ile yazuğa bakışalım

Gel biri birimizi **çakışalım**” (TaS: 802)

“(le) **1.** Birbirine geçip kenetlenmek, takılmak. **2.** (nsz) Aynı zaman dilimine denk gelmek: İki sınıfın dersleri çakıştı. **3.** (nsz) hlk. Söz yarışması etmek: Saz şairleri çakışıyor. **4.** mat. Doğru, açılı, yüzey vb. geometrik biçimler üst üste konulduklarında birbirini bütünüyle örtterek eşit olmak.” (TS: 483)

çakıştırmak: *Çak-* fiilinin işteşinin ettirgen şekli olan sözcük temel anlamın yanında yeni anlamlar kazanmıştır; böylece anlam alanı genişlemiştir.

çakıştırmak: İki şey arasındaki farkı anlamak için karşılaştırmak, mukayese etmek.

“El-muâvere [Ar.]: ... ve ölçekleri takdir ve tahmin eylemek manasınadır ...ve muâyere iki ölçeği **çakıştıdırup** ayarlamak manasınadır.” (TaS: 802)

“(i) **1.** Çakışma işini yaptırmak. **2.** (nsz) tkz. İçki içip keyfetmek: ‘Güzel meze ile arada bir de çakıştıyorlar.’ -M. Ş. Esendal. **3.** müz. Porte üzerindeki notalara söz ögesinin bölümlerini yerleştirmek.” (TS: 483)

çalım: Nişanyan (2010: 102), sözcüğün 14. Yüzyılda ‘1. Vuruş, darbe, 2. Endam, gösteriş, boy pos’ anlamlarını tespit etmiştir. TaS’da ise sadece ‘vuruş’ anlamı tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinde sözcüğün yeni anlamlar kazandığı anlaşılmaktadır.

çalım: Vuruş

“Diri hod bir çalımda öldürülür

Dirilmez ölü ölse il dirilür” (TaS: 809)

“a. 1. Karşıdakini etkilemek amacıyla yapılan abartılı davranış, kurum, caka, afra tafra, afur tafur, zambır: ‘Sözlerini tartarak konuşuyorlarsa çalımlarından değil bu.’ -N. Uygur.

2. Kılıcın keskin yanı. 3. Menzil, erim: Kurşun çalımı. Göz çalımı. 4. Biraz benzeme, andırma. 5. den. Geminin su kesiminden aşağı bölümünün baş ve kış bodoslamasına doğru darlaşması. 6. sp. Bir oyuncunun topu elinden veya ayağından kaçırmadan karşısındaki oyuncularını kıvrak hareketlerle geçmesi.” (TS: 486)

çalışmak: *Çal-* fiilinin işteş çekli olan sözcük TaS’da özellikle ‘vuruşmak, çarpışmak, savaşmak, çarpışmak’ anlamında tespit edilmiştir. TS’ye bakıldığında ise sözcüğün genel anlamda bir ‘mücadele ederek iş yapmak’ anlamının olduğu anlaşılıyor. Böylece sözcüğün anlam alanı genişlemiştir.

çalışmak: Vuruşmak, çarpışmak, savaşmak, kılıçlaşmak.

“Çalışanda kara polat öz kılıcın gedilmesin.” (TaS: 811)

“(nsz) 1. Bir şeyi oluşturmak veya ortaya çıkarmak için emek harcamak: ‘Aldırma sen hemen çalış ki biraz / Çalışan ilerler, yerinde kalmaz’ -E. B. Koryürek. 2. Herhangi bir iş üzerinde olmak. 3. -de İşi veya görevi olmak, bulunmak: ‘İnşaatlarda çalışan işçiler birer ikişer inşaatların kapılarından geri dönüp geldiler.’ -L. Tekin. 4. Makine veya aletler işe yarar durumda olmak veya işlemekte bulunmak. 5. (-e) Bir şeyi yapmak için gereken çarelere başvurmak, o şeyi gerçekleştirmek için kendini zorlamak, çaba harcamak: ‘Olduğundan fazla yaşlı görmeye çalıştığımı sezdim.’ -R. H. Karay. 6. (-e) Bir şeyi öğrenmek veya yapmak için emek vermek: ‘Dar ve sapa yollardan hızla yürümeye çalışıyorduk.’ -A. H. Tanpınar.” (TS: 487)

çalmak: Clauson (1972: 417-418), fiilin orijinal anlamını ‘yık-, yere at-’ olarak verir ve sözcüğün geniş bir anlam alanıyla modern şivelerde yaşadığını belirtir. TaS ve TS karşılaştırıldığında sözcük anlam alanı genişlemiştir.

çalmak (I): 1. Katmak, karıştırmak.

“Ürne [Ar]: Bir ottur süde çalarlar peynir ederler.” (TaS: 815)

2. Sürmek, sürüşürmek, tılâ etmek.

“Kanım alıp yüzüme çalma demişsin ana sen

Sen niçün çaldın ya uşşakın yüzüne kanını” (TaS: 815)

3. Sürmek, sığamak

“Kanadıyla ayı üç kerre **çaldı**

Kelef oldu yüzünde yeri kaldı” (TaS: 815)

çalmak (II): 1. Kesmek üzere sürmek, kesmek.

“Ve bıçağın bilegil ve boğazıma tiz **çalgıl** kim ölüm bana genez ola, ölüm kim acısı yavlak katıdır.” (TaS: 815)

2. Vurmak, çarpmak, atmak.

“Bunu görücek el ele **çaldılar** gülüştüler.” (TaS: 817)

3. Çelmek.

“Mîcar [Ar.]: Top **çalacak** çevgân.” (TaS: 818)

4. Çizmek, iptal etmek

“Hat-ı isyan u cürmümü ey Hak

Kalem-i afvin ile **çal** mutlak” (TaS: 819)

çalmak (III): Bağlamak, takmak, sarmak

“Tarrarlık esbabın eline aldı ve kemend-i pür-tâbın beline **çaldı**.” (TaS: 819)

“(i, -e) **1. Başkasının malını gizlice almak, hırsızlık etmek, aşırmaq: ‘İngiliz cephesinden at kaçırıp bize satan bedeviler dönüşlerinde bizim atlarımızı çalıp İngilizlere satarlardı.’ -F. R. Atay. 2. Vurarak veya sürterek ses çıkartmak: ‘Bir yandan mızıka istiklal havasını çalıyordu.’ -R. E. Ünaydın. 3. nsz Bir müziği dinlemeyi sağlayan aleti çalıştırmak: ‘Fevkalade zekidir; iyi dans eder, piyano çalar, tenis oynar, ata biner, avcıdır, kayakçısıdır.’ -R. H. Karay. 4. (nsz) Ses çıkarmak, ses vermek: ‘Hafif hafif ısıklar çalan sesi eski keskinliğini kaybetmiştir.’ -R. N. Güntekin. 5. Atmak, çarpmak, vurmak. 6. Üzerine sürmek: Ekmeğin üzerine yağ çaldı. 7. (-i) Bozmak, zarar vermek. 8. (-i) Kumaşın bir parçasını kesmek. 9. Madeni oymak, kalemlle işlemek. 10. (-e) Benzemek, andırmak: ‘Geniş alınlı, kırmızıya çalar, kahverengi saçlı, altın dişli tuhaf bir delikanlı gülümsedi.’ -S. F. Abasıyanık. 11. mec. Zamanı boşa harcatmak, ziyan edilmesine yol açmak. 12. (-i) hlk. Süpürmek, temizlemek: Tozu çalmak.” (TS: 489)**

çamur:²⁴⁴ Türkiye Türkçesinde anlam genişlemesine uğrayan sözcüklerden biri de budur. TS’ye bakıldığında sözcüğün mecazlaşma yoluyla insanlar için kullanılması anlam alanının genişlediğini göstermektedir.

çamır: Çamur

“Serb [Ar.]: ü pih [Fa.]: iç yağının mânası, **çamır:** tıyn [Ar.] ü lûş.” (TaS: 819)

“a. **1.** Su ile karışıp bulaşır ve içine batılır duruma gelmiş toprak, balçık: ‘Köy yolları tozdan ve çamurdandır ama sevgi ve ızdırapla doludur.’ -M. Kaplan. **2.** sf. mec. Sataşkan çevresini tedirgin eden, sulu, arsız (kimse): ‘Çamur oyuncu ile dürüst oyuncuyu herkes

²⁴⁴ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

karıştırıyor.’ -H. Taner. **3.** hlk. Yapı işlerinde kullanılan çeşitli malzemeden oluşmuş harç.”
(TS: 491)

çapkın:²⁴⁵ *Çap-* fiilinden türeyen sözcük TS’de dört anlamda verilmiştir. Bu yüzden anlam alanı genişleyen sözcüklerden biri de budur.

çapgın at, (çapkın at): Hızlı koşan at

“Ol kadar yürür ki ardından **çapgın** at yetişmez.” (TaS: 824)

“çapkun etmek: Akın etmek.

Nice bin ceng-cûyan ile Azerbaycan üzerine **çapkun** etmeğe ferman buyrulmuş idi.” (TaS: 826)

“sf. **1.** Geçici aşklar ve ilişkiler peşinde koşan (kimse), hovarda: ‘Sen onun karşısına çapkın bir adam gibi çıktın.’ -P. Safa. **2.** Cinsellik hatırlatan: ‘Bunlar, herhangi bir caz havasına uyar gibi omuz, gerdan kırar, kalça sallar ve mantolarını çapkın bir eda ile şöylece omuzlarının üstüne atıverirler.’ -H. E. Adivar. **3.** Haylaz: ‘İyidir, hoştur... ille velakin birazcık delişmendir, birazcık çapkındır.’ -O. C. Kaygılı. **4.** ünl. Okşayıcı bir seslenme sözü: ‘Kostüm yeni, potinler yeni, gömlek yeni... güveyi mi giriyorsun çapkın!’ -P. Safa.”
(TS: 495)

çapraz: Farsça kökenli olan sözcüğün TaS ve TS’deki tanıkları karşılaştırıldığında Türkiye Türkçesinde anlam alanının genişlediği anlaşılıyor.

çaparız, (çaparuz): **1.** Güç, çapraşık.

“El-usrâ [Ar.]: Güçlük, sa’b gibi ki mukabili yüsâ [Ar.] dır, **çaparuz** dahi derler.”

“Düşvâr [Fa.]: Güç ve sarp ve müşkil ve **çaparız** manasınadır.” (TaS: 822)

2. Tokat, vuruş

“Anın yüzüne baktığım için hava yüzünden bir tabanca geldi yüzüme dokundu ve avaz işittim kim: ‘Latmetün bi-lâhzatin’ yani bir kez bakmağa bir **çaparız**.” (TaS: 822)

“sf. **1.** Eğik olarak birbiriyle kesişen. **2.** İki taraflı, karşılıklı: Çapraz ateş. **3.** zf. Eğik bir biçimde: ‘Boynuna çapraz astığı tüfeğini yokladı.’ -S. Kocagöz. **4.** a. Karşı tarafın yanı: ‘Oturuşunu değiştirdi, çaprazındaki masayı değil de hemen sağındakini görecektir şekilde yan döndü.’ -E. Şafak. **5.** a. Bir tür olta iğnesi. **6.** a. hlk. Kopça, düğme. **7.** a. sp. Güreşte rakibin koltuk altından kol geçirip sarma oyunu.” (TS: 495)

çarpmak:²⁴⁶ TaS’da sözcüğün sadece ‘sıvamak’ anlamı tespit edilmiştir. Sözcüğün tespit edilen bu anlamı Türkiye Türkçesinde artık kullanılmamaktadır. sözcük bu anlamı kaybetmiş ve anlam alanı daralmıştır. Ancak sözcük Türkiye Türkçesinde çeşitli

²⁴⁵ Bk. sözcükteki anlam daralması, anlam kötüleşmesi.

²⁴⁶ Bk. sözcükteki anlam daralması.

yollardan yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir. Buna ek olarak sözcük matematik biliminde bir terim olarak kullanılmaktadır.

çarpmak: Sıvamak, sürmek, bulaştırmak

“Kuzular boğazlasınlar ve anın kanın evleri kapısına **çarp**sınlar kim ben Tanrı sizin düşmanınız üstüne azab viribirven.” (TaS: 833)

“(e) **1.** Hızla değmek, vurmak: ‘Eşiği aşım, içeri girdim, ortada duran uzun bir masaya çarptım.’ -A. Kutlu. **2.** (-i) Etkisiyle birdenbire hasta etmek: Güneş çarpmak. Kömür çarpmak. **3.** (-i) Varlığına inanılan bir gücün öfkesine uğramak: ‘Yeşildirek’te yatan evliya hepimizi çarpar.’ -K. Tahir. **4.** (-i) El çabukluğu ile çalmak, dolandırarak elde etmek: ‘Köprüden denizi seyredenlerin cüzdanını hep çarparlar.’ -B. Felek. **5.** (-i) Kurnazlıkla, zorla ele geçirmek: ‘İhtiyarın üç aylıkları aldığı günler çıkagelir, allem edip kallem edip zavallının yarı maaşını çarpar kaçar.’ -H. Taner. **6.** (nsz) Kalp, hızlı hızlı vurmak. **7.** (-i, -le) mat. Biri çarpılan, öbürü çarpan denilen iki sayı verildiğinde çarpanı çarpılandaki birim kadar çoğaltarak çarpım adı verilen bir üçüncü sayıyı elde etmek, darp etmek. **8.** (-i) mec. Çekiciliğiyle etkilemek, şaşırtmak: ‘Güzel halk türkülerinde beni çarpan şey bunların hepsinin arkasında bir vaka, bir macera, nihayet bir insan bulunmasıdır.’ -B. R. Eyuboğlu.” (TS: 500)

çatal:²⁴⁷ Sözcük *çat-* fiilinden türetilmiştir. Sözcüğün kökü olan fiilin asıl anlamını Clauson (1972: 402) ‘bir araya getirmek, katmak’ olarak verir. TS’ye göre sözcüğün anlam alanı genişlemiştir. Sözcükteki anlam genişlemesinin yönü genel olarak somuttan somuta şeklinde gerçekleşmiştir. Ancak sözcüğün kazandığı en dikkat çekici anlam ise dokuzuncu maddede yer alan soyut manadır.

çatal: Üç değneği bir demir halkaya bağlamakla vücuda getirilen bir av âleti.

“Tabelhun [Fa.]: Dört mânası vardır...2 -Bir nevi âlet-i şikârdır, üç değneği bir demir halka ile bendedip kuş sürüsüne atarlar; ol ağaçtan olmağla ismiyle müsemma oldu, âmme bunu tahrif edip tabalgu ağacı ve **çatal** dahi derler.” (TaS: 834)

“**çatal at:** Binilen at ve yedeki.

Çatal at ile ileri gönderip.” (TaS: 834)

“**Çatal** atla sürüp bir gün Şam’a dahil olup.” (TaS: 834)

“a. **1.** İki veya daha çok kola ayrılan değnek. **2.** Yol, ağaç gibi kollara ayrılan şeylerin ayrılma yeri. **3.** Dallı olan şeylerin her kolu. **4.** Yemek yerken kullanılan iki, üç veya dört uzun dişli çoğunlukla metal araç: ‘Çatalı elinden düştü, ağzı açık kaldı.’ -P. Safa. **5.** Dirgen. **6.** Bir tür olta iğnesi. **7.** sf. Ucu kollara ayrılmış: Çatal yol. **8.** sf. İki taraflı: ‘Evlerinin önü çatal pınarlar / İçerler suyunu beni anarlar’ -Halk türküsü. **9.** sf. İki anlamlı, iki türlü anlaşılabilir: Çatal söz.” (TS: 501)

²⁴⁷ Bk sözcükteki anlam daralması.

çatlatmak: *Çatla-* fiilinin ettirgen şekli olan sözcük yansıma olan *çat* kökünden türemiştir. Fiilin asıl anlamında somut nesnelere kırılmasıyla meydana gelen ses anlamı vardır. Bu temel anlam TaS’da tespit edilememiş ve tanık verilmemiştir. TaS’da tespit edilen anlama göre fiilin o dönemden mecazlaşarak soyut anlama geçtiği anlaşılıyor. *Çatlat-* fiilinin bu anlamı Türkiye Türkçesinde kullanılmamakta ancak yeni mecazi anlamlar kazanan sözcüğün anlam alanı genişlemiştir.

çatlatmak: Çıtlatmak, sezdirecek kadar anlatmak

“O meh-rûye bulup takribini dün yalıda çattım

Balıkta avlayıp keyfin ricay-i vaslı **çatlattım**” (TaS: 836)

“(–i) **1.** Çatlak duruma getirmek: ‘Elindeki ustura ile çatlatacağı bu canlı yemişe baktı.’ –Ö.

Seyfettin. **2.** Çatlamasına yol açmak: ‘Duvarları, tavanı çatlatacak kadar şiddetli olan ve birdenbire kulağa saldıran bu ses dalgası kimsenin kulağını incitmedi.’ –H. E. Adıvar. **3.**

mec. Sabrını taşımak: ‘O dibek kafalı Sülukoğlu’nu hasedinden çatlatacağız.’ –E. E. Talu.

4. mec. Aklını kaçırmak.” (TS: 505)

çatma: Sözcük *çat-* fiiline –*mA* isim-fiil eki getirilerek türetilmiştir ve birçok meslekte kalıplaşarak aletler için kullanılmıştır. Fiilin asıl anlamını Clauson (1972: 402) ‘bir araya getirmek, katmak’ olarak verir. Sözcüğün TaS’da iki anlamı tespit edilmiştir. Ancak şimdiye kadar ağızlarda tespit edilebilen on dört anlamı vardır. Sözcüğün ağızlarda çok anlamlı olması onun eski dönemlerde de yaygın kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca TS’de yedi anlamı tespit edilmiştir. Bu veriler doğrultusunda sözcüğün tarihî süreçte yeni icat edilen nesnelere için ad olarak kullanılması anlam alanı genişlemiştir, diyebiliriz.

çatma: Çiçekli kadife kumaş

“Korkarım ateş-perest ola cihan halkı temamla

Her ne gün beğzademiz k’altunlu **çatmalar** giyer” (TaS: 837)

“**Çatma** fistan giy verir ziyemet benim canım sana

Yaraşır kaplan derisi takya arslanım sana” (TaS: 837)

çatma ev: ağaçlar birbirine çatılarak yapılan kır evi.

“Bir **çatma** ev ve bir ahur ve bir döğme dam.” (TaS: 837)

“a. **1.** Çatmak işi. **2.** Provada geçici olarak bir giysiye iliştilmiş olan parça. **3.** Duvarları ağaç gövdesinden birbirine takılarak ve çivisiz olarak yapılan yayla evi, Yörük çadırı. **4.** Bir

çeşit döşemelik kumaş: ‘Sonra o çatma örtülü minderler üstüne oturmuş, albayın İstanbul hakkındaki suallerine kısa kısa cevap vermişti.’ –H. E. Adıvar. **5.** Ahşap yapılarında ağaç

iskeletin temel parçaları. **6.** Semerin ağaç kısmı. **7.** Heykel yapımında çamuru ayakta tutan tel iskelet.” (TS: 506)

çatmak:²⁴⁸ Asıl anlamı ‘bir araya getirmek, katmak’ anlamında olan sözcük tarihî ve modern lehçelerin çoğunda yaşıyor. Sözcüğün TaS’da üç anlamı tespit edilmiştir. Sözcüğün anlam alanının o dönemde genişlemeye başladığı bu üç anlamdan anlaşılmalıdır. TS’de sözcüğün on anlam üstlendiği anlaşılıyor. Bunlardan yedinci maddede işlenen ‘sataşmak’ anlamı, sözcüğün mecazi bir anlam da kazandığını göstermektedir. sözcük Türkiye Türkçesinde yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

çatmak: 1. Birbirine bağlamak, tutturmak.

“Kırk dokuz atı dükelcüğün dutar

Kamusunu biri birine **çatar**” (TaS: 838)

2. Parçaları birbirine tutturmak suretiyle bir şey yapmak.

“Ece Beğle Gazi Fazıl bir sal **çattılar** bindiler.” (TaS: 838)

3. Karşılaşmak, dokunmak, çarpmak

“Enginde gece furtuna zuhur ederse her gemi fenerini yaka, Feneri yoğusa birer fener asa tâ ki gemiler biri birine **çatup** hatâ etmeyeler.” (TaS: 838)

“(i) **1.** Odun, değnek, kılıç, tüfek vb. uzun şeylerden birkaç tanesini, tepelerinden birbirine çaprazlama dayayarak durdurmak: ‘Avlusunda silahlarını çatmış, ayaklarını germiş askerler var.’ -F. R. Atay. **2.** Kereste vb.ni birbirine tutturmak: ‘Kırık tahtaları bir solukta yan yana çattılar.’ -L. Tekin. **3.** Bir şeyi yapmak için gerekli parçaları bir araya getirmek: ‘Koca bir nahiye titreştik, odunsuz yattık / O büyük mektebi gördün ya, kışın biz çattık’ -M. A. Ersoy.

4. Yükü hayvana iki yanlı yüklemek. **5.** Başa yemeni, çatki, yazma vb.ni bağlamak. **6.** (-e) Üzücü, kızdırıcı veya şaşırtıcı olaylarla karşılaşmak: ‘Hacı Mustafa bağıyor, ömründe böyle bir işe çatmadığını söylüyordu.’ -R. H. Karay. **7.** (-e) Yazıyla veya sözle sataşmak:

‘Böyle söyler de sonra yemek biraz azca çıkarsa yahut pek düzgün olmasa açığıya çatacak gibi olur.’ -M. Ş. Esendal. **8.** (-e) Rastlamak, karşılaşmak: ‘Nerden çattım böylesi bir güzele...’ -C. S. Tarancı. **9.** (-e) huk. Gemiler birbirine çarpmak.” (TS: 506)

çeki: *Çek-* fiilinden türemiş bu ismin, kökündeki çok anlamlılığa bağlı olarak anlam alanı genişlemiştir. TaS’da bir anlamı tespit edilen sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam alanının genişlediği anlaşılıyor. Özellikle TS’de üçüncü maddede işlenen mecazi anlam dikkat çekicidir. Türkiye Türkçesi ağızlarında da sözcüğün çok anlamlı olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Ağızlarda tam on dört anlamı tespit edilen sözcüğün çoğunlukla aletler için kullanıldığı göze çarpmaktadır. Burada anlamın genişlemesinin ve çok anlamlılığın temel nedenlerinden olan teknolojik gelişmelere bağlı olarak icat edilen yeni nesnelere ad verme ihtiyacı bariz bir şekilde hissedilmektedir.

²⁴⁸ Bk. fiildeki anlam kötüleşmesi.

“**çeki (I) 1.** Kadınların başlarına bağladıkları başörtüsü: Bugün, kızlara ikişer liraya çeki alacağım. **2.** Alna bağlanan yazma veya çember: Başım ağrıyordu, çekilik birşey bulamadım. **3.** Kadınların fes üzerine sardıkları yemeni.

çeki (II) Halıyı tezgâha çekme: Halının çekisine yardım ediyorum.

çeki (III) Üzüntü, sıkıntı.

çeki (IV) Boyunduruğu oka bağlayan ağaç çivi.

çeki (V) 1. Ağırlık ölçüsü (1 kg.): Bize bir çeki tuz alıver. **2.** Tüfekte barut ve saçma miktarını gösteren ölçü.

çeki (VI) 1. Kuşak. **2.** Hayvanların beline bağlanan ip: Hayvanın çekisini sıkı bağla.

çeki (VII) Düğünlerde oyuna kaldıran kimse.

çeki (VIII) Pantolon.

çeki (IX) Düğüne götürülen hediye

çeki (X) Bıçkı, çakı.

çeki (XI) Ekin ve ot çekmek için ucu çengelli ağaç.

çeki (XII) Pamuk atanların yayı kirişe vurdukları aygıt.

çeki (XIII) Meyve ve sebze koymak için kullanılan kuru kamıştan örülmüş büyük sepet.

çeki (XIV) Hayvan palanının üstüne çekilen çul.” (DS: 1111-1112)

“**çeki, (ceki):** Kadın baş örtüsü

...Boğazında siyah Mardin **çekisi**yle boğulup...” (TaS: 848)

“a. **1.** Tartı. **2.** Odun, kireç vb. ağır ve kaba şeyleri tartmakta kullanılan, 225,978 kilogram olan ağırlık ölçü birimi. **3.** mec. Üzüntü, sıkıntı. **4.** hlk. Kadınların başlarına bağladıkları örtü: ‘Başı ağrıdığı zamanlar bağladığı beyaz çekiye çözüp var gücüyle yeniden düğümledi.’ -M. İlhan.” (TS: 510)

çekic: Nişanyan (2010: 106), sözcüğün yapısını ‘çak- + Iç’ olarak verir. Sözcükteki ünlü incelmesinin ise önsesdeki ‘ç’ sesinin etkisiyle olduğunu söyler. sözcük Kaşgarî’nin dördüncü cildinde ‘çekük: çekiç’ olarak geçmektedir (1986: 140). TaS’da da aynı anlamda tespit edilmiştir. TS’yi incelediğimizde ise sözcüğün o devir anlamının korunduğu anlaşılıyor. Bu anlama ek olarak spor dalında da terim olarak kullanılmaktadır. sözcük yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

çeküç: Çekiç

“... Pes eliyle ne diler ise eyler idi, oda sokmadın ve **çeküç** urmadın.” (TaS: 852)

“a. **1.** Çivi çakma, madenleri dövme vb. işlerde kullanılan saplı bir el aleti: ‘Saldırmak onun içgüdülerinden biridir ve yöntemi çekiçle felsefe yapmaktır.’ -S. Birsal. **2.** sp. Yaklaşık 1,20 metre uzunluğundaki madenî tele bağlı ve ağırlığı 7,257 kilogram olan gülle.” (TS: 510)

çekilmek: *Çek-* fiilinin edilgen şeklidir ve kökü gibi anlam alanı büyük ölçüde genişlemiştir. sözcük bazen kök anlamının yaşadığı anlam değişimini yansıtırken bazen de büsbütün farklı yeni kazanılan bir anlamı içermektedir.

çekilmek: Tartılmak

“... Kapandan hâriç yerde un ve buğday **çekilmesün** deyü nice emr-i şerif getirilip nida dahi olunmuş idi.” (TaS: 848)

“(nsz) **1.** Çekme işi yapılmak: ‘Ağlar çekiliyor dalyanlarda.’ -O. V. Kanık. **2.** (-e) Kendini geriye veya bir yana çekmek. **3.** (-den) Bir işten, bir görevden kendi isteğiyle ayrılmak, istifa etmek: ‘Hiçbir zaman mebusluktan çekilmek niyetinde değilim.’ -T. Buğra. **4.** Azalmak. **5.** Yok olmak: İneğin sütü çekildi. **6.** Bir yerden uzaklaşmak, bir yere uğramamak: ‘Dükkân karmakarışık, mallar bayat, kibar müşteriler birer birer çekiliyor, ayaktakımı her gün artıyor.’ -H. E. Adıvar. **7.** Geri gitmek, ricat etmek. **8.** (-den) Katılmamak, vazgeçmek: Yarışmadan çekildi. **9.** Katlanmak, üstlenmek, tahammül etmek: ‘Tabii kuaför salonu da çekilmez oluyor, sen konuşup güldürmeyince milleti.’ -E. Şafak. **10.** Tartılmak. **11.** Parça hâlindeki et kıyma biçimine getirilmek. **12.** mec. Uzaklaşmak, araya mesafe koymak: ‘Yalnız ben baştan boş buldum, buna fazla sokuldum. Şimdi çekildiğimi de belli etmek istemiyorum.’ -F. R. Atay.” (TS: 511)

çekim:²⁴⁹ *Çek-* fiilinden türemiş olan ismin toplumdaki yeni gelişmelere bağlı olarak anlam alanı genişlemiştir. Bu genişleme dil bilimi, fizik, sinema ve TV alanlarındaki gelişmelere bağlı olarak ad koyma ihtiyacından kaynaklanmaktadır.

çekim: Tartı

“Mi’yar [Ar.]: Çekici ve nesnenin **çekimi**.” (TaS: 848)

“a. **1.** Çekme işi. **2.** db. Fiillerin çeşitli zaman, kişi ve kiplere, adların da ad durumlarına göre uğradığı biçimleri, tasrif. **3.** fiz. Herhangi bir cismin, başka bir cismi kendine doğru çekme gücü, cazibe, traksiyon: Yer çekimi. Mıknatıs çekimi. **4.** sin. ve TV Alıcının sürekli olarak çalıştırılmasıyla elde edilen film parçası, plan.” (TS: 511)

çekirdek:²⁵⁰ Nişanyan (2010: 106), sözcüğün yansıma olduğunu ve *çakır* ‘vurma sesi’nden türediğini ifade eder. sözcük biyoloji ve fizik bilimlerinde terimleşmiş ve anlam alanı genişlemiştir. Ayrıca soyutlaşarak mecazi bir anlam da kazandığı göze çarpıyor:

çekirdek: Eskiden kuyumculukta kullanılan ve beş santiğrama karşılık olan ağırlık ölçüsü

“... Horasanı eyitti: Zer, yüz bir zerdîr, otuz üç dirhem beş **çekirdektir**, diyüp surreyi halife önünde kodu. Halife buyurdu: Saydılar, çektiler Horasanı didiği çıktı.” (TaS: 849)

²⁴⁹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

²⁵⁰ Bk. sözcükteki anlam daralması.

“a. **1.** Etili meyvelerin içinde bir veya birden çok bulunan, çoğu sert bir kabukla kaplı tohum: Kayısı çekirdeği. Zeytin çekirdeği. Karpuz çekirdeği. **2.** Yenmek için satılan ayçiçeği tohumu. **3.** Ağaçlarda soyulmayan bölüm. **4.** Biy. Bir hücrenin merkezini oluşturan cisimcik: İnsan kanındaki alyuvarlar, çekirdeği olmayan hücrelerdir. **5.** Fiz. Atom çekirdeği. **6.** Esk. Kuyumculukta kullanılan ve 5 cgr’a eşit olan ağırlık ölçüsü. **7.** Sf. Mec. Bir şeyin temelini oluşturan: Çekirdek kadro.” (TS: 512)

çekiş:²⁵¹ *Çek-* fiilinden türeyen sözcük geçmişte ‘münazara, mücadele’ anlamında kullanılmaktadır. sözcük bu anlamını bugün için Türkiye Türkçesi ağızlarında devam ettirmektedir. Nitekim TS’de sözcüğün bu anlamı halk ağzı olarak verilmektedir. Sözcük, Türkiye Türkçesinde yeni iki anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

“**çekiş**: Münazaa, mücadele

Ben kendi zatımı saklamak için vatani ve makamı terkeyledim ve faidesiz **çekışten** kaçmağı kendözüme vacip gördüm.” (TaS: 849)

“Eyitti ki sûhte İshak’la çekişip **çekış** arasında Eflak bıçağını değdirip...” (TaS: 849)

“a. **1.** Çekme işi: ‘Bir düğümü bir çekişte açmak imkânını temin eden kesik ip ucunu bulunca durdular.’ -P. Safa. **2.** Bir motorun çekme gücü: Benim arabanın çekişi çok iyi. **3.** hlk. Ağız kavgası.” (TS: 513)

çekişmek: Sözcük *çek-* fiilinin işteşidir. Clauson (1972: 417), sözcüğün birkaç farklı anlama sahip olduğunu söylemiştir. Osmanlı Türkçesi 14. yüzyılda sözcüğün ‘karşılıklı olarak çekmek’ anlamında olduğunu belirtmiştir. Erol (2008: 244), bu anlama ek olarak Eski Anadolu Türkçesi döneminde ‘kavga etmek, savaşmak, çekişmek, dövüşmek, çarpışmak; tartışmak, münakaşa etmek’ anlamlarını tespit etmiştir. sözcük yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir. TS’de tespit edilen üçüncü ve beşinci anlam yeni anlamlar kazandığını göstermektedir.

“**çekişmek, (çeküşmek)**: Münakaşa etmek, tartışmak

Padişahlar yakınlarının ve hasağilerinin işi hemişe hasutluk ve **çekişmek** ve birbirlerini yavuz sanmak olur.” (TaS: 850)

“(nsz, -le) **1.** İki yönünden karşılıklı çekmek: Halat çekişmek. **2.** Bir şeyi birbirine karşı çekmek: Bıçak çekişmek. **3.** Aralarında ad, niyet, kâğıt veya piyango çekmek: Kura çekiştiler. **4.** mec. Ağız kavgası etmek: ‘Seninle çekişmek lazım, büyük hareketlerin manasını anlamıyorsun.’ -P. Safa. **5.** mec. Üstün gelmek için karşılıklı çabalamak: Takımımız birincilik için çekişiyor.” (TS: 513)

²⁵¹ Bk. sözcükteki anlam iyileşmesi.

çekmek: Clauson (1972: 413), sözcüğün asıl anlamının belirsiz olduğunu, çok çabuk anlam alanını genişlettiğini söyler. Gerçekten de TaS ve TS karşılaştırıldığında anlam alanı çokça genişleyen sözcüklerin başında geldiği anlaşılacaktır. Nitekim TS’de fiilin kırk üç anlamı tespit edilmiştir:

çekmek: 1. Yükseltmek.

“**Çek** nedametten göğe dūd-ı dilin, dök kanlu yaş
Serv-i nazın terkin et gülberg-i handanı unut” (TaS: 851)

2. (Yemek) dizmek, sıralamak.

“Ne tekellüf et taama sufraya zülbiye **çek**
Ne kibar olup cihanda kayd-ı huddamiyye **çek**” (TaS: 851)

3. Tartmak.

“... Zer-i Nişabûrî var mıdır didi. Sarraf: Vardır didi. Hurasanî: Getir görelim didi. Sarraf kîseyi açtı Hurasanî iki eliyle bir avuç avuçladı kendi bezine bağladı, mührünü urdu, önüne kodu. Sarraf eyitti: **Çek**meden, saymadan niçün mühürledin.” (TaS: 851)

4. Uzatmak.

“... Meddile, ya’ni harflerini **çeke çeke**.” (TaS: 852)

5. Zor ile almak

“Halkın ehl ü iyâlin **çekme**.” (TaS: 852)

“(-i, -e) **1.** Bir şeyi tutup kendine veya başka bir yöne doğru yürütmek: ‘Hepsi iskemleleri çekerek masanın etrafında bir halka yapmaya hazırlanıyorlardı.’ -R. N. Güntekin. **2.** Taşıtı bir yere bırakmak, koymak. **3.** Germek: İpi çekmek. **4.** İçine almak, emmek. **5.** Bir yerden başka bir yere taşımak: Ekini tarladan çekmek. **6.** Bir amaçla ortadan kaldırmak: Piyasadaki parayı çekmek. **7.** Üzerinde bulunan bir silahla saldırmak için davranmak: ‘Elindeki tabancayı tetiğine basmak için yeni çekivermiş gibiydi.’ -T. Buğra. **8.** Atmak, vurmak: Dayak çekmek. Şut çekmek. **9.** Bir kimseyi veya bir şeyi geri almak. **10.** Güç durumlara dayanmak, katlanmak: ‘Yalnız bende meçhul bir hastalık vardı. Sekiz yaşından beri çekiyordum.’ -P. Safa. **11.** Tartıda ağırlığı olmak: ‘Tartsaydınız kırk, kırk beş kilodan fazla çekmezdi.’ -P. Safa. **12.** Döşemek: Kablo çekmek. **13.** Herhangi bir engel kurmak: ‘Derenin kış yaz kurumayan suları böğürtlen fidanlarını yükseltmiş, iki tarafa yemiş dolu bir koyu çit çekmiş.’ -R. H. Karay. **14.** Şans denemek amacıyla hazırlanmış kâğıtlardan birini almak: ‘Birisi niyet çeksin de biz de bir lokma bir şey yiyelim diye bekliyorlar.’ -S. F. Abasıyanık. **15.** İmbik yardımı ile elde etmek: İspirto çekmek. Gül yağı çekmek. **16.** Çizgi durumunda uzatmak: ‘Kirpiğine sürme çek / Kına yak parmağına’ -F. N. Çamlıbel. **17.** Aynısını yazmak veya çizmek: Yazıyı temize çekmek. Kopya çekmek. **18.** Tedavi amacıyla şişe, vantuz, sülük vb.ni uygulamak: Bardak çekmek. **19.** Bir yerden bir şeyi yukarı doğru almak. **20.** Görüntüyü bir aletle özel bir nesne üzerine kaydetmek: Fotoğraf çekmek. Film çekmek. **21.** Taşıma gücü olmak: Bu araba 500 kilodan çok yük çekmez. **22.** Ögütmek: Kahve çekmek. **23.** Protesto, poliçe, çek vb. düzenleyip yürürlüğe koymak. **24.** Hoşa

gitmek, sarmak. **25.** Kaçan ilmeği örmek: Çorap çekmek. **26.** Masrafını karşılamak, ikramda bulunmak: ‘Beni lokantasına götürdü, âlâ bir öğle yemeği çekti.’ -H. E. Adıvar. **27.** Bir duyguyu içinde yaşatmak: ‘Ona yanıyorum, onun hasretini çekiyorum.’ -R. H. Karay. **28.** Yürütmek, sürmek: ‘Aheste çek kürekleri mehtap uyanmasın.’ -Y. K. Beyatlı. **29.** (-e) Bir kimse ailesinden birine herhangi bir bakımdan benzemek: ‘Yeğeninine ona çeken tek yanı yoktur.’ -T. Buğra. **30.** Bir şeyin içyüzünü anlamak amacıyla bir kimseyi sıkıştırmak: Sorguya çekmek. **31.** (-i, -e) Herhangi bir anlama almak: Bak, sözümü nereye çekti! **32.** (-i, -e) Örtmek, giymek: ‘Yorganınızı başınıza çeker ve uykunuza devam edersiniz.’ -R. H. Karay. **33.** (-i, -e) Dişi hayvanı çiftleşmek için erkeğin yanına götürmek. **34.** Yol, ay sürmek: ‘Sevmediğim ayların çoğu otuz bir çeker, uzundur.’ -B. Felek. **35.** (nsz) Daralıp kısalmak: Kumaşı yıkayınca çekti. **36.** Asmak: ‘Açıkta durduk. Demir attık. Kayığa tehlike bayrakları çektik.’ -Halikarnas Balıkcısı. **37.** Boya, badana vb. sürmek. **38.** Yollamak: ‘Çektikleri telgrafi babasıyla annesi, bakalım, alabilecekler mi?’ -A. İlhan. **39.** Bir şeyi emip dışarıya çıkarmak: Tulumba, suyu iyi çekiyor. Baca iyi çekiyor. **40.** Hamur vb. iyice pişmiş duruma gelmek. **41.** fiz. Bir cisim, belli bir yakınlıktaki başka bir cisimi kendisine yaklaşmaya zorlamak, itmek karşıtı. **42.** tek. Vericiden gelen dalgaları algılayarak televizyon, radyo, telefon vb. aygıtlarla bağlantı kurmak. **43.** argo İçki içmek: ‘Çok kimse rakısını bağında çekiyordu.’ -F. R. Atay.” (TS: 514)

çember:²⁵² Farsça kökenli olan sözcüğün anlamını Kanar, şu şekilde verir: “*çember:* (Peh.) *çember; halka; bağlı kalma; (tub.) köprücük kemiği.*” (1993: 232). Eren, ‘çember: kadın baş örtüsü, yazma’; ‘1. Daire; 2. Demir veya tahta halka; 3. Sandık, denk, fiçı gibi şeylerin dağılmaması için üzerlerine geçirilen kuşak’ anlamlarını farklı maddelerde işlemiştir (1999: 84). sözcük Türkiye Türkçesinde matematik, spor gibi dallarda terimleşmiştir. Ayrıca sözcüğün terimleşme yanında mecazlaşma yoluyla da anlam alanının genişlediği görülüyor.

çenber: Baş yemenisi, yazma

“Çenberüme alca kanım dökeyin mi?” (TaS: 855)

“a. **1.** mat. Merkez denilen sabit bir noktadan aynı uzaklık ve düzlemdeki noktalar kümesinin oluşturduğu kapalı eğri. **2.** mat. Bu biçime getirilmiş katı cisimlerin çevresi: Kalbur çemberi. **3.** Çocukların çevirip arkasından koştukları tekerlek biçiminde oyuncak. **4.** Sandık, denk, fiçı vb.nin dağılmaması için üzerlerine geçirilen dayanıklı bir cisimden kuşak. **5.** Yazma, yemeni, baş örtüsü: ‘Çemberimde gül oya / Gülmedim doya doya’ -Halk türküsü. **6.** mec. Aşılması, çözümü güç durum. **7.** sp. Basketbolda içinden topun geçmesiyle sayı kazanılan ağırlı demir halka.” (TS: 518)

²⁵² Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

çene: Sözcük Farça sözlükte şu şekilde geçmektedir: “*çâne: çene, çene kemiği; pazarlık; mensur söz; hamurlaşmış bilye.*” (Kanar 1993: 223). Sözcüğün TaS’da temel anlamı tespit edilememiştir. Sözcük, Türkiye Türkçesinde ‘organ’ anlamının yanı sıra insandan doğaya aktarma yoluyla cansız nesnelere için de kullanılmaktadır. Ayrıca mecazlaşma yoluyla da sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

çeñe: Uç, taraf

“Cisrin bir çenesinden öbür çenesine varınca kâmil yüz yetmiş üç adımdır.” (TaS: 855)

“a. **1.** Canlılarda baş bölümünde yer alan, kemik veya kıkırdak ile desteklenen, altlı üstlü dişleri taşıyan ve ağzın kapanıp açılmasını sağlayan kasları üzerinde barındıran iki parçaya verilen ad: ‘Çenesinin, başının bütün iskeleti peksimeti çiğnedikçe daha açık olarak meydana çıkıyordu.’ -H. E. Adıvar. **2.** Mengene, kerpeten vb. araçların eşyayı sıkıştırarak karşılıklı iki parçasından her biri. **3.** den. Baş bodoslamasının omurga ile birleştiği yer, çarık. **4.** mec. Çok konuşma huyu, gevezelik: Sende de çene var ha! **5.** hlk. Köşe.” (TS: 519)

çevirme: *Çevir-* fiiline gelen isim-fiil ekiyle kalıcı isim olmuş ve *çevir-* fiiline paralel olarak çeşitli anlamlar kazanmıştır. TaS’da tespit edilen anlam Türkiye Türkçesinde hala varlığını devam ettirmektedir. sözcük bu anlamın yanı sıra musiki ve askerlik dallarında terimleşmiş, anlam alanı genişlemiştir.

çevirme, (çevürme): Şişe saplanarak kızartılmış kuzu, tavuk v.b.

“Kuzu biryani kaz **çevürmeleri**

Kuş kebabı tavuk kavurmaları” (TaS: 874)

“a. **1.** Çevirmek işi, tedvir: ‘Kırmızı balıklar birdenbire canlanırlar ve kavanozun içinde birbiri ardınca keyifli keyifli çark çevirmeye başlarlar.’ -H. E. Adıvar. **2.** Kuzu, oğlak vb. hayvanların şişte, kor üzerinde çevilerek pişirilmesi: ‘Değirmende, daha sabahtan gönderilip hazırlanan yağlı bir oğlak çevirmesini tam kıvamında buldular.’ -R. H. Karay. **3.** sf. Çevrilmiş, tercüme edilmiş: Fransızcadan çevirme bir eser. **4.** hlk. Dikenlerden, ağaç dallarından yapılmış duvar: ‘Evlerinin önü yüksek çevirme / Kadir Mevla’m bugünlük de ayırma’ -Halk türküsü. **5.** ask. Uzaktan dolaşıp düşmanın yan gerilerine düşerek onu istemediği bir durumda dövüşmek zorunda bırakma, sarma, muhasara. **6.** müz. Bir müzik parçasındaki aralığın veya bir cümle parçasının tiz sesini pese, pes sesini tize dönüştürmek işi.” (TS: 526)

çevirmek: Clauson (1972: 398), sözcüğün *evir-* ve *tevir-* ile eş anlamlı ve anlamının ‘çevirmek veya döndürmek’ olduğunu açıklamıştır. Clauson’un da belirttiği gibi sözcüğün asıl anlamının zamanla genişlediği TS’de tespit edilen on beş örnekten

anlaşılmaktadır. Ayrıca Erol (2008: 245) de yaptığı taramalarda sözcüğün 15. yüzyıldan itibaren anlam genişlemesine uğradığını tespit ettiğini ifade eder.

çevirmek: İdare etmek

“Kârgâh-ı saltanatı on beş yıl bilâ-müşârik **çevirüp**” (TaS: 874)

“(i) **1.** Bir şeyin yönünü değiştirmek: ‘Nefes nefese koşan anneme, başını çevirmeden cevap verdi.’ -Y. Z. Ortaç. **2.** Öteki yüzünü görünür duruma getirmek: ‘Sermet defterinin yapraklarını çeviriyordu.’ -Ö. Seyfettin. **3.** Döndürerek hareket ettirmek: ‘Resimleri albüme yapıştırırken kocası da radyonun düğmesini çevirdi.’ -S. F. Abasıyanık. **4.** Yönetmek, idare etmek: ‘Eteği belinde, bütün evi o çeviriyor.’ -H. Taner. **5.** Durdurmak: Taksi çevirmek. **6.** Yolundan alıkoymak, yoldan döndürmek: Arkadaşı bizi çevirip evine götürdü. **7.** Geri göndermek: Kendisine yollanan parayı çevirmiş. **8.** Bir giyeceği söküp iç yüzünü dışa getirmek. **9.** Çevrilemek, tevil etmek: Sözü işine geldiği gibi çevirdi. **10.** (-den) Çeviri yapmak: ‘Romanlar, hikâyeler yazar; yahut Fransızcadan çevirmiş.’ -M. Ş. Esendal. **11.** (-i, -le) Bir yerin çevresini bir şeyle sarmak, kuşatmak: Bağı duvarla çevirmek. **12.** (-i, -e) Bir durumdan başka duruma getirmek, dönüştürmek: Evlerini otele çevirdiler. **13.** (-den, -e) Bir durumdan başka duruma geçmek. **14.** (nsz) Kâğıt oyunu oynamak. **15.** nsz işlemek, yapmak: Yine ne işler çeviriyorsun bakayım.” (TS: 526)²⁵³

çevre: Sözcük *çevir-* fiilinden türemiştir. Sözcüğün TS’de tespit edilen dördüncü ve beşinci anlamını somuttan soyuta geçiş yoluyla kazandığı anlaşılıyor. Sözcüğün ayrıca dil bilimi, matematik gibi alanlarda terim olarak kullanıldığı; sonuç olarak sözcüğün mecazlaşma ve terimleşme yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

çevre: 1. Etraf, muhit.

“Gördü, Resul Hazreti bir bedr ay gibi, ashab **çevresinde** yıldızlar gibi turur.” (TaS: 875)

2. Çepçevre

“Zebercetten hem ördekler düzildi

Kenarına suyun **çevre** dizildi” (TaS: 877)

“Döşeğine dek anı götürdüler

Alıp yastığın **çevre** oturdular” (TaS: 877)

“a. **1.** Bir şeyin yakını, dolayı, etraf, periferi: ‘Büyük kentlerin çevreleri gecekonduyla sarılmıştır.’ -O. Rifat. **2.** Kişinin içinde bulunduğu toplumu oluşturan ortam: ‘Ayrıca ben, oldukça kapalı bir çevrede yetişmişim.’ -A. Ağaoğlu. **3.** Yağlık: ‘Geçen gün sandığı karıştırırken elime işlemeli çevreler geçti.’ -M. Yesari. **4.** mec. Aynı konu ile ilgisi bulunan kimselerin tümü, muhit: ‘Burada hükümet çevrelerinin de övgüye değer davranışını

²⁵³ 15. Sırada verilen anlam netteki sözlükte “mec. Hile, dolap, dalavere vb. dürüst olmayan davranışlar ortaya koymak: ‘Bendenize şikâyetlerin yapılmaması, iş çevirmek isteyenlerin muvaffak olamayacaklarını bilmeleri neticesidir.’ -Atatürk.” olarak verilmektedir. Bu anlam daha uygun düşmektedir.

belirtmek gerekir.’ -M. And. **5.** mec. Bir kimse ile ilişkisi bulunanlar, muhit: ‘Babanın ve çevresinin var güçleri ile destekledikleri düşünülebilir.’ -H. Taner. **6.** db. Bir birimden önce veya sonra gelen aynı türden birimlerin tümü, bunların oluşturduğu küçük grup, kontekst. **7.** mat. Düzlem üzerindeki bir şekli sınırlayan çizgi. **8.** top. b. Hayatın gelişmesinde etkili olan doğal, toplumsal, kültürel dış faktörlerin bütünlüğü.” (TS: 527)

çıkışmak: *Çık-* fiilinin işteş şeklidir. TaS’da bir şeye yeterli gelmek anlamı vardır. Bu TS’de verilen para için ‘yeter olmak, yetmek’ anlamıyla paraleldir. Yani yeterlilik TaS’da insan için; TS’de ise para için kullanılmıştır. Bu anlam varlığını devam ettirmektedir. Fiil ‘azarlamak’ anlamını 19. yüzyılda kazanmıştır ve Türkiye Türkçesinde temel anlam olarak kullanılmaktadır. Nitekim Nişanyan, “...*XIV bir sorun veya kişiyle başa çıkmak; XIX azarlamak...*” (2010: 109) olarak vermektedir.

çıkışmak: Başa çıkmak

“Şehirler açtım, çeriler sıdım; çün ölüm geldi, ölümle **çıkışamadım**” (TaS: 893)

“(e) **1.** Bir kimseye hoşla gitmeyen bir davranışından dolayı sert sözler söylemek, azarlamak: ‘Ben de ona bile bile sert **çıkıştım.**’ -A. Kabaklı. **2.** (nsz) Yeter olmak, yetmek: Param **çıkışmadığı** için arkadaşımın borç aldım.” (TS: 532)

çırpmak:²⁵⁴ Muhtemelen yansıma bir fiil olan sözcüğün anlam genişlemesine uğradığı TaS ve TS karşılaştırıldığında açıkça anlaşılabilir; zira sözcük TS’de altı anlam üstlenmiştir. Özellikle mecazlaşma yoluyla kazandığı ‘çalmak’ anlamı dikkat çekicidir. TaS’da tespit edilen ‘kesmek’ anlamı ise TS’de verilen ‘bir şeyin ucundan bir parça kesmek’ anlamıyla paralellik göstermektedir.

çırpmak: Kesmek

“Kılıcının balçağına yapıştı kim bunu **çırpa.**” (TaS: 908)

“Çün iki yüzlü tğm ede üryan

Adû başın on on **çırpar** firavan” (TaS: 908)

“(i) **1.** Halı, kilim vb. şeyleri hızla ve kesik kesik silkelemek. **2.** İki şeyi birbirine çarpmak: ‘Ali Bey ellerini çırptı, Elif Hanım, hepimize kahve diye seslendi.’ -H. E. Adıvar. **3.** Bir şeyin ucundan bir parça kesmek: Ağacın dallarını çırpmak. **4.** Sulu yiyecekleri hızla ve sürekli olarak çatal, kaşık vb. ile karıştırmak. **5.** mec. Çalmak, hırsızlık etmek. **6.** sp. Güreşte rakibinin kollarını beli hizasında sımsıkı kavrayarak minderde kendi üzerinden sağa ve sola sırtüstü savurmak.” (TS: 539)

çıyan: Sözcüğün Kaşgari’de “çadhan: çıyan, kuyruğu örü, akrep.” olarak geçmektedir (DLT IV: 129). TaS’da da aynı anlamda tespit edilen sözcük Türkiye Türkçesinde

²⁵⁴ Bk. fiildeki anlam kötüleşmesi.

insanlar için de kullanılmaktadır. Bu hayvanın gizlice sokma özelliği aktarma yoluyla insan için de kullanılmıştır. Böylece sözcük, Türkiye Türkçesinde hem insanlar için hem de hayvanlar için kullanıldığından anlam alanı genişlemiştir.

çeyan: Çiyan

“Kabrine, üç yüz kapular açalar, her birinden dürlü dürlü yılanlar ve akrepler ve **çeyanlar** gireler.” (TaS: 882)

“Çihl-pây [Fa.]: Kırk ayaklı ve **çeyan**.” (TaS: 882)

“a. **1.** hay. b. Çok ayaklılardan, sarımtırak renkte, zehirli bir böcek (Scolopendra). **2.** sf. mec. Hain: ‘Damadım için söylüyorsan sen de bilirsin ki ne akreptir ne de çiyan.’ -E. E. Talu.” (TS: 540)

çiğ:²⁵⁵ Clauson (1972: 413), sözcüğün anlamını ‘nemli, çiğ’ olarak anlamlandırmış ve orta döneme kadar sözcüğün ortaya çıkmadığını belirtmiştir. Ancak Nişanyan (2010: 110), sözcüğü DLT’de geçen ‘yig: pişmemiş (özellikle et)’ şekliyle birleştirir ve y > ç değişiminin izaha muhtaç olduğunu söyler. Bu değişim DLT’de geçen örnek incelendiğinde izah edilebilir. “*çim: Bir şeyin çiğ veya yaş olmasında abartma istenildiği zaman kullanılır. Çim yig et = çim çiğ et, çim öl ton = cip ıslak elbise.*” (DLT I: 338). ‘ç-y > ç-ç = çim yig > çim çiğ’ sözcük pekiştirmeyle birlikte değerlendirildiğinde ilerleyici benzeşme sonucu bu değişimin gerçekleştiği anlaşılıyor. Sözcüğün “*Çiy olan her şeye de yig denir.*” (DLT III: 144) şeklinde geçmesi Clauson’un sözcüğe verdiği asıl anlamın doğru olduğunu da kanıtlamaktadır.

Sözcük mecazlaşma başta olmak üzere çeşitli yollarla yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

çiğ: Talimsiz, idmansız.

“El-iktizabü [Ar.]: Yaranmadık ham ve **çiğ** davara binmek.” (TaS: 911)

“sf. **1.** Pişmemiş veya az pişmiş. **2.** Gözü rahatsız eden, göze batan (renk, ışık): ‘Koca Mustafapaşa’daki Berber Selim’in aynası karşısında çiğ renkleri buna benzeyen çok süslü bir resim asılıydı.’ -R. H. Karay. **3.** mec. Yersiz ve yakışsız: ‘Bu, benim gibi yaşını başını almış bir adam tarafından pek çiğ bir hareket olurdu.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **4.** mec. Yaşının gerektirdiği görgüye ve olgunluğa erişmiş olmayan (kimse): ‘Fakat Cemal Paşa, çiğ bir politikacı değildi.’ -F. R. Atay.” (TS: 545)

²⁵⁵ Bk. anlam daralması

çiğnemek: TaS ve TS’de verilen anlam ve tanıklara bakıldığında sözcüğün anlam alanının genişlediği gözlenmektedir. Özellikle sözcüğün genişlemeyi mecazlaşma yoluyla gerçekleştirdiği dikkat çekicidir.

çeynemek: Çiğnemek

“Eğer bireği yüz etmeği **çeyneyip** tükürse hergiz karnı doymaz.” (TaS: 883)

“Bir gün eytti ki kitabta buldum, mevizec ile künlüğü çeyneseler çok balgam indürür.”

(TaS: 883)

“(i) **1.** Ağza alınan bir şeyi dişler arasında ezmek, öğütmek: ‘Gözlerine uyku denilen şey girmiyor, çiğnediği lokma boğazından inmiyor.’ -H. R. Gürpınar. **2.** Ayağı veya tekerleği altına alarak ezmek: ‘Bunlara dalgın bakarken, öteden gelen bir araba onu çiğneyecekti.’ - M. Ş. Esendal. **3.** mec. Sayılmaması gereken bir şeyi saymamak, itibar etmemek, ayaklar altına almak: ‘Bunu yapmamak, insanlığın mukaddes mirasını çiğnemek değil, kendi hayatımı da inkâr etmek olacaktı.’ -R. N. Güntekin. **4.** mec. Egemenliği altına almak, hükmetmek: ‘On iki milyonluk bir milleti çiğnemek sevdasına kapıldı.’ -R. E. Ünaydın.” (TS: 546)

çil: Clauson (1972: 417), Kaşgari’nin verdiği iki anlamdan yola çıkarak Güneydoğu dışında kalan bütün modern lehçelerde yaşadığını belirmiş ve böylece sözcüğün anlam alanını genişlettiğini ifade etmiştir. “*çil = bere, dövmek yüzünden deri üzerinde olan iz. çil = çirkinlik, çil.*” (DLT IV: 153). Clauson, ikinci anlamı birinci anlamın mecazı olarak yorumlamıştır. Bu veriler ve TaS’da verilen tanıklar dikkate alındığında sözcüğün daha o dönemden anlam alanının genişlemeye başladığı ve Türkiye Türkçesinde yeni anlamlar kazandığı anlaşılıyor.

çil: Bir çeşit keklik

“Keklik ve turraç ve **çil** eti yiyeler fayda ede, tez hazmolur. (TaS: 919)

çil at, (çil aygır): Tüyü kırmızı ve beyaz karışık olan at, alaca renkli, benekli at.

“Çal [Fa.]: On bir manası vardır: 1- umumen dü-mûy manasıdır, yani kılı ve tüyü iki renk olan nesne ve hususan **çil** ata denir ki tüyü kırmızı ve beyaz ile karışık alaca olur... (TaS: 920)

“(I) a. hay. b. Orman tavuğugillerden, eti için avlanan, ormanlarda yaşayan bir kuş, dağ tavuğu (Tetrastes bonasia).” (TS: 546)

(II) a. **1.** Çoğunlukla yüzde oluşan kahverengi küçük benekler. **2.** Aynada oluşan leke. **3.** Bitki köklerindeki kıla benzer ince uzantılar. **4.** sf. Tüyünde küçük benekler bulunan (hayvan): Çil horoz.” (TS: 546-547)

çilemek: Tietze (2002: 517), sözcüğü ‘**çig** nemli, yaş’ kökünden sıfattan fiil yapan *-le-* ekiyle türediğini söyler. Sözcüğün bu anlamına uygun olarak TaS’da tespit edildiğini görüyoruz. Bu anlam Türkiye Türkçesinde varlığını sürdürmektedir. Ancak bunlara ek

olarak TS’de tespit edilen ‘bülbül Şakımak’ anlamı sözcüğün anlam alanının genişlediğini göstermektedir.

ilemek: Yağmur serpiştirmek

“Ol saat içre tolu yağmur hazin

Yahu (t) yağmur **ilese** azın azın” (TaS: 920)

“(nsz) hlk. **1.** Yağmur iselemek: ‘O baharın renkleri, güzellikleri ve ihtirasları bir nisan yağmuru hâlinde iler dururdu.’ -A. Gündüz. **2.** Nemlenmek, ıslanmak. **3.** Bülbül Şakımak.” (TS: 547)

okluk:²⁵⁶ Sözcük, isimden isim yapan ek +*llk*’ın *ok* köküne gelmesiyle türemiştir. TaS ve TS karşılaştırıldığında sözcüğün hem bazı anlamlarını kaybettiği hem de yeni anlamlar kazandığı anlaşılıyor. sözcük gelişen dil bilimi alanında bir terim olarak kullanılmaktadır. Bu yönüyle sözcük anlam genişlemesine uğramıştır.

okluk, (okluğ): 1. Servet, zenginlik.

“Peygamberler gerçi kim dünyada dünya **okluğun** gördüler, amma ger Allah yoluna verirlerdi.” (TaS: 936)

2. Çok zaman, uzun zaman.

“Oğul, er ol baş yar, amma **okluk** turma yine gitmek ardınca ol.” (TaS: 936)

3. Çok, pek çok, birçok.

“Oğul kız **okluk** esir eyledi.” (TaS: 936)

4. Kesret

“Irak düştü bu **oklukta** kalanlar

Yakından buldu ol birlik bulanlar” (TaS: 936)

“a. **1.** Sayı veya ölçü yönünden çok olma durumu, çoğul, kesret, ekseriyet, teklik karşıtı: ‘Güzel seslere fazla kapılma, onun çokluğu gönül öldürür.’ -N. F. Kısakürek. **2.** oğunluk: ‘O akşam kibarların geleceğini, smokin hatta frakların çoklukta olacağını söyledi.’ -H. E. Adıvar. **3.** db. Sözcüklerin belirli eklerle birden çok varlığı veya kişiyi bildirme biçimi. oğul, cem. **4.** zf. Sık sık, çokça, çok kez: ‘Ben okluk ata binmediğim için birkaç ay içinde at toplandı, semirdi ve güzelleşti.’ -F. R. Atay.” (TS: 560)

omar:²⁵⁷ Eren (1999: 98), sözcüğün kökenini bilmediğini ifade eder. sözcük TaS’da sadece ‘boynuzsuz koyun’ anlamında tespit edilmiştir. ‘köpek’ sözcüğün taşıdığı duygu değerı göz önüne alındığında sözcükte hayvandan insana aktarma yoluyla anlam genişlemesi de meydana geldiği gözlenmektedir. TS’de tespit edilen ikinci anlam insanlar için kullanılan bir hakarettir. Tietze (2002: 529) de sözcükle ilgili verdiği

²⁵⁶ Bk. sözcükteki anlam daralması.

²⁵⁷ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

maddelerde iki tane argo anlam verir: ‘ihiyar çapkın’, ‘bodigard’. Verilen bu manalar sözcüğün hem anlam genişlemesine uğradığını hem de anlamının kötüleştiğini göstermektedir.

çomar: Boynuzsuz koyun

“El-kahd [Ar.]: . . . Buynuzsuz olan koyuna denir ki **çomar** ta’bir olunur.” (TaS: 941)

“a. **1.** İri köpek, çoban köpeği. **2.** hkr. Terbiyesiz, kaba, saldırgan kimse: ‘Sen böyle konuşuyorsun çünkü etrafındaki çomarlara güveniyorsun.’ -R. C. Ulunay.” (TS: 562)

çorak:²⁵⁸ Eren (1999: 98), sözcüğün kökenini Orta Farsça *şôrag* olarak vermektedir. Sözcüğün temel anlamı TaS’ta tespit edilmiştir. Sözcüğün, Türkiye Türkçesinde yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

şorak: Tuzlu, çorak.

“Şûr [Fa.]: Sekiz manası var. **1.** Tuzlak ki taâmın ve gayrı nesnenin ta’mı tuzlu olmaktadır. Türkçe **şorak** ve **çorak** derler.” (TaS: 3680)

“sf. **1.** Verimli olmayan” (Toprak): ‘Biz geçtiğimiz zamanlar, Sina Çölü, Peygamber Musa’nın geçtiği zaman kadar ıssız, boş, kuru ve çoraktı.’ -F. R. Atay. **2.** sf. Acı (su). **3.** sf. mec. Verimsiz, kısır, bakımsız, yoksul: ‘Hayatımın en acı, en yaşlı ve çorak zamanları başlamış oldu.’ -T. Buğra. **4.** Toprak damlara çekilen, su geçirmeyen killi toprak. **5.** Bazı toprakların yüzünde beyaz bir katman durumunda toplanan ve eskiden barut yapmakta kullanılan potaslı, sutlu tuz.” (TS: 562)

çörek: Clauson (1972: 429), keliyi ‘yuvarlak ekmek’ olarak tanımlar ve ‘etmek’ sözcüğünden anlam olarak daha sınırlıdır. Bu açıklama sözcüğün ekmek sözcüğünün kavram alanının altında yer aldığını göstermektedir.

Sözcüğün ‘ekmek’ anlamı hem TaS’da hem de TS’de tespit edilmiş ve örneklenmiştir. Bu anlama ek olarak gök biliminde bir terim olarak kullanılmaktadır. sözcük doğadan doğaya aktarma yoluyla bu anlamı kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

çörek: Değirmi ekmek

“... Abdullah bunu gördü eydür ey kul sana etmek ne kadar yeter günde? Eydür üç **çörek** verirler, dedi.” (TaS: 955)

“a. **1.** Az yağlı, bazen şekerli ve yumurtalı, gevrekçe bir hamur işi: ‘Kahve ile çörek yiyerek çok iştahlı bir kahvaltı yapmıştır.’ -S. Birsal. **2.** gök b. Kurs (I).” (TS: 566)

²⁵⁸ Bk. sözcükte anlam daralması.

çözmek: Sözcüğün TaS’da bir anlamda verilmiştir. Ancak Erol’un (2008: 252) tespitlerine göre sözcüğün anlam alanının daha Eski Anadolu Türkçesi döneminde genişlemeye başladığı görülür. sözcük Türkiye Türkçesinde anlam genişlemesini devam ettirmiştir. Özellikle TS’nin beş ve altıncı anlamları sözcüğün bazı bilimsel alanlarda kullanıldığını gösteriyor:

çezmek, (çizmek (II)): Çözmek, açmak.

“Gelip Nazıh’ın elin **çez**di.” (TaS: 885)

“(i) **1.** Düğümlü, bağlı veya sarılı bir şeyi açmak. **2.** Düğmeyi iliğinden açmak: ‘Yalnız göğsünün düğmelerini **çöz**.’ -P. Safa. **3.** Saçı açmak. **4.** Bulmaca, sorun vb.nin bilinmeyen, gizli noktasını bulup açıklamak, sonuca bağlamak: ‘Kır saçlı postacı bulmacayı çözmüştü.’ -H. Taner. **5.** kim. Bir maddeyi çözücüyle çözündürmek, onun çözeltisini yapmak. **6.** mat. Bir problemde aranan sonucu, belli öğeler yardımıyla ortaya çıkarmak, halletmek. **7.** hlk. Çözü ipini tezgâha yerleştirmek.” (TS: 567)

dağıtmak:²⁵⁹ Fiil daha Eski Anadolu Türkçesi döneminde çok anlamlı olarak kullanılmaktadır (Erol 2008: 483). Türkiye Türkçesinde de fiil anlam genişlemesini devam ettirmektedir.

takıtmak: Dağıtmak.

“Yaşlar akıttılar, saçları **takı**ttiler (hareketlidir).” (TaS: 3703)

“(i) **1.** Toplu durumda bulunanları birbirinden uzaklaştırmak veya ayırmak: ‘Düşman ordusunu çil yavrusu gibi dağıtırlardı.’ -Y. K. Beyatlı. **2.** (nsz) Belli bir orana göre bölüştürmek, pay etmek, tevzi etmek: ‘Muhacir kümeleri arasında ekmek dağıtmakla uğraşan yaşlıca bir adama seslendi.’ -P. Safa. **3.** Herhangi bir şeyi ayrı ayrı kimselere vermek: ‘Selamlar dağıtarak telaşsız ve yorgun bana doğru yürüyordu.’ -R. H. Karay. **4.** Bir şeyin veya bir yerin düzenini bozmak: Odayı dağıtmak. Kâğıtları dağıtmak. **5.** (nsz) İletmek, ulaştırmak. **6.** mec. Yenilgiye uğratmak. **7.** mec. Bir topluluğun varlığına son vermek, feshetmek: Kooperatifi dağıttılar. **8.** mec. Kurulu bir düzeni bozmak. **9.** mec. Etkisini, gücünü azaltmak, gidermek. **10.** (nsz) mec. Ne yaptığını bilmeyecek kadar içip kendinden geçmek. **11.** (nsz) argo Değişik sebeplerle kendini koyuvermek, beklenmedik davranışlarda bulunmak.” (TS: 579)

dal: Temelde sadece *ağaç* için kullanılan sözcüğün aktarmalar yoluyla anlam alanının genişlediği ortaya çıkmaktadır.

tal: Dal.

“Her kim ki gördü naz ile ol servi **tal**ını

Can gülşeninde dikti muhabbet nihâlini” (TaS: 3704)

²⁵⁹ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

“(I) a. **1.** Ağacın gövdesinden ayrılan kollardan her biri: ‘Cılız dallar, yeşili fersiz, tırnak kadar yapraklar!’ -T. Buğra. **2.** Brans. **3.** Bir bilim alanının içinde yer alan ana bilim dalında alt alanı. **4.** biy. Canlıların bölümlenmesinde, sınıfların bir araya gelmesiyle oluşan birlik şube.” (TS:582)

dal

(II) a. hlk. **1.** Arka, sırt. **2.** Kol. **3.** Omuz: ‘Belikler dalına dökülür gelir / İnce bel üstüne sal ala gözlüm’ -Halk türküsü. **4.** Boyun, ense.” (TS: 582)

dalaşmak: *Dala-* fiilinin işteş hali olan sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

dalaşmak, (talaşmak): Döğüşmek, çarpışmak

“İhmas [Ar.]: İki horuz **talaşmak** ve depeleşmek.” (TaS: 981)

“(nsz, -le) **1.** Köpekler boğuşup birbirini ısırarak. **2.** mec. Ağız kavgası etmek: ‘Günün birinde hain bir kedi bir kuyruk parçasını kapıp kaçmış, o da bunun için günlerce karısıyla dalaşmış.’ -R. N. Güntekin.” (TS: 583)

dalga: Clauson sözcüğün kökünü *tolğa-* olarak verir ve ‘bükülmüş, bükülmüş bir şey’ vb. olarak da anlamlandırır. Ayrıca Kaşgari’de geçen ‘kar fırtınası’ anlamına dikkat çeker ve Uygurcada aynı anlam paralelinde olan *tolgak* şeklini verir (1972: 496). Clauson’un verdiği açıklamalar dikkate alındığında sözcüğün temel anlamının ‘kendi eksenini etrafında dönerek bükülmüş şey’ olduğu anlaşılmaktadır. TaS’da verilen örnekte bu anlamın su içinde kullanıldığını göstermektedir. Sözcüğün bu anlamda kullanımı Türkiye Türkçesinde de devam etmektedir. Bu anlama ek olarak sözcüğün Türkiye Türkçesinde oldukça anlam alanının genişlediği göze çarpmaktadır. Özellikle moda, insan saçı için kullanılması, argoda kullanılması, fizik alanında kullanılması dikkat çekicidir. Bu örnekler sözcüğün somuttan soyuta doğru anlam kazandığını gösteriyor:

dalka: Dalga

“Bir **dalka** götürüp bir kenara atar.” (TaS: 983)

“a. **1.** Deniz veya göl gibi geniş su yüzeylerinde genellikle rüzgâr, deprem vb.nin etkisiyle oluşan kıvrımlı hareket: ‘Dışarıda nemli bir rüzgâr esiyordu, dalgalar durulmamış, yalnız biraz ağırlaşmıştı.’ -A. Erhat. **2.** Sıcak, soğuk, moda için belli bir süre etkili olan dönem: Sıcak dalgası. Aerobik dalgası. **3.** Bir yüzeydeki kıvrım: ‘Geniş dalgalarla uzanıp giden ovaların yüzünde ne bir köy görünüyor ne de ufacık olsun bir ağaç.’ -M. Ş. Esenal. **4.** Saçların kıvrım genişliği. **5.** argo Gizli iş, dalavere: ‘Film çevirme dalgasıyla para kazanıyorlardı.’ -S. F. Abasıyanık. **6.** argo Esrar, eroin vb. uyuşturucu maddelerin verdiği keyif durumu. **7.** argo Dalgınlık. **8.** argo Geçici sevgili. **9.** argo Geçici aşk ilişkisi. **10.** Arka arkaya gelen kriz vb. olayların her biri. **11.** fiz. Titreşimin bir ortam içinde yayılma

hareketi: ‘Kısık sesinin her dalgası içimi korkunç bir acıyla tırmıyor.’ -H. E. Adıvar.”
(TS: 584)

dalgıç: *Dal-* fiiline *-gUç* ekinin eklenmesiyle türetilen bir sözcüktür. Sözcüğün geçmişte taşıdığı anlam varlığını korumaktadır. Ancak Türkiye Türkçesinde sözcük argoda yeni bir anlam kazanmıştır. sözcük bu anlamıyla çok sıklıkla kullanılsa da sözcüğün anlam alanında bir genişlemenin var olduğunu bize hissettirmektedir. Buna ek olarak Tietze’nin (2002: 552) ‘girgin, insanlara yaklaşımdan korkmayan’; ‘(Argo) Başkasının cebine dalan birinden habersiz bir şey alma adetinde bulunan’ anlamlarını işleme bu hükmü doğrulamaktadır. Ayrıca ağızlarda da sözcüğün “*dalgıç Ocak, şubat aylarında meydana çıkıp yazın kesilen sular.*” (DS: 1344) anlamında kullanılması bu genişlemeyi destekleyici bir nitelik taşımaktadır.

Sözcüğü bir de duygu değeri açısından değerlendirdiğimizde anlamda bir kötüleşme meydana geldiği anlaşılmaktadır.

dalgıç: Dalgıç

“Pes dalgıçların reisin kığırdı, eyitti. Var yarenlerinden yüz **dalgıç** ihtiyar eyle.” (TaS: 983)

“a. **1.** Deniz dibine inilebilecek özel donanımla su altında çalışmayı meslek edinen kimse, balık adam, kurbağa adam: ‘Başkasını seçselerdi, o kaptan, ben de seve seve dalgıç ya da hava verici makineci olurum.’ -Halikarnas Balıkcısı. **2.** argo Başkasına ait olan bir şeyi habersiz alma huyunda olan kimse.” (TS: 585)

dam:²⁶⁰ Sözcükte ilk göze çarpan özelleşme yoluyla anlam daralmasıdır. Bu değişmeyi parça-bütün açısından değerlendirmek gerekir:

Sözcük geçmişte; bütün olarak ev anlamında.

Sözcük Türkiye Türkçesinde; evin parçası çatı ve bütün olarak ev anlamında.

Ayrıca sözcük Türkiye Türkçesinde argo olarak yeni bir anlamda kullanılmaktadır. Bu da anlamın genişlediğini gösteriyor.

dam, (tam): Ev, üstü örtülü yer, dam.

“Bir kimesne ol köyün taşra kenarında **tam** yapmak için kerpiçlik balçık eyler” (TaS: 984)

“(I) a. **1.** Yapıları dış etkilerden korumak amacıyla üzerlerine yapılan çoğu kiremit kaplı bölüm: ‘Pencerenin önüne geçmiş, dalgın ve hiddetli nazarlarıyla karşiki damları seyrediyordu.’ -E. E. Talu. **2.** Üzeri toprak kaplı ev, küçük ev, köy evi: ‘Hekim kendisine üç ay, tam üç ay damdan dışarı çıkmaya izin vermemişti.’ -N. Nâzım. **3.** argo Tutukevi. **4.** hlk. Ahır: ‘At damında çocuğa çok iyi bir yer yapmıştı.’ -H. E. Adıvar.” (TS: 588)

²⁶⁰ Bk. sözcükteki anlam daralması.

damar: Araştırmacılar sözcüğün kökenini Eski Türkçede olan *tam- damlamak* fiili olarak düşünmektedirler (Clauson 1972: 508; Tietze 2002: 554; Nişanyan 2010: 118). Ayrıca Clauson (1972: 508), sözcükteki anlam genişlemesine de dikkat çekmiştir. TaS’da sözcük için verilen örneklere bakıldığında sözcüğün asıl anlamına uygun olarak deyimlerle kullanıldığı anlaşılıyor. Sözcüğün bu anlamla kullanımının yanı sıra Türkiye Türkçesinde yeni anlamlar kazanmıştır. Özellikle TS’de verilen ikinci ve üçüncü anlamlar insandan doğaya; altıncı ve yedinci anlamlar ise insandan bitkiye, insandan hayvana aktarma yoluyla kazanılmıştır. Ayrıca sözcüğün mecazlaşma yoluyla ‘huy’ anlamını da kazanması dikkat çekmektedir.

tamar: Damar

“tamar götürmek: Baş kesmek, öldürmek

... cemaat eyitti: Ey hudavend, birnice yıldır kim hatakarlık ile şahzadelerden **tamar** götürürsün işlediğini hüccet, bürhan ile işlerem dersin, ol dahi bir hatadır.” (TaS: 3710)

tamarını kesmek: Kökünü kurutmak.

“Kılıcından ki kan tamardı anın

Tamarın kesmiş idi adanın” (TaS: 3710)

“tamar urucu, (damar urucu): Kancı, kan alıcı, hacamatçı.

Tamar urucu: fessad” (TaS: 3710)

“a. **1.** anat. Canlı varlıklarda kanın veya besleyici sıvıların dolaştığı kanal: ‘Alnında ve şakaklarında şişen damarlar ağrıyordu.’ -P. Safa. **2.** Mermerde, bazı taşlarda ve tahta kesitlerinde renk ayrılığı gösteren dalgalı çizgi. **3.** Başka türden katmanların arasında bulunan sıvı, maden veya mineral katmanı: Zengin bir altın damarı. **4.** mec. Soy, yaradılış. **5.** mec. Huy: Cimrilik damarı. Şairlik damarı. **6.** bit. b. İçinde ongun besi suyunun dolaştığı odunsu dokudan boru. **7.** hay. b. Böceklerde kanat zarını dik tutmaya yarayan organ.” (TS: 589)

damga:²⁶¹ Clauson (1972: 504-505), *-ga* ekiyle biten sözcüğün aslını ‘işaret veya at, sığır ve diğer çiftlik hayvanlarındaki sahiplik işareti’ olarak tanımlar. Nişanyan (2010: 118), sözcüğü Eski Türkçe “*tamga* Çinlilere özgü baskı bloku, mühür...” olarak tanımlamıştır. Araştırmacılar, Eski Türkçe döneme ait metinlerde bu kökten türemiş ‘tamgaçı’ sözcüğünü *mühürdar* olarak tanımlamaktadırlar (Tekin 2010: 170; Özçelik 2010: 138). Bu tespitler sözcüğün asıl anlamının ‘mühür, damga’ olduğunu göstermektedir. TaS’da tespit edilen anlam da yukarıda verilen asıl anlamla paraleldir.

²⁶¹ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

Türkiye Türkçesinde sözcüğün bu anlamının yanı sıra mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği tespit edilmiştir.

tamga: Damga, nişan, alâmet.

“... Görür kızı **tamgası** urlu kıçın” (TaS: 3710)

“a. **1.** Bir şeyin üzerine bir nişan, bir işaret basmaya yarayan araç. **2.** Bu araçla basılan nişan, işaret. **3.** mec. Bir kimsenin adını kötüye çıkaran, yüz kızartıcı durum: ‘Orada da haksız damgalar altında kalırsan ne olacak?’ -A. Gündüz. **4.** Bir şeyin kime, hangi çağa ait olduğunu gösteren belirgin iz, işaret, nitelik.” (TS: 590)

damızlık: Sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam alanı genişlemiştir. TaS’taki anlam ve tanıklar incelendiğinde sözcüğün yiyecekler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak Türkiye Türkçesinde sözcük hem yiyecek hem de hayvanlar için kullanılmaktadır.

damızlık, (Tamızlık, tamuzluk): Maya, yoğurt, peynir, pekmez gibi şeylerin mayası.

“**Tamuzluksuz** yoğurt uyumaz.” (TaS: 984)

“sf. **1.** Yalnız dölü alınmak için yetiştirilen yüksek nitelikli (hayvan): ‘Çiftliğime damızlık bir boğa yahut arabama at almıyorum ki.’ -H. C. Yalçın. **2.** a. hlk. Maya: Yoğurt damızlığı. Peynir damızlığı.” (TS: 591)

daralmak: Tietze sözcüğün yapısını şu şekilde açıklar: “*dar I + sıfattan o sıfatın vasfını almak manasında fil yapan -al- genişlemesi, bk. ala-.*” (2002: 562). Korkmaz’ın ekle ilgili açıklamaları da sözcüğün yapısını anlamak açısından önemlidir: “**+Al- < +A-l-:** +A- ekiyle edilgenlik bildiren -l- çatı ekinin kaynaşmasından oluşan +Al- eki, ünsüzle sonuçlanan sıfatlardan ‘olma’ bildiren fiiller türeten bir birleşik ektir. Bu türetmelerde -l- ekinin işlevi etkin durumdadır: *azal-, bolal-, çoğal-, daral-, dinel-, dinçel-, domal-, düzel-...*” (2003: 112). Sözcüğün TaS’da verilen anlamı daha o dönemden mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediğini gösteriyor. TS’de verilen alamlar da bu genişlemenin Türkiye Türkçesinde devam ettiğini göstermektedir:

taralmak: İçi sıkılmak, patlayacak hale gelmek.

“Yüzün gördüm özüm yığamadım ben

Taraldım kapuya sığamadım ben (TaS: 3761)

“(nsz) **1.** Dar duruma gelmek, küçülmek: ‘İleride yolun daraldığını göre göre gaza yüklendi.’ -E. Şafak. **2.** Azalmak: ‘Yıllar geçer, bir gün bakarsınız vakitler daralmış.’ -R. N. Güntekin. **3.** Zayıflamak: ‘Hafızası o kadar daralmış, bir sene evvelini hatırlamıyor gibi.’ -S. F. Abasıyanık. **4.** mec. Güçleşmek, zorlaşmak: Geçimi daraldı. **5.** mec. Sıkışmak: ‘Daralan soluğu ile çıkamayacağı merdivenleri oğlunun da çıkmasını yasaklıyordu.’ -N. Cumalı. **6.** mec. Başlı dara gelmek, bunalmak.” (TS: 595)

dayak:²⁶² *Daya-* fiilinden türetilmiş bir isimdir. Clauson (1972: 568), sözcüğün modern dillerde ‘özellikle yürüyüş sopası’ anlamında kullanıldığını söylemiştir. Ancak sözcük Türkiye Türkçesinde bu anlamda kullanılmamakta, sadece ağızlarda bu anlamda kullanılmaktadır (DS: 1384). Ancak TS’de (I) maddesiyle verilen ‘patak, kötek’ anlamının aslında bu sözcükle alakalı olduğu açıktır. Dövme işini yapan nesne olarak kullanılan ‘dayak: değnek’ dövme eyleminin adı durumuna gelerek soyut bir anlam kazanmıştır. Bu yönüyle sözcüğün anlam alanı genişlemiştir. Aynı şekilde somut anlamının yanında soyut anlam kazanarak anlamı genişleyen ‘sopa’ sözcüğü de dayak sözcüğüyle anlam yönünden paralellik göstermektedir.

dayak, (tayak): Mesnet, dayanılacak şey

“Yaraşur yiğide örü durmak

Koca durmaz bulmayınca **tayak**” (TaS: 1029)

“Pîr ü haref aklumuz aşk ile oldu yiğit

Çün kocala ademî ana gerektir **tayak**” (TaS: 1029)

“Hayatım direği canım **tayağı**

Ümidim başı maksudum ayağı” (TaS: 1029)

“(I) a. Bir insanı veya bir hayvanı dövme işi, sopa, patak, kötek.” (TS: 600)

“(II) a. **1.** Bir şeyin yıkılmaması için dayanan ağaç, destek, payanda. **2.** Evlerin kapısının açılmaması için kapının arkasına konulan kol, destek, sürgü: ‘Evimin dayağı, direğisin kara oğlum.’ -E. Işmsu.” (TS: 600)

dayı: Sözcük, Türkiye Türkçesinde asıl anlamının yanı sıra yeni anlamlar kazanmış ve sözcüğün anlam alanı genişlemiştir:

tayü: Dayı.

“Mezbure Hüsniye tarafından **tayüsü** Hüseyin Çelebi vekaleten tasdik idüp...” (TaS: 3782)

“a. **1.** Annenin erkek kardeşi. **2.** sf. hlk. Cesur, yiğit. **3.** ünl. hlk. Yaşlı erkeklere söylenen bir seslenme sözü: ‘O kadarcık okumaktan kanun anlaşılrsa avukata ekmek mi kalırdı, dayı!’

-S. F. Abasıyanık. **4.** mec. Kayıncı: ‘Bunların çok bariz olan bir tarafı da siyasi dayıları sık sık değiştirmeleridir.’ -P. Safa. **5.** argo Kabadayı. **6.** tar. Osmanlı Devleti’nde Tunus, Cezayir ve Trablusgarp’ta seçimle başa getirilen yönetici.” (TS: 603)

değişik:²⁶³ Sözcük *deg-* fiilinin işteş şekline gelen sıfat yapan *-k* ekiyle türetilmiştir. TS’de verilen anlamları değerlendirdiğimizde sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

²⁶² Bk. sözcükteki anlam daralması.

²⁶³ Bk. sözcükteki anlam daralması.

değişik: Her biri kendi akrabalarından bir kızını ötekiyle evlendirmek suretiyle iki erkek arasında karşılıklı olarak karşılaştırılan evlenme

“El-müşagara [Ar.]: Bir güne nikâh eylemektir. Evvel bir adam ahir bir adama, sen bana bir hatun tezviç eyle, ben dahi mukabilinde sana bir hatun tezviç edeyim deyü şart ile tarafeyn birer hatun tezevvüç eylemekten ibarettir. Hâlâ A’rap ve aşâir-i Ektrat ve Terakime beyinlerinde bu resme nikâh vaki’ olur, beyinlerinde **değişik** tâbir ederler. (TaS: 1044)

“sf. **1.** Değiştirilmiş, muaddel: Yasanın değişik onuncu maddesi gereğince... **2.** Alışılmışın dışında bir özelliği bulunan: ‘O güne kadar görülmemiş türden, değişik bir dergiydi.’ -A. Kutlu. **3.** Farklı: ‘Program müdürümüzün sesi acaba aradığım değişik ses olamaz mıydı?’ -A. Ağaoğlu. **4.** a. hlk. Yedek iç çamaşırı, giyecek: Hiç değişimim kalmadı. **5.** a. hlk. Çok hastalık geçirerek gelişmemiş çocuk.” (TS: 610)

demirlemek: Sözcük, isimden fiil yapan ek +*la-* ile türetilmiştir. TaS’da verilen örneklerle TS’de verilen örnekler karşılaştırıldığında sözcüğün anlam alanının genişlediği dikkat çekiyor.

demürlemek: Demire urmak

“Heman ki mest oldular, cemi’sin **demürlediler.**” (TaS: 1077)

“(i) **1.** Kapı ve pencerenin kol demirini takmak, kapatmak: Pencereleleri demirledikten sonra içim rahatladı. **2.** (nsz) den. Gemi demir atmak: ‘Onların her gelişinde uzakta demirleyen gemilerine alıştık.’ -A. Kutlu. **3.** (-le) Demire vurmak: ‘Hayran Baba’yı bir serseriyle birlikte demirlemişlerdi.’ -F. R. Atay.” (TS: 621)

denemek: Clauson (1972: 516), sözcüğün kökünü *teğ*, anlamını ise ‘değer biçmek’ olarak vermektedir. TaS’da anlam ‘dikkatle bakmak, gözetmek, intizar etmek’ olarak verilmektedir. Bu da Clauson’un verdiği anlamla paralellik göstermektedir. Türkiye Türkçesinde sözcüğün ‘bakışla inceleme’ anlamının yanı sıra bir şeye değer biçmek için ‘teşebbüs etmek, eyleme geçirmek’ anlamının olduğu anlaşılmaktadır:

deñemek, (diñemek): Dikkatle bakmak, gözetmek, intizar etmek

“Dönüp oğlu eydür kim içmen sücü

Bu az iş değil bir belirsin ucu

En öndin gerek göre kişi işi

Başarmaz işi süci içen kişi

Deneyelüm iş nedürür bilelim

Pes ana lâyıq çaresin kılalım” (TaS: 1078)

“Anı okuyalım haber soralım

Deneyelim anlayalım görelim” (TaS: 1078)

“(i) **1.** Değerini anlamak, gerekli niteliği taşıyıp taşımadığını bulmak için bir insanı, bir nesneyi veya bir düşünceyi sınamak, tecrübe etmek: ‘Gelecek ise daha denemediğimiz zaman kesitidir.’ -N. Uygur. **2.** Bir

işe, başarmak amacıyla başlamak, girişimde bulunmak, teşebbüs etmek: ‘Ayağa kalkarak üç adım ötedeki musluğa kadar gitmeyi denedi.’ -P. Safa.” (TS: 623)

deste: Sözcük Farsça sözlükte şu şekilde işlenmiştir: “*deste: (Peh.) el gibi; kulp, sap; kabza; grup, takım; Hz. Hüseyin’in yasını tutmak için caddelerde yürüyen bir grup insan; (ask.) takım; Kaçarlar devrinde saat 12’ye verilen ad.*” (Kanar 1993: 288). Verilen bu anlamlar sözcüğün Farsçada anlam alanının genişlediğini göstermektedir. TaS’da sözcüğün ‘takım’ anlamı tespit edilmiş ve örneklendirilmiştir. Buna ek olarak Nişanyan (2010: 130), 14. yüzyılda ‘1. sap, kulp, 2. tutam’ anlamlarını tespit etmiştir. sözcük bu anlamlarının varlığını Türkiye Türkçesinde devam ettirmiş ve matematik ve spor dallarında yeni anlamlar kazanmıştır:

deste: Kat, takım

“Şahzade buyurdu iki **deste** ton getirdüler ol yiğitlere giyürdüler” (TaS: 1121)

“a. **1.** Cinsleri aynı veya birbirine yakın olan şeylerin bir arada bağlanmış, demet, bağlam: ‘Destenin en itibarlı kâğıtları, bilindiği gibi beyler yani aslar oluyor.’ -H. Taner. **2.** Kılıç, bıçak vb.nin elle tutulacak yeri. **3.** Elli iki karttan oluşan iskambil kağıdı. **4.** mat. Aynı cinsten onluk bir küme. **5.** sp. Yağlı güreşte pehlivanların ayrıldıkları derecelerden biri.” (TS: 642)

deşmek:²⁶⁴ Clauson (1972: 559), sözcüğü ‘delmek, oymak’ olarak anlamlandırır ve bütün modern lehçelerde yaşadığını ifade eder. Sözcüğün fiziki olarak canlı veya cansız bir şeyi delme anlamı Türkiye Türkçesinde varlığını devam ettirmektedir. TS’ye göre somut anlamın yanı sıra soyut anlam kazanan sözcük mecazlaşmıştır. Tietze (2003: 600) de sözcüğün bu soyut anlamıyla ilgili tanığını ancak 1933 tarihine referans eder: “*Deşme beni komşucuğum, deşme! Yüreğimde neler var.*”

deşmek: Yarmak, yarıp açmak

“Tavar öğürün, kuş cinsin koyup

Eğer ayrılırsa yabana kayup

Ya kurda tüş olur ü karnın **deşer**

Ya uğrar doğan kursağına düşer” (TaS: 1122)

“(i) **1.** Oymak, delmek, yara açmak, içini açmak, karıştırmak, kazmak. **2.** mec. Bir sorunun üzerinde yeniden durmak, hatırlatmak, kurcalamak: ‘Bu hatıraları dahadeşmek istemiyorum.’ -H. E. Adıvar.” (TS: 644)

²⁶⁴ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

deyiş: *De-* fiilinden türetilen sözcüğün TaS ve TS’de verilen anlamları karşılaştırıldığında anlam alanının genişlediği göze çarpmaktadır. Ayrıca ağızlarda sözcüğün farklı anlamlarla yaygın kullanımı da anlam genişlemesinin bir ispatıdır: “**1.** *Mâni, destan, ağıt, şiir, mısra, şarkı, türkü, gazel.* **2.** *Beste, makam: Her âşığın kendine göre bir deyişi vardır.* **3.** *Halk şairlerinin karşılıklı mâni, türkü söylemeleri.* **4.** *Söz, kelime: Dersimin bir deyişini bile öğrenemedim.*” (DS: 1446-1447).

deyiş: Söz

“Demiş bir mert işitip bu **deyişi**

Asılmağada mı değmez o kişi” (TaS: 1127)

“a. **1.** Deme, söyleme işi: ‘Peki deyişleri de akılları yattığı için değil, korkuları ağır bastığı için oldu.’ -T. Buğra. **2.** Söyleme biçimi, anlatım biçimi, üslup. **3.** Bir kimsenin bir konuyla ilgili anlattıkları, ifade. **4.** ed. Halk şiiri, halk türküsü: ‘Karacaoğlan’ı okudukça deyişin önemini daha iyi anlarız.’ -N. Ataç. **5.** müz. Semahla birlikte yalnızca bağlama eşliğinde ağır tempoda söylenen bir tür beste.” (TS: 651)

dikilmek: *Dik-* fiilinin edilgen şekli olan sözcüğün anlam alanı genişlemiştir. Clauson (1972: 481), sözcüğün *dik-* fiilinde meydana gelen anlam genişlemesiyle paralel bir genişleme yaşadığını ifade etmektedir.

dikilmek: Tayin edilmek, nasbolunmak

“Müvellâ [Ar.]: Bir emr üzerine **dikilmiş** kimse.” (TaS: 1143)

“(I) (nsz) **1.** Dikme işi yapılmak: Buraya anıt dikilecek. Bahçeye ağaçlar dikildi. **2.** Dik duruma gelmek. **3.** Ayakta durmak: ‘Bütün o ağırlı, uzun gecelerimde yatak odasının kapısında dikilir, bana bakardı.’ -A. Ağaoğlu. **4.** Göz belli bir noktaya uzun süre bakmak: ‘Herkesin gözleri hayret ve tecessüsle onun üzerine dikilir.’ -A. M. Dranas. **5.** Karşı koymak, engellemek. **6.** fizy. Bazı üreme organları dokularına kan dolmasıyla sert ve dik bir duruma gelmek.” (TS: 659)

dikme: *Dik-* fiiline gelen fiilden isim yapan *-mA* eki kalıcı isimler yaparak bir çok nesneye ad olmuştur. *-mA* ekinin fonksiyonlarıyla ilgili olarak Zülfikar (1991: 118-119), şu açıklamaları yapar: “*sözcüklere ‘yapılan işin adı’ ; ‘araç gereç’ ; ‘yemek yiyecek’ ; ‘hastalık adı’ ; mekan kavramları katar*”. TS’de verilen anlamlar incelendiğinde bu fonksiyonların varlığı dikkat çekmekte ve *dikme* adı yeni anlamlar kazanmış olarak karşımıza çıkmaktadır. TaS ve TS karşılaştırıldığında sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

dikme (I): Fidan; dikilip yetiştirilen şey; yetiştirilmiş olan

“Anlar saltanatın dikmesin **diktiler**; bu, yemişini yedi.” (TaS: 1044)

“Senin **dikmendürür** senin çırağın
Senin bağındurur senin budağın” (TaS: 1144)

dikme (II): Destek, dayak

“Pâdir [Fa.]: Ol direğe denir ki çatlamış sakfe ve bel vermiş duvara dayarlar, anınla bir miktar istihkâm bulup bir müddet dahi kaaim olur. Türkler öneği ağacı ve **dikme** dahi derler.” (TaS: 1144)

“a. **1.** Dikmek işi. **2.** Ahşap yapılarda pencere ve kapı yanlarına dikilen direklerden her biri. **3.** mec. Bir evde aileyi sürdürecektir olan tek çocuk. **4.** hlk. Ağaç, direk. **5.** hlk. Fidan, yeni dikilmiş fidan. **6.** den. Yük kaldırmakta kullanılan bir direkli maçuna. **7.** mat. Dikey olan doğru veya düzlem, amut.” (TS: 661)

dil: Eren (1999: 112), sözcüğün yapısıyla ilgili -kendinin de benimsediği anlaşılabilir Brockelmann ve Ligeti’yi referans göstererek şu açıklamaları yapar: “*ti- ‘demek’ kökünden geldiği anlaşılıyor: ti- + -l eki.*”

TS’de verilen anlamlar dikkate alındığında sözcük yeni anlamlar kazanmış olarak karşımıza çıkmaktadır.

dil (I): Anahtar

“Pes bu kişi inci satana eyitli: Atam uyur ve sandık miftahı başı altındadır bana ol uyanınca mühlet vergil kim sandık **dilini** alam ve sana incü babasın verem...” (TaS: 1145)

“Kamu karıların dili hakiyçün

Behişt kilidinin **dili** hakiyçün” (TaS: 1145)

dil (II): Sözleşme

“Mezbure Âyişe ile benim **dilüm** vardı, bana gel dedi, ben de geceyle vardım.” (TaS: 1145)

dil (III): Körfez, koy

“... Sonra arz-ı ufk; üstüne uğrar ve burada bir **dil** çıkıp uzanır ki Bahr-i Kulzüm ve Bahr-i Musa ve Bahr-i Menden (Mendep) ve Bahr-i Aden tesmiye ederler.” (TaS: 1146)

dil (IV): Düşman ahvalini söyletmek için alınan esir

“Çarhacı giden adamlarımızdan altı nefer yiğitlerimiz at boynuna düşüp seğirterek gelip mustuluk, kâfirden kırk adet esir **dil** aldık deyüp dilleri meydana getirdiklerinde diller eder: Eğer bizi söyletip azat ederseniz.” (TaS: 1146)

“(I) a. **1.** Ağız boşluğunda, tatmaya, yutkunmaya, sesleri boğumlamaya yarayan etli, uzun, hareketli organ, tat alma organı: ‘Ağzımı dolduran kocaman dil, sözcüklere yer bırakmıyor ki...’ -Y. Z. Ortaç. **2.** İnsanların düşündüklerini ve duyduklarını bildirmek için sözcüklerle veya işaretlerle yaptıkları anlaşma, lisan, zeban: “Dilinden Anadolu olduğu ancak belli oluyordu.” -S. F. Abasıyanık. **3.** Bir çağa, bir gruba, bir yazara özgü söz dağarcığı ve söz dizimi: “Halk dilinin günebakan ismini verdiği bu çiçek, güneşe âşıktır.” -H. S. Tanrıöver. **4.** Belli durumlara, mesleklere, konulara özgü dil: Hukuk dili. Gözlerin dili. **5.** Birçok aletin uzun, yassı ve çoğu hareketli bölümleri: Terazi dili. **6.** Büyükbaş hayvanların haşlanıp

pişirildikten sonra yenebilen dili: ‘Birkaç dilim ekmek, ince bir iki dilim peynir veya dil, bazen de haşlanmış bir sebze yemeği.’ -S. F. Abasıyanık. **7.** Ayakkabı bağlarının ayağı rahatsız etmemesini sağlayan ve bağ altına rastlayan saya parçası. **8.** mec. Düşünce ve duyguları bildirmeye yarayan herhangi bir anlatım aracı: Müzik dili. Yazı dili. “Hiçbir zaman onların arasına katılabilecek bir dil bulamadım.” -R. Mağden. **9.** coğ. Kıstak. **10.** den. Makaraların ve bastıkların içine yerleştirilmiş olan, üzerinden geçirilen halatı istenilen yöne çevirmeye yarayan, çevresi oluklu, küçük döner tekerlek; İki dilli makara. **11.** müz. Bazı üflemeli çalgılarda titreşerek ses çıkaran ince metal yaprak. **12.** hlk. Anahtar.” (TS: 662)

dilcik: *Dil* köküne gelen isimden isim yapan +*çIk* ekiyle türetildiği açıktır. Zülfikar (1991: 69) ekin işlevlerinden bahsederken genel bir tanıma yer verir: “*Var olan bir nesnenin daha küçük bir benzerini veya onu andıranı adlandırmada -cık ekinden yararlanılır.*”. Bu ekin fonksiyonundan faydalanılarak dil kökünden de ‘bademcik’ anlamında yeni sözcük türetilmiştir. Bundan sonra sözcüğün, insandan doğaya aktarma vasıtasıyla çeşitli aletlere ad olduğu böylece anlamının genişlediği TS’den anlaşılmaktadır.

dilcik (I): Bademcik

“Kede [Ar.]: **Dilcik** dedikleri illet ki boğazda hasıl olur, meme gibi şişer, sarkar. Gah olur âdemi helak eyler. Arapça melâze derler...” (TaS: 1147)

dilcik (II): Terazi ibresi

“Es-sahin [Ar.]: Terazi koluna denir... terazi **dilciğ**ine de denir.” (TaS: 1147)

“a. bit. b. **1.** Buğdaygillerde, yaprak ayası ile yaprak kınının birbirinden ayrıldığı yerde bulunan sivri uçlu, küçük, saydam çıkıntı. **2.** müz. Üflemeli çalgılarda, org borularında kemiş, tahta veya metalden yassı parça. **3.** hay. b. Böceklerin ağzında küçük dilin önünde bulunan bölüm.” (TS: 529)

dilek: *Dile-* fiilinden –*k* isim yapan ekle türetilen sözcüğün ‘şefaât’ anlamında kullanıldığı TaS’da verilen tanıktan anlaşılmaktadır. Ancak sözcük Türkiye Türkçesinde bu özel anlamını kaybetmiş ve genel anlamda bütün istekleri kapsamaktadır. Bu açıdan sözcük anlam genişlemesine uğramıştır:

dilek: Şefâat

“Şefaât [Ar.]: **Dilek**” (TaS: 1149)

“a. Bir kimsenin dilediği şey, istek, talep, temenni, rica, murat: ‘Denizciler, koro hâlinde iyi dileklerini tekrarladılar.’ -Halikarnas Bahkçısı.” (TS: 665)

dilemek: TaS ve TS’de verilen anlam ve tanımlar değerlendirildiğinde sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlemiş olduğu dikkat çekiyor.

dilemek: Dilenmek.

“Bir garip kim ne makamına dönmek ümidi berkişmiş ne anda yerlenmek sebebi kurulmuş ola, bu kamusu kerim kişiye genizrektir şundan kim suâle ve **dileme**ğe muhtaç ola ve her kim **dileme**ğe muhtaç ola hakikat içinde anın dirliği ölümdür.” (TaS: 1151)

“(i) **1.** Birinden bir şeyin yapılmasını istemek, rica etmek, arzu etmek: ‘Yalnız bu hususta beni bağışlamamızı dilerim.’ -M. Ş. Esendal. **2.** (nsz) Biri için bir dilekte bulunmak: ‘Karadakiler her lisandan hayırlı yolculuklar dilediler.’ -R. H. Karay. **3.** mec. Kendi düşünce, görüş ve isteğini yapmak.” (TS: 666)

dinmek: Clauson (1972: 514), sözcüğün temel anlamını ‘nefes almak; sessizce nefes almak’ olarak vermekte ve böylece yağmur için ‘kesilmek’ anlamını kazandığını ifade etmektedir. Erol, sözcükle ilgili yaptığı taramalar ve anlamlarla sözcüğün anlam genişlemesine uğradığını tespit etmiştir (2008: 509). TS’de verilen anlamlar incelendiği zaman sözcüğün anlamın da mecazlaşma yoluyla bir genişleme olduğu tespit edilir:

dinmek: Sâkin olmak, sükût etmek, susmak

“Bir yiğit birkaç keleciler söyledi, **dindi**ği dem cümle putlar yüzün düştüler.” (TaS: 1163)

“(nsz) **1.** Sona ermek, bitmek, durmak: ‘Gözyaşlarım dindi, ferahladım, eski hayatıma kavuştum.’ -Y. K. Beyatlı. **2.** Kar ve yağmurun yağması, rüzgârın esmesi kesilmek veya durmak: ‘Dinmiş lodosların uğultusu içinde / İstanbul’u dinliyorum, gözlerim kapalı’ -O. V. Kanık. **3.** mec. İyileşmek: ‘Biraz sevinmek için bekledim dinsin yaram / Anladım, bana gülmek değil yaşamak haram’ F. N. Çamlıbel.” (TS: 672)

dip: Clauson (1972: 434-435), sözcüğün temel anlamını ‘ağaç veya bitki kökü’ olarak tanımlar; daha sonra ‘bir yapı için temel; deniz için dip; insan için kaynak’ anlamlarını vermiştir. Clauson’un sözcüğün anlamıyla ilgili yaptığı açıklamalar sözcükteki anlam alanının genişlediğini ispatlamaktadır. Ayrıca TaS ve TS’de verilen anlamlar karşılaştırıldığında bu genişleme kendini hissettiriyor.

dip (I): kök

“Kuru benefşe beş direm, kabı soyulmuş buyan **dibi** on direm, yüz yigirmi beş direm su içinde kaynatarlar.” (TaS: 1164)

“Ki Nakkaşı hem bir yana veribi

Ola kim belüre bu işin **dibi**” (TaS: 1164)

dip (III): (Kadeh ve sinide) ayak

“İki **dib**lü kadeh, dört eyer gümüş, bir gümüş divit.” (TaS: 1164)

“... Maşrâba 10, **dibli** sini 120.” (TaS: 1164)

“a. **1.** Oyuk veya çukur bir şeyin en alt bölümü: ‘Denizin dibinde oltanın ucu, etrafında izmaritler oynuyor.’ -A. Ümit. **2.** Taban: Tencerenin dibi. **3.** Dikili duran bir şeyin yerle birleştiği nokta ve çevresi veya bir şeyin yanı başı: ‘Erkeklerin hepsi duvar dibindeydiler şimdi.’ -A. Kulin. **4.** Kapalı bir yerin kapıya göre en uzak bölümü: ‘Karagöz perdesinin karşısına dizilmiş koltuklardan en diptekine oturdu.’ -A. İlhan. **5.** hlk. Arka, kış: ‘Hepsi de tavuğun dibinden sabah sabah çıkmış, taptazedir.’ -E. E. Talu.” (TS: 673)

dirilmek:²⁶⁵ Clauson (1972: 547-548), sözcüğü *tir-* fiilinin edilgen şekli olarak nitelendirir ve ‘dirilmek, hayat bulmak’ bazen de ‘canlı olmak, yaşamak’ anlamlarında olduğunu belirtir. Erol da sözcüğün EAT’de anlam alanını genişlettiğini tespit etmiştir (2008: 513). TaS’a bakıldığında Erol’un tespit ettiği genişleme verilen anlam ve tanıklardan anlaşılıyor. TS’de verilen beşinci anlam incelendiğinde sözcüğün cansız şeyler için de kullanıldığı ve mecazlaştığı anlaşılıyor. Sözcüğün bu açıdan anlam alanı genişlemiştir:

dirilmek (II): 1. Yaşamak, ömür sürmek.

“Ol ki bin yıl **dirilür** zari kılır

Kendi ömrüne vü öldüğün bilür” (TaS: 1171)

“Müslümanların melikleri, fakirleri gibi **dirilür**.” (TaS: 1171)

2. Geçinmek, imtizaç etmek.

“Müslümanlık çerisi güçlendi, kuvvetlendi, cemi’i silâhlandı, atlandı; imden gerü bunlarıyla müdarâ birle **dirilmek** gerektir.” (TaS: 1173)

3. Taslamak, -davasında bulunmak.

“Gâh hikmette **dirilür** üstâd

Bilmez andan illâ ol bir kuru ad” (TaS: 1174)

“Her dost **dirileni** dost sanıp sakın aldanma.” (TaS: 1174)

“Anların küfrüne sebep âlim **dirilüp** ilmiyle amel etmeyenlerin...” (TaS: 1174)

“(nsz) **1.** Güçlenip canlanmak: Bir bardak suyu içince dirildi. **2.** Bitki solmuş, pörsümüş durumdayken yeniden canlılık kazanmak, diri duruma gelmek. **3.** Hasta yeniden sağlığını kazanmak, iyileşmek. **4.** Öldüğü sanılan şey canlılık kazanmak: ‘Masal bu, ölüyken dirilmiş, kabirden dışarı atlanmış insanların masalı.’ -P. Safa. **5.** mec. Yeniden etkin olmak, geçerli duruma gelmek: ‘Aruz ölçüsü bir gün yeniden dirilecek mi bilmiyorum.’ -N. Ataç.” (TS: 676)

dizlik: Sözcüğün *diz + lik* yapısında olduğu açıktır. TaS ve TS’de verilen anlamlar ve tanıklar karşılaştırıldığında sözcük, anlam alanı genişlemiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

²⁶⁵ Bk. sözcükteki anlam daralması.

dizlik: Belden diz kapağına kadar bacağa giyilen libas, (kısa pantolon) potur

“Badic [Fa.]: **Dizlik** ve potur dedikleri giyecektir ki ekseriya kalyoncu ve şatır makalesi ve bazı sâiler dahi giyerler.” (TaS: 1194)

“a. **1. Korumak amacıyla dize geçirilen şey. 2. Dize kadar uzanan konçlu çorap. 3. hlk. İç donu. 4. hlk. Şalvar. 5. hlk. İş önlüğü.**” (TS: 687)

dokumak:²⁶⁶ Clauson (1972: 467), sözcüğün asıl anlamını ‘bir şey itmek, vurmak’ olarak verir ve ‘düşman vurmak, fabrika kurmak’ gibi mecazi anlamlar kazandığını belirtir. Erol (2008: 696) da sözcüğün EAT dönemine kadar mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediğini ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde sözcük mecazi bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemeye devam etmiştir:

dokumak, (tokumak): 1. Vurmak, birbirine geçirmek.

“Mâlik Reyyan ol kamuya kakıdı

Kimini sürdürü kimini **tokudu**” (TaS: 1196)

“Da’vet kıldı halkı dine okudu

Kil(i)se yıktı, haç uşattı **tokudu**” (TaS: 1196)

2. Çakmak, kakmak

“Yanından dört demür kazuk çıkardı

Şehenşahın kızın çarmuha gerdi

Dokudu dört kazuk dört yana muhkem

Zehi cevri ü cefadur, zehi sitem” (TaS: 1197)

“(i) **1. Tezgâhta ipliği, çözgü ve atkı durumunda kullanarak kumaş yapmak:** ‘Orada kilim dokuyan kadınların arasında yaşam savaşı veriyordu.’ -A. Kulin. **2. mec. En ince noktalarına kadar özen göstererek, emek vererek ortaya çıkarmak.** **3. hlk. Ağacın yemişlerini sııklarla vurarak indirmek.**” (TS: 695)

dokunmak: Clauson (1972: 471), sözcüğü *tokı-* fiilinin dönüşlü şekli olarak verir. Ayrıca genellikle ‘çarpmak’ anlamında olduğunu ve birçok deyimsel anlamının bulunduğunu ifade eder. TaS ve TS, verilen anlamlar ve tanıklar açısından değerlendirildiğinde sözcüğün anlam alanının genişlediği dikkat çekiyor:

dokunmak: İsalet etmek, düşmek; karşı koymak, karşı durmak

“Demür tona gark oldudu on bin er

Dokunurdu on bin ere her bir er” (TaS: 1198)

“(I) (-e) **1. Nesnelerin sıcaklık, soğukluk, sertlik, yumuşaklık vb. niteliklerini derinin altındaki sinir uçları aracılığıyla duymak, değmek, el sürmek, temas etmek:** ‘Bir elektrik ziline düğmesine dokunduk.’ -A. Haşim. **2. Karıştırmak:** Bu kâğıtlara kimse dokunmasın.

²⁶⁶ Bk. sözcükteki anlam daralması.

3. (nsz) Almak, kullanmak, el sürmek: ‘Buğdaydan, bulgurdan ne varsa kimse dokunmuyor, daha zor günlere saklıyordu.’ -N. Araz. 4. (nsz) Sağlığını bozmak: Bu yemek bana dokunur. Bu hava dokundu. 5. İnsanın içine işlemek, duygulandırmak, etkilemek, koymak, batmak: ‘Hiçbir gözyaşının bana onunkiler kadar dokunduğunu hatırlamıyorum.’ - R. N. Güntekin. 6. İlişkin, ilgili olmak, değinmek: Eğitim konusuna dokunan bir yazı. 7. Hafifçe değmek: Rüzgâr estikçe dal antene dokunuyor. 8. Onur, anlayış vb. ile uyumsuz bir durum ortaya çıkmak: ‘Erkeklerde pudra sinirime dokunuyor diyorum, anlamıyorsun.’ -P. Safa. 9. mec. Tedirgin etmek, sataşmak: ‘Bu karıncaya dokunmayan çocuk o kocaman adamın oracıkta pestilini çıkaracaktı.’ -S. F. Abasıyanık.” (TS: 695)

dolama: Sözcük *dola-* fiil köküne *-mA* fiilden isim yapma ekinin getirilmesiyle kalıplaşmıştır. Sözcük, Türkiye Türkçesinde anlam alanını genişlemiş olarak karşımıza çıkıyor:

dolama (I), (tolama (I)): Sarılmış bir şeyin her katı

“El-kevrü [Ar.]: Ve dahi sarılmış ve dolanmış dülbendin her bir **dolamasına** ve çevrimine dahi kevr derler..” (TaS: 1200)

dolama (II), (tolama (II)): Entari gibi önü açık olan ve kavuşturularak üstüne kuşak bağlanan eski zamanlarda giyilmiş çuha elbise.

“Yelme [Fa.]: **Tolama** 4 kaftan.” (TaS: 1201)

“El-yelmaku [Ar.]: **Tolama** kaftan.” (TaS: 1201)

“a. 1. Dolamak işi. 2. Giysilerin üstüne giyilen, önü açık bir tür üstlük. 3. Poşu: ‘Başıma bir dolama sarıp vardım hocanın durağına.’ -T. Oflazoğlu. 4. mim. Çeşitli eserlerdeki barok ve rokoko üslubunda iç içe süsleme motifi. 5. tıp Tırnak yöresindeki yumuşak bölümlerin, bazen de kemiğin iltihaplanmasından ileri gelen ağrılı şiş.” (TS: 697)

dolanmak: Clauson, (1972: 497) sözcüğü *tolga-* fiilinin dönüşlü hali olduğunu ve anlam genişlemesiyle sözcüğün birçok modern lehçede yaşadığını ifade etmektedir. Clauson’un tespit ettiği bu genişleme TS’de verilen anlamlardan anlaşılıyor.

dolanmak: Dolaşmak

“Dillerinde senin ismin **dolanur**

Seni andıkça dehanı sulanır” (TaS: 1202)

“Sen tek başına gez, taş yürekli yâr

Ben de böyle **dolanayım** yâr deyü” (TaS: 1202)

“(e) 1. Bir şeyin çevresine sarılmak: ‘Kocasının kolu beline bir kobra gibi dolanmış, ince kaburgalarını birbirine geçirecek gibi sıkıyordu.’ -H. E. Adıvar. 2. (nsz) Bir şeyin çevresinde dönmek, gezmek, dolaşmak: ‘Arkadan dolanıp uzaktan gözetleyecekti çeşmeyi.’ -Ç. Altan. 3. (nsz) Karışmak, dolaşmak. 4. (-de) Gelişigüzel gezmek: ‘Kızlarının,

gelinlerinin evleri arasında dolanıyor, hep evini, komşularını arıyordu.’ -N. Cumalı.” (TS: 698)

dolandırmak:²⁶⁷ Sözcük *dolan-* fiilinin ettirgen halidir. Burada dikkat çeken anlam olayı TS’de verilen üçüncü anlamdır. Sözcükte mecazlaşma yoluyla anlam genişlemesi meydana gelmiştir:

dolandırmak: Dolaştırmak

“Kaçan ol vilayette at sancılanır olsa getirirler ol mezarı üç gez **dolandırırlar**.” (TaS: 1201)

“(–i) **1.** Dolanma işini yaptırmak. **2.** Dolaştırmak. **3.** mec. Birisini aldatarak parasını veya malını elinden almak: ‘Falan satıcı paranızı dolandırır, göndermeyelim.’ -R. N. Güntekin.” (TS: 697)

dolaşım: *Dolaş-* fiilinden türeyen sözcüğün TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları incelendiğinde anlam genişlemesine uğradığı anlaşılıyor:

dolaşım, (Tolaşım): Dolaşık

Şâtıb [Ar.]: Münharif ve **tolaşım** olan eğri yola denir.” (TaS: 1202)

“a. **1.** Dolaşma işi. **2.** ekon. Para ve para yerine geçen bono, senet vb.nin geçerli olması, sürümde bulunması, sirkülasyon. **3.** anat. Kan dolaşımı.” (TS: 699)

dolaşmak: Erol (2008: 517), sözcüğün özellikle Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlamının genişlediğini tespit eder. TaS ve TS karşılaştırıldığında da sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam alanının genişlemiş bir şekilde karşımıza çıktığını görüyoruz.

dolaşmak, (Tolaşmak): İlişmek, sataşmak.

... Bu sâat içinde şeytanlar insanlara **dolaşır**...” (TaS: 1202)

“(nsz) **1.** Gezme, gezinme: ‘Büsbütün gece kapanmadan şehri biraz dolaşmak istedik.’ - H. S. Tanrıöver. **2.** Doğru gitmeyip yolu uzatmak: Bu yoldan giderseniz çok dolaşsınız. **3.** Dönüp başka bir yönden gelmek: Dolaş da arka kapıdan gel. **4.** Kan, damarlarda yer değiştirmek: Damarlarında aynı kan dolaşiyor. **5.** Saç, iplik vb. şeyler birbirine karışarak güç çözümler duruma gelmek: Saçları taranmamaktan dolaşmış. **6.** (–i) Bir yeri belli bir amaçla gezmek: Müzeleri dolaşmak. **7.** Denetlemek amacıyla bir yeri gezmek. **8.** Nefes, el bir şey üzerinde hafifçe hareket etmek. **9.** müz. Gezinmek. **10.** mec. Çok kimse tarafından söylenmek. **11.** mec. Belirmek: ‘Başında dolaşan bir tehlikeden bahsediyorum.’ -Y. K. Karaosmanoğlu.” (TS: 699)

domuz: Erol (2008: 126), sözcüğü anlam daralmasının alt başlığı olan özelleşme maddesinde işler. ET’de ‘domuz’ anlamının yanı sıra ‘kurt, böcek’ anlamının da

²⁶⁷ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

olduğunu, 11. yüzyıldan itibaren domuz anlamıyla kullanıldığını ve böylece özelleştğini ifade etmektedir. TaS’da verilen tanıklarda bu anlam vardır. Ancak Türkiye Türkçesinde sözcüğün bu hayvan dışında insan için de kullanıldığı TS’de tespit edilmiş ve tanıklanmıştır. sözcük doğadan insana aktarılarak mecazi anlamda kullanılmaktadır, böylece anlam genişlemiştir:

doñuz, (toñuz): Domuz

“Kara **tonuz** etinden yahni yedirdin.” (TaS: 1217)

“Kel başa kıl bitürmeğe mücerrep nesne budur ki **donuz** ödün bal ile karıştırılar...” (TaS: 1217)

“a. **1.** Hay. B. Çift parmaklılardan, eti, yağı, derisi veya kılı için beslenen, evcil hayvan (Susacrofa domestica): ‘Dedemler silahlanıp dağlarda eşkıya avına çıkmışlar domuz avına çıkar gibi.’ –T. Dursun K. **2.** mec. Hain, aksi, ters, inatçı, hınzır kimse: ‘Domuzun malı için can tüketmeye mi geldik dünyaya?’ –R. H. Karay.” (TS: 703)

donatmak:²⁶⁸ Clauson’un (1972: 517) açıklamalarına göre sözcüğün yapısı ton+a-t-şeklindedir. Sözcük, Türkiye Türkçesinde iki anlam daha kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

donatmak, (tonatmak): 1. Süslemek, giydirip kuşatmak.

“Her kim bir yalınca **tonatsa** ben ana uçmakta dıbaç giydirem.” (TaS: 1215)

“Haze [Fa.]: Köşk ki beşaret vaktında **tonadırlar**.” (TaS: 1215)

2. Bir kimseyi kötü sözlerle batırmak.

“Ühcüvve [Ar.]: Kimseyi **tonatmak** ve rüsvay etmek için yakılan türkü ve şiir.” (TaS: 1215)

“Ne herze ağzına geldiye ol dem

Söğüp Rum ehlini **tonattı** muhkem” (TaS: 1215)

3. Techiz etmek

“Şeh emretti heman Mahmut Paşa

Donattı yüz para gemi müheyya” (TaS: 1215)

“Üç yüz gemi **donadup** yeniçeri ve azebânı kadırgasına bindirdiler.” (TaS: 1215)

“(i) **1.** Birinin giyimini sağlamak. **2.** Süslemek: ‘Bütün bahçeyi, donanma gecelerinde olduğu gibi fenerlerle, renkli fanuslarla donatmışlar; bayraklar asmışlar.’ -S. M. Alus. **3.** Bir şeyin iş görebilmesi için gereken nesnelere, gereçleri katmak, teçhiz etmek: ‘Türk askerini donatmak için yılda 570 dolar yeter.’ -A. İlhan. **4.** mec. Sövmek. **5.** mec. Azarlamak.” (TS: 704-705)

²⁶⁸ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

doruk: Sözcüğün tanık ve anlamları açısından TaS ve TS karşılaştırıldığında mecazlaşma yoluyla anlam alanı genişlemiştir. Tarihi süreçte sözcüğün önceleri somut nesnelere, özellikle dağların zirvesi anlamında kullanıldığı ancak Türkiye Türkçesinde soyut kavram olan başarı ve çeşitli duyguların zirvesi anlamında kullanıldığı göze çarpmaktadır:

doruk, (doru, toru, tora, toruk): 1. Tepe, zirve.

“Vaktî ki bunları arayı gelseler bunlar dağın **toruk**ına çıkarlardı.” (TaS: 1220)

2. Ağaç tepesindeki körpe filiz

“Eş-şu’betü [Ar.]: Ağaç **doruğ**undan ve denesinden ayrılan budak.” (TaS: 1221)

“a. **1.** Dağ, ağaç vb. yüksek şeylerin tepesi, en yüksek yeri, zirve, şahika: ‘Dağ doruğu gibi yüce, pembemsi bir kaya yükseldi iskelemizde.’ -A. Erhat. **2.** mec. En üstün başarı düzeyi: ‘Dorukta yalnız kalmak ve doruktan başlamak ne kadar da zormuş meğer.’ -T. Buğra. **3.** mec. Heyecan, sevinç, coşku vb. duygularda ulaşılan en üst nokta.” (TS: 706)

dökmek: Clauson (1972: 477), fiili ‘sıvı bir şeyi dökmek’, daha genel anlamıyla ‘dökmek, dağıtmak’ anlamlarıyla vermektedir. TS’de on sekiz anlamı tespit edilen fiilin Türkiye Türkçesinde çok anlamlı olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Sözcüğün anlam alanı genişlemiştir:

dökmek: 1. Bırakmak, terketmek, atmak.

“Sınıktı cümlesi geri kayıkma

Döker oğlun kızın ardına bakmaz” (TaS: 1229)

“Cemi-i leşker vehm alıp ekser silâhların ve yarakların **döktüler**.” (TaS: 1229)

2. Sarfetmek, harcetmek

“Sultan-ı Mısır dahi hazineler **döktü**, leşker-i azîm ce’metti.” (TaS: 1229)

tökmek: Dökmek.

“Turdu evine gider ol kaygulu

Gözlerinden yaş töker tolu tolu” (TaS: 3843)

“(-i) **1.** Sıvı veya tane durumunda olan şeyleri buldukları kaptan başka bir yere boşaltmak: ‘İhtiyar karısı pırıl pırıl kalaylı maşrapa ile ona su dökecek.’ -S. F. Abasıyanık.

2. Belli bir yere boşaltmak: Sigara tablasını dökmek. **3.** Akıtmak, düşürmek: ‘Annem bunu sezdiği gün, babamın arkasından döktüğü yaşları unutacak kadar bedbaht olur.’ -Y. Z. Ortaç. **4.** (-e) Saçmak, serpmek: Tavuklara yem döktü. **5.** Salmak, bırakmak. **6.** Üstünde bulunan bir şeyi düşürmek: ‘Yapraklarını dökmüş iki söğüt ağacı...’ -S. F. Abasıyanık. **7.**

Teninde kızamık, kızıl, suçiçeği hastalıklarında olduğu gibi kırmızı lekeler çıkmak. **8.** Maden, mum eriyiği veya çimento, alçı vb.ni kalıba akıtarak biçim vermek, döküm yapmak: ‘Heykel ilkin çamurdan yapılıyor, sonra kalıbını çıkarıp tunçtan dökecekler.’ -H. Taner. **9.** Sulu hamuru kızgın yağ veya tepsinin içine akıtarak pişirmek: Lokma dökmek.

Kadayıf dökmek. **10.** Bir yere çokça bir şey yığmak, taşımak: Sınıra asker dökmek. **11.** (nsz) Çok söylemek: Dil dökmek. **12.** Bir şeyi yok etmek için atmak: Satılmayan hamsileri denize döktüler. **13.** (-e) Bir işte veya bir konuyu ele alış biçiminde değişiklik yapmak: ‘Şimdi maşallah açılmaya başladım diye söylenirsin, işi ahbablığa dökersin, olur gider.’ -R. N. Güntekin. **14.** Yakmak, tutuşturmak: ‘Sabah ve akşam kahvaltıları için mangal döktürürdü. Mangal yakmak denmezdi. Mangalı dök, tutuştur denirdi.’ -N. Neyzi. **15.** Kullanmak, harcamak, sarf etmek: ‘Dimağ ve beden cevherlerini döken çocukları hesaplı bir kalori ile beslemek lazımdı.’ -C. Uçuk. **16.** mec. Çok sayıda öğrenciyi sınavda veya bir üst sınıfa geçirmede başarısız saymak: Sınıfın yarısını döktüler. **17.** (nsz) mec. Bol bol vermek, ödemek, sarf etmek: Para dökmek. **18.** mec. Açığa vurmak, söylemek, ortaya koymak: Acaba biraz anlatsan, derdini döksen olmaz mı? (TS: 710)

dökülmek: *Dök-* fiilinin edilgen şekli olan sözcükte kökte meydana gelen anlam genişlemesine paralel bir genişleme olduğu anlaşılıyor:

dökülmek: Birden topluca inmek.

“Haris buyurdu atdan **döküldü**ler, kolanın çektiler geri suvar oldular.” (TaS: 1229)

tökülmek: Dökülmek.

“Verirsevüz salavatı biz arı

Töküle bizden günah ne kim varı” (TaS: 3844)

“(nsz) **1.** Dökme işi yapılmak veya dökme işine konu olmak: ‘Bekliyorum. Bir gül döküldü vazoda / Bekliyorum. Ses yok ölgün piyanoda’ -H. F. Ozansoy. **2.** Kumaş dökümlü olmak. **3.** Bir işi, bir konuyu ele alış biçiminde değişiklik olmak. **4.** (-e) Düşmek: ‘Bizim motor ikiye bölünüp suya döküldüğümüzde, dört kişiydik.’ -Z. Selimoğlu. **5.** Çıkmak, ortaya konulmak: ‘Âdeta düşünmeksizin kaleminden masal sahnelerine benzeyen dağ, dere, uçurum resimleri dökülüyordu.’ -R. N. Güntekin. **6.** Kaplamak, yayılmak: ‘Duvarlar, bütün ışıkları yutuyor, halkın üstüne bir toprak rengi dökülüyor.’ -M. Ş. Esendal. **7.** (-e) Salınmak, serbest bırakılmak: ‘Saçlarını arkaya atıp ensesine dökülen buklelerini kabarttı.’ -H. Taner. **8.** (-e) mec. Kır, sokak vb. yerlerde insanlar çokça birikmek: ‘Bahar o sene erken gelmiş, herkes tarlalara dökülmüştü.’ -S. F. Abasıyanık. **9.** mec. Çok eskimiş olmak, değerini ve güzelliğini yitirmek: ‘Yaşayan, var olan her şey eskiyip dökülecek.’ -B. R. Eyuboğlu. **10.** mec. Çok yorgun, hasta olmak: ‘Erkek arıların takatleri kesilmeye başlar, bir bir dökülür, ölümler giderler.’ -T. Buğra. **11.** coğ. Akarsular, göl veya denize akmak.” (TS: 710-711)

döküntü:²⁶⁹ *Dök-* kökünden türetilen isim Türkiye Türkçesinde anlam alanı genişlemiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

döküntü: Bol akan, bol bol dökülen

²⁶⁹ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

“Gökler kapısını açtık **döküntü** (harekelidir) su ile ve yerlerde pınarlar akıttık ta su biri birine kavuştu.” (TaS: 1229)

“a. **1. Dökülmüş, saçılmış şeyler:** ‘Onlar kendi küfleri, kendi yırtık pırtıkları, kendi döküntüleriyle yaşayabiliyorlar.’ -Y. K. Beyatlı. **2. Bir topluluktan geri kalmış kimseler.** **3. Bozuntu.** **4. Deniz yüzüne yakın, üzerinde dalgaların çatladığı kaya kümesi.** **5. Kâğıtçılıkta üretimin herhangi bir safhasında ıskartaya çıkan, genellikle tekrar hamur durumuna getirilen, yaş ve kuru biçimleri olan kâğıt veya karton artığı.** **6. mec. Değersiz, bayağı, ayaktakımından olan kimse:** ‘Meşrutiyete uygun yönetim, yurt hainlerinin döküntüleriyle kurulamaz.’ -H. C. Yalçın. **7. sf. mec. İşe yaramayan, değersiz, kötü, berbat:** ‘Şoföre önce kentin en döküntü mahallelerinin adını söylediler.’ -Ç. Altan. **8. tıp Bazı hastalıklarda görülen çiban, leke, uçuk, kızarıklık vb. belirti.** **9. coğ. Parçalanmış taşların yamaç aşağı kayması, yuvarlanması, etekte birikmesiyle oluşan yer.”** (TS: 711)

dönmek: Fiilin tanıkları ve örnekleri karşılaştırıldığında anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

dönmek: 1. Değişmek, bozulmak, bir halden başka bir hale geçmek.

“Eğer suyu bir kap içinde koysalar, sunun dadı ve yiyisi **dönse** kaçan anı od üstüne dökseler ol odu söyündürmekten âciz olmaz.” (TaS: 1240)

“İnkılâb [Ar.]: **Dönmek.**” (TaS: 1240)

2. Vazgeçmek, ferağat etmek.

“Korkutkıl bunu bu dem vur zindana

Bu yavuz işten bolayki bu **döne**” (TaS: 1240)

3. Benzemek.

“Kağan arslana benzer depti cenge

Kara kandan özü **dönmüş** pelenge” (TaS: 1240)

4. Çevrilmek, tercüme olunmak, naklolunmak

“Dedim ger ola Tanrı'nın yarısı

Bu kamu hikâyet ki var Parisi

Döne Türkiye okuya has ü âm

İnayet kılursa Hak ola tamam” (TaS: 1240)

“(nsz) **1.** Kendi ekseninde veya başka bir şeyin dolayında hareket etmek: ‘İçeride anahtarın acı bir gıcirtısıyla döndüğünü duydum.’ -Y. Z. Ortaç. **2.** (-den, -e) Geri gelmek,

geri gitmek: ‘Ertesi gün aynı yoldan Bodrum'a döndük.’ -Halikarnas Balıkcısı. **3.** (-e)

Yönelmek: ‘Babam birdenbire bana döndü.’ -S. F. Abasıyanık. **4.** (-i) Sapmak:

‘Gülümseyerek bir köşeyi döndü.’ -P. Safa. **5.** (-e) Bir şeyi andıracak duruma girmek,

benzemek: ‘Dikmen yolları, mabede adak için gidenlerin yollarına dönmüştü.’ -A. Gündüz.

6. Sınıfta kalmak: Çocuk çalışmazsa bu yıl döner. **7.** (-e) Durumdan duruma geçmek,

değişmek, olduğundan daha değişik bir durum almak, benzemek: ‘Erkekler tekaüt olunca

çocuğa dönüyorlar.’ -R. N. Güntekin. **8.** (-de) Belirli bir yerde dolaşmak. **9.** (-de) Kendini

bir yandan bir yana çevirmek: Yatağında sabaha kadar dönüp durdu. **10.** Yönetilmek, düzene konulmak, çekip çevrilmek. **11.** (-e) Söz konusu etmek, hatırlamak: ‘Biz yine onun gençliğine, lise öğretmeni olduğu zamana dönelim.’ -H. Taner. **12.** (-e) Bırakılan bir konu veya işe başlamak. **13.** mec. Hileyle, gizlice yapılmak: ‘Burada bir şeyler oluyor, bir şeyler dönüyor ama anlayamıyorum.’ -R. H. Karay. **14.** din b. İnanç, din veya düşüncesini değiştirmek: ‘... annesinin İtalyan Yahudisiyken döndüğünü söylemişti.’ -Ö. Seyfettin.” (TS: 714)

döşek:²⁷⁰ Clauson (1972: 563), sözcüğün kökenini *töşe-* fiili olarak verir, anlamını ise ‘yatak, döşek’ olarak vermektedir. Sözcük, TS’de aktarma yoluyla anlam alanı genişlemiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

döşek: Tohum ve fidan ekilen yer

“Nagirgâh [Fa.]: Pusu yeridir ve tohumdan manasındır ki iptida şeker olacak ağacı anda dikip tamam yaprak açmağa ve aşağı kök salmağa başladıkta oradan çıkarup mevzı-ı maksuda dikerler. Türkide **döşek** tâbir ederler.” (TaS: 1242)

töşek: Yatak, döşek.

“Tuşek [Fa.]: Ber-habe ve nihali manasındır ki üzerinde yatıp uyuyacak firaştır, Türkide döşek derler ve lugat-i merkumeyi dahi Türkidir derler.” (TaS: 3844)

“a. **1.** Yatak: ‘Yerinde olsaydım rahat bir döşek bulur, uyurdum.’ -İ. O. Anar. **2.** Gemi gövdesinde, su basıncı, çarpma, karaya oturma vb. durumlarda darbeleri karşılayabilecek, yük ve makinelerin ağırlığına dayanabilecek dirençteki yapı gereci. **3.** hlk. Dövülmek üzere harman yerine serilen ekin sapları.” (TS: 717)

döşenmek:²⁷¹ *Döşe-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlemesi dikkat çekiyor.

döşenmek (I): 1. Döşemek, yere yaymak, sermek.

“Kalı [Fa.]: Halı ki **döşenür**ler.” (TaS: 1243)

“Nehâlice [Fa.]: Yaz günlerinde **döşendik**leri nesne. Türkide dahi müsta’meldir.” (TaS: 1243)

2. Serilmek, yayılmak

“Geşt ber-geşt [Fa.]: Bir nevi kızılрак ottur, iplik gibi biri birine karış muruş dolaşır, yere **döşenüp** uzanur gider.” (TaS: 1244)

döşenmek (II): Düşkünlük göstermek, kendini vermek.

“Cümle alem halkı ziynet ve şöhrete **döşendi**.” (TaS: 1244)

²⁷⁰ Bk. sözcükteki anlam daralması.

²⁷¹ Bk. sözcükteki anlam daralması ve anlam kötüleşmesi.

“(nsz) **1.** Döşeme işi yapılmak: ‘Yılına kalmadı, hepsi düzeldi, döşenip donandı.’ -R. H. Karay. **2.** (-e) tkz. Birine kızarak kötü ve küçük düşürücü sözler söylemek. **3.** tkz. Uzun uzadıya ve yererek yazmak: Başyazar bu olay üzerine gene döşenmiş.” (TS: 718)

dövmek: Erol (2008: 520), sözcüğün EAT’de anlamının genişlediğini tespit etmiştir. Çok anlamlı olarak kullanılan bu fiilin anlam alanı genişlemeye bugün de devam etmiştir:

döğmek: 1. Ezmek.

“... Ol kişiler ol bürüncüğü almak için ol zağa uymuşlar idi, irdiler yılanın başını **döğdüler**, zağ anın şerrinden genez kurtuldu.” (TaS: 1225)

2. Topa tutmak, bombardıman etmek.

“İkinci hisara sarılıp yirmi;gün **döğdüler.**” (TaS: 1225)

3. Basmak, baskın yapmak

“Cemâat-ı mezbureden Nebi nâm kimsenin evin **döğmüşsün** deyicek mezbur Hudaverdi’ye bil-müvacehe suâl olundukta: Ben basmadım, lâkin...” (TaS: 1225)

“(i) **1.** Tokat, yumruk, tekme vurarak canını acıtmak: ‘Harp Divanına vermeden önce, şurada kemiklerini kırıncaya kadar bir dövsem!’ -H. E. Adıvar. **2.** Çamaşır, halı vb.ni tokaç, sopa gibi şeylerle vurarak temizlemek. **3.** (-de) Bir şeyi toz durumuna getirmek için ezmek: Döveçte karabiber dövmek. **4.** Ezmek. **5.** Çırpamak. **6.** Ateşte ısıtılarak yumuşatılmış bir madeni, vurarak istenilen biçime getirmek: Demiri tavında dövmeli. **7.** Topa tutmak: Gemi kaleyi dövdü. **8.** Çarpamak, sertçe dokunmak: ‘Ayakları ile suyu dövüp ürküttüğü balığı gagası ile havalandıran beyaz pelikan.’ -S. F. Abasıyanık. **9.** (nsz) Davul vb. çalmak, vurmak.” (TS: 718-719)

duman: TaS’da verilen altı tanıkta da sözcüğün *sis* anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sözcüğün argoda kazandığı yeni anlamlar ve anlam genişlemesi dikkat çekmektedir:

tuman (II): Duman.

“Zemine bir tuman oldu begayet

Cihanın yüzünü bürüdü zulmet” (TaS: 3853)

“a. **1.** Bir maddenin yanması ile çıkan ve içinde katı zerrelerle buğu bulunan kara veya esmer renkli gaz: ‘Emin ol ki her sigara yakışta / Daha duman tüter tütmez ordayım’ -B. S. Erdoğan. **2.** Havalanan tozların veya sisin oluşturduğu bulanıklık: ‘Köyünün üstüne boz bir duman çökmüştü.’ -Y. Kemal. **3.** argo Kötü, yaman: İşimiz duman. Hâlimiz duman. **4.** argo Esrar.” (TS: 722)

duru: TaS’da verilen tanıkların çoğunlukla sıvı maddeler için kullanılması sözcüğün temelde sıvılar için ‘saflık, berraklık’ anlamının olduğunu, aktarmalar yoluyla da anlamının genişlediğini gösteriyor:

duru, (turu): 1. Saf, temiz, berrak.

“Üşbu yakında bir göl bilürven kim anın duruluğu aşık gözünden **durur**aktır.” (TaS: 1269)

2. Durgun, râkid

“Er-rakid [Ar.]: **Duru** su, yani cereyanı olmaya.” (TaS: 1269)

“sf. **1.** Bulanıklığı olmayan, temiz, berrak: “Karabuğday rengindeki esmer simasının üzerinde bir çift duru bakışlı güvela gözleri vardı.” -E. E. Talu. **2.** Pürüzsüz (ten): “Bu, duru beyaz tenli ve kıpkızıl dudaklı bir körpe Rus kızıydı.” -Y. K. Karaosmanoğlu. **3.** mec. Arınmış, karışık olmayan (dil, üslup vb.): “Böyle duru bir mantık karşısında akan sular duruyordu.” -A. Kulin.” (TS: 775-776)

durulmak: *Dur-* fiilinin edilgen şekli olan sözcük genelde somut nesnelere ilgili olan hareketliliğin durulması için kullanılmaktadır. Fiil mecazlaşma yoluyla insan için sakinleşmek anlamında kullanılmakta ve böylece anlam genişlemesine uğramıştır:

durulmak (turulmak): Durulaşmak, duru hale gelmek.

“Turu sular söğütler diplerinde

Turulmuş süciler bol küplerinde” (TaS: 1272)

“Su bulanmayınca **turulmaz**” (TaS: 1273)

“(I) (nsz) **1.** Duru duruma gelmek: ‘Akmayan su, kımıldanmayan, olduğu yerde bir çukurun içinde pıhtılaşan, ağırlaşan durgun ve durulmuş su ölümü hatırlatır bana.’ -N. Hikmet. **2.** Gürültü, kımıldanış, karışıklık, yağış, yel dinmek, sükûn bulmak: ‘Dışarıda nemli bir rüzgâr esiyordu, dalgalar durulmamış, yalnız biraz ağırlaşmıştı.’ -A. Erhat. **3.** mec. Sakinleşmek: ‘Hüdaî ile olan anlaşmazlıklar durulacak gibi değildi’ -A. Kulin.” (TS: 726)

düdük:²⁷² Erol (2008: 552), sözcüğü ‘ibrik ve benzeri şeylerin emziği, düdük, ney’ gibi kazandığı anlamlarla genişleme maddesinde işler. Erol’un tespit ettiği anlamlar somuta eklenen somut anlamlardır. TS’de verilen anlamlar incelendiğinde taşıtlardaki korna anlamı da somuta eklenen somut bir anlamdır. Buna ek olarak argoda mecazi anlamda somuta eklenen soyut bir anlam olarak ‘akılsız, boş kafalı’ anlamını da kazanmıştır. Sözcüğün anlam alanı genişlemiştir:

düdük: Ney.

“Ney [Fa.]: Kamış, kasab mânasına ve **düdük**.” (TaS: 1299)

düdük çalıcı, (düdükçü): Neyzen.

²⁷² Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

“Neyzen [Fa.]: **Düdük** çalıcı.” (TaS: 1299)

“a. **1.** İçinden hava veya buhar geçirildiğinde keskin ses çıkaran ve işaret vermek için kullanılan araç: ‘Derinlerden gelen kesik düdüğü sesleri arasında, evimin ve çocuklarımın çığılığını yakalamak için bir hayli uğraştım.’ -N. F. Kısakürek. **2.** Taşıtlarda karşı tarafı uyaran korna. **3.** sf. argo Akılsız, boş kafalı.” (TS: 732)

düğme:²⁷³ Clauson (1972: 482), sözcüğün kökenini *tüğ-* anlamını ise ‘düğümle bağlamak’ olarak vermektedir. TaS ve TS’de verilen anlamlar ve tanıklar karşılaştırıldığında sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşıyor:

düğme: Kapılarda ve sandıklarda bulunan demir halka.

“Zûrfın [Fa.]: Zerfin manasındadır ki kapularda ve sandıklarda kilit geçirecek demir halkadır, **düğme** tâbir ederler.” (TaS: 1303)

tüğme: Düğme.

“Dest-i lutf ile gümüştü tüğme taktın yakama” (TaS: 3867)

“a. **1.** Giyecek, yorgan vb.nin bazı yerlerine ilikleyici veya süs olarak dikilen kemik, metal, sedef gibi sert maddelerden yapılmış küçük tutturma aracı: ‘Sımsıkı bağlanmış bir örme kese çıkarıyor, birer birer düğmelerini çözüyor.’ -R. N. Güntekin. **2.** Çevrilmek veya üzerine basılmak yoluyla bir elektrik akımını açan, kapayan, herhangi bir makineyi işleten veya durduran parça: Radyonun düğmesi. **3.** hay. b. Üst deri altındaki kıkırdak ve yağdan oluşmuş düğme biçimindeki çıkıntı: Kalkan balığının düğmeleri.” (TS: 732)

dün:²⁷⁴ ET döneminden beri kullanılan sözcüğün anlam alanı daralmıştır. sözcük ‘bugünden bir önceki gün’ anlamını kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir. sözcük bu anlamın yanı sıra ‘geçmiş, bugünden önceki bütün günler’ anlamında da kullanılmaktadır:

dün: Gece

“Eyde sırat böyle ince hem yüce

Karanlık **dün** gibi sanasın gece” (TaS: 1312)

“Zülfü şol ayrılık **dünü** bigi kara idi.” (TaS: 1313)

“a. **1.** Bugünden bir önceki gün: ‘Dün gece uyuyamadım da biraz başım ağrıyor.’ -P. Safa.

2. Geçmiş: Bugünü anlamak için dünü bilmek gerek. **3.** zf. Bugünden bir önceki günde:

Dün söyledi. **4.** zf. Kısa bir süre önce.” (TS: 735)

düş: TaS’daki anlam ve tanıklar incelendiğinde sözcüğün temel anlamının rüya olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye Türkçesinde sözcük mecazlaşma yoluyla anlam genişlemesine uğramıştır:

²⁷³ Bk. sözcükteki anlam daralması.

²⁷⁴ Bk. sözcükteki anlam daralması.

düş (I): Rüya

“**Düşünde** görür kim bir ulu doğan

İner gök yüzünde vü eyler figan” (TaS: 1340)

“a. **1.** Uyurken zihinde beliren olayların, düşüncelerin bütünü, rüya: ‘Dadaloğlu’m, sevdası var başımda / Gündüz hayalimde, gece düşümde’ -Dadaloğlu. **2.** mec. Gerçek olmayan şey, imge. **3.** mec. Gerçekleşmesi istenen şey, umut.” (TS: 739)

düşük: Clauson (1972: 563), sözcüğün kökenin *tüş-* fiili olarak gösterir ve geniş anlamlı kullanımına dikkat çeker. TaS’da tespit edilebilen anlamıyla Türkiye Türkçesinde TS’de verilen anlamlar karşılaştırıldığında sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

düşüt, (düşük): Doğum vaktinden evvel ölü olarak anası rahminden çıkan çocuk.

“El-mezkûm [Ar.]: **Düşük** oğlan.” (TaS: 1355)

“Figâne [Fa.]: **Düşüt** oğlan.” (TaS: 1355)

“El-iskat [Ar.]: ... ve hatun ve sair hayvan nâtemam **düşük** düşürmek manasıdır.” (TaS: 1356)

“a. **1.** Yaşayabilecek duruma gelmeden doğan yavru, ceninisakıt, sakıt. **2.** sf. Aşağı doğru düşmüş, aşağı sarkmış: Düşük mide. Düşük omuz. **3.** sf. Az: Düşük faiz. Düşük fiyat. **4.** sf. İktidardan düşmüş veya düşürülmüş. **5.** sf. Dil bilgisi kurallarına uymayan: Düşük cümle. **6.** mec. Eski değer ve onurunu yitirmiş olan: ‘Dolmuşa bindiğine göre orta hâlli belki de daha düşük olacak.’ -R. H. Karay.” (TS: 742)

düşürmek: *Düş-* fiilinin ettirgen hali olan sözcüğün TaS ve TS’deki tanıkları karşılaştırıldığında anlam genişlemesine uğradığı anlaşılıyor:

düşürmek: Avlamak, vurup yere sermek.

“Bir sayyat ava çıkmış idi, bir geyik **düşürdü** pes götürdü yüz evdin yana dutup gelirdi.” (TaS: 1355)

“Anı anda çaldı bunu bunda çaldı, hele yigirmi beşin **düşürdü** on beşi kaçıp gittiler.” (TaS: 1355)

“(e) **1.** Düşmesine yol açmak, düşmesine sebep olmak: ‘Ben şimdi buracıkta tarağımı düşürmüşüm, gördünüz mü?’ -O. C. Kaygılı. **2.** (-i) Değerini, fiyatını indirmek. **3.** (-i) Azaltmak. **4.** (nsz) Vücuttan yavru, çocuk, taş, solucan vb. atmak: Çocuk, solucan düşürüyor. **5.** (-i) Iskat etmek: Bakanlar kurulunu düşürmek. **6.** Uğratmak: Tehlikeye düşürmek. **7.** (-i, -den) Değerli bir şeyi ucuz veya kolay elde etmek: Bu güzel halıyı bedestenden çok ucuza düşürdüm. **8.** (-i) Zayıf bırakmak, gücünü azaltmak: ‘Annemi verem iyiden iyiye düşürmüştü.’ -Y. K. Beyatlı.” (TS: 744)

düz:²⁷⁵ Clauson (1972: 571), ‘hemzemin, düz, engebesiz’ gibi temel anlamlarında olduğunu ‘eş, denk’ gibi yeni anlamlar kazandığını belirtmiştir. Erol (2008: 552-553), sözcükle ilgili olarak bu görüşü destekleyici tespitte bulunmuştur. Anlam genişlemesinin Türkiye Türkçesinde de devam ettiği TS’de verilen anlam ve tanıklardan anlaşılıyor:

düz: 1. Düzgün.

“Ve gövdesinin ıssısı **düz** ola.” (TaS: 1362)

2. Müsavi, birbiri gibi.

“Pes Âdem Aleyhisselâm zürriyyeti içinde sağ ve sayru ve görklü ve çirkin ak ve kara gördü eyitti: Yâ Rabbî bunları neçün **düz** yaratmadın.” (TaS: 1362)

3. Gerçeğe uygun, doğru.

“Dedi şaha sağıncın **düz** değildir

Beni şeyda kılan bu yüz değildir” (TaS: 1362)

4. Ova, düzlük, yazı

“Dağdan inip **düze** kondular.” (TaS: 1363)

“(I) sf. **1.** Yatay durumda olan, eğik ve dik olmayan: Düz tahta. **2.** Kıvrımlı olmayan, doğru, stabil: Düz çizgi. **3.** Yüzeyinde girinti çıkıntı olmayan, müstevi. **4.** Kısa ökçeli, ökçesiz (ayakkabı). **5.** Yayvan, altı derin olmayan: Düz kayak. Düz tabak. **6.** Kıvrıcık veya dalgalı olmayan (saç). **7.** Yalın, sade, süssüz: Düz bir anlatım. **8.** Çizgisiz, desensiz ve tek renkli: Düz bir kumaş. **9.** a. Engebesiz olan yer, düzlük, ova: ‘Kardaş gitmem Diyarbakır düzüne / Kızlar peri olsa bakmam yüzüne’ -Halk türküsü.” (TS: 744)

düzeltelemek:²⁷⁶ TaS ve TS’de verilen anlam ve tanıklar karşılaştırıldığında sözcüğün ‘yapmak, imal etmek’ anlamının artık kullanılmadığını göstermektedir. Ancak Türkiye Türkçesinde sözcük temel anlamının yanı sıra yeni iki anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

düzeltelemek: Yapmak, imâl etmek.

“Şahtan istedi bir gün genc ü mâl

Kim bir âyine **düzelde** bîmisâl” (TaS: 1363)

“(i) **1.** Düzgün duruma getirmek: ‘Kirlî eşyalarımı paketlere sardım, bavulumu düzelttim.’

-R. N. Güntekin. **2.** Bozukluğunu gidermek, onarmak. **3.** Yanlıştan kurtarmak, tashih etmek: ‘Öğleden sonra nüfus kâğıdını getir, kaydını düzeltelim.’ -B. Felek.” (TS: 745-746)

²⁷⁵ Bk. sözcükteki anlam daralması.

²⁷⁶ Bk. sözcükteki anlam daralması.

düzen:²⁷⁷ Sözcük geçmişe nazaran birçok yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

düzen: 1. Akort.

“Bulmaya haşre değin barbat-ı Nahid **düzen**.” (TaS: 1363)

2. Tertip, nizam, intizam.

“Ya kimse ki dağıtmak için kendi **düzenin**

Bir dahi düzen düzmeğe vara düze benven” (TaS: 1363)

3. Tedbir.

“Vezire şah eydür ki ey beynisüz

Ne **düzen** ola kim diyem anı düz” (TaS: 1364)

4. Ev bark.

“Bârgâh [Fa.]: **Düzen** demek olur, ve çadır ve kapu önü ve mertebe ve divan...” (TaS: 1364)

5. Tıynet, yaradılış.

“Nihad-ı merdüm [Fa.]: Ademin **düzeni** demektir.” (TaS: 1364)

6. Takım

“Padişah hurrem oldu, bennaya bir bedre kızıl altun ve hilat-ı hâs ve bir katır **düzeniyle** in’am eyledi.” (TaS: 1364)

“a. **1.** Belli yöntem, ilke veya yasalara göre kurulmuş olan durum, uyum, nizam, sistem: ‘Bilhassa toprak ve silah meselelerinin bir düzene konmasını, hem de tezelden istediler.’ -F. Otyam. **2.** Soyut ve somut nesnelerin bir sıraya, bir hedefe, bir amaca göre sıralanması, konsept. **3.** Yerleştirme, tertip: ‘Evin en bozuk düzeninde bile hastalığa mahsus birtakım aletler vardır.’ -R. N. Güntekin. **4.** Bir devletin belli başlı ilkeleri bakımından yönetimde tuttuğu yol, yönetim biçimi, rejim. **5.** mec. Bir kimseye, bir kuruluşa karşı toplu olarak alınan gizli karar, dolap, komplo. **6.** mec. Topluca ve gizlice yürütülen herhangi bir plan, dolap, komplo. **7.** mec. Dolap, hile: ‘Hile, düzen dağarcığından elbette yeni bir şey bulup çıkaracak.’ -E. E. Talu. **8.** müz. Müzik aletlerinde ses ayarı, akort. **9.** top. b. Toplumsal bir yapı içinde öğelerin bütüne, bütünün öğelere ve öğelerin birbirlerine göre ilişkileri: ‘Orta hâlli ailelerin kurduğu bu düzende herkesin bacası tüten, kapısı çalınan bir evi var.’ -N. Meriç. **10.** hlk. Alet edevat takımı. **11.** hlk. Bez dokuma tezgâhı.” (TS: 746)

düzgün: Kökü *düz-* fiili olan sözcük anlamlarından bazılarını kaybetmiş ve anlam daralmasına uğramıştır. Ancak sözcüğün matematik alanında terimleşerek yeni bir anlam kazanması aynı zamanda anlam alanının genişlediğini gösteriyor:

düzgün (I): 1. Kadınların yüzlerine sürdükleri boya, allık.

“El-humre [Ar.]: **Düzgün** dedikleri şeydir ki yüzün levnini güzel eder, ana enlik ve kırmızı nesneye dahi kızılca derler.” (TaS: 1369)

²⁷⁷ Bk. sözcükteki anlam daralması, anlam kötüleşmesi.

2. Süs, zinet

“Çeşmâ-rûy [Fa.]: **Düzgünlü** suret, yâni çirkin surettir ki düzmekle güzel görünür, anımla âdem aldarlâr.” (TaS: 1369)

“**Düzgünlüdür**: müzeyyen [Ar.] zahmetlidir...” (TaS: 1369)

düzgün (II): Tertip, tertibat, intizamlı hal.

“Aşhap çevresinde durmuşlardı, gelirken Kureyş’in ol **düzgünün** gördüler.” (TaS: 1369)

“Kaçan Belkıs yalavaçları ol meydana yakın geldiler ve Süleyman’ın **düzgünün** gördüler.” (TaS: 1369)

“sf. **1.** Doğru ve pürüzsüz, muntazam: Düzgün tahta. Düzgün yol. **2.** Düzenli, kusursuz, insicamlı, rabıtalı, muntazam. **3.** İyi: ‘Belli ki hâlleri vakitleri çok düzgün değil.’ -M. Ş. Esendal. **4.** zf. Kurala uygun olarak, kusursuz bir biçimde: Düzgün konuşuyor. **5.** mat. Kenar veya ayrıtları ile açaları birbirine eşit olan (biçim): Düzgün çok yüzlü. **6.** a. esk. Fondöten.” (TS: 747-748)

düzmek:²⁷⁸ Fiilin anlamının daha EAT’de genişlemeye başladığını Erol (1972: 553), tespit etmiştir. Türkiye Türkçesinde sözcük, iki anlam daha kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

düzmek: 1. Dizmek, ipliğe geçirmek.

“Bir bezirganın çok dağılmış kıymeti taşları ve incileri var idi. Bazara çıktı biregüye yüz akça dest - müzd verdi kim gele anı ipliğe **düze**...” (TaS: 1371)

2. Yapmak, meydana getirmek, tertip, tanzim etmek.

“Sanem **düzmekle** geçirdi zamanı

Verirdi İbrahim’e sata anı” (TaS: 1372)

3. Hazırlamak.

“Üç nesne dükeli âdeme sevgilidir: Âhiret azığın **düzmek**, dakı dünyada hoş dirlik dirilmek...” (TaS: 1374)

4. Telif etmek, nazmetmek.

“Nazm **düzdüm** bu sözü dünü günü

Gör ki ne şirin hikâyettir bunu” (TaS: 1374)

5. Düzeltmek, tashih etmek.

“Eğer sehv olmuşsa harf ü nikat

Temiz ehli **düze** bulucak galat” (TaS: 1375)

6. Düzen vermek, akort etmek.

“Götürür urur elini kupuza

Diler kim çala kupuzunu **düze**

Düzetti vü urdu kupuzuna el

Heman dem eyitti bu resme gazel” (TaS: 1376)

²⁷⁸ Bk. sözcükteki anlam daralması, anlam kötüleşmesi.

7. Süslemek, donatmak

“Çeşmâ-rûy [Fa.]: Düzgünlü suret, yâni çirkin surettir ki **düz**mekle güzel görünür, anımla âdem aldarlar.” (TaS: 1376)

“(i) **1.** Bir gereksinimi karşılamak amacıyla birçok şeyi birbirini tamamlayacak biçimde bir araya getirmek: ‘Oğlum Sıtkı için son zamanlarda epeyce temiz ev eşyası düzdü diyorlar.’ - M. Ş. Esendal. **2.** Düzene sokmak, düzene koymak, sıralamak, elverişli, uygun bir duruma getirmek: ‘Kâğıt düzmesini, istediği zarı atmasını ona kim öğretti?’ -T. Dursun K. **3.** (-e) Yaratmak, oluşturmak, meydana getirmek: ‘Yeşil caminin avlusundaki sette oturmuş, Nilüfer ovasına şiir düzerken...’ -S. F. Abasıyanık. **4.** (nsz) Uydurmak: Bir sürü yalan düzmüş. **5.** kaba Cinsel ilişkide bulunmak.” (TS: 749)

eğlenmek:²⁷⁹ *Eğle-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcüğün EAT’den sonra ortaya çıktığı ve anlam alanının genişlediği tespit edilmiştir (Erol 2008: 258). Türkiye Türkçesinde kazandığı anlamlar içinde öne çıkan anlam TS’de ikinci sırada verilen anlamdır:

eğlenmek: Vakit geçirmek, beklemek, kalmak, oyalanmak, durup dinlenmek.

“At üstünde **eğlen**meyip yortan kazan.” (TaS: 1399)

“(nsz) **1.** Neşeli, hoşça vakit geçirmek: ‘Masadakiler eğlenirlerken vali dalginlaşmıştı, pek dinlemiyordu konuşulanları.’ -A. Kulin. **2.** (-le) Bir kimsenin herhangi bir kusuru veya zayıf noktası ile alay etmek: ‘Yalnız bunları sordu ve inan ki benimle eğlendi.’ -M. Ş. Esendal. **3.** Bir yerde durmak, beklemek, tevakkuf etmek: ‘Yemen’e gönderilirken Beyrut’ta bir hafta eğlenmiş hem şehri görmüş hem de Cebel köylerinde gezintiler yapmıştı.’ -R. H. Karay. **4.** Oyalanmak.” (TS: 763)

eğri:²⁸⁰ *Egir-* fiilinden türetilen ismin temel anlamının ‘eğri, bükülmüş’ olduğunu, daha ET döneminde soyut anlam kazandığı tespit edilmiştir (Erol 2008: 259). TaS’da buna ek olarak ‘çevgân, ucu baston gibi eğri ağaç’ anlamı da tanımlanmıştır. Bu anlam Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. sözcük yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

eğri: **1.** Çevgân, ucu baston gibi eğri ağaç.

“Savlecan [Ar.]: Budağı aşağı egecek **eğri** ve kike.” (TaS: 1402)

2. kötü, yanlış

eğri çekmek: Yanlış yola kılavuzlamak, götürmek.

“Ol **eğri** çekerse ko doğruya sap

Ol od yandırır su üstüne sep” (TaS: 1403)

eğri okumak: Yanlış, bozuk okumak. Bize yavlak doğru sözler elverür

“Yazuğa **eğri** okıyanlar girür.” (TaS: 1404)

²⁷⁹ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

²⁸⁰ Bk. sözcükteki anlam daralması.

eğri olmak: Sapmış olmak, muhalif hareket etmek.

“**Eğri** olsa aynı raha kim ki devrinde senin

Kimseler setredemezler aybını illâ ki sin” (TaS: 1404)

“sf. **1.** Doğru veya düz olmayan, bir noktasında yön değiştiren, çarpık, münhani, doğru karşıtı: Eğri bir yol. **2.** Yay gibi kavislenmiş, eğmeçli, mukavves: Eğri kılıç. **3.** Yatay veya düşey olmayan, bütünüyle bir yana eğilmiş bulunan, eğik, mail: Eğri bir masa. **4.** zf. Yanlış bir biçimde: ‘Gazetecilik bu oğlum, eğri, doğru yazılıp çıkmalı.’ -M. Ş. Esenal. **5.** a. Bir olayın şiddetindeki azalış ve çoğalışları gösteren çizgi: Sıcaklık eğrisi. Hava nemi eğrisi. **6.** a. mat. Doğru veya düz olmayan çizgi, yüzey.” (TS: 763)

ek-: Clauson (1972: 100), sözcüğün anlamını ‘bir yerde tohumu ekmek; bir sahayı ekmek’ olarak vermektedir. Sözcüğün temel anlamının tarım yapmakla ilgili olduğu açıktır. Daha sonra ‘serpmek’ anlamını kazandığı, Türkiye Türkçesinde de mecazlaşma ve argo yoluyla anlam alanı genişlemiştir.

ekmek: 1. Tohum atmak.

“Hezar aferin, tahsin **eken** ataya, doğuran anaya.” (TaS: 1411)

2. Dökmek, saçmak, serpiçtirmek.

“Fekah [Ar.]: Yaraya ot **ekmek** ve ot ulalmak ve çiçeklenmek.” (TaS: 1411)

3. Telef etmek, harcamak.

“Benefşeler gibi yanlarınca boyunların eğüp âhir bir olmaz yere **ektiler.**” (TaS: 1411)

“(i) **1.** Bir bitkiyi üretmek için toprağa tohum atmak veya gömmek. **2.** Toprağı ekip biçmek için kullanmak: ‘Ancak senede otuz dönüm ekebiliyor.’ -M. Ş. Esenal. **3.** (-e) Serpmek: Yemeğe biber ekmek. **4.** mec. Bir şeyin başlamasına yol açacak sebepleri hazırlamak: Fesat tohumları ekenler... **5.** argo Birini uydurma bir sebeple bırakıp gitmek, savuşmak, atlatmak: ‘Lale ile Günnur kendilerini ektiğim için müthiş içerlemişler.’ -H. Taner. **6.** argo Parayı boşuna harcamak, ziyan etmek. **7.** argo Yarıştta geçmek.” (TS: 768)

ekmek: Sözcüğün TaS’daki ve TS’deki örnek ve tanımları karşılaştırıldığında anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

etmek (I): Ekmek.

“Dini islam kendisi cömert adam

Yohsula **etmek** verir her dem be-dem” (TaS: 1563)

“(I) a. **1.** Tahıl unundan yapılmış hamurun fırında, sacda veya tandırda pişirilmesiyle yapılan yiyecek, nan, nanaiziz: ‘Odayı, tatlı, sıcak bir kızarmış ekmek kokusu bürümüş.’ -Y. Z. Ortaç. **2.** mec. İnsanı geçindirecek iş, kazanç: ‘Biz iyi kötü tiyatroya bağlamışız ekmeğimizi.’ -N. Cumalı. **3.** hlk. Yemek, aş: ‘Ekmeği bizde yiyelim mi? Allah ne veriyse.’ -T. Buğra.” (TS: 767)

el almak:²⁸¹ Deyimin anlam ve tanıkları karşılaştırıldığı zaman TaS’da verilen üç anlamını da kaybettiği; bununla birlikte yeni iki tane anlam kazandığı anlaşılıyor.

Burada hem anlam daralması hem de anlam genişleme söz konusudur:

el almak: 1. Bir mürit, müşidinden, başkalarına yol göstermek iznini almak.

“Şeyh Abdülkadir hizmetinden **el almışlardır.**” (TaS: 1419)

2. Müşidin elini tutup ona teslim olmak.

“Ol müşid-i tarik-ı hidayetden **el alup** biat ettiler.” (TaS: 1419)

3. Elden tutmak, yardım etmek.

“Seg gibi kurban etine diş biler

El alanın ayağın almak diler” (TaS: 1419)

“**1.** esk. tarikatlarda bir mürit, müşidinden, başkalarına yol gösterme iznini almak; **2.** bir sanatı yapmak için ustanın iznini almak; **3.** kâğıt oyunlarında karşı tarafın oynadığı kâğıdın daha önemlisini oynayarak üstünlük sağlamak.” (TS: 773)

el koymak: TaS verilen anlam ve tanıklara bakıldığında vazgeçiş anlamının ön plana çıktığı ancak TS’de verilen anlamlar incelendiğinde bir müdahale anlamının olduğu anlaşılıyor. Bu verilere göre sözcük zıt anlama geçiş yaşamıştır. Bu geçişten sonra sözcükte anlam genişlemesi meydana geldiği kazandığı yeni anlamlardan anlaşılmaktadır:

el komak: El çekmek, vaz geçmek.

“**Komazsam** acep mi mey-i nâbdan **el**

Anı gördüm ancak riyasız musahip” (TaS: 1442)

“**1)** bir yolsuzluğu ortaya çıkarmak, incelemek, vaziyet etmek; **2)** üstüne konmak:

‘Herkesin olan bir olanağa el koyup onu kendi çıkarına kullanı neden seveyim?’ -A.

Ağaoğlu. **3)** zorla almak: ‘Bizi işimizde gücümüzde serbest bırakmak şöyle dursun, çoluk

çocuğumuzun nafakasına el koymaya kalkıştılar.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **4)** işi üzerine

almak, sorumluluğu üstlenmek: ‘Annem hemen işe el koydu.’ -A. Kutlu. **5)** yetkili organ bir

malı veya bir kuruluşu kendi yönetimine almak.” (TS: 774)

elleşmek:²⁸² *Elle-* filinin işteş şekli olan sözcüğün Türkiye Türkçesinde birçok yeni anlam kazandığı ve anlam alanının genişlediği dikkat çekiyor:

elleşmek: 1. Tutuşmak, savaşa girişmek.

“Bir iki saat miktarı anlar **elleşüp** dürüştüler.” (TaS: 1442)

2. Hayırlaşmak için birbirinin elini tutup sallamak.

“Safka [Ar.]: El ele urmak ve pazar ederken **elleşmek.**” (TaS: 1443)

²⁸¹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

²⁸² Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

“(-le) hlk. **1.** Elle dokunmak. **2.** Elle itişerek şakalaşmak. **3.** Alışverişte, alanla satan birbirlerinin ellerini tutup sıkarak uzlaşmak. **4.** Birbirinin elini sıkarak güç denemesi yapmak. **5.** El sıkarak selamlaşmak. **6.** Ağır bir yükü kaldırmak için birkaç kişi birden tutmak. **7.** mec. Birine dokunacak söz söylemek. **8.** mec. Yardımlaşmak.” (TS: 789)

el vermek:²⁸³ Deyimin yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır:

el vermek: 1. Yardım etmek, fırsat vermek, husul bulmak.

“Benim sana işim çoktur, lâkin neyleyim rüzgâr **el vermedi.**” (TaS: 1451)

2. Teslim olmak.

“Bana dediler: Sen seferde iken kardaşın cariyeye el uzatmak diledi, cariyeye **el vermedi** ol dahi cariyenin kemîninde oldu.” (TaS: 1452)

“**1)** yardım etmek; **2)** esk. tarikatlarda mürşit, bir müride, başkalarına yol gösterme izni vermek; **3)** halk hekimliği ile uğraşan kimse bilgilerini bir başkasına öğretmek; **4)** kâğıt oyunlarında elde olan veya olmayan sebeplerle oyun üstünlüğünü karşı tarafa bırakmak.” (TS: 775)

emeklemek: Fiil, asıl anlamının mevcudiyetini Türkiye Türkçesinde devam ettirirken mecazlaşma yoluyla yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

imeklemek: Emeklemek, insan dört ayaklılar gibi yürümek.

“Atından aşağı inip yüz yere urup imekleyü imekleyü...” (TaS: 2071)

“(nsz) **1.** Dizler ve eller üzerinde yürümek. **2.** mec. Bir işe yeni başlarken deneyimsizlikten ötürü acemilik geçirmek.” (TS: 793)

enik: Clauson (1972: 183), sözcüğü ‘et yiyen hayvanların yavrusu’ anlamında vermektedir. Türkiye Türkçesinde hayvan yavrusu anlamının yanı sıra argoda insan yavrusu için de kullanılmaktadır. sözcük yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

enik, (enük): Et yiyen dört ayaklı hayvanların yavrusu, yavru.

“Aslan **eniği** yine aslandır.” (TaS: 1472)

“İlan **enüğü** yine ilan olur.” (TaS: 1473)

“a. **1.** Kedi, köpek vb. çok memeli hayvanların yavrusu: ‘Köyün mezbelesinde, köpek enikleriyle insan yavruları birbirine karışmış, oynuyorlar.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **2.** argo Çocuk: ‘Evlüyüm ya, üç de enik var arkamda.’ -N. Cumalı.” (TS: 801)

erkek: Nişanyan (2010: 168), ET döneminde ‘hayvan ve insanların erkeği’ anlamlarında kullanıldığını tespit etmiştir. TS’de verilen anlamlar incelendiğinde

²⁸³ Bk. sözcükteki anlam daralması.

sözcüğün canlı varlıklardan aktarma yoluyla cansız varlıklar için de kullanıldığı; ayrıca mecazlaşma yoluyla yeni bir anlam kazandığı da anlaşılıyor. Sözcüğün bu vesileyle anlam alanı genişlemiştir.

irkek: Erkek.

“Arı buğday etmeğiyle **irkek** şişek etinden yeğrek gıda yoktur.” (TaS: 2092)

“a. **1.** İnsan, hayvan ve bitkilerin dişiye dölleyecek cinsten olanı. **2.** biy. Sperma oluşturan organizma. **3.** Yetişkin adam, bay, er kişi, kadın karşıtı: “Erkekler gelince buraya, karılar işte böyle kaçar.” -O. C. Kaygılı. **4.** Koca: Kadın erkeğini uğurladı. **5.** sf. mec. Sözüne güvenilir, mert. **6.** sf. Girintili ve çıkıntılı olarak bir çift oluşturan nesnelere çıkıntılı olanı. **7.** sf. Sert, kolay bükülmez: Erkek demir, erkek bakır.” (TS: 810)

esirgemek:²⁸⁴ Clauson (1972: 252), türemiş bir fiil olarak alır; ancak (?) işeretini kullanarak da tereddüt belirtir. Temel anlamı üzölmek ve ‘1. birine acılamak; 2. bir şeyi paylaşmaktan üzölmek, çok görmek, kıskanmak’ olmak üzere iki zıt anlamda gelişmiştir. TaS’da verilen tanıklara ve tanımlara bakıldığında Clauson’un bahsettiği ikinci anlam o dönemde yoktu. Bu ikinci anlamın Türkiye Türkçesinde kazanıldığı TS’de verilen anlamlardan anlaşılıyor. sözcük yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

esirgemek: 1. Korumak, himaye etmek, sıyanet etmek.

“Akıl ve mezhep içinde ol kişiyi **esirgemek** reva olmaz kim andan kişi emin olmaya.” (TaS: 1536)

2. Acılamak, merhamet etmek.

“Bir öksüz oğlancuk gördüm, yalınca, **esirgedim** toncuğaz eyledim, karıncuğun doyurdum, başcuğazın yudun.” (TaS: 1538)

“(–i, –den) **1.** Korumak, himaye etmek, vikaye etmek: ‘Senin genç, temiz ve fedakâr ruhunu bu felaketten esirgemek isterim.’ -H. C. Yalçın. **2.** Bir şeyi yapmaktan veya vermekten kaçınmak: ‘Hemşiremden esirgediğiniz şeyi ben kabul edecek kadar alçalmadım.’ -A. Gündüz.” (TS: 816)

esnek: Sözcük *esne-* fiilinden türemiştir. Clauson (1972: 249), *esne-* fiilinin ‘esmek’ anlamından hareketle mecazi ‘esnemek’ anlamını kazandığını belirtir. TaS’da sözcüğün bir anlamı tespit edilebilmiştir. Sözcük, Türkiye Türkçesinde mecazlaşma yoluyla anlam alanı genişlemiş bir yapı arz etmektedir.

esnek: Anasını emmesin diye oğlağın ağzına bağlanan ağaç.

²⁸⁴ Bk. sözcükteki anlam daralması.

“El-haşâk [Ar.]: Anasını emmesin deyü oğlağın ağzına bağladıkları ağaca denir ki **esnek** tabir olunur.” (TaS: 1548)

“sf. **1.** Bir dış gücün etkisi altında uzama, kısalma, eğrilme vb. biçim değişikliklerine uğradıktan sonra, etkinin kalkmasıyla eski biçimini alabilme özelliğinde olan, elastik, elastiki: Çelik ve kauçuk çok esnek cisimlerdir. **2.** mec. Değişik yorumlara elverişli. **3.** mec. Görüş ve tutumlarında katı olmayan.” (TS: 819)

esnemek: Clauson (1972: 249), *esne-* fiilinin esmek anlamından hareketle mecazi ‘esnemek’ anlamını kazandığını belirtir. Rüzgârdan insana aktarılan anlamın insandan da tekrar benzer durumlar için doğadaki bazı varlıklara aktarıldığı anlaşılıyor. Böylece fiilin anlam alanı genişlemiştir:

isnemek: Esnemek.

“... İçmemek vakti oldur kim **isnemek**, gerinmek gele, ya dımağ ağır ola.” (TaS: 2104)

“(nsz) **1.** Uykulu, sıkıntılı veya yorgunluk duyulan bir anda ağzı genişçe açarak soluk alıp vermek: ‘Birden çenelerim gerildi. Uzun uzun esnedim.’ -A. Haşim. **2.** Bir cisim bir etki ile biçim değiştirmek: ‘Sobada ateş çıtırıyor / Duvarlar esniyor gibi’ -H. F. Ozansoy. **3.** Bollaşıp genişlemek.” (TS: 819)

eşek: Sözcüğün etimolojisi üzerine oldukça farklı görüşler sunulmuştur (Eren 1999: 138-140). TS’de iki anlam verilmektedir. Doğadan insana aktarma yoluyla kullanılan “kaba, yeteneksiz, inatçı kimse” (Eren 1999: 138) anlamı verilmemiştir. Bu anlamı da eklersek sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

işek: Eşek.

“Acep Müslümanlar şol **işeği** neye ağırtırlar ve sığır gibi nice bağırtırlar.” (TaS: 2112)

“a. **1.** hay. b. Atgillerden, uzun kulaklı binek ve hizmet hayvanı, merkep, karakaçan, uzun kulaklı (Equus asinus). **2.** hlk. Odun kesme, duvar örme, sıva yapma vb. işlerde kullanılan üç veya dört ayaklı sehpa.” (TS: 822)

eşik: Calauson (1972: 260), eşik anlamını verir ve bazen kapı anlamında da kullanıldığını ifade eder. TS’de verilen anlamlar incelendiğinde sözcüğün somut anlamlar yanında mecazi anlamlarda kullanıldığı ve coğrafya, müzik ve ruh bilimi gibi alanlarda terimleştiği anlaşılıyor:

işik: Eşik.

“**İşiğ**inin dibine sinim kazın

Meyyitim defnedip üstümü düzün” (TaS: 2115)

“a. **1.** Kapı boşluğunun alt yanında bulunan alçak basamak: “Sofaya açılan kapının eşiğine gelmişti.” -T. Buğra. **2.** Kapı ağzında basamağın konulabileceği yer: “Adımlarını eşikten atarken saraydan ne vakit ve ne duygularla çıkacaklarını kendileri de bilmiyorlardı.” -R. E. Üneydin. **3.** mec. Başlangıç yeri, başlangıç noktası, yakını: Dünya yeni bir ekonomik bunalımın eşiğinde. **4.** coğ. Karalar üzerinde veya deniz diplerinde birbirine komşu iki çukurluğu ayıran tümsek biçiminde, üzeri çoğu kez düz kabartılar. **5.** müz. Telli çalgılarda üzerine tellerin bindiği köprü. **6.** ruh b. Bir tepkinin başlamasında, ortaya çıkmasında etkili olan ruhsal, fizyolojik nokta.” (TS: 824)

eşmek: TaS’da verilen somut anlam varlığını Türkiye Türkçesinde de devam ettirmektedir. Ancak TS’de verilen mecazi anlam, sözcüğün anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir:

eşmek (I): Kazmak.

“Reved: gider, ken: eş, nişan: dik...” (TaS: 1559)

“(I) (-i) **1.** Toprağı veya toprak gibi yumuşak bir şeyi biraz kazmak: ‘Bereket versin ateş koydu demin komşu kadın / Üşüyorsan eşiver mangalı, eş, eş de ısın’ -M. A. Ersoy. **2.** mec. Araştırmak, incelemek.” (TS: 826)

eşsiz:²⁸⁵ TaS’da tanımlanan ve tanığı verilen sözcük Türkiye Türkçesinde yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

eşsiz: Bekâr.

“El-ânis [Ar.]: Cüftsüz, eşsiz ki asla evlenmemiş kişi.” (TaS: 1561)

“sf. **1.** Eşi benzeri olmayan veya eşi benzeri görülmemiş olan: ‘Senin için, köyden fişkırın eşsiz bir zekâ diyorlar.’ -N. F. Kısakürek. **2.** Eş bulamamış, eşinden ayrılmış veya yanında eşi olmayan.” (TS: 826)

etek: Nişanyan (2010: 172), sözcüğün anlamını ‘giysi eteği’ olarak vermekte ve ‘dağ eteği’ anlamının sonradan türediğini söylemektedir. TS’ye göre sözcüğün yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

etek: Kenar.

“Meşk: tulum, kedi: püşek: merg; ölüm, kırağı: şek Gerç: dilim, kenar [Fa.]: **etek**, hayf: yazık, yazık: güneş” (TaS: 1562)

“a. **1.** Giysinin belden aşağıda kalan bölümü. **2.** Bedenin belden aşağısına giyilen, değişik biçimlerde, genellikle kadın giysisi, eteklik: ‘Sevim’in eteği bir dikene takılıp yırtılmış, beyaz potinleri çamura batmıştı.’ -R. N. Güntekin. **3.** Giysinin alt kenarı: ‘Vedia’nın eteklerinden gözlerini ayırmayarak onu takip ediyordu.’ -P. Safa. **4.** Çadır, kanepa örtüsü gibi kumaştan olan şeylerin yere sarkan bölümü. **5.** Dağ, tepe, yığın vb. yamaçlı şeylerin alt

²⁸⁵ Bk. sözcükteki anlam iyileşmesi.

bölümü: ‘Dağın eteklerine küme küme serpilip kerpiç evleri gördü.’ -H. Z. Uşaklıgil.
6. Yağmur sularının, çatının bazı yerlerinden içeri sızmasını önlemek için yapılan saç örtü:
Baca eteği. Boru eteği. **7. argo Edep yeri.**” (TS: 828)

evren: Nişanyan’ın (2010: 174) açıklamalarından sözcüğün 15. yüzyıla kadar ‘gök kubbe, kubbe şeklinde fırın, feleğin çarkı’ gibi anlamlarla kullanılmış olduğu daha sonra kullanılmayan sözcüğün yeni Türkçe döneminde yeniden canlandırıldığı anlaşılmaktadır. TaS’da verilen anlamlarla TS’de verilen anlamlar karşılaştırıldığında sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

evren, (evran): Ejderha, büyük yılan.

“Bu dünya bir **evrendir** âdemleri yutucu

Bize dahi gelüben yuta doyuna bir gün” (TaS: 1574)

“Zaman verici olma düşmanına

Zaman ile yılanlar **evren** olur” (TaS: 1574)

“a. **1.** gök b. Gök varlıklarının bütünü, kâinat, cihan, âlem, kozmos: ‘Eski yorumcular daha ileri gitmiş, evrenin yaratılmasında ve doğanın kurallarında bile matematik bir öz bulmuşlardır.’ -H. Taner. **2. Düzenli ve uyumlu bir bütün olarak düşünülen bütün varlıklar:** ‘Yemeyi, içmeyi, konuşmayı, düşmanlarımı, dostlarımı, orta malı hislerimi ve evreni unuttum.’ -R. H. Karay. **3. hlk. Büyük yılan. 4. mec. Kişinin içinde yaşadığı, ilişkide bulunduğu ortam:** ‘Kendi evrenine dalmış olan Halim, ürkererek sıçradı, bir adım geriye attı.’ -A. İlhan.” (TS: 838)

ezgi: Aslında müzik kavramıyla ilgili bir terim olan sözcüğün Türkiye Türkçesinde mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

ezgi, (ezgü, eği, ekzi): Nağme, lahin, makam, hava.

“Dedi dumrusuz oynardı bu Lekzi

Çü bu denlü buluptur şimdi **ekzi**” (TaS: 1598)

“Süçileyin öz özünden kaydadı

Ezgüleyin ezgüsüz ha oynadı” (TaS: 1599)

“a. **1.** müz. Belli bir kurallara göre düzenlenmiş, kulağa hoş gelen ses dizisi, haz, nağme, melodi: ‘Pir Sultan ağzından bir ezgi okuyup tüm yürekleri kendine bağladı.’ -K. Bilbaşar. **2.** Müz. Bir müzik parçasında baştan sona kadar belirli yerlerde tekrarlanan ses dizisi. **3.** mec. Kulağa hoş gelen ses veya söz dizisi. **4.** mec. Gidiş, yol, tarz, tempo: Bundan böyle aynı ezgide sürüp gidemez. **5.** hlk. Üzüntü, sıkıntı.” (TS: 843)

ezgin: Ez- fiilinden türeyen sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

ezgin: Kederli, gamlı, üzgün.

“Kara bağrım **ezgin**, ne salınırsın

Cevahir pas tutmaz ne silinirsin” (TaS: 1600)

“sf. hlk. **1. Paraca durumu bozuk olan (kimse).** **2.** Çok cefa görmüş (kimse): ‘Emir, hüküm altında yetişmiş bir sığıntı olduğunu çekingen, ezgin tavrıyla daima belli ederdi.’ -R. H. Karay. **3. Çürük, ezik (meyve).** **4. mec. Üzüntü veren:** ‘Bir gece önce çadırın kenarında dinlediğimiz o ezgin, baygın nağmeyi tutturdu.’ -O. C. Kaygılı.” (TS: 843)

findık:²⁸⁶ Arapça kökenli olan sözcük, TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında argoda yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanını genişlemiş olarak karşımıza çıkıyor:

findık, (finduk): Atılan kurşun tanesi.

“Tüfeklerden ki **findıklar** çıkardı

Dahi dokunmadın par par yakardı” (TaS: 1604)

“a. bit. b. **1.** Kayıngillerden, kuzey yarım kürenin ılık yerlerinde ve yurdumuzun genellikle Doğu Karadeniz bölgesinde yetişen, boyu 6-7 metre, yaygın tepeli bir ağaççık (Corylus avellana). **2.** Bu ağaççığın sert bir kabuk içinde bulunan yağlı, nişastalı ürünü. **3. argo Hileli zar.**” (TS:867)

fıstık:²⁸⁷ Aslında kuruyemiş adı olan sözcüğün aktarma yoluyla insan için kullanılması ve sıfat olarak genelleşmesi sözcüğün anlam alanının genişlediğini göstermektedir:

fıstuk, (fustuk): Fıstık.

“Kuru na’nayı **fustukun** taş kabıyla döğeler su ile içireler.” (TaS: 1606)

“a. **1.** bit. b. Antep fıstığı, çam fıstığı veya yer fıstığı denilen yemişlerin genel adı. **2. sf.** argo Güzel, gösterişli (kadın): ‘Çok iyi bir akşam yemeği yedi, üstelik yanında da gececek bir fıstık.’ -M. İzgü. **3. sf. İyi, hoş.**” (TS: 871)

gâvur: Farsçadan alınma sözcük Türkiye Türkçesinde yeni anlamlar kazanmış ve anlam genişlemesine uğramıştır:

gâvur: Kâfir.

“Muğ [Fa.]: kafir ü yani **gavur**, fuğ: put dahi Lat ü Menat.” (TaS: 1611)

“a. din b. **1.** Dinsiz kimse. **2.** din b. Müslüman olmayan kimse: Onca yıl gurbetin kahrını, gâvurun ağzının kokusunu çekmiştik. **3. sf. mec. Merhametsiz, acımasız:** ‘Gâvur bana bir at parası vermeden kalkıp gidecek mi?’ -M. Ş. Esendal. **4. sf. İnatçı.**” (TS: 905)

geçirmek:²⁸⁸ Clauson (1972: 698-699), *keç-* fiilinin ettirgen şekli olarak verir ve anlamını ise somut anlamda ‘bir şeye, bir şeyden geçirmek’ soyut anlamda ‘zaman

²⁸⁶ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

²⁸⁷ Bk. sözcükteki anlam iyileşmesi.

²⁸⁸ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

geçirmek, affetmek’ olarak vermektedir. TS’de verilen anlamlar incelendiğinde sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam genişlemesine uğradığı anlaşılıyor:

geçürmek: 1. Vaz geçirmek, sarfınazar ettirmek, feragat ettirmek.

“Bize esrarım açmaz, meye ta’netmeden geçmez

Gel ey saki **geçür** bundan bu akl-ı dâniş-âmûzu” (TaS: 1621)

2. Geçıştirmek, affetmek, bağışlamak.

“Gülüp dedi Fağfur’a ey Şah-i Çin

Ulular **geçürür** giçiler suçun” (TaS: 1621)

3. Saplama, sançmak, çakmak.

“Bir ok urdu geyikten geçi öte

Zehi kız kim anın gibi ok ata

Bir iki dahi urdu eğlenmedin

Gâh öteleyü gâh **geçürübenin**” (TaS: 1621)

“(i) **1.** Geçme işini yaptırmak, geçmesini sağlamak. **2.** (-e) Bir şeyi bir yandan öbür yana götürmek: ‘Kalanımızı peşine takarak Murat suyunun karşı kıyısına geçirdi.’ -K. Bilbaşar.

3. (-i, -e) Bir şeyi bir yerden başka yere taşımak, nakletmek: Odanın eşyasını öbür odaya geçirmek. **4.** (-i, -e) Tespit etmek, yazmak, kaydetmek: ‘Merkez, kadının dosyasına vefat kaydını geçirdi.’ -R. H. Karay. **5.** (-i, -e) Bir şeyi kendisine ayrılmış olan yere yerleştirmek, takmak: ‘Yem torbalarını hayvanların boyunlarına geçirdikten sonra arkadaşına sordu.’ -O.

C. Kaygılı. **6.** (-i, -e) Yola çıkan birini uğurlamaya gitmek, selametlemek, teşyi etmek: Arkadaşımı geçirmeye gittim. **7.** (-i, -de) Bir süre yaşamak, oturmak, kalmak: ‘Oralarda geçirdiğim günleri daima bir endişe, bir nevi hüznün ile derhatır ediyorum.’ -H. S. Tanrıöver. **8.** (-e, nsz) Giymek, giyinmek: ‘Sırtına pembe, kolları tamamen çıplak bir bluz geçirmişti.’ -S. F. Abasıyanık. **9.** (-den) Bir işi birden çok kişi üzerinde uygulamak: Kılıçtan geçirmek. Dayaktan geçirmek. **10.** (-i, -den) Herhangi bir durumu yaşamış olmak: ‘Ne yapar ne eder, günde iki üç saatini at üstünde geçirirdi.’ -N. Cumalı. **11.** Etmek, yapmak.

12. (-i, -e) Hastalık bulaştırmak: Nezleyi bana geçirdin. **13.** Zaman harcamak: Benim bu işlerle geçirecek vaktim yok. **14.** Bir gereksinimi eldeki imkânla karşılamak. **15.** (-e) Vurmak. **16.** mec. Alışverişte aldatmak, kötü mal satmak, kazıklamak. **17.** (-e) argo Birine kötü söz söylemek.” (TS: 916)

geçıştirmek: Geçiş- fiilinin ettirgen hali olan sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları incelendiğinde başka anlama geçiş dışında anlamının genişlemesi de dikkat çekiyor.

geçıştirmek: (Birbirine) geçirmek.

“Barmaklarını biri birine **geçıştirdi** hilalladı.” (TaS: 1617)

“(i) **1.** Gereken önemi vermemek, üstünde durmadan başından savmak: ‘Babama yazdığın mektupta eskülabi bir cümle ile geçıştirmişsin. Demek iş yok.’ -S. Eyuboğlu. **2.** Az bir

zararla atlatmak, kurtulmak: ‘Nihat bu kazayı da geçiştirince tekrar gözlerini apartmanın kapısına dikti.’ -P. Safa.” (TS: 917)

gedik:²⁸⁹ Aslında somut bir anlama sahip olan sözcüğün mecazlaşma yoluyla ve bazı mesleklerde terimleşerek anlam alanı genişlemiştir:

gedik, (gedük): 1. Eksik, noksan, ihtiyaç.

“Padişahlık hükmünün farizalarından birisi oldur kim işinin eksiklerin bitirmeğe ve **gediklerin** düzmeğe ivmeklik ve dürtüşmek göstere.” (TaS: 1622)

2. Çatlak, yarık.

“Ve dahi **gedik** bardaktan ve sınık çanaktan içmeyeler.” (TaS: 1622)

“a. **1.** Bir düzey üstündeki yıkık, çatlak veya aralık, rahne: ‘Kalenin gedikleri / Şekerdir yedikleri’ -Halk türküsü. **2.** Dağ geçidi. **3.** mec. Boşluk, eksiklik: ‘... kanunların gediğinden alabildiğine yararlanıp küpünü doldurmuş bir açığözdü.’ -H. Taner. **4.** mec. Güçlük, güç durum: Gedikten kurtulmak. **5.** ask. Yarma saldırısında düşman mevzilerinde açılan yer. **6.** tar. Bir işi yapmak, bir şeyden yararlanmak yolunda verilen hak, imtiyaz. **7.** esk. Eksik dişli.” (TS: 919)

gerçek: Sözcüğün anlam alanının genişlediği TS’de tespit edilen on anlamdan anlaşılmaktadır:

gerçek (I), (girçek): 1. Doğru, dürüst, hakikî, sahih.

“Buyurdu kim eğer üşbu dedüğünüz keleciler **gerçek** ise...” (TaS: 1651)

2. Doğruluk.

“Saadetin nişanı dördtür: Biri **gerçektir**, biri edeptir, biri . . .” (TaS: 1652)

gerçek er, (gerçek erenler, gerçek (II), gerçekler): Veli, mürşi kâmil, arif, ermişler.

“Aklım başıma gelmedi aşk şarabın tatmayınca

Kandalğımı bilmedim **gerçek** ere yetmeyince” (TaS: 1652)

“a. **1.** Yalan olmayan, doğru olan şey, hakikat: ‘Esasen bizim için millî varlık ile istiklal ve hürriyet aynı gerçeğin çeşitli cepheleridir.’ -M. Kaplan. **2.** Gerçeklik: ‘Her hâlde o gün imparatorluğun ölümü apaçık bir gerçektir.’ -H. E. Adivar. **3.** Doğruluk: ‘Bu laflarda gerçek payı ne kadar çoksa duygu payı da ondan az değildir.’ -B. Felek. **4.** sf. Yalan olmayan: ‘O yürekler acısı fukara kafile, yüzlerinden gerçek acı aka aka ölü arkadaşlarının namazını kıldılar.’ -Halikarnas Balıkcısı. **5.** sf. Bir durum, bir nesne veya bir nitelik olarak var olan, varlığı inkâr edilemeyen, olgu durumunda olan, hakiki, reel: Kâğıt paranın saymaca değeri varsa da gerçek değeri yoktur. **6.** sf. Aslına uygun nitelikler taşıyan, sahihi: Gerçek elmas. Gerçek hikâye. **7.** sf. Temel, başlıca, asıl: ‘Bir kişinin ahlaklı olması için, o benim dediğim gerçek ahlaka erişebilmesi için bir iç âlemi olmalıdır.’ -N. Ataç. **8.** sf. Doğadaki gibi olan, doğayı olduğu gibi yansıtan: Bu peyzajdaki çiçekler son derece gerçek. **9.** sf. Yapay

²⁸⁹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

olmayan. 10. sf. fel. Düşünülen, tasarımlanan, imgelenen şeylere karşıt olarak var olan."
(TS: 930)

gevşek:²⁹⁰ Clauson (1972: 691), sözcüğün *kevşe-* fiilinden türemiş bir isim olduğunu belirtmiştir. Ayrıca gerçek anlamını ‘gevşek, yumuşak’ mecazi anlamını ise ‘yumuşak kalpli, zarif, kibar’ olarak vermektedir. sözcük Clauson’un belirttiği mecazi anlamların yanı sıra yeni mecazi anlamlar kazanmıştır ve anlam alanı genişlemiştir.

geñşek: Gevşek.

“Süst [Fa.]: **Geñşek** ve yumşak” (TaS: 1649)

“Biraz eyleyelim bağını **geñşek**

Elimi kesti bendin üş bi-lâ-şek” (TaS: 1649)

“sf. 1. Sıkı veya gergin olmayan, gevşemiş olan: ‘Bizim dost, gevşek kravatıyla, çözüük yakasını şöyle bir okşadı.’ -Ç. Altan. 2. mec. Cansız, hareketsiz, iradesiz. 3. zf. mec. İlgisiz, kayıtsız bir biçimde: ‘Bu konuda gevşek davranırsanız periler diyarına akla gelmeyecek sevimsiz bir yoldan gitmek de var.’ -B. R. Eyuboğlu.” (TS: 938)

geyik:²⁹¹ Türkiye Türkçesinde sözcüğün özelleşme yoluyla sadece bir av hayvanı için kullanıldığı anlaşılıyor. Ancak hayvandan insana aktarma yoluyla sözcüğün argoda yeni bir anlam kazandığı ve böylece anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

geyik: Yırtıcı olmayan dört ayaklı hayvan.

“Hak Taala yüz rahmetinden birini dünyaya indirdi, Adem oğlanları, periler, kamu kuşlar, **geyikler** ne kim yaratılmış canlı var ise ol rahmet ile biri birin severler.” (TaS: 1678)

“a. 1. hay. b. Geyikgillerden, erkeklerinin başında uzun ve çatalı boynuzları olan memeli hayvan (*Cervus elaphus*). 2. argo Karısının veya bir kadın yakınının ihanetine uğramış erkek.” (TS: 939)

gez:²⁹² Teknolojik gelişmelere bağlı olarak sözcükte anlam genişlemesi meydana gelmiştir. Daha önceden sadece ok için kullanılan sözcük, yine savaş araçlarından tüfek ve tabancanın icadıyla onlarda da kullanılmaktadır.

gez (II): 1. Okun kiriş geçecek gediği.

“Kirişe komuş oh **gezin** gezleyip

Çekip aşağıdan hava gözleyip” (TaS: 1688)

2. Çatal.

“Gâz [Fa.]: Sındı ve çatal mânasına, Türkiide **gez** derler.” (TaS: 1689)

²⁹⁰ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

²⁹¹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

²⁹² Bk. sözcükteki anlam daralması.

“(I) a. **1.** Okun, kirişe geçen ucundaki kertik. **2.** Tüfek, tabanca vb. ateşli silahlarda namlunun gerisinde bulunan ve nişan alırken arpacıkla birlikte göz ile hedef arasında aynı doğru üzerine getirilen kertik.” (TS: 939)

gıcık: TaS’da tespit edilen gerçek anlamı Türkiye Türkçesinde varlığını devam ettirmektedir. Buna ek olarak Türkiye Türkçesinde sözcük argoda mecazi bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

gıcık, (gici, gicük, giciyik, giciyük): Kaşınma, kaşıntı, uyuz hastalığı.

“Kan aldırdıktan sonra tuzlu nesne yimeyeler uyuz eyler ve **gicük** getirür.” (TaS: 1693)

“a. **1.** Boğazda duyulup aksırtan, öksürten yakıcı kaşıntı: ‘Bronşit filan desem öksürtük değil, gıcık bile yok.’ -S. M. Alus. **2.** hay. b. Beyaz renkli, dağlıc koyununa benzer vücut yapısında, kuyruğu son omurlara kadar yağ kitlesi ile kaplı ve bu sebeple alt kısmı yuvarlakça görünen, kaba, karışık yapağılı bir koyun türü. **3.** sf. argo Sözleriyle, davranışlarıyla karşısındakini kızdıran, sinirlendiren, sıkkan (kimse).” (TS: 941)

gider:²⁹³ *Git-* fiiline gelen –*Ar* sıfat-fiil ekinin kalıplaşmasıyla oluşan sözcük Türkiye Türkçesinde başka anlama geçiş yaşamıştır. Bununla birlikte anlamda bir genişleme de vardır.

gider: Gidiş, sefer.

“Şah eydür digil ne gerek bileyim

Çü **gider** yarakınızı kılayım” (TaS: 1697)

“a. **1.** Bir iş için harcanan paranın bütünü, masraf: ‘Böylece temizleyici giderlerinden tasarruf ettiklerini sanırım.’ -H. Taner. **2.** Binalarda ortak kullanımla ilgili atık suların merkezî kanalizasyona iletilmesini sağlayan boru hattı. **3.** ekon. Gelecekte sağlanacak değerler karşılığı yapılan harcamalar: ‘Giderleri karşılayabilecek gelir sağlanamamakta ve maaşlar ödenememektedir.’ -N. F. Kısakürek.” (TS: 944)

girişmek: *Gir-* fiilinin işteş şekli olan sözcüğün, Türkiye Türkçesinde mecazlaşma yoluyla anlam alanı genişlemiştir.

girişmek: Müdahale etmek, karışmak.

“Mudahalet [Ar.]: **Girişmek** ve sokulmak.” (TaS: 1705)

“(–e) **1.** Bir işi ele almak. **2.** Başlamak: ‘Erkek arkadaşları ile sosyal nizam üzerinde sonu gelmeyen tartışmalara girişirdi.’ -H. Taner. **3.** Kalkışmak. **4.** Birbirine karışmak. **5.** mec. Dövmek. **6.** mec. Kavgaya tutuşmak.” (TS: 947)

giymek:²⁹⁴ Türkiye Türkçesinde fiilin gerçek anlamının yanında mecazi bir anlam kazandığı ve anlam alanının genişlediği tespit edilmiştir:

²⁹³ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

geymek: 1. Takınmak, takmak.

“Pes yüzüğü alıp donuna sardı... yüzüğü dahi çıkarıp barmağına **geydi**.” (TaS: 1681)

2. Kuşanmak.

“Yoldaşımın silahını **geyip** atına bineyim.” (TaS: 1681)

3. Giymek, giyinmek.

“... Kuzukulağı aşı yeyeler, ak **geyeler**.” (TaS: 1681)

“(nsz) 1. Örtünüp korunmak için bir şeyi vücuduna geçirmek: ‘Kapalı çarşı zevkine göre alafranga sayılabilecek bir entari giymişti.’ -O. V. Kanık. 2. mec. Ağır söz veya hakareti, küçültücü davranışı ses çıkarmadan dinlemek: Biri ağzına geleni söyledi, öbürü de güzelce giydi.” (TS: 949)

gocunmak: Sözcüğün asıl anlamının Türkiye Türkçesinde varlığını devam ettirdiği ve yeni bir anlam kazandığı, böylece anlam alanının genişlediği tespit edilmiştir:

kocunmak: Çekinmek, ihtiraz etmek, korkmak

“Her padişah ki dinini ve dünyasını sakınır, bir yerde ki zulüm seze ol yerden **kocunur**.” (TaS: 2598)

“(nsz, -den) 1. Bir şeyden alınmak: ‘Kendiliğinden oluşuveren rol dağılımı çiğnenmediği müddetçe kimse kimseye gocunmuyordu.’ -E. Şafak. 2. Çekinmek, kaçınmak.” (TS: 952)

göç:²⁹⁵ Sözcük, anlam daralmasına rağmen yeni anlamlar da kazanmış ve sözcüğün anlam alanı genişlemiştir:

göç: 1. Kervan, kabile.

“Çarşamba suyunun üzerinde gördü dânişmentler **göç**lerin çekip giderler.” (TaS: 1717)

2. Merhale, konak.

“Bu Amuriye ile Engüri aralığı yedi **göç** yerdir, şimdiki halde ol Amuriye’nin adı Emir Tağı’dır.” (TaS: 1717)

3. Sefer.

“**Göç** zamanı geldi, develerini getirdiler, yüklerini bağladılar.” (TaS: 1717)

“a. 1. Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret: ‘Obalarının hâlâ arkası kesilmeyen göçleri devam etmekte idi.’ -S. Ayverdi.

2. Evden eve taşınma, nakil: ‘Her sene, zamanı gelince İstanbul’un mahallelerinde Boğaz’ın köyelerine göçler başlardı.’ -A. Ş. Hisar. 3. Taşınma sırasında götürülen ev eşyaları. 4. hay. b. Kuşların, geyiklerin, yarasaların, bazı balık ve böceklerin mevsim, iklim, besin miktarı vb.ne göre çevre değiştirmeleri: ‘Yüzyıl başında doğanlardan günümüze kalanlar birer birer göçüyor.’ -E. Atasü.” (TS: 954)

²⁹⁴ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

²⁹⁵ Bk. sözcükteki anlam daralması.

göçmek: Fiil Türkiye Türkçesinde TaS'da kullanılan anlamlarının yanı sıra iki anlam daha kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

göçmek: 1. Yurt değiştirmek, hicret etmek.

“Dahi müslümanların birincisi **göçtüler**, ardınca geldiler.” (TaS: 1720)

2. İrtihal etmek, ölmek.

“Gelin hoş geçelim ki bir gün ola

Göçevüz adımız cihanda kala” (TaS: 1722)

“(den, -e) 1. Yerleşmek amacıyla mahalle, köy, şehir veya ülke değiştirmek: ‘Selanik elden çıkınca ailesi İzmir’e göçmüştür.’ -A. İlhan. 2. Bazı hayvanlar, sıcak iklimli ülkelere gitmek. 3. (nsz) **Çökmek**: ‘Eğer bir an önce bu işin önüne geçilmezse mendirek bu seneki İodoslarda bir kat daha göçecek.’ -N. Hikmet. 4. (nsz) Ölmek. 5. **Oturmak**: ‘Masaların arasından geçerek localardan birine gider, göçerlerdi.’ -E. E. Talu.” (TS: 955)

göçürmek: Clauson (1972: 699), sözcüğün asıl anlamını ‘bir yerden bir yere aktarmak veya taşınmak’ olarak vermektedir. Türkiye Türkçesinde kazandığı yeni anlamlardan ‘çökertmek ve yemek’ anlamları dikkat çekmektedir. Sözcüğün bu yeni anlamlarla anlam alanı genişlemiştir:

göçürmek: Yerini değiştirmek, yer değiştirmek, nakletmek.

“Safayı kondurup hüznü **göçür**gil

Dünyayı bir dem boş geçürgil” (TaS: 1723)

“(i) 1. Göçmesine sebep olmak: Soğuklar bu yıl yaylacıları vakitsiz göçürdü.

2. **Çökertmek**: Kar çatıyı göçürdü. 3. tkz. **Yiyip bitirmek**: Bir tabak baklavayı göçürdü. 4. hlk. Bitkileri yerinden çıkarıp başka yere dikmek, göçermek.” (TS: 955)

gölet: Sözcüğün temel anlamı Türkiye Türkçesinde varlığını devam ettirmektedir. Ancak sözcük yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

gölet: Akar çayda suyun biriktiği çukur yer.

“Ten-şuy [Fa.]: Akar çayda su mecmadır ki anda guslederler. Türkide ana **gölet** ve bütet dahi derler.” (TaS: 1739)

“a. hlk. 1. Birikinti suların sulamak amacıyla genellikle bir set ardında toplandığı küçük göl, gölcük, gölek, büvet, bütet. 2. **İçinde ham deri ıslatılan taş havuz.**” (TS: 959)

gömlek: Sözcüğün temelde giyim kavramıyla alakalıdır. sözcük yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

gömlek: Gömlek.

“Musa'nın eğinde abadan bir **gömlek** var idi.” (TaS: 1758)

“a. 1. Vücudun üst kısmına giyilen kollu veya yarım kollu, yakalı giysi: ‘Sarı zeminli, kırmızı çiçekli gömleğinin yalnız boğazına tesadüf eden düğmesi ilikli, ötekiler açıktı.’ -S.

F. Abasıyanık. **2.** Kadınların giydikleri ince kumaştan yapılmış kolsuz, yakasız iç çamaşırı, kombinezon. **3.** Vücudun üst kısmına giyilen iç çamaşırı: ‘Don ve gömleği ile fırlamış erkekler kapıların önlerinde giyiniyorlardı.’ -A. H. Tanpınar. **4.** Kitap kapağına geçirilen kap. kılıf: ‘İplik dikiş, karton kapak ve beş renkli kuşe gömlek içinde çıkacak olan ... kitaplığımızın en değerli eserleri arasında yer alacaktır.’ -Y. Z. Ortaç. **5.** Beyaz ışık sağlamak için lambanın üzerine geçirilen amyanttan kılıf. **6.** Dosya kartonu. **7.** Memeli hayvanlarda bağırsakları dıştan saran yağlı zar. **8.** mec. Göbek, batın: İki gömlek yukarı dedesi filancadır. **9.** mec. Basamak, kat, derece: ‘İki pehlivan yenişememiştir ama Aliço’nun bir gömlek üstün olduğu iyice belirlenmiştir.’ -S. Birsel.” (TS: 961)

gönüllü:²⁹⁶ Sözcüğün TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında bazı yeni anlamlar kazanarak genişlediği anlaşılıyor:

gönüllü: 1. Cesur.

“Ohu **gönüllü**ye: ceri [Ar.]: vü cesur.” (TaS: 1770)

2. Gönüle, cana yakın, muteber, hatırlı, şerefli.

“Dilberler içre nite ki canan **gönüllü**dür

Güller içinde gonca-i handan **gönüllü**dür” (TaS: 1770)

3. Kibirli.

“Ağır deprenir etmede serfûrû

Gönüllü gibi sâkıyâ pek sebu” (TaS: 1770)

4. Bön, sersem.

“Kâliv [Fa.]: Ahmek ve bön ve yaramsık ve serkeş ve **gönüllü** ve ...” (TaS: 1770)

“**gönüllü** sf. **1.** Bir işi yapmayı hiçbir yükümlülüğü yokken isteyerek üstlenen: ‘Yabancı dil bildiği için de Kore’ye gönüllü olarak göndermeye kalkmışlardı.’ -Ç. Altan. **2.** Çok istekli: ‘Henüz nizamiye ve gönüllü taburların neferleri dağılmamıştı.’ -Ö. Seyfettin. **3.** a. Seven kimse veya sevgili.” (TS: 966)

görünüş:²⁹⁷ Sözcük görünmek fiilinden türemiştir. TS’deki tespiti göre sözcüğün, dil biliminde yeni bir anlam kazanarak anlam alanınının genişlediği anlaşılmaktadır:

görünüş: Sarayın merasim salonu.

“Cümle a’yan-ı Kırım Bahçesaray’ın han **görünüşü**ne cem olup bay ü geda ve pîr ü cüvan geniş edip Tatar Hanı sıyaneten ettiler kim...” (TaS: 1783)

“a. **1.** Görünme işi. **2.** Gözün ilk bakışta veya zihnin dolaysız olarak algıladığı şey. **3.** Gerçeğe uymayan dış görüntü, zevahir: Görünüşe aldanmamalı. **4.** Bulunulan bir yerden görülebilen alan, görünüm, manzara: ‘Van gölünün görünüşü eşsizdi.’ -N. Cumalı. **5.** db. Fiillerin belirttiği oluşların süresi, gelişmesi ve bitmesiyle ilgili bütün biçimleri

²⁹⁶ Bk. sözcükteki anlam daralması.

²⁹⁷ Bk. sözcükteki anlam daralması.

kapsayan dil bilgisi kategorisi: Atıldı atılacak, düştü düşecek; gelmiş olmak, gidecek olmak.” (TS: 972)

götürmek:²⁹⁸ Clauson (1972: 706), sözcüğün asıl anlamını ‘kaldırmak, yükseltmek’ olarak verir ve sözcükteki anlam genişlemesine dikkat çeker. TS’de verilen anlamlara bakıldığında sözcüğün anlam alanı genişlemiştir.

götürmek: 1. Ortadan kaldırmak, bertaraf etmek.

“Ey Çalabım geyikleri esirgegü ve bulara azap kılmagıl yay ıssısın, kış sovuğun bulardan **götür**gil.” (TaS: 1788)

2. Ayırmak, uzaklaştırmak, kaldırmak.

“Ger gönül senden **götüre**mdahi kime bağlayam
Gönlümü ayruk kişi mihriyle nite dağlayam” (TaS: 1790)

3. Tahammül etmek, yüklenmek, taşımak.

“Her kim melikler dergâhına mülâzım ola ve buların katı rençlerin **götür**meğe ve acı şerbetlerin içmeğe katlana.” (TaS: 1790)

4. Yukarı kaldırmak.

“Secdeden **götür**dü başın ağlayu
Anı gören hayran oldu tanlayu” (TaS: 1791)

5. Toplamak.

“...Her kim diken eker ise üzüm **götür**meye.” (TaS: 1793)

“(i) **1.** Taşımak, ulaştırmak veya koymak: ‘Yemeği götürmek için o an en uygun kişiydim.’
-A. Kutlu. **2.** (-i, -e) Bir kimseyi bir yere kadar yanında yürütmek. **3.** Yerinden ayırıp uzağa atmak veya yok etmek: Bir mermi bacağını götürdü. Duvarı su götürdü. **4.** (nsz) Öldürmek: Hastalık çok insan götürdü. **5.** (-e) Dayanmak, katlanmak, tahammül etmek. **6.** (-i, -e) Birinin yanında yürüyüp ona bir yere kadar arkadaşlık etmek: Beni evime kadar götürdü. **7.** (-e) Bir sonuca vardırarak: ‘Bitirmeden şunu da söyleyeyim, ahlaka, gerçek ahlaka götüren başlıca yollardan biri de aşktır.’ -N. Ataç. **8.** Kaybolmasına, yok olmasına yol açmak: Eksiler artıları götürdü. **9.** Herhangi bir yiyeceği tek başına ve hızlı bir biçimde yemek. **10.** argo Tümüyle sahip olmak. **11.** argo Haksız kazanç sağlamak, mal veya para sahibi olmak.” (TS: 975)

gövde: Sözcüğün temel anlamının dışında çeşitli sahalarda terim olarak kullanıldığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

gevde: Gövde, vücut.

“Bir nice mesellerde dahi gelmiştir: Katı üne ve büyük gevdeye iltifat eylemek gerekmez.” (TaS: 1674)

²⁹⁸ Bk. sözcükteki anlam daralması.

“a. **1.** Bir şeyin asıl bölümü. **2.** Kesilmiş hayvanın, sakatatı alındıktan sonraki durumu. **3.** bit. b. Ağaç ve bitkilerin dallarının dışında kalan ana bölümü: ‘Ağaç gövdelerini yonttular, günlerce uğraştılar, bir kağı yaptılar.’ -A. H. Müftüoğlu. **4.** anat. İnsan bedeninde baş, kol ve bacaklar dışında kalan bölüm. **5.** anat. Hayvanlarda baş, ayak ve kuyruktan geri kalan bölüm. **6.** db. Ad ve fiil köklerinden yapım ekleriyle türetilmiş kelime: Evli (ev-li), inanç (inan-ç), sevdirmek (sev-dir-mek).” (TS: 975-976)

göz bağı: Gözle ilgili bu deyim, ‘sihir, büyü’ anlamının yanı sıra mecazlaşma yoluyla yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

gözbağı: Sihir, büyü.

“... Anın gönlüne şek düştü ve eyitti: Mümkündür kini bunu bana satan cazu idi ve **gözbağın** eyledi, iti koyun gösterdi.” (TaS: 1808)

“a. **1.** El çabukluğu ve ustalıkla gerçekte olmayan bir şeyi oluyor gibi gösterme işi, illüzyon. **2.** mec. Aklı ve duyguları yanıltan sebep: Onun sözleri bana bir göz bağı olmuştu.” (TS: 983)

gözenek: Sözcüğün Türkiye Türkçesinde birçok alanda terimleşerek anlam alanı genişlemiştir:

gözenek: Bir arada bulunan birçok deliklerden her biri.

“El-inbağ [Ar.]: Un eleyen kimse eleğin **gözenek**lerinden unu eleyerek çıkarmak mânasına.” (TaS: 1815)

“a. **1.** Delikli bir nesnenin deliklerinden her biri. **2.** hlk. Pencere. **3.** hlk. Bir işlemede, örgüde, ipliklerin kesilmesi, ayrı tutulması yoluyla oluşturulan boşluk, ajur. **4.** anat. Canlı dokularda dış deri üzerindeki küçük, basit açıklık, mesame. **5.** biy. Bitkilerde solunum ve fotosentez için gerekli oksijen ve karbondioksit alışverişine, suyun buhar olarak dışarı atılmasına yarayan, yaprakların alt yüzeyinde çok sayıda bulunan, hücreler arasındaki küçük deliklerden her biri, mesame. **6.** fiz. Bir malzemenin içinde irili ufaklı boşlukların bulunması durumu, süngerimsi görünüş.” (TS: 984)

gözetici: Sözcük TaS’da tespit edilen anlamının yanı sıra Türkiye Türkçesinde spor dalında yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

gözedici: Bekçi.

“Şeriat yolunu **gözediciler**dir.” (TaS: 1813)

“a. **1.** Gözetleme yapan kimse. **2.** Koruyucu kimse. **3.** sp. Atletizmde ellişer metre aralıkla dönemlere dizilen en az dört gözlemciden her biri.” (TS: 984)

güç:²⁹⁹ Öncelikli olarak sözcüğün anlamında daralma dikkat çekmektedir. İkinci olarak TS’de verilen anlamlar göz önüne alındığında sözcük birçok alanda yeni anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

güç, (güc): 1. Zulüm, gadr, haksızlık, zor, çevir, eziyet, sitem.

“Şunun gibi bir padişah oldudu

Kim avazesinden cihan toldudu

Ne zehre kim âdem ede **güç** basınç

Raiye inayet bulup oldu dinç” (TaS: 1843)

2. Cidal, şiddet.

“Belürünce tedbir ile işe uç

Müdüra yeğ andan ki savaş ü **güç**” (TaS: 1844)

“(I) a. **1.** Fizik, düşünce ve ahlak yönünden bir etki yapabilme veya bir etkiye direnebilme yeteneği, kuvvet: Zihin gücü. Yaşama gücü. **2.** Bir olaya yol açan her türlü hareket, kuvvet, takat. **3.** Sınırsız, mutlak nitelik: Tanrı’nın gücü. **4.** Büyük etkinliği ve önemi olan nitelik:

Paranın gücü. **5.** Bir cihazın, bir mekanizmanın iş yapabilme niteliği: Motorun gücü. **6.** Siyasi, ekonomik, askerî vb. bakımlardan etki ve önemi büyük olan devlet, devletler

toluluğu: Güçler dengesi. **7.** Bir ulus, bir ordu vb.nin ekonomik, endüstriyel ve askerî potansiyeli: İnsan gücü. **8.** Bir toprağın verimlilik yeteneği. **9.** mec. Yeterliliğini ve

güvenilirliğini kanıtlamış kimse. **10.** coğ. Bir akarsuyun aşındırma ve taşıma yeteneği. **11.** fiz. Birim zamanda yapılan iş.” (TS: 994)

“(II) sf. **1.** Ağır ve yorucu emekle yapılan, çetin, müşkül, efor, kolay karşıtı: Eski yazıyı öğrenmek güç bir işti. **2.** zf. Zorlukla: ‘Kendini yatağa güç atmış ve sızıp kalmıştı.’ -Y. K. Karaosmanoğlu.” (TS: 994)

güdük: Sözcüğün hayvandan insana ve doğaya aktarma yoluyla anlam alanı genişlemiştir.

güdük: Kuyruğu kesik hayvan.³⁰⁰

“Begneg [Fa.]: Kuyruğu kesik hayvana denir ki **güdük** ta’bir olunur.” (TaS: 1850)

“Kençe [Fa.]: Çenesi urlu ve veremli eşeğe denir, Türkide **güdük** ta’bir olunur.” (TaS: 1850)

“sf. **1.** Eksik yanı olan, tamamlanmamış, kısa: Güdük minare. **2.** Kuyruğu kesik veya kopmuş. **3.** mec. Yetersiz, sonuç vermemiş: ‘Boş elleri ve yavan bakışları ile ne güdük bir görünüşü var.’ -H. Taner.” (TS: 996)

²⁹⁹ Bk. sözcükteki anlam daralaması.

³⁰⁰ Sözcüğün tanımlarından TaS’da anlamın eksik tespit edildiği anlaşılıyor. İkinci sırada verdiğimiz tanımların aynı zamanda ‘hastalıklı eşek’ anlamının da olduğunu gösteriyor.

gülle: “*güle: mermi; kirpi; pamuk*” (BFTS: 528) olarak verilen sözcük Farsçadan alınmadır. Nişanyan (2010: 218), sözcüğü ‘top mermisi’ anlamında 15. yüzyılda tespit eder. Çocukların oyunuyla ilgili anlam ise ağızlarda varlığını sürdürmektedir (DS: 2219). Türkiye Türkçesinde sözcüğün asıl anlamının yanı sıra spor dalında terimleştiği ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

gülle: Zıp zıp, bilye.

“Tesire [Fa.]: Ol ufacak yuvarlaktır ki elvan taştan ceviz miktarında düzüp çocuklar anımla mülâabe ederler, beyinlerinde **gülle** oyunu ta’bir ederler.” (TaS: 1856)

“a. **1.** Eskiden som taş veya demirden, yuvarlak bir biçimde yapılırken, Türkiye Türkçesinde çelikten silindir biçiminde, bir ucu sivri olarak yapılan top mermisi: ‘Atılan gülle ve lağımlardan kale duvarlarında geniş menfezler açıldı.’ -O. S. Orhon. **2.** sp. Atletizm yarışmalarında atılan, pirinç veya pirinçten daha sert bir maddeden yapılan, erkekler için 7.257, kadınlar için 4 kilogram olan madeni küre.” (TS: 998)

gün: Erol (2008: 402), sözcüğün asıl anlamının ‘güneş’ olduğunu daha sonra ‘gün’ anlamını kazandığını ifade etmektedir. sözcük Türkiye Türkçesinde de yeni anlamlar kazanarak genişlemesini devam ettirmiştir:

gün: 1. Güneş.

“**Gün** doğduğu zamanda ve dulunduğu zamanda ve dahi istivada iken namaz caiz değildir.” (TaS: 1863)

2. Gündüz.

“Dervişin gözü açık dünü **günü** uyanık

Bu söze Tanrım tanık bakmadın gören gelsin” (TaS: 1864)

3. Vakit, mesut gün, beklenen kutlu gün.

“Kişide kim erlik ola vü yürek

Ana **gün** ölümdür ne kaçmak gerek” (TaS: 1865)

“a. **1.** Güneş. **2.** Güneş ışığı. **3.** Gündüz: ‘Bütün gün yanında kalırdım.’ -A. Ağaoğlu. **4.** Yer yuvarlağının kendi ekseni etrafında bir kez dönmesiyle geçen 24 saatlik süre: ‘Kız kardeşi üç yıl, bir gün olsun canı sıkılmadan yaşadı Tatvan’da.’ -N. Cumalı. **5.** İçinde bulunulan zaman: ‘Aylıkları, günün ihtiyaçları karşısında deveye kulak gibi kalıyordu.’ -R. N. Güntekin. **6.** Zaman, sıra: ‘Ama şu son günlerde büyük bir ilerleme olmuştu kadında.’ -A. Kulin. **7.** Çağ, devir. **8.** İyi yaşanmış zaman: Zavallı, gün görmedi. **9.** Bayram niteliğinde özel gün: Bugün Fransızların günü imiş. **10.** Belirli günlerde ev hanımlarının konuk ağırlamak için yaptıkları toplantı: Yarın Ayşe Hanım’ın günü. **11.** Tarih.” (TS: 1002)

haklamak: Arapça *hakk* kökünden türetilmiş bir fiil olan sözcüğün TS’de verilen üçüncü anlamı yeni kazanılmış bir anlamdır. Sözcüğün bu şekilde anlam alanı genişlemiştir:

“**haklamak:** Hakkından gelmek, hınç çıkarmak, intikam almak, haksız para ve cereme almak.

Cüha’ya muhtesiplik vermişler evvelâ atasın **haklamış.**” (TaS: 1894)

“(–i) tkz. **1.** Bozmak, perişan etmek, yenmek: ‘Ben de dördünü beşini evelallah haklarım.’ - R. H. Karay. **2.** Kırmak, bozmak: Çocuk oyuncağını hakladı. **3.** alay Yiyip bitirmek: Bir ekmeği tek başına hakladı.” (TS: 1029)

ham:³⁰¹ Farsçadan alınma bir sözcük olan sıfatın temelde gıda ile alakalı olduğu anlaşılıyor. Ancak zamanla diğer kavramlarla kullanılarak sözcük yeni anlamlar kazanmıştır ve anlam alanı genişlemiştir:

“**ham:** Çiğ, iyi pişmemiş.

Cafer’in çöreği **ham** ve yağsızdır.” (TaS: 1897)

“sf. **1.** Yenecek kadar olgun olmayan (meyve), olmamış: Ham elma. **2.** İşlenmemiş (madde): Ham petrol. **3.** İdmansız: Ham vücutla ancak bu kadar koşabilirim. **4.** mec. Gerçekleşme kolaylığı veya imkânı olmayan: Ham hayal. Ham teklif. **5.** mec. Kaba, toplum kurallarını bilmeyen, incelmemiş: Ne ham adam! (TS: 1036)

ırgalamak: Clauson (1972: 217), *ırgala-* fiili için ‘sallanmak’ anlamını vermektedir. Sözcüğün Tarama Sözlüğü (bundan sonra TaS)’daki anlamları ve TS’de verilen ilk anlam da sözcüğün asıl anlamının ‘sallanmak, sarsılmak’ olduğunu göstermektedir. sözcük asıl anlamının yanı sıra Türkiye Türkçesinde mecazlaşma yoluyla yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

ırgalamak, (ırgamak, ırkalamak, ıgramak, ıgralamak): **1.** iki yana hafif hafif sallamak.

“Pes Meryem ol hurma ağacın ırgaladı taze hurma Meryem önüne döküldü.” (TaS: 1959)

2. Yerinden oynatmak, tedirgin etmek.

Yakın oldu ki Mekke ehli Mekke’den seni ırgalayalar çıkarmağ için seni andan.” (TaS: 1960)

“(–i) **1.** Yerinden oynatıp sallamak, sarsmak. **2.** tkz. İlgilendirmek: “Çirkin ya da güzel oluşum çoktandır ırgalamıyordu beni.” -A. Erhat.” (TS: 1125)

ısmarlamak: TaS ve TS karşılaştırıldığında sözcüğün yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

ısmarlamak: 1. Tevdi etmek, emanet etmek.

³⁰¹ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

“Eydür ey Kadir Çalap bu sözüümü

İsmarladım üş sana kendüzümü” (TaS: 1976)

2. Tembih etmek, tavsiye etmek.

Bedi’, Seyf’i bir ifrite bindirdi, Server Banu’ya gönderdi. Seyf’e ismarladı kim Server’e yetişesin, sergüzeştini tamam di.” (TaS: 1978)

“(nsz) **1. Bir şeyin yapılmasını veya getirilmesini, bu işlerle uğraşan birine söylemek, sipariş etmek:** “Elbise için kumaş ismarladım.” -M. Yesari. **2. Parasını kendi ödeyerek başkaları için yiyecek veya içecek getirilmesini söylemek:** “Siz bana bir konyak daha ismarlayın.” -M. Ş. Esendal. **3. Kendi için bir şey alınmasını başkasına söylemek:** Çarşıya gidiyorum, bir şey ismarlayacak mısınız? **4. (-i, -e) Bir şeyin, bir kimsenin bakılmasını, korunmasını birine veya birinin gözetilmesine bırakmak, emanet etmek:** Baban seni bana ismarladı. **5. (-e) Bir işin yapılmasını, bırakılmasını veya o işten vazgeçilmesini söylemek:** Ben sana böyle mi ismarlamıştım?” (TS: 1130)

ışık:³⁰² *İşl-* fiilinden türeyen ismin TS’de verilen anlamlarına bakıldığında mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlemesi dikkat çekiyor. Ayrıca sözcük fizik alanında terimleşmiştir:

ışık (I), (ışıklık): 1. Demir başlık, miğfer.

“... Aydur: At, yarak ve ışık Beğilin.” (TaS: 1986)

“Annin bir ışığı var idi üç yüz batman demür idi.” (TaS: 1986)

2. Parlak, güzel yüzlü.

“**Şam**’dan gelmiş yalın yüzlü ışık mahbûbdur

Tas alub kûyün gedalar gibi seyreyler güneş” (TaS: 1988)

3. Aydınlık, ziya.

Es-senâ [Ar.]: Işıklık ki ziya manasınadır.” (TaS: 1988)

ışık (II), (ışık mezhep): Bektaşî dervişi.

“Eğer beğdir ya dânişmend ü ışık

Kılur her biri halince tanışık” (TaS: 1988)

“a. **1. Cisimleri görmeyi, renkleri ayırt etmeyi sağlayan fiziksel enerji, erke, ziya, nur, şavk:**

“Okuyabilmek için kapıdaki ışık yeterli değildi.” -H. E. Adıvar. **2. Bir yeri aydınlatmaya**

yarayan araç: Buraya bir ışık getirin. **3. Aydınlanmak için kullanılan elektrik:**

“Apartmandaki dairelerin ışıkları kapalı, herkes mışıl mışıl uyuyor olmalı.” -A. Ümit. **4.**

mec. **Mutluluk, sevinç veya zekâdan doğan, özellikle yüzde ve gözlerde beliren parıltı:**

“Bütün gözlerden manalı ışıklar sıcıyordu.” -P. Safa. **5. mec. Yol gösteren, aydınlatan**

kimse, düşünce, eser vb: “Sevgili Behçet Necatigil şiirimizin vazgeçilmez ışıklarından biri

olarak ayrıldı aramızdan.” -N. Cumalı. **6. fiz. Yüksek derecede ısıtılan cisimlerin veya**

³⁰² Bk. sözcükteki anlam daralması.

çeşitli enerji biçimleriyle uyarılan cisimlerin gaz ısı yaydığı gözle görülen ışıma.” (TS: 1131)

ibik: Clauson (1972: 9), *ibik / übük / üpgük* şekillerini verir. Sözcüğün anlamını ise ‘kuş çeşidi’ olarak veren Clauson, sözcükteki anlam genişlemesine dikkat çeker. sözcük Türkiye Türkçesinde yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

“**ibik, (ibiklü, ibük, ibibik, alaca ibik):** Çavuş kuşu, hüthüt kuşu.

“Hüdhüd [*Ar.*]: Alaca ibik kuşu ki çirkin kokulu bir kuştur.” (TaS: 1995)

“a. **1.** Horoz, hindi vb.nin tepesinde bulunan kırmızı deri uzantısı: “Çocuğun yüzü ibik gibi kızardı.” -H. Taner. **2.** anat. Bazı kemiklerde bulunan ve kasların tutunmasına yarayan çizgi durumunda pürtüklü çıkıntı. **3.** Emzik. **4.** hlk. Köşe, kenar, uç.” (TS: 1138)

ikilemek: Clauson (1972: 108), *ekkiden* türemiş fiilin anlamını ‘bir şeyi iki kere yapmak’ olarak vermekte ve modern şivelerde anlam genişlemesiyle kullanıldığını ifade etmektedir. Erol (2008: 117), sözcüğün özelleşme yoluyla ‘tekrarlamak’ anlamının *söyle-* fiili için kullanıldığını tespit etmiştir. Sözcüğün ‘tekrarlamak’ anlamının yanı sıra TS’de de görüleceği üzere yeni bir anlam kazandığı böylece anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

ikilemek: İkinci defa olarak söylemek.

“ Bir peygamber eyitti: Kimdir bana payendan ola kim dünin namaz kıla ve gündüzün oruç tuta ve hiç kimseye kakımaya; bir yiğit duru geldi, eyitti: Ben! Pes ol Peygamber eyitti: otur aşığa! Andan sözü **ikiledi** ve eyitti: Kim ola kim bana payendan ola kim gündüzün oruç tutup dünin namaz kıla...” (TaS: 2024-2025)

“(-i) **1.** Bir şeyin sayısını ikiye çıkarmak. **2.** Tekrarlamak, yinelemek. **3.** hlk. Tarlayı iki kez sürmek.” (TS: 1165)

ikiz: Clauson (1972: 119), sözcüğü *ekkiden* türemiş isim ve anlamını ise ‘ikiz’ nadiren ‘bir çift’ olarak vermektedir. TaS’da ‘ikiz’ anlamı tespit edilmemiş ancak ‘bir çift’ anlamı tanıklanmıştır. Clauson’un açıklamaları ve tanıklarından tespit edilemeyen bu anlamın geçmişte de var olduğu anlaşılıyor. sözcük bu anlamlarının yanı sıra botanik alanında terimleşerek yeni bir anlam kazanmıştır:

ikiz: Bir çift, iki tane.

“... ol vakıtta yaratılmıştan ikiz erkeklü dişili gemiye koygıl.” (TaS: 2029)

“sf. **1.** İkisi bir arada doğan (çocuk). **2.** Birbirine tamamen benzeyen: “Rıza boş arsaları, ikiz pembe villaları, havuzlu bahçeyi geçti.” -H. Taner. **3.** a. bit. b. Aynı çiçekten oluşmuş birbirine yapışık iki meyve.” (TS: 1167)

ileri:³⁰³ Erol (2008: 294), sözcüğün EAT'ye kadar anlam alanının genişlediğini ifade etmektedir. Bu genişlemenin Türkiye Türkçesinde devam ettiği TS'de verilen anlamlardan anlaşılıyor:

“**ilerü, (ileri) : 1. önce, evvel, mukaddem.**

“**Yine döndü ağladı zari kılı**

Gülmüş iken ilerü öndin ulu” (TaS: 2042)

2. Evvelki, eskisi

“**İlerü** gibi ağır yük götürüp irak yola yük iletmez oldum.” (TaS: 2043)

“a. **1.** Herhangi bir şeye göre daha ötede olan yer, geri karşıtı. **2.** Bir şeyin ulaşılacak yönü: Yolun ilerisi düz. **3.** Henüz gelmemiş zaman, gelecek, sonra. **4.** sf. Önde bulunan: İleri karakol. İleri hat. **5.** sf. Doğrusundan daha çok gösteren (saat): Saat beş dakika ileridir. **6.** sf. mec. Benzerlerini geride bırakmış: İleri fikirler. **7.** zf. Öne doğru, ileri doğru: Masayı biraz ileri çekelim. **8.** ünl. “Amaca doğru durmadan yürü” anlamında kullanılan bir seslenme sözü: “Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz'dir. İleri!” -Atatürk. **9.** sp. Temel duruşta ayak uçlarının gösterdiği yön.” (TS: 1172)

iletmek: Clauson (1972: 132), sözcüğün temel anlamını ‘fiziki olarak taşımak’ olarak vermekte ve sözcükteki anlam genişlemesine dikkat çekmektedir. Fiil Türkiye Türkçesinde fiziki nesnelere taşımak dışında söz, fikir, selam gibi şeyleri ‘taşımak’ anlamında da kullanılmaktadır. Ayrıca TS'de verilen ikinci anlamda da görüleceği üzere fizik alanında terimleştiği göze çarpıyor:

“**iletmek, (eletmek, iltmek):** Götürmek, yerine ulaştırmak, eriştirmek.

“Sıdk ile berk dut anın eteğin

Kim seni ilte ol Çalab'a değin” (TaS: 2048)

“(i) **1.** Götürmek, ulaştırmak, nakletmek, geçirmek: “Bunların tek kaygıları gördüklerini, duyduklarını okurlara iletmeektir.” -S. Birsal. **2.** fiz. Elektrik akımı, ısı, gaz vb.ni bir yerden başka bir yere götürmek.” (TS: 1174)

ilgi: Nişanyan (2010: 261), ‘il- +gU bitişmek, ilişmek’ olarak verir. TaS ve TS'deki tanımlar karşılaştırıldığında öncelikli olarak sözcük başka anlama geçiş yaşanmıştır. Ancak daha sonra sözcük, kimya ve ruh bilimi gibi alanlarda yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

“**ilgi, (ilgü):** Engel, mania.

“Er yiğit kayda ürker ürkülerden

Yahşi at belinlemez ilgülerden” (TaS: 2057)

“Olup her gaar ejderha yatağı

³⁰³ Bk. sözcükteki anlam daralması ve anlam iyileşmesi.

Her ilgisiydi bir arslan turağı” (TaS: 2057)

“a. **1.** İki şey arasında bulunan herhangi bir bağılılık, ilişki, alaka, taalluk, aidiyet. **2.** kim. Kimyasal şartlar eş veya birbirine çok yakın olduğunda öğelerin birbirleriyle birleşmede gösterdiği seçicilik. **3.** ruh b. Dikkati öncelikle belirli bir şey üzerinde toplama eğilimi. **4.** ruh b. Belirli bir olay veya etkinliğe yakınlık duyma, ondan hoşlanma ve ona öncelik tanıma: “Sesimi duyan Ayça da geliyor yanıma, kardeşinin tersine ilgiyle sokuluyor bana.” -A. Ümit.” (TS: 1174)

ilinti: *İl-* fiilinden türeyen isim TaS’da tespit edilen anlamını ağızlarda devam ettirmektedir. Bununla birlikte yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

“**ilinti:** Teğel, ilme.

“El-mülle [*Ar.*]: Dikişin iptida çatısına denir ki ilme ve ilinti tabir olunur.” (TaS: 2060)

“a. **1.** İki şey arasında ilgi, ilişki. **2.** hlk. İnsanlar arasındaki bağ: “Cemal Sahir’le aktör-seyirci ilişkisinin dışında bir ailevi ilintimiz de oldu.” -H. Taner. **3.** hlk. İç sıkıntısı. **4.** hlk. Seyrek dikiş, teyel.” (TS: 1176)

inanmak:³⁰⁴ Clauson (1972: 188), sözcüğü *ina-* fiilinin dönüşlü hali olarak vermekte ve anlamını da ‘birine güvenmek, dayanmak’ olarak ifade etmektedir. TS’de verilen anlamlara bakıldığında komşuluk ilişkisine bağlı olarak yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor.

inanmak gereksin: İnanmalısın, inanman gerektir.

“Sen dahi ol vadeye inanmak gereksin ibadet, taat yolunda seğırtmek gereksin.” (TaS: 2077)

“(-e) **1.** Bir şeyi doğru olarak benimsemek: “Bizim şairlerimiz sanatın sanat için olduğuna inanırlar, başka bir ereği olabileceği akıllarına gelmez.” -N. Ataç. **2.** Birini doğru sözlü olarak bilmek, güvenmek: Ben size inanırım. **3.** Bir şeyin varlığını, doğruluğunu kabul etmek: “Bu başın bir kadına değil, bir hamala ait olduğuna inanmak zor değildi.” -P. Safa. **4.** Sevecek, güvenecek ve bağlanacak en yüksek varlık olarak bilmek, iman etmek: Tanrı’ya inanmak. **5.** Kanarak aldanmak: Her reklama inanmayın. **6.** İman etmek.” (TS: 1187)

ince: Clauson (1972: 945), sözcüğün *yinç-* fiilinden türeyen bir isim olduğunu ve hem somut anlamda ‘ince, zayıf’ hem de soyut anlamda ‘ince, zarif’ olarak kullanıldığını belirtmektedir. TaS’de tespit edilen ‘dikkatle’ anlamı da mecazi anlamdır ve asıl anlamı tanıklanmamıştır. TS’deki anlamlar incelendiğinde sözcük anlam alanı genişlemiş olarak karşımıza çıkıyor:

ince: Dikkatle.

³⁰⁴ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

“İman [Ar.]: Gayet **ince** nazar etmek.” (TaS: 2078)

“sf. **1.** Kendi cinsinden olanlara göre, dar ve kalınlığı az olan, kalın karşıtı: İnce minare. İnce değnek. İnce kitap. **2.** Zayıf: “Sarışın, kuru, ince bir kadındı.” -Y. K. Beyatlı. **3.** Taneleri ufak, iri karşıtı: İnce un. İnce kum. **4.** Aşırı özen gerektiren, kaba karşıtı: İnce nakış. **5.** Ayrıntılı: “Bugün temizlikçi geliyor. Şöyle ince bir temizliğe...” -T. Uyar. **6.** Akışkanlığı çok olan, yoğun ve koyu olmayan (sıvılar). **7.** Tiz (ses), pes karşıtı: “İnce bir çocuk sesinin hırçınlaştığı, ağladığı işitildi.” -R. N. Güntekin. **8.** Hafif, gücü az: “Hiçbir hareket bu gülüş kadar belirsiz ve ince değildir.” -S. F. Abasıyanık. **9.** mec. İyiden iyiye, enikonu, ayrıntılı: “Aletler, uzun denemelerin, ince hesapların, birbirini tamamlayan bilgi ve diğer aletlerin mahsulüdür.” -M. Kaplan. **10.** mec. Düşünce, duyu veya davranış bakımından insanın sevgi ve saygısını kazanan, zarif, kaba karşıtı: “Bu gülümseyişte, herkesin hemen seçemeyeceği bir ince alay gizli.” -A. Ağaoğlu.” (TS: 1187)

indirmek: Clauson (1972: 180-181), *in-* fiilinin ettirgen şekli ve anlamını da ‘bir şeyi, birine, bir yerden indirmek; aşağılamak’ olarak verir. TS’de verilen anlamlar incelendiğinde sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

indürmek: **1.** Kısmet vermek, rızık göndermek.

“... Her bir kişiye ol hazineden kaderlü kaderince, gerekli gereğince indürürüz.” (TaS: 2083)

2. Alçaltmak, küçültmek.

“Amma ol ba’se inkâr edenlerün sözleri seni yeynicek kılup şol mertebe indürmesün ki ivmekle anlara yavuz dua kılup...” (TaS: 2083)

“(i) **1.** Yüksekten, sarp ve kötü yerden veya yukarıdan aşağıya inmesini sağlamak: “Zeynep’i o sel yatağından, yağdan kıl çeker gibi indirdi.” -Y. Kemal. **2.** Bir taşıt veya binek hayvanından aşağıya almak. **3.** Fiyatını azaltmak, düşürmek. **4.** Hızla vurmak: “Genç adamın başına son darbeyi indirdi.” -Y. K. Karaosmanoğlu. **5.** Kapamak: Kepenkleri indirmek. **6.** (nsz) Yağmur, sis, birdenbire bastırmak: “Haberlerle birlikte hızlı bir yağmur indirdi.” -N. Cumalı. **7.** Kırmak, tahrip etmek: Göstericiler yapının camlarını indirmişler.” (TS: 1199)

irkilmek:³⁰⁵ Erol (2008: 298), *irk-* fiilinin edilgen şekli olan sözcüğün temel anlamı ‘toplanmak, bir araya gelmek, toplanmak’ olarak vermektedir ve EAT dönemine kadar anlam alanını genişlettiğini ifade etmektedir. TaS ve TS’deki tanık ve anlamlar da karşılaştırıldığında ise anlam genişlemesinin Türkiye Türkçesinde de devam ettiği anlaşılıyor.

irkilmek: **1.** Birikmek, toplanmak, yığılmak.

³⁰⁵ Bk. sözcükteki anlam daralması.

“Bülsuk [Ar.]: **İrkilüp** yatan su ve yayılup yatan su.” (TaS: 2092)

2. Çekinmek, tereddüt etmek, duraklamak.

“Kapudan gelmede **irkilmedi** hiç

Oldu mahdumu ile pîça-pîç” (TaS: 2093)

“(nsz) **1.** Ürkerek geri çekilir gibi olmak: “Elimi omzuna koyuyorum. İrkiliyor, sertçe çeviriyor bakışını.” -E. Bener. **2.** Şaşırıp duraklamak: “İnsanlar iki büklüm olup düştükleri konduların içinde dozer kasnaklarının sesiyle irkildiler.” -L. Tekin. **3.** biy. Vücudun bir yeri dışarıdan gelen bir uyarıcının etkisiyle kanlanıp şişmek, taharrüş etmek. **4.** hlk. Akan bir şey, bir engel karşısında duraklayıp birikmek.” (TS: 1204-1205)

iskemle: Rumcadan alınma sözcüğün komşuluk ilişkisine bağlı olarak bir anlam daha kazandığı ve böylece anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

iskemli, (iskemlü): İskemle, kürsü.

“Kürsi [Ar.]: **İskemli** ki üstüne otururlar. Türkide de şayidir.” (TaS: 2103)

“a. (iske’ mle) **1.** Arkalıksız sandalye: “İskemlelerin maroken minderlerinden kendime yatak yapıyordum.” -Ç. Altan. **2.** Üstüne sigara tablası, çiçek vazosu vb. konulan küçük masa.” (TS: 1208)

istemek:³⁰⁶ Clauson (1972: 243), sözcüğün Kaşgari tarafından ‘irte- bir şeyi aramak, araştırmak’ fiiliyle eş anlamlı olarak tanımlandığını ancak iki fiilin sonraki süreçte birbirinden ayrıldığını ifade eder. Clauson’a göre *irte-* fiili hala aynı anlamda ancak *iste-* fiili anlam genişlemesine uğramıştır. Erol’un (2008: 299) yaptığı taramalar da fiilin EAT döneminde anlam genişlemesine uğadığını göstermektedir. Bu genişleme Türkiye Türkçesinde de devam etmektedir:

“**istemek: 1.** Aramak, araştırmak.

“Sen dakı uçmakı bunda **istegil**

Uçmak için dünyayı elden kogıl” (TaS: 2104)

2. Beklemek, gözetmek, kollamak.

“... kendözün nesne bilmez gibi eyleyip yürürdü ve her bir cinsten fırsat **isterdi**, ta kim delim dostlar ve yaranlar edindi.” (TaS: 2107)

3. Sormak, tahkik etmek.

“Suçumu benim bulardan **istesün**

Ellerin niçin doğradılar soylasun” (TaS: 2107)

“(-i) **1.** İstek duymak, arzulamak: “İçeri girmekten korkarak bahçedeki demir kanepeye oturmak istedi.” -P. Safa. **2.** (-den, -i) Bir şeyin kendisine verilmesini veya yapılmasını söylemek, dilemek: “Bir gün benden okumak için kitap istedi.” -F. R. Atay. **3.** Görmek

³⁰⁶ Bk. fiildeki anlam daralması.

istediğini bildirmek: Sizi isteyen kimdi? **4. Gerek olmak**: Yurdun ilerlemesi için çok çalışmak ister. **5. Evlenmek dileğinde bulunmak**: Komşunun kızını istemişler.” (TS: 1212)

işletmek:³⁰⁷ Clauson (1972: 263), *işle-* fiilinin ettirgen şeklinde işler ve anlamı ise ‘birini, bir şeyi çalıştırmak; birine bir şeyi yaptırmak’ olarak verir. Sözcüğün bu anlamı Türkiye Türkçesinde de devam etmektedir. Bunlara ek olarak fiilin mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

işletmek: 1. Yaptırmak.

“Amma pehlevan oldur ki cini görücek söylete ve her ne dilerse ana **işlede**.” (TaS: 2122)

2. Çalıştırmak.

“Toku depretmek, acı **işletme**.” (TaS: 2122)

3. Saplamak, derinliğine geçirmek.

“El-harkale [Ar.]: Oku nişana **işletüp** öte geçirmek manasına.” (TaS: 2123)

4. Yaptırmak, imal ettirmek.

“Yenişehir mutablarına yigirmi dört deve rahti **işletmek** emrolunmuş idi.” (TaS: 2123)

“(i) **1.** İşlemesini sağlamak, çalıştırmak: “Trenlerimizi odunla **işletiyorduk**.” -F. R. Atay. **2.** Bir şeyi, bir kimseyi, bir yeri kullanarak veya çalıştırarak yarar sağlamak: “O havali işçileri arasında gücü, kuvveti ile o kadar tanınmıştı ki herkes onu tarlasında **işletmek** isterdi.” -H. E. Adıvar. **3.** (nsz) Üzerine işleme yaptırmak: “Adamcağız üşenmeden çarşı pazar dolaşiyor, kızına üşenmeden çerçeveletmek ve **işletmek** için ucuz atlaslar, kadifeler, ipekler ... satın alıyordu.” -R. N. Güntekin. **4.** tkz. Şaka ve birtakım yalanlarla sezdirmeden birini kandırmak veya onunla eğlenmek: “Sana yalan söylemişler, dalga geçmişler, **işletmişler** seni.” -A. İlhan.” (TS: 1227)

izlemek: Fiilin TaS ve TS’deki tanım ve tanıkları karşılaştırıldığında anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

izlemek, (izini izlemek, iz izlemek, izin izlemek): izi sıra gitmek, takip etmek, izinde yürümek.

“Düşüp mişeye at izin **izledi**

Niceme ki çep çevresin gözledi” (TaS: 2140)

“(i) **1.** Birinin veya bir şeyin arkasından gitmek, takip etmek: “Babam kaşları çatılmış, başını sallayarak izliyor bizi.” -A. Ümit. **2.** Zaman, süre, sıra vb. bakımından gelmek, arkasından gelmek, arkasında olmak: Geceyi gündüz izler. **3.** Bir olayın gelişimini gözden geçirmek: “Bu ustaca düzeni Osmanlıların her işinde izleyebilirsiniz.” -S. Birsal. **4.** Eğlenmek, görmek, öğrenmek için bakmak, seyretmek: Televizyonu izlemek. **5.** Belirli bir yönde gitmek: “Geç vakit hayvanla, Deliçay’ı izleyip gidiyordum.” -H. E. Adıvar. **6.** Gözlemek, incelemek: Çocuk kuşu gözleriyle izledi. **7.** Belirli bir tutum, davranış veya

³⁰⁷ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

düşünceyi benimsemek: Bu üretim politikasını izleyeceğiz. **8. Bir şeye uymak, bağlı olmak**: Modayı izlemek. **9. Herhangi bir olayla ilgilenmek**: “Çeşitli siyasi olaylar karşısındaki tepki ve düşüncelerini dolaylı da olsa izleyebiliyordum.” -H. Taner.” (TS: 1240)

kaba:³⁰⁸ Clauson (1972: 580-581), asıl anlamını ‘kalın, kaba’ olarak verir ve özellikle saç ve bıyık için kullanıldığını ifade eder. Sözcüğün TS’de verilen anlamlarına bakıldığında mecazlaşma yoluyla anlam alanı genişlemiştir:

kaba: Büyük, iri, kocaman

“Günahsız niceyi yoğ eyledin sen

Kaba odu uvak koğ eyledin sen” (TaS: 2143)

“sf. **1. Özensiz, gelişigüzel yapılmış, zevksiz, sakil, ince karşıtı**: “Cebinden kaba fil dişi saplı bir de çakı çıkardı.” -Ö. Seyfettin. **2. Taneleri iri: Kaba çakıl. 3. Terbiyesiz, görgüsü kıt, nezaketsiz (kimse)**: “Kaba, hantal, şivesiz bir sürü adamlar kafesinin önüne toplanırlar.” -R. H. Karay. **4. Hafif olduğu hâlde kalın veya hacimli**: “Kaba bir yün döşekle temiz bir şilte, yastık yorgan buldum.” -H. R. Gürpınar. **5. a. Kuyruk sokumunun her iki yanındaki şişkin yer. 6. mec. Terbiyeye, inceliğe aykırı, çirkin, kötü**: “Çocuklardan biri ağzından çok fena, çok kaba bir şey kaçırdı.” -O. C. Kaygılı.” (TS: 1247)

kabarcık: Clauson (1972: 586-587), sözcükteki çok çeşitli şekle ve çok anlamlılığa dikkat çekmiştir. TaS’da sadece bir anlamı tespit edilen sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam alanı genişlemiştir.

“**kabarcık**: Yanıkara, şarbon, kara kabarcık

“Ateş-i pârisi [Fa.]: ... Türkiide bu illete **kabarcık** ve yanıkara ve ateş göynüğü dahi derler.” (TaS: 2146)

“a. **1. İçi su, hava dolu ufak kabartı veya kürecik**: “Bardağın içindeki maden suyu kabarcıklarının pıtır pıtır söndüğü bile duyuluyordu.” -H. Taner. **2. Vücutta oluşan sivilce gibi küçük şişkinlik. 3. Kabartı**: “Köy, dağın ortasında, toprak kabarcıkları gibi dizilen evleriyle bir mezarlığa benziyordu.” -H. E. Adıvar. **4. fiz. Metal biliminde sıvı veya katıların içinde oluşan gaz hacmi.**” (TS: 1249)

kabarmak: Clauson (1972: 585), sözcüğü *kabdan* türemiş geçişsiz fiil olarak vermektedir. Erol (2008: 667-668), fiilin EAT döneminde mecazlaşma yoluyla anlam alanını genişlettiğini tespit ediyor. Bu genişleme Türkiye Türkçesinde devam etmektedir:

“**kabarmak**: Büyümek, şiddetlenmek

“Gece hem erişti vü karardı kaş

³⁰⁸ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

Dahi vardığınca **kabardı** savaş” (TaS: 2147)

“(nsz) **1.** Ağırılığı artmadan hacmi büyümek: Ekmek iyi kabardı. **2.** Yağışlardan veya kaynamaktan taşmaya yüz tutmak: “Çay birdenbire kabarak şosenin rampalarını aşar ve epeyce zararlara sebep olur.” -R. N. Güntekin. **3.** Niceliği artmak, büyümek: Masraf kabardı. **4.** Şişmek, genişlemek: “İhtiyarın zayıf damarları kabarmış kıllı elleri dizlerinin üstündeydi.” -P. Safa. **5.** Hayvanların tüyleri dikilmek. **6.** Kumaş üzerinde tüyler oluşmak, havlanmak: Bu kumaş çabuk kabardı. **7.** Islanıp veya ısınıp yerinden kurtulmak: Masanın kaplaması kabardı. Dolabın boyası kabardı. **8.** Deniz dalgalanmak, büyük dalgalar oluşmak. **9.** mec. Bulanmak. **10.** mec. Öfke, sevgi vb. duygular gittikçe güçlenmek: “Bu olayı duyunca delikanlının yüreği oç alma duygusuyla kabarr.” -N. Cumalı. **11.** (nsz, -e) mec. Kafa tutmak, öfkelenip üstüne yürüyecek gibi davranmak. **12.** mec. Böbürlenmek, gururlanmak: “Kumandan, atını şahlandırarak hurra hurra diye kendisini alkışlayan keyifli halka boyun kırarak kabarıyordu.” -Ö. Seyfettin.” (TS: 1250)

kaçak: Nişanyan (2010: 287), 14. yüzyılda ‘*kaçkak* kaçmış kişi’; 17. yüzyılda ‘*kaçak* kaçacak yer, kaçış’ anlamlarını tespit ediyor. Sözcüğün yapısını ise kaç- + gAk olarak vermektedir. TaS’da da “*kaçak yer: kaçacak yer*” (2149) olarak işlenmiştir. Öyle anlaşılıyor ki sözcük insan için kullanılmaktaydı, daha sonra aktarmalar yoluyla yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

“**kaçak yer**: kaçılacak yer.

“Geçit yer: memerr [Ar.]: ü **kaçak** yer: meferr” (TaS: 2149)

“a. **1.** Bir kaptan, bir borudan sızan gaz veya sıvı. **2.** Gizlice kaçırılmış olan mal veya madde: “Şu âlâ kaçaktan birer sigara sarar mısınız?” -S. M. Alus. **3.** Av sırasında vurulamayan kuş: “Malum a, kaçak diye avcının tüfeğinden kurtulmuş kuşlara denir.” -S. M. Alus. **4.** sf. Bağlı bulunduğu yerden veya yasadan kaçan, uzaklaşan: “Vapurda bir de kaçak Rus ailesi var.” -A. Gündüz. **5.** sf. Yasaca yapılması yasak olan veya yapılması için gerekli izin alınmayan: Kaçak kat. **6.** sf. Yasaca belirtilmiş gerekli gümrük ve vergileri ödenmeden bir yere sokulan veya bir yerden çıkarılan: “Öyle olduğu hâlde kaçak sigaramla hâli unutmaya çalışıyordum.” -S. F. Abasıyanık. **7.** zf. Yasalara, kurallara uymayarak, gizlice: “Bütün harp müddetince babası ile İsviçre’de kaçak yaşadı.” -A. Gündüz.” (TS: 1254)

kaçamak: *Kaç-* fiilinden türeyen sözcük, Türkiye Türkçesinde yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

“**kaçamak göstermek**: Savaşta, kuvvetli olduğu halde düşmanı aldatmak için kendini kaçır gibi göstermek.

“İstatradahehu [Ar.]: Kendüyi vakt-ı muharebede münhezim suretinde gösterdi ki düşmanı mağrur ve ana hile için ki bizim lisanımızda **kaçamak** gösterdi tabir olunur.” (TaS: 2150)

“(I) a. **1. Hoş görülmeleyen bir şeyi ara sıra yapma:** “İnan bana, erkeğin elinde armağanla gelmesi, kaçamağını bağışlatmak içindir.” -A. Kulin. **2. Bir şeyi belli etmeden, gizlice yapmaya çalışma:** “Bununla beraber çok üzüntü içinde olduğunu da kaçamakla bana bakan gözlerinden anlıyordum.” -A. Gündüz. **3. Bir şeyden kaçınma yolu:** Bir kaçamak noktası bularak... **4. Kaçacak yer, özellikle çobanların sürüyü barındırmak, saklamak için yaptıkları yer.** **5. sf. Başkalarına belli etmeden, gizlice yapılan:** “Yatak odasında üzerindekiyi çıkarırken boy aynasına kaçamak bir bakış fırlattı.” -E. Şafak.” (TS: 1254)

kaçık:³⁰⁹ Clauson (1972: 590-591), sözcüğü *kaç-* filinden türemiş somut isim olarak verir ve temel anlamını ‘kaçma, kaçış’ olarak ifade eder. sözcük aktarma yoluyla mecazi anlamda kullanılmaktadır ve böylece anlamında bir genişleme tespit edilmiştir:

kaçık: Eğri, çarpık

“Virib [Fa.]: Eğri ve münharif manasınadır... İran Türkisinde kaykaç ve bizim Türkimizde **kaçık**... derler.” (TaS: 2157)

“a. **1. sf. İlmeği kaçmış** (çorap vb.). **2. sf.** Bir yana kaçmış, kaymış. **3. sf. mec. Bazı davranışları dengesiz olan, zıvanasız:** “Bu köşkün perileri de kaçık galiba.” -H. R. Gürpınar. **4. Çorabın ilmeği kaçmış yeri.**” (TS: 1255)

kaçmak: Erol (2008: 304), sözcüğün ET’den EAT dönemine kadar anlamının genişlediğini tespit ediyor. TS’de görüleceği üzere sözcük Türkiye Türkçesinde anlam alanı genişlemiş bir şekilde karşımıza çıkıyor.

kaçmak: Koşmak, seğirtmek

“Yürüyen, sürünen, yügüren, uçan

Görünen, yubunan, çapınan, **kaçan**” (TaS: 2157)

“(e) **1. Hızla koşup bir yere saklanmak:** “Bir tehlike sezdiğin anda hemen eve kaçarsın.” - H. R. Gürpınar. **2. (nsz)** Kimseye bildirmeden bulunduğu yerden ayrılmak, firar etmek: “Silahımı hatta başındaki şapkasını bırakıp kaçıyor.” -R. E. Ünaydın. **3. (-den) Kendini göstermemek, rastlaşmamaya çalışmak:** Alacaklıdan kaçmak. **4. (-den) Kaçınmak:** Ben zahmetten kaçmam. **5. (-den) Gaz, sıvı vb. şeyler sızmak:** Kazandan islim kaçıyor. **6. (nsz) İpi kopmak:** Çorabım kaçtı. **7. (-e, nsz) Girmek:** Kulağına su kaçmış. **8. Bir yana doğru kaymak:** Odanın halısı biraz sağa kaçmış. **9. (nsz) Görünmeden gitmek, savuşmak, sıvışmak:** “Belki sirayet eder diye korkacaklar ve kaçacaklar.” -B. Felek. **10. (nsz) Hızlı koşmak:** “Biletlerini memurun elinden kaptı, kaçır gibi gişeden uzaklaştı.” -N. Cumalı. **11. (nsz) Yok olmak:** Rahatı kaçmak. Neşesi kaçmak. **12. Benzemek, andırmak:** Bu mavi yeşile kaçıyor. **13. Kaçgöçe uymak:** “Gelin bir evde kayınbabasından kaçır, güveyi, baldızının yüzünü tanımazdı.” -R. H. Karay. **14. (-den) Kız veya kadın yasalara ve aile isteklerine karşı gelerek evlenmek için evinden ayrılmak.** **15. (-i) Rengi ağarmak, uçmak.** **16. (-den) sp.**

³⁰⁹ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

Yarışçı diğerlerinden hızla ayrılıp arayı açmak. **17.** sp. Futbol ve basketbolda engelleyen adamdan kurtulmak veya pas alabilmek için boş alana koşmak.” (TS: 1256)

kak:³¹⁰ Clauson (1972: 608), anlamını ‘kuru şey’ olarak vermektedir. TS’de üçüncü sırada verilen anlamın insan için kullanılması sözcüğün doğadan insana aktarma yoluyla anlam alanının genişlediğini gösteriyor.

“**kak:** **1.** Elma, armut, kayısı gibi meyvaların kurusu.

“... Kakırsan andan kakı, yırsen yi armut **kakı.**” (TaS: 2164)

2. Kadit, yani kurutulmuş et.

“... **kak:** kadid [Ar.]...” (TaS: 2164)

“a. hlk. **1.** Elma, armut vb. meyvelerin kurutulmuşu: Armut kakı. Kayısı kakı. **2.** sf. mec. Zayıf ve kuru (kimse).” (TS: 1270)

kamçı:³¹¹ Clauson (1972: 626), *kam-* fiilinden isim ve anlamı ‘kırbaç’ olarak vermektedir. Clauson’un yaptığı açıklamalar sözcüğün asıl anlamının kırbaç olduğunu vurgulamaktadır. TaS’da sözcüğün asıl anlamı tespit edilememiştir. TS’de verilen anlamlar incelendiğinde sözcüğün anlam alanının genişlemiş olduğu ortaya çıkıyor.

“**kamçı:** Kısa kılıç.

“Nimçe [Fa.]... ve kısa kılıca da denir ki varsak ve **kamçı** tabir olunur.” (TaS: 2193)

“a. **1.** Bir ucuna ip, deri vb. bağlı vurma, dövme aracı: “İnce ve uzun parmaklı elleri kamçı tutmasını bilmiyor.” -Y. K. Karaosmanoğlu. **2.** den. Bir ucu bir yere bağlı, öbür ucu herhangi bir işte kullanılmak için serbest bırakılan halat. **3.** biy. Spermatozoitlerde ve bazı tek hücreli hayvanlarda hareketi sağlayan ipliksi organ.” (TS: 1288)

kanlı: Sözcüğün TaS’da sadece bir anlamı tespit edilmiştir. Sözcüğün TS’de ilk sırada verilen ‘kan bulaşmış’ anlamı temel anlam durumundadır. TaS’da verilen anlam Türkiye Türkçesinde de varlığını devam ettirmiş ve buna ek olarak sözcük yeni anlamlar kazanmıştır. Sonuç olarak sözcüğün anlam alanı genişlemiştir:

kanlı: Katil

“Dutup **kanlı** gibi sürerler anı

Saraya feğın ü saçılır kanı” (TaS: 2237)

“sf. **1.** Kan bulaşmış: ‘Öldürdüğü güzele ağlayan bu katilin / Elleri kanlı fakat gözyaşları temizdi’ -E. B. Koryürek. **2.** Kanlı olan. **3.** Kan dökülmesine neden olan: ‘Bu savaş çok kanlı olacak, beyler.’ -T. Buğra. **4.** İsteyerek kan dökmüş olan (kimse), hunriz, katil. **5.** Kanlanmış olan: Kanlı göz. **6.** a. Kan davasında taraf olan kimse: ‘Oğlumun kanlısı

³¹⁰ Bk. sözcükteki anlam daralması.

³¹¹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

Abbas kâfiri değil, oğlumun kanlısı Esm'e'dir.' -Y. Kemal. 7. tıp Kanı yoğun olan, demevi:
Kanlı adam." (TS: 1299)

kapak: Sözcüğün DLT'de *kapgak* şekli mevcuttur (DLT IV: 263). Nitekim Clauson (1972: 582-583) da sözcüğü *kap-* fiilinden türemiş bir isim olarak almaktadır. Clauson'a göre sözcüğün asıl anlamı 'gözkapağı ve diğer kapak'tır. Sözcük, örtülmeye ihtiyaç duyulan alanlarda yeni icad edilen nesnelere için kullanılmıştır ve böylece anlam alanı genişlemiştir:

kapağ: Kapak

"Dide [Fa.]: Gözün içinde kapağ altında olan yirdir. Çeşm'de **kapağ** ve kirpik dahildir." (TaS: 2244)

kabak (I): göz kapağı.

... **Kabakların** kaldırıp yüzüne baktı." (TaS: 2143)

"a. 1. Her türlü kabın üstünü örtmeye veya bir deliği kapamaya yarayan nesne: 'Evin en alt katına indik, oradan da bir mahzen kapağı açtılar.' -R. H. Karay. 2. Dolap, sandık vb.ni örtmeye yarayan parça: Dolap kapağı. 3. Kitap, defter vb.nin en üstüne geçirilen kılıf: 'Kapağını, geceleri aynı masa etrafında bulunduğu resamlardan birine çizdirecekti.' -A. İlhan. 4. Biçilen ağaç kütüklerinin iki yanından çıkan, düzgün olmayan tahta. 5. Zıvanada iki dış yan parça." (TS: 1303)

kapaklanmak:³¹² TaS ve TS karşılaştırıldığında öncelikli olarak fiilin başka anlama geçiş yaşadığı sonra anlamın insandan doğaya aktarma yoluyla genişlediği anlaşılıyor:

"**kapaklanmak:** Kapağı kapatılmak

"Olardan çün arınmadı gümanlar

Kapaklana cehennem kala anlar" (TaS: 2244)

"(nsz) 1. Ayağı takılıp yüzüstü düşmek: 'Sofraya ağız aşağı kapaklanmıştı.' -Y. Kemal. 2. den. Yelkenli tekne güçlü rüzgâr veya ansızın gelen sağanak etkisiyle devrilmek." (TS: 1303)

kapama:³¹³ Sözcük Türkiye Türkçesinde yeni iki anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

"**kapama:** Astarlı kaftan, pamuklu hırka.

"İkba [Ar.]: Kimseye **kapama** kaftan giyürmek." (TaS: 2245)

"a. 1. Kapamak işi. 2. Taze soğan ve marulla pişirilmiş kuzu eti yemeği. 3. Metres. 4. esk. Üst baş, giyecek takımı." (TS: 1304)

³¹² Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

³¹³ Bk. sözcükteki anlam daralması ve anlam kötüleşmesi.

kaplamak: Fiil yapısı *kap + la-* şeklindedir. Sözcüğün TaS ve TS'deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında anlam alanının genişlediği açıkça anlaşılıyor:

“**kaplamak:** Muhasara etmek, sarmak

“Şehir halkı anın meclisine derilmiştir. Biregü girip geldi eydür: Şehri kafir alısar, üç **kapladı.**” (TaS: 2247)

“(-i) **1.** Her yanını örtmek, istila etmek: ‘Her tarafı sessizlik kaplamış, ovalar, biten bir günün hüznü içinde susmuştu.’ -H. S. Tanrıöver. **2.** Çepeçevre sarmak, kuşatmak: ‘Evlerin bir tarafını yol, üç tarafını da yine çam ormanları kaplar.’ -S. F. Abasıyanık. **3.** (nsz) Bir kabın, bir kılıfın, bir örtünün içine almak: Yorgan kaplamak. **4.** Yayılıp doldurmak, etkisinde bırakmak. **5.** Bir yüzeyi döşemek, başka bir nesne ile örtmek: ‘Dudaklarının üstünü kaplayan muntazam kesilmiş sert ve koyu siyah bıyıkları...’ -A. Ş. Hisar. **6.** Kaplama adı verilen ince ağaç levhaları, değişik yöntemlerle hazırlanan tablalara yapıştırmak. **7.** Bir madeni bir başka madenle kimyasal bir yöntemle örtmek. **8.** mec. Bir kimsenin veya bir şeyin nitelikleri herkesçe bilinir olmak: Ünü cihanı kapladı. **9.** mec. Duygular için doldurmak: İçini sevinç kapladı. **10.** mec. Doldurmak: ‘Bulutlu düşünceler dimağını kapladığı sırada uzun siyah kirpikleri arasından iki şimşek çaktı.’ -A. H. Müftüoğlu.” (TS: 1309)

kapmak: Clauson (1972: 580), fiilin anlamını ‘elle, dişle vs. tutmak, kavramak’ olarak vermekte ve anlam genişliğine dikkat çekmektedir. TaS ve TS karşılaştırıldığında fiilin anlam alanının genişlediği ortaya çıkıyor:

“**kapmak:** kaplamak, istilâ etmek.

“Uyhuda çün gamın beni **kaptı**

Gözlerim uyhuya kapu yaptı” (TaS: 2248)

“(-i) **1.** Birdenbire yakalayarak, çekerek almak: ‘Bir hamlede atıldım. Evvela tabibin elinden defteri kaparak fırlattım.’ -H. Z. Uşaklıgil. **2.** Isırıp parçalamak. **3.** Koparmak, kıstırmak: Makine parmağını kapmış. **4.** İşitir işitmez veya görür görmez bellemek ve öğrenmek: Bir müzik parçasını kapmak. **5.** Yer ayırmak, yer tutmak. **6.** (nsz) Bulaşmış olmak, geçmek: Hastalık kapmak. Huy kapmak.” (TS: 1310)

kara düzen:³¹⁴ Tamlamanın TaS’da tespit edilen anlamı Türkiye Türkçesinde varlığını devam ettirmektedir. Deyimin ayrıca mecazlaşma yoluyla anlam alanı genişlemiştir:

“**karadüzen:** Üç telli tambura

“İstare [Ar.]: Altı manası var... Rabi’, üç telli tanbura denir, bulgari ve **karadüzen** gibi.” (TaS: 2258)

³¹⁴ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

“a. **1.** müz. Halk müziğinde bağlama çalış türlerinden biri: ‘Gayet iyi kara düzen çalardı, güir bir sesle eski türküler söylerdi.’ -Y. K. Beyatlı. **2.** sf. mec. Düzensiz, karışık.” (TS: 1316)

karaltı: Sözcük öncelikli olarak başka anlama geçiş yaşamıştır. İkinci olarak TS’de verilen anlamlar dikkate alınırca sözcüğün anlam alanı genişlemiştir.

“**karaltı, (karaldu): 1.** Yığın, kütle.

“Kim ki bir kavme karışıp anın **karaldu**sın arturursa anlardan olur.” (TaS: 2266)

“**2.** Kalıp, ceset

“Yetişir: kâf, besâ, le’ m [Ar.]: karaltı, kâlbüd [Fa.] Mey: süci, mim...” (TaS: 2266)

“a. **1.** Uzaklık ve karanlık sebebiyle kim veya ne olduğu seçilemeyen, belli belirsiz, koyu renkli biçim, silüet: ‘Az sonra, dört atlının karaltısını seçtiler.’ -N. Araz. **2.** Hafif karanlık. **3.** Leke.” (TS: 1319)

kararmak: -Ar (-er) ekiyle ilgili olarak Zülfikar (1991: 60), şunları söyler:

“Renk isimlerine gelerek dönüşlü kavramı taşıyan fiil yapar: sararmak (<sarı-ar-), ağarmak (<ak-ar-), yaşarmak, göğermek (<gök-er-), yeşermek (<yaş-ar-), bozarmak vb. Bir renge dönüşme kavramı söz konusu olduğunda bu fiil köklerinden yararlanılabilir, çeşitli yapım ekleriyle bu anlamda isim ve sıfatlar türetilir.”

Zülfikar’ın bu açıklamalarından sözcüğün temel anlamının, TS’de de ilk sırada verilen ‘siyahlaşmak’ olduğu açıktır. Ancak TaS’da sözcüğün temel anlamı tespit edilememiştir. TaS’da tespit edilen mecazi anlamın Türkiye Türkçesinde varlığını devam ettirdiği ve sözcüğün yeni anlamlar kazandığı, anlam alanının da genişlediği anlaşılıyor:

kararmak: Canı sıkılmak, kederlenmek

“**Kararma** dedi ayruk hanene var

Selam et benden ayıt savgili yar” (TaS: 2278)

“(nsz) **1.** Rengi karaya dönmek, siyahlaşmak. **2.** Işık sönmek, kısılmak veya gücü azalmak: ‘Hava iyice kararmış, caddenin bütün elektrikleri yanmıştı.’ -P. Safa. **3.** Ateş sönmeye yüz tutmak. **4.** mec. Kederlenmek, canı sıkılmak. **5.** mec. Niteliğini yitirmek: ‘Eşsiz hafızası söniyor, sağduyusu kararıyordu.’ -F. R. Atay.” (TS: 1322)

kaş:³¹⁵ Clauson (1972: 669), sözcüğün öncelikli olarak ‘kaş’ anlamında olduğunu ve bundan da mecazi olarak ‘bir şeyin ucu, sınırı’ anlamını ifade eder. TaS ve TS’deki anlamlar incelendiğinde sözcüğün benzetmelere bağlı olarak çeşitli aktarmalar yoluyla yeni anlamlarda kullanıldığı anlaşılıyor. sözcük temel anlamını korumuş ve hem

³¹⁵ Bk. sözcükteki anlam daralması.

anlamlarından bazılarını kaybetmiş hem de yeni anlamlar kazanmıştır. Yani sözcükte anlam daralması ve genişlemesi meydana gelmiştir:

“**kaş**: 1. Eyerin ve semerin önünde ve ardında olan yükseklikler.

“Kuh-i zîn [Fa.]: Eyer **kaşı**” (TaS: 2327)

2. Kavun ve karpuz dilimi.

“Lâhûre [Fa.]: Kavun ve karpuz dilimi, tıraş-e harbuze manasına, Türkler **kaş** derler.” (TaS: 2328)

3. Damın saçağı.

“... mescid-i şerifin dahi **kaşları** yıkılıp harap olmuştur, tamir olunmak lazımdır.” (TaS: 2328)

4. Ufuk

“Çü dağlar **kaşlarında** göz belürdü

Sanasın yer yüzünde güz belürdü” (TaS: 2328)

“a. 1. anat. Gözlerin üzerinde kemerli birer çizgi oluşturan kısa kıllar: ‘Aşçıbaşı, kırçıl kaşlarını biraz daha çatıp karşıma çömeliyor.’ -Y. Z. Ortaç. 2. Eyerin ön ve arkasındaki çıkıntılı bölüm. 3. hlk. Sarp kayalık, uçurum. 4. hlk. Bağ ve bahçelerde toprak yığarak yapılan sınır, set. 5. Ocağın veya şöminenin üst tarafında bulunan, üzerine malzeme konulan çıkıntı.” (TS: 1345)

katar: Arapçadan alınma sözcüğün temel anlamı “*damlamak*”tır. Çağın değişimine bağlı olarak “*develeri dizi halinde bağlamak, araçları dizi haline sokmak*” anlamlarını kazanmıştır (Mutçalı 1995: 715). Arapçada meydana gelen anlam genişlemesi Türkçede de benzer şekilde gelişmiştir:

“**katarlayu gitmek (katarlayu varmak, katarlayu geçmek)**: 1. Katar halinde gitmek.

Haber verdi kim iki yüz atlı uş

Geçer, atları yüklü, sanma ki boş

Gözettim ki Mekran yoluna düşüp

Giderler **katar**layu katı eşip

2. Bir düziye gitmek, süratle gitmek

Bindi Yusuf deveye **katar**layu

Vardı ana gör ne sözler söyleyü” (TaS: 2338)

“a. 1. Tren: ‘Kendisini getiren metro katarı yoluna devam edip karanlık tünelde kaybolmuştu.’ -O. Aysu. 2. Taşıt dizisi: Otomobil katarı. Yük katarı. 3. Bir arada giden veya uçan hayvan dizisi.” (TS: 1349)

katılmak: Clauson (1972: 601), sözcüğü *kat-* fiilinin edilgen şekli olarak verir ve ‘karışmak, bir şeye eklenmek; mecazen birisiyle ilişki kurmak’ olarak anlamladılır. Bu anlamlarıyla sözcüğün birçok modern şivede varlığını devam ettirdiğini belirtiyor. TaS

ve TS’de tespit edilen anlamlar karşılaştırıldığında ise sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır. Özellikle TS’de son sırada verilen mecazi anlam dikkat çekmektedir.

katılmak: Bazı hayvanların erkeği dişileri arasına girmek veya salıverilmek”

“Nuh aleyhisselam buyurdu: Madam kim gemide olalar, hiç erkek dişiye varmasın. Pes it buyruk sıdı, birbirine **katıldı**.” (TaS: 2348)

“Ömer bin Dinar eyitti: Hiç erkek erkeğe **katılmadı** dünya içinde tâ Lut kavmi olunca.” (TaS: 2348)

“(I) (nsz, -e) **1.** Katma işi yapılmak: Süte su katılmış. **2.** Bir topluluğa girmek, iştirak etmek: ‘Üç dört ev ötedeki boş arsada çocukların oyunlarına katıldım.’ -N. Cumalı. **3.** Ortak olmak, benimsemek: ‘Her konuya kibar bir ses ve bir iki sözcükle katılmak özenindeydi.’ - Ç. Altan. **4.** mec. Hak vermek: ‘Bu çekilmenin bir yanılmaca olabileceğini söyleyen komutanlarına katılmadı.’ -N. Araz.” (TS: 1350)

kavuk: Sözcüğün temel anlamının ‘sidik torbası’ olduğu anlaşılıyor (Clauson 1972: 583, Nişanyan 2010: 311). ‘külâh, başlık’ anlamını ise sonradan kazandığı anlaşılıyor. TS’de de görüleceği üzere sözcük yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

kavuk, (kavık): 1. Mesane, sidik torbası.

“Kaynamış şarap böğrek ve **kavuk**da kum ve taş bitüre.” (TaS: 2361)

2. İçi boş şey

“El-müsahhar [Ar.]: Cevfi izale olunmuş **kavuk** nesneye denir (TaS: 2362)

“a. **1.** Pamuktan yapılmış, üzerine sarık sarılan erkek başlığı: ‘Bu ziyafetlere gidilirken her günkü kavukla ferace ve samur kürk giyilir, atlara kemer rahtlar vurulurdu.’ -A. H. Çelebi.

2. hlk. İçi boş şey. **3.** anat. İdrar torbası.” (TS: 1359)

kavuşmak: Clauson (1972: 588), sözcüğü *kav-* fiilinin işteş şekli olarak alır ve ‘bir araya gelmek, toplanmak’ olarak anlamlandırır. Erol, Clauson’un bu açıklamasından sonra sözcükle ilgili şunları söyler:

“Biz Orhun Abideleri’nde kabış- olarak geçen bu sözcüğün kökünün ‘kavramak, elle veya dişle tutmak’ anlamında kap- fiili olabileceğini düşünüyoruz. Çünkü her iki sözcük hem ses hem de anlam bakımından birbiriyle yakındır ve hem ses açısından hem de anlam açısından böyle bir gelişme mümkündür.” (Erol 2008: 326)

Bu açıklamalardan sonra sözcüğün anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında anlam genişlemesine uğradığı anlaşılıyor:

kavuşmak: Birleşmek

“Ol kıyamet heybetinden ay ve gün birbirine **kavuşup** kapkara ola” (TaS: 2363)

“(e) **1. Ayrı kalınan, sevilen bir kimseyle bir araya gelmek, onu yeniden görmek**: ‘Biz 1923’te bir Mustafa Kemal’e kavuşmasaydık, gelecek zamanlara doğru yollarımızı tıkayan aşılmaz setleri yıkamazdık.’ -F. R. Atay. **2. Yokluğu çekilen veya çok istenen bir şeye erişmek, onu elde etmek**: ‘Vakitsiz kötürümleşen ruh, onun mucizesiyle ısındı, kımıldandı, doğruldu; bir sağlığa kavuşuyordu.’ -R. E. Ünaydın. **3. Katılmak**: ‘Fırat ve Dicle gibi yan yana akıyorlar, sonra birbirine kavuşuyorlar.’ -Y. K. Beyatlı. **4. (nsz) Bir araya gelmek, birleşmek**: Ceketin önü kavuşmuyor. **5. (nsz) Güneş batmak**. **6. Varmak, ulaşmak**.” (TS: 1360)

kayıt: Sözcük, Arapça sözlükte “*zincir, pranga; bağ; başış; kaydolma, kayıt; kaydetme; blirleme, tayin etme; doküman, vesika; sınırlama; koşul, şart, kayıt; miktar, ölçü; uzaklık, mesafe...*” (ATS: 741) olarak verilemektedir. Sözcüğün TaS ve TS’de verilen anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında anlam genişlemesine uğradığı anlaşılıyor:

“**kayd**: Düşünce, endişe; emel, arzu; iş gücü

Sevinir cühut işiticek döşek

Sanurdu at arpa yiye ol eşek

Ne kim **kaydı** vardı bitirdi cühut

Çadır katın aldı oturdu cühut” (TaS: 2368)

“(I) a. **1. Bir yere mal ederek deftere geçirme**: Çocuğun kaydı bulunamadı. **2. Bir yazının, bir hesabın tarih, numara vb.nin veya kopyasının bir yerde yazılı bulunması**: ‘Hafızama güvenmeyiniz. Kayıtlarınız daha sağlamdır.’ -R. H. Karay. **3. Önem verme**. **4. Resmî belge**. **5. Sesi veya görüntüyü manyetik bant üzerine geçirme işlemi**. **6. mec. Şart**: Kitabımı geri gönderme kaydıyla verebilirim. **7. mec. Sınırlama, davranışlarını çerçeveleme**: Hiçbir kayıt ileri sürmeksizin.” (TS: 1365)

kayıtlı:³¹⁶ Sözcüğün yapısı Ar. *kayd* + *II* şeklindedir. TaS’da verilen anlamın Türkiye Türkçesinde değiştiği; böylece sözcükte önce başka anlama geçiş yaşanmış, sonra da anlam genişlemiştir:

“**kayıtlı**: iş güş sahibi

Kayıtluya sohbet haram demişler.” (TaS: 2384)

“sf. **1.** Kaydı yapılmış, kayda geçirilmiş olan: ‘İkili, on bir Arap atının kayıtlı olduğu bir koşuya konmuştu.’ -N. Cumalı. **2. mec. Şarta bağlı**.” (TS: 1365)

kaymak:³¹⁷ Clauson (1972: 674), fiilin temel anlamını ‘eğilmek, kendini döndermek’ olarak vermektedir ve sözcüğün temel anlamından uzaklaşarak anlam genişlemesine

³¹⁶ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

³¹⁷ Bk. sözcükteki anlam daralması.

uğraması dikkat çekmektedir. Türkiye Türkçesinde de sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

kaymak: 1. Geri dönmek, avdet etmek.

“Dönmedi söz ile kim geri **kaya**

Berkidüptür eyle kim dağda kaya” (TaS: 2386)

2. Ayrılmak, uzaklaşmak.

“Raiyyet çü güç göre kaçar **kayar**

Şehin zulmü çavın cihana yayar” (TaS:2386)

3. İstif etmek, bir şeyi üst üste yığmak, yakmak”

“Odun gibi hecri oduna **kaya** tenimi

Ol gevdesi nesrin yüreği kaya reva mı” (TaS: 2386)

“(II) (nsz) 1. Düz, ıslak, donmuş veya kaygan bir yüzey üzerinde sürtünerek kolayca yer değiştirmek: ‘Sol tekerlekler küçük bir hendeğin içine kaydı.’ -O. C. Kaygılı. 2. Kaygan bir yüzey üzerinde birdenbire dengesini yitirmek. 3. Durum değiştirmek. 4. Anlamı değişmek: Bazen sözcükler başka anlamlara kayar. 5. Kurtulmak. 6. Yağışların etkisiyle toprağın alt tabakasının gevşemesi sonucu üst tabaka oynamak. 7. mec. Görüş, düşünce veya tutumunu değiştirmek. 8. argo Cinsel ilişkide bulunmak.” (TS: 1366)

kaypak:³¹⁸ Nişanyan (2010: 313), sözcüğü *kayp-* +*Gak* şeklinde verir ‘aniden ve şiddetle dönmek, ayağı kaymak, düşecek olmak’ olarak vermektedir. Sözcüğün TaS’da tespit edilen temel anlamının yanı sıra Türkiye Türkçesinde mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

kaypak: Kaygan

“Zelak [Ar.]: Ayak tayınacak yer, **kaypak** yer.” (TaS:2386)

“sf. 1. Kayağan, kaygan: Kaypak bir yol. 2. mec. Dönek.” (TS: 1369)

kaytarmak:³¹⁹ Nişanyan (2010: 313), sözcüğü Eski Türkçe *kayt-* + *Tar-* ‘dönmek, geri dönmek’ olarak vermektedir. Ayrıca Nişanyan, sözcüğün anlamıyla ilgili şu açıklamaları yapar: “16. yy’dan sonra sadece Anadolu ağızlarında yaşayan bir fiil iken Yeni Türkçe ‘iade etmek, reddetmek’ anlamında yazı diline ithal edilmiştir. ‘İşten kaçmak’ anlamının kaynağı tespit edilemedi.” (2010: 313)

Nişanyan ‘işten kaçmak’ anlamının kaynağını tespit edemese de fiilin temel manasıyla bu anlam arasındaki anlam ilişkisi açıktır. Yani verilen işi ‘iade etmek, geri

³¹⁸ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

³¹⁹ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

çevirmek, işten kaçmak, işten kaytarmak' anlamları arasında ilişki kolaylıkla kurulabilir.

Fiil Türkiye Türkçesinde yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

kaytarmak, (kayturmak): Çevirmek, döndürmek, iade etmek

“Yüzüm duttum dilek kılmağa senden

Kerem eyle yüzün **kaytar**ma benden” (TaS:2387)

“(i) hlk. **1.** Geri çevirmek, iade etmek. **2.** (-den) İş yapmaktan kaçmak: ‘Toplum içinde kapısının önünü süpürmekten kaytaranlar dünyanın her yerinde çoklukta.’ -N. Cumalı.”

(TS: 1370)

kazmak: Clauson (1972: 680), sözcüğün temel anlamını ‘kazmak, kazarak ortaya çıkarmak’ olarak vermektedir ve modern lehçelerde anlam genişlemesiyle yaşadığını belirtmektedir. Sözcüğün temel anlamı TaS’ta tespit edilememiştir. Bununla birlikte Türkiye Türkçesinde fiilin anlam alanının genişlediği TS’de verilen anlamlardan anlaşılıyor:

kazmak (I): Nakşetmek, oyarak yazmak

“Devlet kuşu kimin başına kona, sikkei mermerde kim **kaza**” (TaS:2393)

“(i) **1.** Herhangi bir araçla toprağı açmak, oymak. **2.** Bu yolla çukur, kuyu, yol vb. oluşturmak: ‘Sana dar gelmeyecek makberi kimler kazsın?’ -M. A. Ersoy. **3.** Hakketmek.”

(TS: 1374)

kazımak: Nişanyan (2010: 3149, sözcüğün *kaz-* fiilinin varyat biçimi olarak kabul edilebileceğini belirtmektedir. Sözcüğün TaS’da tespit edilen ‘kazmak’ anlamı bu görüşü desteklemektedir. Teknolojik gelişmelere bağlı olarak sözcüğün Türkiye Türkçesinde yeni anlamlar kazandığı tespit edilmiştir:

kazımak: 1. Tırmalamak, tahriş etmek.

“Nakaş dönüben dede kim ey vezir

Girür sözlerin yüreğimi **kazı**” (TaS: 2393)

2. Tıraş etmek.

“Sütürden [Fa.]: Yülümek ve **kazımak**” (TaS: 2393)

3. Kazmak

“... Sabah tur eline kazma al, bu evi **kazı**, ol kadar mal bulasın kim...” (TaS: 2393)

“(i) **1.** Bir aleti sürterek bir şeyin yüzündeki tabakayı kaldırmak: Tahtanın boyasını kazımak. **2.** Bir araç kullanarak silmek, çıkarmak: O daktilo yanlışını iğneyle kazıyarak düzeltebilirsin. **3.** Sertçe oymak. **4.** Tıraş etmek: Sakalını kazımak. **5.** (nsz) Metal bir yüzey üstüne sert bir araçla şekil çizmek, yazı yazmak, nakşetmek: Mühür kazımak. **6.** mec. Aslını, kökünü ayrıntılı bir biçimde araştırmak: ‘Avrupalılar, medeni bir adamı

kazıyacak olursanız altında gorili bulursunuz, derler.’ -H. C. Yalçın. 7. tıp Vücuttaki yabancı bir cismi hasta, zararlı veya istenmeyen bir organı almak, temizlemek, yok etmek: Çıbanı kazıyarak aldılar.” (TS: 1374)

kazık:³²⁰ Fiilin TaS ve TS’de verilen anlam ve tanıkları, anlam alanının genişlediğini göstermektedir.

kazık: Kazık

“Kız eydür alın bir leğençe bile

Atım dahi hem bile olsun hele

Çayır otlaya, tokuyasız **kazık**

Turu turu hamlamış ola, yazuk” (TaS: 2394)

“a. 1. Toprağa çakılmak için hazırlanmış, ucu sivri demir veya ağaç: Çadır kazığı. Hayvanı kazığa bağlamak. 2. Direk, sopa. 3. Yapıların temelinde kullanılan, toprağa çakılan veya toprak içine giren tahta, maden veya betonarmeden silindir, prizma vb. biçimindeki uzun parça. 4. sf. mec. Çok zor (soru, sınav vb.). 5. tkz. Aldatma. 6. sp. Genellikle yağlı güreşte, güreşçinin, elini hasmının kispeti içine sokarak yaptığı oyun. 7. esk. İnsanı üzerine oturtturarak öldürdükleri, yere dik çakılmış sivri uçlu odun veya şiş. 8. esk. Kazığa oturtturarak uygulanan öldürme cezası.” (TS: 1373)

kelebek: TaS ve TS’de de verilen bilgilere göre sözcüğün başlangıçta hayvanlar için kullanıldığı anlaşılıyor. Ancak daha sonra aktarmalar yoluyla şekilsel olarak kelebeğe benzeyen nesnelere sıfat ve ad olduğu, böylece sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

kelebek, (kepelek): Kelebek

“Ebrişim kurdu, tut yaprağını yer, andan ağzından kusar, sarı yumurta gibi eyler içinde kalır, on günden sonra ağca **kelebek** olur çıkar” (TaS: 2394)

“a. 1. hay. b. Pul kanatlılardan, vücudu, kanatları ince pullarla ve türlü renklerle örtülü, dört kanatlı, çok sayıda türleri olan böceklere verilen genel ad: ‘Kelebek gibi uçmada ruhumuz / Barış dolu bu yıldız bahçesinde’ -A. M. Dranas. 2. sf. Biçim olarak bu böceklere benzeyen: ‘Kaymakam Bey jaketataylı, kelebek kravatlıdır.’ -T. Buğra. 3. hay. b. Geviş getiren hayvanların karaciğerlerinde yerleşip en çok öd yollarını tıkayan bir cins asalak hayvan. 4. Bu hayvanın neden olduğu hastalık. 5. tek. Vida, somun vb. nesnelere kolayca çevrilmeye yarayan bölüm.” (TS: 1380)

kelek:³²¹ Farça olan sözcük sözlükte “kâlek: kelek; ham meyve” (BFTS: 486) olarak geçmektedir. sözcük Türkçeye de bu temel anlamıyla geçmiştir. Bununla birlikte sözcük

³²⁰ Bk. sözcükteki anlam daralması ve anlam kötüleşmesi.

³²¹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir. Özellikle beşinci maddede geçen ‘aptal’ manası doğadan insana aktarma yoluyla kazanılmıştır:

kelek: Sabunculukta ve boyacılıkta kullanılan kalya taşı

Kalye [Fa.]: **Kelek** dedikleri taş ki boyacılar kalya taşı derler” (TaS: 2403)

“a. **1.** bit. b. Olgunlaşmamış, ham kavun. **2.** Irmaklarda işleyen ve şişirilmiş tulumlar üzerine kurulan bir çeşit sal. **3.** sf. Yer yer çıplaklığı veya boşluğu olan: Kelek mısır. **4.** sf. Kılsız: Kelek tulum. **5.** sf. argo Aptal.” (TS: 1380)

keleş:³²² Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları incelendiğinde kendi anlamının tam zıddı anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor. Ayrıca kazandığı yeni anlamla birlikte anlam kötüleşmesine uğradığı da tespit edilmiştir:

keleş: 1. Yiğit, cesur, bahadır.

Karac’oğlan eder okuyam yazam

Keleş değilim ki kervanlar bozam” (TaS: 2405)

2. Pek yakışıklı, pek güzel

Ol yosma-eda cümle bütanın **keleş**idir

Yıldız kadar üftadelerin mâhveşidir” (TaS: 2405)

“sf. hlk. **1.** Yiğit, cesur, bahadır. **2.** Çok yakışıklı, çok güzel. **3.** Vücut yapısı gösterişsiz.

4. Çirkin, kötü. **5.** Kel: ‘Kayseri çarşısının tavanını, kubbesini kökünden kazıtmış . O canım mimariyi bir keleşe döndürmüş.’ -B. R. Eyuboğlu.” (TS: 1381)

kemik: Sözcüğün TS’de iki anlamlı olarak verilmesi anlam alanının genişlediğini göstermektedir:

kemük: Kemik

Muhh [Ar.]: **Kemük** içinde olan ilik ve beyniye muhu-t-dimağ derler” (TaS: 2411)

“a. **1.** anat. İnsanın ve omurgalı hayvanların çatisını oluşturan türlü biçimdeki sert organların genel adı: ‘Kemikten bir tahta gibi gıcırdayarak Nihat yerinden kalktı.’ -P. Safa.

2. sf. Bu sert organdan yapılmış: Kemik tarak.” (TS: 1384)

kepez: Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları incelendiğinde anlam alanının genişlediği göze çarpıyor. Temel anlamının kuşlar için kullanıldığını dikkate alırsak hayvandan insana aktarma yoluyla ‘gelin başlığı’ anlamı kazanmış; hayvandan doğaya aktarma yoluyla da ‘yüksek tepe, dağların oyuk, kuytu yerleri’ anlamlarını kazanmıştır.

kepez: Kuşların başında perçem tarzındaki tüy

Pub [Fa.]: Kâkül-i murgan manasındır, yani kuşların tepesinde perçem tarzında olan tüy ki Türkide **kepez** derler” (TaS: 2440)

³²² Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

“a. hlk. **1. Yüksek tepe, dağ. 2. Dağların oyuk, kuytu yerleri. 3. Gelin başlığı. 4.** Tavuk ve kuşların ibiği veya başındaki uzun tüyler.” (TS: 1392)

kerte: Nişanyan (2010: 319), sözcüğün etimolojisiyle ilgili şu açıklamaları yapar: “*LF XVI derece (özellikle pusula kadranında) Yun pusula kadranının 1/16'lık dilimi. İt quarta 1. çeyrek, 2. pusula kadranının dörtte bir veya 4X4'te bir dilimini...*”

TaS ve TS'deki anlam ve tanıklar incelendiğinde sözcük, anlam alanı genişlemiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

kerte: Derece, kıvam, zaman, çağ

El-ırta' [Ar.]: Kız cimaa salahiyet **kertesine** bâliğa olmak” (TaS: 2443)

“a. **1. İşaret için yapılmış çentik veya iz, kerti. 2.** mec. Derece, radde: ‘Bu öldürme sözünü mübalağanın son kertesini olarak kullanmışım.’ -R. N. Güntekin.” (TS: 1394)

kesilmek: Kes- fiilinin edilgen şekli olan sözcüğün TaS ve TS'de tespit edilen anlam ve tanıklarına bakıldığında anlam alanının iyice genişlediği anlaşıyor:

kesilmek: Ayrılmak, uzaklaşmak, ilgiyi kesmek, vazgeçmek

Kasteyledim kim ebna-yi dünyadan münkati olup **kesilem.**” (TaS: 2446)

Her kim senden **kesilse** sen ana ulaş ve her kim senden irak olsa sen ana yakın ol.” (TaS: 2446)

“(nsz) **1.** Kesme işi yapılmak. **2.** Bitkin duruma gelmek, gücü, takati kalmamak, çok yorulmak: ‘Sonunda elleri, ayakları yorgunluktan kesilerek uzanıyorlardı yattıkları hasırlara.’ -N. Cumalı. **3.** Gibi olmak, benzemek, dönmek: ‘Senelerden beri hizmetçinin, sütününün türlü çeşidi ile uğraşa uğraşa insan sarrafı kesilmiş.’ -R. N. Güntekin. **4.** Süt, ayran vb. bozulmak, ekşimek. **5.** Dinmek: ‘Rüzgâr kesilmiş, toprak üstüne yalın ayak basılmayacak kadar ısınmıştı.’ -N. Cumalı. **6.** Sona ermek: ‘Tam umudumuz kesilecek gibi olup da epey üzülükten sonra kapı tokmağı tak ederdi.’ -H. R. Gürpınar. **7.** Akmamak: Su kesilmek. **8.** Akım gelmez olmak: ‘Dışarıdan biri mi geldi de onları söndürdü yoksa şehir cereyanı mı kesilmiş?’ -R. N. Güntekin. **9.** Kendinden önceki sözcüğü ‘olmak’ anlamıyla pekiştiren bir fiil: ‘Acele yürümeden nefesi tıkanmış ve heyecandan yüzü kıpkırmızı kesilmiş bir hâlde ihtiyarın yanına girdi.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **10.** Son veya aralık verilme: ‘Okulda cumartesi günleri dersler saat kaçta kesiliyor?’ -A. Kutlu. **11.** Kendini herhangi bir şey gibi göstermek: ‘Üçüncü gün sabahı, o bir kuzu oldu, ben bir iradeli aslan kesildim.’ -A. Gündüz. **12.** Tutulmak, kapatılmak. **13.** Makaslanmak. **14.** Durmak: ‘Muazzez cevap vermedi ve münakaşa kesildi.’ -P. Safa. **15.** (-den) Yoksun kalmak: ‘Çocuk yiyip içmeden kesildi.’ -R. N. Güntekin. **16.** Sünnet olmak: ‘Galip Baba, çeker

gider diye çocuk kesilinceye dek böyle yapmayı uygun görmüştü.’ -M. İzgü. **17.** argo Çok beğenmek, çok hoşlanmak.” (TS: 1397)

kesinti: *Kes-* fiilinden türeyen isim, kökünde meydana gelen anlam genişlemesine paralel bir genişleme olmuştur:

kesinti (I): Kıta, parça

Pâre (Fa): Dokuz manası var. Biri, parça ve **kesinti** manasındadır. Arabide kıt’a derler.” (TaS: 2449)

“a. **1.** Kesilen parça, kırpıntı: ‘Gerçi çeviri kitaplarda, çevirilerin özensizliği, kesintiler hoş görülecek gibi değil.’ -A. Ağaoğlu. **2.** Bir işin bir süre için durması, inkıta, fasıla: İşimiz hiçbir kesintiye uğramadan yürüyor. **3.** ekon. Ödenen bir paradan herhangi bir sebeple kesilen bölüm: Bu ücretin hiçbir kesintisi yoktur.” (TS: 1398)

kesişmek: Clauson (1972: 752), sözcüğü *kes-* fiilinin işteş şekli olarak verir ve ‘kesmede yardımlaşmak’ olarak anlamlandırır. Ayrıca sözcüğün anlam alanındaki genişlemeye de dikkat çeker. Sözcük, Türkiye Türkçesinde yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

kesişmek: Bir işte belirli bir şekil üzerinde uyuşmak

“Şerrinden tahlis için üç bin dört yüz riyale aman vermek üzere **kesişüp...**” (TaS: 2449)

“(nsz, -le) **1.** Birbirini kesmek. **2.** Pazarlıkta, herhangi bir fiyatta anlaşmak. **3.** argo Erkek ve kadın, bakışlarla anlaşmak. **4.** mat. Bir nokta veya çizgi üzerinde birbirine kavuşmak.” (TS: 1399)

keskin: *Kes-* + *gIn* yapısında olan sözcük temelde somut nesnelere sıfatı olarak kullanılmaktayken zamanla mecazlaşma yoluyla soyut duygular için kullanılmıştır. Böylece sözcüğün anlam alanı genişlemiştir:

keskün: Keskin

Tiz [Fa.]: İti manasına; demürde **keskün** ve dârûde harif derler ve kakığan adam.” (TaS: 2449)

“sf. **1.** Çok kesici, iyi kesen: ‘Sonunda keskin bir taşı testere gibi kullanarak ipi incelte incelte kopardı.’ -H. R. Gürpınar. **2.** mec. Tiz (ses): ‘Bir kadın sesiydi bu. İnce ve keskin, dikkati hemen kapan ve bırakmayan bir ses.’ -P. Safa. **3.** mec. Kırıcı, incitici: ‘En yakın dostlarının bile kusurlarını keskin bir dille yüzlerine vurmuş.’ -H. Taner. **4.** mec. Etkili, sert: ‘Masanın başında, güneşten yanmış yüzü, sert ve derin çizgilerle dolu, keskin bakışlı, kıranta bir adam oturuyor.’ -E. M. Karakurt. **5.** mec. Kıvrak: ‘Bu çeneyle atbaşı giden keskin bir zekası var.’ C. S. Tarancı. **6.** Hassas. **7.** mec. Dikkatli. **8.** argo Zampara.” (TS: 1399)

kesme:³²³ Clauson (1972: 750-751), sözcüğü *kes-* fiilinden türemiş edilgen isim veya sıfat olarak verir ve temel anlamının ‘kesilmiş, kesme’ olduğunu belirtir. sözcük dil bilimi, edebiyat, bitki bilimi, matematik, sinema ve TV gibi alanlarda yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

kesme: 1. Eskiden, savaşlarda ata giydirilen bir çeşit zırh.

“İdüp şerm ile küstahane takdim-i ubüdiyyet

Rikab-ı devlete arzyledim Suriyye bir **kesme**” (TaS: 2450)

2. Bel şeklindeki ok temreni, yassı temren.

Pilek [Fa.]: Yassı dermen, yani **kesme**.” (TaS: 2450)

3. Temrenli büyük ok

Filek [Fa.]: Yassı demrenli büyük ok ki sahr ve **kesme** derler” (TaS: 2451)

“a. **1.** Kesmek işi: ‘Bir dönem, içkiyi haftalarca tamamen kesmeyi başardığım için, ondan sonra içtiğim her kadeh, bir adım gerilemek demektir.’ -E. Şafak. **2.** Teneke, sac vb.ni kesmek için kullanılan makas. **3.** sf. Küp biçiminde veya köseli olarak kesilmiş olan: ‘Dört tarafı kesme billur kapaklı bir eski saat.’ -R. H. Karay. **4.** sf. Kesin, değişmez, maktu: Kesme fiyat. **5.** db. Kesme işareti. **6.** ed. Nazımda veya nesirde, bir cümleyi sonu anlaşılacak biçimde yarım bırakma sanatı, kat. **7.** bit. b. Kıyılarımızda yaygın olarak bulunan, yuvarlak tepeli, 5 metre kadar boylu, her dem yeşil, yaprakları küçük ve kenarları testere dişli, çiçekleri yeşilimsi beyaz renkli olan bir süs ağacı, akçakesme (Phillyrea latifolia). **8.** mat. Çizgisel iki doğru parçası ve bir eğri yayı ile sınırlanan düzlem yüzeyi. **9.** sin. ve TV İki çekimin birbirine doğrudan doğruya bağlanmasından, iki ayrı çekimin birbirini izlemesinden doğan durum. **10.** esk. Lokum.” (TS: 1399-1400)

kesmek: Sözcüğün anlam alanının ne kadar genişlediği TaS ve TS karşılaştırıldığında açıkça ortaya çıkmaktadır. TaS’da üç anlamda verilen sözcük TS’de yirmi altı anlam üstlenmiştir:

kesmek: 1. Katî neticeye bağlamak.

Belkis eyitti: İmdi bana bu işte fetva verin ve işaret kılın kim ben sızsiz iş **keser** değilven.” (TaS: 2452)

2. Bir bedel üzerinde uyuşmak.

... Kadı eyitti: Beş yüz dinar ver. Yüz şefeet ile iki yüz dinara **kestiler**.” (TaS: 2452)

3. Ayırmak, uzaklaştırmak, koparmak

Bu cihan içre seninleydi hayatım cana

Dilerem ömrü kesilsün seni benden **kesenin**” (TaS: 2453)

“(i) **1.** Bıçak, makas vb. bir araçla bir şeyi ikiye ayırmak, parçalamak, doğramak: İpi kesmek. **2.** Dibinden ayırmak: Ağaçları kesmek. Dalları kesmek. **3.** Düzgün parçalara

³²³ Bk. sözcükteki anlam daralması.

ayırarak: Eti kesmek. Patatesi kesmek. **4.** Kesici bir araçla yaralamak: ‘Nasıl sol elimle sağ elimi kesip biçeceğim?’ -R. N. Güntekin. **5.** (nsz) Ucunu almak: Saç kesmek. Tırnak kesmek. **6.** (nsz) Hayvanın başını gövdesinden ayırarak, boğazlamak: Koyun kesmek. Tavuk kesmek. **7.** Son vermek, gidermek: Bu ilaç baş ağrısını keser. **8.** Ara vermek: ‘Bu üç zavallı bizden rahatsız oldular ve derslerini keserek çekildiler.’ -M. Ş. Esendal. **9.** Bir şeyden yoksun bırakarak, vermemek: Yardımı kestiler. Ücreti ödemeyince telefonu kestiler. **10.** Akımı durdurarak: ‘Şimdi belediye ile anlaşamayan müteşebbis cereyanı kesmiş.’ -S. F. Abasıyanık. **11.** Belirtmek, kararlaştırmak: Gününü daha kesmedik. **12.** (-den, nsz) Verilecek şeyin bir bölümünü alıyıp vermemek: Ücretinden beş lira kesmişler. **13.** Para basarak. **14.** Azaltarak, güçleştirmek: Rüzgâr geminin yolunu kesiyor. **15.** İskambil kâğıtlarında destenin üzerinden bir bölümünü kaldırıp öte yana koymak. **16.** Geçiş önlemek: Yolu kesmek. **17.** (nsz) Susmak: Kes artık yeter! **18.** Hasta organı ameliyatla almak. **19.** Bölmek, ayırarak: Bulvarı kesen küçük sokaklardan biri. **20.** Yazıyı, filmi kısaltarak. **21.** (nsz) argo Uydurarak, yalan söylemek. **22.** Rüzgâr, soğuk vb. çok etkili olmak: Rüzgâr yüzümü kesiyor. **23.** mec. Birini yemek, kötölemek: ‘Hiç değil beni kesmeden edemez o.’ -O. Kemal. **24.** mec. Karşı cinsten birisini sürekli olarak süzmek, dikkatli bir biçimde bakmak. **25.** mec. Vahşice öldürmek. **26.** sp. Oyuncuyu takım kadrosuna almamak.” (TS: 1400)

kesmik:³²⁴ Sözcüğün yapısı şu şekildedir: *kes-* fiili + *mik* fiilden isim yapan ek. Zülfikar (1991: 126), bu ekin fonksiyonlarını şu şekilde sıralar: “-*mik*, sözcüğü ‘atık, parça, küçük miktar’ kavramları katar. *mik*, eki sözcüğe ‘hastalık adı’ kavramı katar. *mik*, eki sözcüğe ‘bitki’ kavramı katar.”

Ekin bu fonksiyonları kesmik sözcüğünün anlamlarında da vardır. Sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam alanı genişlemiştir:

kesmik, (kesmük): 1. Boğumlu iri saman.

Bend-nayje [Fa.]: Ekin sünüğü, yani buğday ve arpa ve bakla **kesmiği** ve sapları ve boğunları.” (TaS: 2453)

2. Harmanda fena dövülmekten taneli kalmış başak.

Dericek harmanını, **kesmüğü**nde

Komasa dane önünde sonunda” (TaS: 2453)

3. Harman sonu.

Kefe [Fa.]: **Kesmik** ki harmanın sonudur.” (TaS: 2454)

4. Ağaçtan yapılan köpek haltası, tok, tasma

Sâcûr [Fa.]: İt **kesmiği**, it boynuna bağlarlar.” (TaS: 2454)

³²⁴ Bk. sözcükteki anlam daralması.

“a. hlk. **1. Kesilmiş sütün koyu bölümü.** **2.** Başakla karışık iri saman. **3. Taş gibi olmuş toprak parçası.**” (TS: 1400)

kılavuz: Çok eski zamandan beri kullanılan sözcük sosyal ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak anlam genişlemesi yaşamıştır:

“**kulağuz, (kulavuz):** Kılavuz, rehber

Kıyamet gününde bular size geleler şefi’ olup **kulavuz** olalar.” (TaS: 2711)

“İlim amelin kulavuzudur ve amel uçağın **kulavuzudur.**” (TaS: 2712)

“Pervane (Fa): Yumuş oğlanı ve **kulavuz.**” (TaS: 2712)

“a. **1.** Yol gösteren, tarihî ve turistik yerleri gezerken bilgi aktaran kimse, rehber: ‘Mum tutan kılavuzların arkasından içeri girdik.’ -F. R. Atay. **2. Herhangi bir alanda ve konuda bilgi veren, yol yöntem gösteren kitap vb:** Öğrenci kılavuzu. **3. Evlenecek olan erkek veya kadına eş bulan kimse.** **4. mec. Ruhsal ve zihinsel bakımdan yol gösteren, ışık tutan kimse:** Kılavuzumuz Atatürk’tür. **5. den. Kılavuz gemisi.** **6. den. Kılavuz kaptan:** İstanbul Boğazi’ndan kılavuz almadan geçmek yasaktır. **7. sin. Makaradaki filmlerin başında ve sonunda yer alan, filmin alıcı, yıkama aracı, basım aracı, gösterici vb. araçlara takılıp çıkarılmasında kolaylık sağlayan, asıl film için pay bırakan çeşitli renklerde film parçası.** **8. tek. Somun veya boru içine yiv açmakta kullanılan araç.** **9. tek. Dar ve uzun bir yerden tel, kablo gibi bükülebilen bir şey geçirilirken bunların ucuna bağlandığı sert nesne.**” (TS: 1407)

kırgın:³²⁵ Sözcük, *kır-* + *gIn* fiilden isim ve sıfat yapan ek yapısındadır. Bu ekin fonksiyonlarıyla ilgili olarak Zülfikar (1991: 90), “-gın, sözcüklere ‘ruh hali, davranış biçimi, tabiat’ kavramları katar. -gın, sözcüğe ‘olmuş, gerçekleşmiş, bitmiş olay, durum’ kavramı katar.” demiştir. TS’de verilen anlamlarda bu fonksiyonları görmek mümkündür.

TaS ve TS’de verilen anlamlar karşılaştırıldığında sözcüğün hem anlamının genişlediği hem de daraldığı anlaşılıyor. TaS’da verilen iki anlamdan biri olan ‘maktul’ anlamı Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüştür. Ancak TS’de verilen ‘gücenmiş’ anlamı da sözcüğün Türkiye Türkçesinde kazandığı bir anlamdır.

kırgın, (kırgun, kırkın): 1. Geniş ölçüde öldürüşme veya öldürme, kıtâl.

“Olur ol arada bir ulu **kırgun**

Akar ol yalılarda sel gibi hûn” (TaS: 2506)

2. Maktül

“Küffar tarafından düşen **kırgun**ları cem edip...” (TaS: 2508)

³²⁵ Bk. sözcükteki anlam daralması.

“sf. **1.** Bir kimseye güvenmiş, gönlü kırılmış olan. **2.** zf. Gücenmiş, gönlü kırılmış bir durumda: ‘kırgın, usangın kalktı sabahın er saatlerinde.’ **3.** a. hlk. Toplu ölümlere yol açan bulaşıcı hastalık.” (TS: 1414)

kırık: *Kır-* fiilinden türeyen ismin temel anlamı TaS’da tespit edilememiştir. Ancak TaS’da tespit edilen mecazi anlam Türkiye Türkçesinde varlığını devam ettirmektedir. Bu anlamın yanı sıra sözcük yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

kırık: Çapkın

Tonanup nice **kırık** zennâre

Allar giyse dönüp gülzare” (TaS: 2508)

“(I) a. **1.** Kırılmış bir şeyden ayrılan parça: Cam kırığı. **2.** Kemiğin bir etki ile kırılması: Kolunda kırık yok ama çıkık var. **3.** Bir şeyin kırılan yeri: Bunun kırığı neresinde? **4.** Kırıntı: Ekmek kırığı. **5.** Tavla oyununda oyun dışı bırakılan pul. **6.** sf. Kırılmış olan: ‘Kırık pencereden ay, ışığını donduran bir soğuklukla odaya akıyor.’ -H. E. Adivar. **7.** sf. Melez: Kırık tazı. **8.** sf. Tam nota göre düşük olan (not): Üç dersten kırığı var. Kırık not. **9.** sf. Saf renkten hafif uzaklaşmış: Kırık beyaz. **10.** sf. mec. Gücenmiş, üzgün: ‘Eşlerde, çocuklarda o üzgün, kırık bakış.’ -B. Necatigil.” (TS: 1414-1415)

“(II) a. hlk. Kadının veya erkeğin yasalara ve törelere aykırı olarak ilişki kurduğu erkek veya kadın.” (TS: 1415)

“(III) a. jeol. Fay.” (TS: 1415)

kırılmak: *Kır-* fiilinin edilgen şekli olan sözcükteki anlam genişlemesi TaS ve TS’de verilen anlam ve tanıklardan anlaşılmaktadır. Özellikle somuttan soyuta doğru olan genişleme sürecinde kazandığı mecazi anlamlar dikkat çekmektedir. Ayrıca fizik alanında kazandığı anlamı da eklemek gerekir:

kırılmak: Helâk olmak, telef olmak, ölmek

Kış katı ola dahi çok ola gam

Bazı hayvan **kırılır** artar sekam” (TaS: 2508)

“(nsz) **1.** Kırma işine konu olmak, bir veya birçok parçaya ayrılmak. **2.** Bükülerek kat yeri oluşturmak. **3.** Savaş, bulaşıcı hastalık sebebiyle çok sayıda insan ölmek. **4.** (-e) Birine karşı kırgın duruma gelmek, gücenmek, incinmek. **5.** Kırgınlık duymak: ‘Bana ne oluyor bugün? Donuyorum, her tarafım kırılıyor.’ -S. F. Abasıyanık. **6.** mec. Soğuk, rüzgâr vb. eski gücü kalmamak, azalmak, yatışmak. **7.** mec. Cesaret, umut, onur azalmak, yok olmak: ‘Kapıdan içeri ilk adımını atınca birdenbire cesareti kırıldı.’ -P. Safa. **8.** (-den) mec. Ağaç, dal üzerinde meyve, çiçek, yaprak çok olmak. **9.** fiz. Saydam bir ortamdan başka bir saydam ortama geçen bir ışın, doğrultu değiştirmek.” (TS: 1415)

kırışmak:³²⁶ *Kır-* fiilinin işteş şekli olan sözcük Türkiye Türkçesinde temel anlamının yanı sıra yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

kırışmak: Birbirini kırmak, birbirini öldürmek

“At önünde gövde düşerdi revan

Yıkılırdı at tonu bergüstüvan

Bu resm ile **kırıştılar** bir zaman

Göttürdü atı, gövde gövdeyi kan” (TaS: 2509)

“(nsz) **1.** Bir yüzeyin düzgünlüğü bozulmak, kırışık oluşmak: ‘Boynu uzamış, kararmış, yaşlı adamların boynu gibi kırışmıştı.’ -Y. Kemal. **2.** Karşılıklı kırmak: Çocuklar yumurta kırışıyorlar. **3.** Pazarlık etmek. **4.** (-le) Bahse tutuşmak. **5.** argo Bir şeyi eşit olarak paylaşmak.” (TS: 1416)

kırmak: Clauson (1972: 643), fiilin temel anlamını ‘sıyırmak, saç kazımak’ olarak vermiş ve orta dönemde daha sert anlamlar kazandığını söylemiştir. Ancak TaS’da sadece öldürmek anlamı tespit edilmiş ve tanıklanmıştır. TS’de verilen anlamları incelediğimizde ise Türkiye Türkçesinde fiilin anlam alanının genişlediği açıkça anlaşılıyor:

kırmak: Öldürmek, yok etmek, imha etmek, tenkil etmek

“Bazara girelim alalım ok kılıç

Kıralum bu şehrlüyü kalmaya hiç

Kıralum bu şehrlüyü uctan uca

Ne yiğit koyalım içinde ne koca” (TaS: 2511)

“(i) **1.** Sert şeyleri vurarak veya ezerek parçalamak: Taşları kırmak. Bardağı kırmak. **2.** İri parçalara ayırmak. **3.** (nsz) Belirli bir biçimde katlamak: Forma kırmak. **4.** Öldürmek, yok olmasına neden olmak: Bu yıl soğuk hayvanları kırdı. **5.** Bir şeyin fiyatını azaltmak, indirmek. ‘Firma verdiği teklif fiyatını son dakikada bir yüzde yirmi daha kırıyordu.’ -H. Taner. **6.** Dileğini kabul etmeyerek veya beklenmeyen bir davranış karşısında bırakarak gücendirmek, incitmek. ‘Bazen bir sözcüğün, bir ses tonunun sevdiğimiz bir insanı kırdığını görürüz.’ -M. Kaplan. **7.** Tavлада karşı oyuncunun pulunu oyun dışında bırakmak. **8.** Vücut kemiklerinden birini parçalamak. ‘Ayol, yapma, gel, düşüp bir yerini kıracaksın!’ -O. C. Kaygılı. **9.** Tahılı iri ve kaba öğütmek. **10.** (-e) Hareket durumundaki canlının veya taşıtın yönünü değiştirmek, çevirmek, döndürmek. ‘Ne tarafa doğru meyil varsa gidonu o tarafa doğru kıracağız ki bisiklet doğrulsun.’ -B. Felek. **11.** mec. Yok etmek. ‘Bir gündüz olsa belki bu derdi kıracağım / Yoksa bu sensizlikten artık çıldıracağım’ -E. B. Koryürek. **12.** mec. Gücünü, etkisini azaltmak. ‘Birkaç gün evvel yağın yağmur sıcaklığı

³²⁶ Bk. sözcükteki anlam daralması.

kırmamış.’ -B. Felek. **13.** argo Kaçmak, uzaklaşmak. **14.** (nsz) tic. Değerinden düşük fiyata almak: Bono kırmak. Çek kırmak.” (TS: 1419)

kısıık:³²⁷ *Kıs-* fiilinden türediği açık olan sözcüğün Türkiye Türkçesinde doğadan insana aktarmalar yoluyla anlam alanının genişlediğine tanık oluyoruz.

kısıık: 1. Dar yer.

“El-hâviye [Ar.]: İki dağ arasına derler ve dahi dere **kısııkına** derler.” (TaS: 2518)

2. Kasık

“Renbe [Fa.]: **Kısıık** (harekelidir) kılı” (TaS: 2518)

“a. **1.** sf. Kısıılmış olan. **2.** sf. Boğuk, güçlülkle çıkan (ses): ‘Arkasından çıtırtılar, kısık sesler geliyordu.’ -Y. Atılğan. **3.** sf. Hafifçe aralanmış, yumulmuş olan (göz kapağı). **4.** coğ. Kanyon.” (TS: 1423)

kısıımak: Clauson (1972: 665-666), fiilin anlamını ‘sıkıştırmak, sıkıık, kısıdırmak’ olarak vermektedir ve *sık-* fiiliyle hemen hemen eş anlamlı olduğunu ifade etmektedir. TS’de verilen anlamlar incelendiğinde özellikle mecazlaşma yoluyla fiil yeni anlamlar kazanmış ve anlam genişlemesine uğramıştır:

kısıımak: Sıkıık, sıkıştırmak

“Habâk [Ar.]: Boğaz **kısıımak** ve zebun eylemek ve ağıl ve...” (TaS: 2519)

“(i) **1.** Sesi azaltmak, alçaltmak: Radyoyu biraz kısar mısın? **2.** Gözü biraz kapamak: ‘Adam göz kapaklarını kısarak bir hesapladı.’ -N. Cumalı. **3.** Ezmek, büzmek, daraltmak: ‘Omuzlarını kısar, ellerini cebinden çıkarır, atar ağzından sigarasını.’ -S. F. Abasıyanık. **4.** Lamba ışığıını azaltmak. **5.** Sıkıştırmak: ‘Birden susan köpek kuyruğunu bacaklarının arasına kıstı.’ -Ö. Seyfettin. **6.** (-den) mec. Masraf, harcama vb.ni azaltmak: ‘Kes üç kuruş ekmekten / Beş kuruş etten kıs’ -B. Necatigil. **7.** mec. Verilen hak ve özgürlüklerin sınırını daraltmak. **8.** hlk. Pintilik etmek.” (TS: 1425)

kısıırma: *Kıs-* fiili + *dır-* ettirgenlik eki + *ma* isim-fiil eki kalıplaşmasıyla sözcüğün alet ismi olduğu TaS’da verilen anlam ve tanıktan anlaşılmalıdır. Sözcük, Türkiye Türkçesinde anlam genişlemesi yaşamıştır:

kısıırma: Mengene

“Bir keser: 12, kürek: 7, **kısıırma:** 19.” (TaS: 2517)

“a. **1.** Kısıırmak işi. **2.** İçerisine peynir, kıyılmış et vb. konularak sac üzerinde pişirilen börek. **3.** Karnıyanık yemeği.” (TS: 1426)

³²⁷ Bk. sözcükteki anlam daralması.

kıvrak: *Kıvr-* filinden türeyen sözcüğün TaS’da tespit edilen anlamlarının yanı sıra doğadan insana aktarmalarla yeni anlamlar kazandığı, böylece anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

kıvrak: 1. İnce kadın baş örtüsü.

“İki keten yapık: 40, üç adet **kıvrak**: 30 ve...” (TaS: 2525)

2. Kıvrık

“El-kalata [Ar.]: Vücutta olan kıllar kıvrık ve **kıvrak** olmak.” (TaS: 2525)

“a. **1.** sf. Canlı, hareketli, atik: ‘Lastik ayakkabılarının üstünde kıvrak ve çevikti.’ -H.

Taner. **2.** sf. Akıcı, işlek: Kıvrak bir zekâsı var. Kıvrak bir anlatım. **3.** sf. hlk. Aceleci. **4.** sf.

hlk. Güzel, şık, yakışıklı. **5.** hlk. İnce tülbent veya ipekli baş örtüsü. **6.** hlk. Yerli dokuması

kara bezden yapılmış köylü kadın yeldirmesi.” (TS: 1430)

kıvılcım: Nişanyan (2010: 324), sözcüğü ses yansıması *kığıl+ça-* filinden türemiş olarak verir. Sözcüğün temel anlamı hem TaS’da hem de TS’de verilmiştir. Buna ek olarak TS’de verilen üçüncü ve dördüncü anlamlar sözcüğün mecazlaşma yoluyla ve gök biliminde yeni anlamlar kazandığını ve anlam alanının genişlediğini göstermektedir:

kıvılcım: Kıvılcım

“Ateş-pâre [Fa.]: Yıldız kurdu ve **kıvılcım** ve yıldırar nesne.” (TaS: 2472)

“a. **1.** Yanmakta olan bir maddeden sıçrayan küçük ateş parçası, alev, çakım, çakın, çıngı,

şerare: ‘Eşeledik külleri, kıvılcımlar parladı.’ -C. Uçuk. **2.** Demir, taş vb. maddelerin güçlü

çarpışmasından sıçrayan ateş durumundaki parçacıkları. **3.** mec. Harekete geçiren etken:

‘Beyninde çakan şimşegin kıvılcımları hemen ağızdan saçılır.’ -H. R. Gürpınar. **4.** gök

b. Güneş yüzeyinde düzensiz aralıklarla görülen parlama.” (TS: 1429)

kıyak:³²⁸ Nişanyan (2010: 326), sözcüğü 15. yüzyılda ‘kıyıcı, gaddar’; 19. yüzyıl sonlarında ‘güzel, gaddar (argo)’ anlamlarıyla tespit ediyor. Sözcüğün TaS’da tespit edilen anlamı ve tanıkları da bunu destekleyici niteliktedir. TaS ve TS karşılaştırıldığında sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

kıyakı, (kıyağı): 1. Bir topluluğun bir ağızdan çıkardıkları ses, gürültü.

“İki askerden **kıyakı** kopup alem gürledi.” (TaS: 2528)

2. Kıyasıya, haddinden fazla, lâyıkiyle, mükemmel.

“Ferraşler varıp havzı süpürüp suladılar, döşediler... Şah bindi, vezir ekabir-i ayan bile

bindi, gelip havuz kenarında oturdular, **kıyakı** sohbet oldu.” (TaS: 2528)

3. Müthiş, korkunç

... Gördü ki anlar dahi **kıyakı** cenktedirler.” (TaS: 2528)

³²⁸ Bk. sözcükteki anlam daralması.

“a. **1. Hoşgörü, ayrıcalık tanıma.** 2. sf. tkz. Benzerlerinden üstün olan, çok güzel, mükemmel: Kıyak bir koşu atı. Kıyak bir söz. **3. sf. hlk.** Güzel, biçimli, yakışıklı, düzgün giyimli. **4. sf. hlk.** Kıyıcı, zalim, gaddar: ‘Hırsızların en kıyağı, kaçakçıların en gözü karası hep burada.’ -N. F. Kısakürek.” (TS: 1431)

kızdırmak: *Kız-* fiilinin ettirgen şekli olan sözcüğün temel anlamının valliğini Türkiye Türkçesinde de koruduğu anlaşılmaktadır. Ancak sözcük temel anlamının yanı sıra mecazlaşma yoluyla yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

kızdırmak: Isıtmak, hararetlendirmek

“Ve tatlı nesneyi çok yemek ma’deyi süst eder ve bedeni **kızdırır.**” (TaS: 2538)

“(i) **1. Kızmasına neden olmak, kızmasını sağlamak.** 2. Isıtmak. **3. mec. Öfkelenmesine neden olmak, öfkelenmek, sinirlendirmek:** ‘Onları kızdıracak bir kötülük mü yaptın?’ - H. R. Gürpınar.” (TS: 1435)

kızgınlık:³²⁹ *Kız-* fiilinden türemiş olan sözcüğün temel anlamının yanı sıra mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

kızgınlık: Sıcaklık

“Ed-defa [Ar.]: **Kızgınlık** ve ıssilik ki suhûnet mânasına.” (TaS: 2538)

“a. **1. Kızgın, ısınmış olma durumu.** 2. Hayvanların çiftleşme isteği. **3. mec. Öfkeli olma durumu:** ‘Babama olan bağlılığımdan ziyade, anneme duyduğum kızgınlıktan yaptım bunu.’ -E. Şafak.” (TS: 1436)

kızıl:³³⁰ Clauson (1972: 683), *kız-* fiilinden türeyen geçişsiz bir fiil olarak verir ‘kırmızı; açık, derin; bir çeşit kuş; bir çeşit şahin” şeklinde anlamlandırır. TaS’da sadece ‘altın ve bakır’ anlamı tespit edilmiş ve tanıklanmıştır. Ancak sözcüğün diğer anlamlarının çeşitli terkiplerde kullanıldığı anlaşılmaktadır (kızıl ağaç, kızılca üğeyik, kızıl kır vb.).

TS incelendiğinde sözcük, anlam alanı genişlemiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

kızıl: 1. Altın (para).

“Kıymeti yüz bin **kızıl** artıkturur

Hiçe dileyenin ussu yoktur” (TaS: 2538)

2. Bakır

“Mezburdan bir guruş almış idim, **kızıl** imiş, tebdil olunmasın murat ederin.” (TaS: 2539)

“a. **1. Parlak kırmızı renk.** 2. sf. Bu renkte olan: ‘Sular sarardı... Yüzün perde perde solmakta / Kızıl havaları seyret ki akşam olmakta’ -A. Haşim. **3. sf. mec. Aşırı derecede olan:** ‘Softalar arasında kızıl bir kavga kopmuştu.’ -F. R. Atay. **4. mec. Komünist.** **5.**

³²⁹ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

³³⁰ Bk. sözcükteki anlam daralması.

tıp Genellikle küçük yaşlarda görülen, bulaşıcı, yüksek ateşli, kırmızı renkte geniş lekeler döktüren, kuluçka dönemi üç dört gün süren tehlikeli hastalık. 6. hlk. Altın.” (TS: 1436)

kızmak: Clauson (1972: 681), sözcüğün temel anlamını ‘kızarmak’ olarak vermektedir. Sözcüğün TaS ve TS’de verilen anlamlarını karşılıklı olarak değerlendirdiğimizde mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır. Genişlemenin yönüyle ilgili olarak şu husus dikkat çekmektedir. Çiftleşme duygusu ve öfkelenme sonucu vücutta meydana gelen hararet ve ısınma zamanla fiilin, o duyguların eylemlerine ad olmasını sağlamıştır.

kızmak: 1. Isınmak.

“Germiden [Fa.]: Issı olmak ve **kızmak** (TaS: 2549)

2. Kızarmak

“Halâvette erir şeker lebinden

Melâhatte **kızır** gül gabgabinden” (TaS: 2549)

“(nsz) **1.** Isıtılan veya ısınan bir nesnenin sıcaklığı çok artmak: Taşlar güneşten kızmıştı.

2. At, eşek vb. hayvanlar çiftleşmek istemek, kösnümek. **3.** Dişi kuşlar zamanı gelip kuluçkaya yatma isteği göstermek. **4.** mec. Öfkelenmek, sinirlenmek: ‘Dakikalar geçtikçe sakinleşiyor, sakinleştikçe de için için kızıyor, üzülüyordum.’ -E. İ. Benice.” (TS: 1438)

kişilik:³³¹ Clauson (1972: 754), sözcüğün temel anlamını ‘insanlık, iyilikseverlik’ olarak vermektedir. TS’de verilen tanımlar incelendiğinde sözcüğün yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği göze çarpıyor:

kişilik: 1. İnsaniyet, insanlık, iyilik.

“Olmasa ehli demeye sırr-ı hâl

Kişilik etme olana bed-fiâl” (TaS: 2584)

2. Bir kimsenin başka birisine gönderdiği meyve, çerez gibi armağan

“Süfte [Fa.]: **Kişilik** ki her yere gönderilir.” (TaS: 2585)

“a. **1.** Bir kimseye özgü belirgin özellik, manevi ve ruhsal niteliklerinin bütünü, şahsiyet: ‘Birbirinden çok farklı kişiliklere sahip insanlar, zamanlarının büyük bölümünü bir arada geçirmek zorundaydılar.’ -A. Ümit. **2.** İnsanlara yakışacak durum ve davranış. **3.** top. b. Bireyin toplumsal hayatı içinde edindiği alışkanlıkların ve davranışların bütünü. **4.** sf. Herhangi bir kişi için, herhangi bir kişiye yetecek miktarda olan: ‘Dün akşamki içkili aşevi tenhaydı, kapıya yakın iki kişilik bir masaya oturdu.’ -Y. Atılgan. **5.** sf. Herhangi bir sayıda kişiden oluşan: ‘Biz, kadın, kız ve çocuk, on altı kişilik bir kabile olduk.’ -A. Gündüz. **6.** Yabanlık.” (TS: 1449)

³³¹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

koçak:³³² Sözcüğün yapısı, *koç* ismi + *Ak* isimden isim yapan ek şeklindedir. Zülfikar (1991: 54), +*Ak* ekinin işlevleriyle ilgili olara şu tespit yapar: “-*ak*, sözcüğe ‘darlık, küçüklik’ katar.” Buradan da anlaşılıyor ki *koçak*, ‘koçun küçüğü, koç olmaya yakın’ anlamındadır.

Sözcük, hayvandan insana aktarma yoluyla başka anlama geçiş yaşamış ve anlam genişlemesi yaşamıştır:

koçak: Koç

“Kişi budur kaşının ki bizi oha diker

Ger bulur ise safa kurban içündür **koçak**” (TaS: 2593)

“sf. 1. Yürekli (erkek). 2. Eli açık, cömert.” (TS: 1455)

koklatmak: *Kokla-* fiilinin ettirgen şekli olan sözcüğün Türkiye Türkçesinde mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

kokulatmak: Koklatmak

“Ey Çalab’ım sen **kokulat** bana cennet kokusunu.” (TaS: 2608)

“(–i, –e) 1. Koklama işini yaptırmak: ‘Koklat, göreyim, çiçeklerini bana, güzel kokarlar mı?’

–O. C. Kaygılı. 2. mec. Yararlandırmak, biraz vermek.” (TS: 1458)

kolçak:³³³ Clauson (1972: 618), sözcüğü *kol* isminden türemiş somut isim olarak verir. sözcük TaS’da ‘kola geçirilen kılıf’ anlamıyla verilmiştir. Ancak verilen sekiz tanığa göre; beşinin TS’de altıncı sırada verilen ‘zırhın kola geçirilen parçası’ anlamını taşıdığı; üçünün ise ‘kılıf’ anlamı taşıdığı anlaşılıyor. Bu yüzden sözcüğün iki anlamlı olarak verilmesi gerekirdi.

Sözcüğün zırh anlamı artık Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Bu yüzden sözcük anlam daralmasına uğramıştır. Ayrıca sözcüğün yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır:

kolçak, (kolçağ): Kola geçirilen kılıf

“**Kolçak**larından hûn-ı a’ dâ çekîde olmuş akar.” (TaS: 2616)

“a. 1. Yalnız başparmağı ayrı, diğer dört parmağı bir örülmüş yün eldiven. 2. Koltuk veya iskemlenin kol konacak parçası: ‘Pencerenin karşısında, kolçaklarından biri kopuk, sallanan iskemleye oturmuş, iki eliyle sağlam kolçağa sıkı sıkı sarılmıştı.’ –A. Kutlu. 3. Ceket veya gömlek kollarının kirlenmesine engel olmak için bilekten dirseğe kadar geçirilen eğreti kolluk. 4. Kadınların dirseklerine kadar taktıkları basmadan yapılan süs eşyası. 5. Kola

³³² Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

³³³ Bk. sözcükteki anlam daralması.

geçirilen işaretli bağ, pazubent: Kızılay kolçağı. 6. tar. Zırhın kola geçirilen parçası.” (TS: 1462)

kondurmak: *Kon-* fiilinin ettirgen şekli olan sözcüğün TaS ve TS’de verilen tanık ve anlamları karşılaştırıldığında anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır. Özellikle dördüncü sırada verilen mecazi anlam dikket çekicidir:

kondurmak: Misafir etmek, gelen misafiri oturtup ağırlamak

“Yusuf’u **kondurdular** i’zaz ile” (TaS: 2630)

“(e) 1. Konma işini yaptırmak: ‘Koca dağın başına ne güzel bir yapı kondurmuşuz ama gel gör ki yolunu unutmuşuz.’ -B. R. Eyuboğlu. 2. Gelişigüzel takmak, ilıstirmek: Başına çiçekler kondurmuş. 3. (-i) Birden yapıvermek veya söyleyivermek: Öpücüğü kondurdu. 4. mec. Yakıstırmak, haksız yere birtakım eksiklikler isnat etmek, üzerine yormak: ‘Bu senetle bana kondurduğunuz eksikliklerden bir kısmını üstümden atmış olacaktım.’ -R. E. Ünaydın.” (TS: 1471)

konmak: Clauson (1972: 632), sözcüğü *ko-* fiilinin dönüşlü şekli olarak verir. TaS’da verilen kırk iki tanıkta ‘konaklamak’ anlamı vardır. TS’ye göre fiilin anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

konmak:³³⁴ Yolcu bir yere inip oturmak, konaklamak

“Gördüler kim kafle **konmuş** kuyuya

Yüğüüşben yeterler ol araya” (TaS: 2632)

“(I) (-e) 1. Kuş, kelebek, uçak, toz vb. bir yere inmek: ‘Bir bülbül gelip konmuştu havuzun kıyısına.’ -Ç. Altan. 2. Yolculukta geceyi geçirmek için bir yerde kalmak, konuk olmak. 3. Kısa bir süre için bir yere yerleşmek, bir yeri yurt edinmek. 4. mec. Bir şeyi emeksiz edinmek: ‘Ayşe de yarın öbür gün bir lise hocası olacak belki de servete de konacaktı.’ -H. E. Adıvar.” (TS: 1472)

“**konmak**:(II) (-e) Koyma işi yapılmak: Yemeğe tuz konur.” (TS: 1472)

konuk: *Kon-* fiilinden türeyen isim, Türkiye Türkçesinde yeni bir anlam kazanarak anlam genişlemesine uğramıştır:

konuk, (konuğ): Misafir

“İbrahim Edhem’e bir **konuk** iriştı.” (TaS: 2639)

“a. 1. Bir yere veya birinin evine kısa bir süre kalmak için gelen kimse, misafir, mihman: ‘Şatoda yaşayanlarla konuklar, buralarda, topluca yıkanmış.’ -S. Bırsel. 2. hay. b. Konakçının üzerindeki asalak.” (TS: 1476)

³³⁴ TaS’da verilen 42 tanıkta bu anlam vardır.

konuşmak: Nişanyan (2010: 341), sözcüğü *kon-* fiilinin işteş hali olarak verir ve ‘bir arada oturmak, komşu olmak, dost ve yakın olmak; mükaleme etmek, konuşmak’ olarak anlamlandırır. Öncelikli olarak fiilin anlamının uzak anlama geçiş yaşadığı tespit edilmiştir. Bundan sonra ise sözcüğün anlam alanının genişlediği TS’de verilen on dört anlamdan anlaşılmaktadır:

konuşmak: Birbirinin karını, yakını, arkadaşı olmak

“Ol **konusmuş** benlere ey dil nazar kıl daima

Bu kırandan fitneler vardır hazer kıl daima” (TaS: 2649)

“(nsz) **1.** Bir dilin sözcükleriyle düşüncesini sözlü olarak anlatmak: Çocuk daha konuşamıyor. **2.** (-i, -den) Belli bir konudan söz etmek: ‘Mehmet yedi yaşındayken anasıyla konuştuklarından fazla bir şey konuşmazdı.’ -H. E. Adıvar. **3.** (nsz, -le) Bir konuda karşılıklı söz etmek, sohbet etmek: ‘İşten sonra Nuruosmaniye’deki İkbâl kahvesinde arkadaşlarla şiir ve edebiyat konuşuyoruz.’ -F. R. Atay. **4.** Söylev vermek, konuşma yapmak. **5.** Konuşma dili olarak kullanmak: Türkçeyi çok iyi konuşuyor. **6.** Düşüncesini herhangi bir araç kullanarak anlatmak: Dilsizler el işaretleriyle konuşur. **7.** (-le) İlişki kurmak veya ilişkiyi sürdürmek: Üst kattakilerle konuşuyoruz. **8.** Flört etmek. **9.** Dargın bulunmamak. **10.** Oyuncak, hayvan vb. konuşmaya benzeyen birtakım sesler çıkarmak. **11.** Gizli bir şeyi açığa vurmak, ele vermek. **12.** mec. Beceremek, uzman gibi yapabilmek: ‘Fokstrotta uzun boylu konuşmam.’ -M. Yesari. **13.** mec. Geçerli olmak, etkin olmak: Yasaların yerine yumruklar konuştu. **14.** tkz. Şık ve zarif görünmek: Bluzun konuşuyor.” (TS: 1477)

korkuluk:³³⁵ İsmi öncelikli olarak başka anlama geçiş yaşadığı TaS ve TS’deki anlam ve tanıklardan anlaşılmaktadır. Ayrıca gelişmelere bağlı olarak anlam alanı da genişlemiştir.

korkuluk: Korkulu

“Tül-ı emelden el çekegör irmedin ecel

Menzil uzakdürür yol igen katı **korkuluk**” (TaS: 2666)

“a. **1.** Tarla, bağ ve bahçelerde kuşların zarar vermesini önlemek için konulan, insana benzer kukla: ‘Kargalar, korkuluktan korkmayan kuşlardır. Giderler de, alay eder gibi korkuluğun tepesine konarlar.’ -N. Hikmet. **2.** Düşme tehlikesi olan yerlere çekilen duvar veya parmaklık: ‘Eskiden köprünün güney kıyısında demir parmaklıklı bir korkuluk vardı.’ -N. Cumalı. **3.** mec. Bostan korkuluğu. **4.** den. Küpeşte.” (TS: 1483)

korucu: Sözcük, *korıg* > *koru*: “çevrili azazi, hükümdara ait av sahası” (Nişanyan 2010: 344) isminden türemiştir. Sözcüğün Türkiyedeki sosyal şartlara (kırsaldaki

³³⁵ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

güvenlik problemi) bağlı olarak özelleşme yoluyla yeni bir anlam kazandığı ve anlam alanının genişlediği TS’de verilen ikinci anlamdan anlaşılmaktadır:

korucu: muhafız

“Şer’an vekâleti sabit olan **korucu** Hamza bin Abdullah şeriat mahfilinde ikrar idüp eyitti...” (TaS: 2666)

“a. **1.** Orman veya kır bekçisi. **2.** Kırsal bölgede güvenlik güçlerine yardımcı olan sivil görevli.” (TS: 1485)

koşmak: Clauson (1972: 670), sözcüğün anlamını ‘birleştirmek, iki şeyi bağlamak’ olarak vermekte ve sözcükteki anlam genişlemesine dikkat çekmektedir. TaS’da verilen fiilin anlamlarından ‘nazmetmek’ anlamı kullanımdan düşerek anlam daralmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte sözcük TS’de üçüncü sırada verilen ‘şart koşmak’ anlamını kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

koşmak: 1. Arkadaş olarak vermek, terfik etmek, eklemek, zammetmek.

“Dürüşgil kim atan icazet vere

Çeri **koşa**, altun saya, at vere” (TaS: 2668)

2. Nazmetmek

“Rahmet eyle **koşana** işitene

Afvini hem şefaet et yazana” (TaS: 2670)

“(II) (-e) **1.** Birlikte iş görmesi için bir şeyi başka birinin yanına katmak, arkadaş olarak vermek. **2.** Hayvanı çekeceği arabaya, sabana vb.ne bağlamak: Atları arabaya koşmak. **3.** (nsz) Şart ileri sürmek: ‘Sarfiyat hususunda bir şart koşmuyorlar.’ -R. H. Karay. **4.** Birini, bir işte görevlendirmek: İşe koşmak.” (TS: 1488)³³⁶

kotarmak: Fiil, “*kot- bırakmak*” (DLT V: 349) fiilinden türemiştir. Sözcüğün TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

kotarmak, (kortarmak): 1. Boşaltmak, tahliye etmek.

“... Keklik geldi çün tavşanı kendi evinde gördü, rencur oldu ve eyitti: Yer benimdir, evim

kotar. Tavşan cevap verdi kim: Ben kabz issiven ve ev benim elimdedir.” (TaS: 2674)

2. Yemeği bir kaptan başka bir kaba boşaltmak

“**Kotarır** ol nimeti çanaklara

Düzer ol çanakları tabaklara” (TaS: 2674)

“(-i) **1.** Pişen yemeği başka kaba boşaltmak: ‘İki kız kardeş güle söyleye sofralarını hazırlayıp yemeklerini kotardılar.’ -M. Ş. Esendal. **2.** Hazırlamak. **3.** mec. Bir işi

³³⁶ Üçüncü anlam elektronik Türkçe Sözlük’ten alınmıştır.

tamamlamak, bitirmek. 4. mec. Üstesinden gelmek: ‘Yeter ki o beni içeri sokabilsin ve ben bu röportajı kotarayım.’ -A. Kulin.” (TS: 1489)

koyulmak: *Koy-* fiilinin edilgen şekli olan sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

koyulmak: 1. Akmak, dökülmek.

“... Şolok saat sıçradı ol göle **koyulan** sunun yokarisına gitti.” (TaS: 2684)

2. Konmak, konulmak.

“Yahşi bilirsiz kim bizim ileyimizde Cennet-i Naim **koyuluptur.**” (TaS: 2684)

3. Üzerine saldırmak, hücum etmek, şiddetle girmek, dalmak

“... Silahlarını çıkarıp atlarını ota saldırdılar... nâgâh haramiler **koyuldu** ceng oldu...” (TaS: 2684)

“(nsz) **1.** Koyma işine konu olmak. **2.** Koyulaşmak: ‘Gecenin koyulmuş siyahlığı içeri girmeden pencerenin ardında bizi bekliyordu.’ -T. Dursun K. **3.** (-e) mec. Girişmek, başlamak, teşebbüs etmek: ‘İçinde ve ara sıra homurdanan deniz özlemi, artık can evinden avaz avaz bağırmaoya koyulmuştu.’ -Halikarnas Balıkcısı.” (TS: 1492)

koz: Farsçadan alınma bir sözcük olan koz Türkiye Türkçesinde anlam genişlemesi yaşamıştır.

koz: Ceviz

“**Koz** dahi beş katturur âlem gibi

Anın için benzer ana tertibi” (TaS: 2686)

“a. **1.** bit. b. Ceviz. **2.** İşkambil oyunlarında diğer kâğıtları alabilen, onlara üstün tutulan belirli renk ve işaretteki kâğıt. **3.** mec. Başarı fırsatı olan elverişli durum, saldırış ve savunma fırsatı: ‘Başvurduğu bu olağanüstü tabiyede varlığını değil, yokluğunu koz olarak kullanmıştır.’ -H. Taner. **4.** mec. Karşısındakini alt edecek etkili şey.” (TS: 1493)

köken:³³⁷ Sözcük, *kök* ismi + isimden isim yapan +*An* ekinden meydana gelmiştir. Zülfikar (1991: 59), ekin “*ait olma, kökün özelliklerini genelleştirme*” fonksiyonunda olduğunu ifade eder ve şu örnekleri verir: “*belen, eren, köken, kıran, kızan, özen, oğlan*”. İlk bakışta sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam alanının genişlediği göze çarpıyor.

köken: Kavun, karpuz, kabak gibi yere yatan bitkilerin kökünden çıkan dal

“El-irşâu [Ar.]: Ve dahi kavun ve karpuz **kökünü** budaklanmak ve uruk atmak.” (TaS: 2691)

“a. **1.** Bir şeyin çıktığı, dayandığı temel, biçim, neden veya yer, menşe: Yazının kökeni resimdir. **2.** Soy, asıl. **3.** tic. Bir malın üretildiği veya yapıldığı, alındığı, getirildiği yer.

³³⁷ Bk. sözcükteki anlam daralması.

mense, orijin. **4.** hlk. Kavun, karpuz, kabak vb. bitkilerin toprak üstünde yayılan dalları. **5.** esk. Tulumbacı hortumlarının uç kısmındaki sarı maden sap.” (TS: 1496)

körelmek: Sözcük, *kör* ismi + *Al* isimden fiil yapan ek yapısındadır. TaS’da verilen anlam, fiilin daha o zamandan mecazi bir anlam kazandığını gösteriyor. Türkiye Türkçesinde sözcük, bu mecazi anlamın yanı sıra yeni anlamlar kazanak anlam genişlemesini devam ettirmiştir.

körelmek: Körleşmek, sönmeğe yüz tutmak, eski şenliğini kaybetmek

“Ölürsem **körelür** babam ocağı.” (TaS: 2696)

“(nsz) **1.** Keskinliğini yitirmek: Bıçak köreldi. **2.** Suyu çekilmek: Kuyu köreldi. **3.** Ateş veya ışık sönecek duruma gelmek. **4.** mec. Değer, önem veya yeteneğini yitirmek. **5.** mec. Soyu tükenmek: Bu aile köreldi. **6.** fizy. Bir organ beslenemeyerek küçülmek, dumura uğramak.” (TS: 1502)

körlük: *Kör* kökünden türeyen isim *körel-* fiilinde olduğu gibi o dönemde dahi mecazi bir anlama sahiptir. sözcük Türkiye Türkçesinde bu anlamla birlikte yeni anlamlar kazanmış, böylece anlam alanı genişlemiştir:

körlük: Birbirinin inadına hareket, rağm

El-mugaadaba [Ar.]: Rağm eylemek, yani **körlük** dedikleridir.” (TaS: 2697)

“a. **1.** Görme engellilik. **2.** Kesmez olma durumu: ‘Bileği taşıdaki bıçak bir ileri gidiyor, bir geriliyor, ağzının körlüğünü yok ediyordu.’ -T. Dursun K. **3.** mec. Dikkatsizce ve beceriksizce yapılan iş. **4.** mec. Gerçeği görememe durumu. **5.** bit. b. Bitkilerin tomurcuk vermemesi durumu.” (TS: 1503)

kulak: Taramalarımızda anlam değişmelerine uğrayan sözcüklerin başında organ adları gelmektedir. Kulak da bunlardan biridir. Sözcüğün TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığı zaman aktarmalar yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

kulah: Kulak

“Gözüm seğrir **kulah** çınlar işitüben gönül inler

Ki candan sevgili dilber gelir dirler gelir dirler” (TaS: 2715)

“(I) a. **1.** anat. Başın her iki yanında bulunan işitme organı: ‘Kulaklarımın uğultusu içinde, söylediği lakırtıların hiçbirini duymuyordum.’ -H. C. Yalçın. **2.** anat. Bu organın, sesleri toplayıp içeriye almaya yarayan dış bölümü: ‘Elleriyle kulaklarını tıkayıp yatağının yanında tortop oldu.’ -H. E. Adıvar. **3.** Balıklarda başın iki yanında bulunan ve ağızdan alıp solungaçlardan geçirdiği suyu dışarıya vermeye yarayan yarıklardan her biri. **4.** Saban kulağı. **5.** Duvar, baca, şömine vb. yerlerde kulağa benzer çıkıntı. **6.** müz. Telli çalgılarda tel germeye yarayan burğu. **7.** coğ. Akarsuların ve özellikle göllerin karaya giren ve

durgunlaşan yerleri. 8. mec. Seslerin uygunluğunu seçebilme ve değerlendirebilme yeteneği.” (TS: 1518)

kum: TaS’da sözcüğün asıl anlamı ‘kum’ tespit edilmemiştir. Ancak Clason (1972: 625), Eski ve Orta dönemden verdiği tanıklarla da sözcüğün anlamını ‘kum’ olarak vermiştir. Türkiye Türkçesinde sözcük iki anlam daha kazanarak genişlemiştir:

kum: Dalga, fırtına

“... Bir gün bir gece derya-yı bî-aman içre çalkanıp durduk. Temevvü-i derya ârâm etmedi. Yedişerleme tabir ettikleri **kum** ise asla aman vermeyordu.” (TaS: 2730)

“Mevc [Ar.], aheng-i derya [Fa.]: Derya çağılısı ki Türkide kum derler.” (TaS: 2730)

“a. 1. mdn. Silisli kütlelerin, kayaların, doğal etkenlerle parçalanarak ufalanmasından oluşan, deniz kıyısı, dere yatağı vb. yerlerde çok bulunan, ufak, sert tanecikler: ‘İki kamyon kum getirmemi istedi.’ -Y. Atılgan. 2. Armut, ayva vb. meyvelerin etli bölümlerindeki sert tanecikler. 3. Vücuttaki bezlerin, özellikle böbreğin ürettiği ince ve katı tanecikler.” (TS: 1523)

kurmak: Clason (1972: 643), sözcüğün temel anlamını ‘bir şeyi çalışma düzenine koymak’ olarak vermektedir. Erol (2008: 392-393), sözcüğün EAT döneminde anlamın genişlediğini tespit ediyor. Türkiye Türkçesinde de anlam genişlemesinin devam ettiği TS’de verilen on altı manadan anlaşılmaktadır:

kurmak: 1. Tertip etmek, hazırlamak.

“Duhter buyurdu köşkü düzdüler, bezmi anda **kurdular.**” (TaS: 2739)

2. Tasavvur etmek, tasarlamak

“Nat-ı emelde **kurduğum** çıkmadı sandığım gibi

Raht ü bisatım ol şehe gitti fedaya neyleyim” (TaS: 2739)

“(i) **1.** Bir şeyi oluşturan parçaları birleştirerek bütün durumuna getirmek, monte etmek:

‘Geniş çöl ufukları arasında çadırlarımızı kurduk.’ -F. R. Atay. **2.** Hazırlamak: ‘Kurduğu sofraya, yaptığı salataya git de bak.’ -R. H. Karay. **3.** Yaylı, zembereklı şeylerde yayı veya zembereği germek: ‘Çocukça bir sevinçle kurduğun çalar saatleri çalıp duruyor.’ -H. Taner.

4. Gereken şartları hazırlayıp kendi kendine olmaya bırakmak: Turşu kurmak. **5.** Etkisi ve önemi geniş şeyler meydana getirmek, tesis etmek: ‘Dünyanın en büyük imparatorluklarını kuran kimlerdi?’ -O. S. Orhon. **6.** Yapmak, inşa etmek: ‘Çirkin yapıları örtecek güzel yapılar kuralım.’ -N. Ataç. **7.** Yapmak, oluşturmak: ‘Belki on aile keçelerden, kilimlerden çergelerini meyve ağaçlarının altlarına kurdular.’ -Ö. Seyfettin. **8.** tic. Ortaklık sağlamak. **9.**

Belli bir işte beraber çalışacak kimseleri belirlemek: ‘Teşkilatı ilçede sevilip sayılan bir avukat kurmuştu.’ -T. Buğra. **10.** Bir araya getirmek, toplamak: Divan kurmak. **11.**

Düşünmek: ‘Yalnız hayalle geçiniyorum, ben yalnız hayal kuruyorum.’ -S. F. Abasıyanık. **12.** Aklına koymak: O gitmeyi bir kez kurdu mu artık durmaz. **13.** Zihinde büyütme:

‘Bayram ağa, uşakların söylediklerini kurdukça kurdu.’ -H. E. Adıvar. **14.** Sağlamak, oluşturmak: Dostluk kurmak. İlişki kurmak. **15.** mec. Bir kimseyi dedikodu veya telkinlerle başkasına karşı öfkelenmek.” (TS: 1531)

kurulmak: *Kur-* fiilinin edilgen şekli olan sözcüğün mecazi anlam kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

kurulmak: Hazırlanmak

“Gül yüzün açtı bülbüle kuşlara düştü gulgule

Bülbüle geldi kulkule bezm **kuruldu** şahvâr” (TaS: 2747)

“(nsz) **1.** Kurma işine konu olmak veya kurma işi yapılmak: ‘Kurulmuştu benim adıma bir saray / Çevresini dolanmış gümüşten bir çay’ -A. M. Dranas. **2.** (-e) Rahatça oturmak, yerleşmek: ‘Yırtık pırtık giysili serserilerin peykelere kurulduğunu görünce çok şaşırmıştır.’ -S. Birsal. **3.** mec. Övünür biçimde davranışlarda bulunmak, kasılmak: Adam amma da kuruluyor.” (TS: 1538)

kuşak: Clauson (1972: 664), sözcüğün *kuşak-* fiilinden türediğini ve temel anlamının ‘kuşak’ olduğunu ifade eder. sözcük Türkiye Türkçesinde gök bilimi, coğrafya, felsefe, matematik, sinema TV, sosyoloji vb. alanlarda yeni anlamlar kazanmış, böylece anlam alanı genişlemiştir:

kuşah: Kuşak

“Gayret için bir **kuşah** kuşanalım

Anın için gidiser başım benim” (TaS: 2751)

“a. **1.** Bele sarılan uzun ve enli kumaş: ‘Emin olmak için kuşağından bir ayna çıkarıp camı bile çizdi.’ -İ. O. Anar. **2.** Sağlamlığını artırmak için bir şeyin çevresine geçirilen ağaçtan veya metalden bağ. **3.** tekno. Bir ürünün bir aygıtın teknolojideki ve bilimdeki gelişmeye göre üretilen yeni biçimleri. **4.** gök b. Yeryüzünde veya herhangi bir gök cisminde belli şartları sağlayan bölge: İklim kuşakları. Zaman kuşakları. **5.** coğ. Yeryüzünün kutuplar, kutup daireleri ve dönencelerle belirlenen beş bölümünden her biri, küre kuşağı: Isı kuşak. **6.** fel. Yaklaşık olarak aynı yıllarda doğmuş, aynı çağın şartlarını, dolayısıyla birbirine benzer sıkıntıları, kaderleri paylaşmış, benzer ödevlerle yükümlü olmuş kişilerin topluluğu: ‘Daha çok yeni kuşak şairlerin ürünlerine yer veriyoruz.’ -A. Ümit. **7.** mat. Bir küre yüzeyi, paralel iki düzlemlerle kesildiğinde iki kesitin arasında kalan bölüm. **8.** sin. ve TV Henüz birleştirilmemiş ses ve görüntü taşıyan filmler. **9.** TV Televizyonda programlar için ayrılmış özel zaman dilimi: Çizgi film kuşağı. **10.** top. b. Yaklaşık yirmi beş, otuz yıllık yaş kümelerini oluşturan bireyler öbeği, göbek, nesil, batın, jenerasyon: ‘Bugünkü kuşak benim kuşağımın bir hikâyesini dinlemelidir.’ -F. R. Atay.” (TS: 1542-1543)

kuyruk: Clauson (1972: 604), sözcüğü *kudur-* fiilinden türemiş bir isim olarak verir ve ‘hayvan kuyruğu’ olarak anlamlandırır. Temelde böyle bir anlama sahip olan sözcüğün TaS’da aktarma yoluyla ‘kılıcın, bıçağın saplarına giren demir’ anlamını kazandığını görüyoruz. Türkiye Türkçesinde ise temel anlamıyla birlikte birçok yeni anlamlar kazandığı böylece anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

kuyruk: Kılıcın, bıçağın saplarına giren demirdir.

“Es-siylan [Ar.]: Kılıcın ve bıçağın saplarına giren timüre denir ki **kuyruk** tabir olunur.” (TaS: 2761)

“a. **1.** Hayvanların çoğunda, gövdenin sonunda bulunan, omurganın uzantısı olan uzun ve esnek organ. **2.** Bu organa benzeyen uzantı: Uçağın kuyruğu. Gelinliğin kuyruğu. **3.** Kuşlarda gövdenin sonunda bulunan tüy demeti. **4.** Koyunun bazı türlerinde eritilerek yağı alınan bir uzantısı. **5.** Başın arkasına toplanmış saç demeti. **6.** Bir harfin bitiş çizgisine yakın yerde, birden bir dönüş yapan kısa çizgi. **7.** mec. İnsanların sıra beklemek için art arda durarak oluşturduğu dizi: ‘Çoğu yirmi yaş civarında, sürü sepet öğrenci genç, kuyruğa girmiş, sırasını bekliyor.’ -A. İlhan. **8.** alay Birisinin arkasına takılıp ondan ayrılmayan kimse: Falanca kuyruğu ile birlikte geliyor.” (TS: 1549)

kuzulamak:³³⁸ *Kuzula-* fiilinin TaS’da verilen tanığında dikkat çekici bir nokta vardır: Bu fiil bir kuş için ‘yumurtlamak’ anlamında kullanılmıştır. Böyle bir kullanım fiilin temel anlamı olan ‘koyun yavrulemek’ anlamının olmadığını kanıtlamaz. Bu tanık bize, o dönemde fiilin anlam genişlemesiyle diğer hayvanlar için de kullanıldığını gösterir.

Fiil, Türkiye Türkçesinde bu anlamını yitirerek anlam alanını daraltmıştır.

Ayrıca sık kullanılmamakla birlikte, TS’de ikinci sırada verilen, çocuk için kullanılması sözcüğün anlamının genişlediğini göstermektedir:

kuzlamak: Doğurmak

“Heman bir dane beyza **kuzlar** ol tayar

Çıkar ol beyzadan bir beççe lâğar” (TaS: 2764)

“(nsz) **1.** Koyun yavrulemek. **2.** Çocuk ellerini yere dayayarak dizleri üstünde emeklemek.” (TS: 1552)

külâh:³³⁹ Farsçadan alıntı olan sözcükle ilgili iki anlam değişmesi meydana gelmiştir. Öncelikli olarak TS’de verilen üçüncü anlam, sözcüğün bir mecazi anlam kazandığını ve anlam alanının genişlediğini gösteriyor. Dördüncü sırada verilen anlamın eskimiş

³³⁸ Bk. sözcükteki anlam daralması.

³³⁹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

olarak nitelendiği göze çarpar. Bu da sözcüğün anlamlarından birini kaybettiğini ve anlam alanının daraldığını göstermektedir:

külâh urmak: Serpuş giydirmek

“Cübbe çıkardım giyürdüm, başına **külâh** urdum.” (TaS: 2767)

“a. (1 ince okunur) **1.** İçine bazı şeyler koymak için huni biçiminde bükülmüş kâğıt kap. **2.** sf. Bu kabın alabileceği miktarda olan: ‘Meydanda bekleyen mektep çocuklarına birer külâh şeker dağıtıldı.’ -Y. K. Beyatlı. **3.** mec. Oyun, hile. **4.** esk. Erkeklerin giydiği genellikle keçeden, ucu sivri veya yüksek başlık: ‘Bunun sırtında öbürleri gibi bir uzun cübbe, başında bir uzun külâh vardı.’ -Y. K. Karaosmanoğlu.” (TS: 1556)

künde:³⁴⁰ Farsçadan alınma olan sözcükte hem anlam genişlemesi hem de anlam daralması meydana gelmiştir. TS’de ikinci sırada verilen ‘düzen, tuzak, oyun, hile’ anlamının mecazlaşarak kazanıldığı, anlamın genişlediği anlaşılmaktadır:

künde: 1. Doğan kuşunun ayaklarına bağlanan kayış; bukağı.

“Sibaka’l-bazi [Ar.]: Doğanın ayaklarına taktıkları kayışlar ki **künde** tabir olunur.” (TaS: 2770)

2. Ava alışkın doğanın üzerinde oturduğu ağaç

“Mika’atü’l-bâzî [Ar.]: Ol ağaçtır ki doğanın üzerine oturmağa melûf olmuş ola ki Arabide ol ağaca kündüre ve tahrif edip Türkiye **künde** derler.” (TaS: 2770)

“a. **1.** sp. Güreşçinin, hasmını altına alıp bir elini önden, ötekini arkadan geçirerek ellerini kilitlemesi. **2.** mec. Düzen, tuzak, oyun, hile. **3.** esk. Suçluların ayağına bağlanan demir halka, köstek.” (TS: 1560)

mancılık:³⁴¹ Arapçadan alınma sözcüğün Türkiye Türkçesinde, geçmişteki anlamının yanı sıra ikinci bir anlam kazandığı ve anlam alanının genişlediği tespit edilmiştir.

mancılık (I): Mancılık

“**Mancılığ**ı ağır taştan gijıldayıp katı inen.” (TaS: 2795)

mancılık (II): Hereni de denilen büyük bakır kap

“Bir değirmen: 15, **mancılık**: 20.” (TaS: 2796)

“a. **1.** Top yapımının bilinmediği çağlarda, kale kuşatmalarında, ağır taş gülle fırlatmakta kullanılan basit bir savaş aracı: ‘Ok, mancılık gibi silahlar nasıl eskimişse bugünün tankları, uçakları da eskiyebilir.’ -N. Ataç. **2.** İpekçi çıkırığı.” (TS: 1618)

merhem: Arapçadan alınma olan sözcüğün soyut yeni bir anlam kazandığı ve anlam alanının genişlediği göze çarpıyor:

melhem: Merhem

³⁴⁰ Bk. sözcükteki anlam daralması.

³⁴¹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

“**Merhem** [Fa.]: Cerahat üzere urdukları. Avam tahrif idüp **melhem** dir.” (TaS: 2802)

“a. **1.** Deriye sürülerek kullanılan, içinde birçok etkili madde bulunan, yumuşak ve koyu kıvamda, yağlı veya yağsız ilaç: ‘O eller seni kurtarmak içindi, o eller yarana merhem sürmek içindi.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **2.** mec. Çare.” (TS: 1658)

nesne:³⁴² Sözcüğün anlam ve tanıkları incelendiğinde sözcükte hem anlam genişlemesi hem de anlam daralması meydana geldiği göze çarpar. Sözcüğün dil bilimi ve felsefe alanında terimleşerek yeni iki anlam kazandığı, böylece anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

nesne, (nesene):1. Şey.

“Kamu **nesnesin** Zeliha unuttur

Ne ki görse eydür üş Yusuf budur” (TaS: 2839)

2. Bir şey, hiçbir şey

“Eğer **nesne** umsa yoğ iken hakı

Olur ol kişi ademin ahmakı” (TaS: 2843)

“Yohsa ayruk kimse **nesne** dimedi

Şehdi koyup zehr-i katil yimedi” (TaS: 2843)

“a. **1.** Belli bir ağırlığı ve hacmi, rengi olan her türlü cansız varlık, şey, obje: ‘Ağzımıza koyduğumuz şey değil, tadını tuzunu bildiğimiz nesne değil.’ -S. M. Alus. **2.** db. Geçişli fiili bütünleyen yalın veya belirtme durumunda bulunan tümlec: ‘Ali bir kitap almış’ cümlesinde ‘kitap’ nesnedir. **3.** fel. Öznenin dışında kalan her konu, obje: ‘Her nesne ve olaya alaycı bir gözle bakmak ilkesinden yola çıkar bu görüş.’ -S. Birsel.” (TS: 1766)

obruk: Sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam alanı genişlemiştir. Bu iki şekilde olmuştur. Birinci olarak sözcük fizik ve matematik alanında terimleşmiş ve anlam alanı genişlemiş; ikinci olarak doğadan insana aktarma yoluyla insan için sıfat olarak kullanılmaktadır:

obruk: Çukur, oyuk.

“Gev zemin [Fa.]: **Obruk** çukur yer.” (TaS: 2906)

“**1.** sf. Çok yemek yiyen, çok iştahlı. **2.** sf. fiz. ve mat. İçbükey. **3.** a. İçinde su biriken çukur yer, doğal kuyu.” (TS: 1785-1786)

ocak: Clauson (1972: 22), sözcüğün temel anlamını ‘ocak, ateş yakılan yer’ olarak verir anlam genişlemesine dikkat çeker: ‘merkezinde ocak bulunan yapı, böyle bir yapıda toplanmış insan topluluğu, aile, dernek, Yeniçeri ocağı vb.’. TaS’da sözcüğün sadece iki

³⁴² Bk. sözcükteki anlam daralması.

anlamı tespit edilmiştir. TS’de verilen anlamlar incelendiğinde ise Clauson’un da bahsettiği gibi sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

ocak (I): Yurt.

“**Ocağı** yad eline düşmeyip evladına intikal etti.” (TaS: 2908)

ocak (II): Üzüm asması, kavun, karpuz, hıyar, kabak gibi bitkilerin deveği.

“Beyare [Fa.]: Bîsak olan eşcar ve aşaba denir, üzüm asması ve kavun ve karpuz ve kabak gibi. Türkiye teğek ve devek ve **ocak** tabir olunur.” (TaS: 2908)

“a. **1.** Ateş yakmaya yarayan, pişirme, ısıtma, ısınma vb. amaçlarla kullanılan yer: ‘Üç balıkçı güneş batarken kumların üzerine iki taştan bir ocak yaptılar ve ateş yaktılar.’ - Halikarnas Balıkcısı. **2. Sömine:** ‘Ocağın önünde oturup acayıp bir dikkatle odunların yanışına bakar.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **3. Isı vererek üzerine veya içine konulan maddeleri ısıtan, pişiren, kaynatan, eriten araç veya alet:** ‘Anlaşılan çamaşırcı giderken ocağı tam söndürmemiş olacak.’ -H. Taner. **4.** Kahvelerde, kuruluşlarda çay, kahve vb.nin yapıldığı yer: ‘Konuşmalar iyice kızışmaya başladığı vakit kahve ocağının önünde görünür.’ -S. Birsel. **5. Yer üstünde veya yer altında cevher çıkarılan yer:** Mermer ocağı. Kömür ocağı. **6.** Bahçelerde ve bostanlarda her tür meyve ve sebze ekimine ayrılmış, çevresinden biraz yükseltilmiş toprak parçası: ‘Mustafa, arkasına güçlü kuvvetli bir kadın takmış, üç evleğine çizgiler, ocaklar açıyordu.’ -S. F. Abasıyanık. **7. Aynı amaç ve düşünceyi paylaşanların kurdukları kuruluş veya toplandıkları, görev yaptıkları yer:** ‘Başlangıçtan beri burası bir vatansever ocağı idi.’ -F. R. Atay. **8.** Yılın birinci ayı, kânunusani: ‘Ocak ayını sevmem, oldum olası.’ -B. Felek. **9.** tar. Yeniçeri teşkilatını oluşturan odalardan her biri. **10.** mec. Ev, aile, soy: ‘Henüz temelleri atılmayan kendi ocağım kurulmadan yıkılmıştı.’ -A. Gündüz. **11.** hlk. Halk hekimliğinde bir önceki kuşaktan el verme suretiyle aktarılan bilgileri kullanarak belirli bir şikâyeti veya hastalığı iyileştirdiğine inanılan aile.” (TS: 1786)

ocaklı: TaS’da tespit edilen ‘Yeniçeri’ anlamı TS’de de tarihi bir anlam olarak verilmektedir. sözcük anlamlarından birini kaybetmiş ve anlam alanını daralmıştır:

ocaklı: Yeniçeri.

“Cem olup bir yere geldi **ocaklı**

Hep elleri güzrlü kolu kolçaklı” (TaS: 2909)

“sf. **1.** Ocağı olan, içinde ocağı bulunan: ‘Yemekten sonra evin üst katında, ocaklı bir odaya çıktık.’ -S. F. Abasıyanık. **2.** tar. Ocaktan olan (yeniçeri).” (TS: 1787)

odun:³⁴³ Clauson (1972: 60), sözcüğü ‘ot: ateş’ten türemiş isim olarak almaktadır. sözcük temel anlamını Türkiye Türkçesinde de aynen korumuştur. Ancak sözcük, doğadan insana aktarma yoluyla mecazlaşmış ve anlam alanı genişlemiştir.

otun: Odun.

³⁴³ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

“... Pes **otun** derşürdüler anın üzerine kodular ve ürürlerdi kim od yandıralar.” (TaS: 3030)
“a. **1.** Yakılmak için kesilmiş, parçalanmış ağaç: ‘Sobada çıralar hemen alev almış, odunları da tutuşturmuştu.’ -T. Buğra. **2.** sf. mec. Anlayışsız ve kaba (kimse).” (TS: 1788)

ok: Clauson (1972: 76), sözcüğün temel anlamını ‘ok’ olarak verir. Sözcükteki anlam genişlemesiyle ilgili sürece dair şunları söyler: Okların kura çekerken ve törenlerde çeşitli sebeplerle kullanımı sözcüğe ‘alt boy’ anlamını kazandırmıştır. ‘Mirastan pay, uzun ağaç parçası, yuvarlak parça, mil’ gibi anlam sonradan kazanılmıştır.

TaS’da sözcüğün temel anlamınının tespit edildiğini görüyoruz. Bu anlamla TS’de verilen anlamlar karşılaştırıldığında sözcüğün anlam alanının genişlediği ortaya çıkıyor:

oh: Ok

“Depegözün yağrına bir **oh** urdu, **oh** geçmedi.” (TaS: 2938)

“a. **1.** Yayla atılan, ucunda sivri bir demir bulunan ince ve kısa tahta çubuk. **2.** Yön göstermek amacıyla belli yerlere konulabilen, oka benzer işaret. **3.** At arabası, kağı vb. araçlarda koşum hayvanlarının bağlandığı ağaç: ‘Dörtmala koşan bir yük arabasının oku böğrüne çarptı.’ -Ö. Seyfettin. **4.** mat. Bir dairede bir kirişin ortasında bu kirişi gören yayın ortasına indirilen doğru parçası.” (TS: 1790-1791)

okunmak: ³⁴⁴ *Oku-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcük genelde edilgen olarak kullanılmaktadır. TaS ve TS’deki anlam ve tanıklar incelendiğinde sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılıyor.

okunmak, (ohunmak): 1. Denilmek, söylenmek, tesmiye olunmak, ad verilmek.

“Çünkü deyyus **ohundu** gayretsiz

Ohu gayretliye sen imdi: gayûr” (TaS: 2950)

2. Davet olunmak, çağırılmak.

“Et-tetaffilü [Ar.]: **Okunmadın** ve gel denmedin düğüne varmak” (TaS: 2950)

3. Okunmak.

“Salâdır haşr için neşre bu demde

Ohundu çün kıyametçün ikamet” (TaS: 2951)

“(nsz) **1.** Okuma işine konu olmak: ‘Sokak kapısını çalarken akşam ezanı okunuyordu.’ -Y.

Z. Ortaç. **2.** Okunulmak. **3.** mec. Belli olmak, açıkça görünmek: ‘Bütün söyleyecekleri yüzünden okunuyor.’ -Y. Z. Ortaç. **4.** hlk. Davet edilmek, çağırılmak.” (TS: 1794)

okutmak: *Oku-* fiilinin ettirgen şekli olan sözcüğün anlam alanı genişlemiştir:

okutmak: Çağdırtmak.

³⁴⁴ Bk. sözcükteki anlam daralması.

“Sultan gerü bârgâha çıktı ve ulu beyleri **okuttu.**” (TaS: 2951)

“(i) **1.** Okumasını, öğrenim görmesini sağlamak: ‘Babamın beni büyük kentte okutacak parası olmadığı için öğretmen olmuştum.’ -N. Meriç. **2.** (nsz) Okuma işini yaptırmak: ‘Kumandan paşaya bu akşam şiir okutmak istiyoruz.’ -F. R. Atay. **3.** (nsz) Ders vermek, bir konu üzerinde yetiştirmek: Lisede İngilizce okutuyor. **4.** argo Satarak elinden çıkarmak: ‘Bana iki sandık çay verdi. Bunları al okut, dedi.’ -S. F. Abasıyanık.” (TS: 1794)

omurga: Clauson (1972: 92-93), sözcüğün ‘ogur- taşımak’ fiilinden türemiş olabileceğini ve anlamının da ‘belkemiği’ olduğunu söylemektedir. Sözcüğün iki şekilde anlamının genişlediği anlaşılıyor. İlk olarak insandan nesneye aktarma yoluyla denizcilik alanında terimleştiği; ikinci olarak mecazlaşma yoluyla soyut bir anlam kazandığı:

oñurga, (oñurha, oñurga kemiği, oñurga sünüğü, oñurka): Bel kemiği, amudu fikari, omurga.

“Eğer **omurga** sünüğünde olursa bel ağrısı derler.” (TaS: 3002)

“a. (omu’rga) **1.** Sırt boyunca uzanarak vücuda destek sağlayan, kemikten, kıkırdaktan veya her ikisinden oluşan, içinde omuriliği barındıran kemik yapı. **2.** den. Gemi kaburgasının aşağı taraftan bağlı bulunduğu boy eksenini doğrultusunda boydan boya geçen ana yapı ögesi: ‘Omurgası çürümüş, sintinesi su eden eski bir gemide gibi sulan durgun bir limanın rıhtımına bağlanmıştır.’ -N. Hikmet. **3.** mec. Bir şeyin varlığı ile ilgili en önemli bölümü, temel, belkemiği, esas.” (TS: 1802)

oran:³⁴⁵ Sözcüğün temel anlamının Türkiye Türkçesinde de varlığını devam ettirdiği, ancak matematik alanında terimleşerek anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

oran: 1. Ölçü, nispet, had, derece, miktar, hesap, tahmin.

“Kamunuza kılur zulm ü taaddi

Ki bilmez nicedir **orani** haddi” (TaS: 3005)

2. Ölçülü, hesaplı.

“Veli haddiyle kılmak anı hoştur

Ki her bir nesnenin **orani** hoştur” (TaS: 3007)

“a. **1.** Büyüklük, nicelik, derece bakımından iki şey arasında veya parça ile bütün arasında bulunan bağıntı, nispet, rasyo: ‘Yerli oyunların çeviri oyunlara oranı değişti ve yükseldi.’ - M. And. **2.** İki şeyin birbirini tutması, karşılıklı uygunluk, tenasüp. **3.** Akıl yoluyla gerçeğe yakın olduğuna inanılarak verilen yargı, tahmin. **4.** mat. İki büyüklük, iki nicelik arasındaki bağıntı: ‘Üçün sekize oranı.’” (TS: 1809)

³⁴⁵ Bk. sözcükteki anlam daralması.

oranlamak: *Oran* kökünden türeyen fiilin Türkiye Türkçesinde anlam alanının genişlediği tespit edilmiştir.

oranlamak, (orannamak): Tahmin, takdir etmek, ölçüp biçmek.

“Eğer dağ u mişe ola ger yaban

Yolu başaruram **oranlayu** ben” (TaS: 3007)

“(i) **1.** Ölçmek, hesaplamak, hesap etmek. **2.** Akıl yoluyla gerçeğe yakın olduğuna inanılarak hüküm vermek, tahmin etmek. **3.** Karşılaştırmak, kıyaslamak. **4.** (-i, -le) Eşit tutmak.” (TS: 1809)

orta: Clauson (1972: 203-204), *ortu* sözcüğünün temel anlamını ‘herhangi bir şeyin ortası veya merkezi’ olarak verir ve sözcüğün anlam genişlemesi yaşadığını söyler. Ortu ile ordu sözcüklerin karıştırılarak kullanıldığını bunların ayrı kullanılması gerektiğini ifade eder. Ancak Ögel (1991a: 437), bu iki sözcüğün aynı olduğunu söyler. Eski Türklerde ordunun ortasında orduyu temsil eden tuğlar ile hükümdar otağı bulunurdu. Ordunun adının da hükümdarın sembolleri temel alınarak verildiğini ifade eder. Aslında bu iki sözcük Ögel’in de dediği gibi aynı kök ve anlamda kullanılsa da Türkiye Türkçesinde birbirinden tamamen ayrılmıştır.

Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

orta: Ara, beyn.

“Çün gide **ortadan** hicap

Ayne mübeddel ola ilm” (TaS: 3013)

“a. **1.** Bir şeyin kenarlarından merkeze doğru yaklaşık olarak aynı uzaklıkta olan yer: ‘Tam bağın ortasına geldikleri zaman düşman askerlerini gördüler.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **2.** Başlangıcı ile bitimi arasında eşit uzaklıkta olan süre: Yılın ortası. Haftanın ortası. Günün ortası. Kışın ortası. **3.** Bir şeyin eşit olarak ayrılabilceği bölüm: ‘Seccadesini ortasından kesip ikiye böldüler.’ -Ö. Seyfettin. **4.** Ne uzun ne kısa, midi. **5.** Ne büyük ne küçük, midi. **6.** İyi ile kötü arasındaki durum. **7.** Öğretimde, öğrencinin değerlendirilmesinde geçer not ile iyi arasındaki derece: Orta ile geçti. **8.** Defterde, bir araya getirilmiş belli sayıda yaprakların oluşturduğu bölümlerden her biri. **9.** sf. Sorunların çözümünde aşırılıklardan kaçınan, ölçülü bir yöntem izleyen. **10.** sf. Her iki yanında kendi türünden aynı nitelikte nesnelere, durumlar bulunan: ‘Hademe orta bölmeyi açmak üzere koştu.’ -R. H. Karay. **11.** sf. İki karşıt nitelik veya durum arasında bulunan, tutarlı, ılımlı, vasat. **12.** fiz. Bir olayın, içinde gerçekleştiği yer. **13.** mat. Orantı. **14.** sp. Futbolda oyuncuların birinin, topu, kale ağzında duran arkadaşlarına havadan yollamak için yaptığı

vuruş: ‘Aut çizgisinden nefis bir orta...’ -H. Taner. **15.** tar. Yeniçeri Ocağında tabur.” (TS: 1813-1814)

ortalamak: *Orta* isminden türeyen fiilin TaS ve TS’deki tanımları incelendiğinde sözcüğün spor alanında yeni bir anlam kazanarak anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

ortalamak: İkisinin ortasında bulunmak.

“Bu mezhep, Cebrî mezhebiyle Kaderîler mezhebin **ortalamıştır**. Ehl-i sünnet ve cemaat bunun üzerinedir.” (TaS: 3016)

“(i) **1.** Ortasını bulmak, ortasına varmak: İşi ortaladık. **2.** sp. Futbolda topu kale ağzındaki arkadaşlarına havadan göndermek: Sol açık topu güzel ortaladı.” (TS: 1817)

ortanca: Sözcüğün Tas’da verilen dört tanığının insan için kullanıldığı dikkat çekiyor. Verilen tanıklardaki bu kullanım Türkiye Türkçesinde de varlığını devam ettirmektedir. Ancak bununla birlikte sözcük nesnelere içinde kullanılmaya başlanmış ve böylece anlam genişlemesi meydana gelmiştir:

ortancı, (ortaca): Ortanca.

“Melik Alaettin Keykubat ki sultanın **ortancı** kardeşidir.” (TaS: 3017)

“**Ortacası** kız adı Kamra idi

Ay anın yüzün nuriyle bay idi” (TaS: 3017)

“(I) sf. **1.** Yaş bakımından üç kardeşin büyüğü ile küçüğü arasında bulunan: ‘Ortanca erkek kardeşimle aynı yöntemi benimsemiş olması beni tedirgin ediyor.’ -A. Ağaoğlu.

2. Büyükük, irilik bakımından üç nesne arasında sondan veya baştan ikinci gelen.” (TS: 1818)

oruç: Farsçadan alınma olan sözcük Farsça sözlükte “*ruze: günlük; oruç; Ramazan ayı dışında tutulan oruç; Ramazan orucu.*” (BFTS: 320) anlamlarında işlenmiştir. TaS’da verilen tanıklara bakıldığında sözcüğün ‘Ramazan orucu, oruç’ anlamında kullanıldığı anlaşılıyor. Türkiye Türkçesinde bu anlamın yanı sıra mecazlaşma yoluyla yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

“... yiğirmi günde bir **orucun** açardı...” (TaS: 3018)

“... **Oruç** ayında boşanmış cama döndüler heman.” (TaS: 3018)

“Üçüncü **oruç** bayramı günü...” (TaS: 3018)

“**Oruç** gecelerinde bunu adet

Edinmiş idi ol ehl-i saadet” (TaS: 3018)

“Öpüşme ile sınımaz imiş dostum **oruç**...” (TaS: 3018)

“a. **1.** din b. Tanrı’ya ibadet amacıyla yeme, içme vb. şeylerden belli bir süre veya biçimlerde kendini alıkoyma: ‘Eh, biz her vakit duamızı, orucumuzu eksik etmeyiz, çok şükür!’ -N. Cumalı. **2.** mec. Çok sevilen veya istenen şeylerden uzak durma.” (TS: 1819)

otlamak:³⁴⁶ *Ot* isminden türeyen fiilin TaS’da iki anlamı tespit edilmiştir. Fiilin temel anlamı olan ‘hayvan otla beslenmek’ tespit edilememiştir. Ancak TaS’da ‘otlanmak: ot yemek yayılmak’ olduğunu göre temel anlamın tespit edilemediğini kanıtlamaktadır. Sözcüğün mecazlaşma ve argo yoluyla anlam alanı genişlemiştir.

otlamak, (otalamak): 1. İlaçlamak, ilaç yapmak, tedavi etmek.

“... Bir reñç ki rahimde olur, anı **otalamak** avratlar işidir ve anın maymunlar yüreğinden artık dermanı olmaz.” (TaS: 3029)

2. Zehirlemek.

“Görünce hattını uşşak kendini **otalar**

Bitirdi gülşen-i hüsnün giyah-ı zehr-âlût” (TaS: 3030)

“(nsz) **1.** Hayvan, dolaşarak yerdeki ot, çimen, yaprak vb.ni yemek, yayılmak: ‘Çimenler üzerinde çocuklar oynuyor, kuzular otluyor.’ -H. R. Gürpınar. **2.** mec. Meşgul olmak: ‘Liseyi bitirmiş, üniversiteye gitmiş, birkaç sene otlamış orada, çakmış.’ -A. İlhan. **3.** argo Para ve emek harcamadan başkalarının sırtından geçinmek.” (TS: 1822)

otlanmak:³⁴⁷ *Otla-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcüğün argoda mecazlaşma yoluyla yeni bir anlam kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

otlanmak: Ot yemek, yayılmak.

“Buyyurdu ol arada kondu leşker

Ki **otlana** sulana anda atlar” (TaS: 3030)

“(nsz) **1.** Hayvan otlamak: ‘Geniş yaylalarında otlanırken sürüler / Çobanı kaval çalar, taşı topırağı güler’ -F. N. Çamlıbel. **2.** argo Para ve emek harcamadan başkalarının sırtından geçinmek.” (TS: 1822)

oturak:³⁴⁸ *Otur-* fiilinden türeyen ismin TaS’da dört anlamı tespit edilmiştir. TS’deki anlamlar incelendiğinde sözcüğün, daralmanın dışında yeni anlamlar kazandığı ve anlam genişlemesine uğradığı anlaşılmaktadır:

oturak (I): bk. oturak yeri; kış kaba et, kıynak.

“Makad [Ar.]: **oturak**” (TaS: 3033)

oturak (II), (oturağ): 1. Sabit, sakin, mukim.

“Ey oğul çünkü kocaldın, cejdeyle ki bir yerde **oturağ** olasın.” (TaS: 3031)

³⁴⁶ Bk. sözcükteki anlam daralması.

³⁴⁷ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

³⁴⁸ Bk. sözcükteki anlam daralması.

2. Oturacak yer.

“ol **oturakta** ki kullar oturmuş

Kılıcı harbeler elde götürmüş” (TaS: 3031)

3. Müteakit, emekli.

“Cemi Yeniçeri **oturakları**, korucuları bu mahalde oturup...” (TaS: 3032)

“a. 1. Oturulacak yer veya şey. 2. Alçak iskemle: ‘Üstüne konulan tandır oturağı çok kalın ve çok sağlam tahtadan fırınlanarak yapılmıştı.’ -A. Kutlu. 3. Bir şeyin yere gelen tarafı, taban. 4. Ördek. 5. İçkili, çalgılı ve kadınlı eğlenti. 6. Boru mengenesinin tezgâha oturduğu ve vidalandığı bölüm. 7. sf. Bacaklarında veya başka bir yerinde, gezmesine engel olacak bir özrü olduğundan hep evde oturan (kimse), kötürüm. 8. den. Kürekli teknelerde kürekçilerin oturduğu enli tahta.” (TS: 1824)

oturaklı: TaS’da sözcüğün somut bir anlamı tespit edilmiş ve tanıklanmıştır. Türkiye Türkçesinde sözcük daha çok aktarmalar yoluyla soyut anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

oturaklı: Etrafına göre basık, oturmuş.

“El-felak [Ar.]: İki tepe beyninde vaki alçak **oturaklı** düz yere denir.” (TaS: 3033)

“sf. 1. Sağlam gösterişli: ‘Çoğu dört köşe, kalın, oturaklı olan Arap üslubu minareler o ruhaniliği vermez.’ -R. H. Karay. 2. Yerinde sağlam duran. 3. Doğal yapısına, amacına uygun. 4. Yerinde ve sırasında söylenen, çarpıcı (söz). 5. mec. Saygı uyandıran, ağırbaşlı (kimse): ‘Seçmenleriniz sizin daha bir oturaklı, daha bir ağırbaşlı, daha bir ölçülü olmanız isterler.’ -H. Taner.” (TS: 1824)

oturmak: Clauson (1972: 150-151), sözcüğün temel anlamını ‘oturmak’ olarak verir anlamdaki genişlemeye dikkat çeker. Sözcüğün TaS’da sadece bir anlamı tespit edilmiştir. Ancak sözcüğün ET döneminden beri geniş anlamda kullanıldığı anlaşılıyor. Nitekim ET döneminde sözcük “*olur-*: oturmak, tahta oturmak, hüküm sürmek” (Özçelik 2010: 133) anlamlarında kullanılmıştır.

Fiil Türkiye Türkçesinde de TS’de görüleceği üzere genişlemiş anlamlarla kullanılmaktadır:

oturmak: Sakinleşmek, sükûnet bulmak.

“Nefsinin alavı söyündü, kibr ü ucb **oturmağa** başladı.” (TaS: 3034)

“(-e) 1. Vücudun belden yukarısı dik duracak biçimde ağırlığı kaba etlere vererek bir yere yerleşmek: ‘Bir sandalyenin üzerinde oturmuş, önüne bakıyordu.’ -S. F. Abasıyanık. 2. (nsz) Bu biçimde yerleştiği yerde kalmak: ‘Bakın, hikâye zordur, acımasız ve hoşgörüsüzdür. Oturursunuz ve başından kalkamazsınız.’ -T. Dursun K. 3. (-i) Uygun gelmek, ölçüleri tam olmak: ‘Ütüsüz ve beli oturmamış pantolonunu çaktı.’ -T. Buğra. 4. (-

de) Bir yerde sürekli olarak kalmak, ikamet etmek: ‘Aynı semtte oturdukları için komşu da sayılırlar.’ -B. Felek. **5.** (nsz) Hiçbir iş yapmadan boş vakit geçirmek, boş durmak: Böyle oturacağınıza çalışsanız olmaz mı? **6.** (nsz) Toprak veya yapı çökmek, aşağı inmek: Temelin bu tarafı on santim oturmuş. **7.** (-le) Biriyle beraber yaşamak: ‘O günden beri, enişte beyle oturuyorum.’ -S. M. Alus. **8.** Bir işi yapmakta olmak, bir işe başlamak üzere olmak: ‘Bu saat, kendimi bildim bileli sofraya oturma saatimizdir.’ -Y. Z. Ortaç. **9.** Yer almak, geçmek: Valilik makamına oturdu. **10.** (nsz) Benimsenmek, yerleşmek, kökleşmek: Gelenekler gün geçtikçe iyice oturdu. **11.** Belli bir yörüngede dönmeye başlamak: Uydu yörüngeye oturdu. **12.** Sıvı tortuları dibe çökmek, dipte toplanmak. **13.** (nsz) Herhangi bir durumda belli bir süre kalmak: ‘Arif gibi bir adamla çene yarışına girmek istememekle beraber susup oturamazdı.’ -M. Ş. Esendal.” (TS: 1825-1826)

oynamak: *Oyun* isminden türeyen fiil, Türkiye Türkçesinde anlam alanı genişleyen sözcüklerin başında gelir. Zira TS’de on sekiz anlam üstlenmiştir.

Ancak sözcük, TaS’da tespit edilen ‘harcamak’ anlamını Türkiye Türkçesinde devam ettirememiş ve anlam daralmasına uğramıştır:

oynamak: **1.** Harcamak.

“Zeliha eyitti: Dinim, dünyam anın yolunda **oynadım**.” (TaS: 3037)

2. Güreşmek.

“Etti: Güçlüce, pek artık yoruldum, bugün git, yarın gene **oynayalım**.” (TaS: 3037)

“(nsz) **1.** Vakit geçirme, eğlenme, oyalanma vb. amaçlarla bir şeyle uğraşmak: ‘Çimenler üzerinde çocuklar oynuyor, kuzular otuluyor.’ -H. R. Gürpınar. **2.** Kıvıldamak, hareket etmek. **3.** (-le) Bir şeyi sürekli evirip çevirmek veya sürekli olarak ona dokunmak. **4.** Bir film, oyun vb.nde rol almak: ‘Bütün rolleri, şahısların sesleri, tavırları, mimikleriyle tek başına oynamıştı.’ -Y. Z. Ortaç. **5.** Film gösterilmek: Bu akşam televizyonda hangi film oynuyor? **6.** Tiyatro eseri sahneye konmak: ‘Biris dedi ki bu iki perdelik bir oyun imiş, bitince ötekini oynayacaklarmış.’ -M. Ş. Esendal. **7.** Eşyanın herhangi bir parçası kıvıldamak, hareket etmek: ‘Birdenbire apartman kapısının oynadığını hissettim.’ -P. Safa. **8.** Sarsılmak, yeri değişmek: Depremde yapı oynadı. **9.** Sporla ilgili çalışmalara katılmak: Tenis oynamak. **10.** Müziğin gerektirdiği uyumlu hareketleri yapmak: ‘Ne oynadığı gazinonun ismini söyledi ne de danslarından bahsetti.’ -R. H. Karay. **11.** Büyük bir ustalık, beceri ve kolaylıkla bir işi yapmak. **12.** Değişiklik göstermek: Bunların fiyatı iki bin ile üç bin lira arasında oynar. **13.** (-le) Tehlikeye düşürmek: Benim sağlığımla oynama. **14.** Oyalanmak, gereği gibi yapmamak, boşuna vakit geçirmek. **15.** (-le) mec. Rastgele yön vermek, aldatmak: Talih bizimle oynuyor. **16.** (-le) mec. Herhangi birine karşı önemsemeyici davranışlarda bulunmak: Koca adamla oynamaya utanmıyor musun? **17.** mec. Tedirgin etmek, rahatsız edici davranışta bulunmak. **18.** mec. Değiştirmek, bozmak, tahrif etmek: ‘Borsada istediği gibi oynuyordu fiyatlarla.’ -N. Cumalı.” (TS: 1829)

oyuncu: Yapısı *oyun + cu* şeklinde olan sözcüğün TaS’da tespit edilen anlamı varlığını Türkiye Türkçesinde de devam ettirmektedir. Buna ek olarak sözcük sinema ve spor alanlarında terimleşmiş, mecazlaşma yoluyla ‘hile yapan’ anlamını kazanmış ve anlam genişlemiştir:

oyuncu: Rakkas, köçek.

“Pây-kûp [Fa.]: Rakkas ve **oyuncu**” (TaS: 3042)

“a. **1.** Herhangi bir oyunda oynayan kimse: ‘Oyuncuları meydana çağırıyor ve düdüğümü çalıyorum.’ -P. Safa. **2.** Sinema, perde veya bir gösteride rol alan sanatçı, aktör, aktris: ‘Hiç kibar sınıftan, asilzade bir gencin oyuncu olduğunu gördünüz mü?’ -P. Safa. **3.** sf. Oyuncu seven: Oyuncu kedi. **4.** sf. mec. Düzenci, hileci. **5.** sf. sp. Çok oyun yapan, oyundan oyuna geçen (kimse): Oyuncu bir pehlivan.” (TS: 1831)

ödül: TaS’da verilen tanıklardan anlaşıldığına göre sözcük sadece başarı sonucunda verilen ‘mükâfat’ anlamına geliyor. Ancak Türkiye Türkçesinde hem başarıya hem de iyiliğe ‘mükâfat’ anlamı vardır. Sözcüğün anlam alanı genişlemiştir.

öğdül, (öñdül): Mükâfat, yarış mükâfatı.

“Ki yüz bin yürüğü cömert er öttü

Bu meydan **öndülün** ol aldı gitti” (TaS: 3054)

“a. **1.** Bir başarı karşılığında verilen armağan, mükâfat: ‘Ödül, yarıştırmaya kurumlarını giderek ellerinde topluyorlar.’ -A. Ağaoğlu. **2.** Bir iyiliğe karşılık verilen armağan, mükâfat.” (TS: 1837)

öğrenmek:³⁴⁹ Clauson (1972: 114), sözcüğün *ögre-* fiilinin dönüşlü şekli olduğunu söyler ve sözcüğün anlam genişlemesine dikkat çeker. Biz de TaS ve TS’yi bu açıdan karşılaştırdığımızda fiilin anlam alanının genişlediği anlaşılıyor. Ancak sözcük genişlemeden önce yakın anlama geçiş yaşamıştır. Zira ‘alışmak’ anlamıyla ‘yetenek, beceri kazanmak’ anlamlarının karşılaştırılması bize bunu gösteriyor.

“**öğrenmek:** Alışmak, ülfet etmek, ünsiyet peyda etmek.

... İstanbul’a **öğrenen** adam bunda karar etse olur.” (TaS: 3060)

“(i) **1.** Bilgi edinmek: ‘Gerçi yeni nesil, eskiyi öğrenmekte bir fayda görmüyor ama ben gene de yazayım.’ -B. Felek. **2.** Bellemek. **3.** (nsz) Yetenek, beceri kazanmak: ‘Her şeye dikkatli baktığı için öğrenmişti.’ -R. H. Karay. **4.** Haber almak.” (TS: 1840)

öğretmek: *Ögre-* fiilinin ettirgen hali olan sözcüğün dönüşlü halinde meydana gelen genişlemeye benzer şekilde anlam genişlemesine uğradığı anlaşılıyor:

³⁴⁹ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

öğretmek: Alıştırmak.

“Bedenini ısıya ve sovuğa ve susuzluğa ve açlığa ve uykusuzluğa ve yatak yürümelü kişi ise yürümeğe, bunların gibi nesnelere **öğrede.**” (TaS: 3060)

“(-i, -e) **1. Bir kimseye bir konuda bilgi ve beceri kazandırmak:** ‘Böyle görünmesini öğretmişler, sağlam bir terbiye almış.’ -R. H. Karay. **2. Yetenek kazandırmak.** **3. Bilinmeyen bir konuda bilgi sahibi olmasını sağlamak:** ‘Bir şeyi bir adama öğretmek için öğretenele öğrenen arasında mutlaka ruhi bir yakınlık lazımdır.’ -B. Felek.” (TS: 1840-1841)

ölçü: *Ölç-* fiilinden türeyen isim 1. mecazlaşma yoluyla, 2. edebiyat ve müzik alanında terimleşerek yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

ölçü: endaze

“Endaze [Fa.]: **Ölçü**” (TaS: 3078)

“a. **1.** Bir niceliği, o nicelik için kabul edilmiş birimlerden birine göre oranlayarak değerlendirme, mizan. **2.** Bu değerlendirmede kullanılan birim, ölçme birimi: ‘Ziyanımsız, ölçülere sığmayacak kadar büyüktür.’ -R. E. Ünaydın. **3.** Ölçme sonucu bulunan rakam: Odanın ölçüsü. **4.** Belirlenmiş boyut: Elbise ölçüsü. Bel ölçüsü. **5.** Ölçüt. **6.** mec. Değer, itibar: ‘Şimdiki ölçülere uymaz bir biçimi vardı.’ -Y. Z. Ortaç. **7.** mec. Aşırı olmama, ılımlı, uygun olma durumu: Hiçbir şeyde ölçüyü aşmamalı. **8.** ed. Bir şiirdeki dizelerin hece ve durak bakımından denk oluşu, vezin. **9.** müz. Bir ezginin eşit bölümlere ayrılışı.” (TS: 1844)

ölmek: Clauson’a göre 8. yüzyılda toplumun yüksek dereceli insanları için *uç-* fiili; sıradan insanlar için *öl-* fiili kullanılırdı (1972: 125). Clauson’un açıklamalarından fiilin genelde canlılar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. TaS’daki tanık, cansız şeyler için de bu fiilin kullanıldığını gösteriyor ve sözcük anlam genişlemesi yaşıyor. sözcük Türkiye Türkçesinde de mecazlaşma yoluyla bu genişlemeyi sürdürmüştür:

ölmek: Erimek, çalkalanarak karıştırılmak.

“Gül suyun yumurda ağı zeyt ile **ölmüş** gül yağı karıştırı, bir pare ketan bezin ıslata yatacak üzerine koya.” (TaS: 3081)

“(nsz) **1.** Yaşamaz olmak, hayatı sona ermek, can vermek: ‘Şerefli insanlar olarak yaşayacak, şerefli insanlar olarak öleceğiz.’ -E. M. Karakurt. **2.** Bitki, solmak: Bu çiçekler dayanmaz, çabuk ölür. **3.** mec. Bazı sebeplerle çok sıkıntı veya acı çekmek. **4.** mec. Değerini, geçerliğini, gücünü yitirmek, kullanılmamak: Bu usul öldü artık.” (TS: 1846)

ölümcül: TaS’dan anlaşıldığına göre sözcük geçmişte canlı somut varlıklar için isim olarak kullanılıyordu. Ancak Türkiye Türkçesinde hem canlılar için hem de soyut şeyler için sıfat olarak kullanılmaktadır. Sözcüğün anlam alanı genişlemiştir:

ölümcül: Ölüm halinde bulunan.

“Ez-zimmü [Ar.]: Kefalet manasınadır ve fart-ı hüzálden **ölümcül** kertesine varmış insan ve hayvana denir.” (TaS: 3082)

“sf. **1. Ölümle sona erme ihtimali olan veya ölümle sona eren:** ‘Uslu yurttaşlar bu ölümcül sorumluluk karşısında her türlü direnişten vazgeçerler.’ -T. Uyar. **2. Can çekişen.**” (TS: 1848)

ömür: Sözcüğün temel anlamı Arapça sözlükte “ömür, yaşam” (ATS: 598), olarak verilmiştir. TaS’da da temel anlamıyla kullanılmıştır. sözcük bu kullanımını Türkiye Türkçesinde devam ettirmiş, ancak mecazlaşma yoluyla bir anlam daha kazanmış ve anlam genişlemiştir.

“**ömrü hiçe vermek:** ömrü telef etmek, heder etmek, boşa harcamak

“Şunun gibi melik tapardı haça

Ol nezeni **ömrü** verürdü hiçe” (TaS: 3086)

“a. **1. Yaşam:** ‘Yok yere geçirdim günü, ah nideyim ömrüm seni.’ -Yunus Emre. **2. mec. Çok hoş giden şey:** Bu adamın arkadaşlığı ömürdür.” (TS: 1849)

ön: Sözcüğün TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

ön: 1. Önce, mukaddem, evvel.

“Âkıl oldur kim işi **ön** anlaya

Belini ol iş sonıyçün bağlaya” (TaS: 3087)

2. İleri, üstün, makbul.

“Gizli kalmasın kim görklü ve berk rey ve tedbir, bahadırılıktan ve alplıktan **öndür** ve yiğraktır.” (TaS: 3089)

“a. **1. Bir şeyin esas tutulan yüzü, arka karşıtı:** ‘Arabam bir gece kulübünün önünde duruyor.’ -A. Ümit. **2. Bir şeyin esas tutulan yüzünün baktığı yer, karşı:** ‘Altmış yaşında anamın önünde sigara içmek istemezdim.’ -B. Felek. **3. Bir kimsenin ilerisi:** ‘Bir aralık önümüzden şarkı sesleri geldi.’ -S. F. Abasıyanık. **4. Yakın gelecek zaman:** Önümüz kış. **5. Giyeceklerin genellikle göğsü örten bölümü:** ‘Uçuk siyah renkli çarşaf pelerinin önu açık.’ -P. Safa. **6. Önce olan, ilk: Ön söz. Ön görüşme. 7. Civar, yöre:** Kanlıca önlerine geldiler. **8. sf. Benzerler arasında bakılan veya gidilen yönde olan:** ‘Ben, Anafartalar’da Mustafa Kemal’in bulunduğu en ön siperlerde de kurşun attım.’ -A. Gündüz.” (TS: 1850)

ötelemek: Fiilin geçmiş ve Türkiye Türkçesindeki tanımları karşılaştırıldığında yeni bir anlam daha kazandığı ve anlam alanının genişlediği tespit ediliyor:

ötelemek: İleri geçirmek.

“Güzar [Fa.]: Geçmek ve **ötelemek**” (TaS: 3132)

“(i) 1. Öteye götürmek. 2. Belli olmayan bir süre ertelemek.” (TS: 1862)

ötmek: Clauson (1972: 39-40), fiilin aslında kuşlar için bundan da diğer hayvanlar ve cansız nesnelere için kullanıldığını söylemiştir. Ayrıca insanlar için ‘çok konuşmak, anlamsızca konuşmak’ anlamında kullanılmasına da dikkat çekmektedir. İnsan için kullanılan anlamın genişlemesini devam ettirdiği anlaşılıyor:

ötmek (II): 1. Teke melemek.

“Nebh [Ar.]: kelb kimseye ürmek ve geyik böğürmek ve teke **ötmek** ve ilan kıjırmak”
(TaS: 3135)

2. Yüksekten atmak.

“Niceler let yidiler umarak lût

Katı **ötme** dıkarlar canına ot” (TaS: 3135)

“(nsz) 1. Kuş veya böcekler, değişik tonda ses çıkarmak: ‘Gelmiş o yaylanın baharı / öter bülbüller hoştur avazı.’ -Âşık Veysel. 2. Herhangi bir nesne sürekli ses çıkarmak. 3. Üflemeli çalgıların sesi çıkmak: Bu boru ötmüyor. 4. argo Anlamsız, boş konuşmak: ‘Onlar saçma sapan ötüp dururken, ben içimden şöyle düşünüyordum.’ -R. H. Karay. 5. argo Sarhoş kusmak. 6. argo Gizli bir şeyi söylemek.” (TS: 1863)

pabuç: Sözcüğün teknolojik gelişmelere bağlı olarak insandan doğaya aktarma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

babuc: Pabuç

“Başmak **babuc**” (TaS: 358)

“a. 1. Ayakkabı: ‘Ökçesi basık pabucunun içinde kara ve çatlak topuklu ayakları ellerinden ziyade ortadadır.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. 2. Masa, sandalye vb. mobilyaların ayaklarına takılan metal veya plastik eklenti. 3. fiz. İletken telleri elektrik birimlerine bağlayan veya cıvatalı bağlantıyı sağlayan parça. 4. mim. Bina kolonlarının temeldeki basma yüzeyinin geniş ve daha güçlü olarak yoğunlaştırılmış bölümü.” (TS: 1873)

pamuk: Farsçadan alıntı bir sözcüktür. Türkiye Türkçesi’nde komşuluk ilişkisine bağlı olarak anlam alanı genişlemiştir. Ayrıca sözcüğün, benzetme yoluyla ‘toz kümecikleri’ için de kullanılması genişlemenin bir başka göstergesidir:

pambuk, (banbık, panbık, panbuğ, panbuk, panmuk): Pamuk.

“Ferhamiden [Fa.]: **Panbuk** atmak ve ditmek” (TaS: 3177)

“a. 1. bit. b. Ebegümeçigillerden, koza biçimindeki meyvesi üç, dört, beş dilimli olan, sıcak bölgelerde yetişen tarım bitkisi (Gossypium). 2. Bu bitkinin tohumlarının çevresinde oluşmuş ince, yumuşak tellerin adı. 3. Bu tellerin işlenmiş biçimi: Yaraya pamuk koydu. 4. sf. Bu bitkinin işlenmiş biçiminden yapılmış: Pamuk iplik. Pamuk bez. 5. Yere serili halı, kilim vb. yaygıların üzerinde oluşan, uçuşabilen toz kümecikleri, hav.” (TS: 1878)

paralanmak: Fiil geçmişte somut anlamda kullanılmıştır. Ancak Türkiye Türkçesinde hem somut hem soyut anlamda kullanılmış ve mecazlaşma yoluyla anlam alanı genişlemiştir:

paralanmak: Parçalanmak.

“Bir gönleği giyse ol gönlek **paralanmazdı**” (TaS: 3179)

“(II) (nsz) **1.** Parça parça olmak. **2.** mec. Sıkıntı ve üzüntü içinde, olmayacak bir işle uğraşmak, didinmek. **3.** mec. Bir işte çok çaba ve özen göstermek.” (TS: 1885)

partal: Sözcük geçmişteki anlamının yanı sıra bir anlam daha kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

partal: İşe yaramaz (eşya).

“Üzerinden salup nuhûsetini

Partalın attı savdı sıkletini” (TaS: 3181)

“sf. **1.** Çok kullanılmaktan yıpranmış: ‘Vücudu eski partal esvapları içinde çarpık çurpuk eski bir değneğe dönmüştü.’ -H. E. Adivar. **2.** a. Abartılmış söz, yalan.” (TS: 1893)

pekiştirmek: *Pekiş-* fiilinin ettirgen şekli olan sözcük somuttan soyuta doğru bir seyir izlemiştir. Türkiye Türkçesinde somut anlamının yanı sıra mecazlaşma yoluyla yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

pekiştirmek, (bekiştirmek): Sağlamlaştırmak, kuvvetlendirmek, sıkılaştırmak.

“El-cüz [Ar.]: ... Ve bir nesneyi **pekiştirüp** muhkem eylemek manasınadır, düğümü muhkem çekip bağlamak gibi.” (TaS: 3183)

“(i) **1.** Sertleşmek, katılaştırmak. **2.** Sağlamlaştırmak, tahkim etmek. **3.** mec. Güçlendirmek.” (TS: 1907)

peklık:³⁵⁰ Sözcük, Türkiye Türkçesinde bir anlam daha kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

peklık: Sağlamlık, katılık, sıklık.

“Sehanet [Ar.]: Kalınlık, **peklık**, sıklık.” (TaS: 3185)

“a. **1.** Pek olma durumu. **2.** Kabız. **3.** Sağlamlık, dayanıklılık, direnç.” (TS: 1907)

petek: Nişanyan (2010: 490), sözcüğü ‘Ermenice *pe't'ak* arı kovanı; Orta Farsça *petak* sepet = Sankritçe *petaka* küçük sepet’ anlamlarında vermiştir. TaS’da sadece ‘zahire anbarı’ anlamında tespit edilmiştir. Ancak Nişanyan 16. yüzyılda ‘arı kovanı’ anlamını tespit etmiştir. TS’de verilen anlamlar incelendiğinde sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

³⁵⁰ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

petek: Çamurdan yapılan zahire ambarı.

“Patu [Fa.]: ... Ve sarpun ve **petek** tabir olunan zarfa denir ki çamurdan fiçi ve mancana tarzında yapıp içine galal korlar.” (TaS: 3193)

“a. **1.** Arıların yumurtalarını bırakmak ve bal depo etmek için yaptığı, düzgün altıgen ağızlı bal mumu yuvacıklar topluluğu. **2.** Bu yuvacıklar topluluğunun bal olmayanı. **3.** Isıtma tesisatında ısı dağıtımını, içinden sıcak su geçerek sağlayan dilim radyatör: Kalorifer peteği. **4.** mim. Minarelerde külah ile şerefe arasındaki bölüm. **5.** hlk. Balçıkta yapılan ve dikine duran sandık biçimindeki tahıl ambarı. **6.** hlk. Arı kovanı.” (TS: 1918)

piliç: TaS ve TS’de işleniş biçimi sözcüğün temel anlamını koruduğunu gösteriyor. *Pilicin* körpelik yönü gözetilerek argoda sözcük kız ve kadınlar için de kullanılmaktadır. Bu da sözcüğün anlam alanının genişlediğini ispatlamaktadır.

“**bülüç:** Piliç.

Gitmeğe ol gün tutar yüz karlağuş

Devlügeç gider ferah bulur **bülüç**” (TaS: 741)

“a. **1.** Tavuğun küçüğü, erginleşmemiş tavuk veya horoz. **2.** argo Genç, güzel ve alımlı kız veya kadın.” (TS: 1925)

pişirmek:³⁵¹ Sözcüğü *bış-* fiilinin ettirgeni olarak veren Clauson, asıl anlamın ‘olgunlaştır-’ olduğunu ancak genellikle ‘pişir-’ manasında kullanıldığını ve farklı anlamlarının da olduğunu söyler (Clauson 1972: 383). TaS ve TS karşılaştırıldığında sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

bışürmek, (bışirmek): 1. Pişirmek.

“Süciden olmuş sirke içinde veya süci içinde **bışüre**ler bışdükten sonra çıkaralar.” (TaS: 613)

2. Olgunlaştırmak.

“Katı ıssı su mideyi balgamdan yur ve öksürük maddesini **bışürür.**” (TaS: 614)

3. Beslemek, geliştirmek.

“Nesne bildim deyü **bışürme** heves

Aferiniş sanma budur cümle bes” (TaS: 614)

“(i) **1.** Bir besin maddesini gerektiği kadar ısıda tutarak yenebilecek bir duruma getirmek: ‘Ayşe Nine de onlara bir yorgunluk kahvesi pişiriyordu hem de denizcilerle yârenlik ediyordu.’ -Halikarnas Balıkçısı. **2.** (nsz) Isı etkisiyle belirli bir kullanıma elverişli duruma getirmek: Tuğla pişirmek. Çömlek pişirmek. **3.** mec. Çalışarak öğrenmek. **4.** mec. Olgunlaştırmak: ‘Feleğin nice cevir ve mihneti, nice aldanışlar, nice hayal ve ümit kırılışları beni pişirmeye kâfi gelmedi.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **5.** mec. Bunaltacak kadar ısıtmak, yakmak: Bu ceket beni pişirdi.” (TS: 1929)

³⁵¹ Bk. fiildeki anlam daralması.

püskürmek: Yansıma olan fiil, TaS’da tespit edilen anlama göre temelde sadece su için kullanılıyor. Türkiye Türkçesinde ise genel olarak sıvı şeyler için ve aktarma yoluyla soyut anlamda kızgınlık duygusu için de aynı fiil kullanılmaktadır.

püskürmek: (Su) fişkırmak.

“Ubüb [Ar.]: **Püskürü püskürü** akan su” (TaS: 3209)

“(i) **1. Ağzında bulunan bir sıvı veya toz durumundaki bir şeyi hızla savurarak dışarı çıkarmak. 2. (nsz) Yanardağ lav çıkarmak, indifa etmek. 3. (nsz) mec. Öfkeyi aniden dışarı vurmak:** ‘Yeniden yepyeni bir insan olmak için zaman zaman bir volkan hâliyle bir şeyler püskürüyordum.’ -S. F. Abasıyanık.” (TS: 1956)

raks: Arapça kökenli olan sözcük ‘dans’ temel anlamını devam ettirmektedir ve fizik biliminde terimleşmiş, anlam alanı genişlemiştir.

raks urmak: Raksetmek, oynamak, sıçramak.

“Sofi olan **raks** urur bal ile yağ üstüne

Arif olan can verir yufka dudağ üstüne” (TaS: 3210)

“a. esk. **1.** Bir tür dans: ‘Zil, şal ve gül. Bu bahçede raksın bütün hızı.’ -Y. K. Beyatlı. **2.** fiz. Salınım.” (TS: 1963)

resim: Arapça kökenli olan sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam alanı genişlemiştir:

resim urmak, (resim komak): Resmetmek, şekil çizmek, nakşetmek.

“Damarlar ve kalan sinirler ve geyrekler cümle yerli yerince bunlara **resim** kor tamam ol bir pare et gibi nesnede” (TaS: 3211)

“a. **1.** Varlıkların, doğadaki görünüşlerinin kalem, fırça gibi araçlarla kâğıt, bez vb. üzerinde yapılan biçimleri: ‘Konulu resim parçaları kendiliğinden ve doğru olarak yan yana gelivermiş, hikâye ortaya çıkmıştı.’ -T. Buğra. **2.** Bunu yapmak için gerekli yöntemleri öğreten sanat: ‘Türkiye’de resim bir müddetten beri soysuz bir sanat hâline gelmeye başladı.’ -O. S. Orhon. **3.** Fotoğraf: ‘Güzel İnebolu kızı, duvara yapıştırılan Gazi’nin resmine uzun uzun baktı.’ -A. Gündüz. **4.** huk. Bazı eşyadan ve işlerden alınan vergi veya harç: ‘Osmanlı Devleti’nin birçok vergi ve resimleri bu yüzden doğrudan doğruya yabancı alacaklıların cebine gider.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **5.** Tören. **6.** Açık gösterge, kesin sonuç.” (TS: 1975)

sağılmak: Sağ- fiilinin edilgen şekli olan sözcüğün anlam alanı genişlemiştir:

sağılmak: İplik gibi uzayıp gitmek.

“El-hayt [Ar.]: Yılan kısmı yeryüzünde tel gibi **sağılıp** gitmek manasıdır.” (TaS: 3229)

“(nsz) **1.** Sağma işine konu olmak. 2. Kumaş, kilim vb. bir yerinden iplik çıkıp sökülme: Kilimin kenarı sağıldı. **3.** Akmak, kaymak, aşağıya doğru hızla inmek: Yılan deliğe sağıldı.” (TS: 2004)

sağlamak: ³⁵² *Sağ* + *LA-* yapısında olan fiilin Türkiye Türkçesinde anlam alanı genişlemiştir.

sağlamak: Sağlamlaştırmak, sağlama bağlamak.

“İşini **sağlay**up şikeste eşel

Aldı ol kutlu evliyadan el” (TaS: 3240)

“(I) (-i) **1. Bir işin olması için gerekli durumu, şartları hazırlamak, temin etmek:**

“Süngerciler altı aylık kumanyalarını sağlamak için boğazlarına dek borçlandılar” -

Halikarnas Balıkcısı. **2. Elde etmek, sahip olmak:** “O sevimli yavru hâliyle sağladığı sempatinin büyük bir kısmını yitirmişti.” -Y. N. Nayır. **3. mat. Bir işlemin doğruluğunu**

ortaya koymak.” (TS: 2006)

sağlıksız: Sözcüğün Türkiye Türkçesinde mecazlaşma yoluyla bir anlam daha kazandığını tespit ettik. Zira sözcük temelde canlı varlıkların biyolojik durumları için kullanılırken, Türkiye Türkçesinde soyut şeyler için kullanılmaktadır:

sağlıksız: Hasta.

“Engiştal [Fa.]: **Sağlıksız.**” (TaS: 3241)

“sf. **1. Sağlık durumu iyi olmayan, sağlığı bozuk, sıhhsiz. 2. mec. Sağlam, doğru, güvenilir olmayan.**” (TS: 2007)

sakal: Eren (1999: 350-351), sözcüğün kökeni ilgili şu açıklamaları yapar: “*‘Erekeklere yanak ve çenede çıkan kıllar’... Eski çağlardan başlayarak kullanılır (sakal). Orta Türkçede sakal olarak geçer. Kumanca ve Kıpçakçada da sakal biçimi kullanılır.*” Temelde sözcüğün insan ve bazı hayvanların erkekleri için kullanıldığı anlaşılıyor. Türkiye Türkçesinde ise sözcük denizcilik alanında bir anlam daha kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

sakalından yedilmek: Hayvan yeder gibi sürüklenip götürülmek.

“Sarı İsmail haber verdiler: Molla sait **sakalından** yedilmiş geliyor dediler.” (TaS: 3252)

“a. **1. Yetişkin erkeklerde yanak ve alt çenede çıkan kılların tümü: ‘Sakalı kır, yaşı elliye aşkın fakat dinçti.’** -F. R. Atay. **2. Bazı hayvanlarda çene altında bulunan kılların tümü. 3.**

den. Gemi karinasında oluşan yosun, yapışan midye vb. yabancı madde.” (TS: 2011)

sakar: Sözcük Türkiye Türkçesinde temel anlamını devam ettirmektedir. Buna ek olarak hayvandan insan aktarma yoluyla yeni bir anlam kazanmış ve anlam genişlemiştir:

sakar: **1.** Alnında uğursuz sayılan nişan ve kendisinde bu nişan bulunan. ³⁵³

³⁵² Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

“Ey **sakar** koç benim nereden helak olacağım bildin.” (TaS: 3253)

2. Atın alnında olan beyazlık.

El-gurretü [Ar.]: At alnındağı **sakar** yani atın alnındağı aklık.” (TaS: 3254)

“El-gurretü [Ar.]: At alnındağı **sakar** yani atın alnındağı aklık.” (TaS: 3254)

“a. 1. Bazı hayvanların, özellikle atların alınlarında bulunan beyaz leke, küçük akıtma. 2. sf. Sık sık küçük, önemsiz kazalar yapan (kimse): ‘Orada ne babamın sakar hareketlerinden ne annemin çehresindeki hüznünden haberim olurdu.’ -Y. K. Karaosmanoğlu.” (TS: 2012)

saklamak: *Sak* isminden türeyen sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam alanı genişlemiştir:

saklamak, (sahlamak): Muhafaza etmek, sakınmak, himaye etmek, korumak, esirgemek.

“Söylemekten gıybet dilünüz **saklanuz**

Yohsa müzdün yazuğa döner anlanuz” (TaS: 3256)

“(i) 1. Elinde bulundurmak, tutmak: ‘Sarayın sükûnu bir kederli muammayı saklar gibi ağırdı.’ -İ. A. Gövsa. 2. (-i, -de) Kaybolmaması, görünmemesi için gizli bir yere koymak: Paralarını kasada saklıyor. 3. Görünmesine engel olmak, ortalıkta bulundurmamak. 4. (-i, -de) Bozulmadan doğal durumları ile durmasını sağlamak, korumak, muhafaza etmek: Eti buzdolabında saklamak. Peyniri tuzlu suda saklamak. 5. (-i, -den) Gizli tutmak, duyurmamak: ‘Batı, o büyük kaynaktan sık sık faydalanır ama iktibaslarını titizce saklar.’ - C. Meriç. 6. (-i, -e) Birine vermek için ayırmak: Bu kitabı size sakladım. 7. (nsz) mec. Korumak, esirgemek: Allah saklasın.” (TS: 2014-2015)

saksı: Sözcüğün TaS’ta verilen temel anlamı varlığını Türkiye Türkçesinde de devam ettirmektedir. TS’de sözcük için argoda bir anlam daha verilmiştir. Bu da anlamın genişlediğini göstermektedir:

saksı: Topraktan yapılmış kap kacak.

“Yavuzlar ve müfsidler arasında dostluk geç berkişür ve tiz kesilür, nitekim **saksı** avadanlığı kim tiz sınır ve hergiz ulaşmak kabul etmez.” (TaS: 3261)

“a. 1. Pişmiş toprak, plastik vb.nden yapılan, çiçek yetiştirmekte kullanılan kap: ‘Yaz kış yeşil, bir saksı ıtır pencerede.’ -A. M. Dranas. 2. argo Baş, kafa.” (TS: 2015)

saldurmak:³⁵⁴ *Sal-* fiilinin ettirgen şekli olan sözcük, öncelikli olarak başka anlama geçiş yaşamıştır. Daha sonra ise sözcüğün anlam genişlemesine uğradığı anlaşılıyor:

saldurmak: Biraktırmak, terkettirmek.

“Aşktır iki cihanı **salduran**

Aşktır hüsn yoluna yeldüren” (TaS: 3264)

³⁵³ Verilen beş tanıkda da uğursuzluk anlamı yoktur. Bu yüzden anlamın ‘alın beyaz olan at, inek, keçi’ olarak değiştirilmesi gerekir.

³⁵⁴ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

“(-e) **1.** Bir kimseye veya bir şeye karşı saldırı yöneltmek, zarar verici bir davranışta bulunmak, hücum etmek: ‘Bugün şu dakikada onlar hâlâ düşmana saldırıyorlardı.’ -H. C. Yalçın. **2.** Bir şey veya kimse üzerine saldırı yapılmasına sebep olmak. **3.** (-den) Gemi kalkmak için yelken açıp başını gideceği yola çevirmek. **4.** mec. Yıkıcı ve sert eleştiriler yapmak. **5.** kim. Etkisiyle eritmek: Asitler madenlere saldırır.” (TS: 2018)

salgın:³⁵⁵ *Sal-* fiilinden türeyen ismin temel anlamı TaS’ta tespit edilememiştir. Tespit edilen ‘vergi’ anlamı da Türkiye Türkçesinde eskimiş ve anlam daralmıştır. Ayrıca sözcük yeni anlamlar kazanarak anlam genişlemesine de uğramıştır.

salgun, (salgın, salkı (I)): Salma yoluyla alınan vergi, keyfi vergi.

“Tâvân [Fa.]: Ödek ve beğler **salgını**” (TaS: 3265)

“Kalan [Fa.]: Şirvan vilayetinde bir nevi **salgundur.**” (TaS: 3265)

“sf. **1.** Kısa zamanda çevredeki insan, hayvan veya bitkilerin büyük bir bölümüne bulaşan, müstevli: Salgın hastalık. **2.** a. tıp Bir hastalığın veya başka bir durumun yaygınlaşması ve birçok kimseye birden bulaşması: Tifo salgını. Kumar salgını. **3.** a. mec. Belli bir hareketin, davranışın, sözün toplumda yaygınlaşması. **4.** a. Bir şeyin bir yere girip her yanı kaplaması, istila: Çekirge salgını. **5.** a. esk. Gereğinde herkesten para veya mal olarak toplanan geçici vergi.” (TS: 2018)

salma: *Sal-* fiilinden kalıplaşmış isim. sözcük Türkiye Türkçesinde yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

salma: Başı boş, yularsız, serbest.

“Ve kimi **salma** yuntlar ve atlar muhabbeti duzağına tutulmuştur, şöyle kim kurtulmağa mecali yoktur.” (TaS: 3275)

“a. **1.** Salmak işi. **2.** Pirinçle pişirilen bir tür yemek: Midye salması. **3.** hlk. Genellikle köylerde işlerin görülmesi için ihtiyar heyetinin kararıyla her evden toplanması gereken para. **4.** Bazı köylü giysilerinde kolun yeninden sarkan kumaş parçası. **5.** Kuşların üretilmesine ayrılan oda. **6.** sf. Başboş gezen (hayvan): Salma sığır. **7.** sf. Sürekli akan (su). **8.** tar. Osmanlı Devleti’nde kol gezen kolluk eri.” (TS: 2021)

salt: “ ‘yalnız, tek, sırf’. Ağızlarda *zalt* ve *saltan* ‘yalnız, tek’ olarak da geçer. Eski kaynaklarda da *salt* biçimi kullanılır... Moğolcadan alındığı anlaşılıyor: Moğ *saltang*...” (Eren 1999: 353). Sözcüğün TaS ve TS’de anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında anlam genişlemesine uğradığı anlaşılıyor:

salt: Yalnız, sadece.

“... **Salt** atlular idi, yedekleri, süreklere yoğudu.” (TaS: 3288)

³⁵⁵ Bk. sözcükteki anlam daralması.

“sf. **1. İçinde yabancı bir öge bulunmayan, mutlak:** ‘Çelişkileri salt geleneklerin, törenin, eğitimin bir sonucu saymışızdır.’ -A. Ağaoğlu. **2. fel. İçine, kendisine yabancı hiçbir şey karışmamış, arı.** **3. zf.** Yalnızca: ‘Sanat adına konuşmakta kendinde hak gören, her konuştuğunu da salt doğrudur diye karşısındakine kabullendirmek isteyen kimseler sardı etrafımızı.’ -N. Cumalı.” (TS: 2022)

sapıtmak: TaS’daki tanıklar incelendiğinde fiilin gerçek anlamda kullanıldığı anlaşılıyor. Ancak TS’deki anlamlar incelendiğinde fiilin yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği göze çarpıyor:

sapıtmak: Yolu bir istikametten başka bir istikamete değiştirmek, çevirmek.

“Evimin sabika sahibi olan Nasrettin nam kimesne izin vermiş ki, ol suyu öte **sapıtup** yine memerrine ögtüre.” (TaS: 3313)

“(nsz) **1. Ruhsal bir düzensizlik içine düşmek.** **2. (-i) Şaşırmak.** **3. mec. Saçmalamaya başlamak:** ‘Bu harp başına vurdu galiba, sapıtmışsın sen.’ -R. Erduran. **4. tkz. Aklını bozmak.**” (TS: 2031)

sapma:³⁵⁶ *Sap-* fiilinden kalıplaşmış isim. TaS’ta temel anlamı tespit edilememiştir. Ancak tespit edilen ‘zızzak’ anlamı da Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır. Bununla birlikte sözcük yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

sapma: Zızzak.

“Karıncanın yuvasın ayağı ile kazar, dürlü dürlü **sapma** eyler, aşağılı yukarılı.” (TaS: 3313)

“a. **1. Sapmak işi.** **2. fiz. Serbest bir miktatsızlığın denge konumundayken gösterdiği doğrultudan geçen düşey düzlemlerle, bulunulan noktanın meridyen düzlemi arasındaki açı.** **3. fiz. Bir ışının saydam bir biçmeden geçtikten sonraki doğrultusu arasında oluşan açı.** **4. db. Bazı sözcüklerin kurallara göre almaları gereken biçimlerden uzaklaşması durumu:** Ben-ge > bene yerine bana, sen-ge > sene yerine sana olması gibi.” (TS: 2032)

sarılmak: *Sar-* fiilinin edilgen şekli olan fiilin temel anlamı TaS’da tespit edilememiştir. Ancak TS’de tespit edilen anlamlarla karşılaştırıldığında fiilin anlam alanı genişlemiştir:

sarılmak: Sarmak, kuşatmak, muhasara etmek.

“İkinci hisara **sarılu**p yirmi gün döğdüler.” (TaS: 3315)

“(nsz) **1. Sarma işi yapılmak:** ‘Ellerine sarıldım, öpüyorum, sorularımı tekrarlıyorum.’ -R. H. Karay. **2. (-e) Bir şeyin üzerine bir veya birkaç kez dolanmak:** ‘Yeldirmelerine sarılmış yanık yüzlü bir küme köy kadını hep birden trene ellerini uzatıyor, bağıırıyordu.’ -H. S.

³⁵⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

Tanrıöver. **3.** (-e) Kollarını dolamak, kucaklamak: ‘Sarıldığı gibi iki yanağından içtenlikle öpmüştü müdürü.’ -A. Kulin. **4.** Bütün gücü ile ele almak. **5.** Hemen yapmaya koyulmak, girişmek: ‘Hemen kaleme sarıldım, benim güzel kardeşim, sana geçen bir ayda başımdan geçenleri yazacağım.’ -M. Ş. Esenal. **6.** mec. Büyük bir istekle kendini vermek, benimsemek: ‘İkinci sınıfa geçtikten sonra derslerine daha fazla sarılmıştır.’ -F. R. Atay.” (TS: 2037)

sargı: Geçmişte sadece bez için kullanılan sözcüğün Türkiye Türkçesinde aktarma yoluyla anlamının genişlediğini tespit ediyoruz.

sarkı: Sargı.

“Dendi pervent [Fa.]: kumaş **sarkısına**, boğçaya: boğ” (TaS: 3316)

“a. **1.** Esnek bir maddeden yapılmış uzun, dar ve ince şerit. **2.** Bir elektrik makinesinde veya aracında aynı devreyi oluşturan iletkenlerin tümü. **3.** tıp Vücudun bir bölümünü yerinde veya baskı altında tutmak amacıyla uygun biçimde sarılmış şerit: ‘Kendisi ağır bir asker gölgesi, yalnız bir kolu beyaz bir sargı içinde.’ -H. E. Adıvar.” (TS: 2034)

sarma: *Sar-* fiilinden kalıplaşmış isim. TaS’ta sözcüğün bir anlamı tespit edilebilmiştir. Türkiye Türkçesinde ise sözcüğün yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır:

sarma: Bir çeşit güreşçi çelmesi.

“El-akl [Ar.]: ... Ve güreşçi hasmını **sarma** tabir olunan fend ile yıkmak manasındadır.” (TaS: 3318)

“a. **1.** Sarmak işi: ‘Evlerindeki düzensizliğin, yozlaşmanın ve erinçsizliğin her yanı sarmasının yaratıcısı annesiydi.’ -M. Uyguner. **2.** Saran, içine alan şey, zarf. **3.** ask. Çevirme. **4.** Lahana, pazı ve üzüm yaprağının hazırlanan içle sarılmasıyla yapılan etli veya zeytinyağlı yemek. **5.** mdn. Bir ayakta alınan paralel veya dik olarak dikmelerin üzerine yerleştirilen direk. **6.** sf. Sarılarak yapılan: Sarma yay.” (TS: 2039)

sası:³⁵⁷ Sözcük Eski Türkçe döneminden beri kullanılmaktadır (sasığ ‘pis kokan, kokmuş’) (Nişanyan 2010: 539). Sözcükte anlam genişlemesi vardır. Geçmişte koku duyusu için kullanılan sözcük Türkiye Türkçesinde ayrıca tat duyusu için de kullanılmaktadır.

sası: **1.** Fena, murdar.

“Ağam **sası** dinlü Gürcistan ağzında oturursun.” (TaS: 3324)

2. Pis kokulu.

“Gevder [Fa.]: Altı manası var, bir nevi su kuşudur eti **sası** ve bed-bûy olur.” (TaS: 3324)

³⁵⁷ Bk. sözcükteki anlam daralması.

“sf. **1.** Kūf ve çürük gibi kokan. **2.** Kokuşmuş. **3.** Tatsız.” (TS: 2041)

satı:³⁵⁸ *Sat-* fiilinden türeyen isim anlam genişlemesine uğramıştır. Nitekim TS’de verilen ikinci anlam yeni bir anlamdır.

satı, (satı): 1. Satış.

“Gelin ana yazınız hem bir biti

Muhkem olsun aramızda bu **satı**” (TaS: 3328)

2. Satın alınacak şey.

“**Satusu** pulun sogandır ya tere

Pul kaçan layık olusar gevhere” (TaS: 3329)

3. Pazar yeri.

“Bazar [Fa.]: Maruf satunun ismidir, satılacak yere eydürler.” (TaS: 3329)

“a. hlk. **1.** Satma işi, satış. **2.** sf. Adanmış.” (TS: 2041)

satmak:³⁵⁹ Clauson (1972: 798-799), sözcüğü büyük bir olasılıkla *sa-* fiilinin ettirgen hali olarak verir, temelde ‘satmak’ anlamına gelir, der. TS’ye göre sözcüğün öncelikli olarak anlam alanının genişlediği göze çarpmaktadır.

satmak: 1. Söylemek, nakletmek, dinletmek.

“Yine bu meclise de canın atar

Anda da her ne işittiyse **satar**” (TaS: 3328)

2. Baştan savmak.

“Neşemiz yok diye ağyarı bezimden **sattık**

Neyse mahfi kalıp ol mehle biz aldık **sattık**” (TaS: 3328)

“(i) **1.** Bir değer karşılığında bir malı alıcıya vermek: ‘Geniş arazisini parselleyip sattı.’ -T.

Buğra. **2.** (nsz) mec. Kendinde olmayan bir şeyi var gibi göstermek, taslamak: ‘Onun yerinde kim olsa bu kadar azamet satardı.’ -P. Safa. **3.** mec. Bir kimse, kendini veya başkasını olduğundan daha önemli, yetkili ve değerli göstermek. **4.** mec. Bir çıkar karşılığında bir şeyi gözden çıkarmak, feda etmek. **5.** argo Bir yolunu bularak birinden ayrılmak: Yanımdakini satamazsam size gelemeyeceğim.” (TS: 2042)

savaş: Clauson (1972: 793), sözcüğün kökünü *sav* ve sözcüğü *sava-* fiilinin işteş şekli olarak verir. Türkiye Türkçesinde ‘karşılıklı mücadele’ anlamının yanı sıra yeni bir anlam daha kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir. Kazandığı bu anlamda ‘hastalık, sosyal bir yara vs.’ ile mücadele vardır.

savaş: Kavga, muharebe, mücadele, harp, mukatele.

³⁵⁸ Bk. sözcükteki anlam daralması.

³⁵⁹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

“Konşu kapusun dinlerdi, işittiğin kovlardı, ara da **savaş** olurdu.” (TaS: 3333)

“Bilmeyen katındadır söz ü **savaş**

Her ki bildi bu işi oldu yavaş” (TaS: 3333)

“a. **1.** ask. Devletlerin diplomatik ilişkilerini keserek giriştikleri silahlı mücadele, harp, cenk: “Savaş yıllarıydı. Orta hâllilerin bile doğru dürüst yiyeceği yoktu.” -A. Kutlu. **2.** Uğraşma, kavga, mücadele. **3.** Bir şeyi ortadan kaldırmak, yok etmek amacıyla girişilen mücadele: Veremle savaş.” (TS: 2043)

sayışmak: *Say-* fiilinin işteş şekli olan sözcük Türkiye Türkçesinde yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

sayışmak: Birlikte hesap etmek, düşünmek.

“Bu kullar ile bu fikri danıştı

Buranın ardın önünü **sayıştı**” (TaS: 3350)

“(nsz, -le) **1.** Ödeşmek, hesaplaşmak, hesabına saymak, takas etmek. **2.** Çocuk oyunlarında sayı sayarak ebeyi belirlemek.” (TS: 2049)

saymak: Clauson (1972: 781-782), sözcüğün orijinal şekli olan *sa-* fiilinin her yerde kullanım dışı olduğunu ifade etmektedir. Sözcüğün TaS ve TS’de verilen anlam ve tanımları karşılaştırıldığında anlam genişlemesi meydana geldiği anlaşılıyor:

“**saymak: 1.** Tutmak, addetmek.

... Ademiler anı hayvandan **say**a.” (TaS: 3350)

“**2.** Bedel tutmak, bir şey yerine kabul etmek.

... Ol barmak ayrılmağının ağrısını ve meşakkatini dinlemeğe ve rahata **say**arlar.” (TaS: 3351)

“(-i) **1.** Bir şeyin kaç tane olduğunu anlamak için bunları birer birer elden veya gözden geçirmek, sayısını bulmak: “Nara sormuşlar: - Tanelerin kaç tane? Yiyenler saysın bana ne -demiş.” -B. R. Eyuboğlu. **2.** Sayıları arka arkaya söylemek: Birden ona kadar saymak. **3.** Herhangi bir sıraya koymak, herhangi bir sırada yer aldığını kabul etmek: Artık kışı geçti sayabiliriz. **4.** Herhangi bir şey, yerine koymak veya herhangi bir şey gözüyle bakmak, addetmek: “Her çiçekten bal eyledik / Arıya saydılar bizi” -Pir Sultan Abdal. **5.** Varsaymak, tutmak, farz etmek: “Elimi uzatsam benim olacak bir vazoya sırt çevirip başkasına kaptırınca onu benden çalınmış saymak neden?” -H. Taner. **6.** Arka arkaya söylemek, sıralamak: Birinin iyiliklerini saymak. **7.** Ödemek, peşin vermek: “İki bin lira saydı, bana bir küpe aldı.” -M. Ş. Esendal. **8.** mec. Geçer tutmak: Bunu saymam, sizi bir gün erkenden beklerim. **9.** mec. Değeri, üstünlüğü, yaşlılığı, yararlılığı dolayısıyla bir kimseye değer vermek, hürmet etmek: “Anam babamı nasıl saydı ise ben de kocamı öyle sayacaktım.” -M. Ş. Esendal. **10.** mec. Önemsemek. **11.** mec. Gibi görmek, kabul etmek: “Arzularını yapmayı

belli büyük bir külfet saydığımız bu küçük kalpler, saadetin kapısından girmeden felaketin ortasına yuvarlanıyorlar.” -A. Gündüz. **12.** mec. Hesaba katmak, dikkate almak: Bundan önce verdiğimi saymıyor musun?” (TS: 2050)

sefer: Arapça kökenli sözcük temel anlamını korumakla birlikte yeni iki anlam daha kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

sefer seferlemek: Sefere çıkmak, sefer halinde bulunmak.

“... Bin nefer piyade yazıldı, **sefer** seferledüklerince dirliğe mutasarrıf olup günde bir akça-i Osmani...” (TaS: 3361)

“a. **1.** Yolculuk: ‘Birçok gidenin her biri memnun ki yerinden / Nice seneler geçti dönen yok seferinden’ -Y. K. Beyatlı. **2.** Kez, defa: ‘Her seferinde muhakkak, neli olduğunu soruyordu kocasına.’ -E. Şafak. **3.** ask. Genellikle ülke dışına yapılan askerî harekât, savaşa gitme, savaş.” (TS: 2056)

seğirdim:³⁶⁰ *Seğirt-* fiilinden türeyen ismin öncelikli olarak anlam alanının genişlediği dakkat çekmektedir.

seğirdim: 1. Akın, hücum.

“Tâz [Fa.]: **Seğirdim** ki düşmana ederler” (TaS: 3361)

2. Koşma, koşuş.

“Seher yeli **seğirdimine** tana kalırdı.” (TaS: 3361)

3. Bir koşuşta alınan yer, mesafe

“Kendü diyarımızdan yer istedim bir at **seğirdimi** miktarı ve üç taş atımı yer bana tayin edildi.” (TaS: 3362)

“a. **1.** sp. Yaya koşusu. **2.** den. Top atıldığında kundağın geri tepmesi. **3.** Değirmene su veren oluğun eğimi. **4.** tar. Yeniçeri mutfaklarında kullanılan etleri taşıyan hayvanların ön ve arkalarında yürüyen yeniçeri.” (TS: 2057)

seki: Türkiye Türkçesinde aktarmalar yoluyla sözcüğün anlam alanı genişlemiştir:

seki (I), (sekü): Yerden biraz yüksek sedir, peyke şeklinde oturacak yer.

“Fazl, şehir kenarında bir mescit **sekü**sünde oturdu.” (TaS: 3372)

“(I) a. hlk. **1.** Oturmak için evlerin önüne taş ve çamurdan yapılan set. **2.** Oturulacak sedir biçiminde taş veya set. **3.** Toprak üstündeki yükseklik, doğal set, taraça. **4.** coğ. Akarsuların iki yakasındaki yamaçlarda, bazı deniz ve göl kıyılarında görülen basamak biçiminde veryüzü şekli, teras.” (TS: 2058)

sepetlik: Sözcüğün TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında anlam alanını genişlediği anlaşılıyor:

³⁶⁰ Bk. sözcükteki anlam daralması.

sepetlik: Göbekte kasık aralığı.

“Cebetü’l-batın [Ar.]: Göbekte kasık aralığıdır, **sepetlik** tabir olunur.” (TaS: 3386)

“sf. **1. Sepet yapmaya elverişli olan:** Sepetlik saz. **2. a.Yapılarda çıkıntı.** **3. hlk.** Göbekte çevresindeki karın bölgesi.” (TS: 2068)

sergen: Sözcüğün TaS’ta tespit edilen anlamı Türkiye Türkçesinde halk ağzında devam etmektedir. Buna ek olarak sözcük yeni bir anlam daha kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

sergen: Raf, kurutmak için meyva serilen yer.

“Er-raffü [Ar.]: **Sergen** dedikleri tahtadır ki Yörük evlerinde aykuru koyup üzerine süt sererler.” (TaS: 3392)

“Düstun [Fa.]: **Sergen** ki anda üzüm ve incir kuruturlar.” (TaS: 3392)

“a. hlk. **1. Raf.** **2. Nesnelere, insanlara gösterilmek, satılmak için sergilendiği camlı bölme veya yer, camekân, vitrin.**” (TS: 2070)

serpmek:³⁶¹ “*sep- ‘donatmak, tedarik etmek’ ve buna benzer... Osm. XIV. yüzyılda ‘serpmek’*” (Clouston 1972: 784-785). Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları incelendiğinde Türkiye Türkçesinde yeni bir anlam kazandığı ve anlamın genişlediği anlaşılıyor:

serpmek: 1. Bir tarafa sıyırmak.

“Nagah yüzünden örtüsünü **serpüp** cemaate yüzün dönderüp güldü.” (TaS: 3394)

2. Sıvazlamak.

“Sakkalını **serper** bıyığın burar yani kim

Beyem, nâibem ya bahadırven adım Şuca” (TaS: 3394)

“(i) **1.** Bir şeyi dağılacak biçimde dökmek, saçmak. **2.** Belli bir yere dağılacak biçimde dökmek: ‘Buzlarını atıp karabiberlerini serptikten sonra kadehleri iyice karıştırdım.’ -N. Cumalı. **3.** (nsz) Yağmur veya kar azar azar, ince ince yağmak, serpiştirmek: Yağmur serpiyor. Kar serpiyor. **4.** mec. Verme, saçmak.” (TS: 2074)

sıcak: ET döneminden beri sıkça kullanılan sözcüğün geçmişteki anlamların ek olarak yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

ısıcak, (issıcak): 1. Sıcak.

“Haline göre vaktında bişüreler, şerbet on direm ya on beş diram ısıcak su ile nâfi ola.” (TaS: 1972)

2. Sıcaklık, hararet.

“Geçmese ıssıcağı tâb-ı ruhu dildarın

³⁶¹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

Böyle germiyyeti olmazdı bizim hamamın” (TaS: 1974)

3. Hamam.

“El-hammam [Ar.]: Germâbe, ısıcak gibi.” (TaS: 1974)

“a. 1. sf. Yakmayacak derecede ısısı olan, yakmayacak kadar ısı veren, soğuk karşıtı: “Yorganın altında sıcak gözyaşları dökerek gecelerce beklemişti.” -O. Kemal. 2. sf. Isısı yüksek olan, çok ısınmış: ‘Kız kardeşim ikindiüzeri bana sıcak, limonlu bir çorba içirdi.’ -A. Gündüz. 3. Havadaki yüksek ısı: ‘Bu sıcakta arada bir şeyler içip yemeden çalışılmıyor.’ -N. Cumalı. 4. Sıcak yer: “Burası bir makine dairesi kadar sıcaktı.” -Y. K. Karaosmanoğlu. 5. Hamam. 6. sf. mec. Dostça olan, sevgi dolu: Sıcak bir karşılama. Sıcak bir yuva.” (TS: 2086)

sıkıntı: *Sık-* fiilinden türeyen ismin TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında anlam alanının genişlediği anlaşılıyor. Kazanılan anlamların hepsi soyuttur:

sıkındı, (sıkındı, sıkıldu): Sıkılarak çıkarılan meyva suyu, usare.

“Efşere [Fa.]: Usare mânasına, **sıkındı.**” (TaS: 3412)

“a. 1. İşsizlik, tekdüzelik, bezginlik vb. sebeplerden doğan ruhsal yorgunluk, cefa, eziyet: ‘İçinin sıkıntısını mümkün mertebe gizlemeye çalışarak, dereden tepeden konuşarak oyalandı.’ -P. Safa. 2. Bir bozukluğun, karışıklığın sebep olduğu etkili ve sürekli yorgunluk, mihnet: ‘Sıkıntı ve ızdırapla sağa sola döndüm.’ -A. Gündüz. 3. Yokluk ve parasızlığın yol açtığı geçim darlığı: ‘İhtiyarın bir para sıkıntısı içinde olduğunu o söylemeden ben keşfetmişim.’ -S. F. Abasıyanık. 4. Bulunmama durumu: ‘Yüklü servetini cömertçe harcamaması nedeniyle piyasada para sıkıntısı baş gösterdi.’ -İ. O. Anar. 5. mec. Sorun, mesele, sendrom, problem: ‘Atatürk öldüğü zaman Türkiye’nin ufak tefek sıkıntılar dışında hiçbir büyük problemi yoktu.’ -B. Felek.” (TS: 2092-2093)

sıkma: *Sık-* fiilinden kalıplaşmış isim. Sözcük, TS’de altı anlam üstlenmiştir; bu da anlam alanının genişlediğini gösteriyor.

sıkma: Daracık.

“Şol avratlar ki arkalarında libasları var amma gendüler çıplakdurlar yani giydikleri libaslarını gayet **sıkma** giymek ile...” (TaS: 3415)

“a. 1. Sıkmak işi: ‘Bu vicdan azabının demirden pençesi yüreğini sıkmaya başlıyordu.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. 2. Bir tür pantolon veya şalvar. 3. Bayat ekmeğin su ile ıslatılıp sıkılmasıyla elde edilen malzemeyi un, tuz ve suyla yoğurup hamur durumuna getirdikten sonra arasına kavrulmuş soğan, peynir konularak pişirilen bir yemek. 4. sf. Sımsıkı bağlanmış: ‘Sırtına giymiş sıkma sayayı / Yedeğine almış ağca mayayı’ -Halk türküsü. 5. sf. Sıkılmaya, suyu alınmaya elverişli (portakal). 6. hlk. Dar bir tür kadın yeleği.” (TS: 2094)

sınır: Rumcadan alınma sözcük geçmişte jeopolitik bir terim olarak kullanılmaktadır. Sözcük, Türkiye Türkçesinde bu anlamın yanı sıra yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

sınur komak: sınırlamak, hudut tayin etmek

“**Sınur** komakdürür tahdid [Ar.], yeni itmekdürür: tecdid” (TaS: 3455)

“a. **1.** İki komşu devletin topraklarını birbirinden ayıran çizgi, hudut. **2.** Komşu il, ilçe, köy veya kişilerin topraklarını birbirinden ayıran çizgi. **3.** Bir şeyin yayılabileceği veya genişleyebileceği son çizgi, uç: Bataklığın sınırı. Ormanın sınırı. **4.** Bir şeyin nicelik bakımından inebileceği veya çıkabileceği en alt ve en üst sınır, limit: ‘Hele bir de birkaç sünger bulabilse artık mutluluğunun sınırı olmayacaktı.’ -Halikarnas Balıkcısı. **5.** mat. Değişken bir büyüklüğün istenildiği kadar yaklaşabildiği durağan büyüklük, limit. **6.** mec. Uç, son.” (TS: 2096)

sıpa: Sözcük, Türkiye Türkçesinde temel anlamının yanı sıra hayvandan insana aktarma yoluyla yeni bir anlam kazanmıştır. Eşek yavrusunun küçüklüğünden kaynaklanan tatlılığı insana aktarılarak kullanılmış ve anlam genişlemiştir:

supa: Sıpa.

“Afuv [Ar.]: ... Eşek **supasına** denir.” (TaS: 3584)

“a. hay. b. **1.** Eşek yavrusu. **2.** Çocuk için sevgi ve şefkat duygularıyla kullanılan bir söz: ‘Sıpanın akli karıştı.’ -M. İzgü.” (TS: 2097)

sıyrmak:³⁶² Clauson (1972: 802), *sıdır-* fiilinin *sıd-* fiilinin ettirgen hali olabileceğini ifade etmiş ve ‘soymak, kazımak’ anlamlarını vermiştir. TaS ve TS karşılaştırıldığı zaman fiilin yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği göze çarpıyor:

sıyrmak: Sıyrılmak.

“İnsira [Ar.]: Kişinin gam ve gussası açılmak, inkişaf manasına ve ilan kavından **sıyırıp** çıkmak.” (TaS: 3464)

“(i) **1.** Hızla sürtünerek bir şeyin yüzünden bir parça soymak, koparmak veya üzerini hafifçe yırtmak: Çark elini sıyırdı. **2.** Sürtünerek veya çekerek bir şeyi yerinden almak, kaldırmak. **3.** Bir şeyin üstündeki örtüyü çekerek almak veya açmak: ‘Genç adam ceketini çıkardı, kolunu sıyırdı, uzattı.’ -P. Safa. **4.** Çekerek çıkarmak: Kılıcını sıyırdı. **5.** Kazıyarak, silerek üzerinde veya içinde hiçbir şey bırakmamak: Tabağı sıyrmak. Eti sıyrmak. **6.** Hafifçe dokunarak geçmek: Kurşun başını sıyırıp geçti. **7.** mec. Akıl sağlığını kaybetmiş olmak. **8.** mec. Çekip kurtarmak: ‘Hem o kız on gündür, yağmurlarla beraber devam eden çökkünlüğünden beni sıyırıp kurtaracak kudrette mi?’ -R. H. Karay.” (TS: 2105)

³⁶² Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

sızı:³⁶³ *Sız-* fiilinden türeyen ismin temel anlamı TaS'ta tespit edilememiştir. Tespit edilen anlam Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır. Ayrıca biyolojik ağrı anlamının yanı sıra mecazlaşarak ruhsal ağrı anlamını da kazanmış ve anlam genişlemiştir:

sızu: Ayakkabılarda kösele ile yüz arasına konulup dikilen deri şeridi.

“Egaze [Fa.]: Ve astarlık meşin. Türkide **sızu** derler ki başmakçılar gönle postu arasına koyup dikerler.” (TaS: 3468)

“a. **1.** Hafif ve ince ağrı: ‘Fakat her an, her an yine / İçimde aynı sızı’ -H. F. Ozansoy. **2.** mec. Ruhsal acı, ızdırıp: ‘Depremlerin acısını sızısını belirtmek de adı sanı bilinmez köylü şairlere düşer.’ -B. R. Eyuboğlu.” (TS: 2106)

sindirmek: *Sin-* fiilinin ettirgen şekli olan sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam alanı genişlemiştir:

sindirmek: Hazmetmek, yediğini eritmek.

“El-hazm [Ar.]: Sinirmek, **sindirmek** yediğini eritmek.” (TaS: 3476)

“(i) **1.** Sinmesini sağlamak veya sinmesine sebep olmak: ‘Kartal burunlu, kalın kaşlı, çember sakallı ihtiyar, Sertman’ı biraz sindirdi.’ -H. E. Adivar. **2.** Yenilen besin maddesini sindirim sisteminde gereken değişikliklere uğratarak kana karışabilir bir duruma getirmek, hazmetmek: ‘Hoca, sabahleyin bir bahçıvanın ikram ettiği turp salatasını henüz sindirememişti.’ -M. Yesari. **3.** mec. Kendine mal etmek, anlayışla karşılayıp benimsemek: ‘Bir de o düşünceleri gerçekten sindirmiş bilginlerin, bilge kişilerin tutumuna bir bakın.’ - N. Cumalı.” (TS: 2116)

sinek: Eski çağlardan sıkça kullanılan sözcük, Türkiye Türkçesinde temel anlamının yanı sıra yeni bir anlam daha kazanmıştır:

siñek üşelecek: Sinek kovacak yelpaze.

“... Şol kimseye benzer ki... eline sinek üşelecek alup halkın **sineğ**in üşeler.” (TaS: 3476)

“a. **1.** hay. b. Çift kanatlılardan, birtakım uçucu böceklerin genel adı. **2.** İskambil kâğıtlarının siyah renkte yoncayı andırması, ispatı.” (TS: 2116)

sinirlemek: *Sinir* kökünden türeyen fiil yeni bir anlam daha kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

siñirlemek: Hareket edemez hale koymak için vurup ayak sinirini kesmek.

³⁶³ Bk. sözcükteki anlam daralması.

“Hakir bir atın önün alıp da gözüne bir hadenk-i Rumi urunca at depesin yere dikip oku kırıp kalkerken kılıçla atı kış ayaklarından **sivri**leyp artık davranmadan kaldı.” (TaS: 3478)

“(i) **1. Etin içindeki kas kırışlerini ve kalın zarları ayıklamak.** **2.** Savaşlarda, hasmın altındaki atın art ayak kırışlerini kılıçla kesmek. **3.** hlk. Sindirmek, hazmetmek.” (TS: 2118)

sivri: Sözcük, Türkiye Türkçesinde özellikle mecazlaşma yoluyla yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

sivri: Sivri.

“Pere-ser [Fa.]: Ucu **sivri** kemük, feraşe manasına.” (TaS: 3489)

“sf. **1.** Ucu keskin ve batıcı olan: ‘Sivri gagasından sözcükler çıkarken sanki birer ok oluyordu.’ -Ö. Seyfettin. **2.** Ucuna doğru gittikçe incelen: ‘Gösterip sivri uzun dişlerini bir daha / Bir zehirli ok gibi attı bana kahkaha’ -E. B. Koryürek. **3.** a. hay. b. Palamut. **4.** mec. Genel tutumun veya geleneklerin dışında kalan, göze batıcı özelliği olan, aşırı: Sivri uçlar. Sivri bir adam.” (TS: 2124)

soğuk:³⁶⁴ Sözcük geçmişte duyu organlarıyla alakalı iken, dolayısıyla fiziksel bir anlama sahipken Türkiye Türkçesinde mecazlaşma yoluyla yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

sovuk: Soğuk.

“Şimal yeli ese başladı ve **sovuk** yavlak katı oldu...” (TaS: 3521)

“a. **1.** Isının üşütecek kadar az veya düşük olması durumu: ‘Karın soğuğu başka bir tür soğuktur.’ -S. F. Abasıyanık. **2.** sf. Isısı düşük olan, sıcak karşıtı: ‘Bu el soğuktu ve titriyordu.’ -P. Safa. **3.** sf. Üşütecek derecede ısısı olan: ‘Güneşli, soğuk bir gündü.’ -S. F. Abasıyanık. **4.** sf. mec. Duygudan, sevgiden yoksun olan, yakın ve içten olmayan, ilgisiz: ‘Soğuk tavırla birbirlerini selamlayıp uzaklaştılar.’ -R. H. Karay. **5.** sf. mec. Sevimsiz veya yersiz, antipatik: ‘Bu soğuk, yavan sözler zevkimi rencide ediyordu.’ -H. C. Yalçın. **6.** sf. mec. Cinsel istek duymayan: Soğuk bir kadın. **7.** zf. İlgisiz, sevimsiz bir biçimde veya memnuniyetsizliğini belli ederek.” (TS: 2130)

soluğan: *Suluk* kökünden türeyen isim temel anlamının yanı sıra denizcilikte terimleşmiş ve anlam alanı genişlemiştir:

soluğan: Sık sık soluyan, çok soluyan.

“Demâber [Fa.]: **Soluğan** yani ol kimesne ki kef kef soluya.” (TaS: 3506)

“sf. **1.** Nefes darlığına tutulmuş. **2.** a. den. Uzaklarda esen rüzgârdan sonra başlayan dalga hareketi: ‘Adaların kıyılarına gürleyen açık deniz soluğanları, ıssız koylara ak bir çizgi çekmişler.’ -Halikarnas Balıkcısı. **3.** hlk. Sık soluyan (hayvan): ‘Karakolun hizası

³⁶⁴ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

dönülürken sakağılı, soluğan, bir deri bir kemik beygirlerden biri kütte dek çatlayıverirdi.’ - S. M. Alus.” (TS: 2135)

soygun:³⁶⁵ *Soy-* fiilinden türeyen isim komşuluk ilişkisine bağlı olarak yakın anlama geçiş yaşamıştır. TaS’taki tanığa göre anlam ‘soyguna uğramış’ kişi iken Türkiye Türkçesinde vakıanın adı olmuştur. Ek olarak sözcük yeni bir anlam daha kazanmış ve anlamını genişlemiştir.

Sözcük anlamlarından birini kaybetmiş ve sözcüğün anlam alanını daralmıştır.

soygun, (soykun): 1. Soyulmuş, soyguna uğramış.

“Nâgâh bir gün gördüki sinkunlar geldi ve **soykun**lar erişti.” (TaS: 3525)

2. Birisinin üzerinden soyulan (elbise).

“Mesela, bir kimesne bir kafir katleylerse **soygunu** anın olsun diye...” (TaS: 3525)

“a. **1.** Genellikle çete durumunda bir araya gelmiş haydutlar tarafından yapılan silahlı hırsızlık. **2.** Hiçbir emek harcamadan ve yolsuz olarak elde edilen büyük kazanç, vurgun.” (TS: 2146)

soyunmak: *Soy-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcüğün Türkiye Türkçesinde yeni bir anlam kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır:

soyunmak: İçinden çıkmak.

“Döşeğinden **soyunup** örü durdu

Kadıdan yana yöneldi yüğürdü” (TaS: 3530)

“(nsz) **1.** Üstündeki giysilerin bir bölümünü veya tümünü çıkarmak: ‘Islıkla, hafif şarkılar mırıldanarak soyunuyorum.’ -Y. Z. Ortaç. **2.** Mevlevilikte tarikata girmek. **3.** (-e) mec. Kendini herhangi bir biçimde göstermeye, bir işi, bir mesleği yapmaya girişmek.” (TS: 2147)

sömürmek:³⁶⁶ Türkiye Türkçesinde fiilin, temel anlamının yanı sıra mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır:

sömürmek, (sümürmek): Bir şey bırakmamak üzere yemek veya içmek, iştihâ ile yemek.

“Harap eyledi dağın çevre yanın

Sümürdü yedi ol yerde kalanın” (TaS: 3536)

“(-i) **1.** Üretim araçları sahipleri, başkalarının emeğine ve onların yarattıkları değerlere el koymak. **2.** Bir ulus veya devlet, diğer bir ulusun veya devletin doğal kaynaklarından, ekonomik değerlerinden çıkar sağlamak. **3.** Yiyecek içeceğin hepsini birden yiyip bitirmek, silip süpürmek. **4.** Dudaklarını yapııştırarak soluğu ile çekip içmek. **5.** mec. Bir kimseden

³⁶⁵ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

³⁶⁶ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

veya bir şeyden haksız ve sürekli çıkarlar sağlamak: ‘Batı, beynini sömürdüğü insanlara kendi uyruklarına sağladığı konfordan pay verip gönül alır.’ -H. Taner.” (TS: 2150)

sönük: *Sön-* fiilinden türeyen sözcük, temelde ateşle ilgili kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde sözcüğün temel anlamının yanı sıra mecazlaşma yoluyla anlam alanı genişlemiştir:

söynük, (söynüklü): Sönük, sönmüş olan.

“Ol çırağı kim Huda Ruşen kıla

Söynük isteyen kişi bînar ola” (TaS: 3544)

“sf. **1.** Sönmüş olan: ‘Karşımdaki duvara takılmış iki ampulden biri sönüktü ve bir gözü kırılmış bir insan gibi bana bakıyordu.’ -K. Bilbaşar. **2.** Parlaklığı, hızı az veya azalmış olan, etkisiz, zayıf. **3.** mec. Göze çarpmayan, dikkat çekmeyen, silik: ‘Bu şehirde satışı bini geçmez, yerli lisanlarda sönük cerideler çıkar.’ -Y. K. Beyatlı.” (TS: 2150)

söz almak: Deyimin geçmişe göre yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

söz almak: Söz dinlemek.

“Etiler sabreylegil **söz** almadı

Cehdedip hot maksut ele girmedi” (TaS: 3550)

“**1)** konusmak için toplantı başkanından izin almak, konuşmaya başlamak: Toplantıda ilk olarak başkan söz aldı. **2)** birinin bir işi yapacağını kesin olarak bildirmesini sağlamak: İşimin yapılacağı konusunda bakandan söz aldım. **3)** erkek tarafı oğullarıyla evlendirmek üzere kızın ailesinden olumlu cevap almak.” (TS: 2153)

sulak: *Sula-* fiilinden türeyen sözcük bir anlam daha kazanmış ve sözcüğün anlam alanı genişlemiştir:

sulak: Su alınacak, su içilecek yer, suvat.

“Durağım Ravza-i Rıdvan içinde

Sulağum Çeşme-i Hayvan içinde” (TaS: 3572)

“sf. **1.** Suyu olan, suyu bol (yer): ‘Sulak bir sazlığın başında, önümüze bir kaplumbağa çıkmıştı.’ -O. C. Kaygılı. **2.** a. Kuşlar için su konulan küçük kap.” (TS: 2168)

sulanmak: *Sula-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır:

sulanmak: Su tedarik etmek, su almak, su ihtiyacını gidermek.

“Pes kuyular kazıp **sulandılar** ve atların suvardılar.” (TaS: 3573)

“(nsz) **1.** Sulama işi yapılmak: ‘Sulandıkça canlanan bir nergise gösterilebilecek özenle yaralarını sardı onun.’ -R. Mağden. **2.** Sulu duruma gelmek: ‘Geceye doğru kar sulanıyor ve

gevşiyor.’ -A. İlhan. **3.** Suyu çoğalıp yoğunluğu azalma: Kanı sulandı. **4.** Göz yaşarmak: ‘Otomobilde bir şey kaçtığı için durmadan gözü sulanıp akıyor.’ -R. N. Güntekin. **5.** mec. Ciddiyetini, ağırlığını kaybetmek. **6.** (-e) argo İmrendiğini açığa vurmak: Bizim çiçeklere sulandı. **7.** (-e) argo Birine karşı duyulan cinsel isteği kendisine sezdirmek, yeşillenmek.” (TS: 2169)

sulu:³⁶⁷ Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında Türkiye Türkçesinde anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır. Özellikle kazandığı mecazi anlam dikkat çekmektedir.

sulu (I): Taze, solmamış.

“Şadâp [Fa.]: **Sulu** ve taze sebze” (TaS: 3574)

sulu (II): Su taşımakta kullanılan.

“Hemin anlayana bu mani yeter

Ki ahir **sulu** senek suda yiter” (TaS: 3574)

“sf. **1.** Suyu olan, içinde su bulunan, **koyu** karşıtı: ‘Eczanede acaba nane suyu yahut zararsız bir sulu ilaç var mıdır?’ -R. N. Güntekin. **2.** Suyu çok olan: ‘Onun getirdiği kızarmış eti, şarabı, iri ve sulu elmaları acele yuttu.’ -Ö. Seyfettin. **3.** İçine su katılmış, sulandırılmış olan: Sulu süt. **4.** mec. Yersiz şakalar yapan, söz ve davranışları ile çevresini tedirgin eden veya gereksiz iltifatlarda bulunan (kimse): ‘Ben diyor, akşamdan beri onu kolluyorum. Bilirim sarhoşluğu suludur.’ -M. Ş. Esendal.” (TS: 2170)

suluk: Sözcüğün Türkiye Türkçesinde özellikle terimleşerek anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır:

suluk (I): :Su kabı, su birikmiş yer.

“Kaçan anın neveti olsa hicir yerindeki su kuyusuna, kim Semud kavminin **suluğu** ol idi, başın urup içerdi.” (TaS: 3574)

suluk (II): Gemde atın çenesini içine alan halka.

“Legan [Fa.]: **Suluk** ve uyan” (TaS: 3575)

“a. **1.** Öğrencilerin okula su götördükleri kap. **2.** Kuş kafeslerinde su konan kap. **3.** Tavukların su gereksinimlerini karşılamak üzere uzun, yuvarlak, küçük çanak veya damlalıklı biçimlerde değişik malzemeden yapılmış yarı otomatik veya otomatik düzen. **4.** Büyükbaş hayvanların barındığı yerlerde su içmelerini kolaylaştıran küçük tekne veya havuz: ‘Ahırlarda her iki hayvandan birine suluk yapılması gerektiği de vurgulanmış.’ -T. Dursun K. **5.** sp. Yarışçıların su, glikozlu su, çay veya meyve suyu koymalarına yarayan kap. **6.** tıp Küçük çocukların başlarında, yer yer saç dökülmesi ve kabartılarla beliren bir deri hastalığı. **7.** hlk. Oda içinde yıkanmak için ayrılmış küçük yer, gusülhane.” (TS: 2170)

³⁶⁷ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

sunmak:³⁶⁸ Clauson (1972: 834), sözcüğün temelde geçişli olarak ‘biri için elini uzatmak; birine takdim etmek’ daha sonra da geçişsiz olarak ‘uzanmak’ anlamlarına geldiğini ifade eder. Fiilin TaS ve TS’deki örnekleri karşılaştırıldığında ise öncelikli olarak anlam daralması dikkat çekmektedir. TaS’ta üçüncü sırada verilen anlam Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşerek daralmıştır.

TS incelendiğinde ise fiilin iki yeni anlam kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

sunmak: 1. Uzatmak.

“**Sundu** Yusuf kamçıyı Zeliha alıp

Ah kıldı düştü kamçı oda yanıp” (TaS: 3577)

2. El uzatmak, uzanmak.

“Yiyesi önüne gelicek Süheyl

Gönülsüz **sunar** idi, etmezdi meyl” (TaS: 3580)

3. Saldırmak, hamle etmek, hücum etmek.

“Şecidir o kadar kim **sunar** Hezir-sıfat

Olursa saff-ı aduv cümle Rüstem ü Kişvad” (TaS: 3582)

“(i, -e) **1.** Bir büyüğe veya nezaket gereğince bir kimseye bir şeyi vermek, arz etmek, yollamak, göndermek, takdim etmek: ‘Bu küçük hadiseyi devlet adamlarımıza bir müşahede olarak sunuyorum.’ -B. Felek. **2.** Tanıtmak, bilgi vermek amacıyla çeşitli yöntemler kullanarak bir konuyu dinleyenlere aktarmak. **3.** Radyoda, televizyonda, bir eğlence yerinde programı takdim etmek.” (TS: 2172)

susak:³⁶⁹ Sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlemiş olduğu anlaşılmaktadır.

susak: Tahta kova, su kabı, maşraba, çomça.

“Dedi bir kuluna **susağı** batır

Şu havza vü içmeğe bir su getir” (TaS: 3586)

“a. hlk. **1.** Su kabağından yapılmış veya ağaçtan oyulmuş maşraba. **2.** sf. Susamış olan, susayan. **3.** sf. mec. Salak, aptal.” (TS: 2174)

su yolu: Tamlamanın Türkiye Türkçesinde anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır:

su yolu: İdrar yolu.

“Artık yiylirse **su yoluna** ziyan eyler.” (TaS: 3602)

“a. (su'yolu) **1.** Sutaş. **2.** Bazı kâğıtların dokusunda bulunan, ışığa tutulduğunda görülebilen çizgi, resim veya yazı, filigran. **3.** Kâğıt üzerine konulan noktaların aralarını çizgilerle

³⁶⁸ Bk. sözcükteki anlam daralması.

³⁶⁹ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

birleştirerek oynanan bir çocuk oyunu: “Biz, su yolu oynar gibi kasabanın dar ve karışık sokaklarında...” -R. N. Güntekin.” (TS: 2177)

“a. mim. Künk veya demir boru ile yapılmış oluk.” (TS: 2177)

sürgü: *Sür-* fiilinden kalıplaşmış isim. Sözcük, TaS’ta tespit edilen anlamlarının yanı sıra Türkiye Türkçesinde yeni anlamlar kazanmış, böylece sözcüğün anlam alanı genişlemiştir:

sürgü, (süreğ II): 1. Tarlanın, yerin toprağını düzelterek âlet.

“El-misvat [Ar.]: Yerin otun giderip düzelterek alet, ekinciler **sürgü** derler.” (TaS: 3629)

2. Mala.

“Male [Fa.]: **Sürgü**, alet-i dülger.” (TaS: 3630)

“a. 1. Kapının kapanması için arkasına yatay olarak yerleştirilen demir veya ağaç kol, tırkaz, sürme: ‘Ne var ki banyo kapısının sürgüsü tutuk, kilidi de kırık olduğundan, kolu indirerek dışarı çıkmayı başarmıştı her seferinde.’ -E. Şafak. 2. Sürülmüş tarlayı bastırmak ve düzeltmek için kullanılan, taştan veya ağaç kütüğünden tarım aracı, tapan. 3. Sıvayı bastırıp düzeltmek için kullanılan büyük mala. 4. Hastanın büyük ve küçük abdestini yapabilmesi için altına sürülen kap. 5. Çoğu kez bölümlere ayrılmış bir çubuk üzerinde veya bir cetvelin, bir kumpasın ortasına açılmış bir oluk içinde kayabilen sivri uç veya küçük lama.” (TS: 2184-2185)

sürtünmek:³⁷⁰ *Sürt-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır:

sürtünmek: Sürünmek.

“Haziden [Fa.]: İmeklemek ve aheste aheste gitmek ve **sürtünmek** ve karnı üzerine **sürtünmek** ve tayınmak.” (TaS: 3634)

“(e) 1. Geçerken değmek, sürünmek: ‘Hasta gene duvarlara sürtünerek kendini alt katın merdivenlerine attı.’ -P. Safa. 2. (nsz) mec. Başiboş, amaçsız dolaşmak. 3. (nsz) mec. Kavga etmek için sebep aramak.” (TS: 2187)

sürülmek: *Sür-* fiilinin edilgen şekli olan sözcüğün mecazi bir anlam kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

sürülmek: Devam etmek, sürülüp gitmek, sürüp gitmek.

“... Bu dediği Osman neslidir işte **sürülip** gideyorur.” (TaS: 3635)

“(e) 1. Sürme işine konu olmak veya sürme işi yapılmak. 2. mec. Uzaklaştırılmak, nefyedilmek: ‘Bir süre sonra müdürle iki öğretmenin ayrı ayrı yerlere sürüldüklerini öğrendim.’ -E. Bener.” (TS: 2188)

³⁷⁰ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

sütlü: Sözcüğün temel anlamının yanı sıra yeni bir anlam kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

sütlü: Emzikli.

“Şehirde ne kadar **sütlü** hatunlar var ise getirdiler.” (TaS: 3639)

“*sf.* **1.** İçinde süt bulunan, sütle yapılan: “Bir kanepeye oturdum, bir sütlü kahve ismarladım.” -Y. K. Beyatlı. **2.** Süt veren, sağmal: *Sütlü inek.* **3.** Taneleri sertleşmemiş, yumuşak taneli (mısır, buğday vb.). **4. a.** *Sütlaç.*” (TS: 2191)

süzek: *Süz-* fiilinden türeyen isim sinema alanında yeni bir anlam kazanmış ve terimleşmiştir:

süzek, (süzgü): 1. Süzgeç.

“Bilirsin ki buna çoban **süzeg**i derler, zira çoban bununla südün süzer.” (TaS: 3640)

2. Testinin ağzına bağlanan tül bent.

“Fidam [Ar.]: Desti ve bardak ağzına bağladıkları bez paresidir ki **süzek** tabir olunur.” (TaS: 3641)

“a. **1.** hlk. Süzgeç. **2.** sin. Işığın önüne konulan, ince kumaş veya tül den yarı saydam yayındırıcı.” (TS: 2193)

şakımak: “*Eski Anadolu Türkçesi döneminde ortaya çıkan bu fiil, burada çok anlamlı bir yapı arz etmektedir. Sözcüğün anlam alanından ses taklidi kaynaklı bir sözcük olduğu ortaya çıkmaktadır.*” (Erol 2008: 482).

Fiilin TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları incelendiğinde geçmişteki bazı anlamlarının yanı sıra Türkiye Türkçesinde mecazi bir anlam daha kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

şakımak: 1. Şimşek ve yıldırım gibi çakmak, parlamak.

“El-itolâku [Ar.]: Yıldırım ve ışılama ve şimşek **şakımak.**” (TaS: 3645)

2. Şakrak şakrak ezgiler ırlamak, terennüm etmek.

“İstiğrad [Ar.]: **Şakımağa** ve ötmeye ve ırlamağa kığırma” (TaS: 3645)

“(nsz) **1.** Ötücü kuşlar ezgili ses çıkarmak, ötmek, şakramak, terennüm etmek: ‘Kalk dilber, gidelim bağ arasına / Şakısın bülbüller, gül incinmesin’ -Karacaoğlan. **2.** mec. Çok konuşmak, çenesi düşmek: ‘Eskiden hiç lakırtı söylemeyen bu ihtiyar, şimdi şakıyordu.’ -Ö. Seyfettin. **3.** (-i) mec. Güzel şarkı söylemek veya şiir okumak: ‘Hep aşkı, hep inançları, hep yurt sevgisini şakıyan şairler vardır; ben şair olsaydım ışığın verdiği hazları söyler, hep güneşe övgüler yazardım.’ -N. Ataç.” (TS: 2199)

şakrak:³⁷¹ Sözcüğün temel anlamı TaS'ta tespit edilememiştir. Yansıma bir kökten türeyen sözcüğün TaS ile TS'deki anlam ve tanıkları incelendiğinde sözcükte anlam genişlemesi meydana geldiği anlaşılıyor.

şakrak: Arıkuşu.

“**Şakrak** arı kuşudur.” (TaS: 3646)

“sf. **1. Şen, neşeli, hayat dolu:** ‘Bu memleket musiki gibi hem melankolik hem şakrak bir memlekettir.’ -S. F. Abasıyanık. **2. zf. Şen, neşeli, hayat dolu bir biçimde:** ‘Hele genç kızlar, gelinin önünde pervane gibi şakrak ve çevik dönüyorlar.’ -E. İ. Benice.” (TS: 2199)

şaşırmak: Şaş- fiilinden türeyen sözcük TaS'ta tek anlamlı olarak tespit edilmiştir. Fiil, temel anlamının yanı sıra yeni anlamlar kazanmış ve fiilin anlam alanı genişlemiştir.

şaşırmak: Şaşırtmak.

“Kapudan paşa karadan ve deryadan hücum ile küffarı **şaşırdı**.” (TaS: 3650)

“(nsz) **1. Ne yapmak gerektiğini bilememek, nasıl davranacağını kestirememek, içinden çıkamamak:** ‘Hani, o büyük cevizin dibinde gelip de arkama döndüğüm zaman seni görünce vallahi şaşırdım ve senden öğrendim.’ -E. İ. Benice. **2. Doğru, gerçek ve gerekli olanı ayırt edemeyecek duruma gelmek:** ‘Hastasını muayene ederken başında bulundular mı hele söz söylediler mi eli ayağı dolaşır, ya kalbi bulamaz ya nabzı şaşıır.’ -A. İlhan. **3. Herhangi bir durum karşısında şaşkınlık duymak, hayret etmek.**” (TS: 2207)

şen: TaS'ta tespit edilen tanıkta sözcük açıkça ‘harap’ sözcüğünün zıddı olarak kullanılmaktadır. Sözcüğün Türkiye Türkçesindeki anlamıyla bir karşılaştırma yapıldığında öncelikle yakın anlama geçiş meydana gelmiş, sonra anlam genişlemiştir.

şen, (şin): Mamur.

“Desgere [Fa.]: Dağ başında kala ve köy, **şin** olsun, harap olsun.” (TaS: 3654)

“sf. **1. Yaşamaktan mutlu olduğunu davranışlarıyla belli eden, sevinçli, neşeli:** ‘Hayatta daima şen insanlarla beraber olun, gamlı insanların gamı size de bulaşır.’ -R. Enis. **2. Neşe veren, neşelendiren, eğlenceli:** ‘Şen kakkahalar yükseliyorken evinizden / Bendim geçen ey sevgili sandalla denizden’ -Y. K. Beyatlı. **3. Neşe belirtisi olan.**” (TS: 2215)

şenlik:³⁷² Sözcükte önce daralma olmuştur. Daha sonra Türkiye Türkçesinde genişleme meydana gelmiştir.

şenlik, (şinlik): 1. Meskûn ve mamur olma hali.

“Âbadân [Fa.]: Mamur ve **şenlik**.” (TaS: 3656)

³⁷¹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

³⁷² Bk. sözcükteki anlam daralması.

2. Sevinç, neşe, şetaret, meserret.

“Talâka [Ar.]: Güleç yüzlülük ve yüz güleçliliği ve **şinliği** ve dil fesahatı.” (TaS: 3656)

“a. 1. Şen olma durumu, şetaret: ‘Emine’nin yüzüne öyle bir şenlik, çakırımsı şehla gözlerine öyle bir civeleklik geldi ki...’ -O. C. Kaygılı. 2. Belli günlerde yapılan, coşku veren eğlendirici gösterilerin tümü, bayram: ‘Ne var ki bu şenlik gününde yüzüne bakan yok.’ -T. Buğra. 3. sin. ve tiy. Festival. 4. mec. Sevinç, neşe.” (TS: 2215)

şimşek: Sözcük, temel anlamının yanı sıra mecazlaşma yoluyla yeni bir anlam kazanmış ve sözcüğün anlam alanı genişlemiştir.

şimşek oynamak, (şimşek atmak): Şimşek çakmak

“Gece yatarken katı yellere esti, bulutlar geldi, **şimşekler** oynadı.” (TaS: 3668)

“a. 1. Bir bulutun tabanı ile yer arasında, iki bulut arasında veya bir bulut içinde elektrik boşalırken oluşan kırık çizgi biçimindeki geçici ışık, balkır, çakım, çakın, yalabık, yıldırak. 2. mec. Parıltı.” (TS: 2226)

şişkinlik:³⁷³ *Şiş-* kökünden türeyen sözcük, Türkiye Türkçesinde ekonomi alanında yeni bir anlam kazanmış ve sözcüğün anlam alanı genişlemiştir.

şişkinlik: Kibir, azamet, gurur.

“Bunda **şişkinliği** ko ey ululuğa güvenen

Leş olucak çukurunda şişebildiğince şiş” (TaS: 3670)

“a. 1. Şişkin olma durumu. 2. Kabarıklık, şişlik: ‘Yürürken ceketinin arka tarafında bir şişkinlik gözüme ilişti.’ -R. H. Karay. 3. Bağırsaklarda gaz birikmesi sonucu karında oluşan şişme ve gerginlik. 4. Enflasyon.” (TS: 2228)

şöhret: Arapçadan alınma olan sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında anlamda genişleme olduğu göze çarpmaktadır. Sözcüğün yeni anlamı nasıl kazandığına gelince başlangıçta ‘ün’ anlamında kullanılan sözcük ‘ünlü’ anlamını da kazanmıştır. Bu da bize bu genişlemede eksiltme eğiliminin etkisi olduğunu göstermektedir. Çünkü ‘şöhret sahibi kimse’ tamlamasındaki ‘ünlü’ anlamını ‘şöhret sahibi > şöhret’ kullanımı da sağlamaktadır.

şöhret bağlamak: Ün almak, şöhret kazanmak

“Bir şehin yadına zeyn oldum serâser dağ ile

Şeh-benek bir câme giydim hayli **şöhret** bağladım” (TaS: 3682)

“a. 1. Ün: ‘Kıran Bey, çetesinin şöhretini her tarafa yaydı.’ -R. H. Karay. 2. Tanınmış, ünlü kimse: ‘Bu salonda hepsini ilk defa gördüğüm altı şöhret var.’ -Y. Z. Ortaç.” (TS: 2230)

³⁷³ Bk. sözcükteki anlam daralması.

şölen: Moğolcadan alınma sözcüğün Türkiye Türkçesinde yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

şölen, (şilen): Umumî ziyafet, büyük ziyafet.

“Şilân [Fa.]: Padişahların **şöleni**” (TaS: 3682)

“a. **1.** Ziyafet: ‘Sizin şöleniniz, galiba, benimkinden daha masraflı olmuş.’ -R. H. Karay. **2.** Belli bir amaçla düzenlenen eğlence. **3.** mec. Sanat gösterisi. **4.** top. b. Din töreni niteliğinde yemek toplantısı.” (TS: 2230)

tabaka: Arapça’dan alınma bu sözcüğün TaS’da sadece kat anlamı tespit edilmiştir. Ancak Parlatur (2011: 1597), sözcüğün anlamlarını şu şekilde tespit etmiştir: “*tabaka (II) 1. Kat, katman. 2. Halk kitlesi, sınıf. 3. Değişik boyutlarda kesilmiş kağıt.*”. Hem Parlatur’ın tespitleri hem de TS’de verilen anlamlar sözcüğün anlam alanının genişlediğini göstermektedir.

dabaka: Tabaka, kat

“Kim ki yedi yıl müezzin olsa cehennemini yedi **dabakasından** azat olur.” (TaS: 963)

“(I) a. **1.** jeol. Katman: Madenin üzerindeki kalın toprak tabakası kaldırılıyor. **2.** Baskı ve yazıda kullanılan, değişik boyutlarda kesilmiş kâğıt. **3.** Derece. **4.** top. b. Katman: ‘Bu insan nehrinin en aşağı tabakası, ipsiz takımıdır.’ -S. Birsel.” (TS: 2236)

tabanca:³⁷⁴ Nişanyan (2010: 596), sözcüğün yapısını ‘taban +çA’ anlamını ise ‘ayak tabanı, el ayası’ olarak vermektedir ve sözcüğün etimolojisi ile ilgili şu açıklamayı yapar: “Tokat sesi benzetmesinden ötürü adlandırılmıştır.”

TaS ve TS’deki anlam ve tanımlar karşılaştırıldığında Nişanyan’ın yorumlarını destekleyici kanıtlar göze çarpar. Böylece sözcük başka anlama geçiş yaşamıştır. Daha sonra teknolojik gelişmelere bağlı olarak yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

tabanca, (tapanca): Tokat, şamar.

“Lers [Fa.]: Sille, yani **tapanca**” (TaS: 3691)

“a. **1.** Kısa, hafif, cepte veya belde taşınan ateşli silah: ‘Biraz eğildikleri zaman cübbelerinin arkasında tabanca kabzalarının kabartısı görülür.’ -F. R. Atay. **2.** Boyacılıkta kullanılan, basınçlı hava yardımıyla boya püskürtmeye yarayan araç.” (TS: 2237)

tabla: Arapçadan alınma olan sözcüğün TaS ile TS’deki anlam ve tanımları karşılaştırıldığında anlam genişlemesi uğradığı anlaşılıyor:

tabla: Nişan yeri, amaç.

³⁷⁴ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

“Amaç [Fa.]: Ok nişanesi nasbolunan toprak yığıntısına denir... ve nişan-ı tir manasına da gelir di puta ve **tabla** tabir olunur.” (TaS: 3699)

“a. (Ta’bla) **1. Satıcı vb.nin kullandığı tahtadan tepsi:** ‘Bir hurmacının tablasında üstlerine vuran güneş ışığıyla parıldayan hurmalara imrenmiş.’ -A. Ş. Hisar. **2. Soba, mangal vb. şeylerin altına konulan metalden veya tahtadan yapılan tepsiye benzer altlık.** **3. Bir şeyin düz ve geniş bölümü:** Çadır direği tablası. Hokka takımı tablası. **4. Küllük:** ‘Tablada ruj izli sigara artıkları var.’ -R. H. Karay. **5. Ağaçtan veya ağaç ürünlerinden hazırlanmış, büyük yüzeyli düzgün parça.** **6. Genellikle Hindistan, Pakistan’da kullanılan, darbukaya benzer bir tür çalgı.** **7. den. Makaraların yüzlerini oluşturan dış bölümleri.”** (TS: 2239)

tabur: Sözcüğün askerlikle ilgili anlamı Türkiye Türkçesinde de varlığını devam ettirmiştir. Bu anlamın yanı sıra sözcüğün genelleşerek anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

tabur: 1. İstihkâm.

“Serhat lisanında **tabur** ana derler ki bayır sahrada ve yahut bir buhayre veya nehir kenarında bir iki yüz bin düşman topraktan kale yapıp ve kairlar kazıp içinde mütehassın olurlar.” (TaS: 3696)

2. Ordugâh.

“Sonra idüp canib-i **tabura** azm

Şah-ı cihan eyledi aheng-i rezm” (TaS: 3696)

“a. **1. ask. Dört bölükten kurulan, bir binbaşının komutasındaki asker birliği:** ‘Gönderilecek askerin sekiz tabur olmasında büyük isabet vardır.’ -S. Birsal. **2. Küme, yığın, grup.”** (TS: 2239)

talaz: Sözcüğün TaS’ta tespit edilen anlamı ağızlarda varlığını devam ettirmektedir. Bu anlama bir anlam daha eklenerek anlam alanı genişlemiştir.

talaz: Dalga, kasırga.

“El-mevc [Ar.]: **Talaz** ve dalga ki yel esicek sularda olur.” (TaS: 3705)

“a. hlk. **1. Dalga, kasırga.** **2. İpekli kumaşların örülenmesiyle yüzündeki tellerde oluşan kabarıklık.”** (TS: 2254)

taramak: Clauson (1972: 532), sözcüğün anlamını ‘saç vs. taramak’ olarak vermektedir. Nişanyan ise sözcüğe sözlüğünde yer vermemiştir. Ancak elektronik ortamda (<http://www.nisanyansozluk.com/?k=taramak>: 15.03.2012), sözcükle ilgili yorumu şöyledir: “**ETü tar-** [Uy] **1. dağıtmak, yaymak, ayırmak, 2. saç taramak** → **dağıl-** Muhtemelen **ETü tar-/tar-** filinin özel anlam kazanmış varyant biçimidir.”. Nişanyan’ın yaptığı bu yorumu destekleyecek bir kanıt DLT’de mevcut

bulunmaktadır. Burada *tar-* ve *tara-* fiilleri aynı anlamda verilmiş hatta bununla ilgili olarak bir dipnot da düşülmüştür (DLT IV: 576).

TaS’da verilen örnek sözcüğün 16. yüzyılda mecazlaşma olayının başladığını göstermektedir. TS’ye göre sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlemeye devam ettiği anlaşılıyor. Ayrıca teknolojik gelişmeler sonucunda sözcük bilgisayar ve tıp alanında da yeni anlamlar yüklenmiş ve anlam alanını genişlemiştir.

daramak: Her tarafı araştırmak, arayıp taramak

“Dedi şeh dağı taşı **darayalum**

Cemi-i Varsağ ilin arayalum” (TaS: 1010)

“(i) **1.** Bir şeyin tellerini birbirinden ayırıp karışıklığını gidermek: ‘Anası sabaha kadar saçlarını tarıyor, düşünüyor, ürküyordu.’ -Y. Kemal. **2.** Bir şey veya kimseyi bulmak, denetlemek için türlü yöntemlerden yararlanarak bir yeri sıkı bir biçimde aramak: ‘Birdenbire uzun bir ışık, sol tarafımızdaki sırtları taradı.’ -H. E. Adıvar. **3.** Bir şeyin içindeki gereksiz maddeleri tarak, tırmık vb. ile ayıklamak, taraklamak. **4.** Taşın yüzünü dişli çelik kalemlerle işlemek. **5.** Makineli tüfek vb. ateşli silahlarla sürekli olarak bir yere ateş etmek. **6.** (-de) Kafasından geçirmek, belli belirsiz düşünmek: ‘Belleğimde taradığım yazarların yarısına yakını hastalıklı idiler.’ -H. Taner. **7.** mec. Derleme ve araştırma yapmak için bir yayını dikkatle gözden geçirmek veya gerekli sözcük, cümle ve yazıları tespit etmek: Dergileri taramak. **8.** mec. Dikkatle bakmak, süzmek. **9.** bl. Tarayıcı aracılığıyla kâğıt üzerindeki resim, yazı vb. simgeleri bilgisayar ortamına aktarmak. **10.** Tıp. Hastalıkların kişiler arasındaki seyrini takip edebilmek amacıyla düzenli aralıklarla yapılan düzenleme.” (TS: 2268)

tartmak: Clauson (1972: 534-535), sözcüğün asıl anlamını ‘çekmek veya sürüklemek’ olarak vermektedir ve sözcüğün anlam genişlemesiyle çeşitli lehçelerde karşımıza çıktığını ifade eder. Clauson’un söylediklerine paralel olarak sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam alanının mecazlaşma yoluyla genişlediği anlaşılıyor:

“**dartmak (I). (tartmak (I)):** Çekmek.

Yusuf ol dem urgana yapıştı hoş

Tarttılar çıkardılar kuyudan ol hamuş”

(TaS: 1016)

“**tartmak (II):** Esirgemek, menetmek, alıkoymak.

Şimdengerü beni Hak yoluna verenleri ve Hak yolundan **tartanları** deyeyim, eşit.” (TaS: 1018)

“**tartmak (III):** Saklamak

Ey kullarım oğlum kızım yok ki malim, mülküm anlara **tartam.**” (TaS: 1018)

“(i) **1. Bir şeyin birim cinsten ağırlığını bulmak.** **2.** Bir şeyi avuç içinde sallayarak ağırlığını kestirmeye çalışmak. **3.** Binek hayvanlarının dizginlerini çekmek: ‘Süvari daima dizginleri tartıp kısırağı zapta muktedir olduğunu ihsas etmeli.’ -Ö. Seyfettin. **4. mec. Bir şeyin bütün sonuçlarını düşünmek, hesap etmek:** ‘Acaba, bütün bu söylediklerinin altında bir takaza da var mı diye iyice tartıyorum, yok gibi.’ -A. Ağaoğlu. **5. mec. Dikkatle incelemek, değer biçmek:** ‘Başını ellerinin içine alarak evvela kendini bir tartmak istedi.’ - P. Safa.” (TS: 2273)

tasa:³⁷⁵ Sözcük Türkiye Türkçesinde anlam genişlemesine uğramıştır. Bu genişleme terimleşme yoluyla gerçekleşmiştir.

tasa: Rahatsızlık; bulantı.

“Rubb-ı enar midenin hararetin ve **tasasın** ve susuzluğun giderir.” (TaS: 3765)

“a. **1.** Üzüntülü düşünce durumu, kaygı, endişe, gam: ‘Gazeteleriniz sürüm tasanına kapıldılar mı hemen İstanbul’un nabzını tutarlar.’ -F. R. Atay. **2. ruh b. Tatmin edici olmayan veya tedirgin eden durumların ortaya çıkmasını önleyebilmede, güvensizlik içinde bulunulduğunda duyulan tedirgin edici duygu.**” (TS: 2274)

taslak:³⁷⁶ Sözcük, TaS’ta iki anlamlı olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözcüğün hem insan hem de nesnelere için kullanıldığı tanıklardan anlaşılmaktadır. TS’ye göre insan için kullanılan anlamın mecazi olduğu anlaşılıyor. Sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlam alanı genişlemiştir.

taslak: 1. Henüz gereği gibi işlenmemiş, kaba, yakışsız, kusurlu.

“Cüfat [Ar.]: Yumru, **taslak** erler ve gaziler” (TaS: 3767)

2. Haşin, hoyrat, ahmak.

“Huryad [Fa.]: Edebsiz. Türkide hoyrat derler ve **taslak** dahi derler.” (TaS: 3767)

“a. **1.** Bir şeyi, bir sanat veya edebiyat eserini ana çizgileriyle, türlü bölümleriyle belirten ön çalışma, eskiz: ‘Evet, diye devam ettim, hikâyen henüz taslak hâlinde.’ -R. H. Karay. **2. mec. Usta olmadığı hâlde kendini ustaymış gibi göstermeye çalışan kimse.**” (TS: 2276)

taslamak: Sözcüğün temel anlamı, varlığını taşıyıcılık alanında devam ettirmektedir. Bu anlamla birlikte fiilin mecazlaşma yoluyla anlamı genişlemiştir.

taslamak: Tasarlamak, tahmin etmek.

“İkyas [Ar.]: Nesneyi bir misal üzerine takdir edüp **taslamak**, oranlamak.” (TaS: 3767)

“(i) **1.** Taşıyıcılıkta bir taşın kaba bölümlerini, çıkıntılarını almak. **2. mec. Kendinde olmayan bir değeri varmış gibi göstermek.** **3. hlk.** Gözetlemek, gizlice izlemek.” (TS: 2276)

³⁷⁵ Bk. sözcükteki anlam daralması.

³⁷⁶ Bk. sözcükteki anlam daralması.

tava: Farsçadan alınma sözcük Türkiye Türkçesinde yeni anlamlar kazanmış ve böylece sözcüğün anlam alanı genişlemiştir.

tavı: Tava.

“On çanak: 6, iki tavı: 30, döşek gıladı: 8.” (TaS: 3772)

“a. **1.** Yağ kızdırma, yiyecek kızartma vb. işlere yarayan, uzun saplı yayvan kap. **2.** Bu kapta pişmiş yemek: Balık tavası. Ciğer tavası. **3.** mdn. Maden eritilen saplı pota: Kurşun tavası. **4.** Kireç karıştırılan tekne. **5.** Deniz veya göllerde suların geri çekilmesiyle kuruyan bölüm. **6.** den. Gemilerde borda iskelesinin alt başındaki sahanlık. **7.** Fide yetiştirmek için ayrılmış toprak bölümü.” (TS: 2287)

tavlamak:³⁷⁷ Farsça kökenli *tav* isminden türeyen sözcüğün TaS ile TS'deki anlam ve tanıkları incelendiğinde anlam genişlemesine uğradığı anlaşılıyor.

tavlamak: Isıtmak.

“... Filhal kudümleri ateşe koyup **tavladılar.**” (TaS: 3773)

“(-i) **1.** İşlenilecek bir nesneye gereken ısıyı veya nemi sağlamak, tav vermek. **2.** mec. Yolsuz ve kolay kazanç umudu vererek dolandırmak. **3.** mec. Ümit vererek kandırmak, kendine bağlamak, aldatmak. **4.** argo Karşı cinsin gönlünü çelmek, kandırıp elde etmek: ‘Hiçbir namuslu insan kendisine gönül vermiş bir kızdan, tavladım diye söz etmez.’ -O. Kemal.” (TS: 2288)

taze: Farsçadan alınma bir sözcük. Sözcüğün TaS ile TS'deki anlam ve tanıkları incelendiğinde Türkiye Türkçesinde anlam genişlemesine uğradığı anlaşılıyor.

teze: Taze.

“Kim yüzünüz sizin kalmış **taze**

Neden ötrü yanmamış eydin bize” (TaS: 3797)

“Dedi yirdim odur derdim ilacı

Teze soğanla yumşak bazlamacı” (TaS: 3797)

“sf. (Ta:ze) **1.** Bozulmamış, bayatlamamış olan: ‘Beyaz peyniri, ekmeğin taze kabuğuna sarıp ağzıma sokuyorum.’ -Y. Z. Ortaç. **2.** Dinç, yıpranmamış, yorulmamış: ‘Yüzü taze, taravetli ve güzeldi.’ -M. Ş. Esendal. **3.** Kuru olmayan, körpe, kuru karşıtı: ‘Ağaçların taze yaprakları akşamın serinliğini emiyormuş gibi duruyordu.’ -M. Ş. Esendal. **4.** mec. Yeni, zamanı geçmemiş: ‘Orada okuduğum en taze havadis yirmi beş, otuz günlüktü.’ -Halikarnas Balıkcısı. **5.** a. mec. Genç kadın: ‘Şu köşede çocuğuyla beraber bir taze oturuyor.’ -Ö. Seyfettin.” (TS: 2291-2292)

tekin:³⁷⁸ Sözcüğün TaS ile TS'deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

³⁷⁷ Bk. filldeki anlam kötüleşmesi.

tekin (I), (dekin, tekün): Bihude, abes, boş.

“Öğümde dedim üşbu yüğit **dekin**

Değil, geldiği Çin şarına değin” (TaS: 3788)

tekin (II): Şehzade, prens.

“Sultan sordu kim: Hersek **tekini** ne kişiydi.” (TaS: 3789)

“sf. **1.** Boş, içinde kimse bulunmayan. **2.** Güvenilir (kişi, yer): ‘Aynı zamanda burası korkulacak ve hiç değilse çekinilecek, tekin olmayan bir yer olmuştı.’ -A. H. Çelebi.

3. İçinde doğüstü varlıklar bulunmadığına inanılan (yer): ‘Ninem, akşam saatlerinde hamamlar tekin değildir, insanı çarpar, demişti.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **4.** a. tar. Eski Türklerde bir babanın taşınmaz mallarının mirasçısı olan en küçük oğlu.” (TS: 2304)

temel: Rumcadan alınma sözcük başlangıçta somut bir anlama sahip görünüyor. Ancak Türkiye Türkçesinde yeni anlamlar kazanmış ve sözcüğün anlam alanı genişlemiştir. Özellikle mecazi anlamlar dikkat çekicidir:

tümel: Temel.

“Bünlâd [Fa.]: **Tümel** ve bunyat ve kaide” (TaS: 3870)

temel bırakmak: Temel atmak

“Et-tesisü [Ar.]: Temel bırakmak” (TaS: 3790)

“a. **1.** Bir yapının toprak altında kalan ve yapıya dayanak olan duvar, taban vb. bölümlerinin tümü: ‘Evin temelleri sökülüyor gibi sarsılıyor.’ -H. E. Adivar. **2.** Bu bölümleri yapmak için kazılan çukur. **3.** sf. mec. En önemli, belli başlı, ana, taban, esas, asıl, baz: ‘Devletin temel kanununun adı Anayasa’dır.’ -B. Felek. **4.** mec. Bir şeyin gelişimi için gereken ilk öğeler: ‘Temelde sıradan bir Fransız vodviline dayanırdı oynadıkları oyun.’ -N. Cumalı.” (TS: 2316)

tepecik: Sözcük isme gelen *-cık* ekiyle türetilmiştir. Zülfikar, ekin fonksiyonlarıyla ilgili şu açıklamayı yapar: “*-cık, sözcüğe ‘normalden daha küçük olma’ kavramı karar. -cık, sözcüğe ‘küçültme’ kavramı katar ve tıp, zooloji, botanik terimleri yapmak amacıyla kullanılır.*” (1991: 69). Zülfikar’ın verdiği fonksiyonlar ve örnekler ekin işlek bir şekilde kullanıldığını göstermektedir.

TaS’da ve TS’nin birinci maddesinde verilen anlam *-cık* ekinin küçültme fonksiyonunda kullanıldığını göstermektedir. Bilim ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan yeni durum, eylem ve nesnelere adlandırılma ihtiyacından sözcükler yeni anlamlar kazanırlar. TS’de verilen ikinci anlam bu ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır. sözcük yeni bir anlam kazanarak anlam genişlemesine uğramıştır.

³⁷⁸ Bk. sözcükteki anlam iyileşmesi.

depecük: Küçük tepe, tepecik

“Düreyd ve Anter leşkeri Rum ve Firenk çerisine nisbet sanasın ki bir gemi idi deniz içinde ve yahut **depecük** idi sahra içinde.” (TaS: 1087)

“Dağ eteğinde **depecük** gibi görünür. (TaS: 1087)

“a. coğ. **1.** Yerden yükseklikleri çok az olan tepeler. **2.** bit. b. Çiçek tozunun konmasına yarayan, çiçeklerde dişi organların ucu.” (TS: 2324)

tepinmek:³⁷⁹ Clauson, sözcüğü *tep-* fiilinin dönüşlü şekli olarak verir. ‘atı ayakla harekete zorlama’ anlamının yanı sıra ‘bir şeyi ayakla hareket ettirmek’ anlamında da kullanıldığını söyler (Clauson 1972: 442). TS’de verilen anlamları değerlendirdiğimizde ise sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

depinmek, (depünmek): Şiddetle hareket etmek, saldırmak, çırpınmak, tepinmek

“Kureyş’ten griv koptu, pes Hamza’nın üstüne **depindiler.**” (TaS: 1091)

“Bir uğurdan kâfir askerine top olup **depinelim**” (TaS: 1092)

“(nsz) **1.** Ayaklarını hızla yere vurmak: ‘Tekmelediler, üzerime çıkıp tepindiler.’ -S. F. Abasıyanık. **2.** Öfke ve sevincini açığa vuracak davranışlarda bulunmak: ‘Sabaha kadar tepindiler. Bayram ediyorlar.’ -N. F. Kısakürek. **3.** Gürültü etmek. **4.** mec. Direnmek: ‘Tepiniyor, tokatlayacağını, tekme ile dışarı atacağını söylüyordu.’ -Ö. Seyfettin.” (TS: 2326)

tepmek: Erol (2008: 505), tespit ettiği anlamlarla sözcüğün ET’den başlayarak anlam alanını genişlettiği için sözcüğü bu grupta vermiştir. TS’ye göre sözcüğün anlam genişlemesinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Özellikle sözcüğün soyutlaşarak kazandığı mecazi anlamlar dikkat çekmektedir (bk. TS 4 ve 5. maddeler):

depmek: Hücum etmek, saldırmak, (atı) ileri sürmek

“Melik-i Gazneyn ağır leşker ile gelip derhal Keşmir melikinın çerisine **depti** evvel-i hamlede kamusunu payimâl idip...” (TaS: 1093)

“(i) **1.** Hayvan, ayağıyla vurmak. **2.** Üzerine basarak sıkıştırmak: Yünleri çuvala tepmek. **3.** Çokça yürümek. **4.** Silah eteşlendiğinde arkaya baskı yapmak: Tüfek geri tepti, omzunu incitti. **5.** mec. Değerini anlamamak veya kestirememek, geri çevirmek: ‘Gelmiş buraya, başını sokacak, ekmeğini kazanacak bir yer bulmuş, hiç bunu teper mi?’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **6.** mec. Yeniden ortaya çıkmak, tazelenmek, depresmek: ‘Gündüz ya bir yere sokulup uyur ya sessiz sedasız sokaklarda dolaşır. Fakat akşam oldu mu derdi teper.’ -H. E. Adivar.” (TS: 2327)

³⁷⁹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

tertip:³⁸⁰ Arapçadan alınma bir sözcük. Sözcüğün TaS ile TS'deki anlam ve tanımları karşılaştırıldığında anlamın genişlediği anlaşılıyor. Ayrıca TS'de altıncı sırada verilen yeni anlam sözcüğün anlamının kötüleştiğini kanıtlamaktadır.

tertip saklamak: Tertibe, sıraya riayet etmek

“Ve taam yimekte **tertip** saklayalar, her ne kim taam nazük olursa...” (TaS: 3796)

“a. **1.** Uygun bir sıraya, düzene koyma, sıralama. **2.** Düzenleniş, sıralanış biçimi, kombinasyon: Mutfağın yeni tertibi güzel olmuş. **3.** Düzenleme: ‘Bu zat, propagandayı tertip ve idareye memur imiş.’ -Atatürk. **4.** tıp Doktorun hastaya verdiği ilaç düzeni. **5.** Dizgi. **6.** mec. Hile, düzen, komplo. **7.** ask. Askere alınma dönemi.” (TS: 2334)

tınmak: Fiil Türkiye Türkçesinde temel anlamının yanı sıra bir anlam daha kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

dınmak, (tınmak): Ses çıkarmak, söz söylemek

“Melik didi ki düşvar iş bu elhak

Hele **tınman** görelim kim nider Hak” (TaS: 1131)

“Gerek siz anlara düa kılın yalvarın, gerek **tınman**, ikisi dahi beraberdir.” (TaS: 1132)

“(nsz) tkz. **1.** Ses çıkarmak. **2.** Önemsemek, önem vermek, dikkate almak, takmak: ‘Adam hiç tınmadı, cıgarasından derin bir soluk aldı.’ -A. İlhan.” (TS: 2349-2350)

tırmanmak: Nişanyan (2010: 626), sözcüğün kökünü *tırna-* / *tırma-*; anlamını ise 14-17. yüzyıllarında ‘tırnaklarıyla tutunarak çıkmak’, 14. yüzyılda ‘pençe atmak, tırnak geçirmek’ olarak vermektedir. Sözcüğün *tırna-* fiilinin dönüşlü şekli olduğu açıktır. TS'de fiil yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiş olarak karşımıza çıkmaktadır:

dırmanmak: Tırmanmak

“Gözetti bir ağac kaba ü yüce

Çetük gibi **dırmandı** ol ağaca” (TaS: 1136)

“(e) **1.** El ve ayaklarıyla tutunarak veya tırnaklarını ilâştirerek dik bir yere çıkmak: ‘Adam yüze yüze geldi ve bir maymun çevikliğiyle küpeşteye tırmanıp güverteye atıldı.’ - Halikarnas Balıkcısı. **2.** (-i) Yokuş, merdiven vb. çıkmak: ‘Arabalarımız yavaş yavaş yükselen bir yokuşu tırmanıyordu.’ -H. S. Tanrıöver. **3.** Bitki, yakınındaki bir nesneye tutunarak yükselmek: Sarmaşıklar bahçe duvarına tırmanmış. Hanımeli bizim kata kadar tırmandı. **4.** Bir şeyin eğimini izleyerek yükselmek: ‘Boğazın karşı yakasına tırmanan yolda atı üstünde, tarlasından Urla’ya dönen bir rençperle karşılaştılar.’ -N. Cumalı. **5.** (nsz) mec. Belli bir durum, olay gittikçe güç kazanmak, giderek artmak.” (TS: 2352)

³⁸⁰ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

tırnak: Sözcük *tırna-* fiiline, fiilden isim yapan *-k* ekiyle türetilmiştir. Eren (1999: 407), sözcüğün çeşitli şekillerde Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını ifade etmektedir. Erol (2008: 510) da EAT’de sözcüğün kazandığı bir anlamı tespit ederek sözcüğün anlam genişlemesi yaşadığını söylemektedir. Sözcüğün asıl anlamı Clauson’un (1972: 551) da belirttiği gibi ‘insan veya hayvan tırnağı’dır. TS’de verilen anlamlar incelendiğinde sözcük, aktarmalar sonucunda yeni anlamlar kazanmış olarak karşımıza çıkmaktadır. sözcük özellikle denizcilik, ciltçilik, güzel sanatlar, müzik, dil bilimi gibi alanlarda yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

dırnak (dıynak, duynak, tıynak, tuynak): Tırnak.

“Kâleng [Fa.]: Nalbantların **tıynak** yonacak aletleri.” (TaS: 1137)

“Sümtıraş [Fa.]: **Tıynak** yonacak” (TaS: 1138)

“a. **1.** anat. İnsanda ve birçok omurgalı hayvanda parmak uçlarının dış bölümünü örten boynuzsu tabaka: ‘Zarfın ucunu tırnağımla yırttım.’ -A. Gündüz. **2.** Kanca gibi araçların kıvrık yeri. **3.** den. Gemi demirinin ucundaki yassı parça. **4.** Ciltçilikte tek yaprakları büküp cildi birleştirebilmek için bir yanında bırakılan şerit durumundaki kenar. **5.** Heykel dökümünde, kalıp parçalarının birleştirilmesinde kolaylık sağlamak amacı ile yapılan dişlerin her biri. **6.** müz. Kanun çalmakta kullanılan mızrap. **7.** Tenekeçilerin delik açmak için kullandığı alet, keski. **8.** Tırnak işareti.” (TS: 2352)

tırtıl: Temelde bir hayvan adı olan sözcük Türkiye Türkçesinde anlam genişlemesine uğramıştır.

tırtır: Tırtıl.

“Sad-pâye [Fa.]: Ağaç kurdu ve **tırtır.**” (TaS: 3803)

“(I) a. hay. b. Yumurtadan çıkan kelebek kurtçuklarının ilk durumu.” (TS: 2354)

“(II) a. **1.** Çevresinde kertikler bulunan ve işlenecek parça üzerine bastırılarak bu kertiklerin izini parçaya basmaya yarayan çelik disk. **2.** Pulların veya metal paraların kenarındaki kertikleri oluşturan çıkıntılardan her biri: Bu pulların tırtıllarından biri kopmuş. **3.** Palet. **4.** Bir şeyin kenarına çizilen zincir gibi çiçeklerden yapılan süs. **5.** Maraş işi veya diğer elbise nakışlarında kullanılan altın, gümüş gereç.” (TS: 2354)

titremek: Yansıma bir sözcük ve doğada meydana gelen işitsel ve görsel bir çok eyleme ad olmuştur. Ayrıca mecazlaşarak insan için kullanılan ‘korkmak’ anlamı dikkat çekmektedir ve böylece fiilin anlam alanı genişlemiştir:

ditremek: Titremek

“Ki yer deprene **ditreye** kanâdil

Şunun gibi ki hiç şerhetmeye dil” (TaS: 1187)

“Ne yazdı gül yüzün vafında hâme

Ki bir yaprak gibi **ditre**rdi name” (TaS: 1187)

“Yüzümüz çirkininden **ditre** idik

Anınçün gussadan şimdi eridik” (TaS: 1187)

“(nsz) **1.** Küçük ve hızlı salınım hareketleri yapmak: ‘Geçtiği yollarda, incecik ellerine, kahır görmüş köylülerin nasırlı elleri sarıldı, ninelerin dua ile titreyen dudakları dokundu.’ - H. S. Tanrıöver. **2.** (-den) Kaslar hızlı küçük kasılmalarla sarsılmak: ‘Soğuktan mı titriyordum yoksa heyecandan, üzüntüden mi, bilmem.’ -S. F. Abasıyanık. **3.** Ses kısık ve kesik çıkmak: ‘Gözleri fırlamış, dudakları morarmıştı, elleri titriyor, sedası titriyordu.’ -A. H. Müftüoğlu. **4.** Çok üşümek. **5.** Işığın aralıklı olarak gücü azalıp çoğalmak. **6.** (-den) mec. Birinden veya bir şeyden korkmak, korkuya kapılmak.” (TS: 2359)

tohum: Farsça kökenli sözcüğün TaS’ta verilen tanımlarına göre temelde bitkiler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak sözcük mecazlaşarak yeni anlamlar kazanmıştır.

tohum: Çekirdek.

“Şah-encir [Fa.]: Bir nevi latif uvacık incirdir, hergiz **tohumu** olmaz, gayette leziz olur.” (TaS: 3814)

“a. **1.** bit. b. Bitkilerde dölleme sonunda yumurtacıktan oluşan ve yeni bir bitki oluşmasını sağlayan tane: ‘Bir bez parçasına sardığı boru çiçeği tohumlarını toprağa serpti.’ -İ. O. Anar. **2.** mec. Soy sop, döl, nesil, sülale: Tohumu kurudu. **3.** mec. Ortaya bir sonuç çıkaran bir sonucun oluşmasına sebep olan şey: ‘Ruhuna ve hafızasına serpilmiş bu tohumlar onda zamanla çiçeklerini açar ve meyvelerini verir.’ -A. Ş. Hisar. **4.** Spermatozoit.” (TS: 2360)

tokuşmak: *Toku-* fiilinin işteş şekli olan sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam alanını genişlettiği anlaşılmaktadır. Nitelikim fiilin temel anlamının yanı sıra özellikle ‘kafa kafaya vuruşmak’ anlamının da ikinci madde olarak verilemesi bunu gösteriyor:

dokuşmak, (tokuşmak): Çarpışmak, müsademe etmek

“Gah çalıştılar, gah düştüler, gah ayrıldılar, gah **tokuştular**.” (TaS: 1198)

“(nsz, -le) **1.** İki şey birbirine çarpmak, çarpışmak. **2.** Kafa kafaya vuruşmak.” (TS: 2363)

tomruk:³⁸¹ Sözcüğün temelde ahşap için kullanıldığı, Türkiye Türkçesinde ayrıca taş için de kullanıldığı anlaşılıyor. Bu da bize sözcüğün anlam alanının genişlediğini gösteriyor.

tomruk: **1.** Kütük, ağaç kütüğü.

“El-kasr [Ar.]: Yoğun ve künde oduna denir ki **tomruk** tabir olunur.” (TaS: 3819)

2. Eskiden esirlerin ve mahpusların ayaklarına takılan kütük.

“Kımmatr [Ar.]: tutsaklar ayağına urulan **tomruk**” (TaS: 3819)

³⁸¹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

“a. **1.** Ağacın kesilerek silindirik biçimine getirilmiş gövdesi. **2.** İşlenmek veya biçilmek için hazırlanmış taş kütlesi: Mermer tomruğu. **3.** Ayak ve ellere geçirilip bağlanan iki parça kütükten meydana gelen işkence aleti. **4.** esk. Tutukevi.” (TS: 2364)

top:³⁸² Sözcüğün anlamı TS’de karşımıza genişlemiş olarak çıkmaktadır.

top (I): 1. Bütün, büsbütün.

“Tanrı’dan ol diri ki can verdi

Tanrı yolun uranı **top** kırdı” (TaS: 3821)

2. Cemâat, küme.

“Halâyık gördüler ki sultan gelmez oldu ve korku hadden aştı, düşman **topu** yaklaştı.” (TaS: 3822)

top (II): Kol bileziği, burma.

“Bir murassa alın bağı darasıyla on beş miskal: 720, ve **toplar** darasıyla on dokuz miskal: 1300” (TaS: 3822)

“a. **1.** Birçok spor oyununda kullanılan, türlü büyüklükte, genellikle kauçuktan yapılmış yuvarlak nesne: ‘Havası boşalmış bir futbol topu...’ -A. Gündüz. **2.** Bazı aletlerde bulunan toparlağımsı parça: Kantarın topu. Duvar saatinin topu. **3.** Kumaş, kâğıt gibi şeylerin belli miktardaki bağı, ferde: Bir top basma. İki top ipeklî. **4.** Kumaş, kâğıt vb. şeylerin düzenli bir yığın durumuna getirilmiş bağı: Kâğıt topları. **5.** sf. Yuvarlak biçimde olan, toparlak: ‘Bunlardan sonra top sakallı, çocuk yüzlü Şaban’ın dizi en çok sevdiği yerdî.’ -H. E. Adıvar. **6.** zf. Tamamen, bütünüyle. **7.** argo Homoseksüel erkek. **8.** ask. Gülle veya şarapnel atan büyük, ateşli silah: ‘Deniz ufkunda bu top sesleri nerden geliyor / Barbaros belki donanmayla seferden geliyor’ -Y. K. Beyatlı.” (TS: 2365)

toplamak: Fiil TaS’ta tek anlamlı olarak tespit edilmiştir. TS’de ise karşımıza anlamı genişlemiş olarak çıkmaktadır.

toplamak: Top ateşine tutmak.

“Çekdirme imdada gelip ol dahi kalaya **toplamağa** başlayıp ve içinde olan askerini ateş-i peykar ile haşladılar.” (TaS: 3824)

“(i) **1.** Bir araya getirmek: ‘Şairin bütün eserlerini, bütün hatıralarını toplayacak.’ -O. S. Orhon. **2.** (nsz) Devşirmek: Kırlardan çiçek topladık. **3.** Devşirip kaldırmak: Sofrayı toplamak. Yatakları toplamak. **4.** Dağımlıktan kurtarmak: Bu odayı biraz toplamak gerek. **5.** Bir araya getirmek, düzene sokmak, düzeltmek: ‘Uzun yağlı saçlarını parmaklarıyla taradı, kalpağının altında topladı.’ -M. Ş. Esendal. **6.** (nsz) Artırıp biriktirmek: Epey servet toplamış. **7.** (nsz) Hizmete çağırarak: Asker toplamak. **8.** Vergi veya başı verecek olanlardan almak. **9.** (nsz) Şişmanlamak, kilo almak. **10.** (nsz) Çıban, yara irinlenmek. **11.** mat. Sayıları veya nicelikleri birbirine ekleyip toplamını bulmak.” (TS: 2367)

³⁸² Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

topuk: Sözcük TaS ve TS'de organ adı olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye Türkçesinde madencilik alanında terimleşerek ve komşuluk ilişkisine bağlı olarak sözcüğün anlam alanı genişlemiştir.

dopuk: Topuk.

“Ey yer dut buları, pes yer **dopuk**larına değin duttu.” (TaS: 1219)

“a. anat. **1.** Ayağın yuvarlakça olan alt bölümü: ‘Topuklarına kadar uzun saçları vardı.’ -M. Ş. Esendal. **2.** Ökçe: ‘Sıska kız, alışıık olmadığı yüksek topuklarla yürümeye çalışıyordu.’ -Ç. Altan. **3.** mdn. Belli bir amaçla kazılmaksızın asıl yerinde bırakılan kömür bloku veya cevher kütleli.” (TS: 2373)

tor: Sözcüğün TaS'ta tespit edilen anlamı Türkiye Türkçesinde varlığını devam ettirmektedir. Bununla birlikte sözcüğün yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

tor (I): Toy, acemi.

“Balaban uçurdum gölden

Tor şahan kaçırdım koldan” (TaS: 3828)

“(II) sf. hlk. **1.** İşe alışkın olmayan, yabancı: ‘Bazı da oynarsın tor atlar gibi / Kış günü aç kalmış boz kurtlar gibi’ -A. İ. Özkan. **2.** Toy, acemi kimse. **3.** Olgunlaşmamış, ham. **4.** mec. Çekingen, utangaç.” (TS: 2373)

tozutmak:³⁸³ Fiil, Türkiye Türkçesinde temel anlamının yanı sıra yeni iki anlam kazanmış ve genişlemiştir.

tozutmak: Toz haline getirmek, savurmak.

“Sürme-i Isfahan gibi ol an

Isfahanileri **tozuttu** heman” (TaS: 3843)

“(i) **1.** Toz kaldırmak, çevreye toz yaymak. **2.** Kar, toz gibi savurmak. **3.** Böbürlemek, yüksekten konuşup söylediği sözü yerine getirmemek, palavra atmak, mangalda kül bırakmamak. **4.** mec. Aklını yitirmek: “Hangi doktor hastasına resmen sen tozutuyorsun dostum, demiştir?” -H. Taner.” (TS: 2377)

turfanda: Farsçadan alınma sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlam alanı genişlemiştir:

“**turvanda:** Turfanda.

“Nevbâve [Fa.]: Turvanda” (TaS: 3858)

“sf. **1.** Mevsimin başında ilk yetişen (meyve, sebze). **2.** mec. Yeni, ilk kez ortaya çıkan.” (TS: 2387)

³⁸³ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

turşu: Farsçadan alınma sözcüğün Türkiye Türkçesinde temel anlamının yanı sıra aktarma yoluyla insan için mecazi olarak kullanıldığı böylece anlamın genişlediği anlaşılıyor.

turşu destisi: Turşu küpü

“İki çuval: 20, **turşu** destisi: 6, tekne: 5” (TaS: 3857)

“a. **1.** Tuzlu suda, sirkede bırakılarak özel bir kıvama getirilmiş sebze veya meyve. **2.** sf. mec. Bitkin, yorgun.” (TS: 2388)

tutsak: TaS ve TS’de verilen anlamlar ve tanıklar karşılaştırıldığında sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

dutsak, (tutsak): Esir

“Karındır ayak **tutsağı** el bağı

Boğaz yasiri (esiri) Tanrıyadır yağı” (TaS: 1286)

“Ayaktan düşüp nite **tutsak** kala

Elin düşmüşün her ki tutmuş ola” (TaS: 1286)

“a. **1.** ask. Savaşta ele geçen düşman, esir. **2.** sf. Gitmesine, serbestçe hareketine engel olunan: ‘Hayatı anlamazsan tutsak olduğunu bile bilemezsin, hakkını arayamazsın.’ -E. Işın. **3.** mec. Bir şeye veya bir kimseye çok bağlı, kendisini bir şeyin etkisinden kurtaramayan kimse: ‘Her insan kendi kuruluşuna uygun bir romantizmin tutsağı.’ -A. İlhan.” (TS: 2392)

tutuk:³⁸⁴ Sözcüğün kökü *tut-* fiildir. *Tut-* fiilindeki anlam genişlemesi ve fiilin çok anlamlı olarak kullanılması *tutuk* ismine de yansımıştır. Sözcüğün hem mecazlaştığı hem de bazı mesleklerde terimleştiği gözlenmektedir:

dutuk (I) (tutuk (I)): Perde, peçe, yaşmak, duvak.

“**Dutuk** gerdi seher baştan başa al

Cihan giydi çıkardı tirmei şal” (TaS: 1291)

“Gümüş âyine gibi çık ufuktan

Yüzün göster huri gibi **dutuktan**” (TaS: 1291)

dutuk (II), (tutuk (II)): Kapalı, örtülü.

“Câme [Fa.]: Giyesi, önü **tutuk** yâni kapalı. Kabâ, önü açık olandır.” (TaS: 1292)

dutuk (III): Dutuk rehin karşılığı verilen para.

“Mezkûr Balaban’ın sende dört bin akça **dutuğu** kaldı.” (TaS: 1292)

“sf. **1.** Akıcı, rahat konuşamayan: ‘Önce benim sonra kardeşimin elini avuçlarının arasına alıp tutuk ama heyecansız bir sesle yakında yeniden evleneceğini söyledi.’ -E. Şafak.

2. Eski işlevini göremez duruma gelmiş: ‘Ne var ki banyo kapısının sürgüsü tutuk, kilidi de

³⁸⁴ Bk. sözcükteki anlam daralması.

kırık olduğundan, kolu indirerek dışarı çıkmayı başarmıştı her seferinde.’ -E. Şafak. **3. Olması gereken gibi olmayan:** Milli takım bugünlerde tutuk. **4. Bir organ hareket edemez olmuş:** ‘Geçen gün beni dözdüler. Boynum omuzlarım hala tutuk.’ A. İlhan. **5. Kısılmış kesik:** ‘Ağır ağır ve tahtalar arasında boğulan tutuk akislerle yükseliyordu.’ -P. Safa. **6. huk. Tutuklu.** **7. Kapalı, tıkalı.** **8. Sıkıntılı:** ‘Bu tutuk hava içinde saat ona doğru Meclisin zili uzun uzun çaldı.’ -R. E. Ünaydın. **9. mec. Durgun, çekingen, sıkılğan:** ‘Bu babadan geçme derviş huyum, hoşgörüm yüzünden tutuk oluşumu anlamıyorlar.’ -N. Meriç.’ (TS: 2392)

tutulmak: *Tut-* filinin edilgen şekli olan sözcükte anlam genişlemesi kökteki genişlemeye benzer bir şekilde gelişmektedir. Erol (2008: 537-538) sözcüğün EAT’de anlam alanının genişlediğini tespit etmiştir. Bu genişleme Türkiye Türkçesinde de devam etmektedir.

dutulmak, (utulmak): 1. Mahkum olmak, zan altına düşmek.

“... Melike ulu hiyanetlik reva gördün. Emin olmağa yaramaz kim saatten saate anın vebaliyle **dutul**asın ve anın yazuğu seni koyası değildir.” (TaS: 1293)

2. Durdurulmak, zaptedilmek.

“Kaçan şerâyin damarından yâni atar damardan, kim ana yürek damarı derler, kan çıksa dahi **dutul**masa kuvvet-i hayvanı bâtil olur.” (TaS: 1293)

“Damarı boşandı kanı **dutul**madı vefat etti.” (TaS: 1293)

3. Donuklaşmak, kararmak, sıkılmak.

“Veli nefsin sıfatı ile gözler

Tutulmuştur göremez görklü yüzler” (TaS: 1293)

4. Sesi çıkmaz olmak.

“Acep budur ki geçse mevsim-i gül

Tutulur dahi gelmez nutka bülbül” (TaS: 1294)

5. Kullanılmak.

“Kâcâl [Fa.]: Kumaş ve ev içinde **tutul**an kap kaçak.” (TaS: 1294)

6. Bırakılmak, alıkonulmak, bulundurulmak.

“Aykur yunt ile yıl artuğun otlayup binilmezse döl için **tutul**ursa...” (TaS: 1294)

7. Kapanmak, kapatılmak, tıkanmak.

“...Vaz’ettiği pencerelerin **dutul**masına hükmolunmuş imiş, Hâliya mezkûr Mehmet zikrolunan pencereleri yine açtığı ecilden mezkûr Yusuf anı meclis-i şer’a ihzar edip...” (TaS: 1294)

“(nsz) **1.** Tutma işi yapılmak veya tutma işine konu olmak: ‘Bir yazıhane kiralanmış, aylıkla bir otomobil tutulmuştu.’ -E. E. Talu. **2.** Ay ve Güneş, tutulma olayına uğramak.

3. Ünlü olmak, meşhur olmak. **4.** Tutuk duruma gelmek. **5.** Kapatılmak, sarılmak: ‘Kaçmayı düşündüklerinde sokağın iki çıkışının da tutulduğunu gördüler.’ -İ. O. Anar. **6.**

Bir organ veya bir şey hareket edemez olmak: ‘Barba Manol kafayı iyice dumanladıktan sonra, iki bacağının nasıl tutulduğunu anlattı.’ -Halikarnas Balıkcısı. **7.** (-e) Birine tutkun olmak, sevmek. **8.** (-e) Yakalanmak: ‘Hastalığa tutulduğu sıralarda bir sabun fabrikasında çalışıyordu.’ -N. Cumalı. **9.** sp. Takım oyunlarında karşı takımdaki bir oyuncu yakından izlenmek, tutulmak, markaja alınmak.” (TS: 2393)

tutum: *Tut-* fiilinden türeyen sözcüğün TaS’ta tespit edilen temel anlamının yanı sıra bir anlam daha kazandığı ve böylece anlamının genişlediği anlaşılıyor.

tutum: Hal, durum, vaziyet.

“Bu nâbekârların **tutumu tutum** değildir.” (TaS: 3863)

“a. **1.** Tutulan yol, davranış: ‘Dil bir bakış, görmede bir tutum, belli bir algılama biçimidir.’

-N. Uygur. **2.** Para veya herhangi bir şeyi dikkatli kullanma, idare, idareli tüketme, iktisat, tasarruf, ekonomi.” (TS: 2393)

tutunmak:³⁸⁵ *Tut-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcük bazı yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

dutunmak, (tutunmak): 1. Edinmek, ittihaz etmek, telâkki etmek.

“Bir şefaateçi **tutunsan** dedim. Eydür dükeli andan korkar, kimi **tutunayın**, der.” (TaS: 1294)

“... Lâkin şol kimse kim diler Allaha ulaşmaklığa mâlin infak etmekte vesile tutuna, kendü bilürün işlesün.” (TaS: 1295)

2. Tutulmak

“Gün **dutunursa** bu ay çoktur matar

Kış katı ola yağa kar bâ-matar” (TaS: 1295)

“(-e) **1.** Tutup bırakmamak, dayanmak, sarılmak veya asılmak: ‘Evinin bahçesinin kapısını açtım ve kapanmayan panjurlarına tutunarak odasına girdim.’ -M. Ş. Esendal. **2.** (nsz) Aynı yerde ve durumda kalmak, direnmek, dayanmak: Düşman ordusu ordumuz karşısında tutunamadı. **3.** (nsz) Kendini kabul ettirmek, kendine bir yer sağlamak: ‘Hafif peltek, bozuk diksiyonuyla tiyatrodan tutunamazdı.’ -N. Cumalı. **4.** (nsz) Kendi üzerine koymak, kullanmak: Yaşmak tutunmak. Sülük tutunmak.” (TS: 2394)

tutuşmak: Erol (2008: 539), *tut-* fiilinin işteş şekli olan sözcüğün ‘alev almak’ anlamının EAT’de kazandığını tespit etmektedir. O dönemde sözcüğün anlam alanı genişlemiştir. sözcük anlam genişlemesini Türkiye Türkçesinde mecazlaşma yoluyla kazandığı ‘telaşlanmak’ anlamıyla devam ettirmektedir:

dutuşmak: Tutuşmak

“Oğlancık ile **dutuşmak**, güreşmek, yüğrüşmek sünüğün berkidür.” (TaS: 1297)

³⁸⁵ Bk. sözcükteki anlam daralması.

“Kılıp feryad ü halka el salardı

Dutuşup kurd ile suya dalardı” (TaS: 1297)

“(e) **1.** Birbirini tutmak, birbirine ilişip dokunmak. **2.** Bir işe başlamak, girişmek: ‘İki ordu bir harbe daha tutuştular.’ -F. R. Atay. **3.** (nsz) Yanmaya başlamak, ateş almak: ‘Bu fenerleri birbirine bağlayan çiçekli askılardaki küçük lambalar tutuştu.’ -H. C. Yalçın. **4.** (nsz) Kızarmak, kızışmak: ‘Karşı dağlarda tutuşmuş gibi gül bahçeleri / Koyu bir kırmızılık gökten ayırmada yer’ -Y. K. Beyatlı. **5.** (nsz) mec. Telaşlanmak.” (TS: 2394)

tükenmek: Clauson (1972: 484), sözcüğü *tüke-* fiilinin dönüşlü hali olarak tanımlar. TaS’da verilen tanıklara bakıldığında sözcüğün mecazi bir anlamının olmadığı, gerçek anlamda kullanıldığı anlaşılıyor. Türkiye Türkçesinde ise sözcük gerçek anlamının yanı sıra iki mecazi anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir:

dükenmek: Tükenmek, bitmek

“Ve Hacer ile bir dulkuk su var idi **dükendi**. Hacer ve İsmail yavlak susadı.” (TaS: 1310)

“Sizi bunlardan saklayam beligümdeki ok **dükence**.” (TaS: 1310)

“(nsz) **1.** Bitmek, sona ermek, kalmamak: ‘Vaktiyle yaşamış olan büyük musiki ustaları nesillerinin artık tükenmiş olduğu da söylenirdi.’ -A. Ş. Hisar. **2.** mec. Güçsüzleşmek, bitkinleşmek, yılgınlaşmak: ‘İnsan sevdiği birini tükenmiş görmek istemez.’ -O. V. Kanık. **3.** mec. Verimliliğini yitirmek, söyleyecek sözü kalmamak: ‘Yalnız kendi tecrübelerini yazmaya kalkan romancı çabuk tükenir.’ -H. E. Adıvar.” (TS: 2397)

tünemek:³⁸⁶ Clauson (1972: 516), sözcüğün kökünü *tün*, temel anlamını ise ‘geceyi geçirmek’ olarak vermektedir. Clauson’un yaptığı açıklamalar ve TaS’da verilen tanıklarlardan sözcüğün daha geniş anlamda insan ve hayvanlar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sözcüğün yeni kazandığı anlam insanlar için kullanılmaktadır ve böylece anlam alanı genişlemiştir.

dünemek: Tünemek, geceleme

“Zahit... Şehre irdi, bir yer istedi kim **düneye**, pes bir yavuz işli avrat evine konuk oldu.” (TaS: 1318)

“Kuşlar ölümler üstüne **dünedi**” (TaS: 1318)

“Tavuk korhaklığından yüksek yerde **dünedi**.” (TaS: 1318)

“(nsz) **1.** Kuşlar, kanatlı evcil hayvanlar, uyumak için bir dala veya sırığa konmak: ‘Bir sene evvel kargaların tünediği çınara, şimdi bir bülbül konmuş ötüyordu.’ -Ö. Seyfettin. **2.** Tabure, yüksekçe iskemle vb. üzerine oturmak: ‘Athena, gidip taburelerden birine tünedi.’ -A. İlhan.” (TS: 2399)

³⁸⁶ Bk. sözcükteki anlam daralması.

türemek: TS’de verilen anlamlar sözcüğün Türkiye Türkçesinde çok anlamlı olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu anlamlardan özellikle dördüncü sırada verilen anlam sözcüğün dil biliminde terimleştiğini gösteriyor.

türemek: Peyda olmak.

“Sanasın **türedi** ejder kapuda

Ya ilan duttu kurbağayı suda” (TaS: 3874)

“(nsz) **1.** Oluşmak, ortaya çıkmak, meydana çıkmak: ‘Halide Hanım’ın hikâyesinden sonra türeyen bugünkü Turan lokantaları, Turan berberleri, Turan ocakları bütün payitahtı sarmış.’ -Y. K. Beyatlı. **2.** Parçalanıp çoğalmak, üremek. **3.** Çoğalmak: ‘Uzun zamandır ıssız, bakımsız kaldığı için o gümrak yeşillikler bölgesinde yılanlar türediği biliniyordu.’ - R. E. Ünaydın. **4.** db. Bir kökten çıkmak.” (TS: 2400)

tütmek: Clauson (1972: 452), sözcüğün orijinal anlamının ‘duman ve buhar salmak’ olarak vermekte ve hemen hemen bütün modern lehçelerde yaşadığını söylemektedir. TaS’da bu orijinal anlamın varlığı tanıklanmıştır. Türkiye Türkçesinde bu anlamın yanı sıra sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlam alanı genişlemiştir:

dütmek: Tütmek.

“Şöyle ki düd-ı derûnum burnumdan **düterdi**.” (TaS: 1357)

“Tutuşmuştu derundan micmer âsâ

Düterdi oda düşmüş anber âsâ” (TaS: 1357)

“Da’re [Ar.]: Yanmayup **düten** odun ve soyunmuş eği.” (TaS: 1357)

“(nsz) **1.** Duman veya buhar çıkarmak: ‘Dumanı tütmekte olan bir vapuru görerek artık yerine dönmeyi akıl etti.’ -H. Taner. **2.** Dumanı geri vermek: ‘Kahvelerin içi tüten ocakla göz gözü görmez bir hâldeydi.’ -S. F. Abasıyanık. **3.** mec. Yaşamak, varlığını sürdürmek: ‘Korkma! Sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak / Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak’ -M. A. Ersoy. **4.** hlk. İyi veya kötü kokmak.” (TS: 2402-2403)

uçurum:³⁸⁷ *Uçur-* fiilinden türeyen sözcüğün Türkiye Türkçesinde mecazlaşma yoluyla anlam alanı genişlemiştir.

uçrum: Uçurum.

“Ulu kayayı gayette bitrüm

Ziyade yüce vü etrafı **uçrum**” (TaS: 3896)

“a. **1.** Deniz, göl, ırmak vb. su kıyılarında veya karada dik yer, yar: ‘Üç arkadaş, arabanın gidebileceği bütün köyleri, dereleri, uçurumları aradılar.’ -A. Gündüz. **2.** mec. Felaketli sonuç: ‘Bir gün bencileyin, bir uçuruma yuvarlanırsanız artık her şey burada bitti,

³⁸⁷ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

sanmayınız.’ -M. Ş. Esendal. **3.** mec. Büyük fark, ayrılık: ‘Karargâhla siper arasındaki derin uçurumu bu kadar yakından sezmemiştim.’ -F. R. Atay.’ (TS: 2408)

ufak: Clauson (1972: 16), hem *uşak*’ı hem de *ufak*’ı *uvşa-* köküne götürür ve eş anlamlı olarak verir. Sözcüğün TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları incelendiğinde ise Türkiye Türkçesinde anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır. Temelde daha ziyade somut şeyler için kullanılan sözcük Türkiye Türkçesinde hem somut hem de soyut şeyler için kullanılmaktadır.

uvak: Ufak, küçük, kırıntı.

“Dökülürse altundan anda **uvak**

Becit isteyeler tutuben çırak” (TaS: 4013)

“sf. **1.** Boyutları normalden küçük: Ufak ev. **2.** Yaşça daha küçük olan: ‘Bir sabah, ufak, sarışın, ela gözlü bir kız karşıma geldi.’ -N. F. Kısakürek. **3.** Makam, derece bakımından geri olan: ‘Ufak bir memuriyet de olsa olurdu.’ -O. Kemal. **4.** Kısa bir süre: ‘Ufak bir istirahat sonra oyuncular birinci muvaffakiyetin tesiri ile ikinci bir raksa başladılar.’ -A. H. Müftüoğlu. **5.** mec. Önemsiz, çok az: ‘Ufak bir ameliyatla yüzük kesilip alındı.’ -R. N. Güntekin.” (TS: 2409)

uğraş:³⁸⁸ Sözcüğün TaS ile TS’deki anlamları karşılaştırıldığında anlam alanının genişlediği anlaşılıyor. Ayrıca kazandığı anlamları duygu değeri açısından değerlendirdiğimizde sözcükte iyileşme de meydana geldiği anlaşılıyor.

uğraş: Harp, savaş, kavga, cenk, dalaşma.

“Yedi yüz bin erle Hülâgû gelür

Ol gün, ol gece katı **uğraş** olur” (TaS: 3905)

“a. **1.** Bir insanın yaptığı iş veya meslek, iş güc, meşguliyet: ‘Bu arada köy yaşamından çeşitli sahneleri, uğraşları canlandıran oyunlar vardır.’ -M. And. **2.** Bir kimsenin kendi isteğiyle seçerek ve zevk alarak yaptığı iş, iş güc, meşguliyet. **3.** Bir güçlüğü yenmek için gösterilen sürekli çaba, mücadele: ‘Onlara biraz gayretle anımsatılabilir bu gerçekler ama bu hem zahmetli, hem de süreç içinde kendimizi de onları da kırmayı göze alan bir uğraş gerektirir.’ -R. Mağden.” (TS: 2411)

uşak:³⁸⁹ Clauson (1972: 16), sözcüğün *uvşa-* fiilden türediğini belirtir ve *uvak* sözcüğünü de bu fiilin köküne bağlayarak *uvşakla* eş anlamlı olduğunu söyler. sözcük Türkiye Türkçesinde yeni anlamlar kazanmış ve sözcüğün anlam alanı genişlemiştir.

uşak: **1.** Ufak, küçük.

³⁸⁸ Bk. sözcükteki anlam iyileşmesi.

³⁸⁹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

“Bahr-ı azam halicidir her biri
Ger uşağıdır ve gerçi kim iri” (TaS-3995)

2. Çocuk.

“Çünkü bir yaşına irdi beş yaşındaki **uşak** gibi oldu.” (TaS: 3997)

“a. **1. Çocuk:** ‘Doksan yaşına kadar yaşamış, yokluk yüzü görmemiş, oğul uşak toplansa koca bir mahalle olacak kadar bereketlenmiş.’ -M. Ş. Esendal. **2. Herhangi bir bölgenin halkından olan erkek:** ‘Kim bilir, bu Anadolu uşaklarının her birinde ne cevherler vardır.’ - C. S. Tarancı. **3. Erkek hizmetçi:** ‘Sağda, duvar kıyısında ahır, arabacı, uşak odaları var.’ - Y. Atılgan. **4. Tayfa:** ‘Bir haykırma duyuldu. Uşakları koşturdum. Simit attırdım denize ama deniz geri vermedi.’ -Z. Selimoğlu.” (TS: 2422-2423)

uyandırmak: *Uyan-* fiilinin ettirgen şekli olan sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam alanı genişlemiştir:

uyandırmak: 1. Yakmak, ışığı parlatmak.

“Sen bir çırağ **uyandırır**gör ruzigarda
Yıllarla yellere esse yine zail olmaya” (TaS-4028)

2. Uyarmak, irşat, ikaz etmek.

“... Ve münebbihü’r-Râkidin ad verdik yani uyurları **uyandırıcı**” (TaS: 4029)

“(-i) **1.** Uyanmasına yol açmak: ‘Sanki yüzyıllık bir uykudan uyanan bekçi, yerinden doğrulup çevresine bakınca kendisini uyandıran kişiyi göremedi.’ -İ. O. Anar. **2.** Çıra, lamba, soba vb. ışık veren şeyleri yakmak, tutuşturmak: ‘Köşede kuru odun var, uyandır ocağı.’ -A. Gündüz. **3.** Üstü küllenmiş ateşi yeniden canlandırmak. **4. Herhangi bir sebeple dernekteki üyeliğin dondurulmasından vazgeçerek çalışmalarına katılmasına izin vermek.** **5.** mec. Aklını başına toplamasını sağlamak, gözünü açmak.” (TS: 2424)

uyanık:³⁹⁰ *Uyan-* fiilinden türeyen sözcüğün TaS’ta mecazi bir anlamı tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinde sözcük tespit edilen mecazi anlamı ve gerçek anlamına ek olarak yeni mecazi anlamlar kazanmış ve sözcüğün anlam alanı genişlemiştir.

Ayrıca TS’de üçüncü sırada verilen ‘açık göz, kurnaz’ anlamı sözcüğün anlamının kötüleştiğini de göstermektedir.

uyanık, (uyanık): Agâh, haberdar.

“Âgâh [Fa.]: Haberdar ve **uyanık.**” (TaS: 4031)

“sf. **1.** Uyumamış, bidar: ‘Uyuyor mu uyanık mı kestiremiyor, uykuyla uyanıklığın sınırlarını bulamıyordu.’ -A. İlhan. **2.** Uykudan uyanmış. **3.** mec. Açık göz, kurnaz, cingöz: ‘Ayrıca son derece zeki ve uyanık bir genç kız vardı.’ -H. Taner. **4.** mec. Yapacağı işi bilen, dikkatli ve tetikte olan, müteyakkız. **5.** mec. Bilgisizlikten kurtulmuş, bilgili: ‘Zeki ve uyanık kişilerle dostluk kadar iyi bir şey olamaz.’ -S. Birsal.” (TS: 2424)

³⁹⁰ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

uyarıcı: Sözcüğün *uyar-* fiilinden türediği açıktır. TaS'ta verilen anlamda sözcüğün daha dar kapsamlı olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Ancak TS'de verilen anlamda sözcüğün genelleşerek anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

uyarıcı: Uyandırıcı, mürşit.

“Bu halk uyurlar, elbette bunlara bir **uyarıcı** gerektir.” (TaS: 4032)

“sf. Uyarma özelliği olan, uyaran, münebbih: ‘Her bir dönemin incelenmesi, sonuçlarının değerlendirilmesi ulusal yeteneklerimizi, eksiklerimizi anlamak bakımından uyarıcıdır.’ - M. And.” (TS: 2425)

uymak:³⁹¹ Fiilin temel anlamı TaS'ta tespit edilememiştir ancak yan anlamı tespit edilebilmiştir. sözcük TS'de çok anlamlı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamlar incelendiğinde sözcüğün aynı zamanda anlamının da genişlediği anlaşılıyor.

uymak: Çatmak, sataşmak.

“İtin ahsayası gelicek kervana **uyar.**” (TaS: 4042)

“(e) **1.** Ölçüleri birbirini tutmak: Ayakkabı ayağına iyi uydu. **2.** Renk, biçim vb. yönünden birbirini tutmak, uygun düşmek: Kravat ceketine uymuş. **3.** Zevke, anlayışa uygun düşmek: Sizin tutumunuz bizim görev anlayışımıza uyuyor. **4.** Bir inanca, bir anlayışa, bir duruma veya egemen bir güce uygun davranışta bulunmak, riayet etmek: ‘Şu acayip sevdaları bırak, muhite uy, zamana uy, hayatını mükemmel kazanırsın.’ -P. Safa. **5.** Bağlı kalmak, tabi olmak: Birtakım kayıt ve şartlara uymalıydı. **6.** Uygun düşmek, münasip olmak: ‘Her cihette birbirine uyacak kadın erkek bulmak dünyada kabil değildir.’ -H. C. Yalçın.” (TS: 2430)

uyumak: Sözcüğün temel anlamı TaS'ta tespit edilememiştir. Tespit edilen anlamlar yan anlamlardır. Bu veriyle birlikte TaS ile TS'deki anlam ve tanıklar karşılaştırıldığında fiilin yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor.

uyumak, (uyunmak, uyuşmek (I), uyuşmak, ügünmek): İçine damızlık karıştırılan yoğurt sütü ve pekmez gibi şeyler katılaşmak, koyulaşmak, kan pıhtılaşmak.³⁹²

“Tamızlıksız yoğurt **uyumaz.**” (TaS: 4043)

“(nsz) **1.** Uyku durumunda olmak. **2.** İlaç etkisiyle ağrı duymayacak kadar derin uykuya dalmak: Hasta uyuyunca ameliyata alınacak. **3.** mec. İşlem görmemek, durgun kalmak, el sürülmemek: ‘Bu eski gururu ta canevinde uyurmuş meğer.’ -T. Buğra. **4.** mec. Çevresindeki olayları fark etmemek, görmemek: ‘Ben de sizler gibi adam olurdum, okurdum; okumak bilsem okurdum da uyumazdım.’ -S. F. Abasıyanık.” (TS: 2431)

³⁹¹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

³⁹² Anlamlar ayrılmamış.

uyur: *Uyu-* fiilinden kalıplaşan sözcük Türkiye Türkçesinde yeni bir anlam kazanmış ve sözcüğün anlam alanı genişlemiştir.

uyur: Uyuyan, uyumakta olan.

“Gidersin yola şöyle düşe tura

Bakerken gözlerin benzer **uyura**” (TaS: 4046)

“*sf.* **1.** Uyuyan. **2.** Durgun (su). (TS: 2431)

uyuşuk:³⁹³ Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında öncelikli olarak başka anlamı geçtiği daha sonra mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

uyuşuk: Pıhtılaşmış.

“El-harat [Ar.]: Koyun, yahut nâka pek sütlü olmağla memesine nazar isabet eydediğinden yahut nemnak yerde yattığından südü pare pare **uyuşuk** olarak çıkmak.” (TaS: 4047)

“*sf.* **1.** Duymaz ve hareket edemez duruma gelmiş, uyuşmuş: ‘Terli, sıcak, uyuşuk vücudu, yatağın çukuruna yapışmış, kımıldayamıyor bile.’ -P. Safa. **2.** mec. Gevşek, tembel, sünepe, uyuntu.” (TS: 2432)

uyutmak:³⁹⁴ *Uyu-* fiilinin ettirgen şekli olan sözcüğün temel anlamı TaS’te tespit edilememiştir. Tespit edilen anlam süt için kullanılmaktadır. Fiil, Türkiye Türkçesinde temel anlamına ek olarak üç tane daha mecazi anlam kazanmış ve sözcüğün anlam alanı genişlemiştir.

uyutmak: Sütü mayalayıp yoğurt haline getirmek, pıhtılaştırıp dondurmak.

“Keyfer [Fa.]: Bir nevi tağardır ki kenarı yüksek içinde yoğurt **uyudurlar.**” (TaS: 4047)

“(-i) **1.** Uyumasını sağlamak, uyur duruma getirmek. **2.** mec. Acı, keder vb.ni hafifletmek: ‘Yeisimi uyutmak için dimağımı tarih okumakla yoruyorum.’ -R. N. Güntekin. **3.** mec. İlgi konusu olmaktan çıkarmak, unutturmak. **4.** mec. Aldatmak, kandırmak: ‘Bugün yarın diye uyuttun durdun beni.’ -A. İlhan.” (TS: 2432)

uzanmak: *Uza-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcüğün TaS ile TS’deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında genişleme olduğu anlaşılıyor:

uzanmak: Uzun sürmek, uzamak.

“Ömrüm **uzandıkça** yazuğum çok oldu, ey acep neyleyin.” (TaS: 4050)

“(-e) **1.** Boylu boyunca yatmak: “Büyük bir karyola ve içinde ben uzanmışım, sen baş ucumda oturup sessiz bekliyorsun beni.” -N. Hikmet. **2.** Gitmek: “Öğleden sonra Şişli’den Beyoğlu’na kadar uzandım.” -Y. K. Beyatlı. **3.** (nsz) Bir alana yayılmak: “Sokağın dibinden

³⁹³ Bk. sözcükteki başka anlamı geçiş ve anlam kötüleşmesi.

³⁹⁴ Bk. sözcükteki anlam daralması.

gelen bir elektrik lambasının titreye titreye uzanan ışığında, bu iki gölgenin umumi şekilleri görülüyor.” -P. Safa. **4.** (nsz) Bir şey boyunca sıralanmak: “İncecik ırmaklar vardı ki kenarları boyunca uzanan sazlıkları arasından pembe tüylü flamingolar gezinirdi.” -Y. K. Karaosmanoğlu. **5.** Yetişmek, ulaşmak. **6.** Vücudunu yöneltmek veya vücuduyla birlikte kolunu uzatmak: “Cici Bey balkondan ablasının penceresine bir daha uzandı.” -H. R. Gürpınar. **7.** argo Sarkıntılık etmek.” (TS: 2435)

uzatmak: *Uza-* fiilinin ettirgen şekli olan sözcüğün TaS ile TS’deki anlam ve tanıkları incelendiğinde anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

uzatmak: Uzaklaştırmak.

“Anı gördürüben **uzattı** öte

Şah öptü gözünden ü bindi ata” (TaS: 4051)

“(nsz) **1.** Uzamasına sebep olmak, uzamasını sağlamak: Saç uzatmak. Tırnak uzatmak. **2.** (-i) Başı, kolları veya bacakları bir yere yöneltmek: ‘Koğuşun açık duran kapısından hastalar başlarını uzatıp koridordakilere, yerde duran sedyeye bakıyorlar.’ -M. Ş. Esenal. **3.** (-e) Bir şeyi vermek için birine yöneltmek: ‘Şu köşe rafında toz şeker kutusu var, uzativer bana.’ -A. Gündüz. **4.** Germek: İp uzatmak. **5.** Konuşmayı, tartışmayı sürdürmek: ‘Her iki odadan üçer beşer kişi lakırtıyı uzattılar.’ -M. Ş. Esenal. **6.** (-e) Vermek, göndermek: Can, topu Zeki’ye uzattı.. **7.** (-i) Süreyi artırmak, temdit etmek: ‘Yıllardır beklediği bu zevkli anları mümkün olduğu kadar uzatmak istediği her hâlimden belliydi.’ -İ. O. Anar.” (TS: 2435-2436)

ülger: Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında Türkiye Türkçesinde anlam alanının genişlediği ortaya çıkıyor.

ülger: Kumaşın yüzü, havı.

“Pişan [Fa.]: **Ülger** ki kumaşın eyü tarafıdır.” (TaS: 4066)

“a. **1.** Şeftali vb.nin üzerinde bulunan ince tüy. **2.** Hav (I). **3.** Özdeyiş.” (TS: 2444)

veresiye:³⁹⁵ *Ver-* fiili + *Ası* sıfat-fiil eki + *yA* yönelme eki’nin kalıplaşmasıyla oluşan sözcüğün temel anlamının yanı sıra yeni bir anlam kazanarak genişlediği anlaşılıyor:

veresi: Veresiye

“Deyndir zimmet-i merde **veresi**.” (TaS: 4167)

“zf. (vere’siye) **1.** Karşılığı sonra ödenmek üzere, **peşin** karşıtı. **2.** mec. Özensiz, gönülsüz, önem vermeden: Çok veresiye iş görüyor.” (TS: 2479)

vergi:³⁹⁶ Sözcüğün TaS ile TS’deki anlam ve tanıkları incelendiğinde anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

³⁹⁵ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

virgü, (vergi): Atıyye, ihsan, bahşış.

“Rifd [Ar.]: Bahşış ve atâ manasına ki **vergi** tabir olunur.” (TaS: 4174)

“a. **1.** Kamu hizmetlerine harcanmak için hükûmetin, yerel yönetimlerin yasalara göre doğrudan doğruya veya bazı malların fiyatlarının üstüne koyarak dolaylı yoldan herkesten topladığı para: ‘Önce vergiyi kolay tahsil etmenin vesilesini hazırlasınlar.’ -B. Felek. **2.** mec. Bir kimsenin doğuştan sahip olduğu iyi nitelik.” (TS: 2479)

vurgun: *Vur-* fiilinden türeyen sözcük TaS’ta tek; TS’de ise çok anlamlı olarak karşımıza çıkmaktadır.

vurgun: Baskın, düşman hücumu.

“İl ile gelen **vurgun** düğün bayramdır.” (TaS: 4174)

“a. **1.** Kolayca ve haksız ele geçen kazanç. **2.** Sıcak, soğuk, dolu vb. etkilerle ürünlerde görülen zarar: Dolu vurgunu elma. **3.** Çok derinlerdeki suyun basıncı dolayısıyla iki akıntı arasında sıkışıp kalma, düzenli hava alıp verememe, birden su yüzüne çıkma vb. durumlarda dalgıcın uğradığı inme veya ölüm. **4.** sf. Silahla yaralanmış olan. **5.** sf. mec. Birine veya bir şeye vurulmuş, bağlanmış, sevmiş olan, sevdalı, âşık, meftun: ‘Onun da kendisine vurgun olduğuna gönülden inanmaktadır.’ -T. Buğra.” (TS: 2491)

vuruş: *Vur-* fiilinden türeyen sözcüğün TaS ile TS’deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında anlamında genişleme meydana geldiği anlaşılıyor:

uruş: Müsademe, harp, savaş, cenk.

“Ol gice, ki irtesi **uruş** olucak idi.” (TaS: 3981)

“a. **1.** Vurma işi: “*Bazen kalbinin hafif ve sık çarpıntıları arasında ansızın tokmak gibi vuruşlar var.*” -P. Safa. **2.** müz. Bir ölçüyü oluşturan eşit sürelerden her biri, darp: İki vuruşu olan ölçü. **3.** müz. Tempo. **4.** tek. Bir kuvvetin etkileme süresi ile şiddetinin çarpımından çıkarılan nicelik.” (TS: 2493)

yağış: *Yağ-* fiilinden türeyen sözcüğün komşuluk ilişkisine bağlı olarak yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

yağış: Yağmur.

“Döktü bulut gibi gözünden **yağış.**” (TaS: 4199)

“a. **1.** Yağma işi. **2.** Havadaki su buharının yoğunlaşma sonunda sıvı veya katı durumda yere düşmesi, ağış karşıtı. **3.** Yağan yağmur veya kar miktarı. **4.** Yağmur.” (TS: 2500)

yağmur: Sözcüğün Türkiye Türkçesinde mecazlaşma yoluyla anlam alanı genişlemiştir:

³⁹⁶ Bk. sözcükteki anlam iyileşmesi.

yağmurdan içer: Ancak yağmur suyu içen susuz” (Toprak).

“Gerekse **yağmurdan içer** deşti yer olsun gerekse su basar olsun.” (TaS: 4202)

“a. **1.** Atmosferdeki su buharının yoğunlaşmasıyla oluşan ve yeryüzüne düşen yağışın sıvı durumda olanı, yağar, yağış, baran, bereket, rahmet: “*İstanbul tevkifhanesinde, yedi küsur yıldır yatan, yetmiş yaşında, kalbi yağmur suyu kadar berrak ve temiz bir insan vardı.*” -N. F. Kısakürek. **2. mec.** Çok ve sık düşen, gelen şey. **3. mec.** Çokluk, bolluk: Para yağmuru. Övgü yağmuru.” (TS: 2502)

yaka: Clauson (1972: 898), sözcüğün *yak-* ‘yaklaşmak, yakın olmak’tan ‘diğer şeye bitişik olan herhangi bir şeyin parçası’ olabileceğini söylemektedir ve temel anlamını ise ‘kenar ve sınır’ olarak vermektedir. sözcük TS’de çok anlamlı olarak karşımıza çıkmaktadır.

yaha: Yaka.

“Bu aşk kişi başına danışiben gelmez

Yahasına yapışıp bî-iradet erse gerek” (TaS: 4207)

“a. **1.** Giysilerin boyna gelen, boynu çeviren bölümü: ‘Paltosunun yakasını kaldırıp تنها caddeyi tutturdu.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **2.** Giysilerin boyna gelen bölümüne eklenen ve türlü biçimlerde olan parçası. **3.** Kıyı, kenar, taraf: ‘Sokağın karşı yakasına geçtiler.’ -M. Ş. Esendal. **4.** Eğik yerey. **5.** Yapıların saçaklarında, suyun içeriye sızmasını önlemek için kiremidin altıyla oluk arasına konulan metal levha. **6.** Semt: ‘Hele bir işimizi bitirip karşı yakaya geçelim de onu sonra düşünürüz.’ -A. Gündüz. **7.** den. Sahil. **8.** den. Yelkenlerin kenar ve köşeleri.” (TS: 2504)

yakın: Clauson (1972: 904), sözcüğü *yak-* fiilinden geçişsiz isim olarak niteler ve ‘yer, zaman ve akrabalıkta yakın’ anlamına geldiğini söyler. Sözcüğün TaS’ta tespit edilen anlam ve tanıklarında mekân ön plana çıkmaktadır. sözcük TS’de çok anlamlı olarak tespit edilmiştir.

yakın getürmek: Yaklaştırmak

“Müslümanlar dahi ok sepiitiler, **yakın** getürmediler.” (TaS: 4217)

“sf. **1.** Az bir ara ile ayrılmış olan (zaman veya yer), uzak karşıtı. **2.** Küçük, önemsiz değişikliklerle birbirinden ayrılan: ‘İklim ile toprağın bereketi ve insanın faaliyeti arasında yakın bir münasebet vardır.’ -C. Meriç. **3.** Aralarında sıkı ilgi bulunan: ‘Her birinin muhakkak bir yakın arkadaşı vardır.’ -E. Şafak. **4.** Benzeyen, andıran, yaklaşan: ‘Beş dönüme yakın bahçesi bir ormanı andırırdı.’ -Ö. Seyfettin. **5.** Erişmesi, olması zaman bakımından yaklaşmış olan: ‘Elli yaşında adam, ellisine yakın kadın...’ -S. F. Abasıyanık. **6.** a. Uzak olmayan yer: Yakınımızda otururlar. **7.** a. Aralarında sıkı ilişki olan arkadaş, dost veya akraba **8.** zf. Uzak olmadan: Gelin bana yakın oturun lütfen.” (TS: 2506)

yakışmak: *Yak-* fiilinin işteş şekli olan sözcük öncelikli olarak yakın anlama geçiş yaşamıştır. Daha sonra sözcük yeni bir anlam daha kazanmış ve sözcüğün anlam alanı genişlemiştir.

yakışmak, (yahışmak): Yaklaşmak, meyletmek.

“Dostluk yerine düşmanlık geldi ve **yakışmaklık** yerine ürkmeklik karar tuttu.” (TaS: 4219)

“(nsz) **1.** Güzel durmak, iyi gitmek, yaraşmak, uygun gelmek: “Önden yandan nasıl durduğunu, yakışıp yakışmadığını gözden geçirecek.” -M. Ş. Esendal. **2.** (-e) Uygun olmak, iyi karşılanmak, münasip olmak: “Öyle şey küçüklerin ağzına yakışmaz.” -B. Felek.” (TS: 2508)

yakıştırmak:³⁹⁷ *Yakış-* fiilinin ettirgen şekli olan sözcük öncelikli olarak başka anlama geçiş yaşamıştır. Daha sonra sözcüğün anlam alanını genişlemiştir.

yakıştırmak: Yaklaştırmak.

“Ne çeri ile bularınla savaşayın ve ne uzluğula buları kendözüme **yakıştırayın.**” (TaS: 4220)

“(-i, -e) **1.** Yakışacak bir duruma getirmek, uygun duruma koymak, yaraştırmak: ‘Yakışıklı, orta boylu, giydiğini kendisine yakıştırır, kendini saydırabilir bir adam.’ -M. Ş. Esendal.

2. Uygun ve yerinde görmek: ‘Ancak kızı o oğlana bir türlü yakıştıramadı.’ -T. Buğra.

3. Uydurmak. **4.** mec. Bir durum veya niteliği bir kimse için düşünmek, yormak.” (TS: 2508)

yakmak: Clauson (1972: 896-897), fiilin üç anlamını verir: ‘sürmek; yakınlaşmak, yakın olmak; yakmak’. Üçüncü sırada verdiği anlamın orta dönemden önce kayıtlı olmadığını belirtir. Fiilin ‘sürmek’ anlamı TaS’ta tespit edilememiştir. Bu hususu göz önünde tutarak TaS’ta tespit edilen anlamlarla TS’deki anlamları karşılaştırdığımızda fiilin anlam alanının genişlediği anlaşılıyor.

yakmak: 1. Yaklaşmak.

“Eğer sen ay olur isen göğe bakmayaven hergiz

Eğer sen devlet olursan sana **yakmayaven** hergiz” (TaS: 4221)

2. Yaklaştırmak.

“Kimini **yakdılar** def çenberine

Ki andan vecd erişir ışk erine” (TaS: 4221)

“(I) (nsz) Kına, yakı vb.ni koymak, sürmek.” (TS: 2509)

(II) (-i) **1.** Yanmasını sağlamak veya yanmasına yol açmak, tutuşturmak: ‘Kendi sigarası için yaktığı kibriti bana uzattı.’ -F. R. Atay. **2.** Ateşle yok etmek: Çöpleri yakmak. **3.** Işık vermesini sağlamak: ‘Mavi ışıklı ispirto lambalarını yakarlar.’ -S. F. Abasıyanık. **4.** Isı etkisiyle bozmak: Eteği ütülerken yaktı. **5.** Keskin, sert ve ısırcı bir duyum vermek: Biber

³⁹⁷ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

ağzı yakar. **6. Yanıyormuş gibi bir etki yapmak:** ‘Hekime daima şarabın midelerini yaktığından bahsederler.’ -F. R. Atay. **7. Kurutmak, zarar vermek:** ‘Fırtına ekinleri yakmıştı.’ -S. F. Abasıyanık. **8. (nsz) Çok sıcak olmak:** Bugün güneş yakıyor. **9. Karartmak:** Güneşte vücudunu yaktı. **10. Çok üşütmek:** Soğuk rüzgâr insanın yüzünü yakıyor. **11. tıp Tedavi etmek amacıyla doku, damar vb. dağlamak.** **12. mec. Silahla vurmak.** **13. mec. Yıkıma, zarara yol açmak, büyük bir zarara uğratmak, mahvetmek:** ‘Gözü mavi, boyu kısa, kendi muhacir olmasın. Ne olursa olsun makbulüm. Aman bu üçüne dikkat et. Beni yakma.’ -Ö. Seyfettin. **14. mec. Güçlü sevgi uyandırmak.** **15. mec. Zamanında kullanılmadığından hükmünü yitirmek:** Biletini ve tatilini yaktı.” (TS: 2509-2510)

yalama:³⁹⁸ *Yala-* fiilinden türeyen sözcüğün TaS ile TS’deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında anlam alanının genişlediği anlaşılıyor.

yalama: Güneşten veya hastalıktan dudakta beliren yara, dudak yarığı.

“Riş-i dehen [Fa.]: Ağızda zahir olan **yalama**.” (TaS: 4226)

“a. **1. Yalamak işi.** **2. sf. Üzeri düzleşmiş, dişleri aşınmış olan (vida, civata vb.).** **3. sf. Fırça izleri belli etmeden yapılan (resim).** **4. sf. argo sözünde durmayan (kimse).”** (TS: 2510)

yalçın: Sözcüğün TaS’ta tespit edilen anlamının yanı sıra yeni bir anlam kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

yalçın: Cilâlı, parlak.

“El-assa [Ar.]: Bir nesneyi mühre tahtası gibi düpdüz, **yalçın** eylemek manasındır.” (TaS: 4232)

“sf. **1. Dik, sarp:** ‘Hatıralarımızda onun hüviyeti harp cephesinde bir yalçın tepe hâlinde kaldı.’ -İ. A. Gövsa. **2. Düz, kaygan.”** (TS: 2512)

yamamak:³⁹⁹ Clauson (1972: 934-935), sözcüğün anlamını ‘bir şeyi yamamak’ olarak verir. Muhtemelen fiilin temelde somut nesnelere için kullanıldığı zamanla soyutlaştığı anlaşılıyor. Türkiye Türkçesinde de iki yeni mecazi anlam kazanması sözcüğün anlam alanının genişlediğini kanıtıyor:

yamamak: İlhak etmek.

“... Sonra Sultan Alaeddin-i Selçuki fethederek mülküne **yamamıştır**.” (TaS: 4260)

“(i) **1. Yama koyarak onarmak, yamalamak:** ‘Gemici yelkenlerini dizlerinin üzerine almış, yamıyorlar.’ -Halikarnas Balıkcısı. **2. (-i, -e) mec. İstenmeyen şeyi birine mal etmek:** Bu bozuk saati size kim yamadı? **3. (-e) mec. İstenmeyen kimseyi birine zorla vermek.”** (TS: 2516)

³⁹⁸ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

³⁹⁹ Bk. sözcükteki anlam kötüleşmesi.

yanaşmak: Fiilin TaS'ta verilen anlam ve tanıklarına bakıldığında mesafe olarak 'yaklaşmak' anlamı ön plana çıkmaktadır. Ancak TS'ye göre TaS'ta tespit edilen anlamının yanı sıra mecazlaşma yoluyla yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği göze çarpıyor:

yanaşmak: 1. Hizmette durmak.

“El-ecir [Ar.]: Ücretle gündelik veya aylık ve yıllık ile **yanaşan** kimesne.” (TaS: 4270)

2. Erişmek, ...değerine ulaşmak.

“Cümle eczası yarar hem tarabe hem cenge

Yok bahara **yanaşur** ceş-i müretteplerde” (TaS: 4270)

“(e) **1.** Bir şeyin, bir kimsenin yanına gelmek: ‘Usulca avluya indim, rafa doğru yanaştım.’

-F. R. Atay. **2.** Vapur, kayık vb. kıyıya varmak: ‘Günün birinde kocaman bir motor Santa Maria’ya yanaştı, içinden çıkan bir subay muhafızlarla uzun uzun görüştü.’ -R. H. Karay. **3.**

mec. Karışmak, ilgilenmek, istek göstermek: ‘Ali Mehmet Bey, cihetlere yanaşacak kimselerden değildir.’ -S. M. Alus. **4.** (nsz) mec. İlişki kurmak: ‘Vahşi ve utangaç olduğu için pek yanaşmaz.’ -R. N. Güntekin.” (TS: 2519)

yangın: *Yan-* fiilinden türeyen sözcüğün temel anlamı tespit edilememiştir. sözcük TS'de ise çok anlamlı olarak tespit edilmiştir. TaS ve TS anlam yönünden karşılaştırıldığında da sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

yankun, (yangun): Yanmış, yanık.

“Başından ayağa gark eyleyüp dem

Turur her biri **yankun** nitekim şem” (TaS: 4290)

“a. **1.** Zarara yol açan büyük ateş: ‘Yangın yaklaştığı için yaverleri ve dostları telahta idi.’ -

F. R. Atay. **2.** Hastalıkta ateş. **3.** mec. Coşkunluk. **4.** sf. mec. Tutkun, düşkün, âşık: ‘Haydi

ben kumar yangınıyım fakat senin vaziyetin benimkinden daha vahim.’ -M. Yesari.” (TS: 2520)

yankı: *Yan-* fiilinden türeyen sözcüğün TaS'ta sadece ses için kullanıldığı anlaşılıyor. TS'de verilen anlamları incelediğimizde sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılıyor.

yankı, (yangı, yangu, yanku, yañu): Aksisada.

“Dertsizlere benim sözüm benzer kaya **yankusuna**

Haldaşı bilir kişinin gönlündeki razı” (TaS: 4285)

“a. **1.** Sesin bir yere çarpıp geri dönmesiyle duyulan ikinci ses, aksiseda, inikâs, akis, eko:

‘Ben kimsesiz seyyahı meçhuller caddesinin / Ben yankısından kaçan çocuk kendi sesinin’

-N. F. Kısakürek. **2.** mec. Bir olgunun çevrede uyandırdığı duygu, düşünce veya tepki, akis,

inikâs: ‘Bu çığlıklar, ağızdan ağıza, kulaktan kulağa geniş yankılarla bütün yurdu kaplıyordu.’ -Y. Z. Ortaç.” (TS: 2522)

yapı: *Yap-* fiillinden türeyen sözcük Türkiye Türkçesinde yeni anlamlar kazanmış ve sözcüğün anlam alanı genişlemiştir.

TaS’ta tespit edilen ‘kılık kıyafet’ anlamı Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşerek anlam alanını daraltmıştır.

yapu, (yapı): 1. Bina, inşaat.

“Bu fena **yapus**ına aldanma

Cevri çoktur vefa bulam sanma” (TaS: 4303)

2. Kılık, kıyafet, biçim, şekil.

Başında bir samur kalpak, Çerkes **yapus**ında ılgar ile Medine-i Saraya dahil olup.” (TaS: 4303)

“a. **1.** Barınmak veya başka amaçlarla kullanılmak için yapılmış her türlü mimarlık eseri, bina. **2.** Yapılmakta olan konut, yol, köprü vb. inşaat, konstrüksiyon. **3.** Yapma, oluşturma, ortaya konulma, meydana getirme: Kırıkkale yapısı bir tabanca. **4.** Canlı bir varlığın ruh veya beden özelliklerinin tümü, bünye, strüktür: ‘Yapısı sağlam, güzel bir erkekti.’ -Y. Z. Ortaç. **5.** Bütünün bir araya getirilişinde uyulan dizge, strüktür: Dil yapısı. Cümle yapısı. **6.** Biy. Bir hücrede, bir dokuda, karmaşık oluşumlu bir organizmada elamanların düzeni. **7.** fel. Öğeleriyle somut bağımlılığı olan bütün. **8.** top. b. Parçaları ve öğeleri arasında yasaya uygunluk, durağan bağlar ve karşılıklı ilişkiler bulunan dizge veya bütün, strüktür.” (TS: 2526)

yapıcı: *Yap-* fiilinden türeyen sözcüğün TaS’ta bir anlamı tespit edilmiştir. TS’de ise bu anlamın yanı sıra sözcüğün yeni soyut anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor.

yapucu, (yapıcı): İnşaat ustası, dıvarcı.

“Pes Dakyanus **yapıcılara** buyurdu kim taş ve kireç birle ol mağaranın kapısını yaptılar.” (TaS: 4304)

“sf. **1.** Yapan, oluşturan, ortaya çıkaran, meydana getiren. **2.** Önemli ve yararlı işler yapan:

“İkisi de zeki adamdı, akıllı adamdı, yapıcı adamdı.” -Y. Z. Ortaç. **3.** Olumlu: Yapıcı fikir.

Yapıcı eleştiri. **4.** a. Yapı ustası.” (TS: 2526)

yapışmak: *Yap-* fiilinin işteş şekli olan sözcük için Erol (2008: 594), özellikle Eski Anadolu Türkçesi döneminden sonra anlam alanının genişlediğini tespit etmiştir. Gerçekten de TaS ve TS anlam bakımından karşılaştırıldığında fiil, Türkiye Türkçesinde çok anlamlı olarak karşımıza çıkar.

yapışmak: Bulaşmak, kirli bir şey sürülmek.

“Ahit ve kavil sımak aybı ana **yapıştı**.” (TaS: 4300)

“(nsz) **1.** Yapışkan bir maddeye bulanmış olan bir şey ayrılmayacak bir biçimde bir yere tutunup kalmak: “Zarfin iyice yapışıp yapışmadığına o kadar dikkat etti ki...” -S. F. Abasıyanık. **2.** (-e) İyice yaklaşmak, sokulup değmek: Geri geri giderek duvara yapıştı. **3.** (-e) Aralık bırakmayacak biçimde üzerine dokunmak: “Islanan tül gömleği pembe vücuduna yapıştı.” -Ö. Seyfettin. **4.** (-e) Bir iş yapmak amacıyla, hevesle bir şeyi eline almak: “Dişlerine oltayı almış, tekrar küreklere yapışmıştı.” -S. F. Abasıyanık. **5.** (-e) Sıkıca yakalamak, tutmak, sarılmak: “Niçin yalan söylüyor, bu zavallıya iftira ediyorsun diye kulağıma yapıştı.” -Ö. Seyfettin. **6.** sp. Başı çeken çok yakından izlemek. **7.** mec. Birini rahatsız etmek, sataşmak, peşini bırakmamak, musallat olmak.” (TS: 2528)

yapıştırmak: *Yapış-* fiilinin ettirgen şekli olan sözcük kökü gibi anlam genişlemesine uğramıştır:

yapıştırmak: Yamamak, yakınlaştırmak.

“Sen ilm ü hilmin berakatıyla Çomar’a iyilik edip Akşehir’den bana getirip **yapıştırdın**.” (TaS: 4300)

“(i, -e) **1.** Yapışmasını sağlamak: ‘Mektuplarına kendi pullarını yapıştırdılar, kendi memurlarıyla sevk ederlerdi.’ -F. R. Atay. **2.** Yaklaştırmak, birbirine dayamak: ‘Yüzümü âdeta cama yapıştırarak her hareketini ilgiyle izliyorum.’ -A. Ümit. **3.** mec. Tokat atmak: ‘Şeytan diyor, suratının ortasına bir tane yapıştır.’ -A. Ümit. **4.** mec. Hızlı bir biçimde yazmak: ‘O, masanın üzerinden kaptığı cetvele üç tane sıfırı yapıştırmıştı.’ -Ö. Seyfettin. **5.** (-i) mec. Gecikmeden karşılık vermek veya gerekeni yapmak: ‘Miralay Bey, realist bir asker görüşü ile teşhisi yapıştırır.’ -H. Taner.” (TS: 2528)

yapmak: TaS’ta bazı anlamları tespit edilemese de sözcüğün anlam alanının genişlediği anlaşılıyor. Fiil, Türkiye Türkçesinde çok anlamlı olarak karşımıza çıkıyor. TS’de yirmi anlamı tespit edilmiştir.

yapmak, (yapamak): Kapamak, kapatmak, seddetmek, örtmek.

“Beni gördü kaçtı bir mescide girdi, kapusun **yaptı**, vardım kapu ardında tutdum.” (TaS: 4300)

“(i) **1.** Ortaya koymak, gerçekleştirmek, oluşturmak, meydana getirmek: ‘Her görevi ayırım gözetmeden aynı titizlikle yapmak başarının sırrıdır.’ -Ç. Altan. **2.** (nsz) Olmasına yol açmak: Durgun sular sıtma yapar. **3.** (nsz) Yol almak. **4.** Onarmak, tamir etmek: Bozulan saatimi saatçi yaptı. **5.** (nsz) Bir şeyi başka bir şey durumuna getirmek: ‘Ayrıca terbiye edeceğim, onu yaman bir polis köpeği yapacağım.’ -R. H. Karay. **6.** Bir dileği, bir isteği yerine getirmek, uygulamak, ifa etmek: ‘Şu işi yapiver diye yalvarmıştı da enişte engel olmuştu.’ -S. M. Alus. **7.** (nsz) Bir düşüncüyü, bir davranışı, bir isteği işe dönüştürmek,

gerçekleştirmek: ‘Elimi ağzına götürerek sus işareti yaptım.’ -R. H. Karay. **8.** Düzenli bir duruma getirmek: Yatak yapmak. Yolu yaptılar. **9.** (nsz) Üretmek: Ayakkabı yapmak. **10.** (nsz) Bir harekete, işe başlamak veya bir hareketle, işle uğraşmak: Koşu yapmak. Sarsıntı yapmak. **11.** (nsz) Salgılamak, çıkarmak: Tükürük bezleri tükürük yapar. **12.** (-e) Dışkı çıkarmak: Çocuk, altına yapmış. **13.** Gerçekleştirmek: ‘İlk ve ortaöğrenimini Anadolu’da yapmıştır.’ -Y. Z. Ortaç. **14.** Tehdit yoluyla birini herhangi bir duruma düşürmek: Ben adamı ne yaparım biliyor musun? **15.** (-i, -e) Evlendirmek: Bu kızı sana yapacağız. **16.** (yar) Bir durum yaratmak: ‘Fırının harlı ateşi yanaklarını pembe pembe yapmıştı.’ -N. Araz. **17.** (yar) Edinmek, sahip olmak: Servet yapmak. Altın yapmak. **18.** (yar) Bir kimseye bir meslek kazandırmak, yetiştirmek: ‘Onu da Üsküdar’daki ambar memuru yapmak suretiyle daireden uzaklaştırdı.’ -H. Taner. **19.** (nsz) Davranmak, hareket etmek: İyi yapmıyorsunuz, çocuğu çok azarlıyorsunuz. Uyumuş gibi yapmak. **20.** (nsz) Olmak: Bu kış çok soğuk yaptı.’ (TS: 2530)

yaramaz: *Yara-* fiilinden türeyen sözcük TaS’ta genel anlamda kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde ise genel anlamının yanı sıra özellikle çocuklar için kullanılmaktadır. Bu da kelimenin anlamının genişlediğini gösteriyor:

yaramaz: Faydasız, boş, uygunsuz, zararlı, fena, kötü.

“El-fasid [Ar.]: Azup **yaramaz** olan her şey” (TaS: 4328)

“sf. **1.** Uygun ve yararlı olmayan, bir işe yaramayan. **2.** Söz dinlemeyen, uslu durmayan, yasaklanan şeyleri yapmakta ayak direyen, haşarı (çocuk), uslu karşıtı: ‘Annesine bakabilmek için akşama kadar elliye yakın yaramazın kahrını çekiyordu.’ -R. N. Güntekin. **3.** Çapkın.” (TS: 2533)

yanarmak:⁴⁰⁰ *Yara-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcüğün temel anlamı TaS’ta tespit edilememiştir. Tespit edilen anlam da Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır. Ayrıca sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlamı genişlemiştir.

yanarmak: (At) rejim ve idmanla karnı çekilip beli incelmek.

“El-ıkvirarü [Ar.]: Ve dahi at **yanarıp** karnı ve kasığı çekilip beli incelmek” (TaS: 4331)

“(-e) **1.** Bir davranışla birini memnun etmek: ‘Kocası için saçını süpürge etti yine de yaranamadı.’ -İ. H. Baltacıoğlu. **2.** mec. İcten olmayan davranışlarla birini memnun etmeye, gözüne girmeye çalışmak.” (TS: 2533)

yarmak:⁴⁰¹ Fiilin TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları incelendiğinde Türkiye Türkçesinde mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılıyor.

yarmak (I): 1. Geçmek, ötekini geride bırakmak.

⁴⁰⁰ Bk. sözcükteki anlam daralması ve anlam kötüleşmesi.

⁴⁰¹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

“Oh attılar Beyrek, kızın okun **yardı**.” (TaS: 4358)

2. Kazmak, oymak, delmek.

“... ”

Ayıplamanız düzdülse oda

Dürüşe kişi kaygusunu alur

Yeri yar için **yaruben** yer olur” (TaS: 4358)

3. Ayırmak, birbirinden uzaklaştırmak.

“Ki ya Rap ümmetin vardır günahkar

Buları fazlın ile tamudan **yar**” (TaS: 4359)

“(i) **1. Uzunlamasına bölüp ayırmak: Odunu yarmak. 2. Buğday, arpa vb. tahıl tanelerini değirmende kırmak. 3. Derin yara açmak: ‘Aralarına girmemiş olsaydı boğaz boğaza dövüşecekler, birbirlerinin başını gözünü yaracaklardı.’ -R. N. Güntekin. 4. Yarık açmak. 5. mec. Ortasından, içinden geçmek: ‘Vapurun yardığı sular, iki yanından güya neşelerinden köpüre köpüre Üsküdar’a gidişler, daima eğlenceliydi.’ -A. Ş. Hisar.” (TS: 2541)**

yarı: *Yar-* fiilinden türeyen sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında anlam genişlemesi göze çarpıyor:

yarı: Yarı, yarım.

“Nîm [Fa.]: Yarım ve **yarı** nısıf manasına.” (TaS: 4361)

“sf. **1.** Bir bütünü oluşturan iki eşit parçadan her biri, nısıf. **2.** Bir şeyin yarısı kadar olan, yarım olan: “Arkasından yarı şaka, yarı sitem ilave ediyor.” -A. İlhan. **3. a. Devre arası:** Birinci yarıda dört gol attık. **4. zf. Gereğinden az, tam olmayarak.”** (TS: 2537)

yasakçı: *Yasa-* fiilinden türeyen sözcüğün TaS’te tespit edilen anlamının yanı sıra Türkiye Türkçesinde iki anlam daha kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor.

yasakçı, (yasağcı, yasad kulu): Muhafız, bekçi, zabıta memuru.

“Bedreka [Ar.]: Kulağuz ve rehber denir ve yol **yasakçılığına** yani yol muhafızlığına denir ki...” (TaS: 4364)

“a. **1. Yasağı koyan veya uygulayan kimse:** ‘Yasaklanan bir filmin ya da bir kitabın, yasakçıya neden zarar vermemiş olduğu sorusu yanıtız kalır.’ -M. C. Anday. **2. Kavas. 3. hlk. Bekçi, nöbetçi.”** (TS: 2542)

yasama: *Yasa-* fiilinden kalıplaşan ismin TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında Türkiye Türkçesinde anlamın genişlediği dikkat çekiyor.

yasama: Salma vergi.

“Gah **yasama**, gah kapçur, geh tağar

Koşuna koşmuş ili her dem sağar” (TaS: 4365)

“a. 1. Yasa koyma, yasa yapma, teşri. 2. huk. Genel, soyut, objektif ve sürekli nitelikte kurallar koyma.” (TS: 2543)

yastık: *Yasta-* fiilinden türeyen sözcüğün TaS'ta kullanılan anlamının yanı sıra Türkiye Türkçesinde gelişmelere bağlı olarak anlamı genişlemiştir.

yastuk: Yastık.

“**Yastuğa** bâlin [Fa.] dedikleri bâle mensup olduğundan ötürüdür.” (TaS: 4376)

“a. 1. Başın altına koymak veya sırtı dayamak için kullanılan, içi yün, pamuk, kuş tüyü, ot vb.yle doldurulmuş küçük minder: ‘Isınmayı umarak başımı yastığa gömüyorum.’ -A. Ümit. 2. Bu biçimde yapılmış ve türlü işlerde kullanılan şey: İğne yastığı. Ütü yastığı. 3. Fide yetiştirmek için ince toprak ve gübreden hazırlanmış yüksekçe yer. 4. Yapılarda, makinelerde bazı bölümlerin üzerine dayandığı parça.” (TS: 2544)

yatak: *Yat-* fiilinden türeyen sözcük TS'de çok anlamlı olarak karşımıza çıkmaktadır. Anlamı genişleyen sözcüklerden biri de budur:

yatak: Barınak, in.

“Künam [Fa.]: Şebgah-ı Şiran ve dudgan, yani arslanlar ve yırtıcılar **yatağı**.” (TaS: 4388)

“a. 1. Uyuma, dinlenme vb. amaçlarla üzerine veya içine yatılan eşya, döşek: ‘Sabahleyin onu aynı güzellikte bulacağım ümidiyle yatağımdan fırladım.’ -R. H. Karay. 2. Yün, pamuk, kuş tüyü vb. maddelere kılıf geçirerek yapılan şilte. 3. Üzerine şilte konulan karyola, somya, kerevet vb. 4. coğ. Irmak, çay, dere vb.nin, içinde aktıkları yer, akak, mecra: ‘Meyveler kızarmadan dalı üstünde soldu / Irmak yatağı kumsal, kırlar dikenlik oldu’ -F. N. Çamlıbel. 5. Katmanlaşmış herhangi bir madde yığını: Çakıl yatağı. 6. Bir şeyin çok bulunduğu yer: ‘Yeşil sarıklı evliya yataklarının huzurunda gibiyim.’ -R. H. Karay. 7. Maden veya fosil ocaklarında birbirini izleyen iki maden, taş veya kömür tabakası arasında uzanan damar. 8. Çanak biçimindeki bir havzada veya buna benzer bir oluşumda toplanmış petrol birikintisi. 9. Gizli barınak veya bir suçluyu gizlice barındıran yer: Hırsız yatağı. Eşkiya yatağı. 10. Makinelerde hareketli bölümleri içine alan hareketli veya sabit parça: Namlu yatağı. Eksen yatağı. 11. Fideleri gömmek için toprakta açılan çukur. 12. Turuncgilleri ve yumurta vb. ürünleri korumak üzere saman vb.nden yararlanılarak yapılan yer. 13. hay. b. Katmanlı bir kaya bütününde maden filizi veya taş döküntüsünden oluşan çok ince tabaka.” (TS: 2549)

yataklı:⁴⁰² Sözcüğün TaS'ta temel anlamı tespit edilememiştir. sözcük teknolojik gelişmelere bağlı olarak yeni bir anlam daha kazanmış ve sözcüğün anlam alanı genişlemiştir.

yataklı: Yatan, yatağında olan.

⁴⁰² Bk. sözcükteki anlam daralması.

“Ört bas eder heman anı ağyar uyanmadan
Zira ol ahu-beççe-i fitne **yataklıdır**.” (TaS: 4388)

“sf. **1.** Herhangi bir sayıda yatağı olan, yatak alabilen: ‘Hancı beni dört yataklı odada bırakarak çekildi.’ -S. F. Abasıyanık. **2.** İçinde aktığı yer derin olan: Yataklı ırmak. **3.** a. Yataklı vagon.” (TS: 2549)

yatık: *Yat-* fiilinden türeyen sözcüğün temel anlamı TaS’ta tespit edilememiştir. TS’de ise sözcüğün çok anlamlı olarak kullanıldığı, anlamın genişlediği gözleniyor:

yatık, (yatuk): Ağzu dar, boğazı kısa, karnı yassı su kabı.

“Kemas [Fa.]: **Yatuk** dedikleri yassı bardak...” (TaS: 4389)

“a. **1.** sf. Dik olmayan, eğik, yatırılmış bir durumda olan. **2.** sf. Çevrilmiş, devrik: Yatık yaka. **3.** sf. Zamanla dayanıklılığını yitirmiş: Yatık kumaş. **4.** a. hlk. Yayvan su kabı.” (TS: 2550)

yatmak: Fiil, Türkiye Türkçesinde çok anlamlı olarak karşımıza çıkıyor. On yedi anlamı tespit edilen fiilin bu özelliği onun anlamının genişlediğini gösteriyor.

yatmak: **1.** Yatay bir yerde durmak, bulunmak.

“Gafâ [Ar.]: Harman yerinde **yatan** saman.” (TaS: 4395)

2. Yatışmak, sükûnet bulmak.

“Bir pare yüreğim oturup korkum **yatsun**.” (TaS: 4395)

“(nsz) **1.** Bir yere veya bir şeyin üzerine boylu boyunca uzanmak: ‘Dörtünl giden atların köpüklü boynuna bir daha yatmayacak.’ -N. Hikmet. **2.** Uyumak veya dinlenmek için yatağa girmek. **3.** Yatay veya yataya yakın bir duruma gelmek, eğilmek: Rüzgârdan bütün ekinler yattı. Gemi sağa yattı. **4.** Geceyi geçirmek üzere bir yerde kalmak: Bu gece nerede yatacağız? ‘Tavuk pazarındaki handa yatmakta devam ediyor.’ -M. Ş. Esenal. **5.** Boş yere beklemek: Mallar depoda yatıyor. **6.** İşlemez, çalışmaz durumda kalmak: Gemi limanda yatıyor. **7.** Bir özellik kazanmak için bir şeyin içinde beklemek: Turşu sirkede yatıyor. **8.** Belli bir süreyi cezaevinde geçirmek. **9.** Ölü gömülmüş olmak: ‘Mezarlık servilerinin altında ninelerim, teyzelerim yatarlardı.’ -Halikarnas Balıkcısı. **10.** Düz bir duruma gelmek, düzleşmek: Kumaş iyice ütülenince yattı. **11.** (-le) Cinsel ilişkide bulunmak. **12.** Bir düşünceyi veya bir öneriyi benimsemek, razı olmak. **13.** Heves etmek, eğilmek: ‘Çalı süpürgelerinin kırmızı çiçeklerindeki bal kokusuna yatmışlardı.’ -S. F. Abasıyanık. **14.** mec. Bulunmak, var olmak: ‘Her ayrıcalık hevesinin kökeninde bir kompleks, bir göstermecilik duygusu yattığı görülür.’ -H. Taner. **15.** tkz. Olumsuz veya başarısız bir sonuç almak: Takım bu sezon yattı. **16.** hlk. İşsiz kalmak, çalışmamak. **17.** Argo Bilerek yenilmek, şike yapmak.” (TS: 2551)

yavru: Sözcüğün temelde canlı olarak insan veya hayvan için kullanıldığı anlaşılıyor. TS’de iki yeni anlam kazanarak genişlediği göze çarpıyor:

yavru: Yavru.

“Ana karnında olan **yavru**: cenin [Ar.]...” (TaS: 4406)

“a. **1.** Yeni doğmuş hayvan veya insan: Kedi yavrusu. Kuş yavrusu. **2.** Çocuk, evlat: ‘Korkarak arkasına baktığı zaman yavrusunun bir kartalın pençeleri arasında, bulutlara doğru süzülüp yükseldiğini gördü.’ -A. H. Müftüoğlu. **3.** mec. Bir şeyin küçüğü: ‘Ev, bodrumu, tavan arası ve iki katıyla tam bir konak yavrusudur.’ -T. Buğra. **4.** argo Güzel, alımlı genç kız.” (TS: 2553)

yavuz:⁴⁰³ TS’deki ikinci anlamı değerlendirdiğimizde sözcük, anlamı genişlemiş olarak karşımıza çıkar. Kazanılan yeni anlamı, duygu değeri açısından değerlendirdiğimizde anlamın iyileştiği anlaşılıyor.

yavuz, (yavız): 1. Fena, kötü.

“Gök perdeleri açılır iyi **yavuzdan** seçilir

Ol dem kancaru kaçılır baş kurtarası er gerek” (TaS: 4418)

2. Sert, kızgın, keskin, güçlü, çetin, yaman, şiddetli.

“Ettiler bu sert bitidir bilmezüz

Hattı **yavuz** manisin anlamazuz” (TaS: 4421)

3. Fenalık.

“Ettiler and içeriz biz kamumuz

Saklayavuz gelmeye ana **yavuz**” (TaS: 4423)

“sf. **1.** Güçlü, çetin. **2.** İyi, gürbüz, güzel. **3.** esk. Kötü, fena.” (TS: 2553)

yaya: Sözcüğün temel anlamı Türkiye Türkçesinde varlığını devam ettirmektedir. Bununla birlikte sözcük TS’de yeni bir anlam kazanmış ve sözcüğün anlam alanı genişlemiştir.

yaya: Piyade.

“Tor Hasan bin Yusuf nam **yayayı** teftiş ve tefahhus ettim...” (TaS: 4436)

“a. **1.** Yürüyerek giden kimse: ‘Halk arabalarla, kayıklarla, yaya olarak oralara kadar geliyor ve bu ağaçların altına dağılıyordu.’ -A. H. Çelebi. **2.** Benzerlerine ayak uydurup ilerleyememiş, gelişememiş kimse: ‘Spor işlerinde yayayımdır. Hele futbol gibi sporlarla uğraşmadım.’ -N. Hikmet. **3.** zf. Yayan: ‘Galiba sen köprüyü bizim gibi yaya geçmiyorsun.’ -B. Felek.” (TS: 2554)

yaygara: Sözcük temel anlamının yanı sıra mecazlaşma yoluyla yeni bir anlam kazanmış ve böylece anlam alanı genişlemiştir.

yaykara: Yaygara.

“İster fesat kavmi salah ehlini müdam

⁴⁰³ Bk. sözcükteki anlam daralması, anlam iyileşmesi.

Mağlup edine kendüzünü **yaykara** ile” (TaS: 4444)

“a. **1.** Gereksiz olarak yüksek sesle bağırıp çağırma: ‘Cıyak cıyak bir dudu yaygarası, herkesi yerinden sıçrattı.’ -S. M. Alus. **2.** mec. Şikâyet, sızlanma: ‘Bizim gazetecilerin bu yaygaraları bence de haklı.’ -A. Gündüz.” (TS: 2555)

yaymak: Clauson (1972: 980), sözcüğün temel anlamını ‘sarsmak’ olarak vermektedir. TaS ve TS incelendiğinde fiilin Türkiye Türkçesinde çok anlamlı bir yapı arz ettiği anlaşılıyor:

yaymak: **1.** Yağını çıkarmak için yoğurdu yayıkta çalkalamak.

“Kûbe zeden [Fa.]: Yayık **yaymak**.” (TaS: 4448)

2. Tahrik etmek, dağıtmak, perişan etmek.

“Giysusu gönlümü yine üş **yaya** başladı

Aklımı cadu gözü yine **yaya** başladı” (TaS: 4449)

“(i, -e) **1.** Bir şeyi açarak, düzelterek bir alanı örtecek biçimde sermek: ‘Kardeşleri çardağın içine, dışına yatakları yayıyorlardı.’ -N. Cumalı. **2.** Birçok kimseye duyurmak: ‘Kıran Bey, çetesinin şöhretini her tarafa yaydı.’ -R. H. Karay. **3.** Çevreye dağılmasına sebep olmak: Sıtmayı çevreye yayan sivrisineklerdir. **4.** (i) Sınırı genişletmek: Tozu yaymak. Lekeyi yaymak. **5.** (i) Koyun, inek vb.ni otlatmak. **6.** (i) Dağınık ve düzensiz bir biçimde saçmak, dağıtmak. **7.** Işık kaynağı, ışığı kendinden dışarıya doğru çeşitli yönlere göndermek.” (TS: 2558)

yazıcı: Sözcüğün teknolojik gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan nesnelere için kullanıldığı, böylece anlamın genişlediği anlaşılıyor:

yazıcı: Kâtip.

“**Yazıcı** uzatsa elin ya dilin

Kalem bigi kesgil ü fi'l-hal elin” (TaS: 4454)

“a. **1.** Yazar: ‘Bazı gazete ve mecmuaların yazarlarına fazla para verdiği için şikâyet ediliyor.’ -O. V. Kanık. **2.** İş yazı yazma olan kimse. **3.** bl. Bilgisayarda hazırlanan metnin yazılı sayfa hâlinde dökümünü veren araç. **4.** ask. Orduda yazı işleri ile uğraşan er veya erbaş: ‘Yazıcı, tekdüze bir sesle çabuk çabuk okuyordu.’ -Y. Atılğan. **5.** sin. Bir filmin yazılarını hazırlayan, yazıcı cihazı kullanan kimse.” (TS: 2560)

yazık: TS’de sözcüğün temel anlamıyla birlikte iki yeni anlam kazandığı, böylece anlamının genişlediği anlaşılıyor:

yazuk, (yazık): Günah, cürüm, suç.

“Bunu tutana Çalap tutma günah

Yazuğun başıslagıl ey padişah” (TaS: 4461)

“a. **1.** Herkesi üzebilecek şey, günah. **2.** ünl. Acınma, üzüntü anlatan bir söz: Yazık! Bu iş böyle mi olacaktı? **3.** ünl. Kınama anlatan bir söz: Yazık sana! Böyle mi yapacaktın?” (TS: 2560)

yazılmak: *Yaz-* fiilinin edilgen şekli olan sözcüğün öncelikli olarak başaka anlam geçtiği anlaşılmaktadır. Sonraki süreçte anlamın genişlediği anlaşılıyor.

yazılmak: Yayılmak, dağılmak, dağıtılmak.

“Gönüldü odasına yüz naz ile

Anı görenin kaygusu **yazıla**” (TaS: 4455)

“(nsz) **1.** Yazma işi yapılmak: ‘Kusursuz şiirler öyle kolay kolay yazılmıyor.’ -A. Kabaklı.

2. Kendini bir yere yazdırmak, kaydolmak: ‘İlk limanda gemici yazıldım.’ -Halikarnas Balıkcısı. **3.** (-e) mec. Birine tutulmak, sevmek.” (TS: 2561)

yedek: Sözcük *yet-* fiilinden türer. Clauson (1972: 884), *yed-* fiilini ‘at yönetmek’ anlamında ifade eder. Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında ise anlam alanının genişlediği anlaşılıyor. Temelde at için kullanılan sözcük Türkiye Türkçesinde başka nesnelere için de kullanılmaktadır.

yedek: Yedekte görülen at.

“Pâlâd [Fa.]: **Yedek** ve binit.” (TaS: 4466)

“a. **1.** Yularından çekilerek götürülen boş binek hayvanı. **2.** Hayvanı yedeğe alan ip, yular.

3. sf. Bir şeyin gereğinde kullanılmak için elde bulundurulmuş, asıl karşısı. **4.** sf. Gereğinde kullanılmak için fazladan bulundurulmuş, ayrılmış olan: ‘Demir çekme kapının yedek anahtarını ona armağan edip usulca cebine soktu.’ -L. Tekin. **5.** ed. Redif.” (TS: 2563)

yedmek: Fiil, Türkiye Türkçesinde temel anlamının yanı sıra mecazi bir anlam kazandığından anlam alanı genişlemiştir.

yedmek, (yidmek): Çekmek, yedekte götürmek.

“Devemizi her birimiz **yidelüm**

Geliniz kim yine Rum’a gidelim” (TaS: 4469)

“(i) hlk. **1.** Çekerek peşinden götürmek, yedeğinde götürmek. **2.** mec. Yanında,

beraberinde götürmek: ‘Burhan’ın kolu Ayşe’ye düşmesin diye sımsıkı sarılmış, yalnız bir arkadaş ve kardeş gibi değil, aynı zamanda bir sevgili rikkatiyle onu yediyordu.’ -H. E. Adıvar.” (TS: 2565)

yekinmek: Fiilin temel anlamı Türkiye Türkçesinde varlığını devam ettirmekle birlikte mecazlaşma yoluyla yeni bir anlam kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor.

yekinmek: Yerinden kalkmak, kalkmaya davranmak.

“Et-tinva [Ar.]: Yerinden zahmet ve meşakkatle **yekinüp** kalkmak.” (TaS: 4489)

“(nsz) hlk. **1.** Davranmak, olduğu yerden fırlamak, ayağa kalkmak, kalkmak için hareket etmek, kıvıldamak: ‘Nihayet içlerinden biri yekindi, okumakta devam etti, ötekiler sustular.’ -M. Ş. Esendal. **2.** mec. Gereğinden fazla gayret sarf etmek.” (TS: 2566)

yelek:⁴⁰⁴ Sözcüğün temelde kuşun tüğü için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Daha sonra iki anlam daha kazandığı TaS’ta verilen tanıklardan anlaşılmaktadır. Türkiye Türkçesinde sözcük yeni bir anlam daha kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

yelek, (çelek): 1. Kuş kanadındaki kalemlî tüy.

“Ebâhir [Ar.]: Kuş kanadının üçüncü mertebede olan **yelek**lerine derler.” (TaS: 4493)

2. Okun tüyleri.

“Üç **yelekli** kayın oklar atıldı dermeni düştü.” (TaS: 4495)

3. Bir ok atımı uzaklık.⁴⁰⁵

“Deli karçar on **yelek** yer aşırıldı.” (TaS: 4496)

“a. **1.** Ceket altına giyilen kolsuz ve kısa giysi: ‘Sağ elini yelek cebine attı.’ -Ö. Seyfettin. **2.** Okun yay kirişine takılan bölümündeki tüy: Ok yeleşti. **3.** hlk. Kuş kanadının büyük tüyü, telek.” (TS: 2567)

yelpaze: Sözcüğün etimolojisi üzerine farklı görüşler vardır. Eren (1999: 450), bu görüşleri şu şekilde özetler: 1. Tietze’ye göre Farsça *bâd-bezan* sözündeki *bâd* Türkçede *yel*’e çevrilmiştir. 2. Rasanen, sözcüğü *yel* + Farsça *bâdzan* şeklinde açıklar. 3. ESTJa’ya göre sözcük Farsça *bâdbezen* biçimi ile Türkçe *yelpi-* kökünün karışması sonucu ortaya çıkmıştır. **5.** Clauson *yelpi-* kökünün çok bozulmuş biçimi olarak verir. 6. Brockelmann’a göre eski kaynaklarda yer alan *yelpise* biçimi – *se* ekiyle türetilmiştir.

Sözcüğün TaS ile TS’deki anlam ve tanıkları incelendiğinde sözcük, Türkiye Türkçesinde anlam genişlemesiyle karşımıza çıkmaktadır.

yelpeze, (yelpize): Yelpaze.

“Vardı hizmetkar etti daveti

Yelpeze almağa verdi fırsatı” (TaS: 4515)

“a. (yelpa:ze) **1.** Sallandığında küçük bir hava akımı yapan ve özellikle yüzü serinletmeye yarayan, küçük, katlanabilir, taşınabilir araç: ‘Sarayında olduğu gibi başının üzerinde uzun saplı yelpazelerin serinletici nazik havasını istermiş.’ -R. H. Karay. **2.** sf. Bu biçimde olan: Yelpaze merdiven. **3.** mec. Çeşitlilik.” (TS: 2568)

yenmek:⁴⁰⁶ Clauson (1972: 942), fiilin anlamını ‘yenmek’ olarak verir. Erol (2008:616), kelmenin orta dönemde anlamının genişlediğini tespit eder. Fiil, Türkiye

⁴⁰⁴ Bk. sözcükteki anlam daralması.

⁴⁰⁵ Hocanın okuması ve notuna bak.

Türkçesinde de temel anlamının yanı sıra yeni anlamlar kazanmış ve fiilin anlam alanı genişlemiştir.

yeñmek: Dayanmak, tahammül etmek, galebe etmek, karşı durmak.

“İşidince **yenemez** dağ-ı nihanı açılır

Gülistan-ı dil-i uşşaka sabâdır sühanin” (TaS: 4532)

“(I) (-i) **1.** Savaş veya yarışmada üstünlük sağlamak, üstün gelmek: ‘Kahramanlar daima yenmek veya düşmanlarını yendikten sonra da yine yenecek düşman bulmak isterler.’ -A. Ş. Hisar. **2.** Kazanmak, ütmek. **3.** mec. Tutmak, bastırmak: ‘Öfkemi yenmek için Ömer ile konuşuyorum, ona kaplan avı hikâyeleri anlatıyorum.’ -R. H. Karay.” (TS: 2575)

yerli: Sözcük, standart Türkçede temel anlamına ek olarak yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

yerlü: Sabit.

“Bahadırlar **yerlü** kaya gibi durdular.” (TaS: 4546)

“sf. **1.** Taşınamayan, başka yere götürülemeyen: Yerli dolap. Yerli sedir. **2.** Yurt içinde yapılan veya bir yurdun kendine özgü niteliklerini taşıyan: ‘Yerli halıları gördüm, koyu sıcak kırmızılarla diri maviler ağır basıyordu.’ -B. R. Eyuboğlu. **3.** Belli bir bölgede yetişen, otokton: Yerli muz. Yerli meyve. **4.** Bir yerin ilk sakini olan, otokton. **5.** Oturduğu bölgede doğup büyüyen, ataları da orada yaşamış olan: ‘Daha önceki gidişinde kendini yerli halka sevdirmişti.’ -E. C. Güney. **6.** Amerika, Avustralya ve Afrika’nın uygarlıktan uzak, ilkel biçimde yaşayan kimi halklarına verilen ad.” (TS: 2581)

yetişmek: *Yet-* fiilinin işteş şekli olan sözcük TS’de çok anlamlı olarak karşımıza çıkmaktadır. TaS ve TS’yi karşılaştırdığımızda sözcüğün anlamının genişlediği anlaşılıyor.

yetişmek: Ârız olmak.

“Beni sakının, yoksa size peşimanlık **yetişür.**” (TaS: 4553)

“(-e) **1.** Ulaşmak, ermek, varmak, vasıl olmak: ‘Gâvur Ali kahvedeki cemaate hiçbir şey söylemeden küçük çobanla uzaklaştı, bir nefeste ağıla yetiştı.’ -Ö. Seyfettin. **2.** Vaktinde tamam olmak, bitmek, hazırlanmak, hazır olmak: Bu giysi yarına yetişmeli. **3.** Vaktinde varmak, vaktinde bulunmak: ‘Öteki tünelle gelseler de vapura yetişeceklerini bilirlerdi.’ -A. Ş. Hisar. **4.** Bir işe başlamış olanlara veya gidenlere sonradan katılmak: ‘Kadınlar, derme çatma ayakkabılarıyla onlara zor yetişebiliyorlardı.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **5.** Değmek, uzanıp dokunabilmek: Ben o dala yetişemem. Bu ip kuyunun dibine yetişmez. **6.** Vakit bulmak, yapabilmek: Ben bu kadar işe yetişemem. **7.** (nsz) Yetmek, yeter olmak, kâfi gelmek: Bu para yetişir. Bu yemek hepimize yetişir. **8.** Bir zamanda yaşamış olmak, bir zamanı veya kimseyi görmüş olmak: ‘Bol zamanıma yetişti de ben onu böyle şımarık

⁴⁰⁶ Bk. sözcükteki anlam daralması.

büyüttüm.’ -P. Safa. **9.** (nsz) Üremek, büyümek, olmak: ‘Şu Marmara kıyılarında o sene bol meyve yetişmişti.’ -S. F. Abasıyanık. **10.** (-de) Eğitim görmüş olmak, öğrenmek, gelişmek: ‘İşte bu kadronun içinde yetişecektim ben.’ -Y. Z. Ortaç. **11.** İş görebilecek yaşa gelmek, büyümek. **12.** Yardım etmek, yardımına koşmak: ‘Tam o sırada talih imdadıma yetişti.’ -R. H. Karay. **13.** mec. Ortaya çıkmak.” (TS: 2585)

yığınak: Sözcüğün TaS ile TS’deki anlam ve tanıkları incelendiğinde anlam alanının genişlediği anlaşılıyor.

yığanak, (yığnak, yığmak): Toplantı, küme, yığın, yığılmış, insan kalabalığı.

“Tağda geçmiş ömrü hayvanlar gimi

Gelmemiş **yığnağ**a çobanlar gimi” (TaS: 4565)

“a. **1.** Bir şeyin biriktiği yer. **2.** Bir şeyin bir yerde çokça birikmesi, tecemmu, tahaşşüt.

3. bit. b. Bir hücreli bitkilerin bir araya gelerek oluşturdukları küme.” (TS: 2588)

yığılmak:⁴⁰⁷ *Yığ-* fiilinin edilgen şekli olan sözcüğün temel anlamı TaS’ta tespit edilememiştir. Fiil, TS’de karşımıza çok anlamlı olarak çıkmaktadır. sözcük yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

yığılmak: Men edilmek.

“Bir hiyanet kişinin kulağın burmak ile kamu fesat ve dalalet ehli yavuzluktan **yığılır.**” (TaS: 4566)

“(nsz) **1.** Yığma işine konu olmak veya yığma işi yapılmak: ‘Yarım saate varmadan evdeki bütün çarşaf, pikeler, yorganlar, yastıklar salonun ortasına yığılmış oluyordu.’ -E. Şafak.

2. Çok sayıda birikmek, toplanmak: ‘Bütün köşk kapının önüne yığıldı.’ -A. Gündüz.

3. Düşmek, yıkılmak, kendini tutamayıp çökmek.” (TS: 2588)

yıkılmak: *Yık-* fiilinin edilgen şekli olan sözcük, temel anlamının yanı sıra TS’de çok anlamlı olarak işlenmiştir. Fiil, Türkiye Türkçesinde yeni anlamlar kazanmış ve sözcüğün anlam alanı genişlemiştir.

yıhılmak: Yıkılmak.

“Kabe Nuh zamanında gark olup **yıhıldı.**” (TaS: 4574)

“(nsz) **1.** Yıkma işi yapılmak veya yıkma işine konu olmak. **2.** Herhangi bir sebeple çökmek, göçmek: ‘Daha birçok yalılar da metruk, bakımsız bir hâlde çöküyor, yıkılıyor, yerinde yeller esiyor.’ -A. H. Çelebi. **3.** Devrilmek, yığılmak: ‘... yüzükoyun yıkılıp kalmış bir kadın, kaçışan hizmetçiler...’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **4.** mec. İstenmeyen biri çekilip gitmek, defolmak. **5.** mec. Yok olmak, mahvolmak: ‘Zira cehalet, bakımsızlık, menfaat yüzünden her gün millî varlığımızın bir parçası koparılmakta ve yıkılmaktadır.’ -M.

⁴⁰⁷ Bk. sözcükteki anlam daralması.

Kaplan. **6.** (-e) mec. Yüklenmek: ‘Bütün işler onun üstüne yıkılmıştı.’ -R. N. Güntekin.” (TS: 2589)

yıkmak: Fiil, TS’de çok anlamlı olarak tespit edilmiştir. TaS ve TS’deki anlamlar karşılaştırıldığında anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

yıhmak: Yıkmak.

“Bular yaptığı divarı kimse **yıhamaz**” (TaS: 4574)

“(i) **1.** Kurulu bir şeyi parçalayarak dağıtmak, bozmak, tahrip etmek: ‘Yangın yarım saatin içinde her yeri sardı, uğruna gelen ne varsa yaktı, yıktı.’ -M. Ş. Esenal. **2.** İnsan, hayvan veya ağaç devirmek. **3.** Bir yana eğmek. **4.** (-i, -e) Birine yüklemek: Suçu bana yıktı. **5.** Yük indirmek. **6.** (-i, -e) mec. Herhangi bir suç, iş vb.ni birine yüklemek. **7.** mec. Yıkımına yol açmak, mahvına sebep olmak: Bu acı onu yıkar.” (TS: 2590)

yılan: Hayvan adı olarak kullanılan sözcüğün istaare yoluyla insan için de kullanılması Türkiye Türkçesinde anlam genişlediğini gösteriyor:

yılan kavı: Yılan gömleği.

“**Yılan** kavın giyesi içine kosalar güve yimeye” (TaS: 4575)

“a. **1.** hay. b. Sürüngenlerden, ayaksız, ince ve uzun olanların genel adı, yerdegezen, uzun hayvan: Ok yılanı. Su yılanı. Çingiraklı yılan. Gözlüklü yılan. **2.** sf. mec. Sinsi ve hain: ‘Gözlerinde ancak annemin bildiği bir yılan ışıltısıyla gülüyor.’ -Y. Z. Ortaç.” (TS: 2590)

yıldırım: Sözcüğün temel anlamının yanı sıra Türkiye Türkçesinde yeni bir anlam kazandığı ve anlamının genişlediği anlaşılıyor.

yıltırım: Yıldırım.

“**Yıltırım** bigi yetişü geldi.” (TaS: 4584)

“a. **1.** Gök gürültüsü ve şimşekle görülen, hava ile yer arasındaki elektrik boşalması, saika. **2.** sf. Çok hızlı yapılan, olan.” (TS: 2591)

yıldız: Sözcüğün temel anlamı TaS’ta tespit edilememiştir. Tespit edilen anlam Türkiye Türkçesinde varlığını devam ettirmektedir. sözcük TD’de çok anlamlı olarak karşımıza çıkmaktadır.

yıldız: Baht, talih.

“Hem **yıldıza** di: tali’ [Ar.]...” (TaS: 4580)

“**yıldız göçmek**: Yıldız akmak, yıldız kaymak.” (TaS: 4580)

“a. **1.** Çekirdeğinde oluşan füzyon sonucunda açığa çıkan enerjiyi uzaya ışınım biçiminde yayan, ışıklı gök cisimlerinden her biri: ‘Baktık gecedden fecre kadar ellerde / Yıldızlara yükselen kadehler gördük’ -Y. K. Beyatlı. **2.** Sinema, tiyatro veya müzikhol sanatçısı, star: ‘Bir keresinde de bir yerli opera yıldızımız gelmişti.’ -H. Taner. **3.** Bir noktadan çevreye

beş veya daha fazla çıkıntısı olan çok köşeli şekil: Türk bayrağındaki yıldız beş ışıklıdır. **4.** sf. Bu biçimde olan. **5.** mec. Bir toplulukta, bir meslekte, üstün başarı gösteren kimse: ‘Cebirde, geometride, fizikte sınıfımızın yıldızı idim.’ -Y. Z. Ortaç. **6.** mec. Baht, şans, talih. **7.** den. Kuzey yönü, kuzey.” (TS: 2592)

yılgın:⁴⁰⁸ Sözcük *yıgıl-* fiilinden türemiştir. Zira fiil DLT’de “yıgıl- = toplanmak; çekinmek, kaçınmak.” (DLT IV: 780) olarak verilmektedir. Bu da bize sözcüğün kökünün hem gerçek anlamda hem de mecazi anlamda kullanıldığını gösteriyor. Türkiye Türkçesinde sözcük yeni iki mecazi anlam daha kazandığı anlaşılıyor.

yılgın (II): Eğri.

“Zula [Ar.]: Bir yanına **yılgın** olan yeliştir.” (TaS: 4582)

“sf. **1.** Yılmış, korkmuş olan: ‘Yılgın gözlerle bunlara baktı ve köşedeki tütüncüyü soracak oldu.’ -M. Ş. Esendal. **2.** Bıkmış, usanmış. **3.** Morali bozulmuş, çökmüş: ‘Böyle manen bozgun, yılgın ve bedenen bitkin bir hâlde köye varıyoruz.’ -Y. K. Karaosmanoğlu.” (TS: 2593)

yıpratmak: Fiilin temelde somut nesnelere için kullanıldığı anlaşılmaktadır. sözcük Türkiye Türkçesinde mecazi bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

ıpratmak: Yıpratmak, eskitmek.

... post **ıpratmak** ile güç ile bulunmuş...” (TaS: 1951)

“(i) **1.** Yıpranmış duruma getirmek, eskitmek. **2.** mec. Türlü etkenler eski gücünü yok etmek.” (TS: 2594)

yırtmak: Clauson (1972: 958), fiilin anlamını ‘bir şeyi yırtmak, parçalara ayırmak’ olarak verir. TaS’ta verilen anlamı TS’deki anlamlarla karşılaştırdığımızda fiilin anlamının genişlediğini görürüz. Fiilin kazandığı mecazi anlamlar dikkat çekiyor.

yırtmak: Parçalamak.

“... İmdi aslanın anın üzerine tutmak gerek, anı **yırta** ve gözü taamdan kalmaya...” (TaS: 4586)

“(i) **1.** Kâğıt, kumaş gibi bükülüp katlanan şeyleri parçalamak: ‘Artık küstahlığın perdelerini yırtmasam da camlarını çatlatabilirim.’ -A. N. Asya. **2.** Vücudu kanatacak kadar derin çizmek: Kedi çocuğun elini yırttı. **3.** Yok etmek, bastırmak. **4.** Sağrısını mahmuzla yaralayarak binek hayvanını alıştırmak. **5.** mec. Zorlamak: ‘Gırtlığımı yırtarcasına haykırırken odaya efendim pürtelaş girdi.’ -R. H. Karay. **6.** mec. Bir işi yapmaktan kurtulmak. **7.** mec. Köşeyi dönmek.” (TS: 2595)

⁴⁰⁸ Bk. sözcükteki anlam daralması.

yiv: Sözcüğün TaS ve TS'deki anlamları karşılaştırıldığında anlamın genişlediği anlaşılıyor:

yiv: Birbirine bitişik olan iki şey arasındaki çizgi, derz.

“Derz [Fa.]: **Yiv**, tirde ve ağaçta ve ğayrinda müsta'meldür.” (TaS: 4615)

“a. **1.** Bir yüzeyin üzerinde çizgi biçiminde olan, sarmal girinti veya çıkıntı. **2.** Bir dişli çarkta veya bir vidada iki diş arasında kalan çukur bölüm. **3.** Bir sütun gövdesinin veya bir vazo karnının çevresine eşit aralıklarla paralel veya sarmal olarak uzunlamasına açılan oyuk. **4.** Ek çizgisi: Kafatasının yivleri. **5.** Saçta ayırma yeri.” (TS: 2597)

yoğrulamak: *Yoğur-* fiilinin edilgen şekli olan sözcüğün Türkiye Türkçesinde yeni mecazi bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

yoğrulamak: Mezcolmak, imtizaç etmek.

“... İkinci mertebede mizaçtır, kim ana tabiat-ı saniye dirler, mizaç demek **yoğrulamak** manasınadır.” (TaS: 4629)

yuğrulamak: 1. Karıştırılmak.

“... şehirden taam getirivere ve sakına kim aldığı taam hınzir yağıyla **yuğrulmuş** almaya.” (TaS: 4704)

2. Ezilmek.

“Tahkelyûn [Fa.]: Ol bez ki yemiş silkieiler anı iki ağaç arasına gererler ki yemiş yere düşüp **yuğrulmaya.**” (TaS: 4704)

“(nsz) **1.** Yoğurma işi yapılmak veya yoğurma işine konu olmak. **2.** mec. Özellikleri, nitelikleri birbirine karıştırılmak: ‘Şiiri, benim dimağım için yoğrulmamış olmakla beraber ben de, onu çocukluğumda sevdim ve aradım.’ -H. S. Tanrıöver. **3.** Metal kap bir yere çarparak bir yanı eğrilmek, yamulmak. **4.** mec. Bazı konularla sürekli uğraşma sonucu deneyim sahibi olmak: Bu problemler içinde yoğruldu.” (TS: 2598)

yoksul: Sözcük, temelde maddiyat açısından kullanılırken Türkiye Türkçesinde mecazlaşma yoluyla anlamı genişlemiştir.

yohsul, (yoğsul): Fakir, yoksul.

“Zinde [Fa.]: Beş manası var. 2, Fakir ve **yohsul** manasınadır.” (TaS: 4643)

“sf. **1.** Geçinmekte çok sıkıntı çeken (kimse, toplum, ülke), yoksuz, fakir, fukara, **zengin, varsıl** karşıtı: ‘O kadar yoksulmuş ki rüyasında bile eline para değmemiş.’ -E. Şafak. **2.** mec. İstenilen nitelikte ve özellikte olmayan, yetersiz: ‘Yazılarını okudum, sözlerini dinledim, bilgice onu biraz yoksul buldum.’ -M. Ş. Esenal.” (TS: 2601)

yoldaş: Sözcük TS'de karşımıza çok anlamlı olarak çıkmaktadır. TaS ve TS anlam açısından karşılaştırıldığında anlam genişlemesi meydana geldiği anlaşılıyor:

yoldaş koşmak: Yol arkadaşı yapmak.

“Ulu Abdalı ve Küçü Abdalı kendi eliyle maan **yoldaş** koşup gönderdi.” (TaS: 4654)

“a. **1.** Yol arkadaşı: ‘Elli yıldır şu ömür kervanının yolcusuyum / Öyle her yoldaşı sevmezse de azade huyum’ -İ. A. Gövsa. **2.** Arkadaş dost: ‘Bizim kadın kimsesizdir, bir can yoldaşı yok.’ -M. Ş. Esenal. **3.** mec. Ortak bir görüşü benimseyenlerden her biri.” (TS: 2604)

yolsuz: Sözcük, TS’de karşımıza çok anlamlı olarak çıkmaktadır. TaS ve TS anlam bakımından karşılaştırıldığında sözcüğün anlamında genişleme meydana geldiği anlaşılıyor:

yolsuz: Gümrah, yolunu şaşırılmış olan.

“Bî-rah [Fa.]: Azgun ve **yolsuz.**” (TaS: 4657)

“sf. **1.** Yolu olmayan: ‘Bu dik, sarp ve yolsuz dağları arabalar, katırlar ve otomobillerle aşacaksınız.’ -F. R. Atay. **2.** Yavaş giden” (Taşit): Bu gemi yolsuzdur. **3.** mec. Kurallara aykırı, uygunsuz, yöntemsiz, düzensiz, yersiz, usulsüz, nizamsız: ‘Kaymakamın yolsuz icraatı, hususi hayatı hep burada konuşulur, kasabanın olup biten işleri hep burada öğrenilirdi.’ -R. H. Karay. **4.** Törelere, toplumun görüşüne aykırı davranan: ‘Babam böyle yolsuz bir adam olsaydı anam ne yapardı.’ -M. Ş. Esenal. **5.** argo Parasız, züğürt.” (TS: 2605)

yolunmak:⁴⁰⁹ *Yol-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcük, TaS’ta çok anlamlı olarak tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinde ise fiilin anlamlarından bazılarını kaybettiği ve anlam daralmasına uğradığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte sözcük TS’de temel anlamının yanı sıra mecazlaşma yoluyla yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

yolunmak: **1.** Kendi saç ve sakalını yolmak.

“Gönüldü girdi ol kaza yoluna

İşin bilmez kişi sonra **yoluna**” (TaS: 4660)

2. Temizlenmek.

“Diledi kim yazığından **yoluna**

Bu niyetle girdi Kabe yoluna” (TaS: 4660)

3. Halas bulmak.

“Ol gece **yolunubenin** ol Resûl

Kabeye tuttu Ebubekr ile yol” (TaS: 4660)

“(nsz) **1.** Yolma işi yapılmak, çekilip koparılmak: ‘Kaşları tıraş edilmiş yahut yolunmuş, yerine hilal kaşlar kalemle çekilmiş.’ -M. Ş. Esenal. **2.** mec. Çok kederlenerek çırpınmak.” (TS: 2606)

yönelmek: Fiilin TaS’ta tespit edilen temel anlamının yanı sıra mecazlaşma yoluyla yeni iki anlam kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor:

⁴⁰⁹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

yönelmek, (yönenmek, yönme, yönülmek): Teveccüh etmek, yüz tutmak, yüzünü belli bir yere çevirmek.

“İmdi **yönel**diler giderler Mısır’a

Saklarlar Bünyamin’i ol yol sıra” (TaS: 4685)

“(e) **1.** Belli bir yön tutmak, yüzünü belli bir yöne doğru çevirmek, teveccüh etmek: ‘Aslına yönelerek meseleyi kavramaya çalıştığımızda insan ve teknoloji arasındaki ilişki son çağların bir olayı değildir.’ -İ. Özel. **2. mec. Amaç olarak benimsemek:** ‘Şiire veda etti ve sanatın başka bir bölümüne yöneldi, hikâye ve romana.’ -Y. Z. Ortaç. **3. mec. Hedef almak:** Suçlamalar bana yöneldi.” (TS: 2610)

yumru: Sözcük, TS’de çok anlamlı olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında anlam alanının genişlediği anlaşılıyor.

yumru: 1. Ur, vücuttaki şiş, bez, gudde, kabarcık, tümsek, müdevver.

“Pâğar [Fa.]: Ur ve her nesne ki ademin azasında **yumru** zahir olur.” (TaS: 4715)

2. Eğri, çarpık.

“Terive [Fa.]: **Yumru** ve yamrı yol.” (TaS: 4715)

“a. **1.** Yuvarlak, şişkin şey: Alnında bir yumru var. **2. Sap, kök veya dallarda bulunan, yedek besin taşıyan şişkin madde:** Patates nişastalı bir yumrudur. **3. tıp Genellikle derinin içine gömülü, yuvarlak ve sert oluşum, nod.** **4.** sf. Şişkin, kabarık, yuvarlak biçimli: Yumru yanaklı bir çocuk. **5.** sf. Eğri büğrü, çarpık, yamru yumru.” (TS: 2614)

yumurta: Temelde kanatlı hayvanlar için kullanılan sözcüğün aktarmalar yoluyla anlam alanı genişlemiştir:

yumurda: Yumurta.

“... Bunları hep döğeler ve **yumurda** ağıyla karıştırırlar.” (TaS: 4720)

“a. **1. biy. Bir dişinin vücudunda oluşan, yumurtlama ve döllenen sonra aynı türden bir canlı oluşturan hücre:** Balık yumurtası. Böcek yumurtası. **2.** Kanatlı hayvanların çoğalmasını sağlayan kabuklu bir besin maddesi. **3.** Tavuk yumurtası: ‘İki sarılı yumurta yumurtlayan bu canım legornlar iki üç gün ara ile birer birer helak olup gitmişlerdi.’ -H. Taner. **4. anat. Er bezi:** Koç yumurtası. **5. hlk. Çorap onarmakta kullanılan, yumurta biçiminde, genellikle tahta veya mermerden kalıp.”** (TS: 2615)

yumuşak: ⁴¹⁰ *Yumuşa-* filinden türeyen sözcüğün temelde somut nesnelere için kullanıldığı anlaşılmaktadır. TS’de sözcük çok anlamlı olarak karşımıza çıkmaktadır. TaS’la TS karşılaştırıldığında anlamın genişlediği anlaşılıyor.

yumşaq: **1.** Kireci az, lâtif (su).

⁴¹⁰ Bk. sözcükteki anlam daralması.

“Pes kaçan İsa doğdu Tanrı Taâlâ Meryem için bir ırmak akıttı tatlı sudan kim içecek sovak idi ve yunmağa **yumşak** idi.” (TaS: 4717)

2. Hafif, şiddeti az.

“Ger ahad gün sana kış **yumşaq** ola

Bal u yağ çok ola sayru sağ ola” (TaS: 4717)

ımsaq: Yumuşak, mülâyim.

Ger **ımsaq** isen düşman igen kıyar

Kakıgan isen halk senden toyar” (TaS: 1949)

“sf. **1.** Dokunulduğunda veya üzerine basıldığında çukurlaşan, eski biçimini kaybeden, katı karşıtı: Pamuk yumuşaktır. **2.** Kolaylıkla bükülen, buruşmayan, sert karşıtı: ‘Kadife gibi ince ve yumuşak olan bu arakiyeler de çok iyi saklanmıştır.’ -A. H. Çelebi.

3. Dokunulduğunda hoş bir duygu uyandıran: ‘Yerde yumuşak kilimler serili geniş odasına bağdaş kurup yerleşiriz.’ -A. Erhat. **4.** Kolaylıkla işlenebilen: ‘Uzun gagasını yumuşak topraklara sokar, otların kökündeki yaşlığı emerek yaşarmış.’ -M. Ş. Esendal. **5.** Kolay çignenen, kolay kesilen: Yumuşak ekmek. **6.** İlman (iklim), sert karşıtı: Yumuşak iklim. Yumuşak hava. **7.** mec. Kaba, hırçın, sert olmayan, kolay yola gelen, uysal. **8.** mec. Okşayıcı, tatlı, hoş: ‘Gözleri yan aralık, kirpiklerinin arasından bana her zamanki yumuşak, tatlı, sonsuz şefkatiyle bakıyor.’ -Y. Z. Ortaç. **9.** mec. Sessiz, hafif: ‘Onun içinde mutlaka sönüp yanan gizli yumuşak ışıklarla fosforlu bir parıldayış vardır.’ -A. Ş. Hisar. **10.** db. ...

Ötümlü.” (TS: 2616)

yumulmak:⁴¹¹ *Yum-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcüğün TaS’ta tespit edilen anlamının biri kullanımdan düşerek anlamı daralmıştır. Ayrıca TS’de dördüncü sırada verilen anlam Türkiye Türkçesinde sözcüğün anlamının genişlediğini gösteriyor.

yumulmak: **1.** Kapanmak, büzülmek.

“Rahim ağzı **yumuldu**ğuna faide ede.” (TaS: 4719)

2. Üstüne kapanmak, üstüne düşmek.

“Kaçan bu sözü bulara dedi pes bir kezden anın üzere **yumuldular** ve anı depelediler.” (TaS: 4719)

3. Toplanmak, bir araya gelmek, yığılmak.

“Musaleha [Ar.]: Bir yere **yumulmak** ve izdiham.” (TaS: 4720)

“(nsz) **1.** Kapanmak, örtülmek. **2.** Kısılmak, örtülür gibi olmak. **3.** hlk. İki büküm olmak. **4.**

(-e) Kendini bir işe istekle vermek, girişmek, saldırmak, atılmak.” (TS: 2615)

yutmak: Fiil, temelde yenen nesnelere için kullanılırken zamanla mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

yutmak (II)

⁴¹¹ Bk. sözcükteki anlam daralması.

Hazmetmek, dışarı vurmamak, içinde bırakmak.

“... Beşinci kakımağı **yutmak** gerektir.” (TaS: 4733)

“(I) (-i) **1.** Ağızda bulunan bir şeyi yutağa geçirmek. **2.** Tam ve doğru söylememek: Bazı heceleri yutuyor. **3.** mec. İnanmak, aldanmak, kanmak: ‘Bize numara yapma, yutacak enayi değiliz.’ -S. M. Alus. **4.** mec. Söylemek istediği bir sözü kendini tutarak söylememek. **5.** mec. İyice, eksiksiz olarak öğrenmek: ‘Bazen üçer yüz sayfalık iki kitabı birden, yirmi dört saat zarfında hatmedip yuttuğu olurdu.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **6.** mec. Işık, ses gücünü, parlaklığını azaltmak: ‘Duvarlar bütün ışıkları yutuyor, halkın üstüne bir toprak rengi dökülüyor.’ -M. Ş. Esendal. **7.** tkz. Dayanıp sesini çıkarmamak, katlanmak: Ben bu ağır sözleri yutmam.” (TS: 2618)

yuvalanmak: Fiilin TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında anlamın genişlediği anlaşılıyor.

yuvalanmak (II): Yuva edinmek.

“Meydan-ı muhabbette ne başlar **yuvalandı**” (TaS: 4738)

“(nsz) **1.** Ev bark, yuva sahibi olmak, yuva kurmak. **2.** ask. Silah, görünmeyecek bir biçimde gizlenmek. **3.** mec. Bir yerde birikmek, toplanmak: ‘Bu isim bana bir zamanlar İstanbul’un en kirli âlemlerinde yuvalanmış bir simayı hatırlattı.’ -H. Z. Uşaklıgil.” (TS: 2619-2620)

yüklü: Sözcük TaS’ta tek anlamlı olarak tespit edilmiştir; TS’de ise çok anlamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamlar kıyas edildiğinde anlamın genişlediği anlaşılıyor.

yüklü: Gebe, hâmile.

“Kaytabanın mayasını **yüklü** kodum ner midir, maya mıdır.” (TaS: 4754)

“sf. **1.** Yüklü olan. **2.** Yapılacak işi çok olan: O çok yüklü, bu işi başkasına verelim. **3.** Çok çalışmayı gerektiren: Bu yılki ders programı çok yüklü. **4.** Çok fazla, pek çok: ‘Yüklü servetini cömertçe harcamaması nedeniyle piyasada para sıkıntısı baş gösterdi.’ -İ. O. Anar. **5.** Bir duyguyu, bir olguyu içinde veya üzerinde fazlaca bulunduran: ‘Romanları, denemeleri hep kültürle yüklü, çok yanlı, zengindi.’ -H. Taner. **6.** argo Çok sarhoş. **7.** argo Paralı, varlıklı. **8.** hlk. Gebe.” (TS: 2623)

yüzlemek:⁴¹² Fiilde hem anlam daralması hem de anlam genişlemesi meydana gelmiştir. TaS’ta tespit edilen birinci anlam Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır. Ayrıca fiil, yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

yüzlemek: **1.** Yüzünü döndürmek, teveccüh etmek.

“Şimden sonra Hakka **yüzleyiniz** daha nafi işler vardır.” (TaS: 4785)

2. Yüze vurmak.

⁴¹² Bk. sözcükteki anlam daralması.

“... ve kimsenin aybını görüp **yüzlemedi**.” (TaS: 4786)

“(i) **1.** Kusurunu veya suçunu yüzüne karşı söyleyip birini utandırmak. **2.** Şımartmak. **3.** Yastık yorgan vb.nin yüzlerini değiştirmek.” (TS: 2635)

yüzlü:⁴¹³ Sözcüğün temel anlamı TaS'ta tespit edilememiştir. Tespit edilen anlam da artık kullanımda düşmüş ve anlam daralmıştır.

Sözcük, Türkiye Türkçesinde temel anlamının yanı sıra yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

yüzlü: Şerefli, itibarlı, hatırı sayılır.

“Ol eyitti: Sen peygambersin ve peygamber oğlusun. Tanrı katında senden **yüzlürek** kimse yok.” (TaS: 4786)

“sf. **1.** Yüzü herhangi bir nitelikte olan: ‘Ben, ay yüzlü güzellerin peşinde bir gölgeye benzerim.’ -A. Kabaklı. **2.** mec. Şımartılmış, yüz bulmuş (kimse).” (TS: 2635)

zevzek:⁴¹⁴ TaS'taki anlamla TS'deki anlamları karşılaştırdığımızda açıkça görülmektedir ki sözcük yakın anlama geçiş yaşamıştır. Daha sonra bir anlam daha kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir.

zevzek: Esrar.

“Beng [Fa.]: ... Amma ıstılah-ı avamda esrara derler ki maslık ve **zevzek** dahi derler.” (TaS: 4806)

“sf. **1.** Geveze. **2.** Saçma sapan şeylerle uğraşan: ‘Kadın ağrıyan başını unutarak zevzek dedi.’ -O. Kemal.” (TS: 2653)

zincir:⁴¹⁵ Farsçadan alınma sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam alanı genişlemiştir:

sencir: Zincir.

“Dört burunsalık: 10, yigirmi dört **sencir**: 60” (TaS: 3383)

“a. **1.** Birbirine geçmiş bir sıra metal halkadan oluşan bağ. **2.** Art arda gelen şeylerin oluşturduğu dizi: ‘Otomobillerin bitmez tükenmez zinciri üzerinden geçiyor.’ -A. İlhan. **3.** Taşıtların kar veya buzda kaymaması için tekerleklerine takılan alet. **4.** Altın veya gümüşten yapılmış takı. **5.** esk. Hükümlülerin eline, ayağına vurulan demir bağ: ‘Elleri, ayakları kalın baklalı zincirle bağlı biçarenin.’ -R. Enis.” (TS: 2660)

⁴¹³ Bk. sözcükteki anlam daralması.

⁴¹⁴ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

⁴¹⁵ Bk. sözcükteki anlam daralması.

1.1.3.1. Mecazlaşmış Sözcükler

Mecazi anlamlar benzetme esasına dayalı olarak ortaya çıkar. Burada bir nesnenin niteliğinin veya bir fiilin özelliğinin daha çarpıcı ortaya konması amaçlanmaktadır. Kişi dilinde başlayan bu değişimin, toplumun diline mal olması dolayısıyla kalıplaşarak sözlüklere işlenmesi gerekir. Sonuç olarak mecazlaşma benzetme yoluyla sözcüğün anlam alanının genişlemesini sağlar (Erol 2008: 74). Bu tabloda sözcükler ve onların Türkiye Türkçesinde mecazlaşarak kazandıkları anlamlar verilmiştir.

<i>acı</i> kırıcı, üzücü, incitici, dokunaklı, kötü; keskin, hoş gitmeyen, şiddetli.
<i>adamak</i> bir şeyle yoğun olarak ilgilenmek; ayırmak, tahsis etmek.
<i>ağa</i> cömert, eli açık.
<i>ağır</i> dokunaklı, insanın gücüne giden, kırıcı; sindirimi güç yiyecek.
<i>ağırlık</i> sıkıntı; uyuşukluk ve gevşeklik durumu;
<i>aksak</i> . iyi gitmeyen, iyi işlemeyen.
<i>aksamak</i> bir iş gereği gibi yürümek.
<i>alan</i> bir çalışma çevresi.
<i>alçak</i> aşağılık, soysuz.
<i>alın</i> çekicilik.
<i>aramak</i> şart koşmak.
<i>arka</i> geçmiş, geride kalmış zaman.
<i>arpalık</i> karşılıksız yarar sağlanan yer.
<i>ayak basmak</i> bir yere varmak, ulaşmak; girmek, gelmek, uğramak; mesleğe girmek; bir yere bağlanmak.
<i>ayaklanmak</i> başkaldırmak, isyan etmek; uyanmak, uyanıp kalkmak.
<i>ayakta kalmak</i> yıkılmamak, çökmemek; değerini yitirmemek.
<i>baba</i> anlayışlı, iyi huylu erkek; silah kaçakçılığı, kara para aklama ve uyuşturucu madde ticareti vb. kirli ve gizli işler yapan çetenin başı; koruyucu.
<i>baş</i> ilgi, ilişki, rabıta.
<i>bağlanmak</i> beklenen şey elde edilmez olmak.
<i>bağlı</i> sadık, tutkun.
<i>balçık</i> güçlük çıkartan.
<i>basamak</i> bir amaca ulaşmak için yararlanılan kişi, durum veya yer.
<i>batmak</i> daha kötü bir duruma uğramak; yıkılmak, egemenliği sona ermek; dokunmak, incitmek.
<i>bayılmak</i> çok hoşlanmak.
<i>benlik</i> kendi kişiliğine önem verme, kişiliğini

<i>üstün</i> görme, kibir, gurur.
<i>beylik</i> rahat yaşama.
<i>biçmek</i> değer, paha, fiyat belirlemek; tahmin etmek, kestirmek.
<i>boşanmak</i> dertlerini, yakınmalarını anlatmak.
<i>boşluk</i> boş olma durumu.
<i>burkmak</i> ağza kekre tat vermek.
<i>burulmak</i> gücenmek.
<i>bürümek</i> çok, güçlü etkilemek.
<i>büzme</i> dedikodu yapılmasına engel olmak.
<i>cüce</i> gelişmemiş.
<i>çalmak</i> zamanı boşa harcatmak.
<i>çamur</i> sataşkan.
<i>çarpmak</i> çekiciliğiyle etkilemek, şaşırtmak.
<i>çatlatmak</i> aklını kaçırmak.
<i>çeki</i> üzüntü, sıkıntı.
<i>çekilmek</i> uzaklaşmak.
<i>çekirdek</i> bir şeyin temelini oluşturan.
<i>çekişmek</i> üstün gelmek için karşılıklı çabalamak;
<i>çember</i> aşılması, çözümü güç durum.
<i>çene</i> çok konuşma huyu, gevezelik.
<i>çevre</i> bir kimse ile ilişkisi bulunanlar, muhit; bir kimse ile ilişkisi bulunanlar, muhit.
<i>çırpmak</i> çalmak, hırsızlık etmek.
<i>çıyan</i> hain.
<i>çiğ</i> yersiz ve yakışsız; yaşının gerektirdiği görgüye ve olgunluğa erişmiş olmayan kimse.
<i>çiğnemek</i> itibar etmemek; hükmetmek.
<i>çorak</i> verimsiz, kısır.
<i>dağıtmak</i> yenilgiye uğratmak; bir topluluğun varlığına son vermek, feshetmek; kurulu bir düzeni bozmak; etkisini, gücünü azaltmak, gidermek; ne yaptığını bilmeyecek kadar içip kendinden geçmek.
<i>dalaşmak</i> ağız kavgası etmek.
<i>damar</i> soy, yaradılış; huy.
<i>damga</i> bir kimsenin adını kötüye çıkaran.

<i>daralmak</i> güçleşmek, zorlaşmak; sıkışmak.
<i>dayı</i> kayırcı.
<i>deşmek</i> hatırlatmak, kurcalamak.
<i>dikme</i> bir evde aileyi sürdürecektir olan tek çocuk.
<i>dil</i> düşünce ve duyguları bildirmeye yarayan herhangi bir anlatım aracı.
<i>dilemek</i> kendi düşünce, görüş ve isteğini yapmak.
<i>dinmek</i> iyileşmek.
<i>dirilmek</i> yeniden etkin olmak, geçerli duruma gelmek.
<i>dokumak</i> özen göstererek, emek vererek ortaya çıkarmak.
<i>dokunmak</i> tedirgin etmek, sataşmak.
<i>dolandırmak</i> birisini aldatarak parasını veya malını elinden almak.
<i>dolaşmak</i> çok kimse tarafından söylenmek; belirlemek.
<i>domuz</i> hain, aksi, ters, inatçı, hınzır kimse.
<i>donatmak</i> sövmek; azarlamak.
<i>doruk</i> en üstün başarı düzeyi; heyecan, sevinç, coşku vb. duygularda ulaşılan en üst nokta.
<i>dökmek</i> çok sayıda öğrenciyi sınavda veya bir üst sınıfa geçirmede başarısız saymak; bol bol vermek, ödemek, sarf etmek; açığa vurmak, söylemek.
<i>dökülmek</i> kır, sokak vb. yerlerde insanlar çokça birikmek; çok eskimiş olmak, değerini ve güzelliğini yitirmek; çok yorgun, hasta olmak.
<i>döküntü</i> değersiz, bayağı, ayaktakımından olan kimse; işe yaramayan, değersiz.
<i>dönmek</i> hileyle, gizlice yapılmak;
<i>duru</i> arınmış, karışık olmayan dil, üslup vb.
<i>durulmak</i> sakinleşmek.
<i>düş</i> gerçekleşmesi istenen şey, umut.
<i>düşük</i> eski değer ve onurunu yitirmiş olan.
<i>düşürmek</i> zayıf bırakmak, gücünü azaltmak.
<i>düz</i> yalın, sade, süssüz.
<i>düzelmek</i> yanlıştan kurtarmak, tashih etmek.
<i>düzen</i> dolap, komplo.
<i>ek-</i> bir şeyin başlamasına yol açacak sebepleri hazırlamak.
<i>ekmek</i> insanı geçindirecek iş, kazanç.
<i>el koymak</i> üstüne konmak; zorla almak; işi üzerine almak, sorumluluğu üstlenmek; yetkili organ bir malı veya bir kuruluşu kendi yönetimine almak.
<i>el vermek</i> kâğıt oyunlarında elde olan veya olmayan sebeplerle oyun üstünlüğünü karşı tarafa bırakmak.
<i>elleşmek</i> birine dokunacak söz söylemek; yardımlaşmak.
<i>emeklemek</i> bir işe yeni başlarken deneyimsizlikten ötürü acemilik geçirmek.
<i>erkek</i> sözüne güvenilir, mert.
<i>esnek</i> değişik yorumlara elverişli; görüş ve tutumlarında katı olmayan.

<i>eşik</i> başlangıç yeri, başlangıç noktası, yakını.
<i>eşmek</i> araştırmak, incelemek.
<i>evren</i> kişinin içinde yaşadığı, ilişkide bulunduğu ortam.
<i>ezgi</i> kulağa hoş gelen ses veya söz dizisi; gidiş, yol, tarz, tempo;
<i>ezgin</i> üzüntü veren.
<i>gavur</i> merhametsiz, acımasız, inatçı.
<i>geçirmek</i> alışverişte aldatmak.
<i>gedik</i> boşluk, eksiklik; güçlük, güç durum;
<i>gevşek</i> cansız, hareketsiz, iradesiz; ilgisiz, kayıtsız bir biçimde.
<i>girişmek</i> dövmek; kavgaya tutuşmak;
<i>giymek</i> ağır söz veya hakareti, küçültücü davranışı ses çıkarmadan dinlemek;
<i>gömlek</i> göbek, batın; basamak, kat, derece
<i>göz bağı</i> akli ve duyguları yanıltan sebep;
<i>güç</i> yeterliliğini ve güvenilirliğini kanıtlamış kimse.
<i>güdü</i> yetersiz, sonuç vermemiş.
<i>ham</i> gerçekleşme kolaylığı veya imkânı olmayan; kaba, toplum kurallarını bilmeyen, incelmemiş.
<i>ışık</i> mutluluk, sevinç veya zekâdan doğan, özellikle yüzde ve gözlerde beliren parlaklık; yol gösteren, aydınlatan kimse, düşünce, eser vb.
<i>ileri</i> benzerlerini geride bırakmış.
<i>ince</i> düşünce, duygu veya davranış bakımından insanın sevgi ve saygısını kazanan, zarif, kaba karşıtı.
<i>işletmek</i> şaka ve birtakım yalanlarla sezdirmeden birini kandırmak veya onunla eğlenmek.
<i>kaba</i> terbiyeye, inceliğe aykırı, çirkin, kötü;
<i>kabarmak</i> bulanmak; böbürlenmek, gururlanmak.
<i>kaçık</i> bazı davranışları dengesiz olan.
<i>kak</i> zayıf ve kuru kimse.
<i>kaplamak</i> bir kimsenin veya bir şeyin nitelikleri herkesçe bilinir olmak; duygular için doldurmak; doldurmak.
<i>kara düzen</i> düzensiz, karışık.
<i>kararmak</i> kederlenmek, canı sıkılmak; niteliğini yitirmek.
<i>katılmak</i> ortak olmak, benimsemek; hak vermek.
<i>kayıt şart</i> ; sınırlama, davranışlarını çerçeveleme;
<i>kayıtlı</i> şarta bağlı.
<i>kaymak</i> görüş, düşünce veya tutumunu değiştirmek.
<i>kaypak</i> dönecek.
<i>kaytarmak</i> iş yapmaktan kaçmak.
<i>kazık</i> çok zor.
<i>kazımak</i> aslını, kökünü ayrıntılı bir biçimde araştırmak.
<i>kesilmek</i> son veya aralık verilmek; kendini herhangi bir şey gibi göstermek
<i>keskin</i> tiz ses; kırıcı, incitici; etkili, sert; kıvrak; dikkatli
<i>kesmek</i> birini yermek, kötülemek; karşı cinsten

birisini sürekli olarak süzmek, dikkatli bir biçimde bakmak; vahşice öldürmek.
<i>kılavuz</i> ruhsal ve zihinsel bakımdan yol gösteren;
<i>kırık</i> gücenmiş, üzgün;
<i>kırılmak</i> birine karşı kırgın duruma gelmek, gücenmek, incinmek; soğuk, rüzgâr vb. eski gücü kalmamak, azalmak, yatışmak; cesaret, umut, onur azalmak; ağaç, dal üzerinde meyve, çiçek, yaprak çok olmak.
<i>kırmak</i> yok etmek; gücünü, etkisini azaltmak.
<i>kısmak</i> masraf, harcama vb.ni azaltmak; hak ve özgürlüklerin sınırını daraltmak.
<i>kıvılcım</i> harekete geçiren etken.
<i>kızdırmak</i> sinirlendirmek.
<i>kızgınlık</i> öfkeli olma durumu.
<i>kızıl</i> aşırı derecede olan; komünist.
<i>kızmak</i> öfkelenmek, sinirlenmek.
<i>koklatmak</i> yararlandırmak, biraz vermek.
<i>kondurmak</i> yakıştırmak.
<i>konmak</i> bir şeyi emeksiz edinmek.
<i>konusmak</i> becermek, uzman gibi yapabilmek; geçerli olmak, etkin olmak.
<i>korkuluk</i> bostan korkuluğu;
<i>kotarmak</i> bir işi tamamlamak, bitirmek; üstesinden gelmek;
<i>koyulmak</i> girişmek.
<i>koz</i> başarı fırsatı olan elverişli durum, saldırış ve savunma fırsatı; karşısındakini alt edecek etkili şey.
<i>körelmek</i> değer, önem veya yeteneğini yitirmek.
<i>körlük</i> dikkatsizce ve beceriksizce yapılan iş; gerçeği görememe durumu.
<i>kulak</i> seslerin uygunluğunu seçebilme ve değerlendirebilme yeteneği.
<i>kurmak</i> bir kimseyi dedikodu veya telkinlerle başkasına karşı öfkeliendirmek.
<i>kurulmak</i> övünür biçimde davranışlarda bulunmak, kasılmak.
<i>kuyruk</i> insanların sıra beklemek için art arda durarak oluşturduğu dizi; birisinin arkasına takılıp ondan ayrılmayan kimse.
<i>külah</i> oyun, hile.
<i>künde</i> düzen, tuzak, oyun, hile.
<i>merhem</i> çare.
<i>odun</i> . anlayışsız ve kaba kimse.
<i>okunmak</i> belli olmak, açıkça görünmek.
<i>omurga</i> bir şeyin varlığı ile ilgili en önemli bölümü.
<i>oruç</i> çok sevilen veya istenen şeylerden uzak durma.
<i>otlamak</i> meşgul olmak.
<i>oturaklı</i> saygı uyandıran.
<i>oturmak</i> benimsemek, yerleşmek, kökleşmek
<i>oynamak</i> rastgele yön vermek, aldatmak; herhangi birine karşı önemsemeyici davranışlarda bulunmak; . değiştirmek, bozmak, tahrif etmek.

<i>oyuncu</i> düzenici, hileci;
<i>ölçü</i> değer, itibar; aşırı olmama, ılımlı, uygun olma durumu.
<i>ölmek</i> bazı sebeplerle çok sıkıntı veya acı çekmek; değerini, geçerliğini, gücünü yitirmek, kullanılmamak.
<i>ömür</i> çok hoş giden şey;
<i>ötmek</i> gizli bir şeyi söylemek.
<i>paralanmak</i> sıkıntı ve üzüntü içinde, olmayacak bir işle uğraşmak, didinmek; bir işte çok çaba ve özen göstermek.
<i>pekiştirmek</i> güçlendirmek.
<i>pişirmek</i> çalışarak öğrenmek; bunaltacak kadar ısıtmak, yakmak.
<i>püskürmek</i> öfkeyi aniden dışarı vurmak.
<i>sağlıksız</i> sağlam, doğru, güvenilir olmayan.
<i>saldırmak</i> yıkıcı ve sert eleştiriler yapmak.
<i>salgın</i> belli bir hareketin, davranışın, sözün toplumda yaygınlaşması.
<i>sapıtmak</i> saçmalamaya başlamak.
<i>sarılmak</i> benimsemek.
<i>satı adanmış</i>
<i>satmak</i> kendinde olmayan bir şeyi var gibi göstermek, taslamak; bir kimse, kendini veya başkasını olduğundan daha önemli, yetkili ve değerli göstermek; bir çıkar karşılığında bir şeyi gözden çıkarmak, feda etmek.
<i>saymak</i> değeri, üstünlüğü, yaşlılığı, yararlılığı dolayısıyla bir kimseye değer vermek, hürmet etmek; önemsemek; hesaba katmak, dikkate almak.
<i>serpmek</i> vermek, saçmak.
<i>sıkıntı</i> sorun, mesele, sendrom, problem.
<i>sınır</i> uç, son.
<i>sıyrmak</i> akıl sağlığını kaybetmiş olmak; çekip kurtarmak.
<i>sızı</i> ruhsal acı, ıstırap;
<i>sindirmek</i> kendine mal etmek, anlayışla karşılayıp benimsemek.
<i>sivri</i> genel tutumun veya geleneklerin dışında kalan, göze baticı özelliği olan;
<i>soğuk</i> duygudan, sevgiden yoksun olan, yakın ve içten olmayan, ilgisiz; sevimsiz veya yersiz, antipatik; cinsel istek duymayan.
<i>soyunmak</i> bir işi, bir mesleği yapmaya girişmek.
<i>sömürmek</i> üretim araçları sahipleri, başkalarının emeğine ve onların yarattıkları değerlere el koymak; bir ulus veya devlet, diğer bir ulusun veya devletin doğal kaynaklarından, ekonomik değerlerinden çıkar sağlamak; bir kimseden veya bir şeyden haksız ve sürekli çıkarlar sağlamak.
<i>sönük</i> göze çarpmayan, dikkat çekmeyen, silik.
<i>sulanmak</i> ciddiyetini, ağırlığını kaybetmek.
<i>sulu</i> yersiz şakalar yapan.
<i>susak</i> salak, aptal.
<i>sürtünmek</i> başıboş, amaçsız dolaşmak; kavga

etmek için sebep aramak.
<i>sürülmek</i> uzaklaştırılmak.
<i>şakımak</i> çok konuşmak, çenesi düşmek;
<i>şimşek</i> parıltı.
<i>şölen</i> sanat gösterisi.
<i>taramak</i> kafasından geçirmek, belli belirsiz düşünmek; yayınları dikkatle gözden geçirmek;
<i>taslak</i> usta olmadığı hâlde kendini ustaymış gibi göstermeye çalışan kimse.
<i>taslamak</i> kendinde olmayan bir değeri varmış gibi göstermek.
<i>tavlamak</i> yolsuz ve kolay kazanç umudu vererek dolandırmak; ümit vererek kandırmak, kendine bağlamak, aldatmak.
<i>taze</i> yeni, zamanı geçmemiş; genç kadın.
<i>temel</i> en önemli, belli başlı, ana, taban, esas, asıl, baz; bir şeyin gelişimi için gereken ilk öğeler.
<i>tepinmek</i> direnmek.
<i>tepmek</i> değerini anlamamak veya kestirememek, geri çevirmek; yeniden ortaya çıkmak, tazelenmek, depreşmek.
<i>tertip</i> hile, düzen, komplo.
<i>tırmanmak</i> belli bir durum, olay gittikçe güç kazanmak, giderek artmak
<i>titrelemek</i> birinden veya bir şeyden korkmak, korkuya kapılmak
<i>tohum</i> ortaya bir sonuç çıkararak, bir sonucun oluşmasına sebep olan şey.
<i>tor</i> çekingen, utangaç.
<i>tozutmak</i> aklını yitirmek.
<i>turşu</i> bitkin, yorgun.
<i>tutsak</i> bir şeye veya bir kimseye çok bağlı, kendisini bir şeyin etkisinden kurtaramayan kimse.
<i>tutuk</i> durgun, çekingen, sıkılgan.
<i>tutulmak</i> birine tutkun olmak, sevmek.
<i>tutuşmak</i> telaşlanmak
<i>tükenmek</i> güçsüzleşmek, bitkinleşmek, yılğınlaşmak.
<i>tütmek</i> yaşamak, varlığını sürdürmek.
<i>uçurum</i> büyük fark, ayrılık.
<i>ufak</i> önemsiz, çok az.
<i>uyandırmak</i> aklını başına toplamasını sağlamak.
<i>uyanık</i> açık göz, kurnaz, cingöz; yapacağı işi bilen, dikkatli ve tetikte olan, müteyakkız.
<i>uyumak</i> işlem görmemek, durgun kalmak, el sürülmemek; çevresindeki olayları fark etmemek, görmemek.
<i>uyuşuk</i> gevşek, tembel, sünepe, uyuntu.
<i>uyutmak</i> ilgi konusu olmaktan çıkarmak, unutturmak; aldatmak, kandırmak;
<i>veresiye</i> özensiz, gönülsüz, önem vermeden.
<i>vergi</i> bir kimsenin doğuştan sahip olduğu iyi nitelik.
<i>vurgun</i> sevdalı, âşık, meftun.
<i>yağmur</i> çok ve sık düşen, gelen şey; çokluk,

<i>bolluk</i> ;
<i>yakıştırmak</i> uydurmak; bir durum veya niteliği bir kimse için düşünmek;
<i>yakmak</i> silahla vurmak; yıkıma, zarara yol açmak, büyük bir zarara uğratmak, mahvetmek; güçlü sevgi uyandırmak; zamanında kullanılmadığından hükmünü yitirmek.
<i>yamamak</i> istenmeyen şeyi birine mal etmek; istenmeyen kimseyi birine zorla vermek;
<i>yanaşmak</i> karışmak, ilgilenmek, istek göstermek; ilişki kurmak.
<i>yangın</i> coşkunluk; tutkun, düşkün, âşık.
<i>yankı</i> bir olgunun çevrede uyandırdığı duygu, düşünce veya tepki.
<i>yapıcı</i> olumlu.
<i>yapışmak</i> birini rahatsız etmek, sataşmak, peşini bırakmamak, musallat olmak.
<i>yapıştırmak</i> tokat atmak; hızlı bir biçimde yazmak; gecikmeden karşılık vermek veya gerekeni yapmak.
<i>yaranmak</i> içten olmayan davranışlarla birini memnun etmeye, gözüne girmeye çalışmak.
<i>yarmak</i> ortasından, içinden geçmek.
<i>yatmak</i> heves etmek, eğilmek; bulunmak, var olmak.
<i>yavru</i> bir şeyin küçüğü.
<i>yaygara</i> şikâyet, sızlanma.
<i>yazılmak</i> birine tutulmak, sevmek.
<i>yedmek</i> yanında, beraberinde götürmek.
<i>yekinmek</i> gereğinden fazla gayret sarf etmek.
<i>yelpaze</i> çeşitlilik.
<i>yenmek</i> tutmak, bastırmak.
<i>yetişmek</i> ortaya çıkmak.
<i>yıkılmak</i> istenmeyen biri çekilip gitmek, defolmak; yok olmak, mahvolmak; yüklenmek.
<i>yıkmak</i> herhangi bir suç, iş vb.ni birine yüklemek; yıkımına yol açmak.
<i>yılan</i> sinsi ve hain.
<i>yıldız</i> bir toplulukta, bir meslekte, üstün başarı gösteren kimse.
<i>yıpratmak</i> türlü etkenler eski gücünü yok etmek.
<i>yırtmak</i> zorlamak; bir işi yapmaktan kurtulmak; köşeyi dönmek.
<i>yoğrulmak</i> özellikleri, nitelikleri birbirine karıştırılmak; bazı konularla sürekli uğraşma sonucu deneyim sahibi olmak.
<i>yoksul</i> istenilen nitelikte ve özellikte olmayan, yetersiz.
<i>yoldaş</i> ortak bir görüşü benimseyenlerden her biri.
<i>yolsuz</i> kurallara aykırı, uygunsuz, yöntemsiz, düzensiz, yersiz, usulsüz, nizamsız.
<i>yolunmak</i> çok kederlenerek çırpınmak.
<i>yönelmek</i> amaç olarak benimsemek; hedef almak.
<i>yumulmak</i> kendini bir işe istekle vermek, girişmek, saldırmak, atılmak.

<i>yumuşak</i> okşayıcı, tatlı, hoş.
<i>yutmak</i> inanmak, aldanmak, kanmak; söylemek istediği bir sözü kendini tutarak söylememek; iyice, eksiksiz olarak öğrenmek; ışık, ses gücünü, parlaklığını azaltmak.

<i>yuvalanmak</i> bir yerde birikmek, toplanmak.
<i>yüzlü</i> şımartılmış, yüz bulmuş kimse.

1.1.3.2. Komşuluk İlişkisi Olan Sözcükler

Varlıklar arasındaki benzerlik ilişkisi anlam değişmelerinde önemli bir rol üstlenmektedir. Bu ilişki dışında kalan neden-sonuç, eşlik-zıtlık, parçalık-bütünlük, zaman-mekân, iş-araç, üretim-tüketim (bu ilişkiler çoğaltılabilir) gibi ilişkiyel özellikler birbirlerini çağrıştırmacı komşuluk öğretilmeleriyle oluşan kullanımlar doğururlar. Bu grupta aralarında komşuluk ilişkisinin mevcut olduğu bir sözün anlam alanının komşu sözün anlam alanına bulaştığı, kapsadığı görülür. En yaygın komşuluklardan biri de zıtlıktır: *Bit-* ‘bitmek, ortaya çıkmak’ ‘bitmek, tükenmek’ örneğinde olduğu gibi (Karaağaç 2012: 547-548).

Taramalarımız sonucunda komşuluk ilişkisine bağlı olarak kazanılan anlamları bir tabloda görelim:

<i>aba</i> abla
<i>akşamlamak</i> bütün günü bir yerde veya bir işte geçirerek akşama erişmek, akşamı bulmak
<i>apışık</i> kuyruğunu apış arasına alarak yılğın yılğın giden (hayvan)
<i>aralamak</i> aralıklı duruma getirmek, seyrekleştirmek
<i>aramak</i> bir kişiyle görüşmek üzere telefon etmek
<i>argın</i> zayıf, beceriksiz
<i>arka</i> otururken sırtın dayandığı yer
<i>aya</i> ayak tabanı
<i>ayaklanmak</i> uyanmak, uyanıp kalkmak
<i> Baca</i> su yolu, lağım, maden ocağı vb. yer altı yapılarının hava deliği.
<i>başlamak</i> bir işe girişmek, harekete geçmek
<i>batmak</i> kirlenmek
<i>bayılmak</i> baygın duruma girmek, uyur gibi olmak, kendinden geçmek, kendini kaybetmek
<i>baymak</i> yiyecek baygınlık vermek, mideyi bulandırmak, midede ezinti yapmak
<i>beklemek</i> bir iş oluncaya, biri gelinceye değin bir yerde kalmak, durmak; ummak
<i>bel</i> meni
<i>belek</i> beşiğe konulan yatak
<i>curcuna</i> gürültülü, karışık durum

<i>çakıştırmak</i> içki içip keyfetmek
<i>çalım</i> kılıcın keskin yanı
<i>çarpmak</i> etkisiyle birdenbire hasta etmek
<i>çekilmek</i> tartılmak
<i>çene</i> baş bodoslamasının omurga ile birleştiği yer, çarık
<i>çilemek</i> nemlenmek, ıslanmak
<i>dayak</i> bir insanı veya bir hayvanı dövme işi, sopa, patak, kötek
<i>denemek</i> bir işe, başarmak amacıyla başlamak, girişimde bulunmak, teşebbüs etmek
<i>dizlik</i> dize kadar uzanan konçlu çorap
<i>dün</i> geçmiş
<i>düş</i> gerçek olmayan şey, imge
<i>düzeltilmek</i> bozukluğunu gidermek, onarmak
<i>eğlenmek</i> bir kimsenin herhangi bir kusuru veya zayıf noktası ile alay etmek
<i>ekmek</i> insanı geçindirecek iş, kazanç
<i>esirgemek</i> bir şeyi yapmaktan veya vermekten kaçınmak
<i>etek</i> edep yeri
<i>girişmek</i> dövmek
<i>götürmek</i> öldürmek
<i>inanmak</i> kanarak aldanmak

<i>iskemle</i> üstüne sigara tablası, çiçek vazosu vb. konulan küçük masa
<i>kaçmak</i> kaçınmak
<i>kapmak</i> ısırıp parçalamak; koparmak, kıstırmak
<i>katılmak</i> ortak olmak, benimsemek
<i>kaytarmak</i> iş yapmaktan kaçmak
<i>kazmak</i> herhangi bir araçla toprağı açmak, oymak
<i>kızgınlık</i> hayvanların çiftleşme isteğı
<i>kolçak</i> hayvanların çiftleşme isteğı
<i>korucu</i> kırsal bölgede güvenlik güçlerine yardımcı olan sivil görevli
<i>kurulmak</i> rahatça oturmak, yerleşmek

<i>oturak</i> alçak iskemle
<i>ön</i> giyeceklerin genellikle göğsü örten bölümü
<i>pamuk</i> bu bitkinin tohumlarının çevresinde oluşmuş ince, yumuşak tellerin adı
<i>soyunmak</i> Mevlevilikte tarikata girmek
<i>tava</i> bu kapta pişmiş yemek
<i>tunmak</i> önemsemek, önem vermek, dikkate almak, takmak
<i>topuk</i> ökçe
<i>yaka</i> giysilerin boyna gelen bölümüne eklenen ve türlü biçimlerde olan parçası
<i>yedek</i> hayvanı yedeğe alan ip, yular

1.1.3.3. Eksiltme Olan Sözcükler

Bir ibare bünyesinde yan yana bulunan sözcükler birbirlerini semantik olarak etkilemeye meyyaldir. Bunun en genel şekli eksiltmedir: İki sözcükten oluşan bir ibarede bunlardan biri unutulur ve onun anlamı diğer sözcüğe aktarılır. Eksiltmenin muhtemel gramatikal sonuçları şöyle olur. Sıfat isme dönüşebilir, sayı ve cinsler kural dışına çıkabilir (Ullmann 1962: 222).

Bu yöntemde “*birleşik bir deyimden birisi atılır*” (Guiraud 1999: 58) Fransızca *pommes frites* ‘patates kızartması’ > *frites* ibaresinde olduğu gibi. Bir birimin kullanım sıklığı artığında biçiminin kısaltmaya yöneldiğı gözlenmiştir. Paris’te yer altından toplu taşıma söz konusu olduğunda bir *chemin de fer metropolitaini* (anakent demiryolu) kurulmasına karar verilmiştir. Parisliler için hayatın vazgeçilmez bir parçası olan bu taşıt bugün beş sesbirimli bir tek sözcükle belirtmektedir: Metro (Martinet 1998: 213).

Taramalarımız sonucunda eksiltme nedeniyle yeni anlam kazanan sözcükleri bir tabloda görelim:

ala < alabalık
alçak < alçak kişi
ahıcı < can alıcı: Azrail
ana < ana para
aydın < aydınlı (münevver)
baba < mafya babası
baskın < su baskını
başlık < başlık parası
bey < alay beyi: komutan
bumbar < bumbar dolması

burma < sarığıburma: tatlı
bütün < bütün para
çapkın < çapkın kimse
çatma < çatma kumaş
çekirdek < atom çekirdeğı
çekiş < çekiş gücü
çevirme < çevirme duvar
çil < çil kuş: dağ tavuğı
çokluk < çokluk biçimi
dayı < kabadayı

dikme < dikme çocuk: bir evde aileyi sürdürecekt olan tek çocuk
dolama < dolama motifi dolama < dolama illeti
dolaşım < kan dolaşımı
döküntü < döküntü yer döküntü < döküntü illeti
düşük < düşük halli: eski değer ve onurunu yitirmiş olan
düzgün < düzgün biçim: kenar veya ayrıtları ile açıları birbirine eşit olan (biçim)
eğri < eğri biçim: doğru veya düz olmayan çizgi, yüzey
gıcık < gıcık koyun: beyaz renkli, dağlıç koyununa benzer vücut yapısında, kuyruğu son omurlara kadar yağ kitlesi ile kaplı ve bu sebeple alt kısmı yuvarlakça görünen, kaba, karışık yapağılı bir koyun türü
gün < toplantı günü: Belirli günlerde ev hanımlarının konuk ağırlamak için yaptıkları toplantı
kaba < kaba yer: kuyruk sokumunun her iki yanındaki şişkin yer
kaçak < kaçak kuş
kaçık < kaçık yer: çorabın ilmeği kaçmış yeri
kapama < kapama yemeği
kazık < kazık oyunu: genellikle yağlı güreşte, güreşçinin, elini hasmının kispeti içine sokarak

yaptığı oyun
kelebek < kelebek hastalığı
kelek < kelek salı: ırmaklarda işleyen ve şişirilmiş tulumlar üzerine kurulan bir çeşit sal
kesilmek bitkin duruma gelmek, gücü, takati kalmamak, çok yorulmak
kesme < kesme makas
kılavuz < kılavuz gemisi, kılavuz kaptan
kısmak masraf, harcama vb.ni azaltmak
kıstırma < kıstırma börek
kızıl < kızıl hastalık
kolçak < kolçak eldiven
kulak < müzik kulağı
kuyruk < atkuyruğu: başın arkasına toplanmış saç demeti
odun < odun kimse: anlayışsız ve kaba (kimse)
salma < salma su
sarma < sarma yemeği
sıkma < sıkma pantolon
sıkma < sıkma yemeği
sütlü < sütlaç
şöhret < şöhretli
taze < taze kadın
tırnak < tırnak işareti
tutuk < tutuklu
uyur < uyur su
yağış < yağış miktarı
yataklı < yataklı vagon

1.1.3.4. Tabu Olan Sözcükler

Diğer dillere çevrilmesi oldukça zor olan *tabu* sözcüğü Polinezya diline aittir. *Tabunun* kutsal, kutsallaştırılmış; tehlikeli, korkunç, yasak, kirli olmak üzere birbirine zıt iki anlamı mevcuttur. Tabu sözcüğü sakınımlılık kavramını taşımaktadır ve temelde kendini yasaklarda gösterir (Freud 2008: 24-25).

Sözcükler geleneğin çocuğudur; ancak dili konuşan insanlar bunun farkına varamazlar. Medeniyet yönünden geri kalmış toplumlarda genellikle sözcük, kavramın kendisidir. Bu sebeple o toplumdaki insanlar zararlı olan varlığın adını anmak istemez. Bazı çevreler ölüm adını telaffuz etmek istemez, uğursuzluk sayar; bazı organ adlarını ağza almak genel terbiye kurallarına aykırı olduğundan yasaktır (Vendryes 2001: 113). Batıl inançlar yüzünden bazı sözcüklerin kullanılmaz olması yenileşme sebebidir. Eski Hint-Avrupa dillerinde avcının öldüreceği hayvanın adını ağzına almaması bunu

örnektir. Dolaylı olarak ‘bal yiyen’ anlamında Slavca *medvedi* kullanılırdı (Vendryes 2001: 78). Zaman içerisinde olumsuz anlam veya çağrışım kazanan sözcükleri, birey ve toplum kullanmaktan çekinir; böylece bu sözcüklerin kullanım sıklığı azalır. Bu süreçte anlam boyutunda ortaya çıkan ve kullanımı hoş olmayan sözcük veya kavramlar başka sözcük veya kavramlarla yer değiştirir. Bu değiştirme sonucunda ise ortaya dil çalışmalarında örtmece, güzel adlandırma (bazen kötü adlandırma) olarak kavramlaştırılan dil alanı çıkar (Karabulut ve Ospanova 2013: 123).

Güzel adlandırma diye adlandırdığı tabuyu Aksan, şu şekilde tarif eder: “*Güzel adlandırma, kimi varlıklardan, nesnelere söz edildiğinde doğacak korku, ürkme, iğrenme gibi duyguların kötü izlenim ve çağrışımların önlenmesi amacıyla yönelen ve dünyanın her dilinde rastlanan bir değişme olayıdır.*” (Aksan 2003 III: 98).

Arındırmanın dil bilimsel karşılığı olan euphemism sözcükleri birbiri yerine kullanma tekniğidir. Bu teknikle, itici bir çağrışıma sahip bir sözcükle konunun uygun olmayan tarafını kapalı olarak yansıtan bir sözcük değiştirilir. Böylece insanlar, kendilerini iğrendirecek veya rahatsız edecek şeyleri söylemeyi ve onlarla yaşamayı mümkün hale getirirler. ‘İllness’ için kullanılan ‘disease’ ve ‘indisposition’ sözcükleri euphemisms temellidir (Leech 1978: 53). Euphemizm nesnelere doğasında düzeltici bir etkiye sahip değil, hafifleticidir. Bir sözcüğün hoş gitmeyen anlamları sözcüğün kendi hatası değildir, refere ettiği şeyindir. Bu yüzden kısa sürede göstergeyle gönderilen kaynaşır ve sözcük yeni bir anlam yüklenir (Leech 1978: 54).

Bireylerin tabunun etkisiyle sözcükleri bu şekilde kullanmalarındaki temel amaç şudur: “*Toplum veya bireyi korkutan, ürküten, iğrendiren, kötü izlenim ve çağrışımlara yol açan ifadelerden kaçınmak; genel ahlaka aykırı kabul edilen ve söylenmesi ayıp sayılan düşünce ve duyguları, bu kötü çağrışımları ortadan kaldıran kabullenebilir sözcük veya sözlerle dile getirmektir.*” (Üstüner 2009: 167).

Taramalarımız sonucu sözcüklerin bu endişeyle kazandıkları anlamları bir tabloda görelim:

<i>açık</i> sevişme sahnelerini bütün çıplaklığıyla anlatan (kitap, resim, film vb.).
<i>alçak</i> bile bile en kötü, en ahlaksızca

davranışlarda bulunan, aşağılık, soysuz, namert, rezil, hain.
<i>alıcı</i> Azrail.

<i>avunmak</i> hayvan gebe kalmak.
<i>baba</i> silah kaçakçılığı, kara para aklama ve uyuşturucu madde ticareti vb. kirli ve gizli işler yapan çetenin başı.
<i>bel</i> meni
<i>çakıştırmak</i> içki içip keyfetmek
<i>çalmak</i> başkasının malını gizlice almak, hırsızlık etmek, aşırmaq
<i>çamur</i> sataşkan, çevresini tedirgin eden, sulu, arsız (kimse)
<i>çapkın</i> cinsellik hatırlatan
<i>çarpmaq</i> el çabukluğu ile çalmak, dolandırarak elde etmek
<i>çatlatmaq</i> aklını kaçırmak
<i>çekmek</i> içki içmek
<i>çırpmak</i> çalmak, hırsızlık etmek
<i>dalga</i> geçici sevgili; geçici aşk ilişkisi
<i>değişik</i> yedek iç çamaşırı, giyecek
<i>dikilmek</i> bazı üreme organları dokularına kan dolmasıyla sert ve dik bir duruma gelmek
<i>dip</i> arka, kıç
<i>dokunmak</i> namusunu kirletmek
<i>donatmaq</i> sövmek
<i>döşenmek</i> birine kızarak kötü ve küçük düşürücü sözler söylemek
<i>düzen</i> dolap, hile
<i>düzmek</i> cinsel ilişkide bulunmak
<i>etek</i> edep yeri
<i>geçirmek</i> birine kötü söz söylemek
<i>geyik</i> karısının veya bir kadın yakınının ihanetine uğramış erkek
<i>giymek</i> ağır söz veya hakareti, küçültücü davranışı ses çıkarmadan dinlemek
<i>göçmek</i> ölmek
<i>götürmek</i> öldürmek
<i>ham</i> kaba, toplum kurallarını bilmeyen, incelmemiş
<i>işletmek</i> şaka ve birtakım yalanlarla sezdirmeden birini kandırmak veya onunla eğlenmek
<i>kaba</i> terbiyesiz, görgüsü kıt, nezaketsiz (kimse)
<i>kaçamak</i> hoş görülmeleyen bir şeyi ara sıra yapma
<i>kaçık</i> bazı davranışları dengesiz olan, zıvanasız
<i>kaçmak</i> kız veya kadın yasalara ve aile isteklerine karşı gelerek evlenmek için evinden ayrılmak
<i>kapama</i> metres
<i>kaymak</i> cinsel ilişkide bulunmak
<i>kaytarmak</i> iş yapmaktan kaçmak

<i>kazık</i> aldatma
<i>keleş</i> çirkin, kötü
<i>kesilmek</i> sünnet olmak
<i>kesişmek</i> erkek ve kadın, bakışlarla anlaşmak
<i>keskin</i> zampara
<i>kesmek</i> karşı cinsten birisini sürekli olarak süzmek, dikkatli bir biçimde bakmak; vahşice öldürmek.
<i>kırgın</i> toplu ölümlere yol açan bulaşıcı hastalık
<i>kırık</i> kadının veya erkeğin yasalara ve törelere aykırı olarak ilişki kurduğu erkek veya kadın
<i>kızgınlık</i> hayvanların çiftleşme isteği
<i>kızıl</i> genellikle küçük yaşlarda görülen, bulaşıcı, yüksek ateşli, kırmızı renkte geniş lekeler döktüren, kuluçka dönemi üç dört gün süren tehlikeli hastalık.
<i>kızmak</i> dişi kuşlar zamanı gelip kuluçkaya yatma isteği göstermek.
<i>kondurmak</i> yakıştırmak, haksız yere birtakım eksiklikler isnat etmek, üzerine yormak.
<i>oturak</i> içkili, çalgılı ve kadınlı eğlenti.
<i>ötmek</i> sarhoş kusmak
<i>partal</i> abartılmış söz, yalan.
<i>peklik</i> kabız.
<i>satmak</i> bir çıkar karşılığında bir şeyi veya bir kişiyi gözden çıkarmak, feda etmek
<i>siyirmak</i> akıl sağlığını kaybetmiş olmak.
<i>soğuk</i> cinsel istek duymayan
<i>sulanmak</i> birine karşı duyulan cinsel isteği kendisine sezdirmek, yeşillenmek
<i>şişkinlik</i> bağırsaklarda gaz birikmesi sonucu karında oluşan şişme ve gerginlik
<i>tavlamak</i> karşı cinsin gönlünü çelmek, kandırıp elde etmek
<i>tekin</i> içinde doğüstü varlıklar bulunmadığına inanılan (yer)
<i>tepecik</i> çiçek tozunun konmasına yarayan, çiçeklerde dişi organların ucu.
<i>tohum</i> spermatozoit
<i>top</i> homoseksüel erkek
<i>tozutmak</i> aklını yitirmek
<i>uyumak</i> ölmek
<i>uzanmak</i> sarkıntılık etmek
<i>yangın</i> tutkun, düşkün, âşık
<i>yumurta</i> er bezi

1.1.3.5. Argo Olan Sözcükler

Bir toplumda aynı meslekteki kişilerin, toplumun öteki kesimlerinden ayrılmak, korunmak gibi gereksinimlerle kullandıklarında oluşturdukları sözcükler bütününe **argo** denir. Argonun ortaya çıktığı yerler kışlalar, okullar, tutsak kampları, hapishaneler, güçlü bir dayanışma gerektiren kimi örgüt ya da birliklerdir. Başka bir deyişle toplumun öteki kesimleriyle ilişkilerin sınırlandırılması amaçlandığı çevrelerde doğar (Bilgin 2006: 78). Vendryes (2001: 117), argoyu en öz haliyle *grup şuuru* olarak vermektedir.

“Tabii olarak meslek farklarından ve kültür eşitsizliklerinden doğan özel diller var. Ayrıca, birliğin şuuruna varan ve kendine gerek sınırları belli diğer topluluklardan gerekse bütün ‘yabancılar’dan ayırmak isteyen her teşkilatlanmış insan topluluğunda özel bir dil kurma eğilimi görülür. Edebiyatçılar, sosyete mensupları, yüksek bir okulun öğrencileri için de bir gerçektir bu, serseriler, hırsızlar için de.” (Vendryes 2001: 117).

Argonun doğuşunda yatan temel sebep, farklı bir dil konuşarak yabancılar tarafından anlaşılmamak arzusudur. Böylece grubun sınırları belirlenir (Vendryes 2001: 117).

Argo, genel olarak aşağı sınıflarda kullanılsa da eğitilmiş üst sınıflarda da görülmektedir. Argonun sözcükleri şu şekilde meydana gelmektedir: 1. Ortak dilin sözcüklerine özel anlamlar vermek, 2. kimi sözcüklerde bilinçli değişiklikler yapmak, 3. eskimiş öğelerden, aynı dilin lehçelerinden ve yabancı kökenli öğelerden yararlanmak (Aksan 2003 I: 89). Ayrıca argo, “toplum içindeki modalardan, önem kazanan çeşitli kavramlardan, ilişki kurulan yabancı ülke ve dillerden sürekli olarak yararlanmakta ve değişmektedir. Bu dil-toplum ilişkisini ve dilin değişkenliğini gösteren tanıklardan biridir.” (Aksan 2003 I: 90).

Toplumun belli bir kesimine has olarak kullanılan argo zamanla toplumun geneline yayılır ve sözlüklere işlenir. Anlam genişlemesi tespit ettiğimiz sözcüklerde argo anlamı olarak verebileceğimiz sözcükler şöyledir:

<i>aparmak</i> gizlice almak, alıp kaçmak, çalmak
<i>baba</i> çok kaliteli, üstün nitelikli
<i>bayılmak</i> vermek, ödemek
<i>bilezik</i> kelepçe
<i>çekmek</i> içki içmek
<i>çomar</i> ihtiyar çapkın, bodigard.
<i>dağıtmak</i> değişik sebeplerle kendini

koyuvermek, beklenmedik davranışlarda bulunmak.
<i>dalga</i> gizli iş, dalavere; esrar, eroin vb. uyuşturucu maddelerin verdiği keyif durumu; dalgınlık; geçici sevgili; geçici aşk ilişkisi.
<i>dalgıç</i> başkasına ait olan bir şeyi habersiz alma huyunda olan kimse

<i>dam tutukevi</i>
<i>dayı kabadayı</i>
<i>duman kötü, yaman; esrar</i>
<i>düdük akılsız, boş kafalı</i>
<i>ekmek birini uydurma bir sebeple bırakıp gitmek, savuşmak, atlatmak; parayı boşuna harcamak, ziyan etmek; yarışta geçmek.</i>
<i>enik çocuk</i>
<i>etek edep yeri</i>
<i>findik hileli zar</i>
<i>fıstık güzel, gösterişli (kadın)</i>
<i>geçirmek birine kötü söz söylemek.</i>
<i>geyik karısının veya bir kadın yakınının ihanetine uğramış erkek.</i>
<i>gıcık sözleriyle, davranışlarıyla karşısındakini kızdıran, sinirlendiren, sıkın (kimse).</i>
<i>götürmek tümüyle sahip olmak; haksız kazanç sağlamak, mal veya para sahibi olmak.</i>
<i>kaymak cinsel ilişkide bulunmak.</i>
<i>kelek aptal</i>
<i>kesilmek çok beğenmek, çok hoşlanmak.</i>
<i>kesişmek erkek ve kadın, bakışlarla anlaşmak.</i>
<i>keskin zampara</i>
<i>kesmek uydurmak, yalan söylemek.</i>
<i>kırışmak bir şeyi eşit olarak paylaşmak.</i>

<i>kırmak kaçmak, uzaklaşmak</i>
<i>kıyak güzel, gaddar</i>
<i>okutmak satarak elinden çıkarmak</i>
<i>otlamak para ve emek harcamadan başkalarının sırtından geçinmek.</i>
<i>otlanmak para ve emek harcamadan başkalarının sırtından geçinmek.</i>
<i>ötmek anlamsız, boş konuşmak; sarhoş kusmak; gizli bir şeyi söylemek.</i>
<i>piliç genç, güzel ve alımlı kız veya kadın.</i>
<i>saksı baş, kafa</i>
<i>satmak bir yolunu bularak birinden ayrılmak</i>
<i>sulanmak imrendiğini açığa vurmak; birine karşı duyulan cinsel isteği kendisine sezdirmek, yeşillenmek</i>
<i>tavlamak karşı cinsin gönlünü çelmek, kandırıp elde etmek.</i>
<i>top homoseksüel erkek</i>
<i>uzanmak sarkıntılık etmek</i>
<i>yalama sözünde durmayan (kimse).</i>
<i>yatmak bilerek yenilmek, şike yapmak.</i>
<i>yavru güzel, alımlı genç kız.</i>
<i>yolsuz parasız, züğürt</i>
<i>yüklü çok sarhoş; paralı, varlıklı.</i>

1.1.3.6. Terimleşme/Meslek Dili Olan Sözcükler

Bir toplumu oluşturan insanlar hep aynı hayatı yaşamaz. Söz konusu bu fark dili de etkilemektedir. Bu nedenle yaşam tarzı sözcük hazinesini önemli derecede şekillendirir. Şehirliyle orman bekçisini karşılaştırdığımızda ikisi için *ağaç* aynı şeyleri ifade etmez; ikisinin ağaçla ilgili sözcük dünyası da aynı değildir. Her mesleğin kendine has bir sözcük hazinesi vardır ve teknik dili konuşanlar sözcüklere bambaşka anlamlar da verebilir (Vendryes 2001: 116).

“*Terim (terme, term Fachausdruck), genel olarak özel alanların kavramlarına verilen addır. Bu alanlar bilim, teknik, sanat, zanaat, spor, tecim gibi, birbirinden çok ayrı olabilir.*” (Aksan 2003 III: 40). Kullanım alanları genişleyerek genelleşen terimler, terim olma özelliğini yitirirler. Sonuç olarak terim olan sözcüklerle temel söz varlığındaki sözcükler yeri gelir birbirinden ayırt edilemez. O yüzde terime kesin sınırlar çizmek mümkün değildir.

Taramalarımız sonucu terim anlamı kazanan sözcükleri bir tabloda görelim:

açıklık (ed., fiz.)
ağa (tar.)
ağıl (sin.)
ağır (sp.)
ağırlık (ask., fiz., sp.)
aksak (ed., müz.)
aktarmak (bl., ed., tek.)
alan (fiz., sin., sp.)
alıcı (fiz., sin.)
ana (mat.)
ara (sin., sp., tiy.)
arpalık (tar.)
aya (bit. b.)
baba (den., mim.)
bağ (anat., den., müz., tar.)
balçık (jeol.)
basamak (mat.)
baskı (ruh b., sp.)
bel (anat., fizy.)
bey (ask.)
beylik (tar.)
boyun (anat., coğ.)
bölge (coğ.)
bölme (den., man., mat.)
bölük (ask., mat.)
can alıcı (din b.)
cırlayık (hay. b.)
çakışmak (mat.)
çakıştırmak (müz.)
çalım (den., sp.)
çaparız (sp.)
çarpmak (mat.)
çekiç (sp.)
çekim (db., fiz., sin.)
çekirdek (biy., fiz.)
çekmek (fiz., tek.)
çember (mat., sp.)
çene (den.)
çevirme (ask., müz.)
çevre (db., mat., top. b.)
çırpmak (sp.)
çıyan (hay. b.)
çil (hay. b.)
çokluk (db.)
çörek (gök b.)
çözmek (kim., mat.)
dal (biy.)
dalga (fiz.)
damar (anat., (bit. b., hay. b.)
dayı (tar.)
demirlemek (den.)
deste (mat., sp.)
deyiş (ed., müz.)
dikilmek (fizy.)

dikme (den., mat.)
dil (coğ., den., müz.)
dilcik (bit. b., hay. b., müz.)
dolama (mim., tıp)
dolaşım (anat., ekon.)
dolaşmak (müz.)
domuz (hay. b.)
dökülmek (coğ.)
döküntü (coğ., tıp)
dönmek (din b.)
düğme (hay. b.)
düzen (müz., top. b.)
düzgün (mat.)
eğri (mat.)
erkek (biy.)
eşek (hay. b.)
eşik (coğ., müz., ruh b.)
evren (gök b.)
ezgi (müz.)
fındık (bit. b.)
fıstık (bit. b.)
gavur (din b.)
gedik (ask., tar.)
gerçek (fel.)
geyik (hay. b.)
gıcık (hay. b.)
gider (ekon.)
göç (hay. b.)
görünüş (db., kim.)
gövde (anat., bit. b., db.)
gözenek (anat., biy., fiz.)
gözetici (sp.)
güç (coğ., fiz.)
gülle (sp.)
ışık (fiz.)
ibik (anat.)
ikiz (bit. b.)
ileri (sp.)
iletmek (fiz.)
ilgi (kim., ruh b.)
irkilmek (biy.)
kabarcık (fiz.)
kaçmak (sp.)
kamçı (biy., den.)
kanlı (tıp)
kapaklanmak (den.)
kara düzen (müz.)
kaş(anat.)
kavuk (anat.)
kazık (sp.)
kazımak (tıp)
kelebek (tek.)
kelek (bit. b., hay. b.)
kemik (anat.)

kesinti (ekon.)
kesişmek (mat.)
kesme (bit. b., db., ed., mat., sin.)
kesmek (sp.)
kılavuz (den., sin., tek.)
kırık (jeol.)
kırılmak (fiz.)
kırmak (tic.)
kısık (coğ.)
kıvılcım (gök b.)
kızıl (tıp)
kişilik (ruh. b., top. b.)
kolçak (tar.)
konuk (hay. b.)
korkuluk (den.)
koz (bit. b.)
köken (tic.)
körelmek (fizy.)
körlük (bit. b.)
kulak (anat., coğ., müz.)
kum (mdn.)
kurmak (tic.)
kuşak (coğ., fel., gök b., mat., sin., tekno., top. b.)
künde (sp.)
nesne (db., fel.)
obruk (fiz., mat.)
ocak (tar.)
ocaklı (tar.)
ok (mat.)
omurga (den.)
oran (mat.)
orta (fiz., mat., sp., tar.)
ortalamak (sp.)
oruç (din b.)
oturak (den.)
oyuncu (sp.)
ölçü (ed., müz.)
pabuç (fiz., mim.)
pamuk (bit. b.)
petek (mim.)
raks (fiz.)
sağlamak (mat.)
sakal (den.)
saldırmak (kim.)
salgın (tıp)
salma (tar.)
salt (fel.)
sapma (db., fiz.)
sargı (tıp)
sarma (ask., mdn.)
savaş (ask.)
sefer (ask.)

seğirdim (den., sp., tar.)
seki (çoğ.)
sınır (mat.)
sıpa (hay. b.)
sinek (hay. b.)
sivri (hay. b.)
soluğan (den.)
su yolu (mim.)
suluk (sp., tıp)
süzek (sin.)
şenlik (sin., tiy.)
şölen (top. b.)
tabaka (jeol., top. b.)
tabla (den.)
tabur (ask.)

taramak (bl., tıp)
tasa (ruh b.)
tava (den., mdn.)
tekin (tar.)
tepecik (bit. b., çoğ.)
tertip (ask., tıp)
turnak (anat., den., müz.)
tırtıl (hay. b.)
tohum (bit. b.)
top (ask.)
toplamak (mat.)
topuk (anat., mdn.)
tutsak (ask.)
tutulmak (sp.)
türemek (db.)

vuruş (müz., tek.)
yaka (den.)
yakmak (tıp)
yapı (biy., fel., top. b.)
yapışmak (sp.)
yatak (çoğ., hay. b.)
yazıcı (ask., bl., sin.)
yedek (ed.)
yığınak (bit. b.)
yılan (hay. b.)
yıldız (den.)
yumru (tıp)
yumurta (anat., biy.)
yumuşak (db.)
yuvalanmak (ask.)

1.1.3.7. Teknolojik Gelişmelere Bağlı Olarak Yeni Anlam Kazanan Sözcükler

Bu tabloda teknolojik gelişmelere bağlı olarak yeni nesne ve durumlara ad koyma ihtiyacından doğan anlamlar verilmiştir:

<i>açkı</i> demircilikte delik büyütmede kullanılan araç
<i>ağıl</i> bazı görüntülerdeki çok ışıklı cisimleri çevreleyen ışıklı teker
<i>ağızlık</i> bir ucuna sigara takılan, öbür ucundan nefes çekilen çubuk biçimindeki araç; telefon vb. cihazlarda ağza yaklaştırılan bölüm
<i>alıcı</i> kamera
<i>aramak</i> bir kişiyle görüşmek üzere telefon etmek
<i>astar</i> sıvanacak, boyanacak yerlere boyadan önce sürülen kat
<i>baca</i> su yolu, lağım, maden ocağı vb. yer altı yapılarının hava deliği
<i>bağ</i> nota yazarken yan yana gelen aynı veya farklı değerdeki notaların birbirine bağlanarak çalınacağını belirtmek için yapılan yay biçimindeki işaret.
<i>baskı</i> bir eserin basılış biçimi veya durumu; bir eserin tekrarlanarak yapılan baskı işlemlerinden her biri, edisyon
<i>bel</i>
<i>biçmek</i> dikilecek kumaşı belli bir ölçüye ve modele uygun olarak makasla kesmek
<i>bilezik</i> motor pistonlarına, yağlama, soğutma, özellikle sızıntıyı önleme vb. amaçlarla yerleştirilmiş, genel olarak dökme demirden yapılmış, uçları açık ve esnek halka; mobilyaların

ayak altlarına takılan kare, dikdörtgen, silindir, kesik koni vb. şekilli, pirinç veya nikel kaplı demirden yapılmış, iki ucu delik gereç
<i>çalım</i> bir oyuncunun topu elinden veya ayağından kaçırmadan karşısındaki oyuncuları kıvrak hareketlerle geçmesi
<i>çalışmak</i> makine veya aletler işe yarar durumda olmak veya işlemekte bulunmak
<i>çatal</i> yemek yerken kullanılan iki, üç veya dört uzun dişli çoğunlukla metal araç
<i>çekim</i> alıcının sürekli olarak çalıştırılmasıyla elde edilen film parçası, plan
<i>çekiş</i> bir motorun çekme gücü
<i>çember</i> basketbolda içinden topun geçmesiyle sayı kazanılan ağırlı demir halka
<i>çene</i> mengene, kerpeten vb. araçların eşyayı sıkıştıran karşılıklı iki parçasından her biri
<i>demirlemek</i> kapı ve pencerenin kol demirini takmak, kapatmak
<i>döşek</i> gemi gövdesinde, su basıncı, çarpma, karaya oturma vb. durumlarda darbeleri karşılayabilecek, yük ve makinelerin ağırlığına dayanabilecek dirençteki yapı gereci
<i>düdük</i> taşıtlarda karşı tarafı uyaran korna
<i>düğme</i> çevrilmek veya üzerine basılmak yoluyla bir elektrik akımını açan, kapayan, herhangi bir makineyi işleten veya durduran parça

<i>eğri</i> bir olayın şiddetindeki azalış ve çoğalışları gösteren çizgi
<i>gülle</i> atletizm yarışmalarında atılan, pirinç veya pirinçten daha sert bir maddeden yapılan, erkekler için 7,257, kadınlar için 4 kilogram olan madenî küre
<i>katar</i> tren; taşıt dizisi
<i>kayıt</i> sesi veya görüntüyü manyetik bant üzerine geçirme işlemi
<i>kelebek</i> vida, somun vb. nesnelere kolayca çevrilmeye yarayan bölüm
<i>kesinti</i> ödenen bir paradan herhangi bir sebeple kesilen bölüm
<i>kesme</i> teneke, sac vb.ni kesmek için kullanılan makas
<i>kılavuz</i> somun veya boru içine yiv açmakta kullanılan araç
<i>korkuluk</i> düşme tehlikesi olan yerlere çekilen duvar veya parmaklık
<i>mançınık</i> ipeksi çıkığı
<i>ocak</i> şömine; <i>ateş yakmaya yarayan, pişirme, ısıtma, ısınma vb. amaçlarla kullanılan yer> ısı vererek üzerine veya içine konulan maddeleri ısıtan, pişiren, kaynatan, eriten araç veya alet</i>
<i>pabuç</i> masa, sandalye vb. mobilyaların ayaklarına takılan metal veya plastik eklenti; iletken telleri elektrik birimlerine bağlayan veya civatalı bağlantıyı sağlayan parça; bina kolonlarının temeldeki basma yüzeyinin geniş ve daha güçlü olarak yoğunlaştırılmış bölümü

<i>petek ısıtma tesisatında ısı dağıtımını, içinden sıcak su geçerek sağlayan dilim, radyatör</i>
<i>resim fotoğraf</i>
<i>tabaka</i> baskı ve yazıda kullanılan, değişik boyutlarda kesilmiş kâğıt
<i>tabanca</i> boyacılıkta kullanılan, basınçlı hava yardımıyla boya püskürtmeye yarayan araç
<i>tabla</i> satıcı vb.nin kullandığı tahtadan tepsi; soba, mangal vb. şeylerin altına konulan metalden veya tahtadan yapılan tepsiye benzer altlık
<i>taramak</i> tarayıcı aracılığıyla kâğıt üzerindeki resim, yazı vb. simgeleri bilgisayar ortamına aktarmak.
<i>tırnak</i> kanun çalmakta kullanılan mızrap; heykel dökümünde, kalıp parçalarının birleştirilmesinde kolaylık sağlamak amacı ile yapılan dişlerin her biri
<i>tırtıl</i> palet
<i>top</i> birçok spor oyununda kullanılan, türlü büyüklükte, genellikle kauçuktan yapılmış yuvarlak nesne
<i>yastık</i> yapılarda, makinelerde bazı bölümlerin üzerine dayandığı parça
<i>yatak</i> makinelerde hareketli bölümleri içine alan hareketli veya sabit parça
<i>yazıcı</i> bilgisayarda hazırlanan metnin yazılı sayfa hâlinde dökümünü veren araç
<i>zincir</i> taşıtların kar veya buzda kaymaması için tekerleklerine takılan alet

1.2. Duygu Değeri Açısından Anlam Değişmeleri

Anlam değişmelerini tasnif ederken *anlam kötüleşmesi* ve *anlam iyileşmesini* diğerlerinden ayırarak bu başlık altında vermeyi uygun gördük. Böyle bir ayırma gitmemizin sebebi şudur: *Anlam kötüleşmesi* ve *anlam iyileşmesinin* tespitindeki bakış açısının *başka anlama geçiş, anlam genişlemesi ve anlam daralması*ndan farklı olmasıdır. *Başka anlama geçiş, anlam genişlemesi ve anlam daralmasını* tespitinde sözcüğün anlam sayısı ve kapasitesi dikkate alınırken anlam kötüleşmesi ve anlam iyileşmesinde sözcüğün psikolojik değeri yani duygu değeri dikkate alınmaktadır.

1.2.1.Anlam Kötüleşmesi

Bu terim, Türkçe Sözlük'te şu şekilde tanımlanmıştır: “Anlamı iyi ve olumlu olan bir sözcüğün zamanla kötü veya kötüye doğru giden bir anlam kazanması, anlam bayağılaşması.” (TS: 128). Araştırmacılar terimi şu şekilde tanımlamaktadırlar: “Bir sözcüğün gerçek anlamının kötü bir anlama kayması olayına anlam kötüleşmesi denir.” (Bilgin 2006: 46), “iyi anlamlı bir sözcüğün zamanla kötü veya kötüye doğru giden bir anlam kazanması; bu yönde bir zayıflamaya uğraması olayı.” (1992: 11). Karaağaç da Korkmaz'ın tanımına benzer bir tanım yapmıştır (Karaağaç 2012: 578). Aksan, terimi anlam iyileşmesinin tersi olarak tanımlar ve konuyla ilgili bir örnek vermekle yetinmiştir: “Önceleri yabancı misafir demek olan Lat. Hostis, zamanla düşman anlamına gelmeye başlamıştır ki, bu gelişmede, Romalıların yabancılar ve komşularıyla uzun süren savaşları rol oynamıştır.” (Aksan 2009: 92)

Anlam kötüleşmesine uğramış sözcükler sözcükler şunlardır:

açık: ⁴¹⁶ Aç- fiilinden türeyen sözcüğün TaS ve TS'deki anlam ve tanımları karşılaştırıldığında açık bir şekilde anlamının genişlediği göze çarpıyor. TS'de 15. sırada verilen anlam, anlamın kötüleştğini kanıtlıyor.

açık: Serbes, laubali.

“Kim dir sana ki bir çamura var bulaşık ol

Ne kesret ile zahide ne pek de **açık** ol” (TaS: 9)

“a. **1.** Bir gereksinimin karşılanamaması durumu: Bütçe açığı. Ülkenin doktor açığı. **2.** Belli bir yerin biraz uzağı: Tren yolu nehrin açığından geçer. **3.** Denizin kıydan uzakça olan yeri: “Limanda bilinen gemiler, oysa açıklardadır.” -B. Necatigil. **4.** sf. Açılmış, kapalı olmayan, kapalı karşıtı: “Açık pencerenin önünde denize karşı saatlerce dertleştik.” -R. N. Güntekin. **5.** sf. Engelsiz, serbest: Açık yol. **6.** sf. Örtüsüz, çıplak: “Yolcuların hepsi indikten sonra Mehmet Akif göründü, beni açık başıyla selamladı.” -A. Kabaklı. **7.** sf. Boş: Kâğıtta açık yer kalmadı. **8.** sf. Görevlisi olmayan, boş (iş, görev), münhal: Açık kadro. **9.** sf. Aralığı çok: Açık adımlarla. **10.** sf. Çalışır durumda olan: “Bazı dükkânları açık olan caddeden sola saptılar.” -Ö. Seyfettin. **11.** sf. Kolay anlaşılır, vazih: “Açık konuşma zamanının artık geldiğine kani idim.” -R. N. Güntekin. **12.** sf. Gizliliği olmayan, olduğu gibi görünen: Bu adamın her işi açıktır. **13.** sf. Her türlü düşüncüyü hoşgörüyü karşılayabilen, etkisinde kalabilen: “... her çeşit kafa ve gönül fırtınalarına açık bir adamdı

⁴¹⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

o.” -T. Buğra. **14.** sf. Rengi koyu olmayan, koyu karşıtı: “Açık sarı saçlı, zayıf bir kadın keman çalıyordu.” -Ö. Seyfettin. **15.** sf. Sevişme sahnelerini bütün çıplaklığıyla anlatan (kitap, resim, film vb.). **16.** zf. Belirgin bir biçimde: “İnsan mağlubiyetini bu kadar açık kabul eder mi?” -M. Yesari.” (TS: 14-15)

adamlık:⁴¹⁷ Sözcük öncelikli olarak yakın anlama geçiş yaşamıştır. Daha sonra anlam genişlemesine uğramıştır. Sözcüğün kazandığı yeni anlamın aynı zamanda kötü bir anlam olduğu dikkat çekiyor.

adamlık: Olgunluk, erginlik.

“Çün ömür otuz bire vara, tamam **adamlık** kararına turmuş ola.” (TaS:16)

“a. **1.** İnsanlık: “Sen de biraz adamlığın yolunu tutmalısın.” -R. N. Güntekin. **2.** Yabanlık.” (TS: 26).

alçak:⁴¹⁸ Sözcüğün TaS’ta duygu değeri iyi olan bir anlamı tespit edilmiştir. TS’deki dördüncü anlama baktığımızda da duygu değeri açısından anlamın kötüleştiği anlaşılmaktadır:

alçak: Mütevazı, yavaş, sakin.

“Çağdır **alçağ** edersen kelamın

Ki il içre yüce ola makamın” (TaS: 90)

“sf. 1. Yerden uzaklığı az olan, yüksek karşıtı: “Kaşlarını çatarak bakakaldı dairenin alçak balkonuna.” -E. Şafak. 2. Aşağıda olan, yüksek olmayan (yer). 3. Kısa (boy): Alçak boylu bir adam. 4. mec. Bile bile en kötü, en ahlaksızca davranışlarda bulunan, aşağılık, soysuz, namert, rezil, hain: Vatan hizmetinden kaçanlar alçaktır.” (TS: 86)

algın:⁴¹⁹ Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında Türkiye Türkçesinde bir anlam kazanarak anlamını genişlettiği anlaşılmaktadır. Kazanılan anlamı duygu değeri açısından değerlendirdiğimizde anlamın kötüleştiğini anlıyoruz:

alğun: Akli alınmış, meczup.

Bakmazlar dertliye algundur deyü

Hakikat bahrine dalgundur deyü” (TaS: 100)

“sf. hlk. 1. Cılız, zayıf, hastalıklı. 2. Birine gönül vermiş, tutkun, vurgun.” (TS: 92)

alıcı:⁴²⁰ Sözcüğün öncelikli olarak başka anlama geçtiği daha sonra anlamının genişlediği anlaşılmaktadır. Genişleme sonucu kazanılan anlamlardan 5. sırada verilen ‘Azrail’ ölümü hatırlatması dolayısıyla anlamı kötüleştirmektedir.

⁴¹⁷ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş ve anlam genişlemesi.

⁴¹⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴¹⁹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

alıcı, (alıcı kuş): Avını kaçırmıyan, avcı.

“**Alıcı** şahine benzer Al-i Osman beyleri

Dest-i kudret salsa bir iklime alur ol yeri” (TaS: 101)

“sf. **1.** Kendisine bir şey gönderilen (kimse). **2.** a. Satın almak isteyen kimse, müşteri:

‘Sonra, mal satışı her şeyden önce bir organizasyon, bir alıcı ve pazar yerleri bulma işidir.’

-N. Hikmet. **3.** a. fiz. Almaç. **4.** a. sin. ve TV Kamera. **5.** a. hlk. Azrail.” (TS: 92)

alışmak:⁴²¹ *Al-* fiilin işteş şekli olan sözcüğün TaS’ta iki anlamı tespit edilmiştir. Tespit edilen iki anlamdan biri kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır. Bununla birlikte fiil yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir. Kazanılan bu anlamlardan 4. sırada verilen kötü anlamlıdır. Çünkü fiil ‘bağımlılık yapan maddeler’ için kullanılmaktadır.

alışmak (I): Karşılıklı alıp vermek, hep birden almak.

“Verişmeğe **alışmağa** geldik dediler.” (TaS: 104)

alışmak (II): Alevlenip tutuşmak.

“Eğer bu zerk ü riyanın ateşi deftere ve kitaba **alışup** yakıp yandırmazsa.” (TaS: 106)

“(-e) **1.** Bir işi tekrarlayarak kolaylıkla yapabilmek: “Muhtaç değilim ama ben çalışmaya alıştım.” -E. İ. Benice. **2.** Yadırgamaz duruma gelmek: “Dar ve alıştığımız çerçeve içinden çıkmak bizi şaşırtacağı için onu istemeyiz.” -A. H. Çelebi. **3.** Uyar duruma gelmek, intibak etmek: “Bu mesleğe alışmış gibi görünüyor.” -N. Araz. **4.** Sürekli ister olmak, bağımlılık kazanmak: Tütüne alışmak. İlaça alıştı. **5.** Bağlanmak, ısınmak: “Birdenbire ona alıştığını hissediyor ve bu işe ayrıca şaşıyordu.” -A. H. Tanpınar. **6.** Evcilleşmek, ehlileşmek. **7.** (nsz) Tutuşmak, yanmaya başlamak.” (TS: 96)

aparmak:⁴²² Fiil temel anlamının yanı sıra argoda yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanını genişletmiştir. Kazandığı anlam duygu değeri açısından değerlendirildiğinde anlamın kötüleştiğini anlıyoruz:

aparmak: Götürmek, alıp götürmek.

“Bir südcü var idi, südüne su katardı; bir gün sel geldi koyununu apardı.” (TaS: 177)

“(-i) hlk. **1.** Alıp götürmek: ‘Geçme namert köprüsünden, ko aparsın su seni.’ -Evliya Çelebi. **2.** argo Gizlice almak, alıp kaçmak, çalmak: “Sözü geçen para ehemmiyetsiz bir şeydi ve müdür muavini, onu çok ustalıkla aparmıştı.” -H. Taner.” (TS: 136)

⁴²⁰ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş ve anlam genişlemesi.

⁴²¹ Bk. sözcükteki anlam daralması ve anlam genişlemesi.

⁴²² Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

arpalık:⁴²³ Sözcük, Türkiye Türkçesinde mecazi bir anlam kazanarak anlam alanını genişletmiştir. Kazandığı bu anlamı duygu değeri açısından değerlendirdiğimizde anlamın kötüleştiği dikkat çekiyor.

“**arpalık (I):** Hayvanın muayyen dişi.

Kocalıktan silinip **arpalığı** nağamın

Kaldı ıstabl-ı riyazatta ne arpa ne saman” (TaS: 227)

“**arpalık (II):** Eskiden din ulularına maaş yerine verilen ayniyat veya para, ulufe.

El-hey (Ar.): Ot vermek. Yulaf, aleften galattır ve ulufe aleftendir ki **arpalık** tabirine hem-padır.” (TaS: 228)

“a. **1.** Arpa ekilen yer, arpa tarlası: “Hüseyin’i köyün kenarında, arpalık hendeğinin içinde öldürülmüş buldular.” -M. Ş. Esendal. **2.** Arpa konulan yer. **3.** Hayvanın dışında bulunan ve hayvan yaşlandıkça silindiği için yaşını belli eden bir nişan. **4.** mec. Karşılıksız yarar sağlanan yer veya kimse, yemlik. **5.** tar. Başmaklık. **6.** tar. Müftü, kazasker vb. din görevlilerine aylık yerine verilen giyecek, yiyecek vb. şeyler veya para.” (TS: 156)

azdırmak:⁴²⁴ Az- fiilinin ettirgen hali olan sözcüğün TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları incelendiğinde anlamın kötüleştiği görülüyor:

azdırmak: Değiştirmek.

“Allah sana veribiye bir gün ecel serhengini

Gele gözüne görüne azdıra benzin rengini (TaS: 342)

“(-i) **1.** Azmasına sebep olmak: Merhem yarayı azdırdı. **2.** Azgın duruma getirmek:

Taş atarak köpeği azdırdı. **3.** Şımartmak: Yüz verip çocukları azdırdı. **4.** Kötü

davranış veya alışkanlıklara sürüklemek, yoldan çıkarmak: ‘Yaramazlığı bir yana, çocukları da azdırdığı için temiz bir dayak yemiş olmalı.’ -A. Kutlu.” (TS: 215)

azılı: TaS’daki örneğe baktığımızda sözcüğün aşık olmanın zarfı olarak kullanıldığı görülür. Ancak günümüzde sözcüğün katil ve küfrün sıfatı olarak kullanıldığı görülür. sözcük kullanıldığı sözcüklerin taşıdığı psikolojik duygulara bağlı olarak anlam kötüleşmesine uğramıştır:

azılı: Taşkın, çılgın.

“Âşık olur Yusuf ana **azılı**

Bir el gördü ayasında yazılı (TaS: 346)

“sf. **1.** Gözü bir şeyden yılmayan, azgın: ‘Kahveci hem kulampara hem de azılı bir katil olarak şöhretli biri olduğundan bu mekâna ayak basan pek olmuyordu.’ -Y. Atılgan. **2.**

⁴²³ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴²⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi ve daralması.

mec. Çok şiddetli, korkunç: ‘En azılı küfürler kalın bir argo kabuğu içinde saklı.’ -B. R. Eyuboğlu.” (TS: 216)

balçık:⁴²⁵ Sözcük, TaS’da tespit edilen anlamının yanı sıra mecazlaşarak ‘güçlük çıkartan’ anlamını kazanmıştır. Söz konusu mecazi anlam duygu olarak insanda kötü bir his uyandırmaktadır. Bu da sözcüğün anlamının kötüleştiğini gösteriyor.

balçuk: Balçık, bataklık.

“Kaçarken nâgehan orada ol şîr

Çöker **balçuğa** atı elde şimşir” (TaS: 389)

“a. **1.** İçinde çeşitli organik maddeler bulunan, genellikle killi, koyu, yapışkan çamur, mil: ‘Yolları ve tarlaları görünce bir balçık ve çamur gölünü yarmak zorunda olduğumuzu anlamıştım.’ -S. Ayverdi. **2.** mec. Güçlük çıkartan. **3.** jeol. İçindeki kil oranı yüksek, yağlı, su geçirmez, koyu toprak.” (TS: 242)

baskı:⁴²⁶ *Bas-* fiilinden türeyen sözcüğün TaS ve TS’deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında anlam alanının genişlediği anlaşılıyor. Başlangıçta sözcüğün nesnelere için kullanılması duygu değeri açısından nötr bir durum sunmakta; ancak sözcüğün insan için kullanılması anlamın kötüleştiğini gösteriyor. Bu durum TS’de 5. sırada verilen anlamdan anlaşılmalıdır:

baskı: Cendere.

“Mi’sara [Ar.]: Mengene ve **baskı** ve kısı ve cendere.” (TaS: 409)

“a. **1.** Bir eserin basılış biçimi veya durumu: ‘Baskı yanlışlıkları yüzünden kapatılan gazeteler vardı.’ -A. Ş. Hisar. **2.** Bası sayısı: Bu gazetenin baskısı yüz bindir. **3.** Bir eserin tekrarlanarak yapılan baskı işlemlerinden her biri, edisyon: Sözlüğün yeni baskısı. **4.** Giysinin içine kıvrılıp dikilen kenarı: Etek baskısı. **5.** Hak ve özgürlükleri kısıtlayarak zor altında bulundurma durumu, tahakküm: ‘Politik baskıların yanı sıra daha başka yasaklara da bağlıydık.’ -N. Cumalı. **6.** Bir maddeyi sıkıp ezen alet, pres. **7.** sp. Top oyunlarında karşı takım oyuncusunun hareketini ve sonuç almasını engellemek amacıyla uygulanan yakın savunma durumu, pres. **8.** ruh b. Belirli ruhsal etkinlik ve süreçleri, kişinin isteği dışında bilinçaltına itmesi veya bu itilenlerin bilince çıkmasını önleme durumu.” (TS: 260)

baştan çıkmak: TaS ve TS’deki anlamları psikolojik açıdan değerlendirdiğimizde anlamın kötüleştiği görülür.

baştan çıkmak, (baştan candan çıkmak): Canını, başını kaybetmek, canı, başı elinden gitmek.

“Şahın sırrım kim ki halka çaka

⁴²⁵ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴²⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

Kanına gire vü **başından çıka**” (TaS: 453)

“ahlakı bozulmak, doğru yoldan ayrılıp uygunsuz işlere yönelmek: ‘Edebiyatı zenginleştiren genellikle bu tür, baştan çıkmış yazarlardı.’ -S. İleri.” (TS: 268-269)

batmak:⁴²⁷ Fiilin, geçmişten günümüze hem somut anlamda hem de soyut anlamda anlam alanını genişlemiştir. Fiil temelde nötr bir anlama sahip; ancak Türkiye Türkçesinde kazandığı anlamlar duygu açısından kötü bir değere sahiptir.

batmak: gömülmek.

“Yeyip içip esridiler yattılar

Koçuştular u döşeğe **batdılar**” (TaS: 457)

“(nsz) **1.** Bir sıvının üstüdeyken içine gömülmek: ‘Sonra hani bir gemimiz batmıştı.’ -S. F. Abasıyanık. **2.** Dünya’nın dönüşü dolayısıyla Güneş, Ay ve yıldız ufkun altına inmek: ‘Güneş renksiz bulutlar altında batıyordu.’ -Ö. Seyfettin. **3.** İflas etmek. **4.** Kirlenmek: Üstüm başım battı. **5.** (-e) Saplanmak: ‘Ayağına yolda diken batmıştı.’ -O. C. Kaygılı. **6.** (-e) Tedirgin etmemesi gereken şeyler tedirgin etmek: Bazı kimselere para batar, sarf edecek yer ararlar. **7.** (-e) Hoşa gitmeyen bir duruma uğramak: ‘Abdi Bey’in sabırsız, çabuk parlamaya yatkın mizacına karısının tevekküllü ve sakinliği fena hâlde batıyor.’ -A. İlhan. **8.** Yok olmak. **9.** (-e) Çökmek: ‘İçeriye batmış gözleri kadına dikilmişti.’ -S. F. Abasıyanık. **10.** mec. Daha kötü bir duruma uğramak. **11.** mec. Yıkılmak, egemenliği sona ermek: ‘Bizans kurulduğundan battığı tarihe kadar 1125 sene geçmişti.’ -Y. K. Beyatlı. **12.** (-e) mec. Dokunmak, incitmek: Onun her sözü bana batar.” (TS: 284)

bilgiç: TaS’daki örneklerle bakıldığında sözcüğün duygu değeri açısından iyi bir anlama sahip olduğu görülür. Ancak TS’ye bakıldığında sözcüğün anlamında bir kötüleşme vardır. Hatta iyi anlamda verilen birinci mana *bilgili (kimse)*’nin örneği bile iyice incelendiğinde aslında orada bilgiç olarak verilen hekimin bilgili görünme isteğinin olduğu görülür. Bu yüzden TS’deki iki anlamın bir anlama düşürülmesi gerekir.

bilgiç: Her şeyi bilen, anlıyan.

“Dihkan [Fa.]: Köylerin söz sahibi mânasına ki ana bazıları **bilgiç** ve bilecen derler.

Dânişver [Fa.]: İlim sahibi, **bilgiç**.” (TaS: 560)

“sf. **1.** Bilgili (kimse): ‘Bazı bilgiç hekimler dillerinin makarasını çözerler, tıptan anlamayan hastalarına tıbbi ıstılahlar kullanarak dert anlatırlar.’ -Y. K. Beyatlı. **2.** mec. Bilgisiz olmasına rağmen bilgili görünmek isteyen, bilgili geçinen (kimse).” (TS: 338)

çaba:⁴²⁸ Nişanyan (2010: 87), sözcüğün anlamını XV. yüzyılda Osmanlı Kanunnameleri’nde ‘toprak sahibi olmayanlardan alınan bir tür vergi’; XVII. yüzyılda

⁴²⁷ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

ise ‘karşılıksız verilen şey, bedava’ olarak tespit eder. Nitekim Pakalın (1971: 253), Nişanyan’ın verdiği ilk anlamı doğrular: “**Caba Akçası** (Mal.) *Timar usulü cari olduğu zamanlarda uhdesinde arazi bulunmayan ve ticaretle meşgul bulunanlardan alınan bir nevi verginin adı...*”. sözcük duygu değeri açısından değerlendirildiğinde anlam kötüleşmesine uğramıştır. Günümüzde kazanılan ikinci anlama dikkat edildiğinde bu görülecektir. Örneğin bir işten zarar eden birilerinin hala o meseleden yakasını kurtaramaması durumunda söylediği “... bu da işin cabası” sözü o meseleden arta kalan sorunları ifade etmektedir.

çabayı kesmemek: Bedava vermekte devam etmek.

“Arkadaş zemmetme kahvecileri

Kahvecinin bazen iyisi vardır

Yedirir ekmeği, kesmez çabayı

Harcın hesabetmez dayısı vardır” (TaS: 747)

“a. **1.** Bir şey ödmeden, para vermeden alınan şey, bedava: ‘Bu mâni benden sana caba olsun.’ -S. Birsal. **2.** zf. (ca’ba) Fazla olarak, fazladan, üstelik: ‘Kilometre başına bilmem ne kadar litre benzin dağıtılmış, yağ da caba!’ -S. F. Abasıyanık.” (TS: 433)

çamur:⁴²⁹ Türkiye Türkçesinde anlam genişlemesine uğrayan sözcüklerden biri de budur. TS’ye bakıldığında sözcüğün mecazlaşma yoluyla insanlar için kullanılması anlam alanının genişlediğini göstermektedir. Bu anlam duygu olarak kötü bir değer taşımaktadır.

çamır: Çamur

“Serb [Ar.]: ü pih [Fa.]: iç yağının mânası, **çamır:** tıyn [Ar.] ü lûş.” (TaS: 819)

“a. **1.** Su ile karışıp bulaşır ve içine batılır duruma gelmiş toprak, balçık: ‘Köy yolları tozdan ve çamurdandır ama sevgi ve ızdırapla doludur.’ -M. Kaplan. **2.** sf. mec. Sataşkan çevresini tedirgin eden, sulu, arsız (kimse): ‘Çamur oyuncu ile dürüst oyuncuyu herkes karıştırıyor.’ -H. Taner. **3.** hlk. Yapı işlerinde kullanılan çeşitli malzemeden oluşmuş harç.” (TS: 491)

çapkın:⁴³⁰ *Çap-* fiilinden türeyen sözcük TS’de dört anlamda verilmiştir. Sözcüğün kazandığı yeni anlamlar duygu değeri açısından incelendiğinde anlam kötüleşmesine doğru bir gelişme yaşadığı gözleniyor:

çapgın at, (çapkın at): Hızlı koşan at

⁴²⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴²⁹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴³⁰ Bk. sözcükteki anlam daralması, anlam genişlemesi.

“Ol kadar yürür ki ardından çapğın at yetişmez.” (TaS: 824)

çapkun etmek: Akın etmek.

“Nice bin ceng-cûyan ile Azerbaycan üzerine çapkun etmeğe ferman buyrulmuş idi.” (TaS: 826)

“sf. **1.** Geçici aşklar ve ilişkiler peşinde koşan (kimse), hovarda: ‘Sen onun karşısına çapkın bir adam gibi çıktın.’ -P. Safa. **2.** Cinsellik hatırlatan: ‘Bunlar, herhangi bir caz havasına uyar gibi omuz, gerdan kırar, kalça sallar ve mantolarını çapkın bir eda ile şöylece omuzlarının üstüne atıverirler.’ -H. E. Adıvar. **3.** Haylaz: ‘İyidir, hoştur... ille velakin birazcık delişmendir, birazcık çapkındır.’ -O. C. Kaygılı. **4.** ünl. Okşayıcı bir seslenme sözü: ‘Kostüm yeni, potinler yeni, gömlek yeni... güveyi mi giriyorsun çapkın!’ -P. Safa.” (TS: 495)

çatmak:⁴³¹ TS’de sözcüğün on anlam üstlendiği anlaşılıyor. Bunlardan 7. maddede işlenen ‘sataşmak’ anlamı, sözcüğün mecazi bir anlam da kazandığını göstermektedir. Ayrıca söz konusu yeni anlamı duygu değeri açısından değerlendirdiğimizde anlamın kötüleştiğini anlıyoruz.

“Kırk dokuz atı dükelcüğün dutar

Kamusunu biri birine **çatar**” (TaS: 838)

2. Parçaları birbirine tutturmak suretiyle bir şey yapmak.

“Ece Beğle Gazi Fazıl bir sal **çattılar** bindiler.” (TaS: 838)

3. Karşılaşmak, dokunmak, çarpmak

“Enginde gece furtuna zuhur ederse her gemi fenerini yaka, Feneri yoğusa birer fener asa tâ ki gemiler biri birine **çatup** hatâ etmeyeler.” (TaS: 838)

“(i) **1.** Odun, değnek, kılıç, tüfek vb. uzun şeylerden birkaç tanesini, tepelerinden birbirine çaprazlama dayayarak durdurmak: ‘Avlusunda silahlarını çatmış, ayaklarını germiş askerler var.’ -F. R. Atay. **2.** Kereste vb.ni birbirine tutturmak: ‘Kırık tahtaları bir solukta yan yana çattılar.’ -L. Tekin. **3.** Bir şeyi yapmak için gerekli parçaları bir araya getirmek: ‘Koca bir nahiyeye titreştik, odunsuz yattık / O büyük mektebi gördün ya, kışın biz çattık’ -M. A. Ersoy. **4.** Yükü hayvana iki yanlı yüklemek. **5.** Başa yemeni, çatkı, yazma vb.ni bağlamak. **6.** (-e) Üzücü, kızdırıcı veya şaşırıcı olaylarla karşılaşmak: ‘Hacı Mustafa bağıyor, ömründe böyle bir işe çatmadığını söylüyordu.’ -R. H. Karay. **7.** (-e) Yazıyla veya sözle sataşmak: ‘Böyle söyler de sonra yemek biraz azca çıkarsa yahut pek düzgün olmasa açığıya çatacak gibi olur.’ -M. Ş. Esendal. **8.** (-e) Rastlamak, karşılaşmak: ‘Nerden çattım böylesi bir güzele...’ -C. S. Tarancı. **9.** (-e) huk. Gemiler birbirine çarpmak.” (TS: 506)

⁴³¹ Bk. fiildeki anlam genişlemesi.

çember:⁴³² Farsça kökenli olan sözcüğün anlamını Kanar, şu şekilde verir: “*çember: (Peh.) çember; halka; bağlı kalma; (tib.) köprücük kemiği.*” (1993: 232). sözcük Türkiye Türkçesinde yeni anlamlar kazanmıştır. Bunlardan TS’de 6. sırada verilen anlamın duygu değeri kötüdür.

çenber: Baş yemenisi, yazma

“Çenberüme alca kanım dökeyin mi?” (TaS: 855)

“a. **1.** mat. Merkez denilen sabit bir noktadan aynı uzaklık ve düzlemdeki noktalar kümesinin oluşturduğu kapalı eğri. **2.** mat. Bu biçime getirilmiş katı cisimlerin çevresi: Kalbur çemberi. **3.** Çocukların çevirip arkasından koştukları tekerlek biçiminde oyuncak. **4.** Sandık, denk, fiçı vb.nin dağılmaması için üzerlerine geçirilen dayanıklı bir cisimden kuşak. **5.** Yazma, yemeni, baş örtüsü: ‘Çemberimde gül oya / Gülmedim doya doya’ -Halk türküsü. **6.** mec. Aşılması çözümü güç durum. **7.** sp. Basketbolda içinden topun geçmesiyle sayı kazanılan ağırlı demir halka.” (TS: 518)

çırpmak:⁴³³ Muhtemelen yansıma bir fiil olan sözcüğün anlam genişlemesine uğradığı TaS ve TS karşılaştırıldığında açıkça anlaşılmakta; zira sözcük TS’de altı anlam üstlenmiştir. Özellikle mecazlaşma yoluyla kazandığı ‘çalmak’ anlamı dikkat çekicidir. Bu anlam duygu değeri açısından kötü bir değer taşımaktadır.

çırpmak: Kesmek

“Kılıcının balçağına yapıştı kim bunu çırpa.” (TaS: 908)

“Çün iki yüzlü tıgın ede üryan

Adû başın on on çırpar firavan” (TaS: 908)

“(i) **1.** Halı, kilim vb. şeyleri hızla ve kesik kesik silkelemek. **2.** İki şeyi birbirine çarpmak: ‘Ali Bey ellerini çırptı, Elif Hanım, hepimize kahve diye seslendi.’ -H. E. Adıvar. **3.** Bir şeyin ucundan bir parça kesmek: Ağacın dallarını çırpmak. **4.** Sulu yiyecekleri hızla ve sürekli olarak çatal, kaşık vb. ile karıştırmak. **5.** mec. Çalmak, hırsızlık etmek. **6.** sp. Güreşte rakibinin kollarını beli hizasında sımsıkı kavrayarak minderde kendi üzerinden sağa ve sola sırtüstü savurmak.” (TS: 539)

çomar:⁴³⁴ Eren (1999: 98), sözcüğün kökenini bilmediğini ifade eder. sözcük TaS’da sadece ‘boynuzsuz koyun’ anlamında tespit edilmiştir. ‘köpek’ sözcüğünün taşıdığı duygu değeri göz önüne alındığında sözcükte hayvandan insana aktarma yoluyla anlam

⁴³² Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴³³ Bk. fiildeki anlam genişlemesi.

⁴³⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

genişlemesi de meydana geldiği gözlenmektedir. TS’de tespit edilen ikinci anlam insanlar için kullanılan bir hakarettir. Tietze (2002: 529) de sözcükle ilgili verdiği maddelerde iki tane argo anlam verir: ‘ihtiyar çapkın’, ‘bodigard’. Verilen bu manalar sözcüğün hem anlam genişlemesine uğradığını hem de anlamının kötüleştiğini göstermektedir.

çomar: Boynuzsuz koyun

“El-kahd [Ar.]: . . . Buynuzsuz olan koyuna denir ki **çomar** ta’bir olunur.” (TaS: 941)

“a. **1.** İri köpek, çoban köpeği. **2.** hkr. Terbiyesiz, kaba, saldırgan kimse: ‘Sen böyle konuşuyorsun çünkü etrafındaki çomarlara güveniyorsun.’ -R. C. Ulunay.” (TS: 562)

dağıtmak:⁴³⁵ Fiil daha Eski Anadolu Türkçesi döneminde çok anlamlı olarak kullanılmaktadır (Erol 2008: 483). Türkiye Türkçesinde de fiil anlam genişlemesini devam ettirmektedir. TS’de 10. sırada verilen anlam kötü bir duygu değeri taşımaktadır.

takıtmak: Dağıtmak.

“Yaşlar akıttılar, saçları **takıttılar** (hareketlidir).” (TaS: 3703)

“(i) **1.** Toplu durumda bulunanları birbirinden uzaklaştırmak veya ayırmak: ‘Düşman ordusunu çil yavrusu gibi dağıttırlardı.’ -Y. K. Beyatlı. **2.** (nsz) Belli bir orana göre bölüştürmek, pay etmek, tevzi etmek: ‘Muhacir kümeleri arasında ekmek dağıtmakla uğraşan yaşlıca bir adama seslendi.’ -P. Safa. **3.** Herhangi bir şeyi ayrı ayrı kimselere vermek: ‘Selamlar dağıtarak telaşsız ve yorgun bana doğru yürüyordu.’ -R. H. Karay. **4.** Bir şeyin veya bir yerin düzenini bozmak: Odayı dağıtmak. Kâğıtları dağıtmak. **5.** (nsz) İletmek, ulaştırmak. **6.** mec. Yenilgiye uğratmak. **7.** mec. Bir topluluğun varlığına son vermek, feshetmek: Kooperatifi dağıttılar. **8.** mec. Kurulu bir düzeni bozmak. **9.** mec. Etkisini, gücünü azaltmak, gidermek. **10.** (nsz) mec. Ne yaptığını bilmeyecek kadar içip kendinden geçmek. **11.** (nsz) argo Değişik sebeplerle kendini koyuvermek, beklenmedik davranışlarda bulunmak.” (TS: 579)

damga:⁴³⁶ Clauson (1972: 504-505), *-ga* ekiyle biten sözcüğün aslını ‘işaret veya at, sığır ve diğer çiftlik hayvanlarındaki sahiplik işareti’ olarak tanımlar. Nişanyan (2010: 118), sözcüğü Eski Türkçe “*tamga* Çinlilere özgü baskı bloku, mühür...” olarak tanımlamıştır. Araştırmacılar, Eski Türkçe döneme ait metinlerde bu kökten türemiş ‘tamgaç’ sözcüğünü *mühürdar* olarak tanımlamaktadırlar (Tekin 2010: 170; Özçelik 2010: 138). Bu tespitler sözcüğün asıl anlamının ‘mühür, damga’ olduğunu göstermektedir. TaS’da tespit edilen anlam da yukarıda verilen asıl anlamla paraleldir.

⁴³⁵ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴³⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

Türkiye Türkçesinde sözcüğün bu anlamının yanı sıra mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği tespit edilmiştir. TS’de 3. sırada verilen anlam duygu olarak kötü bir değer taşımaktadır. Bu da anlamın kötüleştiğini gösteriyor.

tamga: Damga, nişan, alâmet.

... Görür kızı **tamgası** urlu kıçın” (TaS: 3710)

“a. **1.** Bir şeyin üzerine bir nişan, bir işaret basmaya yarayan araç. **2.** Bu araçla basılan nişan, işaret. **3.** mec. Bir kimsenin adını kötüye çıkaran, yüz kızartıcı durum: ‘Orada da haksız damgalar altında kalırsan ne olacak?’ -A. Gündüz. **4.** Bir şeyin kime, hangi çağa ait olduğunu gösteren belirgin iz, işaret, nitelik.” (TS: 590)

danışık: *Tanış-* fiilinden türeyen bu isim de anlam alanını daraltmıştır. Psikolojik açıdan sözcükte dikkat çeken anlam olayı daralmadan daha ziyade anlam kötüleşmesidir. TaS’da verilen örnekler incelendiğinde sözcüğün genel anlamda -iyi olsun kötü olsun- gizli bir istişare anlamının olduğu görülür. Ancak TS’de verilen tanıma baktığımızda muhataba karşı kurulan bir kumpasın öncesinde yapılan bir istişare anlamı vardır. Bu anlamı taşıyan en güzel deyimlerden biri olan ‘danışıklı dövüş’ü Püsküllüoğlu (2004: 260), şu şekilde tanımlar: “*danışıklı dövüş başkalarını aldatmak ya da atlatmak amacıyla önceden yapılmış gizli anlaşmaya dayanan davranış.*”. Aksoy ise deyimini benzer şekilde tanımlamaktadır: “*Daha önce anlaşmış oldukları halde başkalarına karşı aralarında bir görüşme olmamış gibi davrananların durumu.*” (1988: 705). İki sözlük yazarının da tanımlarında vurguladıkları duygu değeri aldatma, kumpastır. Sözcüğün geçmişte iyi anlamının ispatı açısından Tietze’nin verdiği şu örnekler ise önemlidir: “... **danışıkçı** ‘nasihat veren; akıl hocası, müşavir’: *Ve padişahlara elbette bir danışıkçı ve inam vezir gereklüdür. Danışıklı* ‘birinden nasihat alan’: *Atalar eydür: danışıklı dağ aşar.*” (2002: 559). Bu veriler anlamdaki kötüleşmeyi göstermesi açısından dikkat çekicidir.

danışık 1. istişare

“Ben bunu tanışık için demedim belki beşaret için dedim.” (TaS: 995)

“... Pes anın üzerine karar kodular, birez nakit andan getirdiler, kalanın danışığ ile bir ağaç dibinde gömdüler.” (TaS: 995)

2. Danışılan mesele

“Bir gizli tanışıkları olsa... anda derilip tanışık iderlerdi.” (TaS: 997)

“a. Olmayan bir durumu varmış gibi göstermek veya olduğundan başka anlatmak için önceden yapılan anlaşma, muvazaa.” (TS: 593)

deşmek:⁴³⁷ Clauson (1972: 559), sözcüğü ‘delmek, oymak’ olarak anlamlandırır ve bütün modern lehçelerde yaşadığını ifade eder. Sözcüğün fiziki olarak canlı veya cansız bir şeyi delme anlamı Türkiye Türkçesinde varlığını devam ettirmektedir. TS’ye göre somut anlamın yanı sıra soyut anlam kazanan sözcük mecazlaşmıştır. Kazanılan bu anlamı duygu değeri yönüyle ele aldığımızda anlamın kötüleştiği dikkat çekiyor:

deşmek: Yarmak, yarıp açmak

“Tavar öğürün, kuş cinsin koyup

Eğer ayrılırsa yabana kayup

Ya kurda tüş olur ü karnın **deşer**

Ya uğrar doğan kursağına düşer” (TaS: 1122)

“(i) **1.** Oymak, delmek, yara açmak, içini açmak, karıştırmak, kazmak. **2. mec. Bir sorunun üzerinde yeniden durmak, hatırlatmak, kurcalamak:** ‘Bu hatıraları dahadeşmek istemiyorum.’ -H. E. Adıvar.” (TS: 644)

dolandırmak: Sözcük *dolan-* fiilinin ettirgen halidir. Burada dikkat çeken anlam olayı TS’de verilen üçüncü anlamdır. sözcük mecazlaşma yoluyla anlam genişlemesi yaşamıştır. Bu kazanılan anlama duygu değeri açısından bakıldığında anlamda kötüleşme meydana geldiği anlaşılıyor:

dolandırmak: Dolaştırmak

“Kaçan ol vilayette at sancılanır olsa getirirler ol mezarı üç gez dolandırılar.” (TaS: 1201)

“(i) **1.** Dolanma işini yaptırmak. **2.** Dolaştırmak. **3. mec. Birisini aldatarak parasını veya malını elinden almak:** ‘Falan satıcı paranızı dolandırır, göndermeyelim.’ -R. N. Güntekin.”

(TS: 697)

donatmak:⁴³⁸ Clauson’un (1972: 517) açıklamalarına göre sözcüğün yapısı ton+a-t-şeklindedir. Sözcüğün gerçek anlamının dışında kazandığı mecazi anlamlar ‘sövmek ve azarlamak’ duygu değeri açısından değerlendirildiğinde anlam kötüleşmesi yaşadığı görülüyor:

donatmak, (tonatmak): 1. Süslemek, giydirip kuşatmak.

“Her kim bir yalınca tonatsa ben ana uçmakta dıbaç giydirem.” (TaS: 1215)

“Haze [Fa.]: Köşk ki beşaret vaktında tonadırlar.” (TaS: 1215)

2. Bir kimseyi kötü sözlerle batırmak.

“Ühcüvve [Ar.]: Kimseyi tonatmak ve rüsvay etmek için yakılan türkü ve şiir.” (TaS: 1215)

⁴³⁷ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴³⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“Ne herze ağzına geldiye ol dem
Söğüp Rum ehlini tonattı muhkem” (TaS: 1215)

3. Techiz etmek

Şeh emretti heman Mahmut Paşa
Donattı yüz para gemi müheyya” (TaS: 1215)

Üç yüz gemi donadup yeniçeri ve azebânı kadırgasına bindirdiler.” (TaS: 1215)

“(i) 1. Birinin giyimini sağlamak. 2. Süslemek: ‘Bütün bahçeyi, donanma gecelerinde olduğu gibi fenerlerle, renkli fanuslarla donatmışlar; bayraklar asmışlar.’ -S. M. Alus. 3. Bir şeyin iş görebilmesi için gereken nesnelere, gereçlere katmak, teçhiz etmek: ‘Türk askerini donatmak için yılda 570 dolar yeter.’ -A. İlhan. 4. mec. Sövmek. 5. mec. Azarlamak.” (TS: 704-705)

döküntü: *Dök-* kökünden türetilen ismin anlam alanını genişlettiği görülmektedir. Ancak kazanılan yeni anlamlar duygu değeri açısından karşılaştırıldığında sözcüğün anlam kötüleşmesine uğradığı görülüyor. TS’de verilen anlamlarda ‘değersiz, işe yaramayan, artık’ gibi olumsuz duygu değerlerini içeren anlamların ön plana çıktığı gözlenmektedir:

döküntü: Bol akan, bol bol dökülen

“Gökler kapısın açtık döküntü (harekelidir) su ile ve yerlerde pınarlar akıttık ta su biri birine kavuştu.” (TaS: 1229)

“a. 1. Dökülmüş, saçılmış şeyler: ‘Onlar kendi küfleri, kendi yırtık pırtıkları, kendi döküntüleriyle yaşayabiliyorlar.’ -Y. K. Beyatlı. 2. Bir topluluktan geri kalmış kimseler. 3. Bozuntu. 4. Deniz yüzüne yakın, üzerinde dalgaların çatladığı kaya kümesi. 5. Kâğıtçılıkta üretimin herhangi bir safhasında ıskartaya çıkan, genellikle tekrar hamur durumuna getirilen, yaş ve kuru biçimleri olan kâğıt veya karton artığı. 6. mec. Değersiz, bayağı, ayaktakımından olan kimse: ‘Meşrutiyete uygun yönetim, yurt hainlerinin döküntüleriyle kurulamaz.’ -H. C. Yalçın. 7. sf. mec. İşe yaramayan, değersiz, kötü, berbat: ‘Şoföre önce kentin en döküntü mahallelerinin adını söylediler.’ -Ç. Altan. 8. tıp Bazı hastalıklarda görülen çıban, leke, uçuk, kızarıklık vb. belirti. 9. coğ. Parçalanmış taşların yamaç aşağı kayması, yuvarlanması, etekte birikmesiyle oluşan yer.” (TS: 711)

dönek: *Dön-* fiilinden türetilen ismin TaS ve TS’de verilen anlam ve tanımları karşılaştırıldığında başka anlama geçtiği görülür. Türkiye Türkçesindeki anlam duygu değeri açısından değerlendirildiğinde sözcük anlam kötüleşmesi yaşamıştır:

dönek: Uçarken taklak atan güvercin.

“El-mer’aş [Ar.]: Bir cins göğercine denir ki havada uçarken taklabazlık eder, kuşçular dönek tâbir ederler.” (TaS: 1239)

“sf. İnanç ve düşüncesini değiştiren, sözüne güvenilmeyen, caygın, kaypak (kimse), kahpe:
‘Esasen bende kabahat ki sizin gibi döneke insanlarla yola çıkmışım.’ -O. C. Kaygılı.” (TS:
712)

döşenmek:⁴³⁹ *Döşe-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlemesi dikkat çekiyor. TS’de 2. sırada verilen anlam kötü bir duygu değerine sahiptir:

döşenmek (I): 1. Döşemek, yere yaymak, sermek.

“Kalı [Fa.]: Halı ki **döşenürler**.” (TaS: 1243)

“Nehâlice [Fa.]: Yaz günlerinde **döşendikleri** nesne. Türkiide dahi müsta’meldir.” (TaS:
1243)

2. Serilmek, yayılmak

“Geşt ber-geşt [Fa.]: Bir nevi kızılрак ottur, iplik gibi biri birine karış muruş dolaşır, yere **döşenüp** uzanur gider.” (TaS: 1244)

döşenmek (II): Düşkünlük göstermek, kendini vermek.

“Cümle alem halkı ziynet ve şöhrete **döşendi**.” (TaS: 1244)

“(nsz) **1.** Döşeme işi yapılmak: ‘Yılına kalmadı, hepsi düzeldi, döşenip donandı.’ -R. H. Karay. **2.** (-e) tkz. Birine kızarak kötü ve küçük düşürücü sözler söylemek. **3.** tkz. Uzun uzadıya ve yererek yazmak: Başyazar bu olay üzerine gene döşenmiş.” (TS: 718)

düdük:⁴⁴⁰ Erol (2008: 552), sözcüğü ‘ibrik ve benzeri şeylerin emziği, düdük, ney’ gibi kazandığı anlamlarla genişleme maddesinde işler. Erol’un tespit ettiği anlamlar somuta eklenen somut anlamlardır. TS’de verilen anlamlar incelendiğinde taşıtlardaki korna anlamı da somuta eklenen somut bir anlamdır. Buna ek olarak argoda mecazi anlamda somuta eklenen soyut bir anlam olarak ‘akılsız, boş kafalı’ anlamını da kazanmıştır. Bu anlam sözcükte bir kötüleşmeye neden olmaktadır.

düdük: Ney.

“Ney [Fa.]: Kamış, kasab mânasına ve **düdük**.” (TaS: 1299)

düdük çalıcı, (düdükçü): Neyzen.

“Neyzen [Fa.]: **Düdük** çalıcı.” (TaS: 1299)

“a. **1.** İçinden hava veya buhar geçirildiğinde keskin ses çıkaran ve işaret vermek için kullanılan araç: ‘Derinlerden gelen kesik düdük sesleri arasında, evimin ve çocuklarımın çığlığını yakalamak için bir hayli uğraştım.’ -N. F. Kısakürek. **2.** Taşıtlarda karşı tarafı uyaran korna. **3.** sf. argo Akılsız, boş kafalı.” (TS: 732)

⁴³⁹ Bk. sözcükteki anlam daralması ve anlam genişlemesi.

⁴⁴⁰ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

düzen:⁴⁴¹ Sözcük geçmişe nazaran birçok vesilelerle yeni anlamlar kazanarak anlam alanını genişletmiştir. Kazandığı üç mecazi anlam duygu değeri yönünden incelendiğinde anlamın kötüleştigi görülür:

düzen: 1. Akort.

“Bulmaya haşre değin barbat-ı Nahid düzen.” (TaS: 1363)

2. Tertip, nizam, intizam.

“Ya kimse ki dağıtmak için kendi düzenin

Bir dahi düzen düzmeğe vara düze benven” (TaS: 1363)

3. Tedbir.

“Vezire şah eydür ki ey beynisüz

Ne düzen ola kim diyem anı düz” (TaS: 1364)

4. Ev bark.

“Bârgâh [Fa.]: Düzen demek olur, ve çadır ve kapu önü ve mertebe ve divan...” (TaS: 1364)

5. Tıynet, yaradılış.

“Nihad-ı merdüm [Fa.]: Ademin düzeni demektir.” (TaS: 1364)

6. Takım

“Padişah hurrem oldu, bennaya bir bedre kızıl altun ve hilat-ı hâs ve bir katır düzeniyle in’am eyledi.” (TaS: 1364)

“a. **1.** Belli yöntem, ilke veya yasalara göre kurulmuş olan durum, uyum, nizam, sistem: ‘Bilhassa toprak ve silah meselelerinin bir düzene konmasını, hem de tezelden istediler.’ -F. Otyam. **2.** Soyut ve somut nesnelerin bir sıraya, bir hedefe, bir amaca göre sıralanması, konsept. **3.** Yerleştirme, tertip: ‘Evin en bozuk düzeninde bile hastalığa mahsus birtakım aletler vardır.’ -R. N. Güntekin. **4.** Bir devletin belli başlı ilkeleri bakımından yönetimde tuttuğu yol, yönetim biçimi, rejim. **5.** mec. Bir kimseye, bir kuruluşa karşı toplu olarak alınan gizli karar, dolap, komplo. **6.** mec. Topluca ve gizlice yürütülen herhangi bir plan, dolap, komplo. **7.** mec. Dolap, hile: ‘Hile, düzen dağarcığından elbette yeni bir şey bulup çıkaracak.’ -E. E. Talu. **8.** müz. Müzik aletlerinde ses ayarı, akort. **9.** top. b. Toplumsal bir yapı içinde öğelerin bütüne, bütünün öğelere ve öğelerin birbirlerine göre ilişkileri: ‘Orta hâlli ailelerin kurduğu bu düzende herkesin bacası tüten, kapısı çalınan bir evi var.’ -N. Meriç. **10.** hlk. Alet edevat takımı. **11.** hlk. Bez dokuma tezgâhı.” (TS: 746)

düzmek:⁴⁴² Fiilin anlamının daha EAT’de genişlemeye başladığını Erol (1972: 553), tespit etmiştir. Günümüzde sözcüğün kazandığı iki anlamın kötü bir duygu değerine sahip olduğu anlaşılıyor:

düzmek: 1. Dizmek, ipliğe geçirmek.

⁴⁴¹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi, anlam daralması.

⁴⁴² Bk. sözcükteki anlam gelişmesi, anlam daralması.

“Bir bezirganın çok dağılmış kıymeti taşları ve incileri var idi. Bazara çıktı biregüye yüz akça dest - müzd verdi kim gele anı ipliğe dize...” (TaS: 1371)

2. Yapmak, meydana getirmek, tertip, tanzim etmek.

“Sanem düzmekle geçirdi zamanı
Verirdi İbrahim’e sata anı” (TaS: 1372)

3. Hazırlamak.

“Üç nesne dükeli âdeme sevgilidir: Âhret azığın düzmek, dakı dünyada hoş dirlik dirilmek...” (TaS: 1374)

4. Telif etmek, nazmetmek.

“Nazm düzdüm bu sözü dünü günü
Gör ki ne şirin hikâyettir bunu” (TaS: 1374)

5. Düzeltmek, tashih etmek.

“Eğer sehv olmuşsa harf ü nikat
Temiz ehli düze bulucak galat” (TaS: 1375)

6. Düzen vermek, akort etmek.

“Götürür urur elini kupuza
Diler kim çala kupuzunu düze
Düzetti vü urdu kupuzuna el
Heman dem eyitti bu resme gazel” (TaS: 1376)

7. Süslemek, donatmak

“Çeşmâ-rûy [Fa.]: Düzgünlü suret, yâni çirkin surettir ki düzmekle güzel görünür, anıla âdem aldarlar.” (TaS: 1376)

“(i) **1.** Bir gereksinimi karşılamak amacıyla birçok şeyi birbirini tamamlayacak biçimde bir araya getirmek: ‘Oğlum Sıtkı için son zamanlarda epeyce temiz ev eşyası düzdü diyorlar.’ - M. Ş. Esenal. **2.** Düzene sokmak, düzene koymak, sıralamak, elverişli, uygun bir duruma getirmek: ‘Kâğıt düzmesini, istediği zarı atmasını ona kim öğretti?’ -T. Dursun K. **3.** (-e) Yaratmak, oluşturmak, meydana getirmek: ‘Yeşil caminin avlusundaki sette oturmuş, Nilüfer ovasına şiiir düzerken...’ -S. F. Abasıyanık. **4.** (nsz) Uydurmak: Bir sürü yalan düzmüş. **5.** kaba Cinsel ilişkide bulunmak.” (TS: 749)

elleşmek:⁴⁴³ *Elle-* filinin işteş şekli olan sözcüğün Türkiye Türkçesinde birçok yeni anlam kazandığı ve anlam alanının genişlediği dikkat çekiyor. TS’de 7. sırada verilen anlam duygu yönüyle kötü bir değer taşımaktadır.

elleşmek: 1. Tutuşmak, savaşa girişmek.

“Bir iki saat miktarı anlar **elleşüp** düştüler.” (TaS: 1442)

2. Hayırlaşmak için birbirinin elini tutup sallamak.

“Safka [Ar.]: El ele urmak ve pazar ederken **elleşmek.**” (TaS: 1443)

⁴⁴³ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“(le) hlk. **1.** Elle dokunmak. **2.** Elle itişerek şakalaşmak. **3.** Alışverişte, alanla satan birbirlerinin ellerini tutup sıkarak uzlaşmak. **4.** Birbirinin elini sıkarak güç denemesi yapmak. **5.** El sıkarak selamlaşmak. **6.** Ağır bir yükü kaldırmak için birkaç kişi birden tutmak. **7.** mec. Birine dokunacak söz söylemek. **8.** mec. Yardımlaşmak.” (TS: 789)

geçirmek:⁴⁴⁴ Clauson (1972: 698-699), *keç-* fiilinin ettirgen şekli olarak verir ve anlamını ise somut anlamda ‘bir şeye, bir şeyden geçirmek’ soyut anlamda ‘zaman geçirmek, affetmek’ olarak vermektedir. TS’de verilen anlamlar incelendiğinde sözcüğün Türkiye Türkçesinde anlam genişlemesine uğradığı anlaşılıyor. TS’de 15, 16 ve 17. sırada verilen anlamlar sözcüğün duygu değeri yönünden kötüleştiğini gösteriyor.

geçürmek: 1. Vaz geçirmek, sarfınazar ettirmek, feragat ettirmek.

“Bize esrarım açmaz, meye ta’netmeden geçmez

Gel ey saki **geçür** bundan bu akl-ı dâniş-âmûzu” (TaS: 1621)

2. Geçıştirmek, affetmek, bağışlamak.

“Gülüp dedi Fağfur’a ey Şah-i Çin

Ulular **geçürür** giçiler suçun” (TaS: 1621)

3. Saplamak, sançmak, çakmak.

“Bir ok urdu geyikten geçi öte

Zehi kız kim anın gibi ok ata

Bir iki dahi urdu eğlenmedin

Gâh öteleyü gâh **geçürübenin**” (TaS: 1621)

“(i) **1.** Geçme işini yaptırmak, geçmesini sağlamak. **2.** (-e) Bir şeyi bir yandan öbür yana götürmek: ‘Kalanımızı peşine takarak Murat suyunun karşı kıyısına geçirdi.’ -K. Bilbaşar.

3. (-i, -e) Bir şeyi bir yerden başka yere taşımak, nakletmek: Odanın eşyasını öbür odaya geçirmek. **4.** (-i, -e) Tespit etmek, yazmak, kaydetmek: ‘Merkez, kadının dosyasına vefat kaydını geçirdi.’ -R. H. Karay. **5.** (-i, -e) Bir şeyi kendisine ayrılmış olan yere yerleştirmek,

takmak: ‘Yem torbalarını hayvanların boyunlarına geçirdikten sonra arkadaşına sordu.’ -O. C. Kaygılı. **6.** (-i, -e) Yola çıkan birini uğurlamaya gitmek, selametlemek, teşyi etmek: Arkadaşımı geçirmeye gittim. **7.** (-i, -de) Bir süre yaşamak, oturmak, kalmak: ‘Oralarda geçirdiğim günleri daima bir endişe, bir nevi hüznün ile derhatır ediyorum.’ -H. S.

Tanrıöver. **8.** (-e, nsz) Giymek, giyinmek: ‘Sırtına pembe, kolları tamamen çıplak bir bluz geçirmiştii.’ -S. F. Abasıyanık. **9.** (-den) Bir işi birden çok kişi üzerinde uygulamak: Kılıçtan geçirmek. Dayaktan geçirmek. **10.** (-i, -den) Herhangi bir durumu yaşamış olmak: ‘Ne yapar ne eder, günde iki üç saatini at üstünde geçirirdi.’ -N. Cumalı. **11.** Etmek, yapmak.

12. (-i, -e) Hastalık bulaştırmak: Nezleyi bana geçirdin. **13.** Zaman harcamak: Benim bu

⁴⁴⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

işlerle geçirecek vaktim yok. **14.** Bir gereksinimi eldeki imkânla karşılamak. **15.** (-e) Vurmak. **16.** mec. Alışverişte aldatmak, kötü mal satmak, kazıklamak. **17.** (-e) argo Birine kötü söz söylemek.” (TS: 916)

gevşek:⁴⁴⁵ Clauson (1972: 691), sözcüğün kevşe- fiilinden türemiş bir isim olduğunu belirtmiştir. Ayrıca gerçek anlamını ‘gevşek, yumuşak’ mecazi anlamını ise ‘yumuşak kalpli, zarif, kibar’ olarak vermektedir. Anlam genişlemesine ek olarak sözcüğün ayrıca anlam kötüleşmesi de yaşdığı görülüyor. Çünkü Clauson’un verdiği mecazi anlamlarla günümüzde kullanılan mecazi anlamlar karşılaştırıldığında sözcüğün psikolojik açıdan kötüleştiği açıkça görülmektedir:

geñşek: Gevşek.

“Süst [Fa.]: Geñşek ve yumsak” (TaS: 1649)

“Biraz eyleyelim bağını geñşek

Elimi kesti bendin üş bi-lâ-şek” (TaS: 1649)

“sf. **1.** Sıkı veya gergin olmayan, gevşemiş olan: ‘Bizim dost, gevşek kravatıyla, çözüük yakasını şöyle bir okşadı.’ -Ç. Altan. **2.** mec. Cansız, hareketsiz, iradesiz. **3.** zf. mec. İlgisiz, kayıtsız bir biçimde: ‘Bu konuda gevşek davranırsanız periler diyarına akla gelmeyecek sevimsiz bir yoldan gitmek de var.’ -B. R. Eyuboğlu.” (TS: 938)

giymek:⁴⁴⁶ Türkiye Türkçesinde fiilin gerçek anlamının yanında mecazi bir anlam kazandığı ve anlam alanının genişlediği tespit edilmiştir. Söz konusu bu anlam duygu yönünden kötü bir değer taşımaktadır.

geymek: 1. Takınmak, takmak.

“Pes yüzüğü alıp donuna sardı... yüzüğü dahi çıkarıp barmağına **geydi**.” (TaS: 1681)

2. Kuşanmak.

“Yoldaşımın silahını **geyip** atına bineyim.” (TaS: 1681)

3. Giymek, giyinmek.

“... Kuzukulağı aşu yeyeler, ak **geyeler**.” (TaS: 1681)

“(nsz) **1.** Örtünüp korunmak için bir şeyi vücuduna geçirmek: ‘Kapalı çarşı zevkine göre alafranga sayılabilecek bir entari giymişti.’ -O. V. Kanık. **2.** mec. Ağır söz veya hakareti, küçültücü davranışı ses çıkarmadan dinlemek: Biri ağzına geleni söyledi, öbürü de güzelce giydi.” (TS: 949)

ham:⁴⁴⁷ Farsçadan alınma bir sözcük olan sıfatın temelde gıda ile alakalı olduğu anlaşılıyor. Ancak zamanla diğer kavramlarla kullanılarak sözcük yeni anlamlar

⁴⁴⁵ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁴⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

kazanmıştır ve anlam alanı genişlemiştir. Türkiye Türkçesinde sözcüğün mecazi olarak *insan* için kullanılması kötü bir duygu uyandırmaktadır.

ham: Çiğ, iyi pişmemiş.

“Cafer’in çöreği **ham** ve yağsızdır.” (TaS: 1897)

“sf. **1.** Yenecek kadar olgun olmayan (meyve), olmamış: Ham elma. **2.** İşlenmemiş (madde): Ham petrol. **3.** İdmansız: Ham vücutla ancak bu kadar koşabilirim. **4.** mec. Gerçekleşme kolaylığı veya imkânı olmayan: Ham hayal. Ham teklif. **5.** mec. Kaba, toplum kurallarını bilmeyen, incelmemiş: Ne ham adam! (TS: 1036)

inanmak:⁴⁴⁸ Clauson (1972: 188), sözcüğü *ina-* fiilinin dönüşlü hali olarak vermekte ve anlamını da ‘birine güvenmek, dayanmak’ olarak ifade etmektedir. TS’de verilen anlamlara bakıldığında komşuluk ilişkisine bağlı olarak yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor. TS’de 5. Sırada verilen anlam duygu yönüyle kötü bir değer taşımaktadır.

inanmak gereksin: İnanmalısın, inanman gerektir.

“Sen dahi ol vadeye **inanmak** gereksin ibadet, taat yolunda seğırtmek gereksin.” (TaS: 2077)

“(-e) **1.** Bir şeyi doğru olarak benimsemek: “Bizim şairlerimiz sanatın sanat için olduğuna inanırlar, başka bir ereği olabileceği akıllarına gelmez.” -N. Ataç. **2.** Birini doğru sözlü olarak bilmek, güvenmek: Ben size inanırım. **3.** Bir şeyin varlığını, doğruluğunu kabul etmek: “Bu başın bir kadına değil, bir hamala ait olduğuna inanmak zor değildi.” -P. Safa. **4.** Sevecek, güvenecek ve bağlanacak en yüksek varlık olarak bilmek, iman etmek: Tanrı’ya inanmak. **5.** Kanarak aldanmak: Her reklama inanmayın. **6.** İman etmek.” (TS: 1187)

işletmek:⁴⁴⁹ Clauson (1972: 263), *işle-* fiilinin ettirgen şeklinde işler ve anlamı ise ‘birini, bir şeyi çalıştırmak; birine bir şeyi yaptırmak’ olarak verir. Sözcüğün bu anlamı Türkiye Türkçesinde de devam etmektedir. Bunlara ek olarak fiilin mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılıyor. TS’de dördüncü sırada verilen anlam kötü bir duygu değeri taşımaktadır.

işletmek: 1. Yaptırmak.

“Amma pehlevan oldur ki cini görücek söylete ve her ne dilerse ana **işlede.**” (TaS: 2122)

2. Çalıştırmak.

“Toku depretmek, acı **işletme.**” (TaS: 2122)

3. Saplama, derinliğine geçirmek.

⁴⁴⁷ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁴⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁴⁹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“El-harkale [Ar.]: Oku nişana **işletüp** öte geçirmek manasına.” (TaS: 2123)

4. Yaptırmak, imal ettirmek.

“Yenişehir mutablarına yigirmi dört deve rahtı **işletmek** emrolunmuş idi.” (TaS: 2123)

“(i) **1. İşlemesini sağlamak, çalıştırmak:** “Trenlerimizi odunla işletiyorduk.” -F. R. Atay. **2.** Bir şeyi, bir kimseyi, bir yeri kullanarak veya çalıştırarak yarar sağlamak: “O havali işçileri arasında gücü, kuvveti ile o kadar tanınmıştı ki herkes onu tarlasında işletmek isterdi.” -H. E. Adivar. **3. (nsz) Üzerine işleme yaptırmak:** “Adamcağız üşenmeden çarşı pazar dolaşiyor, kızına üşenmeden çerçeveletmek ve işletmek için ucuz atlaslar, kadifeler, ipekler ... satın alıyordu.” -R. N. Güntekin. **4. tkz. Şaka ve birtakım yalanlarla sezdirmeden birini kandırmak veya onunla eğlenmek:** “Sana yalan söylemişler, dalga geçmişler, işletmişler seni.” -A. İlhan.” (TS: 1227)

kaba:⁴⁵⁰ Clauson (1972: 580-581), asıl anlamını ‘kalın, kaba’ olarak verir ve özellikle saç ve bıyık için kullanıldığını ifade eder. Sözcüğün TS’de verilen anlamlarına bakıldığında mecazlaşma yoluyla anlam alanın genişlediği anlaşılıyor. Sözcüğün başlangıçta nötr bir değer taşıdığı, ancak kazanılan mecazi anlamlarla birlikte kötü bir duygu değeri taşıdığı anlaşılıyor.

kaba: Büyük, iri, kocaman

“Günahsız niceyi yoğ eyledin sen

Kaba odu uvak koğ eyledin sen” (TaS: 2143)

“sf. **1. Özensiz, gelişigüzel yapılmış, zevksiz, sakil, ince karşıtı:** “Cebinden kaba fil dişi saplı bir de çakı çıkardı.” -Ö. Seyfettin. **2. Taneleri iri: Kaba çakıl. 3. Terbiyesiz, görgüsü kıt, nezaketsiz (kimse):** “Kaba, hantal, şivesiz bir sürü adamlar kafesinin önüne toplanırlar.” -R. H. Karay. **4. Hafif olduğu hâlde kalın veya hacimli:** “Kaba bir yün döşekle temiz bir şilte, yastık yorgan buldum.” -H. R. Gürpınar. **5. a. Kuyruk sokumunun her iki yanındaki şişkin yer. 6. mec. Terbiyeye, inceliğe aykırı, çirkin, kötü:** “Çocuklardan biri ağzından çok fena, çok kaba bir şey kaçırdı.” -O. C. Kaygılı.” (TS: 1247)

kaçamak:⁴⁵¹ *Kaç-* fiilinden türeyen sözcüğün ilk bakışta göze çarpan anlamında bir kötüleşme olduğudur. TaS’da verilen anlam ve örnekte öne çıkan savaşta meydana gelen bir hiledir. Ancak günümüzdeki kullanımında ise özellikle ‘erkeğin kadını bir başkasıyla aldatması’ anlamı ön plana çıkmaktadır.

kaçamak göstermek: Savaşta, kuvvetli olduğu halde düşmanı aldatmak için kendini kaçır gibi göstermek.

⁴⁵⁰ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁵¹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“İstadratdalehu [Ar.]: Kendüyi vakt-ı muharebede münhezim suretinde gösterdi ki düşmanı mağrur ve ana hile için ki bizim lisanımızda kaçamak gösterdi tabir olunur.” (TaS: 2150)

“(I) a. **1. Hoş görülmeven bir şeyi ara sıra yapma:** “İnan bana, erkeğin elinde armağanla gelmesi, kaçamağını bağışlatmak içindir.” -A. Kulin. **2.** Bir şeyi belli etmeden, gizlice yapmaya çalışma: “Bununla beraber çok üzüntü içinde olduğunu da kaçamakla bana bakan gözlerinden anlıyordum.” -A. Gündüz. **3.** Bir şeyden kaçınma yolu: Bir kaçamak noktası bularak... **4.** Kaçacak yer, özellikle çobanların sürüyü barındırmak, saklamak için yaptıkları yer. **5.** sf. Başkalarına belli etmeden, gizlice yapılan: “Yatak odasında üzerindekiileri çıkarırken boy aynasına kaçamak bir bakış fırlattı.” -E. Şafak.” (TS: 1254)

kaçık:⁴⁵² Clauson (1972: 590-591), sözcüğü *kaç-* fiilinden türemiş somut isim olarak verir ve temel anlamını ‘kaçma, kaçış’ olarak ifade eder. sözcük aktarma yoluyla mecazi anlamda kullanılmaktadır ve böylece anlamında bir genişleme tespit edilmiştir.

Sözcüğün Türkiye Türkçesinde insan için kullanımı ona kötü bir duygu değeri kazandırmıştır.

kaçık: Eğri, çarpık

“Virib [Fa.]: Eğri ve münharif manasınadır... İran Türkisinde kaykaç ve bizim Türkimizde **kaçık**... derler.” (TaS: 2157)

“a. **1.** sf. İlmeği kaçmış (çorap vb.). **2.** sf. Bir yana kaçmış, kaymış. **3.** sf. mec. Bazı davranışları dengesiz olan, zıvanasız: “Bu köşkün perileri de kaçık galiba.” -H. R. Gürpınar. **4.** Çorabın ilmeği kaçmış yeri.” (TS: 1255)

kapama:⁴⁵³ Sözcüğün kazandığı anlamları duygu değeri yönünden incelersek TS’de üçüncü sırada verilen anlamın kötü bir anlamı olduğu anlaşılır. *Kapa-* fiili örtülme gizlenmek istenen şeyler için kullanılmaktadır. *Metres tutma* Türk toplumunda iyi karşılanan bir şey olmaması nedeniyle gizli kapaklı olarak yapılan bir eylemdir. Bu yüzden *kapamanın* kalıplaşarak söz konusu anlamı kazanması doğaldır.

kapama: Astarlı kaftan, pamuklu hırka.

“İkba [Ar.]: Kimseye kapama kaftan giyürmek.” (TaS: 2245)

“a. **1.** Kapamak işi. **2.** Taze soğan ve marulla pişirilmiş kuzu eti yemeği. **3.** Metres. **4.** esk. Üst baş, giyecek takımı.” (TS: 1304)

⁴⁵² Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁵³ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi ve anlam daralması.

kara düzen:⁴⁵⁴ Tamlamanın TaS’da tespit edilen anlamı Türkiye Türkçesinde varlığını devam ettirmektedir; ayrıca mecazlaşma yoluyla anlam alanı genişlemiştir. Yeni anlam kötü bir duygu değeri taşımaktadır.

karadüzen: Üç telli tambura

“İstare [Ar.]: Altı manası var... Rabi’, üç telli tanbura denir, bulgari ve **karadüzen** gibi.”
(TaS: 2258)

“a. **1.** müz. Halk müziğinde bağlama çalış türlerinden biri: ‘Gayet iyi kara düzen çalardı, güir bir sesle eski türküler söylerdi.’ -Y. K. Beyatlı. **2.** sf. mec. Düzensiz, karışık.” (TS: 1316)

kayırmak:⁴⁵⁵ Clauson (1972: 599), *kadgur-* fiilini kadgu isminin geçişsiz fiil şekli olarak vermekte ‘üzüntülü ve kederli olmak’ anlamlarında olduğunu belirtmektedir. Clauson’un verdiği temel anlam TaS’da verilen anlam ve tanıklarla örtüşmektedir. TaS’da ilk sırada verilen anlamla TS’de ikinci ve üçüncü anlamlar karşılaştırıldığı zaman fiilde bir duygu değeri açısından bir kötüleşme tespit ediliyor:

kayırmak, (kayırmak, kayurmak): 1. Mukayyet olmak, ilgilenmek, önem vermek.

“Ahmak olan kış maslahatını sovak gelmeyince kayurmaz.” (TaS: 2379)

2. Kaygılanmak, tasalanmak, endişe etmek.

“Varalım düşmana döndürmenüz yüz

Kayurman ger olur ise bire yüz” (TaS: 2379)

3. Sakınmak, çekinmek.

“Ne turursuz, turun, bir bir kuşanın

Ne kayırın, ne korkun ne üşenin” (TaS: 2379)

4. Hazırlamak

“Kamu esbabını gördü mürettep

Kayurdu eksüğün ne var ise hep” (TaS:2381)

“(i) **1.** Koruyarak başarısını sağlamak, elinden tutmak, himmet etmek: ‘Bizi kayıran, arayan yok.’ -H. R. Gürpınar. **2.** Birini, başkalarının veya işin zararını pahasına tutmak:

‘Güzelle yüceltirim insanlığı, işim bu / Çirkini, kabayı ve hamı kayıramam ki’ -A. M. Dranas. **3.** Birine haksız yere kolaylıklar sağlamak, iltimas etmek.” (TS: 1364)

kaypak:⁴⁵⁶ Nişanyan (2010: 313), sözcüğü *kayp-* +*Gak* şeklinde verir ‘aniden ve şiddetle dönmek, ayağı kaymak, düşecek olmak’ olarak vermektedir. Sözcüğün TaS’da tespit edilen temel anlamının yanı sıra Türkiye Türkçesinde mecazlaşma yoluyla anlam

⁴⁵⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁵⁵ Bk. sözcükteki anlam daralması.

⁴⁵⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

alanının genişlediği anlaşılıyor. İnsan için kullanılı mecazi anlam kötü bir duygu değeri taşımaktadır:

kaypak: Kaygan

“Zelak [Ar.]: Ayak tayınacak yer, **kaypak** yer.” (TaS:2386)

“sf. 1. Kayağan, kaygan: Kaypak bir yol. 2. mec. Dönek.” (TS: 1369)

kaytarmak: Nişanyan (2010: 313), sözcüğü Eski Türkçe *kayt-* + *Tar-* ‘dönmek, geri dönmek’ olarak vermektedir. Ayrıca Nişanyan, sözcüğün anlamıyla ilgili şu açıklamaları yapar: “16. yy’dan sonra sadece Anadolu ağızlarında yaşayan bir fiil iken Yeni Türkçe ‘iade etmek, reddetmek’ anlamında yazı diline ithal edilmiştir. ‘İşten kaçmak’ anlamının kaynağı tespit edilemedi.” (2010: 313)

Nişanyan ‘işten kaçmak’ anlamının kaynağını tespit edemese de fiilin temel manasıyla bu anlam arasındaki anlam ilişkisi açıktır. Yani verilen işi ‘iade etmek, geri çevirmek, işten kaçmak, işten kaytarmak’ anlamları arasında ilişki kolaylıkla kurulabilir.

Fiil günümüzde yeni bir anlam kazanarak anlam alanını genişletmiştir. Ayrıca kazandığı yeni anlamda da bir anlam kötüleşmesi görülmektedir. Çünkü fiilin kazandığı bu anlam insanda istenmeyen tembellik özelliğini hissetmektedir.

kaytarmak, (kayturmak): Çevirmek, döndürmek, iade etmek

“Yüzüm duttum dilek kılmağa senden

Kerem eyle yüzün *kaytarma* benden” (TaS:2387)

“(i) hlk. 1. Geri çevirmek, iade etmek. 2. (-den) İş yapmaktan kaçmak: ‘Toplum içinde kapısının önünü süpürmekten kaytaranlar dünyanın her yerinde çoklukta.’ -N. Cumalı.” (TS: 1370)

kazık:⁴⁵⁷ Fiilin TaS ve TS’de verilen anlam ve tanıkları, anlam alanının genişlediğini göstermektedir. TS’de 5. sırada verilen anlam kötü bir duygu değeri taşımaktadır.

kazık: Kazık

“Kız eydür alın bir leğençe bile

Atım dahi hem bile olsun hele

Çayır otlaya, tokuyasız **kazık**

Turu turu hamlamış ola, yazuk” (TaS: 2394)

“a. 1. Toprağa çakılmak için hazırlanmış, ucu sivri demir veya ağaç: Çadır kazığı. Hayvanı kazığa bağlamak. 2. Direk, sopa. 3. Yapıların temelinde kullanılan, toprağa çakılan veya toprak içine giren tahta, maden veya betonarmeden silindir, prizma vb. biçimindeki uzun

⁴⁵⁷ Bk. sözcükteki anlam daralması ve anlam genişlemesi.

parça. **4.** sf. mec. Çok zor (soru, sınav vb.). **5.** tkz. Aldatma. **6.** sp. Genellikle yağlı güreşte, güreşçinin, elini hasmının kispeti içine sokarak yaptığı oyun. **7.** esk. İnsanı üzerine oturarak öldürdükleri, yere dik çakılmış sivri uçlu odun veya şiş. **8.** esk. Kazığa oturarak uygulanan öldürme cezası.” (TS: 1373)

keleş:⁴⁵⁸ Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları incelendiğinde kendi anlamının tam zıddı bir anlam kazandığı ve anlam alanını genişlettiği görülüyor. Ayrıca kazandığı yeni anlamla birlikte anlam kötüleşmesi yaşadığı da tespit edilmiştir:

keleş: 1. Yiğit, cesur, bahadır.

“Karac’oğlan eder okuyam yazam

Keleş değilim ki kervanlar bozam” (TaS: 2405)

2. Pek yakışıklı, pek güzel

Ol yosma-eda cümle bütanın keleşidir

Yıldız kadar üftadelerin mâhveşidir” (TaS: 2405)

“sf. hlk. **1.** Yiğit, cesur, bahadır. **2.** Çok yakışıklı, çok güzel. **3.** Vücut yapısı gösterişsiz.

4. Çirkin, kötü. **5.** Kel: ‘Kayseri çarşısının tavanını, kubbesini kökünden kazıtmış . O canım mimariyi bir keleşe döndürmüş.’ -B. R. Eyuboğlu.” (TS: 1381)

kızgınlık:⁴⁵⁹ *Kız-* fiilinden türemiş olan sözcüğün temel anlamının yanı sıra mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır. Sözcüğün kazandığı mecazi anlam kötü bir değer taşımaktadır.

kızgınlık: Sıcaklık

“Ed-defa [Ar.]: **Kızgınlık** ve issilik ki suhûnet mânasına.” (TaS: 2538)

“a. **1.** Kızgın, ısınmış olma durumu. **2.** Hayvanların çiftleşme isteği. **3.** mec. Öfkeli olma durumu: ‘Babama olan bağlılığımдан ziyade, anneme duyduğum kızgınlıktan yaptım bunu.’ -E. Şafak.” (TS: 1436)

odun:⁴⁶⁰ Clauson (1972: 60), sözcüğü ‘ot: ateş’ten türemiş isim olarak almaktadır. sözcük temel anlamını Türkiye Türkçesinde de aynen korumuştur. Ancak sözcük, doğadan insana aktarma yoluyla mecazlaşmış ve anlam alanı genişlemiştir. Kazanılan mecazi anlam kötü bir duygu değeri taşımaktadır.

otun: Odun.

“... Pes **otun** derşürdüler anın üzerine kodular ve ürürlerdi kim od yandıralar.” (TaS: 3030)

“a. **1.** Yakılmak için kesilmiş, parçalanmış ağaç: ‘Sobada çırılar hemen alev almış, odunları da tutuşturmuştu.’ -T. Buğra. **2.** sf. mec. Anlayışsız ve kaba (kimse).” (TS: 1788)

⁴⁵⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁵⁹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁶⁰ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

otlanmak:⁴⁶¹ *Otla-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcüğün argoda mecazlaşma yoluyla yeni bir anlam kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor. Kazanılan yeni anlam kötü bir duygu değeri taşımaktadır.

otlanmak: Ot yemek, yayılmak.

“Buyyurdu ol arada kondu leşker

Ki **otlana** sulana anda atlar” (TaS: 3030)

“(nsz) **1.** Hayvan otlamak: ‘Geniş yaylalarında otlanırken sürüler / Çobanı kaval çalar, taşı toprağı güler’ -F. N. Çamlıbel. **2.** argo Para ve emek harcamadan başkalarının sırtından geçinmek.” (TS: 1822)

ötürmek: Fiilde hem başka anlama geçiş hem de anlam kötüleşmesi yaşanmıştır.

ötürmek: 1. Geçirmek.

“Katı ah eyledi göğsün ötürdü

Yatarken dik durugeldi oturdu” (TaS: 3138)

2. Terk etmek, bertaraf etmek, unutmak.

“Allah’tan gayriyi cümle ötürüp hatta kendi nefsinin ötüresin.” (TaS: 3139)

“(nsz) hlk. İshal olmak.” (TS: 1863)

peklilik:⁴⁶² Sözcük, Türkiye Türkçesinde bir anlam daha kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir. Söz konusu yeni anlam kötü bir duygu değeri taşımaktadır.

peklilik: Sağlamlık, katılık, sıkılık.

“Sehanet [Ar.]: Kalınlık, **peklilik**, sıkılık.” (TaS: 3185)

“a. **1.** Pek olma durumu. **2.** Kabız. **3.** Sağlamlık, dayanıklılık, direnç.” (TS: 1907)

sataşmak:⁴⁶³ Clauson (1972: 800), sözcüğü *satga-* fiilinin işteş şekli olarak verir. Fiilin günümüzde kazanılan anlamları duygu değeri açısından incelendiğinde anlam kötüleşmesi yaşadığı anlaşılıyor:

sataşmak: 1. Hoşlanılmayan bir şeyle karşılaşmak, istenmeyen bir hale uğramak, duçar olmak.

“Ol avratlar kim anı kavlaştılar

Sonra gör anlar neye sataştılar” (TaS: 3325)

2. Rastlamak, tesadüf etmek.

“... Şuncılayın kim, bir kişi nâgâh bir ava sataştı anı tutmaktan yığılınur.” (TaS: 3326)

⁴⁶¹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁶² Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁶³ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

“(e) **1.** Bir kimseyi rahatsız edecek davranışta bulunmak, musallat olmak.
2. Sarkıntılık etmek: ‘Ne münasebet, gider de komşunun hizmetçi kızına sataşırın!’ -M. Ş. Esendal.” (TS: 2041)

sevici:⁴⁶⁴ *Sev-* fiilinden türeyen ismin TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında anlam kötüleşmesi yaşadığı anlaşılıyor:

sevici: Âşık, seven.

“... uşşak [Ar.]: seviciler...” (TaS: 3396)

“a. Kendi cinsinden kimselerle cinsel ilişkide bulunan kadın, ablacı, lezbiyen.”
(TS: 2081)

sıyrmak:⁴⁶⁵ Clauson (1972: 802), *sıdır-* fiilinin *sıd-* fiilinin ettirgen hali olabileceğini ifade etmiş ve ‘soymak, kazımak’ anlamlarını vermiştir. TaS ve TS karşılaştırıldığı zaman fiilin yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği göze çarpıyor. TS’de 7. sırada verilen anlam kötü bir duygu değeri taşımaktadır.

sıyrmak: Sıyrılmak.

“İnsira [Ar.]: Kişinin gam ve gussası açılmak, inkişaf manasına ve ilan kavından **sıyırıp** çıkmak.” (TaS: 3464)

“(i) **1.** Hızla sürtünerek bir şeyin yüzünden bir parça soymak, koparmak veya üzerine hafifçe yırtmak: Çark elini sıyırdı. **2.** Sürtünerek veya çekerek bir şeyi yerinden almak, kaldırmak. **3.** Bir şeyin üstündeki örtüyü çekerek almak veya açmak: ‘Genç adam ceketini çıkardı, kolunu sıyırdı, uzattı.’ -P. Safa. **4.** Çekerek çıkarmak: Kılıcını sıyırdı. **5.** Kazıyarak, silerek üzerinde veya içinde hiçbir şey bırakmamak: Tabağı sıyırarak. Eti sıyırarak. **6.** Hafifçe dokunarak geçmek: Kurşun başını sıyırıp geçti. **7.** mec. Akıl sağlığını kaybetmiş olmak. **8.** mec. Çekip kurtarmak: ‘Hem o kız on gündür, yağmurlarla beraber devam eden çökkünlüğünden beni sıyırıp kurtaracak kudrette mi?’ -R. H. Karay.” (TS: 2105)

soğuk:⁴⁶⁶ Sözcük geçmişte duyu organlarıyla alakalı iken, dolayısıyla fiziksel bir anlama sahipken Türkiye Türkçesinde mecazlaşma yoluyla yeni anlamlar kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir. Sözcüğün üstlendiği mecazi anlamlar kötü bir duygu değeri taşımaktadır.

soğuk: Soğuk.

“Şimal yeli ese başladı ve **soğuk** yavlak katı oldu...” (TaS: 3521)

⁴⁶⁴ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

⁴⁶⁵ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁶⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“a. **1.** Isının üşütecek kadar az veya düşük olması durumu: ‘Karın soğuğu başka bir tür soğuktur.’ -S. F. Abasıyanık. **2.** sf. Isısı düşük olan, sıcak karşıtı: ‘Bu el soğuktu ve titriyordu.’ -P. Safa. **3.** sf. Üşütecek derecede ısısı olan: ‘Güneşli, soğuk bir gündü.’ -S. F. Abasıyanık. **4.** sf. mec. Duygudan, sevgiden yoksun olan, yakın ve içten olmayan, ilgisiz: ‘Soğuk tavırla birbirlerini selamlayıp uzaklaştılar.’ -R. H. Karay. **5.** sf. mec. Sevimsiz veya yersiz, antipatik: ‘Bu soğuk, yavan sözler zevkimi rencide ediyordu.’ -H. C. Yalçın. **6.** sf. mec. Cinsel istek duymayan: Soğuk bir kadın. **7.** zf. İlgisiz, sevimsiz bir biçimde veya memnuniyetsizliğini belli ederek.” (TS: 2130)

sömürmek:⁴⁶⁷ Türkiye Türkçesinde fiilin, temel anlamının yanı sıra mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır. Türkiye Türkçesinde sözcüğün üstlendiği anlamlar kötü bir duygu değeri taşımaktadır.

sömürmek, (sümürmek): Bir şey bırakmamak üzere yemek veya içmek, iştiha ile yemek.

“Harap eyledi dağın çevre yanın

Sümürdü yedi ol yerde kalanın” (TaS: 3536)

“(i) **1.** Üretim araçları sahipleri, başkalarının emeğine ve onların yarattıkları değerlere el koymak. **2.** Bir ulus veya devlet, diğer bir ulusun veya devletin doğal kaynaklarından, ekonomik değerlerinden çıkar sağlamak. **3.** Yiyecek içeceğin hepsini birden yiyip bitirmek, silip süpürmek. **4.** Dudaklarını yapıştırarak soluğu ile çekip içmek. **5.** mec. Bir kimseden veya bir şeyden haksız ve sürekli çıkarlar sağlamak: ‘Batı, beynini sömürdüğü insanlara kendi uyruklarına sağladığı konfordan pay verip gönül alır.’ -H. Taner.” (TS: 2150)

sulu:⁴⁶⁸ Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında Türkiye Türkçesinde anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır. Özellikle kazandığı mecazi anlam dikkat çekmektedir. Söz konusu anlam kötü bir duygu değeri taşımaktadır.

sulu (I): Taze, solmamış.

“Şadâp [Fa.]: **Sulu** ve taze sebze” (TaS: 3574)

sulu (II): Su taşımakta kullanılan.

“Hemin anlayana bu mani yeter

Ki ahir **sulu** senek suda yiter” (TaS: 3574)

“sf. **1.** Suyu olan, içinde su bulunan, **koyu** karşıtı: ‘Eczanede acaba nane suyu yahut zararsız bir sulu ilaç var mıdır?’ -R. N. Güntekin. **2.** Suyu çok olan: ‘Onun getirdiği kızarmış eti, şarabı, iri ve sulu elmaları acele yuttu.’ -Ö. Seyfettin. **3.** İçine su katılmış, sulandırılmış olan: Sulu süt. **4.** mec. Yersiz şakalar yapan, söz ve davranışları ile çevresini tedirgin eden veya gereksiz iltifatlarda bulunan (kimse): ‘Ben diyorum, akşamdan beri onu kolluyorum. Bilirim sarhoşluğu suludur.’ -M. Ş. Esenal.” (TS: 2170)

⁴⁶⁷ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁶⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

susak: ⁴⁶⁹ Sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlemiş olduğu anlaşılmaktadır. sözcük başlangıçta nötr bir değerde ikin kazandığı mecazi anlamla kötü bir taşımaktadır.

susak: Tahta kova, su kabı, maşrapa, çomça.

“Dedi bir kuluna **susağı** batır

Şu havza vü içmeğe bir su getir” (TaS: 3586)

“a. hlk. **1.** Su kabağında yapılmış veya ağaçtan oyulmuş maşrapa. **2.** sf. Susamış olan, susayan. **3.** sf. mec. Salak, aptal.” (TS: 2174)

sürtük: ⁴⁷⁰ *Sürt-* fiilinden türeyen sözcükte ilk olarak dikkati çeken anlamdaki kötüleşmedir.

sürtük: Sokulgan, girgin.

“Vellac [Ar.]: İrdüğü yere sokulgan sürtük recül.” (TaS: 3634)

“a. **1.** Vaktini çok gezerek geçiren, evinde oturmeyen kadın: ‘Bu sürtüğü oğluma almak da sonunda çıkacağı belli olmayan bir felakettir.’ -H. R. Gürpınar. **2.** Aynı anda birden fazla kişiyle gönül eğlendiren kadın. **3.** kaba Hayat kadını.” (TS: 2186)

sürtünmek: ⁴⁷¹ *Sürt-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır. Söz konusu yeni anlamlar kötü bir duygu değeri taşımaktadır.

sürtünmek: Sürünmek.

“Haziden [Fa.]: İmeklemek ve aheste aheste gitmek ve **sürtünmek** ve karnı üzerine **sürtünmek** ve tayınmak.” (TaS: 3634)

“(-e) **1.** Geçerken değmek, sürünmek: ‘Hasta gene duvarlara sürtünerek kendini alt katın merdivenlerine attı.’ -P. Safa. **2.** (nsz) mec. Başiboş, amaçsız dolaşmak. **3.** (nsz) mec. Kavga etmek için sebep aramak.” (TS: 2187)

tavlamak: ⁴⁷² Farsça kökenli *tav* isminden türeyen sözcüğün TaS ile TS’deki anlam ve tanıkları incelendiğinde anlam genişlemesine uğradığı anlaşılıyor. Kazanılan yeni anlamlar kötü bir duygu değeri taşımaktadır.

tavlamak: Isıtmak.

“... Filhal kudümleri ateşe koyup **tavladılar.**” (TaS: 3773)

“(-i) **1.** İşlenilecek bir nesneye gereken ısıyı veya nemi sağlamak, tav vermek. **2.** mec. Yolsuz ve kolay kazanç umudu vererek dolandırmak. **3.** mec. Ümit vererek

⁴⁶⁹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁷⁰ Bk. sözcükteki anlam daralması.

⁴⁷¹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁷² Bk. filldeki anlam genişlemesi.

kandırmak, kendine bağlamak, aldatmak. 4. argo Karşı cinsin gönlünü çelmek, kandırıp elde etmek: ‘Hiçbir namuslu insan kendisine gönül vermiş bir kızdan, tavladım diye söz etmez.’ -O. Kemal.” (TS: 2288)

tertip: Arapçadan alınma bir sözcük. Sözcüğün TaS ile TS’deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında anlamın genişlediği görülüyor. Ayrıca TS’de altıncı sırada verilen yeni anlam sözcüğün anlam kötüleşmesi de yaşadığını kanıtlamaktadır.

tertip saklamak: Tertibe, sıraya riayet etmek

“Ve taam yimekte tertip saklayalar, her ne kim taam nazük olursa...” (TaS: 3796)

“a. 1. Uygun bir sıraya, düzene koyma, sıralama. 2. Düzenleniş, sıralanış biçimi, kombinasyon: Mutfağın yeni tertibi güzel olmuş. 3. Düzenleme: ‘Bu zat, propagandayı tertip ve idareye memur imiş.’ -Atatürk. 4. tıp Doktorun hastaya verdiği ilaç düzeni. 5. Dizgi. 6. mec. Hile, düzen, komplo. 7. ask. Askere alınma dönemi.” (TS: 2334)

top:⁴⁷³ Sözcüğün anlamı TS’de karşımıza genişlemiş olarak çıkmaktadır.

top (I): 1. Bütün, büsbütün.

“Tanrı’dan ol diri ki can verdi

Tanrı yolun uranı **top** kırdı” (TaS: 3821)

2. Cemâat, küme.

“Halâyık gördüler ki sultan gelmez oldu ve korku hadden aştı, düşman **topu** yaklaştı.” (TaS: 3822)

top (II): Kol bileziği, burma.

“Bir murassa alın bağı darasıyla on beş miskal: 720, ve **toplar** darasıyla on dokuz miskal: 1300” (TaS: 3822)

“a. 1. Birçok spor oyununda kullanılan, türlü büyüklükte, genellikle kauçuktan yapılmış yuvarlak nesne: ‘Havası boşalmış bir futbol topu...’ -A. Gündüz. 2. Bazı aletlerde bulunan toparlağımsı parça: Kantarın topu. Duvar saatinin topu. 3. Kumaş, kâğıt gibi şeylerin belli miktardaki bağı, ferde: Bir top basma. İki top ipekli. 4. Kumaş, kâğıt vb. şeylerin düzenli bir yığın durumuna getirilmiş bağı: Kâğıt topları. 5. sf. Yuvarlak biçimde olan, toparlak: ‘Bunlardan sonra top sakallı, çocuk yüzlü Şaban’ın dizi en çok sevdiği yerdı.’ -H. E. Adıvar. 6. zf. Tamamen, bütünüyle. 7. argo Homoseksüel erkek. 8. ask. Gülle veya şarapnel atan büyük, ateşli silah: ‘Deniz ufkunda bu top sesleri nerden geliyor / Barbaros belki donanmayla seferden geliyor’ -Y. K. Beyathı.” (TS: 2365)

⁴⁷³ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

tozutmak:⁴⁷⁴ Fiil, Türkiye Türkçesinde temel anlamının yanı sıra yeni iki anlam kazanmış ve genişlemiştir. Sözcüğün kazandığı iki anlam da kötü bir değer taşımaktadır.

tozutmak: Toz haline getirmek, savurmak.

“Sürme-i Isfahan gibi ol an

Isfahanileri **tozuttu** heman” (TaS: 3843)

“(i) **1.** Toz kaldırmak, çevreye toz yaymak. **2.** Kar, toz gibi savurmak. **3.** Böbürlenmek, yüksekten konuşup söylediği sözü yerine getirmemek, palavra atmak, mangalda kül bırakmamak. **4.** mec. Aklını yitirmek: “Hangi doktor hastasına resmen sen tozutuyorsun dostum, demiştir?” -H. Taner.” (TS: 2377)

tutuk:⁴⁷⁵ *Tut-* fiilinden türeyen sözcüğün TaS’ta üç anlamı tespit edilmiştir. Clauson (1972: 452-453) da sözcükteki anlam genişlemesine dikkat çekmektedir. Türkiye Türkçesinde de anlamın genişlediği TS’de tespit edilen dokuz anlamdan anlaşılıyor. Söz konusu bu anlamlardan bazıları kötü bir duygu değeri taşımaktadır.

dutuk (I), (Tutuk (I)): Perde, peçe, yaşmak, duvak.

“Cemalin arz kılmıştı ufuktan

Nitekim Dilruba yüzü **tutuktan**” (TaS: 1291)

“dutuk (II), (Tutuk (II)): Kapalı, örtülü

Câme [Fa.]: Giyesi, önü **tutuk** yani kapalı...” (TaS: 1292)

“dutuk (III): Rehin karşılığı verilen para

Mezkur Balabanın sende dört bin akça **dutuğu** kaldı.” (TaS: 1292)

“sf. **1.** Akıcı, rahat konuşamayan: ‘Önce benim sonra kardeşimin elini avuçlarının arasına alıp tutuk ama heyecansız bir sesle yakında yeniden evleneceğini söyledi.’ -E. Şafak.

2. Eski işlevini göremez duruma gelmiş: ‘Ne var ki banyo kapısının sürgüsü tutuk, kilidi de kırık olduğundan, kolu indirerek dışarı çıkmayı başarmıştı her seferinde.’ -E. Şafak.

3. Olması gereken gibi olmayan: Millî takım bugünlerde tutuk oynuyor. **4.** Bir organ hareket edemez olmuş: ‘Geçen gün beni dövdüler. Boynum, omuzlarım hâlâ tutuk.’ -A. İlhan.

5. Kısılmış, kesik: ‘Ağır ağır ve tahtalar arasında boğulan tutuk akislerle yükseliyordu.’ -P. Safa. **6.** huk. Tutuklu. **7.** Kapalı, tıkalı. **8.** Sıkıntılı: ‘Bu tutuk hava içinde saat ona doğru Meclisin zili uzun uzun çaldı.’ -R. E. Ünaydın. **9.** mec. Durgun, çekingen, sıkılgan: ‘Bu babadan geçme derviş huyum, hoşgörüm yüzünden tutuk oluşumu anlamıyorlar.’ -N. Meriç.” (TS: 2392)

⁴⁷⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁷⁵ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

uçurum:⁴⁷⁶ *Uçur-* fiilinden türeyen sözcüğün Türkiye Türkçesinde mecazlaşma yoluyla anlam alanı genişlemiştir. Sözcüğün temel anlamı nötr bir duygu değerine sahiptir; ancak Türkiye Türkçesinde mecazi olarak kullanılan anlam kötü bir duygu değeri taşımaktadır.

uçrum: Uçurum.

“Ulu kayayıdı gayette bitrüm

Ziyade yüce vü etrafi **uçrum**” (TaS: 3896)

“a. **1.** Deniz, göl, ırmak vb. su kıyılarında veya karada dik yer, yar: ‘Üç arkadaş, arabanın gidebileceği bütün köyleri, dereleri, uçurumları aradılar.’ -A. Gündüz. **2.** mec. Felaketli sonuç: ‘Bir gün bencileyin, bir uçuruma yuvarlanırsanız artık her şey burada bitti, sanmayınız.’ -M. Ş. Esendal. **3.** mec. Büyük fark, ayrılık: ‘Karargâhla siper arasındaki derin uçurumu bu kadar yakından sezmemiştim.’ -F. R. Atay.” (TS: 2408)

uyanık:⁴⁷⁷ *Uyan-* fiilinden türeyen sözcüğün TaS’ta mecazi bir anlamı tespit edilmiştir. Günümüzde sözcük tespit edilen mecazi anlamı ve gerçek anlamına ek olarak yeni mecazi anlamlar kazanmıştır ve anlam alanını genişletmiştir.

Ayrıca TS’de üçüncü sırada verilen ‘açıkgöz, kurnaz’ anlamı sözcüğün anlamının kötüleştiğini de göstermektedir.

uyanuk, (uyanık): Agâh, haberdar.

“Âgâh [Fa.]: Haberdar ve uyanuk.” (TaS: 4031)

“sf. **1.** Uyumamış, bidar: ‘Uyuyor mu uyanık mı kestiremiyor, uykuyla uyanıklığın sınırlarını bulamıyordu.’ -A. İlhan. **2.** Uykudan uyanmış. **3.** mec. Açıkgöz, kurnaz, cingöz: ‘Ayrıca son derece zeki ve uyanık bir genç kız vardı.’ -H. Taner. **4.** mec. Yapacağı işi bilen, dikkatli ve tetikte olan, müteyakkız. **5.** mec. Bilgisizlikten kurtulmuş, bilgili: ‘Zeki ve uyanık kişilerle dostluk kadar iyi bir şey olamaz.’ -S. Birsal.” (TS: 2424)

uyuşuk:⁴⁷⁸ Sözcüğün TaS ve TS’deki anlamları karşılaştırıldığında öncelikli olarak başka anlama geçtiği daha sonra mecazlaşma yoluyla anlam alanının genişlediği anlaşılıyor. TS’de ikinci sırada verilen mecazi anlam kötü bir duygu değeri taşımaktadır.

uyuşuk: Pıhtılaşmış.

⁴⁷⁶ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁷⁷ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁷⁸ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş ve anlam genişlemesi.

“El-harat [Ar.]: Koyun, yahut nâka pek sütlü olmağla memesine nazar isabet eyldediğinden yahut nemnak yerde yattığından südü pare pare **uyuşuk** olarak çıkmak.” (TaS: 4047)

“sf. **1.** Duymaz ve hareket edemez duruma gelmiş, uyuşmuş: ‘Terli, sıcak, uyuşuk vücudu, yatağın çukuruna yapışmış, kımıldayamıyor bile.’ -P. Safa. **2.** mec. Gevşek, tembel, sünepe, uyuntu.” (TS: 2432)

veresiye:⁴⁷⁹ *Ver-* fiili + *Ası* sıfat-fiil eki + *yA* yönelme ekinin kalıplaşmasıyla oluşan sözcüğün temel anlamının yanı sıra yeni bir anlam kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor. Kazanılan mecazi anlam kötü bir duygu değeri taşımaktadır.

veresi: Veresiye

“Deyndir zimmet-i merde **veresi.**” (TaS: 4167)

“zf. (vere’siye) **1.** Karşılığı sonra ödenmek üzere, **peşin** karşıtı. **2.** mec. Özensiz, gönülsüz, önem vermeden: Çok veresiye iş görüyor.” (TS: 2479)

yalama:⁴⁸⁰ *Yala-* fiilinden türeyen sözcüğün TaS ile TS’deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında anlam alanının genişlediği anlaşılıyor. sözcük nesnelere için kullanılırken nötr bir duygu değerine sahiptir; ancak TS’de 4. sırada verilen anlam kötü bir duygu değeri taşımaktadır. Zira bir insan için bu sıfatın kullanımı rahatsızlık uyandırmaktadır.

yalama: Güneşten veya hastalıktan dudakta beliren yara, dudak yarığı.

“Riş-i dehen [Fa.]: Ağızda zahir olan **yalama.**” (TaS: 4226)

“a. **1.** Yalamak işi. **2.** sf. Üzeri düzleşmiş, dişleri aşınmış olan (vida, civata vb.). **3.** sf. Fırça izleri belli etmeden yapılan (resim). **4.** sf. argo sözünde durmayan (kimse).” (TS: 2510)

yamamak:⁴⁸¹ Clauson (1972: 934-935), sözcüğün anlamını ‘bir şeyi yamamak’ olarak verir. Muhtemelen fiilin temelde somut nesnelere için kullanıldığı zamanla soyutlaştığı anlaşılıyor. Türkiye Türkçesinde de iki yeni mecazi anlam kazanması sözcüğün anlam alanının genişlediğini kanıtlıyor. Söz konusu anlamlar kötü bir duygu değeri taşımaktadır.

yamamak: İlhak etmek.

“... Sonra Sultan Alaeddin-i Selçuki fethederek mülküne **yamamıştır.**” (TaS: 4260)

“(-i) **1.** Yama koyarak onarmak, yalamamak: ‘Gemici yelkenlerini dizlerinin üzerine almış, yamıyorlar.’ -Halikarnas Balıkcısı. **2.** (-i, -e) mec. İstenmeyen şeyi birine mal etmek: Bu

⁴⁷⁹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁸⁰ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁸¹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

bozuk saati size kim yamadı? **3.** (-e) mec. İstenmeyen kimseyi birine zorla vermek.” (TS: 2516)

yanarmak:⁴⁸² *Yara-* fiilinin dönüşlü şekli olan sözcüğün temel anlamı TaS'ta tespit edilememiştir. Tespit edilen anlam da Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş ve anlam daralmıştır. Ayrıca sözcüğün mecazlaşma yoluyla anlamı genişlemiştir. Söz konusu yeni anlam kötü bir duygu değeri taşımaktadır.

yanarmak: (At) rejim ve idmanla karnı çekilip beli incelmek.

“El-ıkvirarü [Ar.]: Ve dahi at **yanarıp** karnı ve kasığı çekilip beli incelmek” (TaS: 4331)

“(e) **1.** Bir davranışla birini memnun etmek: ‘Kocası için saçını süpürge etti yine de yaranamadı.’ -İ. H. Baltacıoğlu. **2.** mec. İçten olmayan davranışlarla birini memnun etmeye, gözüne girmeye çalışmak.” (TS: 2533)

⁴⁸² Bk. sözcükteki anlam daralması ve anlam genişlemesi.

1.2.1.1. Anlam Kötüleşmesine Uğramış Sözcükler

<i>açık</i> sevişme sahnelerini bütün çıplaklığıyla anlatan (kitap, resim, film vb.).
<i>alçak</i> bile bile en kötü, en ahlaksızca davranışlarda bulunan, aşağılık, soysuz, namert, rezil, hain
<i>algın</i> cılız, zayıf, hastalıklı
<i>alıcı</i> Azrail
<i>alışmak</i> sürekli ister olmak, bağımlılık kazanmak
<i>aparmak</i> gizlice almak, alıp kaçmak, çalmak
<i>arpalık</i> karşılıksız yarar sağlanan yer veya kimse, yemlik.
<i>azdırmak</i> şımartmak; kötü davranış veya alışkanlıklara sürüklemek, yoldan çıkarmak
<i>azılı</i> gözü bir şeyden yılmayan, azgın; çok şiddetli, korkunç
<i>balçık</i> güçlük çıkartan
<i>baskı</i> hak ve özgürlükleri kısıtlayarak zor altında bulundurma durumu, tahakküm
<i>baştan çıkmak</i> ahlakı bozulmak, doğru yoldan ayrılıp uygunsuz işlere yönelmek
<i>batmak</i> tedirgin etmemesi gereken şeyler tedirgin etmek; hoş gitmeyen bir duruma uğramak; daha kötü bir duruma uğramak; yıkılmak, egemenliği sona ermek
<i>bilgiç</i> bilgisiz olmasına rağmen bilgili görünmek isteyen, bilgili geçinen (kimse)
<i>caba</i> fazla olarak, fazladan, üstelik
<i>çamur</i> sataşkan, çevresini tedirgin eden, sulu, arsız (kimse)
<i>çapkın</i> cinsellik hatırlatan
<i>çatmak</i> yazıyla veya sözle sataşmak
<i>çember</i> aşılması, çözümü güç durum.
<i>çırpmak</i> çalmak, hırsızlık etmek
<i>çomar</i> terbiyesiz, kaba, saldırgan kimse; ihtiyar çapkın'
<i>dağıtmak</i> ne yaptığını bilmeyecek kadar içip kendinden geçmek; değişik sebeplerle kendini koyuvermek, beklenmedik davranışlarda bulunmak
<i>damga</i> bir kimsenin adını kötüye çıkararak, yüz kızartıcı durum
<i>danişık</i> olmayan bir durumu varmış gibi göstermek veya olduğundan başka anlatmak için önceden yapılan anlaşma, muvazaa
<i>deşmek</i> bir sorunun üzerinde yeniden durmak, hatırlatmak, kurcalamak
<i>dolandırmak</i> birisini aldatarak parasını veya malını elinden almak
<i>donatmak</i> sövmek; azarlamak
<i>döküntü</i> bozuntu; değersiz, bayağı, ayaktakımından olan kimse; işe yaramayan, değersiz, kötü, berbat; bazı hastalıklarda görülen çiban, leke, uçuk, kızarıklık vb. belirti
<i>dönek</i> inanç ve düşüncesini değiştiren, sözüne

güvenilmeyen, caygın, kaypak (kimse), kahpe
<i>döşek</i>
<i>döşenmek</i> birine kızarak kötü ve küçük düşürücü sözler söylemek
<i>düdük</i> akılsız, boş kafalı
<i>düzen</i> bir kimseye, bir kuruluşa karşı toplu olarak alınan gizli karar, dolap, komplo; topluca ve gizlice yürütülen herhangi bir plan, dolap, komplo; dolap, hile
<i>düzmek</i> uydurmak; cinsel ilişkide bulunmak
<i>elleşmek</i> birine dokunacak söz söylemek
<i>geçirmek</i> vurmak; alışverişte aldatmak, kötü mal satmak, kazıklamak; birine kötü söz söylemek
<i>gevşek</i> cansız, hareketsiz, iradesiz; ilgisiz, kayıtsız bir biçimde
<i>giymek</i> ağır söz veya hakareti, küçültücü davranışı ses çıkarmadan dinlemek
<i>ham</i> kaba, toplum kurallarını bilmeyen, incelmemiş
<i>inanmak</i> kanarak aldanmak
<i>işletmek</i> şaka ve birtakım yalanlarla sezdirmeden birini kandırmak veya onunla eğlenmek
<i>kaba</i> özensiz, gelişigüzel yapılmış, zevksiz, sakil, ince karşıtı; terbiyesiz, görgüsü kıt, nezaketsiz (kimse); terbiyeye, inceliğe aykırı, çirkin, kötü
<i>kaçamak</i> hoş görülmeden bir şeyi ara sıra yapma
<i>kaçık</i> bazı davranışları dengesiz olan, zıvanasız
<i>kapama</i> metres
<i>kara düzen</i> düzensiz, karışık
<i>kayırmak</i> birini, başkalarının veya işin zararı pahasına tutmak; birine haksız yere kolaylıklar sağlamak, iltimas etmek
<i>kaypak</i> dönek
<i>kayırmak</i> iş yapmaktan kaçmak
<i>kazık</i> aldatma
<i>keleş</i> vücut yapısı gösterişsiz; çirkin, kötü; kel
<i>kızgınlık</i> öfkeli olma durumu
<i>odun</i> anlayışsız ve kaba (kimse)
<i>otlanmak</i> para ve emek harcamadan başkalarının sırtından geçinmek
<i>ötürmek</i> ishal olmak
<i>peklik</i> kabız
<i>resim fotoğraf</i>
<i>sataşmak</i> sarkıntılık etmek
<i>sevici</i> kendi cinsinden kimselerle cinsel ilişkide bulunan kadın, ablacı, lezbiyen
<i>sıyırmak</i> akıl sağlığını kaybetmiş olmak.
<i>soğuk</i> duygudan, sevgiden yoksun olan, yakın ve içten olmayan, ilgisiz; sevimsiz veya yersiz, antipatik; ilgisiz, sevimsiz bir biçimde veya memnuniyetsizliğini belli ederek
<i>sömürmek</i> üretim araçları sahipleri, başkalarının emeğine ve onların yarattıkları değerlere el koymak; bir ulus veya devlet, diğer bir ulusun

veya devletin doğal kaynaklarından, ekonomik değerlerinden çıkar sağlamak; bir kimseden veya bir şeyden haksız ve sürekli çıkarlar sağlamak
<i>sulu</i> yersiz şakalar yapan, söz ve davranışları ile çevresini tedirgin eden veya gereksiz iltifatlarda bulunan (kimse)
<i>susak</i> salak, aptal
<i>sürtük</i> aynı anda birden fazla kişiyle gönül eğlendiren kadın
<i>sürtünmek</i> başıboş, amaçsız dolaşmak; kavga etmek için sebep aramak
<i>tavlamak</i> yolsuz ve kolay kazanç umudu vererek dolandırmak; ümit vererek kandırmak, kendine bağlamak, aldatmak; karşı cinsin gönlünü çelmek, kandırıp elde etmek
<i>tertip</i> hile, düzen, komplo
<i>top</i> homoseksüel erkek
<i>tozutmak</i> böbürlenmek, yüksekte konuşup

söylediği sözü yerine getirmemek, palavra atmak, mangalda kül bırakmamak; aklını yitirmek
<i>tutuk</i> akıcı, rahat konuşamayan; eski işlevini göremez duruma gelmiş; olması gereken gibi olmayan; bir organ hareket edemez olmuş; durgun, çekingen, sıkılgan
<i>uçurum</i> felaketli sonuç
<i>uyanık</i> açık göz, kurnaz, cingöz
<i>uyuşuk</i> gevşek, tembel, sünepe, uyuntu.
<i>veresiye</i> özensiz, gönülsüz, önem vermeden
<i>yalama</i> sözünde durmayan (kimse)
<i>yamamak</i> istenmeyen şeyi birine mal etmek; istenmeyen kimseyi birine zorla vermek
<i>yanarmak</i> içten olmayan davranışlarla birini memnun etmeye, gözüne girmeye çalışmak.

1.2.1. Anlam İyileşmesi

Terim Türkçe Sözlük'te şu şekilde tanımlanmaktadır: “*Kötü ve olumsuz anlamı olan bir sözcüğün zamanla iyi anlam kazanması.*” (TS: 128). Araştırmacılar ise terim hakkında şunları söylemiştir: “Anlam kötüleşmesinin tam tersidir.” (Bilgin 2006: 46). “*göstergenin eskiden taşıdığı anlamda bir iyileşmenin meydana geldiğini anlatır.*” (Aksan 2009: 91), “*kötü anlamlı bir sözcüğün zamanla iyi bir anlam kazanması olayı*” (Korkmaz 1992: 11).

Anlam iyileşmesi tespit edebildiğimiz sözcükler:

adamcıl⁴⁸³

Korkmaz, isimden isim türeten +cII / +cUI ekinin fonksiyonlarıyla ilgili olarak genel olarak şu tanımlamayı yapar: “*Eklendiği ada ‘bir şeye düşkünlük, alışkanlık, bağımlılık, benzerlik’ işlevleri katan ad ve sıfatlar türetir.*” Ancak özelde ise şu işlevine dikkat çeker: “*Bir şeye yakınlık, sevecenlik veya düşkünlük gösteren sıfatlar türetir: adamcıl, anacıl, avcıl, babacıl, barışçıl, bencil, boğazcıl, erkekçil, evcil, kadıncıl vb.*” (2003: 44).

TaS ve TS'deki anlamlar karşılaştırıldığında geçmişte kötü bir anlama sahip olan sözcüğün anlamında bir iyileşme olduğu görülür (saldırgan > sokulgan).

adamcıl: Adama saldıran (hayvan).

“(Bir kuzu hakkında) ol kadar büyüdü... gide gide **adamcıl** olup bu kadar çoban öldürdü...

Es-saele: Deve **adamcıl** olmak manasındadır.” (TaS: 15)

“İnsandan ürkmeyen, insana alışmış olan, insana sokulan, sıcakkanlı, munis: ‘Hem de ne adamcıldır, ne candır, bilseniz.’ -Y. K. Karaosmanoğlu.” (TS: 26)

ağa:⁴⁸⁴ Sözcükte hem anlam genişlemesi hem anlam daralması meydana gelmiştir. Türkiye Türkçesinde kazanılan yeni anlamlar anlam genişlemesini, kullanımdan düşen anlamlar ise anlam daralmasını gösteriyor. TS'de 5. Sırada verilen anlam övücü bir sıfattır. Bu yüzden anlamın iyileştiğini söyleyebiliriz.

“**ağa: 1.** Ağabey, büyük oğul, büyük erkek kardeş.

⁴⁸³ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

⁴⁸⁴ Bk. sözcükteki anlam daralması ve anlam iyileşmesi.

“Aka (Fa.): Harezmi lisanında mahdum-ı büzürg manasınadır. Nitekim Türki'de **ağa** dirler.”
(TaS: 25)

2. Baba, ata.

“Han Uruz'un ağası, Bayındır Hanın güyegisi.”⁴⁸⁵ (TaS: 24)

“Oğlu Uruz'a bu iş hoş gelmedi. Babasına çağırıp söyler, görelüm hanum ne söyler: Ünüm anla, sözüm dinle **ağam** Kazan.” (TaS: 25)

3. Efendi, büyük, âmir.

“Zira kullukçu aç olsa **ağasını** şikayet ile bednam ider.” (TaS: 25)

“a. **1.** Geniş toprakları olan, sözü geçen, varlıklı kimse: “Sonra köy ağası hazretleri bizim de kıçımıza atacak tekme.” -N. Hikmet. **2.** Halk arasında sayılan ve sözü geçen erkeklere verilen unvan. **3.** Büyük kardeş, ağabey: “Köye varınca ağamdan parasını muhakkak alır, sana veririm.” -E. İ. Benice. **4.** Okuryazar olmayan yaşlı kimselerin adlarıyla birlikte kullanılan san. **5.** sf. mec. Cömert, eli açık. **6.** hlk. Koca. **7.** tar. Osmanlı Devleti'nde bazı kuruluşların başında bulunanlara verilen resmî san: Yeniçeri ağası. Çarşı ağası.” (TS: 36)

alplık⁴⁸⁶

Birinci örnekteki kullanım, geçmişte sözcüğün cesaretle haddi aşma derecesini anlatmaktadır. Bugün bu anlamı kaybetmiş olan sözcük sadece iyi anlamda bir cesareti ifade etmektedir.⁴⁸⁷

alplık: 1. Serkeşlik.

“... Tanrı Taala seni depelesin, Tanrıya yavlak **alplık** kıldın ve Tanrının iki muti' kulu üzerine ulu yalan söyledin.

2. Kahramanlık.

“Çiregî (Fa.): **Alplık**.” (TaS: 112)

“Alp olma durumu.” (TS: 104)

analık:⁴⁸⁸ Sözcüğün TaS'ta tespit edilen anlamının yanı sıra yeni anlamlar kazandığı ve anlam alanının genişlediği anlaşılıyor. Kazanılan bu anlamların sözcüğün TaS'ta tespit edilen anlamının aksine iyi olduğu yani anlamın iyileştiği görülüyor:

analık: Üvey ana.

“Ebnası ile akd-i uhuvvet eder midi

Şeytanın olmasa zen-i dünya **analığı**” (TaS: 123)

“a. **1.** Anne olma durumu: “Yazarların analığa ve analarına yaklaşımları da çeşitlidir doğallıkla.” -A. Ağaoğlu. **2.** Anne olma duygusu. **3.** Anne yerini tutan veya anne kadar

⁴⁸⁵ Tarama Sözlüğü'nde bu tanık *ağabey, büyük oğul, büyük erkek kardeş* manasına gelen **1.** maddede verilmiş.

⁴⁸⁶ Bk. sözcükteki anlam daralması.

⁴⁸⁷ Deli sözcüğünde de tam tersi bir anlam kaybı söz konusudur.

⁴⁸⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

yakınlık gösteren kadın. **4. Anaca davranış**. **5. hlk.** Üvey ana: “Benim analığımın yetiştığı konak da çok çok büyükmüş.” -R. H. Karay.” (TS: 120-121)

ayakta kalmak:⁴⁸⁹ Deyimin TaS ve TS’deki anlamları incelendiğinde mecazlaşma yoluyla anlam genişlemesine uğradığı anlaşılıyor. TaS ve TS’deki anlamlar duygu değeri yönüyle değerlendirildiğinde anlamda bir iyileşme olduğu anlaşılıyor.

ayakta kalmak: İşi ilerletemeyip yarıda bırakmak.

“İşin varmağa başa terk-i ser kıl

Ayakta kalmadan âhir hazer kıl” (TaS: 307)

“**1**) oturacak yer bulamamak; **2) mec. yıkılmamak, çökmemek:** Bu yapı beş yüz yıldan beri ayakta kalmıştır. **3) mec. değerini yitirmemek, önemini korumak:** ‘Ömrü boyunca bu vatan için, bu devletin ayakta kalabilmesi için çalıştı.’ -A. Ümit.” (TS: 199)

baba:⁴⁹⁰ Sözcüğün geçmişte de sahip olduğu geniş anlam alanının Türkiye Türkçesinde daha da genişlediği anlaşılmaktadır. TS’de 6 ve 8. sırada verilen anlamlar sözcüğün anlamında bir iyileşme olduğunu gösteriyor.

baba: 1. Çatı inşaatında tam merkeze dikilen kalın ağaç.

“... Irkat: **1.** kıymeti: 10; çengel ma’a ökçe, kıymeti: 38, **baba** adet: 6, kıymeti: 36; kireç kıymeti: 5, avrat hamamına hatıl adet: 2, kıymeti: 20” (TaS: 356)

2. Ur, yumru.

“Davut bin Abdullah, vasatü’l- kaame, sarı sakallı, başında sol canibinde **babalu** abd-i memlûkin malinden âzad etti.” (TaS: 356)

3. Sancak ve çadır başlarına geçirilen top.

Hıhr [Fa.]: On mânası var.. 7- çetir ve alem başlarına nasbolunan altın kubbedir ki **baba** tâbir olunur.” (TaS: 356)

“a. **1.** Çocuğu olan erkek, peder. **2.** Çocuğun dünyaya gelmesinde etken olan erkek: ‘Türk babanın ve Türk ananın çocuğu Türk’tür.’ -Anayasa. **3.** Kazılarda çıkarılan toprağın miktarını hesaplayabilmek için yer yer bırakılan toprak dikme. **4.** Çatı mertegi. **5.** Bir ülkeye veya bir topluluğa yararlı olmuş kimse: Atatürk Türk milletinin babasıdır. **6.** mec. Anlayışlı, iyi huylu erkek. **7.** mec. Silah kaçakçılığı, kara para aklama ve uyuşturucu madde ticareti vb. kirlil ve gizli işler yapan çetenin başı. **8.** mec. Koruyucu, babalık duyguları ile dolu kimse. **9.** mec. Ata: ‘Asya’daki babalarımızdan miras kalan millî şiiirimizin manzum şekillerinde...’ -Y. K. Beyatlı. **10.** sf. argo Çok kaliteli, üstün nitelikli. **11.** esk. Tarikatların bazısında tekke büyüğü: Bektaşi babası. **12.** esk. Bu gibi kimselere verilen unvan: Gül Baba. Nur Baba. Baba İlyas. **13.** den. Gemi veya iskelede halatın

⁴⁸⁹ Bk. deyimdeki anlam genişlemesi.

⁴⁹⁰ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

takıldığı yuvarlak başlı iri demir, ağaç veya beton dikme. **14.** mim. Bir merdivende, tırabzanın sahanlıkla birleştiği yerde bulunan dikey öge.” (TS: 219)

bayılmak:⁴⁹¹ TaS ve TS’deki tanım ve tanıkları karşılaştırdığımızda fiil, anlam alanı genişlemiş olarak karşımıza çıkmaktadır. Fiilin kazandığı anlamlardan biri duygu yönüyle iyi bir değer taşımaktadır. Bu yüzden sözcük anlam iyileşmesi yaşamıştır.

bayılmak: Telaşa düşmek, endişe etmek, üzülmek.

“Esirler dahi elimizdedir, kimse kurtarmadı; ne **bayıldın?**” (TaS: 466)

“Şahzade hemyanı bağbanm önünde kodu, bin dinardır, sana bahşıştir. Senden dilek budur ki koyasın bağa girem, bir kuşeden kızın yüzün görem. Bağban: ... bu sevdadan geç, senin dahi benim dahi başımızda hatardır didi. Şahz: ... Ümidim sensin, eğer bu iş bitmezse helak olurum diyip zari kıldı. Bağbanın avratı esirgedi eyitti: Ey er bu sehl iştir bayılma bu işi ben başarayım, maksut bir nazar ise ne kayıttır didi.” (TaS: 467)

“(nsz) **1.** Baygın duruma girmek, uyur gibi olmak, kendinden geçmek, kendini kaybetmek: ‘Anasının bayıldığını gören çocuk avaz avaz ağlamaya başlamıştı.’ -A. Kulin. **2.** (-e) mec. Çok hoşlanmak, çok sevmek: ‘Tüm güzel ve yüce şeylere bayılıırım. Doğuştan duygusalımdır ben.’ -N. Hikmet. **3.** (-den) Sıcak, açlık, susuzluk, yorgunluk vb. etkenlerle dayanma gücünü yitirmek: ‘Uzakta görülen manzaralar insana sıcaktan bunalmış ve bayılmış hissini verir.’ -A. Ş. Hisar. **4.** (-i) argo Vermek, ödemek: ‘Palas pandıras evden fırlayıp bir de üstüne o kadar taksi parası bayıldığına bin pişmandı.’ -E. Şafak.” (TS: 286)

can alıcı⁴⁹²

Sözcüğün temel anlamı geçmişte Azrail iken günümüzde bu anlamının kullanım sıklığı azalmıştır. Anlam genişlemesiyle kazandığı ‘önemli, çarpıcı’ anlamının kullanım sıklığı artarak temel anlamda kullanılmaktadır. Sözcüğe duygu değeri açısından bakıldığında kullanılan anlamların sıklığının değişmesi ve temel anlamla yan anlamın yer değiştirmesi sonucunda iyi anlamın ön plana çıkması sözcükte bir anlam iyileşmesi sürecinin başladığını göstermektedir.

can alıcı: Azrail.

“Bunlar eydür can alıcı almadı

Canımızı vü katına gelmedi” (TaS: 749)

“Can alıcıdan korkup oğlancıkların yazuz öğretme.” (TaS: 749)

“İster iken tabib-i dermanı

Tuş gelür can alıcıya canı” (TaS: 749)

⁴⁹¹ Bk. fiildeki anlam daralması.

⁴⁹² Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“sf. **1. En önemli, çarpıcı:** ‘Şimdi bu incelemeyi özetleyişimizin en can alıcı sebebine geliyoruz.’ -F. R. Atay. **2. Kahredici, kendinden geçirici, aşırı çekici:** ‘Dane dane benleri var yüzünde / Can alıcı bakışları gözünde’ -Halk türküsü. **3. a. din b. Azrail.**” (TS: 440)

çekiş:⁴⁹³ Çek- fiilinden türeyen sözcük geçmişte ‘münazara, mücadele’ anlamında kullanılmaktadır. sözcük bu anlamını bugün için Türkiye Türkçesi ağızlarında devam ettirmektedir. Nitekim TS’de sözcüğün bu anlamı halk ağzı olarak verilmektedir. Sözcük, Türkiye Türkçesinde yeni iki anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir. TaS’ta tespit edilen ve duygu değeri kötü olan anlamın Türkiye Türkçesinde üçüncü sıraya düştüğü görülmektedir. Bu da bize sözcüğün anlam iyileşmesi sürecine girdiğini gösteriyor.

çekiş: Münazaa, mücadele

“Ben kendi zatımı saklamak için vatani ve makamı terkeyledim ve faidesiz **çekişten** kaçmağı kendözüme vacip gördüm.” (TaS: 849)

“Eyitti ki sûhte İshak’la çekişip **çekiş** arasında Eflak bıçağını değdirip...” (TaS: 849)

“a. **1. Çekme işi:** ‘Bir düğümü bir çekişte açmak imkânını temin eden kesik ip ucunu bulunca durdular.’ -P. Safa. **2. Bir motorun çekme gücü:** Benim arabanın çekışı çok iyi. **3. hlk. Ağız kavgası.**” (TS: 513)

eşsiz:⁴⁹⁴ TaS’da tanımlanan ve tanığı verilen sözcük Türkiye Türkçesinde yeni bir anlam kazanmış ve anlam alanı genişlemiştir. Söz konusu yeni anlam duygu yönüyle iyi bir değer taşımaktadır. Sözcüğün böylece anlamı iyileşmiştir.

eşsiz: Bekâr.

“El-ânis [Ar.]: Cüftsüz, **eşsiz** ki asla evlenmemiş kişi.” (TaS: 1561)

“sf. **1. Eşi benzeri olmayan veya eşi benzeri görülmemiş olan:** ‘Senin için, köyden fişkırın eşsiz bir zekâ diyorlar.’ -N. F. Kısakürek. **2. Eş bulamamış, eşinden ayrılmış veya yanında eşi olmayan.**” (TS: 826)

fıstık:⁴⁹⁵ Aslında kuruyemiş adı olan sözcüğün aktarma yoluyla insan için kullanılması ve sıfat olarak genelleşmesi sözcüğün anlam alanının genişlediğini göstermektedir. Kazanılan yeni anlamları duygu değeri açısından değerlendirdiğimizde anlamda bir iyileşme olduğu anlaşılıyor.

fıstık, (fustuk): Fıstık.

“Kuru na’nayı **fustukun** taş kabıyla döğeler su ile içireler.” (TaS: 1606)

⁴⁹³ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁹⁴ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁹⁵ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

“a. **1.** bit. b. Antep fıstığı, çam fıstığı veya yer fıstığı denilen yemişlerin genel adı. **2.** sf. argo Güzel, gösterişli (kadın): ‘Çok iyi bir akşam yemeği yedi, üstelik yanında da gencecik bir fıstık.’ -M. İzgü. **3.** sf. İyi, hoş.” (TS: 871)

gidi⁴⁹⁶

TS’de verilen birinci anlam ‘azarlama sözü: seni gidi seni’ aslında tam bir azarlama değildir. Çünkü bu söz kalıbını kullanan kişi muhatabının kusurunu hoş görür. Hatta bu söz kalıbı yaramazlık yapan çocuklar için kullanıldığında o yaramazlığın çocuğa kattığı sevecenliği de barındırdığı akla gelmektedir. Bu değerlendirmeler göz önüne alındığında sözcüğün anlam iyileşmesi yaşadığı açıkça görülür. İkinci sırada verilen anlam ise halk söyleyişi yani ağzılara ait bir anlamdır.

gidi: Deyyus, kaltaban.

“Hattâ Bahtek kulları birkaç yumruk tabanca urup, bre gidi ışık ne ararsın bunda Hoca Bahtek gibi vezirin yerinde, derlerdi.” (TaS: 1701)

“ünl. **1.** Azarlama sözü: Seni gidi seni! **2.** sf. hlk. Ahlaksız, pezevenk.” (TS: 945)

ileri:⁴⁹⁷ Erol (2008: 294), sözcüğün EAT’ye kadar anlam alanının genişlediğini ifade etmektedir. Bu genişlemenin Türkiye Türkçesinde devam ettiği TS’de verilen anlamlardan anlaşılıyor. Sözcüğün kazandığı mecazi anlam övücü bir sıfat olarak kullanılmaktadır. sözcük başlangıçta duygusal yönden nötr bir durumdayken söz konusu mecazi anlamla iyi bir değer kazanmıştır.

“**ilerü, (ileri) : 1.** önce, evvel, mukaddem.

“Yine döndü ağladı zari kılı

Gülmüş iken ilerü öndin ulu” (TaS: 2042)

2. Evvelki, eskisi

“**İlerü** gibi ağır yük götürüp irak yola yük iletmez oldum.” (TaS: 2043)

“a. **1.** Herhangi bir şeye göre daha ötede olan yer, geri karşıtı. **2.** Bir şeyin ulaşılacak yönü: Yolun ilerisi düz. **3.** Henüz gelmemiş zaman, gelecek, sonra. **4.** sf. Önde bulunan: İleri karakol. İleri hat. **5.** sf. Doğrusundan daha çok gösteren (saat): Saat beş dakika ileridir. **6.** sf. mec. Benzerlerini geride bırakmış: İleri fikirler. **7.** zf. Öne doğru, ileri doğru: Masayı biraz ileri çekelim. **8.** ünl. “Amaca doğru durmadan yürü” anlamında kullanılan bir seslenme sözü: “Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz’dir. İleri!” -Atatürk. **9.** sp. Temel duruşta ayak uçlarının gösterdiği yön.” (TS: 1172)

⁴⁹⁶ Bk. sözcükteki başka anlama geçiş.

⁴⁹⁷ Bk. sözcükteki anlam daralması ve anlam genişlemesi.

şakraklık: Yansıma bir kökten türeyen isim ilgili her iki sözlükte de ‘gülme durumu’ olarak verilmiştir. Ancak sözcüğün anlamında bir iyileşme mevcuttur. Çünkü TaS’ta verilen tanıkta ‘iki yüzlülük’ anlamında kullanılmış, günümüzde ise ‘neşeli olma durumu’ için kullanılmıştır.

şakraklık: Yüze gülücülük.

“Günücülük, şakraklık, iki yüzlülük, dinücülük, kov kovlamak nefsin çerileridir.”
(TaS: 3646)

“a. Şakrak olma durumu: ‘Genç kızlığın bütün şakraklığı dershaneyi kapladı, her kafadan bir ses çıkıyordu.’ -A. Gündüz.” (TS: 2200)

tekin:⁴⁹⁸ Sözcüğün TaS ile TS’deki anlam ve tanıkları karşılaştırıldığında anlam alanının genişlediği anlaşılıyor. TS’de ikinci sırada verilen anlam iyi bir duygu değeri taşımaktadır.

tekin (I), (dekin, tekün): Bihude, abes, boş.

“Öğümde dedim üşbu yüğit **dekin**

Değil, geldiği Çin şarına değin” (TaS: 3788)

tekin (II): Şehzade, prens.

“Sultan sordu kim: Hersek **tekini** ne kişiydi.” (TaS: 3789)

“sf. **1.** Boş, içinde kimse bulunmayan. **2.** Güvenilir (kişi, yer): ‘Aynı zamanda burası korkulacak ve hiç değilse çekinilecek, tekin olmayan bir yer olmuştu.’ -A. H. Çelebi. **3.** İçinde doğaüstü varlıklar bulunmadığına inanılan (yer): ‘Ninem, akşam saatlerinde hamamlar tekin değildir, insanı çarpar, demişti.’ -Y. K. Karaosmanoğlu. **4.** a. tar. Eski Türklerde bir babanın taşınmaz mallarının mirasçısı olan en küçük oğlu.” (TS: 2304)

uğraş⁴⁹⁹

Sözcüğün TaS ile TS’deki anlamları karşılaştırıldığında anlam alanını genişlettiği anlaşılıyor. Ayrıca kazandığı anlamları duygu değeri açısından değerlendirdiğimizde iyileşme meydana geldiği de görülüyor.

uğraş: Harp, savaş, kavga, cenk, dalaşma.

“Yedi yüz bin erle Hülâgû gelür

Ol gün, ol gece katı uğraş olur” (TaS: 3905)

“a. **1.** Bir insanın yaptığı iş veya meslek, iş gücü, meşguliyet: ‘Bu arada köy yaşamından çeşitli sahneleri, uğraşları canlandıran oyunlar vardır.’ -M. And. **2.** Bir kimsenin kendi isteğiyle seçerek ve zevk alarak yaptığı iş, iş gücü, meşguliyet. **3.**

⁴⁹⁸ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁴⁹⁹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

Bir güçlüğü yenmek için gösterilen sürekli çaba, mücadele: ‘Onlara biraz gayretle anımsatılabilir bu gerçekler ama bu hem zahmetli, hem de süreç içinde kendimizi de onları da kırmayı göze alan bir uğraş gerektirir.’ -R. Mağden.” (TS: 2411)

vergi:⁵⁰⁰ Sözcüğün TaS ile TS’deki anlam ve tanıkları incelendiğinde anlam alanının genişlediği anlaşılıyor. Söz konusu mecazi anlam iyi bir duygu değeri taşımaktadır.

virgü, (vergi): Atıyye, ihsan, bahşiş.

“Rıfd [Ar.]: Bahşiş ve atâ manasına ki **vergi** tabir olunur.” (TaS: 4174)

“a. **1.** Kamu hizmetlerine harcanmak için hükûmetin, yerel yönetimlerin yasalara göre doğrudan doğruya veya bazı malların fiyatlarının üstüne koyarak dolaylı yoldan herkesten topladığı para: ‘Önce vergiyi kolay tahsil etmenin vesilesini hazırlasınlar.’ -B. Felek. **2.** mec. Bir kimsenin doğuştan sahip olduğu iyi nitelik.” (TS: 2479)

yavuz⁵⁰¹

TS’deki ikinci anlamı değerlendirdiğimizde ise sözcük anlamını genişletmiş olarak karşımıza çıkar. Kazanılan yeni anlamı duygu değeri açısından değerlendirdiğimizde anlamın iyileştiği anlaşılıyor.

yavuz, (yavız): 1. Fena, kötü.

“Gök perdeleri açılır iyi yavuzdan seçilir

Ol dem kancaru kaçılır baş kurtarası er gerek” (TaS: 4418)

2. Sert, kızgın, keskin, güçlü, çetin, yaman, şiddetli.

“Etiler bu sert bitidir bilmezüz

Hattı yavuz manisin anlamazuz” (TaS: 4421)

3. Fenalık.

“Etiler and içeriz biz kamumuz

Saklayavuz gelmeye ana yavuz” (TaS: 4423)

“sf. **1.** Güçlü, çetin. **2.** İyi, gürbüz, güzel. **3.** esk. Kötü, fena.” (TS: 2553)

⁵⁰⁰ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi.

⁵⁰¹ Bk. sözcükteki anlam genişlemesi ve anlam daralması.

1.2.2.1. Anlam İyileşmesine Uğramış Sözcükler

<i>adamcıl</i> insandan ürkmeyen, insana alışmış olan, insana sokulan, sıcakkanlı, munis
<i>ağa</i> cömert, eli açık
<i>alplık</i> alp olma durumu
<i>analık</i> anne yerini tutan veya anne kadar yakınlık gösteren kadın; anaca davranış
<i>ayakta kalmak</i> yıkılmamak, çökmemek; değerini yitirmemek, önemini korumak
<i>baba</i> anlayışlı, iyi huylu erkek; koruyucu, babalık duyguları ile dolu kimse;
<i>bayılmak</i> çok hoşlanmak, çok sevmek
<i>can alıcı</i> en önemli, çarpıcı
<i>çekiş</i> bir motorun çekme gücü
<i>eşsiz</i> eşi benzeri olmayan veya eşi benzeri

<i>görülmemiş</i> olan
<i>fistik</i> güzel, gösterişli (kadın); iyi, hoş
<i>gidi</i> azarlama sözü: seni gidi seni
<i>ileri</i> benzerlerini geride bırakmış
<i>şakraklık</i> şakrak olma durumu
<i>tekin</i> güvenilir (kişi, yer)
<i>uğraş</i> bir insanın yaptığı iş veya meslek, iş gücü, meşguliyet; bir kimsenin kendi isteğiyle seçerek ve zevk alarak yaptığı iş, iş gücü, meşguliyet
<i>vergi</i> bir kimsenin doğuştan sahip olduğu iyi nitelik
<i>yavuz</i> iyi, gürbüz, güzel

2. İncelenen Sözcüklerin Tarama Sözlüğü ve Türkçe Sözlük'teki Anlam Sayıları Tablosu

aba	2	2
abuk	1	1
acı	1	7
açık	1	16
açıklık	1	7
açkı	2	4
adaklı	1	2
adamak	1	5
adamcıl	1	1
adamlık	1	2
adımlamak	1	2
adsız	3	3
ağa	3	7
ağaç	3	3
ağaçlanmak	1	1
ağıl	1	2
ağır	3	17
ağırlanmak	2	1
ağırlık	6	18
ağırlıklı	1	3
ağızlık	3	10
ağnamak	2	1
ağzı bozuk	1	1
akılsız	1	1
aksak	1	4
aksamak	1	2
akşamlamak	1	3
aktarmak	2	13
ala	2	4

alan	1	8
alçak	1	4
algın	1	2
alıcı	1	5
alım	1	3
alımlı	1	1
alışık	1	1
alışmak	2	6
alkış	1	1
alplık	2	1
amaç	1	4
ana	1	8
analık	1	4
anırmak	1	1
anmak	3	3
apalak	1	1
aparmak	1	2
apışık	1	3
ara	6	7
aralamak	3	3
aramak	1	7
argın	2	3
arılık	4	2
arka	1	9
arka vermek	1	2
arpalık	2	6
astar	1	3
aşevi	1	4
atışmak	1	3

avunmak	1	3
aya	2	3
ayak basmak	1	4
ayaklanmak	2	5
ayakta kalmak	1	3
ayaz	1	2
aydın	3	3
ayıp etmek	1	1
aylak	2	1
aylakçı	1	1
azdırmak	1	4
azgın		
baba	3	14
baca	1	3
bağ	1	7
bağlanmak	3	6
bağlı	2	7
bakıcı	1	6
bakım	2	3
balçık	1	3
baldır	1	2
bardak	1	4
basamak	2	5
basılmak	2	2
basınç	1	1
baskı	1	8
baskın	2	6
baş etmek	1	2
baş koymak	2	1
baş gelmek	2	1
başarmak	2	1
başlamak	1	5
başlık	2	9
baştan çıkmaq	1	1
batak	2	4
batmak	1	12
bayılmak	1	4
baymak	1	3
beklemek	2	7
bel	2	7
bel bağlamak	1	1
belek	1	2
beniz	2	2
berklik	2	2
bey	4	9
beylik	2	8
biçmek	1	6
bilezik	1	5
biliş	2	2
binit	1	1
boşanmak	1	7
boşlamak	2	2

boşluk	1	6
boyun	2	3
bölge	1	2
bölme	1	7
bölük	2	5
budak	2	2
bukağı	1	2
bulaşmak	5	5
buluntu	1	3
bumbar	1	3
burgaç	2	1
burkmak	1	3
burma	2	9
burulmak	1	3
buyurmak	2	5
bükmek	2	5
bükük	1	1
bükün	2	1
bürümek	1	2
bütün	1	5
büzmek	1	3
camız	1	1
can alıcı	1	3
can kurtaran	1	2
cırlayık	1	2
cimri	2	1
curcuna	1	2
cüce	1	2
cücük	1	5
çaba	1	2
çadır	2	2
çakıl	1	1
çakışmak	1	4
çakıştırmak	1	3
çalım	1	6
çalış	1	1
çalışmak	1	6
çalmak	8	12
çamur	1	3
çaparız	2	7
çapkın	2	4
çarpmak	1	8
çatal	2	9
çatlatmak	1	4
çatma	2	7
çatmak	3	9
çeki	1	4
çekiç	1	2
çekilmek	1	12
çekim	1	4
çekinmek	1	2
çekirdek	1	7
çekiş	1	3
çekişmek	1	5
çekmek	5	43

çelebi	2	3
çember	1	7
çene	1	5
çepel	3	4
çeribaşı	1	2
çetin	1	1
çevirme	1	6
çevirmek	1	15
çevre	2	8
çıkışmak	1	2
çırpı	1	3
çırpmak	1	6
çita	1	1
çıyan	1	2
çiğ	1	4
çiğnemek	1	4
çil	2	5
çilemek	1	3
çoklu	1	1
çokluk	4	4
çomar	1	2
çopur	1	1
çorak	1	5
çökek	4	2
çökelek	1	2
çörek	1	2
çözmek	1	7
dağıtmak	1	11
dal	1	8
dalamak	1	2
dalaşmak	1	2
dalga	1	11
dalgıç	1	2
dam	1	4
damar	1	6
damga	1	4
damızlık	1	2
danaburnu	1	2
danışman	1	1
daralmak	1	6
davar	3	2
davlumbaz	1	2
dayak	1	3
dayı	1	6
dazlak	2	1
değınmek	1	1
değişik	1	5
demirlemek	1	3
denemek	1	2
depreşmek	1	1
deste	1	5
deşmek	1	2
devetabanı	2	1
deyiş	1	5
dışlamak	1	1

diken	3	2
dikilmek	1	6
dikme	2	7
dil	4	12
dilcik	2	3
dilek	1	1
dilemek	1	3
dinç	1	2
dinçlik	1	1
dinmek	1	3
dip	1	5
direnmek	1	1
dirilmek	3	5
dirlik	2	3
diş bilemek	1	1
diş göstermek	1	1
dişemek	1	1
dizlik	1	4
dokumak	2	3
dokunmak	1	9
dolama	2	5
dolamaç	1	1
dolandırmak	1	3
dolanmak	1	4
dolaşım	1	3
dolaşmak	1	11
dolmuş	1	2
domalmak	1	1
domaltmak	1	1
domuz	1	2
donanma	1	3
donatmak	3	5
doruk	2	3
dökmek	2	18
dökülmek	1	11
döküntü	1	9
dölek	7	2
dönek	1	1
dönmek	4	14
döşek	2	3
döşenmek	3	3
dövmek	3	9
duman	1	4
duru	2	3
durulmak	1	3
duvak	1	3
düçük	1	3
düğme	2	3
düğmelenmek	1	1
dün	1	4
düş	1	3
düşük	1	6
düşürmek	1	8
düz	4	9

düzeltemek	1	3
düzen	6	11
düzgün	3	6
düzmek	7	5
ece	1	2
eğer	1	1
eğirtmek	1	1
eğlenmek	1	4
eğmek	1	2
eğri	2	6
eğrilik	1	1
eğrilmek	1	1
ek-	3	7
ekmek	1	3
el almak	3	3
el koymak	1	5
el vermek	2	4
ele gelmek	2	2
elleşmek	2	8
emeklemek	1	2
enik	1	2
erişmek	2	4
erkek	1	7
ertelemek	1	1
eselik	3	1
esirgemek	2	2
esnek	1	3
esnemek	1	3
eşek	1	2
eşik	1	6
eşmek	1	2
eşsiz	1	2
etek	1	7
evre	1	1
evren	1	4
ezgi	1	5
ezgin	1	4
findık	1	3
fıstık	1	3
gavur	1	4
gebertmek	1	1
geçerlik	2	2
geçinmek	3	5
geçirmek	3	17
geçişmek	1	1
geçıştirmek	1	2
geçkin	2	3
gedik	2	7
geğrek	2	1
gerçek	3	10
gerinmek	1	1
gevşek	1	3
geyik	1	2
gez	2	2
gezeğen	1	1

gıcık	1	3
gider	1	3
gidi	1	1
girinti	1	1
girişmek	1	6
giyim	3	3
giymek	3	2
gocunmak	1	2
göç	3	4
göçmek	2	5
göçürmek	1	4
göğüs germek	1	1
gölet	1	2
gömlek	1	9
gönder	2	3
gönüllü	4	3
görünüş	1	5
götürmek	5	11
götürü	1	2
gövde	1	6
göz bağı	1	2
gözenek	1	6
gözetici	1	3
gurbet	1	1
güç	2	13
güçük	1	3
gülle	1	2
gün	3	11
güvenç	2	1
güvenmek	3	1
haklamak	1	3
haklı	1	2
ham	1	5
havuç	1	1
hayranlık	1	2
hayta	1	2
helvalık	1	1
höçük	1	1
ırgalamak	2	2
ısmarlamak	2	5
ışık	4	6
ibik	1	4
ifildemek	1	1
ikilemek	1	3
ikiz	1	3
ileri	2	9
iletmek	1	2
ilgi	1	4
ilinti	1	4
inanmak	1	6
ince	1	10
indirmek	2	7
iri	1	1
irilik	2	1

irkilmek	2	4
irkinti	1	3
irkmek	1	3
iskemle	1	2
istemek	3	5
işbaşı	1	1
işletmek	4	4
izlemek	1	9
kaba	1	6
kabakulak	1	1
kabarcık	1	4
kabarmak	1	12
kaçak	1	7
kaçamak	1	5
kaçık	1	4
kaçmak	1	17
kak	2	2
kalkışmak	1	2
kamçı	1	3
kanlı	1	7
kapak	2	5
kapaklanma k	1	2
kapama	1	4
kaplamak	1	10
kapmak	1	6
kara düzen	1	2
karaciğer	1	1
karakol	1	2
karaltı	2	3
karamak	3	3
kararmak	1	5
kargı	1	3
kaş	4	5
katar	2	3
katı	3	5
katılık	2	2
katılmak	1	4
kavga	1	3
kavuk	2	3
kavuşmak	1	6
kaydırmak	1	1
kayıрма	1	1
kayırmak	4	3
kayıt	1	7
kayıtlı	1	2
kaymak	3	8
kaypak	1	2
kaytarmak	1	2
kazık	1	8
kazımak	3	7
kazmak	1	3
kelebek	1	5
kelek	1	5
keleş	2	5

sözcük	tas	ts
kemik	1	2
kepez	1	4
kerevet	1	1
kerte	1	2
kesek	2	3
kesilmek	1	17
kesim	4	9
kesimci	1	1
kesinti	1	3
kesişmek	1	4
keskin	1	8
kesme	3	10
kesmek	3	26
kesmik	4	3
keşişlik	1	1
kılavuz	1	9
kılık	1	2
kılınmak	2	1
kınamak	3	1
kırdırmak	1	1
kırgın	1	3
kırık	1	12
kırılmak	1	9
kırışmak	1	5
kırmak	1	14
kısıık	2	4
kısmak	1	8
kıstırma	1	3
kıvılcım	1	4
kıvrak	2	6
kıyak	3	4
kıyık	2	2
kıyılmak	1	2
kızartmak	1	2
kızdırmak	1	3
kızgınlık	1	3
kızıl	2	6
kızmak	2	4
kira	2	3
kiracı	1	1
kişilik	2	6
koçak	1	2
koklatmak	1	2
kolaylamak	4	1
kolçak	1	6
kolluk	1	3
konak	3	5
konaklamak	1	1
kondurmak	1	4
konmak	1	4
konuk	1	2
konuşmak	1	14
kopmak	3	8
korkuluk	1	4

korucu	1	2
koşmak	2	4
kotarmak	2	4
koyulmak	3	3
koz	1	4
köken	1	5
körelmek	1	6
körlük	1	5
köse	1	1
kösnük	1	1
kulak	1	8
kulluk	2	3
kum	1	3
kurmak	2	15
kursak	3	4
kurulmak	1	3
kurultay	1	3
kuşak	1	10
kuşanmak	2	2
kuyruk	1	8
kuzulamak	1	2
külâh	1	4
künde	2	3
mama	1	1
mancınık	2	2
mazak	1	1
menlik	1	2
merhem	1	2
meşe	1	2
muştuluk	2	1
nacak	2	1
nesne	2	3
obruk	1	3
ocak	2	11
ocaklı	1	2
odun	1	2
ok	1	4
okşamak	2	5
okunmak	3	4
okutmak	1	4
omurga	1	3
onarmak	2	3
oran	2	4
oranlamak	1	4
oransız	2	1
orta	1	15
ortaç	1	1
ortalamak	1	2
ortanca	1	2
oruç	1	2
ot	2	5
otlamak	2	3
otlanmak	1	2
oturak	4	8
oturaklı	1	5

oturmak	1	13
ovmak	1	2
oy vermek	2	1
oynamak	2	18
oyuk	2	1
oyum	2	1
oyuncu	1	5
ozan	2	1
öç	2	1
ödül	1	2
öğrenmek	1	4
öğretmek	1	3
öğürmek	1	2
ölçermek	2	1
ölçü	1	9
ölçüm	3	3
ölmek	1	4
ölümcül	1	2
ölümlü	1	2
ömür	1	2
ön	2	8
önermek	1	2
örtülme	1	1
ötelemek	1	2
ötmek	2	6
ötürmek	2	1
pabuç	1	4
pamuk	1	5
paralanmak	1	3
partal	1	2
pekiştirmek	1	3
peklik	1	3
petek	1	6
piliç	1	2
pişirmek	3	5
püskürmek	1	3
raks	1	2
resim	1	6
sağılmak	1	3
sağımlik	1	1
sağlamak	1	3
sağlıksız	1	2
sak	2	2
sakal	1	3
sakar	2	2
saklamak	1	7
saklanmak	2	3
saksı	1	2
saldırmak	1	5
salgın	1	5
salınmak	6	2
salma	1	8
salt	1	3
sanı	2	1
sanmak	3	3

sapıtmak	1	4
sapma	1	4
sargı	1	3
sarık	1	2
sarılmak	1	6
sarkmak	2	3
sarma	1	6
sarmaşık	1	1
sası	2	3
sataşmak		
satı	3	2
satmak	2	5
sav	3	4
savaş	1	3
savcı	1	1
sayışmak	1	2
saymak	2	12
seçme	1	2
sefer	1	3
seğirdim	3	4
seğirmek	2	1
seki	1	4
sepetlik	1	3
sergen	1	2
serpmek	2	3
sersem	1	2
sevici	1	1
sıcak	3	6
sıkıntı	1	5
sıkma	1	6
sınır	1	6
sıpa	1	2
sırtkan	1	1
sıyırma	1	8
sızı	1	2
sızıntı	2	2
siğil	1	1
sindirmek	1	3
sinek	1	2
sinirlemek	1	3
sis	2	1
sivri	1	4
soğuk	1	7
soğulmak	2	2
solak	1	2
soluğan	1	3
soygun	2	2
soyunmak	1	3
sömürmek	1	5
sönük	1	3
söz almak	1	3
sözlü	1	2
su yolu	1	3
sulak	1	2
sulanmak	1	7

sulu	2	4
suluk	2	7
sunmak	3	3
susak	1	3
sümsük	1	1
sürgü	2	5
sürtük	1	3
sürtünmek	1	3
sürülmek	1	2
süsmek		
sütlü	1	4
süzek	2	2
şakıma	2	3
şakrak	1	2
şasırmak	1	3
şen	1	3
şenlik	2	4
şerbetlik	1	1
şimşek	1	2
şişkinlik	1	4
şöhret	1	2
şölen	1	4
tabaka	1	4
tabanca	1	2
tabla	1	7
tabur	2	2
talaz	1	2
tapmak	3	3
tapu	4	2
tapucu	1	1
taramak	1	10
tartılmak	1	2
tartmak	3	5
tasa	1	2
taslak	2	2
taslamak	1	3
tasma	1	2
tava	1	7
tavlamak	1	4
tavuk	1	1
taze	1	5
tekin	2	4
temel	1	4
tepecik	1	2
tepinmek	1	4
tepmek	1	6
tercüman	1	2
tere	1	1
terleme	1	2
terlik	1	2
tertip	1	7
tımar	1	3
tınmak	1	2
tınmak	1	2
tırmanmak	1	5

tırnak	1	8
tırtıl	1	6
titremek	1	6
tohum	1	4
tokuşmak	1	2
tomruk	2	4
top	3	8
toplamak	1	11
topuk	1	3
tor	1	4
tosun	1	2
tozluk	1	1
tozutmak	1	4
turfanda	1	2
turşu	1	2
tutkun	1	2
tutsak	1	3
tutuk	3	9
tutulmak	7	9
tutunmak	2	4
tutuşmak	1	5
tuzak	1	2
tükenmek	1	3
tümce	1	1
tünemek	1	2
türemek	1	4
tütmek	1	4
tüymek	1	1
uçurma	1	1
uçurum	1	3
ufak	1	5
uğraş	1	3
ulak	3	1
ulus	1	1
uslu	1	3
uşak	2	4
uyandırmak	2	5
uyanık	1	5
uyarıcı	1	1
uyarmak	3	5
uymak	1	6
uyumak	1	4
uyur	1	2
uyuşuk	1	2
uyutmak	1	4
uzamak	1	2
uzanmak	1	7
uzatmak	1	7
uzluk	4	1
ülger	1	3
üstün	1	2
üşenmek	3	1
üzmek	2	2
üzülmek	4	2
veresiye	1	2

vergi	1	2
verim	2	3
vurgun	1	5
vuruş	1	4
yağış	1	4
yağmur	1	3
yaka	1	8
yakılmak	4	1
yakın	1	7
yakışmak	1	2
yakıştırmak	1	4
yakmak	1	16
yalama	1	4
yalçın	1	2
yamamak	1	3
yanaşma	1	2
yanaşmak	2	4
yangın	1	4
yanıt	1	2
yankı	1	2
yapı	2	8
yapıcı	1	4
yapınmak	4	2
yapışmak	1	7
yapıştırmak	1	5
yapmak	1	20
arak	3	2
yaramaz	1	3
aranmak	1	2
yarar	4	3
yargı	3	2
yarı	1	4
yarış	1	2
yarlıgamak	1	1
yarmak	3	5
yasak	4	2
yasakçı	1	3
yasama	1	2
yasamak	3	2
yastık	1	4
yatak	1	13
yataklı	1	3
yatık	1	4
yatmak	2	17
yavaşlık	1	1
yavru	1	4
yavuz	3	3
yaya	1	3
yaygara	1	2
yaylamak	3	1
yaymak	2	7
yazıcı	1	5
yazık	1	3
yazılmak	1	3
yedek	1	4

yedmek	1	2
yeğni	3	2
yekinmek	1	2
yelek	3	3
yellemek	1	1
yellenmek	1	2
yelpaze	1	3
yenmek	1	3
yerli	1	6
yetişmek	1	13
yığılmak	1	3
yığınak	1	3
yığmak	2	3
yıklmak	1	6
yıkmaq	1	7
yılan	1	2
yıldırım	1	2
yıldız	1	7
yılđın	1	3
yıpratmak	1	2
yırtmak	1	7
yiv	1	5
yoğrulmak	3	4
yoksul	1	2
yoldaş	1	3
yollamak	2	1

yolsuz	1	5
yolunmak	3	2
yordam	1	5
yoğ	4	5
yönelmek	1	3
yönsüz	2	2
yudum	1	1
yummaq	2	1
yumru	2	5
yumulmak	3	4
yumurcak	1	1
yumurta	1	5
yumuşak	2	10
yutmak	1	7
yuvalanmak	1	3
yüklü	1	8
yüksünmek	2	1
yün	1	2
yüz	1	1
göstermek		
yüzlemek	2	3
yüzlü	1	2
zevzek	1	2
zıbın	2	2
zincir	1	5

SONUÇ

Dillerin düzeni, toplumun yaşama düzeniyle paralellik gösterir. Bu yüzden dil, insanların hayat karşısındaki davranış tarzlarına göre biçimlenmiş olarak karşımıza çıkar ve bu durum, dili kültürün ayrılmaz bir parçası durumuna getirir. Bir ulusun yaşayış biçimi, inançları, gelenekleri, dünya görüşü, çeşitli nitelikleri ve hatta tarih boyunca bu toplumda meydana gelen çeşitli olaylar üzerinde hiçbir bilgimiz olmasa, yalnızca dilbilim incelemeleriyle, bu dilin söz varlığının, söz hazinesinin derinliğine inerek bütün bu konularda çok değerli bilgiler ve güvenilir ipuçları edinebiliriz; dili konuşan toplumun o süre içinde hangi kültür hareketlerine sahne olduğunu, hangi dış etkiler altında kaldığını saptayabiliriz.

Uygarlığın güçlü taşıyıcısı, yeni atılımların ve buluşların ifade aracı olarak dilin önemini yeterince kavrayamayan ve dilini değerlendiremeyen bir toplum, uygarlıkta ve toplumlararası uygarlık yarışında geri plana düşmeyi peşinen kabullenmiştir. Çünkü yeni nesiller hayata kendilerinden öncekilerin uygarlık seviyesinden başlarlar. Bu bakımdan dil kuşaklar arası ilişkilerin devamlılığını sağlayan bir araçtır.

Dili kullananların varlıkla ilişkisinin güçlenmesi, bilgisinin artması sözcüklerin anlam alanlarının bölünmesine; varlıkla ilişkinin zayıflaması ve bilginin azalması anlam alanlarının birleşmesine, anlam alanlarının komşu alanları da içine almasına neden olmaktadır.

Sözcüğün sözlük anlamı, anlam alanını her zaman tam olarak yansıtmaz. Bu yüzden sözcüğün kullanım alanı içinde incelenmesi gerekir. Söz konusu olan iki farklı devre ait sözlükler olunca sözcüğün geçtiği metin ve bağlam dikkate alınmalıdır. Bu yöntem açısından bir zorunluluktur.

Sözcüklerin canlı-cansız, insan-hayvan-bitki, dişi-eril, yetişkin-çocuk-bebek vb. birtakım anlam belirleyicileri vardır. Anlam belirleyicileri sözcüğün diğer sözcüklerle doğru bağdaştırılmasını sağlar ve böylece mantıklı cümleler meydana gelir. İki farklı devre ait cümleleri incelediğimizde bu mantığın değiştiğini, dolayısıyla anlamın da değiştiğini görüyoruz. Bu da anlam değişmelerinin sözcüklerin anlam belirleyici veya ayırıcılarıyla yakından ilgili olduğunu gösteriyor.

Sözcükler insanın duygularıyla iç içe geçmiş; insana ait olan duygu değerleri sözcüklere yansımıştır. Bazı sözcüklerin anlamlarının taşıdığı duygusal değer yaygınlık kazanmış, toplum o psikolojik değer üzerinde ittifak etmiştir. Bunun en büyük göstergesi bu kötü anlamların sözlüklere işlenmesidir. *Anlam iyileşmesi* ve *anlam kötüleşmesi* başlıkları altında incelediğimiz sözcüklerde meydana gelen değişim aslında sözcüğün insanda uyandırdığı duygu değerinde meydana gelen bir değişimdir. Bu yüzden duygu değeri ya da sözcüklerin psikolojik değeri anlam değişimleriyle yakından ilgilidir.

Anlam değişimi ferdi dilinde başlar, toplumun dilinde yaygınlık kazanır. Bu yüzden dili malzeme olarak kullanan usta şair ve yazarlar anlam değişiminde öncü bir rol üstlenmektedir.

Anlam değişimlerinde etkili olan ve onların tespit edilmesinde dikkate alınması gereken bazı anlam olayları ve ilişkiler vardır. Bunlar benzetme, aktarma (ad aktarması, deyim aktarması), bağlam, çok anlamlılık, eş seslilik, eş anlamlılık, zıt anlamlılık'dır. Sözcüklerdeki anlam değişikliğini tespit ederken bunların göz önünde bulundurulması pek çok yanılgıyı önler ve anlam bulanıklığı olarak niteleyebileceğimiz pek çok durumu ortadan kaldırır.

Dildeki değişimin temelinde iletişimsel gereksinimler yatar. Anlam değişimlerinin temelinde de yatan pek çok neden vardır. Bunlar dil içi ve dil dışı nedenler olmak üzere iki grupta incelenebilir. Dil içi nedenleri, yani yan anlamların gelişmesinde etkili olan ilişkiler/yöntemleri anlam değişimlerinde birer tali neden olarak görmek gerekir. Bu ilişkiler nedenden daha ziyade süreçle ilgilidir. Bunlar aktarmaların ön sürecini oluşturan *benzetme*, kişinin iç âleminin derinliğini, sezginin sınırlarını, hayal gücünün genişliğini yansıtan *aktarmalar*, *bağlam*, *çok anlamlılık*, *eş seslilik*, *eş anlamlılık*, *zıt anlamlılık* gibi unsurlardır. Dil dışı nedenler yani asıl nedenler ruhsal, sosyal, kültürel, teknolojik gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkar. Bunlar *düşüncenin değişmesi*, *sözcük kullanım sahasının değişmesi*, *toplumun iletişim ve üretim yönteminin değişmesi*, *nesnelerin işlevlerinin değişmesi*, *yeni öğrenilen nesne ya da durumların adlandırılması* gibi değişimin temelinde yatan hususlardır. Anlam değişimlerinde iki dillilik ya da yabancı dilden çevirilerin etkisi de yadsınamaz.

Sözcükler ait oldukları dilin gramer kurallarına uymak zorundadır; ancak bu zorunluluk sözcüğün semantik tabiatına ve özgürlüğüne dokunmamaktadır. Bu nedenle bazen anlam değişimi çok basit bir nedenle, rastlantısal bir surette meydana gelebilmektedir.

Anlamı değişen sözcükler eski anlamlarının varlığını bir süre lehçe ve ağızlarda devam ettirmektedir.

Anlam değişimleri genel olarak uzun bir süre içinde meydana gelir. Sadece bazen toplumu derinden etkileyecek olayların vuku bulması durumunda değişiklik kısa zamanda gerçekleşebilir.

Karşılaştırmalarımız sonucunda ortaya dikkat çekici bir husus çıkmaktadır: Sözcüklerde, anlam değişimlerinden en fazla anlam genişlemesinin olmasıdır. Bu durum, son yüzyılda teknolojinin gelişmesi, yaşanan tarihî ve toplumsal olayların çokluğu; bu unsurların etkisiyle bilgilenmenin çok hızlı artmasıyla ilgilidir. Yeni bilgilere ad bulmada büyük oranda dilin mevcut sözcük kadrosu kullanılmış, bu da var olan sözcüklerin anlam alanlarının genişlemesine neden olmuştur.

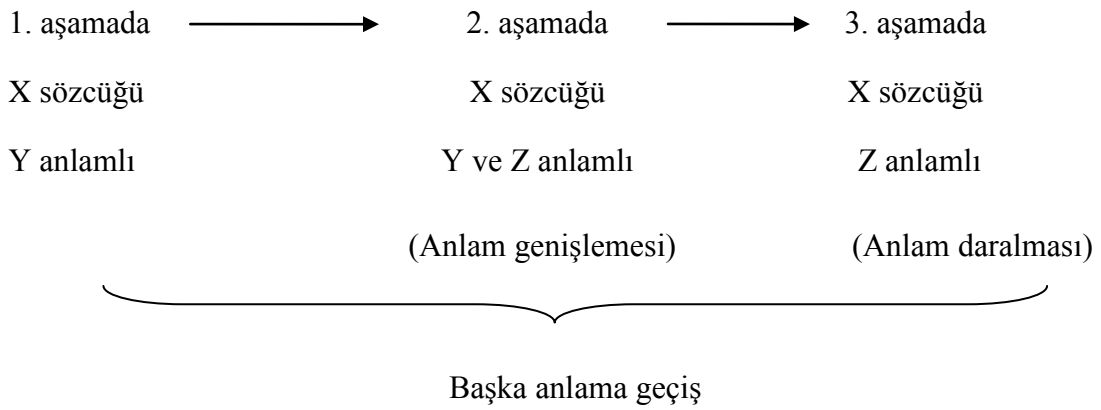
Sözcükler, anlam sayısı ve kapsamı açısından ele alındığında *başka anlama geçiş, anlam daralması, anlam genişlemesi*; duygu değeri açısından ele alındığında *anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi* şeklinde tasnif edilebilir.

Özellikle bazı fiillerin Türkçe Sözlük'te 40 kadar anlamı tespit edilmiştir. Bu da bize fiillerde, isim ve isim soylu sözcüklere göre anlam genişlemesinin çok daha fazla olduğunu gösteriyor.

Geçmişte sıfat olarak kullanılan bir sözcük isim olarak kullanıldıkça anlamında bir daralma; isim olarak kullanılan bir sözcük sıfat olarak kullanıldıkça anlamında bir genişleme meydana gelmektedir. Camız: haşarı, sert başlı (hayvan) > camız: manda; tosun... vb.

Sözcüklerin kök ve gövdelerindeki anlam değişikliği zaman zaman benzerlik gösterse de kökte meydana gelen değişim gövdede meydana gelen değişimle çoğu zaman birebir aynı değildir.

Bir sözcüğün hem *anlam genişlemesi* hem de *anlam daralması* yaşaması bazen *başka anlama geçişin* ön safhası gibi değerlendirilebilir. Yani *başka anlama geçiş*, *anlam daralması* ve *anlam genişlemesi* türleri arasında bir ilişkiyi ortaya koymak gerekirse şöyle bir şema karşımıza çıkmaktadır:

Türkçe Sözlük'te bazı anlamların *eskimiş* olarak nitelendirilmesi onun sadece günümüzün değil aynı zamanda Türkçenin tarihî devirlerini de dikkate aldığını gösteriyor. Bu da sözlük hazırlamada metodolojik bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sözcüklerde tespit edilen anlam değişmelerinin sayıları:

Anl. Gen.	Anl. Dar.	Baş. Anl. Geç.	Anl. Köt.	Anl. İyi.	Toplam
604	322	120	76	18	1140

Mecazlaşma	Terimleşme	Argo	Tabu	Eksiltme	Komşuluk
368	204	47	77	58	56

Türkçedeki anlam değişmelerinin tam olarak belirlenmesi tarihî süreçte Türk diliyle yazılmış eserlerin taranarak söz varlığının ortaya konması gerekir. Ancak böyle külfetli bir iş ekip çalışmasıyla mümkün olabilir. Bu gerçekleştiğinde Türk toplumunun sosyal, kültürel, ekonomik, teknolojik vb. gelişim süreci de ideal düzeyde ortaya çıkacaktır.

KAYNAKLAR

Abid, Sehibe (2006), *Türkiye Türkçesi İle Azerbaycan Türkçesinde Fiillerin Anlam Açısından Çeşitlenmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Ahanov, Kaken (2008), *Dil Biliminin Esasları* (Çev: Murat Ceritoğlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ahmet Cevdet Paşa (2000), *Belagat-ı Osmaniyye* (Haz. Turgut Karabey, Mehmet Atalay), Akçağ Yayıncılık, Ankara.

Akalın, Mehmet (1983), *Modern Lengüistiğe Giriş - İletişim ve Dil Lengüistik Yapılıklılık*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 22, İzmir.

Akar, Ali (2010), *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Neşriyat: 597, İstanbul.

Akçataş, Ahmet (2002), “Türkçede Sözcüklere Anlam Yükleme Seviyeleri Üzerine Bir İnceleme”, *Türk Dili*, Sayı: 610, s. 809-813.

Aksan, Doğan (2003), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim I.II.III.*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 439, Ankara.

Aksan, Doğan (2004), *Türkçenin Sözcükleri*, Engin Yayınevi, Ankara.

Aksan, Doğan (2006), *Anadilimizin Söz Denizinde*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Aksan, Doğan (2009), *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yayınevi, Ankara.

Aksan, Doğan (1961), “Anlam Alışverişi Olayları ve Türkçe”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1961*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 206-273.

Aksan, Doğan (1965), “Türk Anlam Bilimine Giriş – Anlam Değişmeleri I”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1965*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 167-184.

Aksan, Doğan (1971), “Kavram Alanı – sözcük Ailesi İlişkileri Ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1971*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 253-262.

Aksan, Doğan (1989), “Lengüistik Verilere Göre Türk Yazı Dilinin Yaşı Konusunda Değerlendirmeler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1989*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 323-329.

Aksarı, Mustafa (2006), *Dilara Akıncı'nın Betonlar Çiçek Açsa, Çitlembik Kız, Lise Günleri Hikaye Kitaplarının Sözcük Anlam Bilimi Açısından İncelenmesi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.

Altun, Mustafa (2004), “Eski Metinlerde Bir Semantik İnceleme Örneği: Hikmetnâme”, *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 7.

Arıklı, N. ve Tunçdoğan, T. (1969), *Semantik Akımları*, Yeni İnsan Yayını, İstanbul.

Arslan Erol, Hülya (2008) *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Atmaca, Emine ve Adzhumerova, Reshide (2010), “Kapı ve Eşik Sözcükleri Üzerine”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi II*, s. 23-45.

Aydemir, Yasemin (2006), *Sözlüksel Görünüm Ve Türkçe Eylemlerin Anlambilimsel Sınıflandırması: Sözlükçe-Sözdizim Etkileşimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Aydın, Ayşe (2011), “Ebri Hâce İbn-İ Âdil'in Kitâb-I Usûlü'l-Melâhame Adlı Eserinde Anlam Değişmesine Uğramış Bazı Sözcükler Üzerine”, *Turkish Studies*, Sayı: 6/4, s. 373-388.

Aydın, Mehmet (2007), *Dilbilimin El Kitabı*, 3F Yayınevi: 23, İstanbul.

Banguoğlu, Tahsin (2004), *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 528, Ankara.

Baran, Burhan (2011), Celal-Zade Koca Nişancı Mustafa Çelebi: Cevahirü'l-Ahbar fi Hasaili'l-Ahyar; inceleme-metin-dizin, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Diyarbakır.

Berbercan, Mehmet Turgut (2013), “Kutadgu Bilig’de Fiillerin Çok Anlamlı Yapısına Genel Bir Bakış”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt:6 Sayı: 24, s. 83-98.

Bilgegil, M. Kaya (1989), *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belagat)*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

Bilgin, Muhittin (2006), *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*, Anı Yayıncılık, Ankara.

Bloomfield, Leonard (1961), *Language*, USA.

Boeschoten, Hendrik (1998), “İki Dilli Ortamda Kavram Karışması”, *Doğan Aksan Armağanı* (Yayına Haz. Kamile İmer, Leyla Subaşı Uzun), AÜDTCF Yayınları: 366, Ankara, s. 1-4.

Buran, Ahmet (2008), “Sözcük, Kavram Alanı ve sözcük Ailesi Bakımından Türkçede Bayram”, *Makaleler*, Turkish Studies Publication Series-V, Ankara.

Caferoğlu, Ahmet (1968), “Filolojide İnsan Ve Hayvan Soybirliği”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1968*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 1-15.

Caferoğlu, Ahmet (2000), *Türk Dili Tarihi I-II*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

Chomsky, Noam (2001), *Dil ve Zihin* (Çev. Ahmet Kocaman), Ayraç Yayınevi, Ankara.

Ciğa, Özkan (2013), *Süheyl ü Nev-bahâr (Metin-Aktarma, Art Zamanlı Anlam Değişmeleri, Dizin)*, Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.

Clauson, Sir Gerhard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, London.

Condon, John C. (2000), *Sözcüklerin Büyülü Dünyası* (Çev. Murat Çiftkaya), İnsan Yayınları, İstanbul.

Cündioğlu, Düccane (2011), *Sözlü Kültür'den Yazılı Kültür'e Anlam'ın Tarihi*, Kapı Yayınları, İstanbul.

Devellioğlu, Ferit (1996), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.

Doğan, İsmail (2008), *Sosyoloji: Kavramlar ve Sorunlar*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara.

Doğru, Fatih (2012), *Kâmûs-ı Türki'den Türkçe Sözlük'e Anlam Değişmeleri-Eylemler*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

Egro, Genciana Abazi (2009), "Dünyada ve Türkiye'de Anlam ve sözcük Değişmelerine İlişkin Araştırmalar Münasebetiyle" *Turkish Studies*, Sayı: 4/3, s. 842-870.

Eker, Süer (2010), *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları No: 7, Ankara.

Ercilasun, Ahmet B. (2005), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayıncılık / 603, Ankara.

Eren, Hasan (1981), "Türk Dilinin Etymologique Sözlüğüne Katkılar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 481, Ankara, s. 1-15.

Eren Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, Ankara.

Ergönenç Akbaba, Dilek (2007), "Nogay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler", *Bilig Dergisi*, Sayı: 42, s. 151-175.

Ergin, Muharrem (1992), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak / Basım / Yayım / Dağıtım, İstanbul.

Erol, Gülbuğ (2011), “Kitle İletişim Araçlarında Kullanılan Türkçe ve Yozlaşan Bir Değer Olarak Dil Üzerine”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 13/2, Ankara, s. 569-590.

Eyuboğlu, İsmet Zeki (1998), *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Sosyal Yayınlar, İstanbul.

Freud, Sigmund (2008), *Totem ve Tabu* (Çev. Hasan İhsan), Alter Yayıncılık, Ankara.

Gencan, Tahir Nejat (1979), *Dilbilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 418, Ankara.

Guiraud, Pierre (1984), *Anlambilim* (Çev: Berke Vardar), Kuzey Yayıncılık, Ankara.

Gülensoy, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Güneş, Bahadır (2009), *Belagat Ekseninde Retorik/Dil Bilimi Terimleri*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon.

Gürsoy-Naskali, Emine (1997), *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 667, Ankara.

Hatiboğlu, Vecihe (1982), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 276, Ankara.

Hengirmen, Mehmet (2005), *Türkçe Dilbilgisi*, Engin Yayınevi, Ankara.

Hengirmen, Mehmet (1999), *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Engin Yayınevi, Ankara.

İzbul, Yalçın (1980), “Türkçe Geri ve İptidâî Bir Dil Midir?”, *Millî Kültür* Cilt:2 Sayı: 1-12, Sayfa: 37-41.

Kahraman, Tahir (1996), *Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*, DuMat Basımevi, Ankara.

Kaplan, Mehmet (2008), *Kültür ve Dil*, Dergah Yayınları, İstanbul.

Karaağaç, Günay (2012), *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları: 1049, Ankara.

Karaağaç, Günay (2013), *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 1066, Ankara.

Karabulut, Ferhat ve Ospanova, Gulmira (2013), “Örtmece Sözlerin Mantığı: Kazak Türkçesi İle Türkiye Türkçesinde Karşılaştırmalı Model Analizi” *Teke Dergisi*, Sayı: 2/2, s. 122-146.

Karakaya, Şerafettin (2007), *Dil Gelişimi ve Dil Politikası*, Akçağ Yayıncılık, Ankara.

Karasar, Niyazi (2006), *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.

Kearns, Kate (2011), *Semantics*, Palgrave Macmillan, New York.

Kılıç, Veysel (2009), *Anlambilime Giriş Temel Kavramlar*, Papatya Yayıncılık, İstanbul.

Kıran, Zeynel (2002), *Dilbilime Giriş (Dilbilgisinden Dilbilime)*, Seçkin Yayınları, Ankara.

Kocakaplan, İsa (2002), *Açıklamalı Edebi Sanatlar*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul.

Koç, Nurettin (1992), *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

Koçoğlu, Vildan (2006), “An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish (EDPT)’in Söz Dizini”, *Turkish Studies* Sayı 1, s. 111-149.

Korkmaz, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Korkmaz, Zeynep (2010), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Korkmaz, Zeynep vd. (2009), *Türk Dili ve Kompozisyon*, Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa.

Küçük, İlke (2012), *Kâmûs-ı Türkî'den Türkçe Sözlük'e Anlam Değişmeleri-Adlar (A-K)*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

Kültüral, Zühal – Beyreli, Latif (1999), *Şerîfî Şehnâme Çevirisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 717, Ankara.

Leech, Geoffrey (1978), *Semantics*, Penguin Books Ltd, Great Britain.

Lessing, Ferdinand D. (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük 1,2* (çev. Günay Karaağaç), Türk Dil Kurumu Yayınları: 829, Ankara.

Levend, Agah Sırrı (1967), “Toplumun Hizmetinde Dil”, *Türk Dili*, Ankara, Sayı: 189, s. 679-681.

Lyons, John (1983), *Kuramsal Dilbilime Giriş* (Çev. Ahmet Kocaman), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Martinet, Andre (1998), *İşlevsel Genel Dilbilim* (çev. Berke Vardar), Multilingual Yayınları, İstanbul.

Müftüoğlu, Barış (2007), *Bilim Geleneğimizdeki Anlam Bilim Terimleri Üzerine Bir Araştırma*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Nişanyan, Sevan (2010), *Sözlerin Soyağacı*, Alfa Yayıncılık, İstanbul.

Örnekleriyle Türkçe Sözlük (2000), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

Ögel, Bahaeddin (1991), *Türk Kültür Tarihine Giriş I,VII*, Kültür Bakanlığı /638, Ankara.

Özavşar, Resul (2009), *Marzubānnāme Tercümesi Metin,Çeviri, Art Zamanlı Anlam Değişmeleri, Dizin*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.

Özçelik, Sadettin (2005), *Dede Korkut Araştırmalar, Notlar / Dizin / Metin*, Gazi Kitabevi, Ankara.

Özçelik, Sadettin-Erten, Münir (2005), *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*, Diyarbakır.

Özdemir, Orhan (1996), *Dilbilimin Belirginleşme Süreci*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin.

Özkan, Nevzat (2011), “Kutadgu Bilig’den Günümüze Türkçe Sözcüklerde Anlam Olayları” *Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Özşahin, Murat (2011), “Başkurt Türkçesindeki Farsça Alıntılarda Anlam Değişmeleri” *Turkish Studies*, Sayı: 6/1, s. 1675-1695.

Öztürk, Abdullah (2003) “Değişen Toplumsal Ve Kültürel Değerlerin Sözcüklerde Meydana Getirdiği Değişiklikler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Sayı: 9, s. 255-264.

Pak, Zekeriya (2004), “Kur’an’daki Sözcüklerin Türkçe’ye Geçiş Sürecinde Ugradıkları Anlam Değişmeleri”, *KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, s. 91-111.

Pakalın, Mehmet Zeki (1971), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-II-III*, MEB Basımevi, İstanbul.

Palmer, F. Robert (2001), *Semantik Yeni Bir Anlam Projesi* (çev. Ramazan Ertürk), Kitabiyat Yayınları, Ankara.

Parlatır, İsmail (2008), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü – II*, Yargı Yayınevi, Ankara.

Perilioğlu, Ebru (2006), *Türkiye Türkçesi İle Azeri Türkçesindeki Ortak Sözcüklerde Anlam Değişmeleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.

Perrot, Jean (1998), *Dilbilim* (Çev. Emel Ergun), İletişim Yayınları, İstanbul.

Porzig, Walter (2011), *Dil Denen Mucize* (çev. Vural Ülkü), Türk Dil Kurumu Yayınları: 617, Ankara.

Püsküllüoğlu, Ali (2004), *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Arkadaş Yayınevi, Ankara.

Rifat, Mehmet (2013), *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergibilim Kuramlara, 1. Tarihçe ve Eleştirel Düşünceler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Rifat, Mehmet (2008), *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergibilim Kuramlara, Temel Metinler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Rifat, Mehmet, Sema Rifat vd. (2010), *Göstergibilim Dilbilim ve Çeviribilim Terimleri Sözlüğü*, Sel Yayıncılık, İstanbul.

Saraç, M. A. Yekta (2010), *Klasik Edebiyat Bilgisi Belagat*, Gökkuşbu, İstanbul.

Saraçbaşı, M. Ertuğrul (2010), *Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü I-II*, Yapı Kredi Yayınları-3170, İstanbul.

Sarı, Mustafa (2007), *Türkçede Art Zamanlı Değişmeler*, Pegem A Yayıncılık, Ankara.

Saussure, Ferdinand (2001), *Genel Dilbilim Dersleri* (çev. Berke Vardar), Multilingual Yayınları, İstanbul.

Sav, Bahattin (2003), “Anlam Değişmeleri Üzerine Artzamanlı Bir İnceleme”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 1, s. 147-166.

Sezer, Abdulbasit, Erdost Özkan (2011), *Dil ve Anlatım Sanatları*, Pular Basımevi, Ankara.

Smith, Philip (2005), *Kültürel Kuram* (çev. Selime Güzelsarı, İbrahim Gündoğdu), Babil Yayınları, İstanbul.

Şen, Serkan (2004), “Orhon Yazıtlarından Uygur Yazmalarına Anlam Daralmaları”, *TÜBAR-XV*, s. 151-160.

Şen, Serkan (2007), *Orhon, Uygur Ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun.

Şenyapılı, Önder (2003), *Her Sözcüğün Bir Öyküsü Var*, METU Pres, Ankara.

Şimşek, Mehmet Ali (2000), *Arap Dilinde Çok Anlamlılık ve Karine İlişkisi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Konya.

Tarama Sözlüğü (1996), Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

Tietze, Andreas (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati : Cilt 1 A – E*, Simurg Yayınları, İstanbul.

Timurtaş, Faruk Kadri (1999), *Osmanlı Türkçesi Grameri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Toklu, Osman (2007), *Dilbilime Giriş*, Akçağ Yayıncılık, Ankara.

Tosun, Cengiz (2005), “Dil Zenginliği, Yozlaşma ve Türkçe”, *Journal of Language and Linguistic Studies*, Sayı:1, s. 136-154.

Türkçe Sözlük (2005), Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

Uçar, Aygül (2003), *Analysis of Some Semantic Primitives in Turkish with Special Reference to Jackendoff's Conceptual Semantics*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin.

Uçar, Aygül (2009), *Türkçe Eylemlerde Çokanlamlılık: Uygunluk Kuramı Çerçevesinde Bir Çözümleme*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

Uğur, Nizamettin (2001), *Anlambilim*, Doruk Yayıncılık, İstanbul.

Ullmann, Stephen (1959), *The Principles of Semantics*, Oxford Basil Blackwell, Glasgow.

Ullmann, Stephen (1962), *Semantics, An Introduction to The Science of Meaning*, Oxford Basil Blackwell, New York.

Üçok, Necip (1947), Genel Dilbilim (Lengüistik), Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 57, Ankara.

Üstüner, Ahat (2009), “Örtmece Sözcüklerle İlgili Terimler” *Turkish Studies*, Sayı: 4/8, s. 166-176.

Üşenmez, Emek (2008), “Tün Sözü Üzerine”, *Turkish Studies*, Sayı: 3/1, s. 399-404.

Vardar, Berke (2001), *Dilbilimin Temel Kavram Ve İlkeleri*, Multilingual Yayınları, İstanbul.

Vardar, Berke vd. (2002), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yayınları, İstanbul.

Varişoğlu, Becihe, *Necatinin Gazellerinde Anlam Çerçevesi*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep.

Vendryes, J. V. (2001), *Dil ve Düşünce* (çev. Berke Vardar), Multilingual Yayınları, İstanbul.

Wilson, John (2002), *Dil, Anlam ve Doğruluk* (çev. İbrahim Emiroğlu, Abdullatif Tüzer), Ankara Okulu Yayınları, Ankara.

www.tez.2.yok.gov.tr.

Yazım Kılavuzu (2005), Türk Dil Kurumu Yayınları: 859, Ankara.

Yeni Tarama Sözlüğü (1983), Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

Yılmaz, Hasan (2003), *Kur'an sözcük ve İfadelerini Anlamada Kavram Tefsiri ve Semantik Analiz Yöntemi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.

Yılmaz, Mehmed Fatih (2006), *Anlambilimsel Bağlamıyla Divânü Lûgati't-Türk'te Mutfak Kültürü*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

Yurtbaşı, Metin (2012), *Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü*, Excellence Publishing, İstanbul.

İNCELENEN KELİMELER DİZİNİ

aba	(Anl. Gen. 246; Anl. Dar. 115)	argın	(Anl. Gen. 259; Anl. Dar. 119)
abuk	(Anl. Gen. 246)	arılık	(Anl. Dar. 120)
acı	(Anl. Gen. 246)	arka	(Anl. Gen. 259)
açık	(Anl. Gen. 247; Anl. Köt. 492)	arka vermek	(Anl. Gen. 260)
açıklık	(Anl. Gen. 247)	arpalık	(Anl. Gen. 260; Anl. Köt. 495)
açkı	(Anl. Gen. 248)	askı	(Anl. Gen. 260)
adaklı	(Anl. Gen. 248)	astar	(Anl. Gen. 261)
adamak	(Anl. Gen. 248)	aşevi	(Anl. Gen. 261; Anl. Dar. 120)
adamcıl	(Baş. Anl. Geç. 74; Anl. İyi. 527)	atışmak	(Anl. Gen. 261; Baş. Anl. Geç. 77)
adamlık	(Anl. Gen. 248; Baş. Anl. Geç. 74; Anl. Köt. 493)	avunmak	(Anl. Gen. 261)
adımlamak	(Anl. Gen. 249; Baş. Anl. Geç. 75)	aya	(Anl. Gen. 262; Anl. Dar. 120)
adsız	(Anl. Dar. 115)	ayak basmak	(Anl. Gen. 262; Anl. Dar. 121)
ağa	(Anl. Gen. 249; Anl. Dar. 115; Anl. İyi. 527)	ayaklanmak	(Anl. Gen. 263; Anl. Dar. 121)
ağaç	(Anl. Dar. 116)	ayakta	(Anl. Gen. 262; Anl. İyi. 529)
ağaçlanmak	(Baş. Anl. Geç. 75)	kalmak	
ağıl	(Anl. Gen. 249; Anl. Dar.)	ayaz	(Baş. Anl. Geç. 77)
ağır	(Anl. Gen. 250)	aydın	(Anl. Gen. 263)
ağırlanmak	(Anl. Dar. 116)	ayıp etmek	(Baş. Anl. Geç. 78)
ağırlık	(Anl. Gen. 251)	aylak	(Anl. Dar. 121)
ağırlıklı	(Anl. Gen. 252; Anl. Dar. 116)	aylakçı	(Baş. Anl. Geç. 78)
ağızlık	(Anl. Gen. 252)	azdırmak	(Anl. Gen. 263; Anl. Dar. 122; Anl. Köt. 495)
ağnamak	(Anl. Dar. 117)	azılı	(Anl. Köt. 495)
ağzı bozuk	(Baş. Anl. Geç. 75)	baba	(Anl. Gen. 264; Anl. İyi. 529)
akılsız	(Baş. Anl. Geç. 75)	baca	(Anl. Gen. 264; Baş. Anl. Geç. 78)
aksak	(Anl. Gen. 252)	bağ	(Anl. Gen. 265)
aksamak	(Anl. Gen. 253)	bağlanmak	(Anl. Gen. 265)
akşamlamak	(Anl. Gen. 253)	bağlı	(Anl. Gen. 266)
aktarmak	(Anl. Gen. 253; Anl. Dar. 117)	bakıcı	(Anl. Gen. 266)
ala	(Anl. Gen. 254)	bakım	(Anl. Dar. 122)
alan	(Anl. Gen. 254)	balçık	(Anl. Gen. 267; Anl. Köt. 496)
alçak	(Anl. Gen. 254; Anl. Köt. 493)	baldır	(Anl. Dar. 123)
algın	(Anl. Gen. 255; Anl. Köt. 493)	bardak	(Baş. Anl. Geç. 78)
alıcı	(Anl. Gen. 255; Baş. Anl. Geç. 76; Anl. Köt. 493)	basamak	(Anl. Gen. 267)
alım	(Anl. Gen. 255; Anl. Dar. 118)	basılmak	(Baş. Anl. Geç. 79)
alımlı	(Baş. Anl. Geç. 76)	basınç	(Baş. Anl. Geç. 79)
alışık	(Baş. Anl. Geç. 76)	baskı	(Anl. Gen. 268; Anl. Köt. 496)
alışmak	(Anl. Gen. 255; Anl. Dar. 118; Anl. Köt. 494)	baskın	(Anl. Gen. 267; Anl. Dar. 123)
alkış	(Baş. Anl. Geç. 76)	baş etmek	(Baş. Anl. Geç. 80)
alplık	(Anl. Dar. 117; Anl. İyi. 528)	baş koymak	(Anl. Dar. 123)
amaç	(Anl. Gen. 256; Baş. Anl. Geç. 76)	başa gelmek	(Baş. Anl. Geç. 80)
ana	(Anl. Gen. 256)	başarmak	(Anl. Dar. 124)
analık	(Anl. Gen. 256; Anl. İyi. 528)	başlamak	(Anl. Gen. 268; Anl. Dar. 124)
anırmak	(Anl. Dar. 118)	başlık	(Anl. Gen. 269)
anmak	(Anl. Gen. 257; Anl. Dar. 119)	baştan	(Baş. Anl. Geç. 80; Anl. Köt. 496)
apalak	(Baş. Anl. Geç. 77)	çıkmaq	
aparmak	(Anl. Gen. 257; Anl. Köt. 494)	batak	(Anl. Gen. 269)
apışık	(Anl. Gen. 257; Baş. Anl. Geç. 77)	batmak	(Anl. Gen. 270; Anl. Köt. 497)
ara	(Anl. Gen. 258)	bay	(Anl. Dar. 124)
aralamak	(Anl. Gen. 258; Anl. Dar. 119)	bayılmak	(Anl. Gen. 270; Anl. Dar. 125; Anl. İyi. 530)
aramak	(Anl. Gen. 259)	baymak	(Anl. Gen. 270; Anl. Dar. 125)
		beklemek	(Anl. Gen. 271; Anl. Dar. 125)
		bel	(Anl. Gen. 271)

bel bağlamak	(Baş. Anl. Geç. 80)	çatlatmak	(Anl. Gen. 289)
belek	(Anl. Gen. 272; Anl. Dar. 126)	çatma	(Anl. Gen. 289)
beniz	(Anl. Dar. 126)	çatmak	(Anl. Gen. 290; Anl. Köt. 499)
benlik	(Anl. Gen. 272)	çeki	(Anl. Gen. 290)
berklik	(Anl. Dar. 127)	çekiç	(Anl. Gen. 291)
bey	(Anl. Gen. 272; Anl. Dar. 127)	çekilmek	(Anl. Gen. 292)
beylik	(Anl. Gen. 273)	çekim	(Anl. Gen. 292; Anl. Dar. 136)
biçmek	(Anl. Gen. 274)	çekinmek	(Anl. Dar. 136)
bilezik	(Anl. Gen. 274)	çekirdek	(Anl. Gen. 292; Anl. Dar. 136)
bilgiç	(Anl. Köt. 497)	çekiş	(Anl. Gen. 293; Anl. İyi. 531)
biliş	(Anl. Dar. 128)	çekişmek	(Anl. Gen. 293)
binit	(Anl. Gen. 275)	çekmek	(Anl. Gen. 294)
boşanmak	(Anl. Gen. 275)	celebi	(Anl. Dar. 137)
boşlamak	(Anl. Dar. 128)	çember	(Anl. Gen. 295; Anl. Köt. 500)
boşluk	(Anl. Gen. 276; Anl. Dar. 129)	çene	(Anl. Gen. 296)
boyun	(Anl. Gen. 276; Anl. Dar. 129)	çepel	(Anl. Dar. 137)
bölge	(Anl. Gen. 276)	çeribaşı	(Baş. Anl. Geç. 82)
bölme	(Anl. Gen. 277)	çetin	(Anl. Dar. 138)
bölük	(Anl. Gen. 277)	çevirme	(Anl. Gen. 296)
budak	(Anl. Dar. 129)	çevirmek	(Anl. Gen. 296)
bukağı	(Anl. Dar. 130)	çevre	(Anl. Gen. 297)
bulaşmak	(Anl. Dar. 130)	çıkışmak	(Anl. Gen. 298)
buluntu	(Anl. Gen. 278)	çırpı	(Anl. Dar. 138)
burgaç	(Baş. Anl. Geç. 81)	çırpmak	(Anl. Gen. 298; Anl. Köt. 500)
burkmak	(Anl. Gen. 278)	çita	(Baş. Anl. Geç. 82)
burma	(Anl. Gen. 278)	çıyan	(Anl. Gen. 298)
burulmak	(Anl. Gen. 279)	çiğ	(Anl. Gen. 299; Anl. Dar. 139)
buyurmak	(Anl. Gen. 279)	çiğnemek	(Anl. Gen. 299)
bükmek	(Anl. Gen. 280; Anl. Dar. 131)	çil	(Anl. Gen. 300)
bükük	(Anl. Gen. 280)	çilemek	(Anl. Gen. 300)
bükün	(Baş. Anl. Geç. 81)	çoklu	(Baş. Anl. Geç. 83)
bürümek	(Anl. Gen. 280)	çokluk	(Anl. Gen. 301; Anl. Dar. 139)
bütün	(Anl. Gen. 281)	çomar	(Anl. Gen. 301; Anl. Dar. 140; Anl. Köt. 500)
büzme	(Anl. Gen. 281)	çopur	(Baş. Anl. Geç. 83)
camız	(Anl. Dar. 131)	çorak	(Anl. Gen. 302; Anl. Dar. 140)
can alıcı	(Anl. Gen. 281; Anl. İyi. 530)	çökek	(Anl. Dar. 141)
can kurtaran	(Anl. Gen. 282; Baş. Anl. Geç. 81)	çökelek	(Anl. Dar. 141)
cırlayık	(Anl. Gen. 282)	çörek	(Anl. Gen. 302)
cimri	(Anl. Dar. 132)	çözmek	(Anl. Gen. 302)
curcuna	(Anl. Gen. 282)	dağıtmak	(Anl. Gen. 303; Anl. Köt. 501)
cüce	(Anl. Gen. 283; Baş. Anl. Geç. 81)	dal	(Anl. Gen. 303)
cüçük	(Anl. Gen. 283)	dalamak	(Anl. Dar. 141)
çaba	(Anl. Gen. 283; Anl. Köt. 497)	dalaşmak	(Anl. Gen. 304)
çadır	(Anl. Dar. 132)	dalga	(Anl. Gen. 304)
çakıl	(Anl. Dar. 133)	dalgıç	(Anl. Gen. 304)
çakışmak	(Anl. Gen. 284)	dam	(Anl. Gen. 305; Anl. Dar. 142)
çakıştırmak	(Anl. Gen. 284; Anl. Dar. 133)	damar	(Anl. Gen. 305)
çalım	(Anl. Gen. 285)	damga	(Anl. Gen. 306; Anl. Köt. 501)
çalış	(Baş. Anl. Geç. 82)	damızlık	(Anl. Gen. 307)
çalışmak	(Anl. Gen. 285)	danaburnu	(Baş. Anl. Geç. 84)
çalmak	(Anl. Gen. 285)	danışık	(Anl. Köt. 502)
çamur	(Anl. Gen. 286; Anl. Köt. 498)	danışman	(Anl. Dar. 142)
çaparız	(Anl. Gen. 287)	daralmak	(Anl. Gen. 307)
çapkın	(Anl. Gen. 287; Anl. Dar. 133; Anl. Köt. 498)	davar	(Anl. Dar. 143)
çapmak	(Anl. Dar. 134)	dayak	(Anl. Gen. 307; Anl. Dar. 144)
çarpmak	(Anl. Gen. 287; Anl. Dar. 135)	dayı	(Anl. Gen. 308)
çatal	(Anl. Gen. 288; Anl. Dar. 135)	dazlak	(Anl. Dar. 144)

değınmek	(Baş. Anl. Geç. 84)	düdük	(Anl. Gen. 325; Anl. Köt. 505)
değışık	(Anl. Gen. 308; Anl. Dar. 145)	düğme	(Anl. Gen. 325; Anl. Dar. 153)
demirlemek	(Anl. Gen. 309)	düğmelenme	(Anl. Dar. 154)
denemek	(Anl. Gen. 309)	k	
depreşmek	(Baş. Anl. Geç. 84)	dün	(Anl. Gen. 326; Anl. Dar. 154)
deste	(Anl. Gen. 310)	düş	(Anl. Gen. 326)
deşmek	(Anl. Gen. 310; Anl. Köt. 503)	düşük	(Anl. Gen. 326)
devetabanı	(Baş. Anl. Geç. 85)	düşürmek	(Anl. Gen. 327)
deyiş	(Anl. Gen. 310)	düz	(Anl. Gen. 327; Anl. Dar. 154)
dışlamak	(Baş. Anl. Geç. 85)	düzeltemek	(Anl. Gen. 328; Anl. Dar. 155)
diken	(Anl. Dar. 145)	düzen	(Anl. Gen. 328; Anl. Dar. 155; Anl. Köt. 506)
dikilmek	(Anl. Gen. 311)	düzgün	(Anl. Gen. 329; Anl. Dar. 156)
dikme	(Anl. Gen. 311)	düzmek	(Anl. Gen. 330; Anl. Dar. 157; Anl. Köt. 506)
dil	(Anl. Gen. 312; Anl. Dar. 146)	ece	(Baş. Anl. Geç. 86)
dilcik	(Anl. Gen. 313)	eğer	(Anl. Dar. 158)
dilek	(Anl. Gen. 313)	eğirtmek	(Anl. Dar. 158)
dilemek	(Anl. Gen. 313)	eğlenmek	(Anl. Gen. 331)
dinç	(Anl. Dar. 147)	eğmek	(Anl. Dar. 158)
dinçlik	(Anl. Dar. 147)	eğri	(Anl. Gen. 331; Anl. Dar. 158)
dinmek	(Anl. Gen. 314)	eğrilik	(Anl. Dar. 159)
dip	(Anl. Gen. 314)	eğrilmek	(Anl. Dar. 159)
direnmek	(Baş. Anl. Geç. 85)	ek-	(Anl. Gen. 332)
dirilmek	(Anl. Gen. 315; Anl. Dar. 148)	ekmek	(Anl. Gen. 332)
dirlik	(Anl. Dar. 148)	el almak	(Anl. Gen. 332; Anl. Dar. 160)
dış bilemek	(Anl. Dar. 149)	el koymak	(Anl. Gen. 333; Baş. Anl. Geç. 87)
dış	(Baş. Anl. Geç. 86)	el vermek	(Anl. Gen. 333; Anl. Dar. 160)
göstermek		ele gelmek	(Anl. Dar. 160)
dışemek	(Anl. Dar. 149)	elleşmek	(Anl. Gen. 333; Anl. Köt. 507)
dizlik	(Anl. Gen. 315)	emeklemek	(Anl. Gen. 334)
dokumak	(Anl. Gen. 316; Anl. Dar. 150)	enik	(Anl. Gen. 334)
dokunmak	(Anl. Gen. 316)	erişmek	(Anl. Dar. 161)
dolama	(Anl. Gen. 317)	erkek	(Anl. Gen. 334)
dolamaç	(Anl. Dar. 150)	ertelemek	(Baş. Anl. Geç. 87)
dolandırmak	(Anl. Gen. 318; Anl. Köt. 503)	esenlik	(Anl. Dar. 161)
dolanmak	(Anl. Gen. 317)	esirgemek	(Anl. Gen. 335; Anl. Dar. 161)
dolaşım	(Anl. Gen. 318)	esnek	(Anl. Gen. 335)
dolaşmak	(Anl. Gen. 318)	esnemek	(Anl. Gen. 335)
dolmuş	(Baş. Anl. Geç. 86)	eşek	(Anl. Gen. 336)
domalmak	(Anl. Dar. 150)	eşik	(Anl. Gen. 336)
domaltmak	(Anl. Dar. 151)	eşmek	(Anl. Gen. 337)
domuz	(Anl. Gen. 318)	eşsiz	(Anl. Gen. 337; Anl. İyi. 531)
donanma	(Anl. Dar. 151)	etek	(Anl. Gen. 337)
donatmak	(Anl. Gen. 319; Anl. Köt. 503)	evre	(Baş. Anl. Geç. 87)
doruk	(Anl. Gen. 319)	evren	(Anl. Gen. 337)
dökmek	(Anl. Gen. 320)	ezgi	(Anl. Gen. 338)
dökülmek	(Anl. Gen. 321)	ezgin	(Anl. Gen. 338)
döküntü	(Anl. Gen. 321; Anl. Köt. 504)	findık	(Anl. Gen. 339; Baş. Anl. Geç. 88)
dölek	(Anl. Dar. 151)	fıstık	(Anl. Gen. 339; Anl. İyi. 531)
dönek	(Baş. Anl. Geç. 86; Anl. Köt. 504)	gavur	(Anl. Gen. 339)
dönmek	(Anl. Gen. 322)	gebertmek	(Baş. Anl. Geç. 88)
döşek	(Anl. Gen. 323; Anl. Dar. 152)	geçerlik	(Anl. Dar. 162)
döşenmek	(Anl. Gen. 323; Anl. Dar. 152; Anl. Köt. 505)	geçinmek	(Anl. Dar. 162)
dövmek	(Anl. Gen. 323)	geçirmek	(Anl. Gen. 339; Anl. Dar.; Anl. Köt. 508)
duman	(Anl. Gen. 324)	geçişmek	(Baş. Anl. Geç. 88)
duru	(Anl. Gen. 324)	geçıştirmek	(Anl. Gen. 340; Baş. Anl. Geç. 88)
durulmak	(Anl. Gen. 325)		
duvak	(Anl. Dar. 153)		

geçkin	(Anl. Dar. 163)	ilgi	(Anl. Gen. 354; Baş. Anl. Geç. 91)
gedik	(Anl. Gen. 340; Anl. Dar. 163)	ilinti	(Anl. Gen. 354)
geğrek	(Anl. Dar. 163; Baş. Anl. Geç. 89)	inanmak	(Anl. Gen. 355; Anl. Köt. 510)
gerçek	(Anl. Gen. 341)	ince	(Anl. Gen. 355)
gerinmek	(Anl. Dar. 164)	indirmek	(Anl. Gen. 356)
gevşek	(Anl. Gen. 341; Anl. Köt. 509)	iri	(Anl. Dar. 171)
geyik	(Anl. Gen. 342; Anl. Dar. 164)	irilik	(Anl. Dar. 172)
gez	(Anl. Gen. 342; Anl. Dar. 164)	irkilmek	(Anl. Gen. 356; Anl. Dar. 172)
gezeğen	(Anl. Dar. 165)	irkinti	(Anl. Dar. 172)
gıcık	(Anl. Gen. 343)	irkmek	(Baş. Anl. Geç. 92)
gider	(Anl. Gen. 343; Baş. Anl. Geç. 89)	iskemle	(Anl. Gen. 357)
gidi	(Baş. Anl. Geç. 89; Anl. İyi. 532)	istemek	(Anl. Gen. 357; Anl. Dar. 173)
girinti	(Baş. Anl. Geç. 89)	işbaşı	(Baş. Anl. Geç. 92)
girişmek	(Anl. Gen. 343)	işletmek	(Anl. Gen. 357; Anl. Köt. 510)
giyim	(Anl. Dar. 165)	izlemek	(Anl. Gen. 358)
giymek	(Anl. Gen. 343; Anl. Köt. 509)	kaba	(Anl. Gen. 358; Anl. Köt. 511)
gocunmak	(Anl. Gen. 344)	kabakulak	(Baş. Anl. Geç. 92)
göç	(Anl. Gen. 344; Anl. Dar. 165)	kabarcık	(Anl. Gen. 359)
göçmek	(Anl. Gen. 344)	kabarmak	(Anl. Gen. 359)
göçürmek	(Anl. Gen. 345)	kaçak	(Anl. Gen. 360)
gögüs	(Baş. Anl. Geç. 90)	kaçamak	(Anl. Gen. 360; Anl. Köt. 511)
germek		kaçık	(Anl. Gen. 361; Anl. Köt. 512)
gölet	(Anl. Gen. 345)	kaçmak	(Anl. Gen. 361)
gömlek	(Anl. Gen. 345)	kak	(Anl. Gen. 361; Anl. Dar. 173)
gönder	(Anl. Dar. 166)	kalkışmak	(Baş. Anl. Geç. 92)
gönüllü	(Anl. Gen. 346; Anl. Dar. 166)	kamçı	(Anl. Gen. 362; Anl. Dar. 174)
görünüş	(Anl. Gen. 346; Anl. Dar. 167)	kanlı	(Anl. Gen. 362)
götürmek	(Anl. Gen. 347; Anl. Dar. 167)	kapak	(Anl. Gen. 362)
götürü	(Anl. Dar. 168)	kapaklanma	(Anl. Gen. 363; Baş. Anl. Geç. 93)
gövde	(Anl. Gen. 347)	k	
göz bağı	(Anl. Gen. 348)	kapama	(Anl. Gen. 363; Anl. Dar. 174; Anl. Köt. 512)
gözenek	(Anl. Gen. 348)	kaplamak	(Anl. Gen. 363)
gözetici	(Anl. Gen. 348)	kapmak	(Anl. Gen. 364)
gurbet	(Baş. Anl. Geç. 90)	kara düzen	(Anl. Gen. 364; Anl. Köt. 513)
güç	(Anl. Gen. 348; Anl. Dar. 168)	karaciğer	(Anl. Dar. 174)
güçük	(Anl. Gen. 349)	karakol	(Baş. Anl. Geç. 93)
gülle	(Anl. Gen. 349)	karaltı	(Anl. Gen. 364; Anl. Dar.; Baş. Anl. Geç. 93)
gün	(Anl. Gen. 350)	karamak	(Anl. Dar. 175)
güvenç	(Anl. Dar. 169)	kararmak	(Anl. Gen. 365)
güvenmek	(Anl. Dar. 169)	kargı	(Anl. Dar. 175)
haklamak	(Anl. Gen. 350)	kaş	(Anl. Gen. 365; Anl. Dar. 176)
haklı	(Anl. Dar. 169)	katar	(Anl. Gen. 366)
ham	(Anl. Gen. 351; Anl. Köt. 509)	katı	(Anl. Dar. 176)
havuç	(Anl. Dar. 170)	katılık	(Anl. Dar. 177)
hayranlık	(Anl. Dar. 170)	katılmak	(Anl. Gen. 366)
hayta	(Anl. Dar. 170; Baş. Anl. Geç. 90)	kavga	(Anl. Dar. 177)
helvalık	(Baş. Anl. Geç. 90)	kavuk	(Anl. Gen. 367)
hödük	(Baş. Anl. Geç. 91)	kavuşmak	(Anl. Gen. 367)
ırgalamak	(Anl. Gen. 351)	kaydırmak	(Baş. Anl. Geç. 94)
ısmarlamak	(Anl. Gen. 351)	kayıрма	(Baş. Anl. Geç. 94)
ışık	(Anl. Gen. 352; Anl. Dar. 170)	kayırmak	(Anl. Dar. 177; Anl. Köt. 513)
ibik	(Anl. Gen. 352; Baş. Anl. Geç. 91)	kayıt	(Anl. Gen. 368)
ifildemek	(Baş. Anl. Geç. 91)	kayıtlı	(Anl. Gen. 368; Baş. Anl. Geç. 94)
ikilemek	(Anl. Gen. 353)	kaymak	(Anl. Gen. 368; Anl. Dar. 178)
ikiz	(Anl. Gen. 353)	kaypak	(Anl. Gen. 369; Anl. Köt. 513)
ileri	(Anl. Gen. 353; Anl. Dar. 171; Anl. İyi. 532)	kaytarmak	(Anl. Gen. 369; Anl. Köt. 514)
iletmek	(Anl. Gen. 354)		

kazık	(Anl. Gen. 370; Anl. Dar. 179; Anl. Köt. 514)	konuşmak	(Anl. Gen. 385; Baş. Anl. Geç. 96)
kazımak	(Anl. Gen. 370)	kopmak	(Anl. Dar. 189)
kazmak	(Anl. Gen. 370)	korkuluk	(Anl. Gen. 386; Baş. Anl. Geç. 96)
kelebek	(Anl. Gen. 371)	korucu	(Anl. Gen. 386)
kelek	(Anl. Gen. 371; Anl. Dar. 179)	koşmak	(Anl. Gen. 386; Anl. Dar. 189)
keleş	(Anl. Gen. 372; Anl. Köt. 515)	kotarmak	(Anl. Gen. 387)
kemik	(Anl. Gen. 372)	koyulmak	(Anl. Gen. 387)
kepez	(Anl. Gen. 372)	koz	(Anl. Gen. 388)
kerevet	(Anl. Dar. 179)	köken	(Anl. Gen. 388; Anl. Dar. 190)
kerte	(Anl. Gen. 372)	körelmek	(Anl. Gen. 388)
kesek	(Anl. Dar. 180)	körlük	(Anl. Gen. 389)
kesilmek	(Anl. Gen. 373)	köse	(Anl. Dar. 190)
kesim	(Anl. Dar. 180)	kösnük	(Anl. Dar. 191)
kesimci	(Baş. Anl. Geç. 94)	kulak	(Anl. Gen. 389)
kesinti	(Anl. Gen. 373)	kulluk	(Anl. Dar. 191)
kesişmek	(Anl. Gen. 374)	kum	(Anl. Gen. 389; Anl. Dar. 191)
keskin	(Anl. Gen. 374)	kurmak	(Anl. Gen. 390)
kesme	(Anl. Gen. 374; Anl. Dar. 181)	kursak	(Anl. Dar. 192)
kesmek	(Anl. Gen. 375)	kurulmak	(Anl. Gen. 390)
kesmik	(Anl. Gen. 376; Anl. Dar. 182)	kurultay	(Anl. Dar. 192)
keşilik	(Baş. Anl. Geç. 94)	kuşak	(Anl. Gen. 391)
kılavuz	(Anl. Gen. 376)	kuşanmak	(Anl. Dar. 192)
kılık	(Baş. Anl. Geç. 95)	kuyruk	(Anl. Gen. 391)
kılınmak	(Anl. Dar. 182)	kuzulamak	(Anl. Gen. 392; Anl. Dar. 193)
kınamak	(Anl. Dar. 182)	külâh	(Anl. Gen. 392; Anl. Dar. 193)
kırdırmak	(Anl. Dar. 183)	künde	(Anl. Gen. 392; Anl. Dar. 194)
kırgın	(Anl. Gen. 377; Anl. Dar. 183)	mama	(Baş. Anl. Geç. 97)
kırık	(Anl. Gen. 377)	mancınık	(Anl. Gen. 393; Anl. Dar. 194)
kırılmak	(Anl. Gen. 378)	mazak	(Anl. Dar. 194)
kırışmak	(Anl. Gen. 378; Anl. Dar. 184)	merhem	(Anl. Gen. 393)
kırmak	(Anl. Gen. 379)	meşe	(Baş. Anl. Geç. 97)
kısıık	(Anl. Gen. 379; Anl. Dar. 184)	muştuluk	(Anl. Dar. 195)
kısmak	(Anl. Gen. 380)	nacak	(Baş. Anl. Geç. 97)
kıstırma	(Anl. Gen. 380)	nesne	(Anl. Gen. 393; Anl. Dar. 195)
kıvılcım	(Anl. Gen. 381)	obruk	(Anl. Gen. 394)
kıvrak	(Anl. Gen. 380)	ocak	(Anl. Gen. 394)
kıyak	(Anl. Gen. 381; Anl. Dar. 184)	ocaklı	(Anl. Gen. 395)
kıyık	(Anl. Dar. 185)	odun	(Anl. Gen. 395; Anl. Köt. 515)
kıyılmak	(Anl. Dar. 185)	ok	(Anl. Gen. 395)
kızartmak	(Anl. Dar. 185)	okşamak	(Anl. Dar. 195; Baş. Anl. Geç. 98)
kızdırmak	(Anl. Gen. 381)	okunmak	(Anl. Gen. 396; Anl. Dar. 196)
kızgınlık	(Anl. Gen. 382; Anl. Köt. 515)	okutmak	(Anl. Gen. 396)
kızıl	(Anl. Gen. 382; Anl. Dar. 186)	omurga	(Anl. Gen. 396)
kızmak	(Anl. Gen. 382)	onarlamak	(Anl. Dar. 196)
kira	(Anl. Dar. 186)	oran	(Anl. Gen. 397; Anl. Dar. 197)
kiracı	(Baş. Anl. Geç. 95)	oranlamak	(Anl. Gen. 397)
kişilik	(Anl. Gen. 383; Anl. Dar. 187)	oransız	(Anl. Dar. 197)
koçak	(Anl. Gen. 383; Baş. Anl. Geç. 95)	orta	(Anl. Gen. 397)
koklatmak	(Anl. Gen. 384)	ortaç	(Baş. Anl. Geç. 98)
kolaylamak	(Anl. Dar. 187)	ortalamak	(Anl. Gen. 398)
kolçak	(Anl. Gen. 384; Anl. Dar. 188)	ortanca	(Anl. Gen. 398)
kolluk	(Anl. Dar. 188)	oruç	(Anl. Gen. 399)
konak	(Anl. Dar. 188)	ot	(Anl. Dar. 197)
konaklamak	(Baş. Anl. Geç. 95)	otlamak	(Anl. Gen. 399; Anl. Dar. 198)
kondurmak	(Anl. Gen. 384)	otlanmak	(Anl. Gen. 400; Anl. Köt. 516)
konmak	(Anl. Gen. 385)	oturak	(Anl. Gen. 400; Anl. Dar. 198)
konuk	(Anl. Gen. 385)	oturaklı	(Anl. Gen. 400)
		oturmak	(Anl. Gen. 401)

ovmak	(Anl. Dar. 199)	sarılmak	(Anl. Gen. 413)
oy vermek	(Baş. Anl. Geç. 98)	sarkmak	(Anl. Dar. 206)
oynamak	(Anl. Gen. 401)	sarma	(Anl. Gen. 414)
oyuk	(Anl. Dar. 199)	sarmaşık	(Anl. Dar. 207)
oyum	(Anl. Dar. 199)	sası	(Anl. Gen. 414; Anl. Dar. 207)
oyuncu	(Anl. Gen. 402)	sataşmak	(Baş. Anl. Geç. 100; Anl. Köt. 516)
ozan	(Anl. Dar. 200)	satı	(Anl. Gen. 414; Anl. Dar. 207)
öç	(Anl. Dar. 200)	satmak	(Anl. Gen. 415; Anl. Dar. 208)
ödül	(Anl. Gen. 402)	sav	(Anl. Dar. 208; Baş. Anl. Geç. 101)
öğrenmek	(Anl. Gen. 403; Baş. Anl. Geç. 99)	savaş	(Anl. Gen. 415)
öğretmek	(Anl. Gen. 403)	savcı	(Baş. Anl. Geç. 101)
öğürmek	(Baş. Anl. Geç. 99)	sayışmak	(Anl. Gen. 415)
ölçermek	(Anl. Dar. 201)	saymak	(Anl. Gen. 416)
ölçü	(Anl. Gen. 403)	seçme	(Anl. Dar. 209)
ölçüm	(Anl. Dar. 201)	sefer	(Anl. Gen. 416)
ölmek	(Anl. Gen. 404)	seğirdim	(Anl. Gen. 417; Anl. Dar. 209)
ölümcül	(Anl. Gen. 404)	seğirmek	(Anl. Dar. 209)
ölümlü	(Anl. Dar. 201)	seki	(Anl. Gen. 417)
ömür	(Anl. Gen. 404)	sepetlik	(Anl. Gen. 417)
ön	(Anl. Gen. 405)	sergen	(Anl. Gen. 417)
önermek	(Baş. Anl. Geç. 99)	serpmek	(Anl. Gen. 418; Anl. Dar. 210)
örtülme	(Anl. Dar. 201)	sersem	(Anl. Dar. 210)
ötelemek	(Anl. Gen. 405)	sevici	(Baş. Anl. Geç. 102; Anl. Köt. 517)
ötmek	(Anl. Gen. 405; Anl. Dar. 202)	sıcak	(Anl. Gen. 418)
ötürmek	(Baş. Anl. Geç. 99; Anl. Köt. 516)	sıkıntı	(Anl. Gen. 419)
pabuç	(Anl. Gen. 406)	sıkma	(Anl. Gen. 419)
pamuk	(Anl. Gen. 406)	sınır	(Anl. Gen. 419)
paralanmak	(Anl. Gen. 406)	sıpa	(Anl. Gen. 420)
partal	(Anl. Gen. 406)	sırtkan	(Baş. Anl. Geç. 102)
pekiştirmek	(Anl. Gen. 407)	siyirmak	(Anl. Gen. 420; Anl. Köt. 517)
peklilik	(Anl. Gen. 407; Anl. Köt. 516)	sızı	(Anl. Gen. 420; Anl. Dar. 210)
petek	(Anl. Gen. 407; Anl. Dar. 202)	sızıntı	(Anl. Dar. 210)
piliç	(Anl. Gen. 407)	siğil	(Baş. Anl. Geç. 102)
pişirmek	(Anl. Gen. 408; Anl. Dar. 203)	sindirmek	(Anl. Gen. 421)
püskürmek	(Anl. Gen. 408)	sinek	(Anl. Gen. 421)
raks	(Anl. Gen. 408)	sinirlemek	(Anl. Gen. 421)
resim	(Anl. Gen. 409)	sis	(Anl. Dar. 211)
sağılmak	(Anl. Gen. 409)	sivri	(Anl. Gen. 421)
sağımlik	(Baş. Anl. Geç. 100)	soğuk	(Anl. Gen. 422; Anl. Köt. 517)
sağlamak	(Anl. Gen. 409; Baş. Anl. Geç. 100)	soğulmak	(Anl. Dar. 211)
sağlıksız	(Anl. Gen. 410)	solak	(Anl. Dar. 211)
sak	(Anl. Dar. 203)	soluğan	(Anl. Gen. 422)
sakal	(Anl. Gen. 410)	soygun	(Anl. Gen. 422; Baş. Anl. Geç. 102)
sakar	(Anl. Gen. 410)	soyunmak	(Anl. Gen. 423)
saklamak	(Anl. Gen. 410)	sömürmek	(Anl. Gen. 423; Anl. Köt. 518)
saklanmak	(Anl. Dar. 203)	sönük	(Anl. Gen. 423)
saksı	(Anl. Gen. 411)	söz almak	(Anl. Gen. 424)
saldırmak	(Anl. Gen. 411; Baş. Anl. Geç. 100)	sözlü	(Anl. Dar. 211)
salgın	(Anl. Gen. 411; Anl. Dar. 204)	su yolu	(Anl. Gen. 426)
salınmak	(Anl. Dar. 204)	sulak	(Anl. Gen. 424)
salma	(Anl. Gen. 412)	sulanmak	(Anl. Gen. 424)
salt	(Anl. Gen. 412)	sulu	(Anl. Gen. 424; Anl. Köt. 518)
sanı	(Anl. Dar. 205)	suluk	(Anl. Gen. 425)
sanmak	(Anl. Dar. 205)	sunmak	(Anl. Gen. 425; Anl. Dar. 212)
sapıtmak	(Anl. Gen. 412)	susak	(Anl. Gen. 426; Anl. Köt. 519)
sapma	(Anl. Gen. 413; Anl. Dar. 206)	sümsük	(Baş. Anl. Geç. 103)
sargı	(Anl. Gen. 413)	sürgü	(Anl. Gen. 426)
sarık	(Anl. Dar. 206)	sürtük	(Anl. Dar. 212; Anl. Köt. 519)

sürtünmek	(Anl. Gen. 427; Anl. Köt. 519)	tor	(Anl. Gen. 441)
sürülmek	(Anl. Gen. 427)	tosun	(Anl. Dar. 219)
süsmek	(Anl. Dar. 213)	tozluk	(Baş. Anl. Geç. 104)
sütlü	(Anl. Gen. 427)	tozutmak	(Anl. Gen. 442; Anl. Köt. 521)
süzek	(Anl. Gen. 427)	turfanda	(Anl. Gen. 442)
şakımak	(Anl. Gen. 428; Anl. Dar. 213)	turşu	(Anl. Gen. 442)
şakrak	(Anl. Gen. 428; Anl. Dar. 213)	tutkun	(Baş. Anl. Geç. 105)
şakraklık	(Anl. İyi. 533)	tutsak	(Anl. Gen. 442)
şaşırmak	(Anl. Gen. 428)	tutuk	(Anl. Gen. 443; Anl. Dar. 219; Anl. Köt. 521)
şen	(Anl. Gen. 429; Baş. Anl. Geç. 103)	tutulmak	(Anl. Gen. 443)
şenlik	(Anl. Gen. 429; Anl. Dar. 214)	tutum	(Anl. Gen. 444)
şerbetlik	(Anl. Dar. 214)	tutunmak	(Anl. Gen. 444; Anl. Dar. 220)
şimşek	(Anl. Gen. 429)	tutuşmak	(Anl. Gen. 445)
şişkinlik	(Anl. Gen. 430; Anl. Dar. 214)	tuzak	(Anl. Dar. 220)
şöhret	(Anl. Gen. 430)	tükenmek	(Anl. Gen. 445)
şölen	(Anl. Gen. 430)	tümce	(Anl. Dar. 220)
tabaka	(Anl. Gen. 430)	tünemek	(Anl. Gen. 446; Anl. Dar. 221)
tabanca	(Anl. Gen. 431; Baş. Anl. Geç. 103)	türemek	(Anl. Gen. 446)
tabla	(Anl. Gen. 431)	tütmek	(Anl. Gen. 446)
tabur	(Anl. Gen. 431)	tütün	(Baş. Anl. Geç. 105)
talaz	(Anl. Gen. 432)	tüymek	(Baş. Anl. Geç. 105)
tapmak	(Anl. Dar. 214)	uçurma	(Anl. Dar. 221)
tapu	(Anl. Dar. 215)	uçurum	(Anl. Gen. 447; Anl. Köt. 522)
tapucu	(Anl. Dar. 215)	ufak	(Anl. Gen. 447)
tapulamak	(Baş. Anl. Geç. 104)	uğraş	(Anl. Gen. 448; Anl. İyi. 533)
taramak	(Anl. Gen. 432)	ulak	(Anl. Dar. 221)
tartılmak	(Baş. Anl. Geç. 104)	ulus	(Anl. Dar. 222)
tartmak	(Anl. Gen. 433)	uslu	(Baş. Anl. Geç. 106)
tasa	(Anl. Gen. 433; Anl. Dar. 216)	uşak	(Anl. Gen. 448; Anl. Dar. 222)
taslak	(Anl. Gen. 434; Anl. Dar. 216)	uyandırmak	(Anl. Gen. 448)
taslamak	(Anl. Gen. 434)	uyanık	(Anl. Gen. 449; Anl. Köt. 522)
tasma	(Anl. Dar. 216)	uyarıcı	(Anl. Gen. 449)
tava	(Anl. Gen. 434)	uyarmak	(Anl. Dar. 223)
tavlamak	(Anl. Gen. 434; Anl. Köt. 519)	uymak	(Anl. Gen. 449; Anl. Dar. 223)
tavuk	(Anl. Dar. 217)	uyumak	(Anl. Gen. 450)
taze	(Anl. Gen. 435)	uyur	(Anl. Gen. 450)
tekin	(Anl. Gen. 435; Anl. İyi. 533)	uyuşuk	(Anl. Gen. 450; Baş. Anl. Geç. 106; Anl. Köt. 522)
temel	(Anl. Gen. 435)	uyutmak	(Anl. Gen. 451; Anl. Dar. 223)
tepecik	(Anl. Gen. 436)	uzamak	(Anl. Dar. 224)
tepinmek	(Anl. Gen. 436; Anl. Dar. 217)	uzanmak	(Anl. Gen. 451)
tepmek	(Anl. Gen. 437)	uzatmak	(Anl. Gen. 451)
tercüman	(Anl. Dar. 217)	uzluk	(Anl. Dar. 224)
tere	(Anl. Dar. 218)	ülger	(Anl. Gen. 452)
terleme	(Anl. Dar. 218)	üstün	(Baş. Anl. Geç. 106)
terlik	(Baş. Anl. Geç. 104)	üşenmek	(Anl. Dar. 224)
tertip	(Anl. Gen. 437; Anl. Köt. 520)	üzmek	(Anl. Dar. 225)
tımar	(Anl. Dar. 218)	üzülmek	(Anl. Dar. 225; Baş. Anl. Geç. 106)
tınmak	(Anl. Gen. 437)	veresiye	(Anl. Gen. 452; Anl. Köt. 523)
tırmanmak	(Anl. Gen. 438)	vergi	(Anl. Gen. 452; Anl. İyi. 534)
tırnak	(Anl. Gen. 438)	verim	(Anl. Dar. 226)
tırtil	(Anl. Gen. 439)	vurgun	(Anl. Gen. 452)
titremek	(Anl. Gen. 439)	vuruş	(Anl. Gen. 453)
tohum	(Anl. Gen. 439)	yağış	(Anl. Gen. 453)
tokuşmak	(Anl. Gen. 440)	yağmur	(Anl. Gen. 453)
tomruk	(Anl. Gen. 440; Anl. Dar. 218)	yaka	(Anl. Gen. 453)
top	(Anl. Gen. 440; Anl. Köt. 520)	yakılmak	(Anl. Dar. 226)
toplamak	(Anl. Gen. 441)		
topuk	(Anl. Gen. 441)		

yakın	(Anl. Gen. 454)	yeğni	(Anl. Dar. 233)
yakışmak	(Anl. Gen. 454)	yekinmek	(Anl. Gen. 466)
yakıştırmak	(Anl. Gen. 454; Baş. Anl. Geç. 107)	yelek	(Anl. Gen. 466; Anl. Dar. 232)
yakmak	(Anl. Gen. 455)	yellemek	(Anl. Dar. 232)
yalama	(Anl. Gen. 455; Anl. Köt. 523)	yellenmek	(Anl. Dar. 233)
yalçın	(Anl. Gen. 456)	yelpaze	(Anl. Gen. 467)
yamamak	(Anl. Gen. 456; Anl. Köt. 523)	yenmek	(Anl. Gen. 467; Anl. Dar. 233)
yanışma	(Baş. Anl. Geç. 107)	yerli	(Anl. Gen. 467)
yanışmak	(Anl. Gen. 456)	yetişmek	(Anl. Gen. 468)
yangın	(Anl. Gen. 457)	yığılmak	(Anl. Gen. 469; Anl. Dar. 233)
yanıt	(Anl. Dar. 227)	yığınak	(Anl. Gen. 468)
yankı	(Anl. Gen. 457)	yığmak	(Anl. Dar. 234)
yapı	(Anl. Gen. 457)	yıklamak	(Anl. Gen. 469)
yapıcı	(Anl. Gen. 458)	yıkılmak	(Anl. Gen. 469)
yapınmak	(Anl. Dar. 227)	yılmak	(Anl. Gen. 470)
yapışmak	(Anl. Gen. 458)	yıldırım	(Anl. Gen. 470)
yapıştırmak	(Anl. Gen. 458)	yıldız	(Anl. Gen. 470)
yapmak	(Anl. Gen. 459)	yılgin	(Anl. Gen. 470; Anl. Dar. 234)
arak	(Anl. Dar. 227)	yıpratmak	(Anl. Gen. 471)
yaramaz	(Anl. Gen. 460)	yırtmak	(Anl. Gen. 471)
aranmak	(Anl. Gen. 460; Anl. Dar. 228; Anl. Köt. 524)	yiv	(Anl. Gen. 471)
arar	(Anl. Dar. 228)	yoğrulmak	(Anl. Gen. 471)
arğı	(Anl. Dar. 228)	yoksul	(Anl. Gen. 472)
arı	(Anl. Gen. 461)	yoldaş	(Anl. Gen. 472)
arış	(Anl. Dar. 229)	yollamak	(Anl. Dar. 235)
arılıgamak	(Anl. Dar. 229)	yolsuz	(Anl. Gen. 472)
armak	(Anl. Gen. 460; Anl. Dar. 230)	yolunmak	(Anl. Gen. 473; Anl. Dar. 235)
asak	(Anl. Dar. 230)	yordam	(Anl. Dar. 235)
asakçı	(Anl. Gen. 461)	yo	(Anl. Dar. 236)
asama	(Anl. Gen. 461)	yönelmek	(Anl. Gen. 473)
asamak	(Anl. Dar. 231)	yönsüz	(Anl. Dar. 236)
astık	(Anl. Gen. 461)	yudum	(Anl. Dar. 236)
atak	(Anl. Gen. 461)	yummak	(Anl. Dar. 236)
ataklı	(Anl. Gen. 462; Anl. Dar. 231)	yumru	(Anl. Gen. 473)
atık	(Anl. Gen. 462)	yumulmak	(Anl. Gen. 475; Anl. Dar. 238)
atmak	(Anl. Gen. 462)	yumurcak	(Anl. Dar. 237)
avaşlık	(Baş. Anl. Geç. 108)	yumurta	(Anl. Gen. 474)
avru	(Anl. Gen. 463)	yumuşak	(Anl. Gen. 474; Anl. Dar. 237)
avuz	(Anl. Gen. 463; Anl. Dar. 231; Anl. İyi. 534)	yutmak	(Anl. Gen. 475)
aya	(Anl. Gen. 464)	yualanmak	(Anl. Gen. 475)
aygara	(Anl. Gen. 464)	yüklü	(Anl. Gen. 476)
aylamak	(Anl. Dar. 232)	yüksünmek	(Anl. Dar. 238)
aymak	(Anl. Gen. 464)	yün	(Anl. Dar. 238)
ayıcı	(Anl. Gen. 465)	yüz	(Anl. Dar. 238)
ayık	(Anl. Gen. 465)	göstermek	
ayılmak	(Anl. Gen. 465; Baş. Anl. Geç. 108)	yüzlemek	(Anl. Gen. 476; Anl. Dar. 239)
ayek	(Anl. Gen. 465)	yüzlü	(Anl. Gen. 476; Anl. Dar. 239)
aymek	(Anl. Gen. 466)	zevzek	(Anl. Gen. 477; Baş. Anl. Geç. 108)
		zıbın	(Anl. Dar. 239)
		zincir	(Anl. Gen. 478; Anl. Dar. 239)